

**Kolektivne
identitete
skozi prizmo
zgodovine
dolgega
trajanja**

Slovenski pogledi

Kolektivne identitete skozi prizmo
zgodovine dolgega trajanja

Slovenski pogledi

Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja:

Slovenski pogledi

Uredil Vanja Kočevar

© 2022 avtorji in ZRC SAZU

Posamezni prispevki: Robert Devetak, Nina Ditmajer, Teodor Domej, Anja Dular, Boris Golec, Stane Granda, Tomaž Ivešič, Izidor Janžekovič, Alenka Jelovšek, Božidar Jezernik, Marija Klobčar, Vanja Kočevar, Jernej Kotar, Ana Lavrič, Tomaž Lazar, Simon Malmenvall, Aleš Maver, Oskar Mulej, Gregor Pobežin, Renato Podbersič, Miha Preinfalk, Damjan Prelovšek, Marko Snoj

Recenzenti: Marko Štuhec, Jure Volčjak, Peter Vodopivec

Jezikovni pregled: Darja Rogelj

Prevodi povzetkov: Donald Reindl in Simona Lapanja Debevc (angleščina)

Oblikovanje naslovnice in tipične strani: Brane Vidmar

Računalniški prelom: Birografika BORI

Izdal: ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Založila: Založba ZRC

Za založbo: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Collegium Graphicum

Naklada: 200

Prva izdaja, prvi natis. Ljubljana 2022

Slika na naslovnici: Maksim Gaspari: reprodukcija razglednice Ciril in Metod: Blagoslovita naš dom, Fototeka ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta [UIFS], ZRC SAZU © fototeka ZRC SAZU, UIFS

Avtorji oziroma nosilci avtorskih pravic za v knjigo vključenega slikovnega gradiva so navedeni ob slikah.

Znanstvena monografija je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, Javni razpis za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2021, Jate d.d. in Geotrias d.o.o. ter v okviru Raziskovalnega programa Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti (P6-0052), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so posebej navedeni drugačni pogoji rabe) od decembra 2022 prosto dostopna: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)

930.85(497.4)(082)

KOLEKTIVNE identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja : slovenski pogledi / [posamezni prispevki Robert Devetak ... [et al.] ; uredil Vanja Kočevar ; prevodi povzetkov Donald Reindl in Simona Lapanja Debevc (angleščina)]. - Ljubljana : Založba ZRC, 2022

ISBN 978-961-05-0647-8

COBISS.SI-ID 106174467

ISBN 978-961-05-0642-3 (PDF)

COBISS.SI-ID 106181891

**KOLEKTIVNE
IDENTITETE SKOZI
PRIZMO ZGODOVINE
DOLGEGA TRAJANJA**

Slovenski pogledi

ZRC SAZU

KAZALO VSEBINE:

Srednji vek

Marko Snoj: Slovanski jezik v vzhodnih Alpah na prelomu prvega in drugega tisočletja, slovenščina in Slovenci	11
Jernej Kotar: Jezikovna identiteta plemstva na Kranjskem v srednjem veku	27
Tomaž Lazar: Poznosrednjeveško vojskovanje kot kovačnica kolektivnih identitet: slovenska izkušnja?	53
Gregor Pobežin: Vergerijeva britev – izvor <i>nacije</i> in (pre)branja antičnih zgodovinopiscev pri humanistih	85

Zgodnji novi vek

Alenka Jelovšek: Jurij Juričič – Hrvat in slovenski knjižni jezik 16. stoletja	105
Anja Dular: O poimenovanju našega jezika od Primoža Trubarja do Valentina Vodnika	131
Boris Golec: Karniolizacija – stranpot v slovenski etnogenezi?	147
Miha Preinfalk: Etnična in socialna identiteta plemstva na Slovenskem s poudarkom na zgodnjem novem veku	199
Izidor Janžekovič: Zgodnjenovoveški etnični »stereotipi« v Evropi na primeru oblačil za Ruse in Turke	233

Kršćanstvo in narodotvornost

Simon Malmenvall: Kijevska Rusija in Palestina: razumevanje etničnih in konfesionalnih kategorij v potopisu igumana Danijela	281
Vanja Kočevar: Romanje slovenske »nacije« v Porenje kot znamenje etnične kolektivne identitete	299
Aleš Maver: Stoletno romanje v noči in mraku? Drobcu o razmerju med katolištvom in slovensko istovetnostjo	357
Ana Lavrič: Upodobitve slovenskih svetnikov v kontekstu razvoja narodne zavesti	377

Razvoj narodnega gibanja

Stane Granda: Rojstvo političnega slovenstva glede na jezik in teritorij	405
Božidar Jezernik: Slovenski narod kot produkt modernizacije Habsburškega cesarstva	437
Teodor Domej: Razprava o učnem jeziku v Borovljah na Koroškem (1848–1851).	463
Robert Devetak: Vzpostavljanje slovenske narodne identitete na primeru trga Kanal v 60. in 70. letih 19. stoletja	491

Ljudska kultura in umetnost

Marija Klobčar: Simbolne reprezentacije ziljskega žegna, ziljske noše in vojvodskega prestola v spreminjanju kolektivnih identitet na avstrijskem Koroškem	519
Nina Ditmajer: Domovinska tematika v slovenskih pesmih na Štajerskem do sredine 19. stoletja	555
Damjan Prelovšek: Iskanje slovenske identitete v arhitekturi	581

Polpreteklost in sodobnost

Oskar Mulej: Jugoslavizem slovenskih »naprednjakov« v luči sočasnih združevalnih nacionalnih ideologij: Primerjava s čechoslovakizmom	605
Tomaž Ivešič: Etnično (in) nacionalno jugoslovanstvo pod socializmom	623
Renato Podbersič: Judje v Julijski krajini – med lojalnostjo in odrinjenostjo	637

Seznam avtorjev	657
----------------------------------	-----

Monografiji na pot

Trideseta obletnica samostojnosti Republike Slovenije, ki se ji s pričujočo monografijo želimo pokloniti njeni avtorice in avtorji, je dober razlog za pogled v preteklost, da bi v njej našli navdih za izzive prihodnosti. Z retrospektivo pridejo na plano poleg inspiracije vselej tudi vprašanja o izvoru dejavnikov, ki nas določajo v sedanjosti. Ker med temi eno ključnih mest zavzemajo kolektivne identitete, se v monografiji posvečamo prav njim. V svojih razpravah smo sicer ponudili zelo različne odgovore na vprašanja o izvoru in razvoju kolektivnih identitet, ki so si v določenih točkah tudi nasprotni, vendar smo s tem naklonjenemu bralcu omogočili, da odgovor na ključna vprašanja poišče sam.

Pri monografiji je sodelovalo triindvajset raziskovalk in raziskovalcev, ki so v svojih prispevkih obdelali široko plejado tematik v časovnem loku od zgodnjega srednjega veka do druge polovice 20. stoletja. Razprave so po hibridnem kronološko-tematskem ključu razdeljene na šest sklopov. V štirih razpravah, ki sestavljajo prvi sklop, *Srednji vek*, so predstavljeni vznik slovenskega jezika, jezikovna identiteta kranjskega plemstva, vpliv poznosrednjeveškega vojskovanja na oblikovanje istovetnosti in razvoj besede *natio* na cerkvenih koncilih in pri humanistih.

Drugi sklop *Zgodnji novi vek* vsebuje pet razprav, ki obravnavajo prispevek Jurija Juričiča k razvoju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, poimenovanja slovenskega jezika od Primoža Trubarja do Valentina Vodnika, proces imenske »karniolizacije« Slovencev, etnično in socialno identiteto plemstva na Slovenskem ter zgodnjenovoveške evropske »stereotipe« o Rusih in Turkih. Štiri razprave v tretjem sklopu *Krščanstvo in narodotvornost* so posvečene romanju igumana Danijela iz Kijevske Rusije v Sveto deželo v začetku 12. stoletja, slovenski božji poti v Porenje, razmerju med katolištvom in slovenstvom ter upodobitvam slovenskih svetnikov.

Četrty sklop *Razvoj narodnega gibanja* se ukvarja z dvema obče slovenskima temama, nastankom političnega slovenstva in vplivom procesa modernizacije Habsburške monarhije nanj, ter vplivi krepite narodne zavesti na lokalno okolje, in sicer v Borovljah na Koroškem ter v Kanalu ob Soči. *Ljudska kultura in umetnost*, kot se imenuje predzadnji sklop, obravnava ziljski žegen in nošo na Koroškem, domovinsko tematiko v štajerski poeziji 19. stoletja in slovensko identiteto v arhitekturi. Trije avtorji prispevkov v zadnjem sklopu, *Polpreteklost in sodobnost*, pa se ukvarjajo z jugoslovanstvom pred in po drugi svetovni ter z Judi v Julijski krajini.

Vanja Kočever

SREDNJI VEK

MARKO SNOJ

Slovanski jezik v vzhodnih Alpah na prelomu prvega in drugega tisočletja, slovenščina in Slovenci

Uvod

Uvodoma opozarjam, da prispevek ne prinaša nič novega in tako rekoč nič takega, česar ne bi že sam objavil v *Zgodovinskem časopisu*¹ ali zborniku *Slovenci v zgodnjem srednjem veku* leta 2012.² Z argumenti in interpretacijami dejstev bom poskušal odgovoriti na vprašanje o kolektivnih identitetah prebivalcev vzhodnih Alp na prelomu prvega in drugega tisočletja.

Izraz kolektivna identiteta je v tem prispevku pojmovana kot kolektivna zavest o pripadanju določeni skupnosti, ki jo imajo bolj ali manj vsi njeni člani. Zavest o pripadnosti natančno določeni skupnosti torej skupnost definira tako rekoč v etimološkem pomenu te besede, saj določa meje s sosednjimi skupnostmi.

Prvo vprašanje je metodološko. Kako lahko ugotavljamo kolektivno zavest skupnosti, katere člani so mrtvi že tisoč let? Arheologi bi rekli, da nekaj malega o tem lahko sklepamo iz materialnih ostankov, jezikoslovci na vprašanje odgovarjamo podobno: iz tistih zapisanih drobcev njihovega jezika, ki so se ohranili do današnjih dni. Ko govorimo o jeziku slovanskega prebivalstva v vzhodnih Alpah na prelomu prvega in drugega tisočletja, so to predvsem *Brižinski spomeniki* in zapisi tedanjih osebnih in zemljepisnih lastnih imen vzhodnoalpskega prostora.

Na tem mestu je upravičeno podvprašanje o tem, kaj natančno je tisto v teh drobnih delih jezika, na osnovi česar bi lahko sklepali o kolektivni zavesti.

1 Snoj in Greenberg, O jeziku slovanskih prebivalcev, str. 276–305.

2 Snoj, O jeziku naših prednikov, str. 73–92.

Odgovor je skrit v terminološki zvezi *ekskluzivna inovacija*, ki pa potrebuje več pojasnil, in prav to je osredje mojega prispevka.

Ekskluzivna inovacija je jezikovna sprememba, ki se v določenem času izvrši na določenem omejenem območju, zunaj tega pa ne. Zaradi inovacij se jeziki s časom spreminjajo, meje teh sprememb pa določajo narečne ali jezikovne meje, ki so lahko tudi meje identitetnih skupnosti.

Zgodovinski in jezikoslovni spoznavni okvir

V 6. stoletju, ko so Slovani prišli v vzhodne Alpe, so sorodna plemena naseljevala zelo obsežna območja vzhodne in južne Evrope in na vsem tem območju se je poleg avarščine in romanščine govorilo predvsem praslovansko. Praslovanščina je bila govorjeni, nikdar zapisani jezik, ki pa ga z visoko mero natančnosti rekonstruiramo s primerjanjem med posameznimi slovanskimi jeziki, zlasti starejšimi, in z njihovo primerjavo z jeziki, ki so s slovanskimi sorodni, zlasti z najbližjimi baltskimi. Pri spoznavanju praslovanske fonetike si dodatno pomagamo z najstarejšimi izposojenkami iz germanskih, romanskih in finskih jezikov ter grščine in praslovanskim vplivom na te jezike. Zaradi dvestoletnega prizadevanja diahrone slavistike zdaj precej natančno poznamo praslovanščino: poznamo njeno fonetiko in fonologijo z naglasnimi prvini vred, poznamo njeno morfologijo vključno z besedotvorjem, njeno leksiko in celo skladnjo. Večina teh spoznanj je v znanosti nesporna.

Vsak jezik se v času spreminja. Jezikovne spremembe imenujemo inovacije. Te so lahko besedne, kot je npr. uvedba nove besede, bodisi prevzete bodisi nastale po besedotvornem postopku iz že obstoječih, kot je npr. v Brižinskih spomenikih *krilatec*, lahko je glasovna, da se npr. nosni *ɔ* začne izgovarjati nenosniško, da torej iz *rɔke* (beri *ronka*) začne nastajati *roka*, lahko je naglasni premik, da se npr. namesto **ðko* začne izgovarjati **ôko* in pozneje *okô* itd., itd. Vsaka taka sprememba se začne v ustih enega govorca. Če je za okolico sprejemljiva, jo povzamejo tudi drugi, če ne, zamre kot individualizem. Inovacija se kot prestižni način izražanja širi med ljudmi in se na določeni meji ustavi. Ta meja pomeni mejo pripadnikov iste identitetne skupnosti. Onkraj te meje prodor inovacije ni mogoč, je otežen ali pa ni zaželen. Ko fonetična inovacija trči ob mejo jezikovne skupnosti s popolnoma drugačnim jezikom, kot je bila v obravnavanem času npr. stara visoka nemščina, tja ne more prodreti, ker se govorce stare visoke nemščine in Slovani niso pogovarjali vsak v svojem jeziku. Sprememba glasovne skupine *dj* v *j* v besedah tipa *medja* > *meja* se je ustavila na meji med Slovani in Germani. Nekatere inovacije,

zlasti leksikalne, pa seveda lahko prestopajo tudi jezikovne meje. Če pa se širjenje inovacije ustavi na meji, onkraj katere govorijo skoraj enak jezik, se ustavi zato, ker za govorce onkraj nje ta jezikovna sprememba ni sprejemljiva. Ker je nimajo za prestižno, za kakršno jo imajo sosedje, je nimajo za svojo, saj imajo sebe za člane druge identitetne skupnosti. Meja, na kateri se inovacija ustavi, zariše izogloso. Od 10. stoletja sta se na mejah, ki ju pozneje poznamo kot slovensko-kajkavska in slovensko-čakavska, zgoščala snopa takih izoglos, zaradi katerih se današnji slovenski obmejni govori razlikujejo od obmejnih kajkavskih oziroma čakavskih. Te izoglose opredeljujejo temeljne razlike med alpskoslovanskim in panonskoslovanskim jezikovnim razvojem na eni strani in kajkavskim ter čakavskim na drugi. V debelini tega snopa je razlog, da zdaj prištevamo narečja prvih dveh idiomov k slovenskemu jeziku, narečja drugih dveh pa k hrvaškemu.

Praslovanski jezik 6. stoletja je dosegel relativno enotnost in se še nekaj stoletij po razselitvi razvijal tako, da so vse bistvene jezikovne inovacije dosegale vse govorce, da so se torej valovi inovacij širili po vsem slovanskem svetu in se ustavljali šele na njegovih mejah. To pomeni, da so Slovani od 6. pa najmanj do začetka 9. stoletja sebe pojmovali kot eno identitetno skupnost. Taka je npr. sprememba kratkega *a* v *o*. Iz izposojenk slovanskih besed v sosednje jezike, zapisov slovanskih besed v tujejezičnih besedilih in iz izposojenk iz sosednjih jezikov v slovanščino namreč razberemo, da je slovanščina v prvih stoletjih po razselitvi še imela kratki *a*, ki se je na alpskoslovanskem območju verjetno v sredini 9. stoletja zaokrožil v *o*. Podobno velja za odpad šibkega jera in jora, za prehod dolgega *ū* v *y* in še nekatere druge spremembe. Te spremembe, ki niso praslovanske, imenujemo splošnoslovanske. Splošnoslovansko obdobje se konča z nastopom fonetičnih inovacij, ki ne dosežejo več vseh slovanskih govorcev. Prva nedvomna in zlahka opazna taka sprememba sta druga in tretja palatalizacija, ki ne dosežeta slovanskega govora v Novgorodu in Pskovu.

Od slovanščine do slovenščine

Pustimo ob strani podrobnosti, kot so posamezne besede, in pogledjmo nesplošnoslovanske sistemske, nepogojene, spontane, brezizjemne fonetične inovacije, ki jih je izpeljal slovanski geolekt v vzhodnih Alpah v času od naselitve do zapisov *Brižinskih spomenikov*, in pogledjmo, kakšen je njihov areal. Prikaz prinaša izbor nespornih dejstev in je zaradi želje po interdisciplinarnem razumevanju poenostavljen.

1. Metateza likvid, tj. premet glasu *r* ali *l* s konca zloga na njegov začetek ob hkratni podaljšavi samoglasnika (*aRC* > *RāC* in *eRC* > *RēC*; iz imena Karla Velikega, ki smo ga Slovani prevzeli kot **Karl'b*, se je razvilo občno ime *krāl̥j*) je lastna celotnemu južnoslovanskemu geolektu, z manjšo omejitvijo (samoglasnik v vzglasni cirkumfektirani skupini *aRC* se ne podaljša) tudi češko-moravsko-slovaškemu (omejitev ne velja za osrednjeslovaška narečja), ne pa tudi lehitski skupini, ki ni izpeljala podaljšave (polj. *król*), in vzhodnoslovanski, ki je izpeljala polnoglasje (rus. *koról'*). Pojav, ki ima verjetno že praslovanske nastavke, je v lastnih imenih potrjen od leta 784³ in je bil dejaven še v 9. stoletju, kot dokazuje primer *kralj*.⁴

2. Prehod splošnoslovanskega mehkega *d'* > *j* (**med'a* > *meja*) se je izvršil v alpski slovanščini in kontinuumu kajkavščine in čakavščine.⁵ V štokavščini imamo zdaj na tem mestu *đ*, v zahodni slovanščini (*d*)*z*, v vzhodni pa *ž*. Stara cerkvena slovanščina in bolgarščina imata *žd*. Ti refleksi so, vsak po svoje, izpeljivi iz izhodiščnega *d'*, vendar ne prek vmesne stopnje *j*, saj se izvorni praslovanski *j* v teh kontinuumih ohranja nespremenjen oziroma se razvija drugače. Pojav se je izvršil pred sovpadom polglasnikov ne glede na pozicijo (9. stol.), saj je moral biti zaključen ob prevzemu besede **skъdbn'b* (sloven. *skedēnj*, čak. *skadānj*) iz starobavarske *scugin*. V tej bavarski besedi je bil namreč glas *g* v položaju pred *i* mehek in v slovanskem prejemniku bi zanj pričakovali substitut *d'*, če bi ta takrat še obstajal. Ker je alpskoslovanski refleks nekdanjega *d'* že dosegel stopnjo *j*, se je bavarski mehki glas substituiral s približkom *đ*.⁶ Mehkega *g'* takratna slovanščina v vzhodnih Alpah očitno ni imela.

3. Razvoj splošnoslovanskega mehkega *t'* v smeri proti *ć*, morda prek vmesne stopnje *k'*. Stanje s *ć* se še ohranja v zahodnih slovenskih narečjih, hrvaščini in srbsščini. V preostalih slovenskih narečjih je glas pozneje otrdel in sovpadel z glasom *č*, nastalim po prvi palatalizaciji in jotaciji. *Brižinski spomeniki* izkazujejo razvojno stopnjo, ki se zapisuje s črkama *k* in *c* (*choku*, *chocu*, *ecce*, *mogoncka*),⁷ enako stare slovenske izposojenke v bavarsščino, kjer se ta glas zamenjuje z najbolj

3 Zapise 784 *Trebel*, 789 *Dragawitus*, *Dragoidus*, *Dragovid*, *Tragowit* po Schwarzu navaja Holzer, *Zu Lautgeschichte und Dialekten*, str. 88.

4 Karel Veliki umre leta 814. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika I.*, 23–26; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 76–77; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 85–86; Holzer, *Historische Grammatik des Kroatischen*, str. 55, 61.

5 Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika I.*, str. 50–54; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 5–6; isti, *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*, str. 56–57.

6 Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika I.*, str. 51.

7 Ramovš in Kos, *Brižinski spomeniki*, str. 13; Kronsteiner, *Die alpenlavischen Personennamen*, str. 9, domneva izgovarjavo *k'*. Prim. tako stanje še v kraškem narečju, npr. *Wopk'ine* 'Opčine'.

podobnim bavarskim *k*, npr. v zapisu krajevnega imena leta 1136 *Sitik* iz slov. *Žitit'i (zdaj *Stična*).⁸

4. Kontrakcija *oja* > *ā* in *oje* > *ě* (v *Brižinskih spomenikih tua* »tvoja«, *mega* »moga«, *memu* »mojemu«)⁹ je skupen alpski in zahodni slovanščini ter zgodovinsko na delu hrvaškega ozemlja. V slovenščini je bila v ustreznih oblikah navedenih dveh zaimkov nekdanj bolj razširjena kot zdaj, ko se ohranja le v zahodnih narečjih, ker se je pozneje preuredila zaimenska sklanjatev in navidezna delna restavracija starejšega stanja na osnovi imenovalnika. Kontrakcija se v vseh slovenskih narečjih ohranja v bolj izoliranih besedah, kot so npr. *pas* < **pojasъ*, *gospa* < **gospoja* (< **gospod'a*), *stati* < **stojati*.¹⁰

5. Prehod *y* > *i* se je vršil v času nastanka *Brižinskih spomenikov*. V teh besedilih je glas, nastal iz nekdanjega *y*, 53-krat zapisan s črko *i* (*zin*, *tí*, *nine*), samo za labiali, ki so na spremembo vplivali zaviralno, se še zapisuje z *ui* ali *u* (*buiti*, *bui*, *mui*, *imugi*, *muzlíte*).¹¹ Datacijo potrjujejo tudi bavarski zapisi krajevnih imen, npr. 977 *Ribniza*, 1195 *Riuiniz*, danes *Reifnitz* ob Vrbskem jezeru že kaže na govorno *Rib(b)nica* in ne *Ryb(b)nica*.¹² Pojav se je izvršil v celotnem južnoslovanskem geolektu,¹³ vendar ne seže prek njegovih skupnih meja, saj se razlika med *y* in *i* doslej ohranja na celotnem slovanskem zahodu in vzhodu.¹⁴

6. K temu je treba dodati še verjetni zametek poenostavitve glasovnih skupin *z v* za *t*, *d*, ali *s*, ki ga zasledimo v *Brižinskih spomenikih* v zapisu *ztoriti* (poleg več

8 Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I. str. 50–51.; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 73–75; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 82–84; Pohl, *Die Slavia submersa*, str. 131; Holzer, *Historische Grammatik des Kroatischen*, str. 88.

9 Ramovš in Kos, *Brižinski spomeniki*, str. 13.

10 Podrobneje o kontrakciji gl. Šivic Dular, *Kontrakcija v slovanskih jezikih*, str. 5–43.

11 Ramovš in Kos, *Brižinski spomeniki*, str. 12–13.

12 Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I., str. 38.

13 Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I., str. 36–38; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 97; isti, *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*, str. 109–110. V stari cerkveni slovanščini se razlika med *y* in *i* še ohranja, v mlajših spomenikih pa se promiskuitetno zamenja, iz česar sklepamo, da se razlika, ki ni imela več opore v govornih idiomih, v pisanem jeziku ohranja zaradi tradicije. V hrvaškem kontinuumu je sovpad *y* in *i* dokončno izvršen najpozneje v 12. stoletju (Holzer, *Historische Grammatik des Kroatischen*, str. 74).

14 Kot ne enoglasno sprejeto lahko tu navedemo interpretacijo primerov *križ* in *Rim*, ki sta z mehkim *i* < *y* (< *ú* iz romanskega dolgega ozkega *o* v stfurl. **kro(d)že* oz. *Roma*) znana tudi v stari cerkveni slovanščini, ki sicer do leta 1100 dosledno ohranja razlikovanje med *i* in *y*, in v severni slovanščini, ki to razlikovanje ohranja doslej. Po eni od interpretacij tega dejstva naj bi bili besedi v času pokristjanjevanja prevzeti najprej v zahodno južno slovanščino, kjer naj bi se (verjetno najprej) izvršila obravnavana sprememba, in se od tod razširila k drugim Slovanom (Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, str. 180).

zapisov oblik iste besede brez asimilacije, npr. *ztuoril*, *stuoril*, *stuorise*) in ki je znana tudi v zapisu osebnega imena 1030 *Dridogoi* na avstrijskem Štajerskem.¹⁵ Ta asimilacija je značilna le za območje Slovenije in severno od nje ter čakavske govore v Istri.

7. V istem času zasledimo tudi že zametek rotacizma (spremembe etimološkega ž v r med samoglasnikom in e), prim. v *Brižinskih spomenikih* dvakrat *tere* poleg še *ise*,¹⁶ ki je potrjen tudi južneje.

To so glavne, zlahka razvidne fonološke inovacije, ki jih je alpska slovanščina izpeljala do konca prvega tisočletja. Ob tem je treba povedati dvoje. (1) Fonološka jezikovna raven je najstabilnejša. Jeziki imajo navadno od 25 do 30 fonemov (splošno-slovanski jezik jih je imel 28), zato spremembe na tej ravni pogosto povzročajo nadaljnje sistemske premike. (2) Prikaz se omejuje na spremembe v segmentnih fonemih in pušča suprasegmentne (naglasno mesto, kvantitetna in tonemska razmerja) ob strani, ker je argumentacija o teh pojavih le primerjalnojezikoslovna in relativnokronološka ter je z zapisanimi ostanki tistega časa skorajda ni mogoče podpreti. Tudi spremembe na drugih, manj stabilnih jezikovnih ravneh, kot sta morfološka¹⁷ in sintaktična, naj za zdaj ostanejo ob strani. Omeniti moramo le še spremembe na najmanj stabilni leksikalni ravni, v prvi vrsti izposojenke iz substratnih in adstratnih jezikov, ki pa so glede na naravo listinskih zapisov razvidne le v lastnoimenskem gradivu, glede na naravo *Brižinskih spomenikov* pa le v redkih primerih, kot sta npr. zapisa *circuvah* in *zezarstuo*. Ob tem ni nepomembno, da je vokalizacija *cirkva* razen v slovenščini ohranjena le še v kajkavščini, medtem ko ima današnja čakavščina večinoma premetano *crikva*, štokavščina pa *crkva*.

Iz doslej povedanega sledi ugotovitev, da se slovanski geolekt v vzhodnih Alpah ob prelomu tisočletja ni bistveno razlikoval od slovanskih geolektov na bodočem kajkavskem in čakavskem ozemlju, da pa so bile razlike med temi tremi geolekti in preostankom južne slovanščine na eni strani in zahodno ter vzhodno slovanščino na drugi že tako velike, da je bilo sporazumevanje med njihovimi govorci že oteženo. To potrjuje tudi dejstvo, da so mlajše inovacije prostorsko še bolj omejene.

15 Zapis navaja Kronsteiner, *Die alpen-slavischen Personennamen*, str. 78 in ga rekonstruira **Tvbrdogojb*.

16 Cvetko Orešnik, K Isačenkoveu poskusu zavrnitve, str. 195.

17 Verjetno najstarejša morfološka izoglosa je končnica -*o* v orodniku ednine a-jevskih osnov, ki je znana na slovanskem zahodu, na jugu pa le v slovenščini, kajkavščini, čakavščini in črnogorskih narečjih, medtem ko imata preostali del južnoslovanskih idiomov in vzhodna slovanščina na tem mestu končnico -*oj* (Holzer, *Zu Lautgeschichte und Dialekten*, str. 66–67). Tej izoglosi se deloma pripisuje višjo, že praslavansko starost (Ramovš, *Brižinski spomeniki*, str. 7; Šivic-Dular, *Kontrakcija v slovanskih jezikih*, str. 55).

Denazalizacija $\varphi > u$ se v čakavskem geolektu izvrši do konca 11. stoletja (Baška plošča nosnikov nima več, ima pa na tem mestu *u*),¹⁸ medtem ko je drugačna denazalizacija $\varphi > o$ slovenska in kajkavska, vendar ta *o* v kajkavščini sovpade z *o* iz zlogotvornega *l* (*roka, vona*), v slovenščini pa se iz drugega razvije *ol* (*roka, volna*).

Ohranitev nosnikov je eden od arhaizmov alpskoslovenskega jezikovnega prostora, zlasti njegovega severozahodnega dela. Denazalizacija je z jugovzhoda proti severozahodu napredujoča inovacija. Nosniki se v lastnoimenskem gradivu našega prostora ohranjajo še v poznem srednjem veku, različni refleksi v današnjih osrednjih narečjih narekujejo njihov obstoj še v 15. stoletju, v obrobni zahodnih in severozahodnih narečjih pa prav do pred kratkim, v podjunskem narečju se nosni φ v naglašeni zlogih ohranja vse doslej.¹⁹

Drugi arhaizem je ohranitev neasimilirane skupine *dl* (in *tl*), ki se doslej regularno ohranja na Zilji, reliktno po vsej Koroški in deloma na Štajerskem, iz zgodovinskih zapisov pa sklepamo, da je bilo območje brez asimilacije nekdanje precej širše. Inovacija *dl > l*, ki je južno od slovenščine zelo stara, saj jo brez izjeme pozna že stara cerkvena slovanščina, pa tudi v kajkavščini in čakavščini ni o njej nobene sledi,²⁰ je vsaj v severnem delu alpskoslovenskega kontinuuma bistveno mlajša (prim. iz *Brižinskih spomenikov modliti, modlim, vzedli*; izjemo *crilatcem* je najlažje razložiti z disimilacijo),²¹ saj se oblike tipov *padla, pletla*, v katerih asimilacijo sicer zavirajo sedanjske oblike glagolov *pasti, plesti*, ohranjajo v vseh severozahodnih slovenskih narečjih, vključno z gorenjščino, rovtarščino in savinjščino.²²

Sodobno primerjalno jezikoslovje in dialektologija za slovenščino izhajata iz idioma, ki ga zdaj imenujeta izhodiščno splošnoslovensko stanje, saj lahko samo s pomočjo tega izhodišča uspešno ugotavljata natančne poteke nadaljnjih jezikovnih sprememb. Izhodiščno splošnoslovensko stanje je seveda abstrakcija, ki približno ustreza dejanskemu stanju slovanskega idioma 10.–11. stoletja na območju današnje Slovenije in severno ter zahodno od nje. Abstrakcija kot metodološka nujnost²³ torej obsega kontinuum tukajšnjega slovanskega idioma, pri čemer vemo, da se je ta v navedenem času spreminjal in da se ni govoril ena-

18 Holzer, *Historische Grammatik des Kroatischen*, str. 77.

19 Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 117–119; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 130–132.

20 O možnih ostankih te glasovne skupine v romunski izposojenki *mocirlă* gl. Cvetko Orešnik, *Kritische Sicht der Literatur*.

21 O problematiki Cvetko Orešnik, K Isačenkovega poskusu zavrnitve, str. 195.

22 Ramovš, *Brižinski spomeniki*, str. 46–47; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 81; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 91–92.

23 Celó v današnji dialektologiji se ni mogoče izogniti abstrakcijam idiomov, saj je tudi posamezno narečje zgolj abstrakcija. Tako npr. dolensko narečje dejansko ne obstaja, temveč obstaja npr.

ko na celotnem obravnavanem prostoru. Vanj so vključene vse inovacije, ki so zajele celotni slovenski prostor (torej od kajkavskih in čakavskih meja do meja romanskega, germanskega, madžarskega in v starejšem obdobju tudi avarskega idioma), ne glede na to, kdaj natančno do 10. ali 11. stoletja so se izvršile (*terminus ad quem* je slovenski pomik cirkumfleksa, torej sprememba v besedah tipa **ðko* > *okô*), in ne glede na to, v katerih slovanskih idiomih²⁴ so še poznane. Vključeni so tudi arhaizmi, ki jih drugje (skoraj) ni, na leksikalni ravni pa še za ta prostor značilne lastno- in občnoimenske besede. Za izhodiščno splošnoslovensko stanje je treba npr. domnevati še obstoj obeh nosnih samoglasnikov, saj se njihovi refleksi v naših severozahodnih narečjih razlikujejo od refleksov preostalih e-jevskih in o-jevskih glasov.²⁵ To izhodiščno stanje se razlikuje od izhodiščnega kajkavskega in čakavskega stanja. V izhodiščni kajkavščini npr. nosni *o* sovpade s samoglasniškim *l*, nosni *ę* pa z ustnim *e*. V čakavščini nosni *o* sovpade z *u*, nosni *ę* pa kakor v kajkavščini z ustnim. Izhodiščno slovensko stanje obsega tudi nekaj naglasnih posebnosti, od katerih navajam samo dve.

1. Pomik splošnoslovenskega cirkumfleksa na prvi desni zlog se je vršil v več valovih, najmanj treh. Najprej je bil pomik s polglasnikom, ki je pozneje onemel (*stô*). To je skupna splošnoslovenska inovacija. Naslednji val, ki je (skoraj) samo slovenski²⁶ in skupen (skoraj) vsem slovenskim narečjem,²⁷ zajame pomik cirkumfleksa na izglasni zaprti zlog (*kokôš*, *golôb*), zadnji val, ki morda ne doseže nekaterih severovzhodnih, kajkavščini sosednjih govorov, pa pomik na odprti zlog (*okô*). Pojav v njegovem drugem in tretjem valu datirajo v 10.–11. stoletje.²⁸ Po mnenju hrvaške jezikoslovke Jadranke Gvozdanović, ki pa ni splošno sprejeto, naj bi bil pomik že razviden iz nekaterih zapisov v *Brižinskih spomenikih*.²⁹

šentrupérški govor kot del vzhodnodolenjskega podnarečja dolenjskega narečja slovenskega jezika (ustni vir: Vera Smole).

24 Izjema so splošnoslovenske inovacije.

25 Rigler, *Zbrani spisi* 1, str. 18.

26 Izjema je nekaj obrobni kajkavskih govorov.

27 Sporna izjema je rezijansko narečje, za katero se večinsko domneva, da je sodelovalo pri naglasnem pomiku in da je današnje stanje posledica kasnejšega umika in analognih izravnjav. Ohranitev nepomaknjene naglasa v rezijanščini zagovarja npr. Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 105; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 117.

28 Ramovš, *Zbrano delo*, str. 510, 513; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 105–109; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 117–121. Dokončni *terminus ante quem* je sicer 12. stoletje. Pomik je namreč starejši od bavarske diftongizacije dolgega *i*, ki je listinsko potrjena v 12. stoletju, saj bi ga sicer pričakovali tudi v primeru *líkof* (Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I., str. 55).

29 Gvozdanović, O akcentu i vokalskom kvalitetu, str. 49, pravi: »2. sloj karakterističan za vrijeme nastanka sačuvanog prijepisa, u kojem je denazalizacija refleksa *o* u poslijeakcentatskim slogovima

2. Umik naglasa s kratkega izglasnega samoglasnika na dolgi samoglasnik predzadnjega zloga (*zvězda, dúša, víno*). Pojav, ki zajame vse slovensko ozemlje, vendar ne seže niti na kajkavsko niti na čakavsko, datirajo v 12. stoletje. Da gre za zelo star pojav, govori tudi dejstvo, da se je izvršil pred skrajšavo dolgih prednaglasnih samoglasnikov.³⁰

Navedena dva pojava sta prva v nizu specifičnega razvoja slovenskega vokalizma, za katerega sta značilni odvisnost samoglasniške kvalitete od kvantitete³¹ in z naglasnim mestom pogojena samoglasniška dolžina.³²

Razlike med jugovzhodnimi slovenskimi narečji in sosednjo kajkavščino ali jugozahodnimi slovenskimi narečji in sosednjo čakavščino bi na prvi pogled lahko zaznali kot narečne razlike, saj je komunikacija med organskimi govorcji z obeh strani jezikovne meje mogoča še zdaj. Po drugi strani pa na isti prvi pogled prekmurskega in slovenskega istrskega narečja ne bi bilo mogoče pripisati istemu jeziku, saj se Prekmurec in Istran, če spregovorita vsak v svojem narečju, ne moreta sporazumeti. Pa vendar si prekmursko in istrsko narečje delita več starih skupnih pojavov kot vsako od teh slovenskih narečij s sosednjima kajkavskim oziroma čakavskim. Iz jezikovnozgodovinskih razlogov je torej upravičeno prištevati prekmurščino in istrščino k slovenskemu, kajkavščino in čakavščino pa k hrvaškemu jeziku, kot ta termin razumemo zdaj.³³ Idiome enega jezika od idiomov sosednjega sorodnega jezika ločuje snop izoglos,³⁴ za katerega je bilo upošteva je zgodovinske okoliščine ugotovljeno in dogovorjeno, da so jezikovna meja. Projekcija današnjega stanja v čas nastanka *Brižinskih spomenikov*, ki se zdi na prvi pogled upravičena zgolj s potrebo po utemeljevanju zgodovinskosti slovenskega jezika in posledično naroda, si pridobi pravico do obstoja z dejstvom, da jezik vzhodnoalpskega prostora okrog leta 1000 že nakazuje jezikovni razvoj, ki se je lahko nadaljeval le v slovenskih narečnih kontinuumih, ne pa tudi v drugih slovanskih, niti ne v nam najbližjem kajkavskem in čakavskem. Razlike med temi idiommi tedaj resda še niso bile velike, so pa bile za nadaljnji razvoj že usodne.

bila prisutna, akcenat je povučen s medijalnog slabog jera, i progresivni akcenatski pomak s inicijalnog slabog jera i inicijalnog silazno akcentuiranog vokala na vokal u slijedećem slogu već je bio prisutan.«

30 Ramovš, *Zbrano delo*, str. 511; Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 120–121; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 133.

31 Odvisnost samoglasniške kvalitete od kvantitete je sicer v jezikih pogost pojav. V drugačni obliki je znana tudi v kajkavščini in vzporedno v nekaterih čakavskih govorih.

32 Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika I.*, str. 61.

33 Jezik je zgodovinskojezikoslovno bolj ali manj upravičena skupina organskih idiomov.

34 Snope starejših izoglos, ki delijo severozahodne južnoslovanske idiome, navaja Greenberg, *A Historical Phonology*, str. 50; isti, *Zgodovinsko glasoslovje*, str. 56.

Vprašanje poimenovanja

Vendar tu ne gre toliko za vprašanje, kakšen je bil slovenski idiom v vzhodnih Alpah na prelomu prvega in drugega tisočletja, temveč kateri. Upošteva je teritorialno načelo je bil alpskoslovanski, upošteva je primerjalnojezikoslovno in kulturnozgodovinsko pa staroslovanski. Kot tak se je razlikoval od sosednjega kajkavskega, čakavskega in češko-moravsko-slovaškega. Njegov današnji kontinuum so narečja slovenskega jezika, natančneje rečeno, del slovenskih narečij. Problem poimenovanja jezika slovanskega prebivalstva v vzhodnih Alpah na prelomu prvega tisočletja spominja na vprašanje, ali je res, da se je moja stara mati rodila leta 1892. Ko se je rodila, namreč še ni bila moja stara mati, saj je to postala šele v svojem kontinuumu, katerega prvi nujni korak je bil rojstvo mojega očeta (ki takrat še ni bil moj oče), drugi pa, da sem se rodil jaz. Leta 1892 je nosila drugačen priimek kot v času mojega rojstva, vendar je ohranila svojo identiteto od takrat, ko je kot deklice verjetno niti sosedje niso zanesljivo razločevali od njenih sestra, pa vse do svoje smrti za časa moje mladosti. Navedena figura je sicer videti kot metafora, vendar je v resnici sinekdoha, *pars pro toto*. Kontinuiteta nekega naroda je mnogokratni zmnožek primerljivih odnosov: število udeleženi oseb je treba pomnožiti z milijonom, število generacij od časa zapisa *Brižinskih spomenikov* pa je štirideset in ne tri, ki so zaobsežene v sinekdohi. Tako kot ni sporno reči, da se je moja stara mati rodila leta 1892, niti ne more biti sporno, da je idiom, ki se je na prelomu prvega tisočletja govoril v vzhodnih Alpah, starejša stopnja slovenskega kontinuumu, in sicer ne glede na to, ali ga imenujemo prvotna slovenščina, stara slovenščina, zgodnja slovenščina, alpska slovanščina ali izhodiščno splošnoslovensko stanje, in ne glede na to, kako so ga imenovali sodobniki. Tudi če so sodobniki poznali več slovanskih idiomov tistega časa, niso bili občutljivi na razmeroma majhne razlike v njihovih fonoloških sistemih³⁵ in morda nekoliko večje na manj stabilnih jezikovnih ravninah, saj so primerljive razlike opazali tudi v drugih organskih, predvsem romanskih in nemških idiomih, pa tudi v govorjenih različicah srednjeveške latinščine. Zato so bili nagnjeni k posploševanju in spregledovanju za tisti čas nepomembnih jezikovnih razlik. Razlik, ki so v kontinuiranih razvojih naslednjih stoletij privedle do jezikovnih skupnosti, kot jih poznamo danes.

35 Tako npr. niti Konstantin in Metod očitno nista bila pretirano pozorna na razliko med refleksom splošnoslovenskega *t'* v njunem solunskem govoru, ki se je glasil *št*, in v češko-moravsko-slovaškem idiomu, kjer se je razvijal v *c*, kaj šele, da bi se te razlike zavedal cesar Mihael III., ki ju je na Moravsko poslal, rekoč: »Vidva sta namreč Solunčana, a Solunčani vsi čisto slovansko govore« (prevod citata naveden po Štih, *Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko?*, str. 25).

Strnjen prikaz

Trdojedrni jezikoslovni del razprave lahko strnemo v sedem ugotovitev, ki jim zdaj ne nasprotuje noben jezikoslovec. (1) Slovanski jezik v vzhodnih Alpah se za časa poselitve ni pomembno razlikoval od jezika drugih slovanskih plemen. (2) V naslednjih stoletjih se nekaj jezikovnih inovacij še razširi po vsem slovanskem svetu (tako iz praslovanskega nastane splošnoslovanski jezik), pozneje se izoglose vse bolj ožijo, tako da posamezne inovacije zajemajo vse manjše jezikovne prostore. (3) Iz splošnoslovanskega jezika 7. in 8. stoletja se polagoma izdvajajo narečni kontinuumi, zamejeni z izoglosami in njihovimi snopi, tako da mlajše globinske inovacije nekega kontinuumu, kot so npr. spontane glasovne spremembe, praviloma ne segajo več prek meja snopov. (4) Sodeč po jezikovnih inovacijah, ki so se odvijale do in za časa zapisa *Brižinskih spomenikov*, je bilo ugotovljeno, dokazano in večinsko sprejeto, da te inovacije predstavljajo sistem, ki ga lahko prepoznamo samo v zgodnjem kontinuumu slovenskega jezika. Alpskoslovanski kontinuum se na prelomu prvega tisočletja že razlikuje od najbližjega kajkavskega in čakavskega. Dokazljive razlike med njimi so v tem času sicer še maloštevilne, vendar že usodne za nadaljnje razvoje navedenih idiomov. (5) Slovanski kontinuum v vzhodnih Alpah nekako do leta 1050 torej stvarno utemeljeno lahko imenujemo alpska slovanščina, prvotna slovenščina, stara slovenščina ali izhodiščno slovensko stanje. Upošteva se prakse pri drugih slovanskih in neslovanskih narodih, ki jezik svojih prvih zapisov označujejo zgolj s prilastkom 'stari', se zdi tudi za jezik *Brižinskih spomenikov* in sočasnih zapisov lastnih imen na Koroškem in severneje ter na Kranjskem najprimernejše poimenovanje *stara slovenščina*. (6) Jezik *Brižinskih spomenikov* je del kontinuumu, ki ga izkazujejo zapisi slovanskih lastnih imen tega prostora od 8. stoletja. Ta jezik je hkrati starejša razvojna stopnja istega kontinuumu, ki ga v svojih pojavnih oblikah med letoma 1050 in 1550 imenujemo zgodnjeslovenski.³⁶ Ker je nosilec jezikovnega kontinuumu narod v etimološkem pomenu te besede, torej skupina ljudi, ki svojo bolj ali manj enotno govorico prenaša iz roda v rod in jo v vsaki generaciji nekoliko spremeni, iz navedenih dejstev in interpretacij nujno sledi sklep, da je severni del slovenskega naroda (skupaj s tamkajšnjim ponemčenim prebivalstvom) dejanski, tudi najbližji genetski naslednik ljudi, ki so v 7. in 8. stoletju tvorili slovansko skupnost kneževine Karantanije. (7) Endogeni jezikovni razvoj in tujejezični vplivi so skupaj

³⁶ To poimenovanje je splošno in neproblematično, prim. argumentacijo zanj npr. v Mikhailov, *Frühslowenische Sprachdenkmäler*, str. 13.

s političnozgodovinskimi dejavniki v naslednjih stoletjih pripeljali na eni strani do izrazitejše narečne razčlenjenosti slovenskega jezikovnega prostora, na drugi pa do debelejšega snopa izoglos na kajkavski in čakavski meji, ki je bila najpozneje za časa konstituiranja knjižnih standardov prepoznana kot jezikovna meja.

Sklep

Za čas okrog leta 1000 lahko na osnovi skupnih ekskluzivnih fonoloških inovacij nedvoumno ugotavljamo obstoj jezikovne skupnosti, iz katere so se razvile današnja slovenščina, kajkavščina in čakavščina. Ob upoštevanju začetka onemitve glasu *v* v večkonzonantni skupini za *t*- in *s*-, ki jo poleg slovenščine poznajo le še severnočakavski govori (*stvoriti* > *storiti*, *čtvrți* > *četrti*, *tvrd* > *trd*), pa lahko iz te že izločimo jezikovno entiteto, iz katere sta se lahko razvili samo slovenščina in severna čakavščina. Konec 11. stoletja je na čakavskem območju zaključena denazalizacija zadnjega nosnika *o* > *u*, medtem ko je skoraj splošnoslovenska denazalizacija *o* > *o* mlajša in drugačna. Najpozneje v 12. stoletju se zaključita dva ekskluzivno slovanska naglasna procesa, ki ju zasledimo na celotnem slovenskem ozemlju, namreč pomik cirkumfleksa³⁷ in naglasni umik tipe *zvézda*. Ti trije pojavi so *terminus ad quem*, ko lahko z gotovostjo ločujemo slovenski idiom od sosednjega kajkavskega in čakavskega. Z drugimi besedami: ko v jeziku iz *stvoriti* nastane *storiti*, se ta ne more razviti v nič drugega kot slovenščino in severno čakavščino, ko pa iz *ôko* nastane *okô* in ko iz *zvezdâ* nastane *zvézda*, pa samo slovenščina. Ko naši sosede iz *dl* naredijo *l* in ko iz nosnika *o* naredijo *u* (npr. *ruka*) in njihova inovacija pri nas ni sprejeta, je to znak, da je meja, ki jo zariše izoglosa, tudi meja identitetne skupnosti. In sicer tudi, če zavedanja o tej identiteti še ni bilo in se je identiteta izkazovala samo v dejanjih, kot sta širjenje jezikovnih inovacij do meje s kajkavsko in čakavsko identitetno skupnostjo ter ustavljanje kajkavskih in čakavskih jezikovnih inovacij na isti črti.

37 Bavarska diftongizacija dolgega *i* doseže Koroško v 12. stoletju. Besede *brítôf*, *likôf*, *ribati*, *risati* so prevzete pred tem bavarskim pojavom. Ker se cirkumfleks v teh besedah ne pomakne, je 12. stoletje zadnji možni čas nastopa tega ekskluzivno slovenskega pojava. Ker je pomik cirkumfleksa potekal v treh fazah, od katerih sta dve ekskluzivno slovenski, smemo sklepati, da se je prva faza začela najpozneje v 11. stoletju.

Viri in literatura

Literatura

- Bezljaj, France: *Etimološki slovar slovenskega jezika, Tretja knjiga P–S* (ur. Marko Snoj in Metka Furlan). Ljubljana: Mladinska knjiga 1995.
- Cvetko Orešnik, Varja: K Isačenkovemu poskusu zavrnitve Ramovševih argumentov za slovenskost Brižinskih spomenikov. *Zbornik Brižinski spomeniki* (ur. Janko Kos, Franc Jakopin in Jože Faganel). Ljubljana, Trst: SAZU, ZRC SAZU in Mladika, 1996, str. 193–202.
- Cvetko Orešnik, Varja: Kritische Sicht der Literatur über die (südslawische) Entsprechung der Gruppe *tl/dl unter spezieller Berücksichtigung des Rumänischen *močirlă*. *Linguistica*, 33, 1993, str. 35–48.
- Greenberg, Marc L.: *A Historical Phonology of the Slovene Language*. Heidelberg: Universitätsverlag, 2000.
- Greenberg, Marc L.: *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej, 2002.
- Gvozdanović, Jadranka: O akcentu i vokalskom kvalitetu u Brižinskim spomenicima. *Slavistična revija*, 37, 1989, št. 1/3, str. 39–49 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-PZISCLZT>).
- Holzer, Georg: *Historische Grammatik des Kroatischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2007.
- Holzer, Georg: Zu Lautgeschichte und Dialekten des mittelalterlichen Slavischen in Österreich. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, Band 423, 1996, str. 81–110. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (separat), 1996.
- Kronsteiner, Otto: *Die alpen-slavischen Personennamen*. Wien: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung, 1981.
- Kronsteiner, Otto: *Die slowenischen Namen Kärntens. Slovenska imena na Koroškem*. Salzburg: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung, 1984.
- Mikhailov, Nikolai: *Frühslowenische Sprachdenkmäler. Die handschriftliche Periode der slowenischen Sprache (XIV. Jh. bis 1550)*. Amsterdam, Atlanta GA: Editions Rodopi B. V., 1998.
- Pohl, Heinz Dieter: *Die Slavia submersa in Österreich: Ein Überblick und Versuch einer Neubewertung*. *Linguistica*, 45, 2005, str. 129–150 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-KAQT2HI>).
- Ramovš, Fran: *Zbrano delo*, Druga knjiga (ur. Jože Toporišič). Ponatis članka iz leta 1950. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Ramovš, Fran: *Zbrano delo*. Druga knjiga (ur. Jože Toporišič). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1997.
- Ramovš, Fran in Milko Kos: *Brižinski spomeniki. Uvod, paleografski in fonetični prepis, prevod v knjižno slovenščino, faksimile pergamentov*. Ljubljana: Akademska založba, 1937.
- Ramovš, Fran: *Kratka zgodovina slovenskega jezika I*. Ljubljana: Akademska založba, 1936.
- Rigler, Jakob: *Zbrani spisi 1* (ur. Vera Smole). Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Snoj, Marko in Marc L. Greenberg: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in

- Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis*, 66, 2012, št. 3/4, str. 276–305 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-LHLL9WUE>).
- Snoj, Marko: O jeziku naših prednikov na prelomu prvega tisočletja. *Slovenci v zgodnjem srednjem veku* (ur. Stane Granda). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres, 2012, str. 73–92.
- Šivic-Dular, Alenka: Kontrakcija v slovanskih jezikih (v kontekstu poznopraslovskega akcentskega pravila). *Slavistična revija*, 46, 1998, str. 5–43.
- Štih, Peter: Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja). *Zgodovinski časopis*, 65, 2011, št. 1-2, str. 8–51.

SLAVIC IN THE EASTERN ALPS AT THE END OF THE FIRST MILLENNIUM AD, SLOVENIAN, AND THE SLOVENIANS

~~~~~

This article addresses the language of the Slavic population between the Danube and the Adriatic Sea at the end of the first millennium AD and its differentiation from the language of other groups of Slavs. It primarily covers phonological innovations in this geographical area up to the end of the first millennium AD. The Freising folia and contemporary onomastic data show that this language had by then undergone the following innovations: 1) liquid metathesis, 2) the change $d' > j$ 3) the change $t' > k'$ (or even $\acute{c}$), 4) contraction, and 5) fronting of $y > i$ (except after labials), and that the following processes were underway: 6) assimilation of $tv > t$, 7) rhotacism, as well as, possibly, 8) the forward shift of the Proto-Slavic circumflex. Moreover, one finds an important archaism in this language: namely, 9) the retention of the consonant cluster *dl*. Although the majority of these processes are common to at least the Kajkavian and Čakavian dialect continuum, innovations 6 and 8, as well as the archaism 9, are exclusive to Slovenian. The differential features between the Slavic idioms around the year 1000, which must be understood as parts of systems, were few in number—as one would expect—yet they were irreversible and thus decisive in that they determine a speech territory from which Slovenian dialects, and not others, were to develop, as further philological evidence also affirms. From this evidence the conclusion follows that the Freising folia and contemporary onomastic evidence belong to the Slovenian linguistic continuum, for which reason the term *Old Slovenian* is warranted. The term is based on 1) the general practice of naming the oldest evidence of a particular idiom with the name of the present-day language that continues it, adding the qualifier *Old*; 2) the linguistically determined fact that only today's Slovenian dialects could have develop from the idiom in question; and 3) the consensus of linguists that crystallized through debates in the second half of the twentieth century, the principal ones being adduced in the article.

The knowledge of a past idiom in time and space is founded on a comparative linguistic analysis of extant texts and other linguist material, enriched by the results of geolinguistics and sociolinguistics, which permit a more nuanced interpretation of the facts. Because the appearance of linguistic innovations requires a community in which such innovations carry prestige value, it follows from the analysis that in the relevant time and space there was a community with its own identity that as such had differentiated itself from other neighboring Slavic communities; that is, Bohemian–Moravian–Slovak as well as, to a lesser extent, Kajkavian and Čakavian. In the following centuries, isoglosses continued to bundle at the frontiers of these communities of identity, creating ever more palpable disjunctures in the dialect continuum; these may be innovations of a progressive nature, static archaisms, or even regressive phenomena, such as the reversal of rhotacism. At the time of the cultivation of standard languages, the borders of these communities of identity were recognized as linguistic borders.

JERNEJ KOTAR

Jezikovna identiteta plemstva na Kranjskem v srednjem veku

Uvod

Raziskovanje skupinskih identitet posameznih slojev srednjeveškega prebivalstva je že samo po sebi zaradi pomanjkanja izpovednejših virov zelo zahtevno, še toliko bolj pa je proučevanje le enega dela te kompleksne celote. Identiteta srednjeveškega človeka se je skozi čas spreminjala, a je bila vedno večplastna. Družba je bila strogo hierarhično urejena in je vsakemu posamezniku namenjala natančno določeno mesto. Ljudje istega stanu, poklica in ne nazadnje tudi verske pripadnosti (judje) so v teh strukturah razvijali lastno identiteto, ki so jo soustvarjali še številni drugi dejavniki. Nekateri med njimi so bili več ali manj skupni vsem, drugi pa le posameznim skupinam prebivalstva. Vsaka od njih je v ospredje postavljala zanjo najpomembnejše dejavnike, ki so lahko pri drugih imeli majhen ali celo zanemarljiv pomen.¹ V nadaljevanju se bo razprava osredotočila na jezikovno identiteto srednjeveškega plemstva na Kranjskem in na vprašanje, kakšna je bila njena vloga v okviru plemičeve celovite istovetnosti.

Najprej je treba ugotoviti, kateri elementi so sestavljali identiteto plemstva na Kranjskem v srednjem veku, in šele nato, kakšen vpliv je imela nanjo jezikovna komponenta. Za izhodišče lahko uporabimo rezultate raziskave nekoliko mlajših obdobj. Vanja Kočever, ki se je ukvarjal z identiteto kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku, je posebej omenil sedem ključnih dejavnikov za njeno oblikovanje: dežela, deželni privilegiji, avstrijska hiša (habsburška dinastija), branik krščanstva, Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti, veroizpoved in slovenščina.² Teh ugotovitev seveda ne smemo nekritično prenesti na srednjeveško

---

¹ O srednjeveški in zgodnjenovoveški družbi gl. Vignjević, Upodobitve treh redov.

² Kočever, Identiteta kranjskih deželnih stanov, str. 140–152.

obdobje, saj se identitete posameznih družbenih slojev in skupin sčasoma spreminjajo, prav tako kot tudi elementi, ki jih opredeljujejo. Nekateri od naštetih so že tedaj odločilno vplivali na plemičevo istovetnost, pomen drugih pa je bil drugačen oziroma precej manjši kot v zgodnjem novem veku. Raziskava je pokazala, da je treba k tem dodati še nekaj dejavnikov, ki so imeli v srednjem veku izjemno pomembno vlogo, ampak več o tem v nadaljevanju.

V sklopu proučevanja jezikovne identitete plemstva na Kranjskem je treba posebno pozornost nameniti vprašanju vloge in rabe slovenščine v njegovem vsakdanjem življenju. Še vedno so namreč trdno ukoreninjene predstave, da je bilo plemstvo na Slovenskem etnično in jezikovno jasno (samo)opredeljen nemški, italijanski oziroma madžarski tujek, ki je imel do svojih pretežno slovensko govorečih podložnikov in njihovega jezika nemalokrat naravnost negativen odnos. Nastale so kot posledica projiciranja nacionalnih in socialnih trenj 19. in 20. stoletja v starejša obdobja ter tako še zdaj zastirajo pogled na dejanske razmere. Za obravnavano temo povednih srednjeveških virov je zelo malo, a je kljub vsemu mogoče s pravim pristopom iz njih izluščiti pomembne podatke o jezikovni podobi dežel, mestnih in trških naselbin, podeželja ter posameznih družbenih slojev in skupin.³ Težava je predvsem v hudem pomanjkanju virov za najstarejša obdobja, zato si moramo pogosto pomagati z iskanjem analogij v koroškem in štajerskem prostoru. Prav gradivo iz teh dežel se je v marsikaterem pogledu pokazalo kot ključno za razumevanje razmer na Kranjskem.

Izvor in oblikovanje deželnega plemstva na Kranjskem

Za prevladujočo etnično-jezikovno podobo prostora poznejše dežele Kranjske je bila odločilnega pomena naselitev Slovanov v 6. stoletju, ki mu je vtisnila še zdaj prepoznaven pečat. Za območje ob Savi na današnjem Gorenjskem se v 8. stoletju pri Pavlu Diakonu prvič pojavi poimenovanje *Carniola, Sclavorum patria*, leta 820 pa so v Frankovskih državnih analih edinkrat izpričani njeni prebivalci – *Carniolenses*.⁴ Iz tega jasno izhaja, da so bili Karniolci kljub polietničnim osnovam v očeh svojih zahodnih sosedov slovansko opredeljeno ljudstvo. O njihovi družbeni

3 Etnično-jezikovno strukturo izbranih slovenskih celinskih mest pred prehodom v novi vek je poskusil z metodo analize priimkov podati Boris Golec, gl. Golec, Etnično-jezikovna struktura, str. 401–410.

4 Pauli historia Langobardorum VI 52; *Annales regni Francorum* a. 820 (*Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant*).

ureditvi je zelo malo znanega, vendar ne sme biti dvoma o obstoju politično in vojaško vodilnega sloja prebivalstva. V nasprotju s severno od Karavank živečimi Karantanci Karniolci v svojem kratkotrajnem razvoju niso dosegli višje stopnje politične in etnične povezanosti. To se odraža tudi v besedah Pavla Diakona, ki je prebivalce Karniole še proti koncu 8. stoletja označeval preprosto le kot Slovane.⁵ Proces etnogeneze tega posebnega ljudstva v trdnejšo in trajno obstojnejšo celoto je bil pretrgan s frankovsko upravno reformo leta 828, ki je odpravila domačo gentilno ureditev in jo zamenjala z grofovsko upravo.⁶ Oblast v Karantaniji in Karnioli sta prevzela z Bavarske izvirajoča grofa, hkrati pa so se bavarskim cerkvenim ustanovam in plemstvu na široko odprla vrata tega prostora. Privabljal jih je predvsem izjemno velik kolonizacijski potencial, ki je spodbujal priseljevanje nemško govorečega prebivalstva, sprva plemstva in duhovščine, pozneje pa tudi trgovcev, obrtnikov in kmetov. Tako se je v relativno kratkem času ustvarilo izrazito dvojezično okolje.

Prihod Madžarov v Panonsko nižino konec 9. stoletja in z njim povezani vpadi v sosednje pokrajine so zrušili velik del upravne ureditve na jugovzhodu Vzhodnofrankovskega kraljestva. Šele njihov odločilni poraz leta 955 je v vzhodnoalpski prostor prinesel mirnejša leta in možnost uvedbe nove upravne razdelitve. Na mejnem območju proti Madžarom je bil vzpostavljen pas manjših (mejnih) grofij, med katerimi je bila tudi Kranjska, ki je obsegala današnjo Gorenjsko z Ljubljansko kotlino in vzhodno Notranjsko.⁷ V virih se prvič omenja junija 973 kot *quod Carniola vocatur et quod vulgo Creina marcha appellatur*, tamkajšnji prebivalci pa posredno le nekaj mesecev pozneje v besedni zvezi *via Chreinariorum*.⁸ Njen (mejni) grof je bil do leta 976 podrejen bavarskemu in nato koroškemu vojvodi, od okrog leta 1000 pa neposredno vladarju.⁹ Iz navedenih listin je razvidno, da so v njima izpričana krajevna, vodna in gorska imena, pretežno slovanskega izvora, in da je bil med prebivalstvom grofije v rabi slovanski jezik (*vocabulo Sclavorum*), a hkrati jasno izkazujeta navzočnost in oblast nemškega plemstva. Na prehodu iz 10. v 11. stoletje je vodilna vloga na Kranjskem pripadala bavarskim Ebersbergom, ki so sodili v krog najpomembnejših visokoplemiških rodbin na jugovzhodu cesarstva, njihove povezave s tem prostorom pa segajo nemara še v karolinško dobo.¹⁰

5 Štih, *Od Karniole do Kranjske*, str. 471–472.

6 Prav tam, str. 473.

7 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 44–48.

8 DD O II, št. 47, 66.

9 Štih, *Od Karniole do Kranjske*, str. 475.

10 Prav tam.

Kljub vključenosti v Sveto rimsko cesarstvo in njegove upravne strukture je to ozemlje še naprej ohranjalo pretežno slovanski jezikovni značaj.¹¹

Večina zemlje na tem redko poseljenem območju je bila v vladarjevih rokah, ta pa jo je postopno velikodušno razdelil med svoje cerkvene in svetne privržence, katerih velik del je izviral z Bavarske. V današnjem slovenskem prostoru sta se proces intenzivne fevdalizacije in z njim povezano nastajanje osnovne mreže zemljiških gospodstev, od katerih so nekatera verjetno imela svoj izvor v staroslovanskih dvorih, odvila v stoletju med okrog 970 in 1070.¹² Razvoj je na ozemlju južno od Karavank in vzhodno od Soče tekel precej počasneje kot v Karantaniji, zato ne preseneča, da zanj ni poznana niti ena karolinška vladarska listina. Tu v 9. stoletju še ni bil podeljen noben del kraljeve zemlje, ustvarjen ni bil noben imunitetni teritorij, podeljen noben privilegij. Vse to kaže, da se gospodarske in družbene razmere v Karnioli po uvedbi frankovske grofovske uprave niso kaj dosti spremenile. Prebivalstvo je tako še naprej živelo v župah, domnevno temeljnih organizacijskih in socialnih enotah slovanske družbene ureditve.¹³ Začetki fevdalizacije torej tu segajo v drugo polovico 10. stoletja, prejemniki vladarjevih darovnic pa so morali svoje na novo pridobljene posesti vojaško zavarovati ter za njihovo učinkovito gospodarsko izkoriščanje vzpostaviti upravo in izvesti kolonizacijo dotlej slabo poseljenih in neposeljenih območij. Za ta namen so s svojih starih teritorijev pripeljali ministerialno plemstvo ter ga naselili po dvorih in gradovih, ki so imeli poleg obrambne tudi upravno in gospodarsko funkcijo. Kolonizacija je marsikje spremenila ne le videz kulturne krajine, ampak tudi etnično-jezikovno podobo podeželja. Med domačim prebivalstvom namreč pogosto ni bilo na voljo dovolj kolonistov, zato so jih zemljiški gospodje poslali od drugod. Mnogo jih je prišlo z Bavarske, posledica tega pa je bila germanizacija obsežnih podeželskih območij.

Zaradi pomanjkanja virov ni mogoče zanesljivo dognati, kaj se je ob uvajanju novega reda dogajalo s staro slovansko družbeno elito. Zagotovo so obstajale določene analogije z razvojem v Karantaniji, vendar so med prostoroma severno in južno od Karavank opazne občutne razlike. Karantansko plemstvo je v primerjavi s karniolskim doseglo višjo razvojno stopnjo in je bilo prej pokristjanjeno, to pa mu je omogočilo uspešnejšo vključitev v novo stvarnost. To potrjuje primer plemenitega Georgiusa in njegove žene Tunze, ki sta med letoma 883 in 906 cerkvi

11 URBKr I, str. 123–124, št. 133 (ok. 1170: *sclauonica lingua*).

12 Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 43. V Karantaniji je do prve znane podelitve kraljeve zemlje prišlo že leta 831 (DD LD, št. 4).

13 Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 42.

na Otoku ob Vrbskem jezeru/Maria Wörth podelila lastno posest v njeni bližini in dobila v zameno pravico do pokopa v njej.¹⁴ Po Mitterauerjevem mnenju je bil Georgius nedvomno Slovan, čigar grško ime naj bi kazalo na njegovo nedavno pokristjanjenje oziroma pripadnost družini, ki je pred kratkim prevzela novo vero, Tunza pa je bila hči grofa Witagowa in sestra Heima, domnevnega točaja kralja Arnulfa.¹⁵ Ženinino ime (Tunica) z značilno slovansko končnico *-ica* naj bi bilo skrajšano od Antonia/Antunia in zato prav tako krščanskega porekla in naj bi v tej obliki nastalo šele po njeni omožitvi v slovansko jezikovno okolje.¹⁶ Primer dokazuje, da sta domače in priseljeno plemstvo sklepala zakonske zveze ter da sta imela medsebojne kulturne in jezikovne vplive, pri tem pa so imeli pokristjanjeni pripadniki karantanske družbene elite odprte možnosti za poročanje v ugledne in s samim vladarjem tesno povezane rodbine. Takšno analogijo bi v prostoru južno od Karavank zaman iskali. Slovanske oblastvene tradicije so bile tu precej šibkejšje in so zato tudi težje otipljive, a je vendarle na voljo nekaj indicev, ki kažejo na uspešno vključevanje domačinov v novi družbeni red. Najbolj nazoren je primer nekega Pribislava, ki je pred novembrom 973 od cesarja prejel manjšo posest blizu današnje Škofje Loke.¹⁷ Nekoliko mlajše dokaze prinašajo tradicijske notice briksenskega škofa Altwina (1049–1097), v katerih je omenjenih več domačih Slovanov, ki so imeli svoje posesti na današnjem Gorenjskem.¹⁸ Predstavniki slovanske družbene elite torej niso bili izključeni iz nastajajočega reda in vladarjevega podeljevanja zemlje, kar dodatno dokazujeta listini za karantanska Slovana Negomirja iz aprila 965 in Sebevoja iz julija 993.¹⁹ Res pa je, da gre v vseh primerih za posedovanje zelo majhnih posesti, ki se še zdaleč niso mogle primerjati s posestmi škofij in najuglednejših tujerodnih plemiških rodbin. Domet akulturiranega slovanskega plemstva na Kranjskem je bil precej skromen

14 MHDC III, str. 18–19, št. 48.

15 Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, str. 694; Štih, *Konfrontacija, akulturacija in integracija*, str. 38–39.

16 Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, str. 696–697.

17 DD O III, št. 58; Štih, *O prvih prejemnikih*, str. 69–73.

18 TB, str. 53, št. 139, str. 55, št. 145, str. 78, št. 218, str. 79, št. 221, str. 80, št. 222 in 223, str. 104, št. 291, str. 108, št. 305 in 307, str. 112, št. 320, str. 112–113, št. 321, str. 113, št. 322 in 323, str. 113–114, št. 324, str. 120, št. 348, str. 122, št. 353, str. 124, št. 359, str. 130, št. 379 in 380. Tu so upoštevani samo posamezniki s slovanskimi osebnimi imeni, katerih poreklo zato ni sporno, čeprav je jasno, da je mogoče tudi med ljudmi z bavarskimi in krščanskimi osebnimi imeni pogosto prepoznati slovanske staroselce (TB, str. 116, št. 334, str. 130, št. 380).

19 DD O I, št. 279; DD O III, št. 133. V skupino slovanskih posestnikov z jasno definirano lastninsko pravico so poleg kosezov s svojimi dvori spadali verjetno tudi ostanki nekdanjega domačega plemstva (Štih, *Konfrontacija, akulturacija in integracija*, str. 44).

in njegovim pripadnikom ni omogočal pridobitve večjih zemljiških posesti, prav tako kot niti ne sklepanja zakonskih zvez s člani vplivnih tujih rodov.

Socialno preživetje je imelo za staroselsko prebivalstvo tudi svojo ceno, zato sta bili zanj pogosto žrtvovani lastna družinska tradicija in identiteta.²⁰ To se je poleg sprejetja krščanstva kazalo zlasti v vse pogostejšemu prevzemanju germanskih osebnih imen med vsemi družbenimi sloji, to pa močno zamegljuje pogled na etnično-jezikovno strukturo prebivalstva. A tako je med plemstvom nastajala nova družbena elita, ki je delovala integrativno, njeno oblikovanje je bilo tudi v vladarjevem interesu, saj je krepila njegovo oblast in socialne razmere.²¹ Najbolj nazorne primere zopet najdemo v karantansko-koroškem prostoru. Napis s fragmenta arhitrava iz cerkve v Šentpetru na Gori/St. Peter am Bichl, severno od Celovca, ki je datiran okrog leta 800 in se glasi »OTKER · RADOZLAV«, kaže na to, da so se germanska osebna imena med karantanskim plemstvom širila že pred ukinitvijo gentilne ureditve in uvedbo grofovske uprave.²² Naslednji primer je iz druge polovice 10. stoletja, ko se omenja plemeniti Tešina z vzdevkom Rapoto (*nobilis vir Tessina cognomine Rapoto*), o čigar slovanskem poreklu ni nobenega dvoma.²³ Imeni sta v tesni zvezi, saj je *Ratpot* le germanska ustreznica slovanskemu *Světěšina*.²⁴ Poznejše generacije so vedno bolj množično nosile samo germanska osebna imena, a to še ne pomeni, da so se povsem odrekle slovanskemu jeziku in družinskim tradicijam. To jasno dokazuje ustanovna listina ženskega samostana v Sv. Juriju ob Dolgem jezeru/St. Georgen am Längsee z začetka 11. stoletja, ki prinaša seznama prič po slovanskem pravu (*Sclauenicę institutionis testes, testes Sclauigene*).²⁵ Našteta imena *Hartuuich*, *Chazili*, *Penno*, *Iohannes*, *Egizi*, *Sizo*, *Reginpraecht*, *Arn*, *Wolfram*, *Imizi*, *Geppo*, *Ezcho*, *Uitislau*, *Wolhart* in *Sigihart* ter *Chazili*, *Amizi*, *Orthuuin*, *Adam*, *Lanzo*, *Goin* in *Laduta* so zgovoren pokazatelj akulturacijskih in integracijskih procesov, katerim je bilo podvrženo staroselsko

20 Štih, O prvih prejemnikih, str. 73.

21 Prav tam.

22 Karpf, Kirchen in Karantaniem, str. 236–237. Napis je mogoče interpretirati na več načinov, med katerimi je tudi ta, da je povezan z zadnjim karantanskim knezom Etgarjem (Otkerjem) (gl. Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 31, op. 144). Leta 822 se omenja neki Matheri, ki je imel posest med Trušnjami/Trixen in Grebinjem/Griffen na današnjem Koroškem, vendar bi kljub njegovemu imenu lahko šlo za domačega Slovana (MHDC III, str. 6–7, št. 10; Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 38).

23 MHDC I, str. 45–47, št. 7.

24 Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel, str. 696, 725. Tešina je skrajšana oblika imena *Světěšina*.

25 MHDC III, str. 86–88, št. 205.

prebivalstvo.²⁶ Če vrstni red prič odraža njihov družbeni položaj, lahko ugotovimo, da so med najuglednejšimi pripadniki slovanske pravne skupnosti na Koroškem tedaj germanski antroponimi že povsem prevladali. Kot dokazuje omemba svobodnjaka Svetomirja iz Šentvida ob Glini (*Zwetmer de sancto Vito liberi*) iz maja 1162, so bila slovanska osebna imena med koroškim plemstvom v rabi še v visokem srednjem veku, a so bila tedaj že zelo redka.²⁷ To je mogoče ugotoviti tudi za plemstvo na današnjem Zgornjem Štajerskem, kjer sta pred letom 1188 plemeniti Tvrdislav in njegova žena Slava (*ex nobili ergo prosapia ortus Tridizlav cum uxore sua Zlawa*) na svoji zemlji ustanovila cerkev sv. Valpurga v bližini kraja St. Michael in Obersteiermark.²⁸

Nemški antroponimi so se postopno širili po družbeni lestvici navzdol in se nazadnje uveljavili tudi med kmečkim prebivalstvom. Na tem mestu je treba izpostaviti dva nazorna primera iz Koroške. Prvi je s konca 11. stoletja, ko je v briksenskih tradicijskih noticah izpričan neki Azili s sinovoma Preslavom in Stanigojem.²⁹ Sinova sta imela slovanski imeni, njun oče pa bavarskega, a so znani tudi obratni primeri. Enega takšnih ponuja listina iz leta 1247, v kateri se omenjajo tri generacije podložniške družine, in sicer Kunigoj (*Chunegoy*), njegovi sinovi Konrad, Berchtold in Herman ter vnuk Berchtold, Hermanov sin.³⁰ Ded je torej še nosil slovansko ime, njegovi potomci pa ne več, a na podlagi tega ne moremo določiti niti njihove etnične pripadnosti niti jezika, ki so ga vsakodnevno uporabljali. Podobne primere najdemo tudi na Kranjskem. S konca 11. stoletja so iz briksenske tradicijske notice znani Adalfrid ter njegova sinova Ivan in Preslav.³¹

Navedeni primeri dokazujejo, da osebna imena srednjeveških ljudi niso zanesljiv vir za določanje njihove etnično-jezikovne pripadnosti, najsi gre za plemiča ali navadnega podložnika. Pri slovanskih antroponimih te dileme tako rekoč ni, je pa toliko večja pri germanskih in krščanskih. Za temi se lahko skrivajo tudi Slovani, kar je v nekaterih primerih v virih jasno izraženo. Leta 1218 se omenja *Sifridus Sclauus*, leta 1244 *Leonardus Sclafu*, iz leta 1202 pa so znani tržaški meščani *Joannes Sclavo*, *Walter Sclauo* in *Stoianus Sclauo*.³² Germanski antroponimi so se

26 Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 38; Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel, str. 725–726.

27 MHDC I, str. 177–178, št. 229; Makarovič, Pričevanja imen, str. 37.

28 UBSt I, str. 674–676, št. 690; Makarovič, Pričevanja imen, str. 34, 37.

29 TB, str. 133, št. 388.

30 KLA, AUR, KLA 418-B-C 1131 St, 1247 VII 9, Šentvid ob Glini.

31 TB, str. 108, št. 306.

32 MHDC IV/1, str. 98–99, št. 1770, str. 313–314, št. 2285; Kos, Slovenska osebna imena, str. 20–21.

do 11. stoletja močno razširili tudi med družbeno elito na Kranjskem, čeprav je v več primerih mogoče utemeljeno domnevati, da so jih nosili domači Slovani.³³ Postopno izginjanje slovanskih osebnih imen in dejstvo, da jih bavarski kolonisti niso prevzemali, odražata šibkejši položaj Slovanov znotraj akulturacijskih in integracijskih procesov.³⁴ Če bi torej etnično-jezikovno strukturo današnjega slovenskega ozemlja v srednjem veku želeli ugotoviti z metodo proučevanja antropimov, bi dobili popolnoma napačne rezultate, ki bi izkazovali precej premajhen delež slovansko oziroma slovensko govorečega prebivalstva. K »nemški« zunanji podobi tega prostora je močno pripomogla tudi nemščina, ki je po letu 1300 v svetnih dokumentih skoraj popolnoma prevladala, latinščina se je vedno bolj omejevala na cerkvene zadeve, v slovenščini pisane listine pa v celoti pogrešamo.³⁵

Velika večina zemlje na Kranjskem je med intenzivno fevdalizacijo končala v rokah tujih cerkvenih ustanov in tujerodnega plemstva. Ti so v nastajajoča gospodstva, na katerih so začeli izvajati kolonizacijo, vključevali staroselsko prebivalstvo, za potrebe vojaških in upravnih nalog so angažirali tudi zaupanja vredno ministerialno plemstvo, ki so ga pripeljali s svojih starih posestev. Sčasoma se je znotraj na novo oblikovanih teritorijev razvila mreža dvorov in gradov, na katerih so živele ministerialne rodbine. Dosedanje raziskave za Kranjsko kažejo, da se jih je večina priselila od drugod. Do 13. stoletja so se izoblikovale tri skupine ministerialov, ki so pripadale Andeškim, Spanheimskim in Višnjegorskim. Od andeških ministerialnih rodbin je le za Galle znano, da so se priselili z Bavarske, pri preostalih je izvor nejasen.³⁶ Med njimi je bilo kar nekaj takšnih, ki so prebivale na skromnih dvorih in imele majhno posest, zato se zdi nesmiselno naziranje, da bi Andeški prav vso svoje odvisno plemstvo pripeljali s svojih bavarskih posestev.³⁷ Verjetno gre vsaj pri delu njih za potomce nekdanje slovanske družbene elite, tedaj že vključene v zemljiška gospodstva. Za spanheimske ministeriale je bilo ugotovljeno, da izvirajo z vojvodskih teritorijev na osrednjem Koroškem. Mnogi med njimi so na ozemlju južno od Karavank pridobili posesti, nekateri so se tu tudi stalno naselili.³⁸ Andrej Komac je s prepričljivimi argumenti pokazal, da se je glavnina višnjegorskih ministerialov v naše kraje priselila iz stare domovine Puxov, torej iz

33 TB, str. 116, št. 334.

34 Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 38, op. 198. Zwentipolch je eno redkih slovanskih imen, ki jih je prevzelo nemško plemstvo (Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel, str. 704–706).

35 Golec, Etnično-jezikovna struktura, str. 403.

36 Komac, *Od mejne grofije*, str. 110.

37 Prav tam, str. 106–107, gl. tudi Zemljevid 4.

38 Komac, *Od mejne grofije*, str. 119–121; Kos, O izvoru prebivalcev, str. 7–12.

doline zgornje Mure na današnjem Zgornjem Štajerskem.³⁹ Vsaka od treh skupin ministerialov je bila jasno definirana celota plemičev oziroma rodbin, ki so jih povezovale tesne sorodstvene vezi ter skupna politična in regionalna identiteta. Prav pripadnost gospodu je bila osrednji dejavnik njihove istovetnosti, kako močan vpliv je imela, pa se je pokazalo po izumrtju Višnjegorskih in Andeških, ko so njihovi ministeriali še nekaj časa ohranjali lastno identiteto in se niso spojili z drugima skupinama. V monolitno celoto so se združili šele pod Ulrikom III. Spanheimskim (1256–1269), čigar ambiciozni načrti so privedli do nastanka srednjeveške dežele Kranjske in njenega deželnega plemstva.⁴⁰

Trditev, da je bilo plemstvo na Kranjskem v srednjem veku samo in izključno nemško govoreče, je gotovo pretirana. Vsaj glede spanheimskih in višnjegorskih ministerialov je znano, da so izvirali pretežno z območij, kjer je bilo znanje slovenščine tudi v najvišjih krogih zelo živo in razširjeno. Poleg obreda ustoličevanja koroških vojvod, ki se je obdržal do leta 1414 in je potekal v slovenskem jeziku, o tem jasno priča dogodek iz leta 1227, ko je koroški vojvoda Bernard Spanheimski skupaj s spremljevalci pri Vratih/Thörl sprejel minezengerja Ulrika Liechtensteinskega s slovenskim pozdravom *buge waz primi, gralva Venus!*.⁴¹ Posebne etnično-jezikovne podobe Koroške so se zavedali tudi poznejši pisci. Otokar iz Geule/Gaala je koroškega vojvodo označil namesto po teritorialnem po etnično-jezikovnem principu kot *der windische herre*, za Jakoba Unresta je bila to *ain rechts Windisch Landt*, zato je imel koroški vojvoda svoboščino, da se je pred cesarjem ali kraljem zagovarjal *in windischer Sprach*, koroški deželni glavar Vid Welzer pa je šel leta 1523 še dlje in poudaril: »dass Kärnten ein erzherzogtum, mit seinen grenitzen und marken und confinen umbfangen und von alter her von frembder und nicht teutscher nation komen, darzue mit sondern freihaiten und gepreuchen wider andere fürstentumb in teutscher nation begabt und begnad ist«. ⁴² Plemstvo je bilo dvojezično tudi na Štajerskem. Paolo Santonino, ki je v drugi polovici osemdesetih let 15. stoletja potoval po jugu te dežele, je v svoj popotni dnevnik namreč zapisal, da je graščakinja v Majšperku pri Ptujju govorila enako dobro nemško in slovensko.⁴³

39 Prav tam, str. 134.

40 Prav tam, str. 106, 112.

41 Bechstein, *Ulrich's von Liechtenstein Frauendienst*, str. 214: »Der fürste und die gesellen sîn / mich hiezen willekomen sîn. / ir gruoß was gegen mir alsus: / »buge waz primi, gralva Venus!« / des neig ich zühteclichen dâ. / sie hiezen mich des vrâgen sâ, / ob ich tyostiren wolde dâ. / ich sprach üz hôhem muote: 'jâ!'«

42 Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 86, 138–139; Grafenauer, *Poglavitne poteze*, str. 134; Grdina, *H književnosti*, str. 74–75.

43 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 75.

Ker je znanje slovenščine izpričano za samega koroškega vojvodo, je to še toliko bolj samoumevno za njemu podrejeno nižje plemstvo. Slovenski jezik ni bil tuj niti štajerskim plemičem, še najmanj pa zagotovo kranjskim. Kranjska je imela namreč v primerjavi s sosednjima deželama, kjer so bila obsežna podeželska območja in pomembnejše naselbine že germanizirani, izrazito slovenski jezikovni značaj. To je opazil tudi Santonino, ki se je sicer dobro zavedal dvojezičnosti v notranjeavstrijskih deželah.⁴⁴ Na podeželju je bilo nekaj nemških jezikovnih otokov, od katerih se je do 20. stoletja ohranil samo kočevski, sicer pa je bila velika večina kmečkega prebivalstva slovensko govoreča. Kot je pokazala raziskava Borisa Golca, so bile precej podobne razmere tudi v mestnih naselbinah, izjemi sta bili le večjezična Ljubljana in povsem nemško Kočevje.⁴⁵ Precejšnja jezikovna enotnost je zagotovo vplivala na jezikovno pripadnost deželnega plemstva, ki je bilo nedvomno dvojezično in je moralo za potrebe vsakdanjega življenja znati oba jezika.

Identiteta plemstva na Kranjskem v srednjem veku in vloga jezika v njej

Identiteta deželnega plemstva se je oblikovala postopno in se sčasoma spreminjala, nanjo pa so nenehno vplivali tako notranji kot zunanji dejavniki. Vodilni družbeni sloj kljub svoji maloštevilnosti še zdaleč ni bil enoten, saj so se posamezniki in rodbine med seboj razlikovali po ugledu, bogastvu, političnem vplivu in še marsičem drugem. Srednjeveško plemstvo na Kranjskem je od smrti vojvode Ulrika III. Spanheimskega leta 1269 do druge polovice 15. stoletja živelo v precejšnji politični izolaciji. V tem času je bilo le malo rodbin in posameznikov, katerih pomen je segel prek meja dežele. Prevladovalo je gospodarsko šibkejše nižje plemstvo, ki je razpolagalo s precej skromno posestjo, sloj višjega pa je bil izjemno tanek. Do 15. stoletja je izumrla večina najuglednejših rodbin (Višnjegorski, Andeški, Spanheimi in Ortenburški), Kranjci pa so po letu 1269 le še zelo redko videvali svoje deželne kneze. V političnem oziru je to temu prostoru kljub strateško pomembni prometni legi zagotavljalo periferni značaj. Vsi naštetih dejavniki so doprinesli k skoraj popolni izključenosti Kranjcev z vladarjevega dvora in iz dvorne politike, a jim hkrati ponudili možnost samostojnejšega razvoja. Na njihove vedno bolj zapletene odnose z deželnim knezom je močno vplivala krepitev grofov Celjskih, ki so

⁴⁴ Prav tam, str. 46.

⁴⁵ Golec, Etnično-jezikovna struktura, str. 402.

izkoristili dane razmere in mnoge od njih vključili v svojo službo ter tako precej razrahljali njihove vezi z deželnoknežjo dinastijo. Na vrhuncu svoje moči naj bi v obliki alodov, fevdov in zastav nadzorovali kar tri četrtnine dežele,⁴⁶ situacija pa se je za Habsburžane izboljšala šele po njihovem izumrtju leta 1456.

Na skupinsko identiteto plemstva na Kranjskem v srednjem veku je vplivalo več dejavnikov. Nekateri med njimi so ostali pomembni še v zgodnjem novem veku in jih je kot ključne prepoznal Vanja Kočever, vloga in vsebina drugih pa sta se do takrat precej spremenili.⁴⁷ Raziskava je pokazala, da rezultatov študije mlajših obdobj ne smemo nekritično prenesti na starejša, a lahko kljub temu služijo za izhodišče. Elemente istovetnosti plemstva lahko v grobem razdelimo v dve skupini. V prvi so tisti, ki so bili skupni tudi vodilnim slojem v preostalih habsburških dednih deželah, v drugi pa tisti, ki so bili značilni za Kranjsko. Zadnji so imeli zaradi precejšnje integracijske moči še zlasti velik pomen. V nadaljevanju bodo predstavljeni posamezni za oblikovanje plemiške identitete ključni dejavniki.

Osrednji element kolektivne plemiške identitete v srednjem veku je bila pripadnost deželi oziroma deželna zavest. Oblikovala se je lahko že med nastajanjem dežele, to pa v primeru Kranjske pomeni med vladavino koroškega vojvode Ulrika III. Spanheimskega (1256–1269). Zaznavna je postala takoj po njegovi smrti, ko se je zaradi negotove prihodnosti v Ljubljani zbrala manjša skupina plemičev in prisegla zvestobo Filipu Spanheimskemu in mu kot pravemu dediču in deželnemu knezu obljubila braniti njegove pravice.⁴⁸ Po Brunnerjevem pojmovanju dežele je bil njen ključni sestavni del posebno deželno pravo, po katerem so sodili na najvišjem deželnem, tj. plemiškem ograjnem sodišču. Obseg dežele, ki jo je opredelil kot pravno in mirovno skupnost, se je tako pokrival z območjem veljavnosti deželnega prava.⁴⁹ Prav to – in ne knežje gospostvo – naj bi bilo odločilno pri njenem nastanku, saj jo je posebljala deželna skupnost, ki je posedovala v njej zemljo in živela po deželnem pravu, in ne deželni gospod oziroma knez.⁵⁰ V srednjem veku je bilo globoko zakoreninjeno prepričanje, da je bilo ljudem pravo dano od Boga in je zato nad človekom. Plemstvo kot nosilec politične moči je

46 Žontar, *Kranjski deželni vicedom*, str. 300.

47 Kočever, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 140–152. Za oblikovanje identitete kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku avtor izpostavlja sedem ključnih dejavnikov: dežela, deželni privilegiji, avstrijska hiša (habsburška dinastija), branik krščanstva, Sveto rimsko cesarstvo (nemške narodnosti), veroizpoved in slovenščina.

48 Bianchi, *Documenta historiae Forojuliensis*, str. 100, št. 336.

49 Brunner, *Land and Lordship*, str. 192–199.

50 Prav tam, str. 163–164.

tvorilo deželno skupnost in je svoje pravo iskalo pred ograjnim sodiščem. Dežela je delovala kot personalna zveza oziroma interesna skupnost določenega kroga plemičev, ki je priznaval nadrejeno instanco deželnega gospoda, čigar primarni nalogi sta bili predsedovanje plemiškem sodišču in poveljevanje deželni vojski. Pripadnost deželi so posamezniki izkazovali z udeležbo na deželnih (sprva predvsem sodnih) zborovanjih, na katerih so pod predsedstvom deželnega gospoda reševali medsebojne spore, z udejstvovanjem v vojaški službi pri obrambi dežele in s sodelovanjem pri dednem poklonu vsakokratnemu deželnemu knezu, od poznega srednjega veka pa še s članstvom v deželnih stanovih. Kazala se je tudi v spoštovanju deželnih običajev in v razviti deželni zavesti.⁵¹ Deželo je treba torej v prvi vrsti dojemati kot personalno in sodno zvezo ter šele nato kot teritorialno enoto, ki so jo tvorila (zemljiška) gospodstva članov te zveze. Ozemlje dežele je bilo identično z območjem veljavnosti deželnega prava, to se je pokrivalo s sodnim okolišem ograjnega sodišča. Njen obseg je bil tako odvisen od obsega personalne zveze, torej od plemičev, ki so se šteli k njej in njenemu pravu ter so tega iskali pred najvišjim deželnim sodiščem. Meje poznosrednjeveške dežele niso bile trdno določene, ampak so bile tekoče in spremenljive.⁵² Poleg deželne zavesti, ki je bila najmočnejša med plemstvom, so posamezniki gojili tudi regionalne in lokalne zavesti, a so bile pomembne bolj ali manj samo na deželni ravni.

Pripadnost deželi in deželnemu pravu sta bila torej v srednjem veku precej sorodna pojma in sta bila ključna dejavnika v kolektivni identiteti deželnega plemstva. Deželno pravo se je sprva prenašalo kot ustno izročilo iz roda v rod, pozneje pa so ga začeli zapisovati v obliki deželnih privilegijev. V srednjem veku je imelo vlogo suverena, zato je bilo nad vsem in vsemi.⁵³ Kranjsko plemstvo je svoj privilegij dobilo leta 1338, torej šele po neposrednem prehodu pod habsburško oblast, z njim pa mu je vojvoda Albreht II. potrdil stare pravice in mu podelil še nekaj novih.⁵⁴ Do konca srednjega veka sta ga potrdila še nadvojvoda Ernest Železni avgusta 1414 in cesar Friderik III. novembra 1460.⁵⁵ Privilegiji so bili namenjeni celotnemu deželnemu plemstvu, prav tako kot listina iz januarja 1463, s katero je Friderik

51 Prav tam, str. 164.

52 O oblikovanju srednjeveške dežele gl. Brunner, *Land and Lordship*, str. 139–199; povzeto v Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 55–56.

53 Brunner, *Land and Lordship*, str. 163–164, 193–194.

54 ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 5793, 1338 IX 16, Gradec; objava in prevod v Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 320–323.

55 ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 691, 1460 XI 25, Dunaj; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 30–31; Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 219–229.

III. izboljšal kranjski deželni grb.⁵⁶ Skupne pravice so imele izjemen integrativni učinek in so močno pripomogle h krepitvi kolektivne plemiške identitete.

Med najpomembnejše dejavnike plemičeve istovetnosti je sodila tudi pripadnost rodbini. Njenega pomena nikakor ne gre podcenjevati, saj je bil to za marsikoga glavni element njegove osebne identitete. Rodbinske vezi so bile za srednjeveškega človeka zelo pomembne in so mu ponudile široko socialno mrežo. Ta pripadnost se je v dobi pred uveljavitvijo priimkov navzven kazala z uporabo grba, ki je lahko ostal enak tudi, če se je posameznik preselil na drug grad in tam osnoval novo vejo rodu, in s prenašanjem osebnih imen iz generacije v generacijo.⁵⁷ Poleg tega so se v rodbinah prenašali tudi plemiški nazivi, dedne službe in fevdi, vse to pa je vsaki od njih med deželnim plemstvom določalo natančno določeno mesto. Vodilni družbeni sloj je bil kljub svoji maloštevilnosti notranje precej razslojen, kar je najopazneje pri sklepanju zakonskih zvez, saj so se pripadniki približno istega stanu praviloma poročali med seboj.⁵⁸ Kot ustno izročilo so se ohranjale tudi legende o izvoru, dejanjih prednikov ipd., ki so imele pomembno vlogo pri oblikovanju in krepitvi osebne identitete.⁵⁹ Za nekatere rodbine je bilo pomembno posedovanje določenega (matičnega) gradu oziroma gospodstva, ki sta v nekaj primerih ostala dolga stoletja v njihovih rokah.⁶⁰

Pomembna dejavnika pri oblikovanju plemičeve identitete sta bila tudi pripadnost gospodu in deželnoknežji dinastiji. Navezanost na gospoda je igrala pomembno vlogo zlasti pred formiranjem Kranjske v srednjeveško deželo. Mejnogrofovsko oblast je bila od leta 1077 oziroma 1093 formalno v rokah oglejskega patriarha, vendar je v praksi nikdar ni mogel uveljaviti, saj mu je nasproti stala vrsta cerkvenih knezov in mogočnih plemiških rodbin, ki so posedovali velike zaključene teritorije in na njih izvajali deželnoknežjo oblast.⁶¹ Pod njimi so se oblikovale posamezne skupine ministerialov z močno razvito identiteto, za katero so bili odločilni pripadnost gospodu in dvornemu pravu, regionalna zavest ter ne nazadnje tudi tesne sorodstvene vezi. Politična povezanost se je navzven kazala v uporabi podobnih grbov, zlasti najuglednejše ministerialne rodbine so

56 ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 716, 1463 I 12, Dunajsko Novo mesto. O tem gl. Kotar, Listina cesarja Friderika III., str. 68–96.

57 Komac, *Od mejne grofije*, str. 109.

58 Prav tam, str. 110.

59 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 42.

60 Nazorna sta primera rodbin Turjaških in Apfaltrerjev, ki sta svoji matični gospodstvi posedovali od srednjega veka do konca druge svetovne vojne (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 125, 290, 347).

61 DD H IV/2, št. 296, 432; Štih, *Oglejski patriarhi*, str. 39–53.

ga prevzele kar od svojih gospodov.⁶² Poleg tega je nižje plemstvo rado privzemalo tudi osebna imena, značilna za gosposko dinastijo.⁶³ Skupine ministerialov so torej razvile močne individualne identitete, to pa je delovalo zelo razdruževalno v procesu oblikovanja ozemlja mejne grofije Kranjske v deželo. Spremembe so se zgodile šele med vladavino vojvode Ulrika III. Spanheimskega, pod katerim so se spojile v deželno plemstvo ter posebno pravno in sodno skupnost.⁶⁴ Skladno s tem se je začelo oblikovati deželno pravo, katerega naloga je bila preplastitev pravnega partikularizma kot posledice predhodnega ločenega razvoja posameznih dominijev in odsotnosti deželnoknežje oblasti.⁶⁵

Občutek pripadnosti deželnemu knezu se je razvil med vladavino Ulrika III. Spanheimskega, ki je veliko časa skupaj s svojim dvorom preživel na ozemlju južno od Karavank. Ključnega pomena je bilo, da je osebno (fevdno) vez nadomestila deželna vez. Po vojvodovi smrti sta se proces dokončnega oblikovanja tega prostora v deželo in povezovanje plemstva v enotno skupino močno upočasnila. Poznejši deželni knezi so le redko prihajali na Kranjsko in ji niso posvečali veliko pozornosti. Neposrednemu habsburškemu prevzemu oblasti leta 1335 je sledil bliskovit vzpon Celjskih, ki so v svojih rokah združili velik del dežele in v svojo službo vključili precejšen del njenega plemstva. To je povzročilo rahljanje vezi med kranjskimi plemiči in njihovim deželnim knezom, čigar moč je vidno pešala. Povzdig v državne kneze leta 1436 je Celjskim odprl možnosti za oblikovanje lastne dežele, s tem privilegijem pa je Kranjski grozil razpad na habsburški in celjski del.⁶⁶ Kmalu zatem je izbruhnila fajda med sprtima stranema, v kateri je kralju Frideriku III. sicer uspelo Celjanom prekrižati načrte, a se je jasno pokazalo, da so ti v vojni uživali podporo velikega dela plemstva. Prav v tem verjetno tiči razlog, da Kranjci leta 1444 od vladarja niso prejeli zlate bule.⁶⁷ Situacija se je za Friderika III. izboljšala šele z izumrtjem Celjskih leta 1456, ko si je zagotovil njihovo dediščino, s katero je lahko začel utrjevati svoj položaj. S tem prelomom se je končala vsakršna diskusija okrog njegovega statusa in Kranjcev kot njegovih deželanov. V naslednjih letih je Friderik demonstriral svojo okrepljeno deželnoknežjo oblast z izstavitvijo Zlate bule (1460), ustanovitvijo ljubljanske škofije

62 Komac, *Od mejne grofije*, str. 110–112, 134.

63 Prav tam, str. 134.

64 Prav tam, str. 216.

65 Ministerialno pravo se je kot ustno izročilo prenašalo iz roda v rod, na Kranjskem pa so prvi dobili zapisanega loški ministeriali grofov Strmških leta 1237 (URBKr II, str. 70–71, št. 96).

66 Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 343–347, št. 180; Štih, *Celjski grofje*, str. 227–256.

67 Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 223.

(1461) ter izboljšanjem deželnega grba in ustanovitvijo služb dednega maršala, strežaja in točaja (1463).⁶⁸ Kranjskim plemičem so se tedaj odprla vrata dvora, tako da jih odslej veliko pogosteje srečujemo v vrstah cesarskih svétnikov ter kot nosilce dvornih služb in častnih naslovov.⁶⁹ Vse to je imelo izjemno integrativen učinek in je izražalo namere vladarja, da bi Kranjsko in njene deželane čim tesneje vključil v svojo oblastno sfero. S tem se je krepil občutek njihove pripadnosti deželnoknežji dinastiji in njenim dednim deželam, ki je bil pri velikem delu vodilnega deželnega družbenega sloja pred letom 1456 zelo dvomljiv. Ta element skupinske identitete kranjskega plemstva se je torej pri mnogih utrdil šele po izumrtju Celjskih. Pripadnost deželnemu knezu je imela zanj velik pomen in ga je povezovala z deželani drugih habsburških dednih dežel. Za Kranjce so bili tuji plemiči tisti, ki niso bili podložni njihovemu deželnemu knezu.⁷⁰

Ne le za plemstvo, ampak za vse srednjeveške družbene sloje je bilo krščanstvo izjemnega pomena in temelj njihove identitete. Po prehodu pod frankovsko oblast je bilo sprejetje nove vere celo pogoj za socialno preživetje in uspešno vključitev v novi družbeni red. Od leta 811 je celotno ozemlje Kranjske skupaj z južno od Drave ležečima deloma Koroške in Štajerske sodilo pod oglejski patriarhat, ki je vodil pokristjanjevanje tega območja in si pozneje tudi pridobil večje posesti.⁷¹ Veroizpoved je sodila med dejavnike, ki so sicer imeli pomembno vlogo, vendar njenega pomena pri oblikovanju kolektivne identitete kranjskega plemstva v srednjem veku ne gre precenjevati. Vsi njegovi sosedje so bili namreč prav tako katoliki in so pripadali krščanskemu kulturnemu krogu, zato vera ni bila dejavnik, s katerim bi se Kranjci ločevali od prebivalcev sosednjih dežel.⁷² Njena funkcija se je korenito spremenila s pojavom reformacije v 16. stoletju, ki je po konfesionalni plati razklala deželno plemstvo. Pomen verske pripadnosti se je tedaj zelo povečal, zato Vanja Kočevar upravičeno posebej omenja veroizpoved kot enega sedmih ključnih dejavnikov pri oblikovanju identitete kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku.⁷³ Srednjeveški plemiči so svojo pripadnost krščanstvu demonstrirali z udeležbo na križarskih pohodih, romanjem v Sveto deželo,

68 ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 691, 1460 XI 25, Dunaj; št. 716, 1463 I 12, Dunajsko Novo mesto; Klun, *Diplomatarium Carniolicum I*, str. 35–37, št. 49; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 93, št. 706, str. 155, Anhang XV; TKL II, str. 424–425, št. 304; Kotar, Listina cesarja Friderika III., str. 83–86.

69 Kotar, Listina cesarja Friderika III., str. 75–77.

70 Kočevar, Identiteta kranjskih deželnih stanov, str. 145–146.

71 Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 90.

72 Kos, *Slovenstvo kot vprašanje*, str. 35.

73 Kočevar, Identiteta kranjskih deželnih stanov, str. 148–149.

ustanavljanjem samostanov, gradnjo cerkva, obdarovanjem cerkvenih ustanov, pa tudi z vstopom v duhovniški stan. Če so jim finančne možnosti dopuščale, so za mesto zadnjega počitka radi izbirali verske objekte.⁷⁴ Občutek pripadnosti krščanstvu se je med kranjskim plemstvom nedvomno okreplil v 15. stoletju, ko je začela deželo ogrožati permanentna turška nevarnost. V njem je ustvarila prepričanje, da je branik krščanstva, in ga hkrati tesno zblížala z deželani Štajerske in Koroške. Ta dejavnik kolektivne identitete plemstva je bil večji del srednjega veka skoraj nepomemben, saj do prihoda osmanskih osvajalcev nihče ni resneje ogrožal njegove vere in načina življenja.

Kranjska je bila sestavni del Svetega rimskega cesarstva in je ležala na njegovem skrajnem jugovzhodu. Za plemiča je bila deželna zavest gotovo odločilnejša od pripadnosti cesarstvu. Slednjo je krepila predvsem zvestoba cesarju, v kranjskem primeru pa tudi obmejni položaj. Najbolj se je izrazila, kadar je bil nekdo na tujem, saj je takrat postala osrednji element njegove identifikacije.⁷⁵ Negativni vpliv nanjo je imel značaj cesarstva, ki je deloval kot zveza kneževin z lastnimi deželnimi knezi, njihova medsebojna povezanost pa je temeljila v osebi cesarja in je bila precej ohlapna. Za kranjsko plemstvo je bila pomembna tudi pripadnost skupini habsburških dednih dežel, katere del je Kranjska formalno postala leta 1282, dejansko pa 1335.⁷⁶ Z vidika tujcev so bile to nemške dežele, njihovi prebivalci Nemci, jedi in navade pa nemške.⁷⁷

Zadnji od obravnavanih dejavnikov oblikovanja skupinske identitete plemstva na Kranjskem v srednjem veku je jezik. Izmed vseh predstavljenih elementov je v virih najtežje zaznaven in je zato težko opredeljiv. Razširjenost germanskih in krščanskih osebnih imen ter uporaba latinskega in nemškega jezika pri pisanju dokumentov močno otežujeta pogled na tedanje etnično-jezikovne razmere na Slovenskem in uporabo jezikov v vsakodnevni verbalni komunikaciji. Paolo Santonino, ki sicer prinaša pravo bogastvo podatkov, je pri opisovanju jezikovnih

74 MHDC III, str. 18–19, št. 48.

75 Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 210–211. Španski vir grofa Ulrika II. Celjskega označuje kot velikega nemškega gospoda (*un gran senor Aleman*). S tem ni mišljena njegova etnična, temveč državna pripadnost (prim. Kočever, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 148).

76 Kralj Rudolf I. je Avstrijo, Štajersko in Kranjsko s Slovensko marko decembra 1282 podelil v fevd svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu, pol leta pozneje pa je določil, naj deželam vlada le njegov prvorojenec (Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 132–133, št. 67, str. 133–136, št. 68). Majnhardinska veja goriških grofov je imela Kranjsko v zastavi od Habsburžanov do svojega izumrtja v moški liniji leta 1335, nato pa je dežela prišla pod neposredno oblast habsburške dinastije.

77 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 7, 13, 15, 16, 31, 37, 44, 58, 59, 77; Kerševan, »Cerkev božja slovenskega jezika«, str. 86.

navad plemstva na slovenskih tleh precej ohlapen. Kljub temu je mogoče ugotoviti, da večina plemičev ni znala italijansko, saj so na pogovorih s kaprulan-skim škofom sodelovali prevajalci.⁷⁸ Za plemkinjo Amelijo Trautmannsdorf iz Bekštanja/Finkenstein am Faaker See je pripomnil, da je škofa pozdravila »v svojem jeziku«, za viteza Hartmana Orneškega iz Majšperka, čigar žena Amelija je po Santoninovi besedah govorila enako dobro nemško in slovensko, pa je z enim od svojih spremljevalcev prepeval pesmi »v svojem jeziku«.⁷⁹ Na katerega od jezikov, slovenščino ali nemščino, je mislil oglejski kancler, ni znano. Za Kranjsko prinaša razmeroma malo podatkov, a je zapisal, da se je skoraj povsod uporabljal slovenski jezik.⁸⁰

Na konkretnih primerih je bilo dokazano, da antroponimi za raziskave etnično-jezikovne pripadnosti oziroma istovetnosti niso zanesljiv vir. Osrednji vprašanja, ki nas zanimata, sta vloga jezika v kolektivni identiteti plemstva na Kranjskem v srednjem veku in kakšno funkcijo je v njej imela slovenščina. Sodobniki so se zavedali pomena jezika in ga dojemali kot enega temeljev svoje istovetnosti, to pa nazorno dokazuje pismo češkega kralja Otokarja II. Přemysla poljskim knezom iz leta 1278, v katerem med več dejavniki, ki so povezovali prebivalstvi obeh kraljestev, na prvem mestu izpostavlja prav podobnost jezikov.⁸¹ Na Kranjskem je bilo jezikovno okolje nedvomno izrazito dvojezično, to pa je bila posledica vključnosti v Sveto rimsko cesarstvo in habsburške dedne dežele, kjer je bila nemščina jezik vladarjev in vodilnih družbenih slojev, ter kolonizacije, ki je ponekod poleg kulturne krajine spremenila tudi etnično-jezikovno sestavo podeželskega prebivalstva. V nasprotju s Štajersko in Koroško je Kranjska vse do razpada monarhije ob koncu prve 1. svetovne vojne ohranila pretežno slovenski jezikovni značaj. Etnično-jezikovne razmere v teh deželah so bile v srednjem veku precej drugačne kot v novem veku, saj takrat še ne moremo govoriti o obstoju narodnostne oziroma jezikovne meje. Severno od poznejše razmejitve so namreč obstajali slovenski

78 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 20, 58.

79 Prav tam, str. 59, 74, 75.

80 Prav tam, str. 46.

81 »Pri skrbnem preučevanju različnih narodov smo odkrili, da nam je narod širše Poljske mnogo bolj [kot drugi] podoben in med različnimi deželami sveta je našim področjem, ki jim vladamo, mnogo bolj soroden. Z nami se ujema z zvokom govora; dotika se naših dežel z bližnjimi mesti; z nami ga povezuje enaka kri, z nami ga vežejo tudi sorodstvene vezi; in nazadnje se med Njegovo in Našo Jasnostjo kaže to ujemanje sorodnosti, da njihovi sinovi in mi izhajamo iz vrelca iste žile. [...] –, ampak pridite z veseljem in vso močjo na pomoč nam, ki smo iz enakega rodu kot vaš narod, [...]« (Rozman, Uveljavljanje češčine in slovaščine, str. 273–274, op. 11).

jezikovni otoki, prav tako kot so južno od nje bili nemški.⁸² Ob njih so bila prehodna območja, kjer so ljudje večinoma znali oba jezika. Eno takšnih je bila Ziljska dolina, po kateri je v osemdesetih letih 15. stoletja potoval Paolo Santonino, ki je zapisal, da je bilo od župnije Sv. Danijela/St. Daniel po dolini navzdol do Beljaka nemško govoreče prebivalstvo pomešano s slovenskim in da vsi govorijo oba jezika.⁸³ Podobno stanje je opazil v Posavinju, kjer so skoraj vsi govorili slovensko, a so znali tudi nemško.⁸⁴ Santoninova opažanja je treba gledati v luči tega, da se je družil predvsem z lokalno duhovščino in plemstvom. Jezik je dajal današnjemu slovenskemu etničnemu ozemlju že v srednjem veku prepoznaven pečat, zato so ga tujci ne glede na deželne meje dojemali kot deželo Slovanov.⁸⁵

Z izbranimi primeri je bilo pokazano, da je bila slovenščina živa in razširjena tudi med koroškim in štajerskim plemstvom, vendar zagotovo ne tako močno kot med kranjskim. To pomeni, da v srednjem veku za kranjske plemiče ni mogla biti odločilni dejavnik razlikovanja od njihovih stanovskih kolegov v sosednjih deželah. V teku fevdalizacije se je domači družbeni eliti pridružilo od drugod priseljeno plemstvo – tudi z nemško-slovansko/slovensko jezikovno mešanih območij – se postopoma jezikovno asimiliralo in z njim spojilo v neenotno skupino, iz katere je pozneje zraslo deželno plemstvo. Na dvojezičnost ali vsaj razumevanje v tem prostoru med večino prebivalstva uveljavljenega jezika kažejo v nemščino prevedena imena krajev (npr. Kamnik/Stein), voda (npr. Dobršnik = *Tobropotoch/Guotpach*)⁸⁶ in gradov (npr. Mokronog/Nassenfuss, Slepšek/Blindenbach in Hmeljnik/Hopfenbach).⁸⁷ O znanju slovenščine med nižjim plemstvom priča tudi izbira grbovnih emblemov. Blagoviški, imenovani po Blagovici (izvorno Glogovici), so imeli v svojem grbu vejico cvetočega gloga (lat. *Crataegus*), po katerem sta kraj in rodbina dobila svoje ime, to pa dokazuje, da so razumeli njegovo etimologijo.⁸⁸ Stiški kronist Pucelj prinaša zanimiv podatek o Janezu Apfaltreju, živečem v drugi polovici 15. stoletja, za katerega pravi, da je bil vrl in plemenit mož in je kot zasliševalec v svetnih zadevah v slovenskem

82 Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 47; Grafenauer, *Oblikovanje*, str. 20, Zemljevid (Slovenska in nemška kolonizacija do okrog leta 1200); str. 26–27, Zemljevid (Milko Kos, Agrarna kolonizacija slovenske zemlje).

83 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 37. Poznejša jezikovna meja se je ustalila pri Šmohorju/Hermagor.

84 Prav tam, str. 90.

85 Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 18; Granda, Iz jezikovne skupnosti, str. 226–228.

86 DD H IV/1, št. 259: *de rivo Tobropotoch quod teutonice Guotpach*.

87 Prim. DD O I, št. 389: *curtem ad Vduleniduor, lingua Sclavanisca sic vocatam, Theotiscę vero Nidrinhof nominatam* (gl. Štih, Konfrontacija, akulturacija in integracija, str. 43).

88 Bizjak, Otokar Blagoviški, str. 180; Snoj, *Etimološki slovar*, str. 63–64.

jeziku razlagal zakone, sklepal o kaznovanju ali oprostivni obtožencev in razsojal v spornih zadevah.⁸⁹ O vlogi slovenščine v vsakdanjem življenju vodilnih družbenih slojev na Kranjskem zgovorno pričajo *gravamina* iz leta 1527, v katerih so se deželni stanovi pritožili nad novim deželnim upraviteljem, ki ni bil Kranjec in ni znal slovensko, kot sta bila od nekdaj izročilo in navada, zato je bil po njihovem prepričanju neprimeren za to službo.⁹⁰ Znanje jezika je bilo zanj nujno, saj je moral med odsotnostjo deželnega glavarja predsedovati ograjnemu sodišču, voditi sodne postopke in urejati razne upravne zadeve.⁹¹ To je jasen dokaz, da je plemstvo slovenščino uporabljalo ne le v medsebojni ustni komunikaciji, temveč tudi na sodišču in v drugih sferah javnega življenja. Za gospodarsko šibkejšo plemiče, ki niso razpolagali z lastnim uradniškim aparatom in so morali zato sami skrbeti za svoje zadeve, je bilo znanje slovenskega jezika pravzaprav nujno, saj sicer ne bi mogli komunicirati s svojimi podložniki. Vodilni družbeni sloj je bil torej izrazito dvojezičen, saj sta imela tako nemščina kot slovenščina pomembno mesto v vsakdanjem življenju. Nemški jezik je bil namenjen predvsem pisnemu, slovenski pa ustnemu sporazumevanju. Slovenščina je bila tako pomemben element kranjske plemiške identitete, a je njen pomen v zgodnjem novem veku zaradi napredujoče germanizacije štajerskega in koroškega plemstva še dodatno narastel in sčasoma postal značilen za Kranjce. Od 18. stoletja se je nemščina vse bolj uveljavljala tudi med kranjsko družbeno elito in je naposled skoraj povsem prevladala, slovenski jezik pa je ostal omejen pretežno na podeželsko kmečko prebivalstvo. Zaradi turškega osvajanja zahodnega Balkana se je od 15. stoletja tudi na Kranjskem naselilo večje število Uskokov, ki pa so se v nekaj generacijah po večini asimilirali s slovenskim prebivalstvom. Skupaj z njimi so se priseljevali tudi plemiči, ki so prinesli s seboj drugačne etnično-jezikovne identitete, a so se kmalu integrirali v kranjske deželne stanove.⁹²

89 Smole, *Kranjska plemiška rodbina*, str. 24.

90 Kočever, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 150. Ob prevzemu deželno-glavarskega urada leta 1453 je moral grof Štefan Modruški Frideriku III. med drugim obljubiti, da bo za deželnega upravitelja predlagal tri ali štiri deželane, potem pa bo cesar izbral enega od njih, a so od prakse imenovanja domačinov na to mesto že v srednjem veku pogosto odstopali (Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 2–3, št. 13; Kotar, *Deželnoknežja oblast in uprava*, str. 164–165).

91 O deželnem upravitelju gl. Kotar, *Deželnoknežja oblast in uprava*, str. 162–168.

92 Gl. Bernik, Primož Trubar, str. 24. O etnični pripadnosti plemstva na Slovenskem v zgodnjem novem veku gl. razpravo Mihe Preinfalka v tej monografiji.

Zaključek

Kolektivno identiteto plemstva na Kranjskem v srednjem veku je tvorilo več dejavnikov. Kljub maloštevilnosti vodilni družbeni sloj v socialnem, finančnem in političnem pogledu še zdaleč ni bil enoten. Kljub vsemu se je postopno oblikoval v deželno plemstvo, si zagotovil vodilno vlogo v družbi in razvil skupno identiteto. Med njene osrednje elemente so sodili: 1. dežela, 2. deželno pravo, 3. gospod in 4. deželnoknežja dinastija, 5. krščanstvo in 6. obramba krščanstva, 7. Sveto rimsko cesarstvo in 8. habsburške dedne dežele ter 9. jezik. Za posameznika je bila zelo pomembna tudi pripadnost rodbini, ki je za marsikoga pomenila temelj njegove osebne identitete. Vsi ti dejavniki so tvorili tudi kolektivno istovetnost plemstva na Koroškem in Štajerskem. V slovenskem zgodovinopisju je zdaj vse manj sporno, da je vodilni družbeni sloj na Kranjskem v srednjem veku za medsebojno verbalno komunikacijo uporabljal slovenščino, enako je mogoče na podlagi nedvoumnih virov dokazati tudi za del koroških in štajerskih plemičev. Slovenski jezik torej ni bil element, ki bi Kranjce odločilno razlikoval od sosedov, zato sta to vlogo imela le pripadnost deželi in deželnemu pravu.

Kolektivna identiteta vodilnega družbenega sloja se je ves čas spreminjala in se prilagajala novim razmeram, nanjo pa so vplivali notranji in zunanji dejavniki. Med zadnje je sodila turška nevarnost, ki je v njem okrepila občutek pripadnosti krščanstvu in prebudila potrebo po njegovi obrambi. Skozi stoletja se je spremenila tudi vloga jezika kot sestavnega dela skupinske istovetnosti deželnega plemstva. V srednjem veku je germanizacija na Štajerskem in Koroškem zelo napredovala, izogniti se ji ni moglo niti plemstvo, zato se je uporaba slovenščine v verbalni komunikaciji med vodilnimi družbenimi sloji postopno omejila le na jug obeh dežel, kjer je podeželje ohranjalo pretežno slovenski jezikovni značaj. Medtem ko je dvojezičnost med štajerskimi in koroškimi plemiči sčasoma nazadovala, se je med kranjskimi obdržala še naprej, saj so bili ti podvrženi občutno manjšim germanizacijskim vplivom. Slovenščina je dajala deželi poseben pečat, ki so ga opazili tudi tujci. O njeni vsesplošni razširjenosti v vsakdanjem življenju različnih slojev prebivalstva je na voljo razmeroma malo neposrednih virov, a je mogoče na njihovi podlagi ugotoviti, da je bila srednjeveška družba izrazito dvojezična. Posamezniki so morali za potrebe svojih vsakodnevni obveznosti znati oba jezika, to pa najbolj velja za plemstvo, duhovščino ter prebivalstvo mestnih in trških naselbin. Slovenščina je bila med njimi omejena na verbalno komunikacijo, nemščina pa na pisanje dokumentov in sporazumevanje s slovenščine nevednimi tujci.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1063, Zbirka listin

KLA – Kärntner Landesarchiv

AUR – Allgemeine Urkundenreihe

Literatura in objavljeni viri

Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829., qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi (ur. G. H. Pertz), *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Hannover: Hahn, 1895.

Bechstein, Reinhold: *Ulrich's von Liechtenstein Frauendienst, Erster Theil, Deutsche Dichtungen des Mittelalters. Mit Wort- und Sacherklärungen, Sechster Band*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1888.

Bernik, France: Primož Trubar in identiteta Slovencev. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 21–28.

Bianchi, Josepho: *Documenta historiae Forojuliensis saeculi XIII. Ab anno 1200 ad 1299, Summatim regesta*. Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn, Buchhändler der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, 1861.

Birk, Ernst: *Urkunden-Auszüge zur Geschichte Kaiser Friedrich des III. in den Jahren 1452–1467 aus bisher unbenützten Quellen* (Aus dem X. Bande des von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegebenen Archives für Kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruckt). Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1853.

Bizjak, Matjaž: Otokar Blagoviški. *Zbornik Občine Lukovica II* (ur. Stanko Pelc). Ljubljana: Viharnik, 2014, str. 179–192.

Brunner, Otto: *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

DD H IV/1, 2 – *Heinrici IV. diplomata*, *Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, Tomus VI/1, 2, *Monumenta Germaniae Historica*. Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1941; Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1952.

DD LD – *Die Urkunden der deutschen Karolinger*, Erster Band: *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren* (bearb. P. Kehr), *Monumenta Germaniae Historica*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1934.

DD O I – *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata*, *Diplomatum regum et imperatorum Germaniae*, Tomus I, *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover: Hahn, 1879–1884.

DD O II/III – *Ottonis II. et III. diplomata*, *Diplomatum regum et imperatorum Germaniae*, Tomus II, *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover: Hahn, 1893.

- Golec, Boris: Etnično-jezikovna struktura slovenskih celinskih mest do prehoda v novi vek (Poskus kvantitativnega ovrednotenja). *Ad fontes. Otoprepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 401–410.
- Grafenauer, Bogo: *Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje*, Zbirka Zgodovinskega časopisa – 10. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994.
- Grafenauer, Bogo: Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. *Kronika*, 16, 1968, št. 3, str. 129–136.
- Grafenauer, Bogo: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Die Kärntner Herzogseinsetzung und der Staat der Karantanerlawen*. Ljubljana: SAZU, 1952.
- Granda, Stane: Iz jezikovne skupnosti v politični narod. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 215–246.
- Grdina, Igor: H književnosti enega jezika. *Jezik in slovstvo*, 61, 2016, št. 3–4, str. 71–80.
- Grdina, Igor: Pripadnosti in identitete med preteklostjo in vizijami prihodnosti. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 9–20.
- Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*, Razprave in eseji 45. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Karpf, Kurt: Kirchen in Karantien vor und nach Einführung der Grafschaftsverfassung (828). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*, Internationale Tagungen in Mikulčice, Band VIII (ur. Lumír Poláček in Jana Maříková-Kubková). Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Brno, v.v.i., 2010, str. 233–242.
- Kerševan, Marko: »Cerkev božja slovenskega jezika« – vloga jezika v reformaciji in modernem nacionalizmu. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 83–98.
- Klun, Vinzenz Ferreri: *Diplomatarium Carnolicum*, I. Band. Laibach: Ignaz von Kleinmayr & Fedor Bamberg, 1855.
- Kočevar, Vanja: Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku. *Kronika*, 65, 2017, št. 2, str. 135–158.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju* (ur. Miha Kosi), Thesaurus memoriae, Dissertationes 5. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Kos, Janko: Slovenstvo kot vprašanje istovetnosti in razlike. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 29–37.
- Kos, Milko: O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, X–XI, 1956–1957, str. 7–31.
- Kos, Milko: Slovenska osebna imena v »Liber confraternitatum Seccoviensis«. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 10, 1913, str. 8–25.

- Kotar, Jernej: *Deželno knežja oblast in uprava na Kranjskem v času Friderika III. Habsburškega*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (doktorska disertacija), 2016.
- Kotar, Jernej: Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželne grba iz leta 1463. *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 1–2, str. 68–96.
- Makarovič, Gorazd: Pričevanja imen o alpskih Slovankah. *Etnolog* (Nova vrsta), 11=62, 2001, str. 17–44.
- MHDC I/III/IV/1 – Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten*, Erster Band: Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232; Dritter Band: Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202; Vierter Band: Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269, Erster Teil: 1202–1262. Klagenfurt: Druck und Kommissionsverlag von Ferd. v. Kleinmayr, 1896, 1904 in 1906.
- Mitterauer, Michael: Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit. *Carinthia I*, 150, 1960, str. 693–726.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*, Historia 11, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Pauli historia Langobardorum (ur. L. Bethmann, G. Waitz), *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX.*, Monumenta Germaniae Historica. Hannover: Hahn, 1878.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Rozman, Andrej: Uveljavljanje češčine in slovaščine v književnosti do narodnega preporoda. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 271–287.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki* (prevedel Primož Simoniti). Celovec; Dunaj; Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Schwind, Ernst Freiherr von – Dopsch, Alphons: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1895.
- Smole, Majda: Kranjska plemiška rodbina Apfaltrerjev. *Kronika*, 18, 1970, št. 1, str. 24–27.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželno knežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: SAZU, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta – Maribor: Pedagoška akademija, 1996, str. 227–256.
- Štih, Peter: Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta. *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 1–2, str. 8–66.

Carinthian nobles, and so the Carniolan leading social class was only distinguished by affiliation with the Land of Carniola and the provincial law, which was applied by the local court. The nobility in all three provinces were more or less bilingual, as evidenced by sources, and in Carinthia the use of Slovenian is even attested for a ducal family. Germanization first led to the emergence of linguistically mixed areas, but in the early modern period a linguistic boundary gradually took shape and remained unchanged until the nineteenth century, when it began to shift southward again. Extensive rural areas in northern Carinthia and Styria were almost entirely Germanized by the end of the Middle Ages, and so bilingualism among the nobility in these provinces began to decline significantly. In Carniola, the situation was quite different because, despite a few German-speaking islands, it had a predominantly Slovenian character. Here, Slovenian was preserved among the leading social strata far into the modern period. It was used in verbal communication, whereas German and to a lesser extent Latin predominated in written documents and international communication.

The formation of the Carniolan provincial nobility was quite complex and still has not been fully clarified in detail. Undoubtedly, even before coming under Frankish hegemony, there was a politically and militarily leading class of the population here, which became Christianized and to a certain extent integrated into the new social order. During the feudalization of what is now Slovenia, ministerial nobility from neighboring and more remote areas began to settle in the area south of the Karawanks. Regarding the origin of the Andechs ministerials, only the Bavarian origin of the Gall family can be ascertained with certainty, whereas some others may have originated from the remnants of the native nobility. The Spanheims and Weichselbergs brought their dependent nobility from their old estates in present-day central Carinthia and Upper Styria, and both areas were then linguistically mixed, so that the Slavic language was not foreign to these immigrants. One can only talk about the collective identity of the nobility in Carniola from the end of the 1260s onward, when various ministerial groups merged into a single body under Duke Ulrich III Spanheim.

The use of German in written documents, together with the use of German toponyms—many of which were translated from the local language—and the prevalence of German personal names among all social classes gave Carniola a deceptively predominant German character. With the help of sources for Carinthia and Styria, it is possible to clearly demonstrate that Slavs are hidden behind many Bavarian personal names, especially in the earliest period. Personal names are therefore not a reliable source for studying the ethnic and linguistic affiliation of individual groups of the medieval population.

TOMAŽ LAZAR

Poznosrednjeveško vojskovanje kot kovačnica kolektivnih identitet: slovenska izkušnja?

Moderno zgodovinopisje nacionalno identiteto pogosto dojema kot izumljanje »namišljenih skupnosti«, konstrukt 19. stoletja brez trdnejše predzgodovine.¹ Tovrstni pogledi so v slovenski javnosti splošno razširjeni, saj jih je v zadnjih desetletjih sprejel velik del stroke. A vendarle ne brez zadržkov – podrobnejši pregled primarnih virov namreč kaže precej bolj zapleteno podobo preteklosti in razkriva različne argumente o obstoju kolektivnih identitet »dolgega trajanja«, segajočih najmanj v pozni srednji vek.

Opredelevati samobitnost naših prednikov, od katerih nas loči več kot poltisočletna časovna distanca, je pravzaprav nevhvaležna naloga. Le neznatna peščica ljudi, o katerih razpravljamo, je zapustila kakršnakoli pričevanja v ohranjenih zgodovinskih dokumentih. Prebivalcem davno minulega sveta, ki se je v številnih pogledih zelo razlikoval od našega, je vse prelahko pripisovati hotenja, kakršnih nemara nikoli niso imeli. Toda po drugi strani jim težko odrekamo tako osnovne težnje, kot je občutek pripadnosti določeni skupnosti.

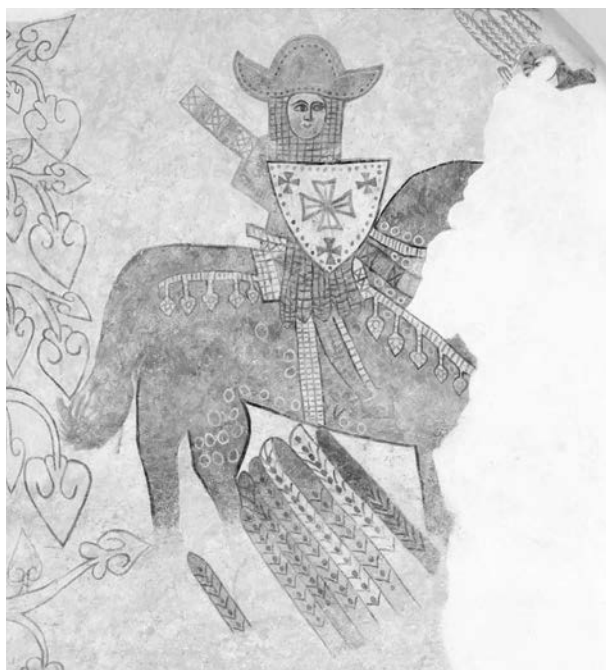
To postane zlasti očitno pri proučevanju vojaške organizacije in bojevniškega stanu. Malokatera izkušnja v človeškem življenju je tako zasičena s skrajnostmi kot neposredno doživetje vojaškega spopada. Iz udeležencev izvabi najsilovitejša čustva, hkrati pa kliče k delitvam in (samo)opredelitvam, katerih posledice je čutiti še veliko pozneje. Polje vojskovanja je srednjeveške Evropejce neizogibno sililo k preizpraševanju svoje identitete, delitve na »nas« in »one«. V trenutkih, ki so odločali o življenju in smrti, to niso bila

---

¹ Gl. npr. Anderson, *Zamišljene*; Kosi, *Kako*.

zgolj suhoparna teoretična vprašanja. Izrazila so se tudi v nekoliko manj dramatičnih okoliščinah, denimo pri športnem merjenju moči na turnirskem dvoboju ali celo v vsakdanjih družbenih razmerjih med pripadniki vojaškega sloja in njihovo okolico.

Vojaška (r)evolucija in profesionalizacija

Slika 1: Ena najstarejših likovnih upodobitev viteza na Slovenskem – freska sv. Jurija v Trnovcu nad Sevnico, datirana okrog leta 1300 (foto: Tomaž Lauko).

V visokem srednjem veku je obrambna organizacija večjega dela Evrope temeljila predvsem na fevdalnih vezeh in obveznostih. Udarno moč vojske so v praksi merili po številu vitezov, težko oklepljenih konjenikov, ki so se bojnih operacij udeležili z vsaj nekajčlanskim oboroženim spremstvom in podpornim osebjem. Takšna ureditev je v danih razmerah zagotavljala zanesljivo in finančno sprejemljivo vzdrževanje razmeroma maloštevilnih, a mobilnih, dobro izurjenih in opremljenih enot, razpršenih po širokem geografskem prostoru in podprtih z gosto mrežo utrdb.²

² Contamine, *War*, str. 3–118; Verbruggen, *The Art; France, Western*, str. 150–184.

»Fevdalni« model je bil v praksi dovolj uspešen in hkrati toliko prilagodljiv, da se je obdržal več stoletij. Toda okrog leta 1300 je evropsko vojskovanje vstopilo v novo razvojno fazo. Najočitnejše spremembe so se pokazale v načinu bojevanja: težko konjenico je zasenčil vzpon dobro izurjene pehote, oborožene z orožjem na drogu. Disciplinirane enote pešakov, izurjenih v skupinskem boju v gostih formacijah, so zmogle zaustaviti celo naskoke oklepljene konjenice. Dodatno podporo so jim zagotavljali loki, samostreli, od zgodnjega 15. stoletja tudi vse bolj razširjeno lahko ognjeno orožje in poljsko topništvo.³

Pod površjem taktičnih inovacij se je skrival še globlji prelom. Vojske »novega časa« so imele vse manj opraviti s fevdalnimi vezmi. Potrebe po učinkovitih silah, pripravljenih služiti tudi daljše časovno obdobje, so vodile v profesionalizacijo vojaškega razreda. Sprva je to pomenilo zgolj dopolnitev fevdalne obveznosti z različnimi nagradami ali plačilom v denarju, saj so v bojni sestavi še vedno prevladovali kontingenti domačega plemstva. Temu je sledil prehod na najemništvo v ožjem pomenu besede – zaposlovanje poklicnih vojakov praviloma tujega porekla, vse bolj množično iz nižjega stanu. Teh mož v odnosu do delodajalca niso vezala osebna ali politična razmerja, temveč so jim bojevniške spretnosti pomenile osnovni vir preživetja. Tržili so jih bodisi kot posamezniki bodisi člani samostojnih oddelkov, celo večjih »kompanij«.⁴

S sodobnega gledišča se zdi ta razvojni lok dovolj dramatičen, da ga občasno pojmujejo kot poznosrednjeveško »vojaško revolucijo«. Taka oznaka morda zveni pretirano, če upoštevamo, da je šlo za postopen proces, ki je potekal najmanj dve stoletji, in to še zdaleč ne premočrtno. Številne od navideznih novosti, denimo najemniška služba, so bile namreč v takšni ali drugačni obliki del evropske prakse tudi že v stoletjih poprej.⁵ Ne glede na takšne pomisleke je bila podoba vodilnih evropskih oboroženih sil na prelomu v novi vek nesporno zelo drugačna od predhodnikov izpred časa dveh ali treh generacij. To niso bile več *ad hoc* formacije, nanovačene na osebno pobudo, temveč zametek stalnih armad, vzdrževanih iz državnega proračuna in pod neposrednim nadzorom vladarja. Pri uvajanju tega modela

3 Contamine, *War*, str. 119–172; DeVries, *Infantry*; Verbruggen, *The Art*, str. 112–203.

4 Contamine, *War*, str. 77–172, 255–259; Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 43–48; Mallett, *Mercenaries*, str. 218–225; Prestwich, *Armies*, str. 57–157. Prim. tudi Klein, *Das salzburgische*, str. 121.

5 Gl. npr. France, *Western*, str. 185; Rogers, *The Age*, str. 142–144, 202–203; Prestwich, *Armies*, str. 334–346; Brown, *Military*; DeVries, *Medieval*.

so prednjačile visoko centralizirane, premožne države, v prvi vrsti Francija. Srednja Evropa je na tem področju opazno zaostajala zaradi izjemne politične razdrobljenosti Svetega rimskega cesarstva.⁶

Z našega raziskovalnega izhodišča je pomembno predvsem, kakšno vlogo je imel razvoj poznosrednjeveškega vojskovanja pri ustvarjanju oziroma preobrazbi kolektivnih identitet. Te vplive je mogoče opaziti na dveh ravneh. Prvič v nastanku novega razreda poklicnih vojakov z lastno zavestjo, miselnostjo, življenjskim slogom. Drugič pa v izoblikovanju širšega občutka pripadnosti krovni skupnosti – »narodu«, »jeziku« ali »državi«, kakorkoli so te kategorije že pojmovali sodobniki.

Znanstveno zgodovinopisje se je s to problematiko bržkone najintenzivneje – a hkrati s precej nasprotujočimi rezultati – spoprijelo pri obravnavi stoletne vojne, največjega oboroženega spopada svojega časa. Starejši pisci so v njem brez pretirane refleksije prepoznali korenine modernega nacionalizma in političnih programov – ključni korak v stvaritvi »angleške« in »francoske« nacije. Poznejši rodovi so to podobo upravičeno revidirali in relativizirali. Občasno se je dobro mišljena kritika stopnjevala v drugo skrajnost: *a priori* zavračanje obstoja trajnejših etničnih ali (proto)nacionalnih identitet. Brez dvoma se bodo polemike o dometu nacionalnih občutij v poznosrednjeveški družbi nadaljevale tudi v prihodnje, vendar je v vsakem primeru očitno, da je dolgotrajna vojna med angleško in francosko krono zelo dejavno sooblikovala kolektivno zavest vpletenih strani.⁷

Podobnih primerov vojaških spopadov, ki so v 14. in 15. stoletju pomembno vplivali na nastanek določene skupnosti, naroda, navsezadnje nacije in države, bi lahko našli še precej, in to bolj ali manj po vsej Evropi – od Škotske, Flandrije in Švice do Pirenejskega polotoka in Češke. Pri tem se kar samo od sebe ponuja vprašanje, kako je vojskovanje vplivalo na identiteto izrazito prehodnega in strateško izpostavljenega slovenskega ozemlja, ki je prav na koncu srednjega veka preživljalo verjetno najdaljše in najbolj travmatično obdobje vojaške ogroženosti v zadnjih tisoč letih.⁸

6 Schmidtchen, *Kriegswesen*, str. 48–54; Kurzmann, *Kaiser*, str. 41–49; Hall, *Weapons*, str. 122; Contamine, *War*, str. 136–137; Simoniti, *Vojaška*, str. 30–71.

7 Gl. npr. Allmand, *Society*; Curry, *War*; Baker Nowakowski, *Inscribing*; Hardy, *The Hundred*; Daniels, *The Problem*.

8 Prim. Lazar, *Vitezi*; Lazar, *Oborožitev*; Kosi, *Spopad*.

Slovenski prostor kot del srednjeveškega »Zahoda«

Od druge polovice 10. stoletja so vzhodnoalpske dežele doživljale čas postopnega gospodarskega napredka in vzpostavitve fevdalne družbene ureditve. Eden od njegovih ključnih gradnikov je bil nastanek bojevniske elite vitezov, oklepljenih konjenikov plemenitega rodu. Ti so postali hrbtenica oboroženih sil, hkrati so kot privilegirani sloj zemljiških posestnikov utelešali realno oblast nad večinskim podložnim prebivalstvom.⁹

Zanimivo je, da se kljub specifičnim geopolitičnim okoliščinam življenja na križišču velikih prometnic in jugovzhodni meji Svetega rimskega cesarstva v slovenskem prostoru ni razvila kaka širše prepoznavna, izvirna vojaška prvina – denimo lokalnim razmeram prilagojen način bojevanja, tip enot ali oborožitve. Podobnih primerov v bližnji okolici ni manjkalo. Ogrska se je ponašala s prvovrstno konjeniško tradicijo, ki jo je od konca srednjega veka utelešal lik huzarja. Ta zvrst lahke konjenice se je razširila v večjem delu jugovzhodne Evrope, Albaniji in severni Grčiji v preobleki stradiotov.¹⁰ Pod pritiskom osmanskih invazij so se na balkanskih bojiščih v ospredje prebijali tudi drugi tipi iregularnih enot, denimo uskoki, krajišniki, hajduki. Alpske dežele, še posebej Tirolska, so po drugi strani zaslovele kot dom odličnih strelcev – od tod še danes živo izročilo gorskih lovcev oziroma alpskih enot.¹¹

Slika 2: Nagrobnik Friderika IX. Ptujskega kaže značilno podobo ploščnega oklepa v nemškem slogu okrog leta 1438 (foto: Tomaž Lazar).

9 Za širšo diskusijo gl. Lazar idr. (ur.), *Vitez 1*.

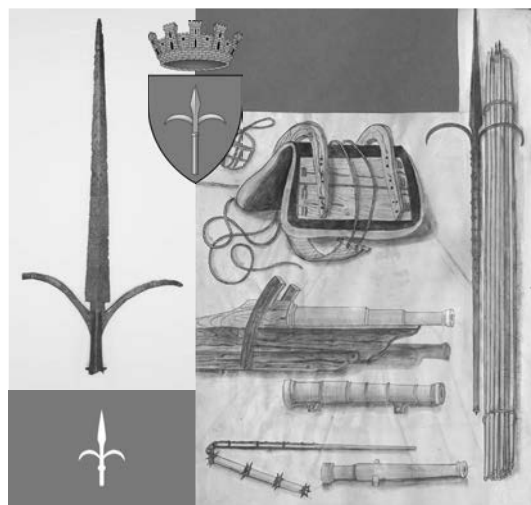
10 Contamine, *War*, str. 128–129; Hall, *Weapons*, str. 72–75; Mallett in Shaw, *The Italian*, str. 180–181.

11 Hollins, *Austrian*; Wess Mitchell, *The Grand*, str. 21–51, 121–158; Dolleczek, *Monographie*, str. 76–79; Gabriel, *Die Hand*, str. 37–39, 64.

Lokalne potrebe so vodile tudi v nastajanje regionalno značilnih tipov orožja. Na Ogrskem se je poleg meča uveljavila sablja z enoreznim, ukrivljenim rezilom.¹² Posebno kreativnost so obrtni mojstri pokazali pri snovanju novih različic orožja na drugo, saj so tako ali drugače specifične izvedbe poznali malone v vsaki večji pokrajini. Med izvirnejšimi v soseščini je treba omeniti šilasto sulico oziroma bojno ost (nem. *Ahlspiess*),¹³ furlansko sulico ali spetum¹⁴ in češko »žličico za uho« (nem. *böhmischer Ohrlöffel*), izpeljanko partizane.¹⁵

Slika 3: Zgodnja izvedba sablje iz druge polovice 15. stoletja, najdena v Savi pri Kranju. Orožje je bilo prvotno zasnovano kot enorezni meč ali *messer*, a so njegov ročaj pozneje predelali v slogu ogrske sablje (NMS, inv. št. N 4529, foto: Tomaž Lauko).

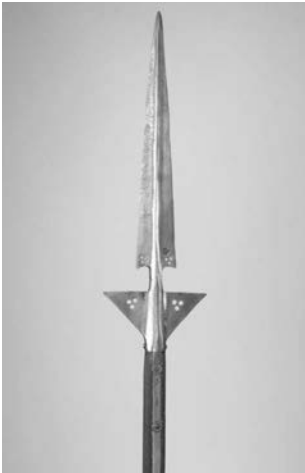
Slika 4: Dober primerek furlanske sulice se je ohranil med arheološkimi najdbami iz Ljublanice (NMS, inv. št. V 2112, foto: Tomaž Lauko). Enako orožje je upodobljeno v inventarnih popisih orožja za časa Maksimilijana I. (BSB, Cod.icon. 222, fol. 23v). V bolj ali manj stilizirani obliki je kot sulica sv. Sergija zašlo celo na grb mesta Trst in zastavo Svobodnega tržaškega ozemlja.

12 Seitz, *Blankwaffen I*, str. 183–197, 348–367; Jager, *Ungarischer*; Dolínek in Durdík, *Historische*, str. 53–83.

13 Seitz, *Blankwaffen I*, str. 222–223; Waldman, *Hafted*, str. 151–154; Lazar idr. (ur.), *Vitez 2*, str. 194–195, kat. št. 235.

14 Seitz, *Blankwaffen I*, str. 231; Waldman, *Hafted*, str. 179; Müller in Kölling, *Europäische*, str. 244, kat. št. 229; Lazar idr. (ur.), *Vitez 2*, str. 198–199, kat. št. 240.

15 Dolínek in Durdík, *Historische*, str. 140–145; Müller in Kölling, *Europäische*, kat. št. 69; Waldman, *Hafted*, str. 7–8; Lazar idr. (ur.), *Vitez 2*, str. 196–197, kat. št. 238.

Slika 5: Šaljivo poimenovana »žličica za uho« se je v 15. stoletju uveljavila kot tipično orožje na drogu iz češkega prostora (NMS, inv. št. N 5154, foto: Tomaž Lauko).

Slika 6: Med redkimi ostanki poznosrednjeveške zaščitne opreme, ohranjene v Sloveniji, izrazito prevladujejo primerki južnonemške izdelave. Na sliki je naličnik šlema v obliki pasjega gobca s konca 14. stoletja (NMS, inv. št. N 4594, foto: Tomaž Lauko).

Ob sorazmernem pomanjkanju lastne orožarske tradicije in večjih proizvodnih zmogljivosti se slovenski prostor ni zmozel vidneje uveljaviti v vojaški tehnologiji, še manj konkurirati velikim južnonemškim in severnoitalijanskim obrtnim središčem. Pregled pisnih, materialnih in likovnih virov kaže, da se je vojaška oborožitev naših prednikov večinoma zgledovala po razvojnih smernicah iz nemških dežel, od koder so jo tudi množično uvažali. Očitnejše italijanske vplive je opaziti zgolj na skrajnem zahodnem robu slovenskega etničnega prostora.¹⁶

Morebitne – a še to zgolj posredne – vplive slovenskega prostora na razvoj kakega konkretnega tipa poznosrednjeveške oborožitvene tehnike bi z nekaj drznosti utegnili iskati kvečjemu v pojavu t. i. »slovanskega meča« (it. *spada schiavonesca*) z uvitim branikom in ploskim, oglatim glavičcem. Njegov izvor doslej še ni bil zadovoljivo pojasnjen. V zadnjih desetletjih so si ga prisvajali predvsem srbski raziskovalci, sicer predvsem na podlagi izrazito nacionalistično obremenjenih izhodišč, ki so doživela že številne strokovne kritike. Nesporno je le, da se je ta tip meča razširil v trikotniku med severno Italijo, Ogrsko in Balkanom, njegovo evlucijsko središče pa je bilo očitno v Benečiji. Tod je namreč iz izvirne oblike »slovanskega meča« v 16. stoletju izšla še prepoznavnejša *schiavona*, opremljena s košarico za zaščito dlani.¹⁷ Večina raziskovalcev to orožje povezuje s slovanskimi najemniki v beneški službi, nanovačenimi predvsem v Dalmaciji in Istri. Seveda pa bi iz beneškega zor-

¹⁶ Lazar, Likovni 1; Lazar, Likovni 2.

¹⁷ Seitz, *Blankwaffen I*, str. 170–171; Seitz, *Blankwaffen II*, str. 122–126, sl. 136–137; Boccia in Coelho, *Armi*, sl. 165–167, 767–771.

nega kota v to »slovansko« okolje enakovredno sodili tudi prebivalci slovenskega prostora. Da takšne možnosti ne gre prehitro zavreči, navsezadnje opozarjajo najmanj trije kakovostni meči *alla schiavonesca*, odkriti v Ljubljani.¹⁸

Slika 7: Meča *alla schiavonesca* iz druge polovice 15. stoletja, najdena v strugi Ljubljani (NMS, inv. št. N 4382, N 4426, foto: Tomaž Lauko).

Slika 8: Naslednja evolutijska stopnja »slovanskega« meča: beneška *schiavona* iz 17. stoletja (NMS, inv. št. N 34602, foto: Tomaž Lauko).

Karkoli že sodimo o takšni hipotezi, bi v naboru preostalega poznosrednjeveškega orožja zaman iskali še kak primer »slovanskega« izvora. Našli ga ne bi niti med značilno opremo nižjega sloja in mitiziranih kmečkih puntarjev, ki jih je nacionalno zgodovinarstvo iz ideoloških vzgibov poskušalo povzdigniti v edinega pravega nosilca slovenske vojaške tradicije.¹⁹ O tem zlasti povedno pričajo enorezni bojni noži ali kratki meči (nem. *Bauernwehr*, *Messer*), v 15. in 16. stoletju vsesplošno razširjeni med civilnim prebivalstvom. V Sloveniji je bilo najdenih razmeroma veliko ostankov tovrstnega orožja, vendar tipološko v ničemer ne odstopajo od sorodnih primerkov iz švicarskega, avstrijskega, češkega in madžarskega prostora.²⁰

18 Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 4382, N 4426, N 4524. Lazar idr. (ur.), *Vitez 2*, str. 260–261, kat. št. 324; Williams in Lazar, *A Group*, str. 124–127. Prim. Aleksić, *Medieval*, str. 105–108; Sijarić, Albaneški.

19 Prim. Švajncer, *Vojna*.

20 Gl. Žákovský, *Tesáky*; Nabergoj, *Poznosrednjeveški*; Lazar idr. (ur.), *Vitez 2*, str. 262–263, kat. št. 327–331.

Slika 9: V poznem srednjem veku so bili enorezni bojni noži gotovo najvsesplošneje razširjeno samo-obrambno orožje prebivalcev srednje Evrope. Številne primerke poznamo tudi iz Slovenije (NMS, inv. št. N 35630, N 35632, N 35633, foto: Tomaž Lauko).

»Slovenski« vitezi in najemniki

Oboroženi stan na Slovenskem se je torej po svojem družbenem ustroju, načinu vojskovanja, organizaciji in opremlenosti malo razlikoval od sosedov iz srednjeevropskega oziroma južnonemškega okolja. To pa ne pomeni, da njegovih pripadnikov ni združevala posebna kolektivna zavest.

Med najzgodnejše in najbolj znane primere, ki pričajo o obstoju specifične identitete tod živečih bojevnikov v zlati dobi viteštva, sodi opis slovenske Štajerske v *Parzivalu* Wolframa Eschenbacha. Znamenito delo iz prvih let 13. stoletja se našega prostora dotakne z zgodbo o menihu Trevrizentu, ki je v mladosti kot popotni vitez prejezdil Evropo od španske Sevilje do štajerskega Celja in preizkušal svoje spretnosti na turnirskih dvobojih. Ko je prispel do Rogatca, se je na njegov izziv odzvala skupina »častnih slovenskih vitezov« – pojem *windisch* bi tu pač težko smiselno prevajali kako drugače.²¹ Iz perspektive tujega obiskovalca je bil torej slovenski značaj tisto, kar je bojevnike iz spodnje Štajerske najočitneje ločilo od njihovih sosedov.²²

Malenkost mlajše pričevanje minezengerja Ulrika Liechtensteinskega nakazuje, da je slovenska identiteta presežala meje dežel kot tedaj še mladih, ne dokončno formiranih političnih tvorb. S pripadnostjo slovenski jezikovni skupnosti se je namreč poistovetila tudi koroška plemiška elita, kot opisuje prigoda

21 ... *dâ kom ein werdiu windisch diet / ûz durch tjoste gegenbiet ...* povzeto po Lachmann, *Wolfram*, str. 238; Murray, Ulrik, str. 144.

22 Prim. Kos, *Turnirska*, str. 58–59; Höfler, *Trubarjevi*, str. 13.

Ulrika Liechtensteinskega s pustolovske »Venerine« poti od Benetk do Češke spomladi 1227.²³ Posebna čast je pesnika doletela ob prihodu na Koroško. Na čelu svojih vitezov in vojakov ga je sprejel sam vojvoda Bernard Spanheimski, in to s pozdravom v slovenskem jeziku: *buge waz primi, gralva Venus!*²⁴

Navidezno neznatna anekdota je ne glede na dvome o verodostojnosti Ulrikovih turnirskih podvigov zelo pomembna za razumevanje samopodobe koroškega plemstva. Po eni strani moramo Ulrikovo srečanje z Bernardom Spanheimskim in njegovim spremstvom razumeti kot stik enakega z enakimi, saj je v deželo prispel kot predstavnik izrazito nadnacionalnega plemiškega sloja, ki je po vsej Evropi gojil podobne vrednote in življenjski slog. Po drugi strani je imela ta ceremonija tudi formalnejšo plat. Čeprav je Ulrik izhajal iz bližnje Štajerske, je bil za Korošce vendarle tujec. Družbene konvencije so vojvodi Bernardu velevala, da prišleku dostojno predstavi svojo deželo in hkrati opozori na tisto, kar jo določa kot nekaj posebnega. Zato je pomenljivo, da se je sam – in poleg njega samoumevno še koroška elita – v odnosu do tujega obiskovalca opredelil za pripadnika slovensko govoreče skupnosti.²⁵

Zgornja drobca jasno pričata o slovenskem značaju bojevnškega stanu v prostoru med Koroško in Štajersko. Seveda bi ju lahko podkrepili še s posebno naravo ustoličevanja koroških vojvod, obreda, ki je potekal v slovenskem jeziku in se je opiral na starejše, v kontekstu poznega srednjega veka že povsem edinstveno, celo anahronistično izročilo.²⁶ Žal pri vprašanju, kako globoko je segala ta slovenska identiteta, hitro trčimo ob ovire. Številne med njimi izvirajo iz nedoslednega, dvoumnega jezika zgodovinskih virov.

To lahko ugotovimo že pri analizi besednjaka, ki ga v svoji kroniki uporablja Janez Vetrinjski. S pojmom *Sclavica* opredeljuje domačo govorico Korošcev, torej slovenski jezik.²⁷ Ko opisuje razmere v zgodnjem srednjem veku, pa so njegovi *Sclavi* očitno nekaj drugega – najprej jih razume kot enega od ljudstev, ki si jih je pokoril Karel Veliki, malenkost pozneje kot etnično skupnost pod oblastjo kneza Pribine.²⁸ V času okrog leta 1000 se *Sclavi* znajdejo med ljudstvi, proti katerim se je bojeval bavorski vojvoda in poznejši cesar Henrik II.; naštetni so poleg Čehov,

23 Kos, *Turnirska*, str. 70–75; Keen, *Das Rittertum*, str. 143.

24 Lachmann, *Ulrich*, str. 192; Bechstein, *Ulrich's*, str. 214; Murray, *Ulrik*, str. 145.

25 Prim. Schlunk in Giersch, str. 38–43, 142–143; Schwob, *Oswald*.

26 Schneider, *Iohannis I*, str. 251–253, 291–292; prim. Štih, *Ustoličevanje*.

27 *Rusticus autem in lapide residens Sclavice proclamabit ...; Insuper Sclavica, qua hic utitur ...* (Schneider, *Iohannis I*, str. 251–253, 291–292; prim. Štih, *Ustoličevanje*).

28 Schneider, *Iohannis I*, str. 21–22, 43.

Poljakov in Moravcev.²⁹ Kadar beseda nanese na aktualne politične razmere, koroški kronist sicer prepozna Slovensko marko (*marchia S(c)lavonie*),³⁰ vendar mu to ne preprečuje, da ne bi enako zveneče oznake uporabil tudi za Slavonijo (*Sclavonia, Sclavoni(c)i ducatus*) ali slavonsko plemstvo (*Sclavice gentis potentes*).³¹ V množici pomenskih odtenkov torej ne najdemo niti enega primera, ki bi se v celoti ujema s sodobnim pojmovanjem Slovenije. Za Janeza Vetrinjskega so prebivalci Koroške ne glede na identifikacijo s slovenskim jezikom Korošci in ne Slovenci, ob njih pa nastopajo še raznovrstne druge skupine: Štajerci, Kranjci, tudi Slavonci, Čehi, Poljaki in Nemci.

Prostorske in vsebinske omejitve nam preprečujejo, da bi se temu vprašanju celoviteje posvetili. Zgornje primere navajamo predvsem kot opomnik, s kakšno pazljivostjo je treba tolmačiti pomen historičnih izrazov, da nehote ne potvorimo njihove vsebine. Prav tako se je treba zavedati, da jezikovna in etnična pripadnost nista bila nujno najpomembnejša dejavnika, ki bi v pojmovanju poznosrednjeveških Evropejcev določala posameznikovo samobitnost. Janezu Vetrinjskemu je bila jezikovna identiteta očitno manj pomembna od pripadnosti določeni deželi. To bi po eni strani lahko razumeli kot odraz vse močnejše deželne zavesti, po drugi strani pa praktično rešitev, saj je bilo v vsakdanji rabi določeno osebo pač marsikdaj najbolj merodajno opredeliti na podlagi političnoteritorialne enote, iz katere je izhajala.

Kako velik vpliv je imel občutek deželne pripadnosti na zavest vzhodnoalpskih bojevnikov že na prelomu v 14. stoletje, med drugim opozarja zanimiva anekdota o mirovnih pogajanjih med nemškim kraljem Albrehtom in češkim kraljem Vencijem II. leta 1303 na Dunaju. V skladu z običaji dobe so dogodek pospremile turnirske igre, vendar so trenja med udeleženci privedla do pravega prelivanja krvi, ko je eden od Švabov z ostrim mečem ubil koroškega tekmeča. Incident je sprožil hude kritike o »nešportnosti« švabskih udeležencev, deželna identiteta pa je postala odločilni dejavnik, na podlagi katerega sta se izoblikovala sovražna tabora.³²

29 Prav tam, str. 52, 68, 113.

30 Prav tam, str. 156, 198.

31 Schneider, *Iohannis I*, str. 97, 203, 344, 382; Mlinar, Janez Vetrinjski, str. 289.

32 Kos, *Turnirska*, str. 77.

Vojskovanje za denar

Vzhodnoalpski prostor je v prvi polovici 14. stoletja preživel relativno mirno. Številni pripadniki lokalnega bojevniškega stanu so zato izkoristili priložnost za trženje svojih spretnosti na tujem. Služba v orožju jih je popeljala daleč po svetu, v stik z različnimi, tudi izrazito drugačnimi deželami in kulturami.³³

Za zibelko najemniškega vojskovanja je v poznem srednjem veku veljala severna Italija. Spopadi za prevlado med bogatimi komunami in lokalnimi mogotci so ustvarili razpoloženje tako rekoč nepretrganega vojnega stanja. Tako se je okrepilo povpraševanje po izurjenih vojaki – zlasti tujcih, saj so veljali za zanesljivejše od domačinov. Med najemniki iz različnih delov Evrope so do zadnje četrtine 14. stoletja največji ugled uživali tisti iz nadalpskih dežel. Raziskave dobro ohranjenih mestnih arhivov so razkrile, da je v Italiji med letoma 1320 in 1360 delovalo najmanj 10.000 poimensko dokumentiranih najemnikov iz srednje Evrope.³⁴

V tej množici ni manjkalo mož iz slovenskega prostora. Toda to lahko ugotovimo šele pri pozornem branju virov, saj identiteta najemniških vojakov v popisih navadno ni podrobneje opredeljena. Za večino italijanskih delodajalcev in pisarjev so bili preprosto *Teutonici*, enako kot prebivalci katerekoli druge dežele iz pretežno nemško orientirane srednje Evrope. Da med »Tevtoni« niso bili zgolj vojaki nemškega rodu, se domačinom ni zdelo zares pomembno. Kljub etničnim in jezikovnim razlikam so sestavljali dovolj enotno profesionalno skupino vojakov, ki so se bojevali enako, praviloma kot težko oklepljeni konjeniki, hkrati pa so se jasno ločevali od romanskih prebivalcev Apeninskega polotoka.³⁵

Vzhodnoalpski vojaki so italijanska bojišča поблиže spoznali v prvi četrtini 14. stoletja, še na predvečer zlate dobe najemništva. To je bil čas intenzivne tekme za nadzor nad Lombardijo, ki se je ujemal s poskusi vladarjev Svetega rimskega cesarstva, da si povrnejo nadzor nad vse težje obvladljivimi mestnimi komunami. V klobčič političnih razprtij sta se vključila tudi najpomembnejša velikaša iz vzhodnoalpske soseščine, grof Henrik II. Goriški in koroški vojvoda Henrik Tirolsko-Goriški.

Njuna prizadevanja, da bi se dokopala do oblasti nad Padovo in Trevisom, dolgoročno niso bila uspešna. Goriški grof se je sicer dokazal za enega najbolj

33 Lazar, *Vitezi*, str. 44–64.

34 Schäfer, *Deutsche III*; Contamine, *War*, str. 157–161; Mallett, *Mercenaries*, str. 218.

35 Prim. Schäfer, *Deutsche II*, str. 57–70, 108–110; Schäfer, *Deutsche III*, str. 60–61; Mallett, *Mercenaries*, str. 222.

nadarjenih vojskovodij svojega časa in prostora, a ga je na vrhuncu uspehov leta 1323 prehitela nenadna smrt, medtem ko koroški vojvoda kljub neprimerno večjim potencialom podedovanega rodbinskega zaledja ni bil dorasel izzivom italijanskih bojišč in diplomatskih kupčij.³⁶ Ne glede na skromen končni izkupiček so bojne operacije obeh Henrikov razkrile zavidljive vojaške zmogljivosti vzhodnoalpskih dežel. Zapustile so tudi zanimiva pisna pričevanja, ki na različnih mestih govorijo o tem, kako so bojevnike iz slovenskega prostora dojemali italijanski domačini.

Goriški grof je prvi odmevni uspeh slavil julija 1313, ko je ob reki Montagnani pri Coneglianu težko porazil treviške in padovske čete. Sile pod Henrikovim poveljstvom so skupaj s podpornim osebjem ocenjevali na 6000 mož. Njihovo udarno jedro je sestavljalo 420 oklepljenih konjenikov, 199 samostrelcev na konjih in 194 suličarjev. Večino tega moštva so prispevali kontingenti vzhodnoalpskih plemičev, ki jih v naslednjih letih vedno znova srečujemo na italijanskih bojiščih – na prvem mestu Korošec Konrad Aufenstein, med drugimi uglednejšimi osebami po vsej verjetnosti tudi grofje Ortenburški in gospodje Svibenski.³⁷ Pridružil se jim je še oddelek Tirolcev pod vodstvom gospoda z Rottenburga, kontingent iz Čedadu, iz hrvaškega prostora pa enote Frankopanov, Baboničev in Gusičev oziroma Kurjakovičev.³⁸

O teh dogodkih nekoliko izčrpnije poročata najmanj dva pomembna sodobna kronista. Janez Vetrinjski se je zadovoljil z razmeroma zgoščenim opisom bitke. Čeprav bi pričakovali, da bo sestavi Henrikove armade posvetil več pozornosti, jo v slogu italijanskih piscev površno opredeli kot »vojsko Tevtonov«.³⁹ Veliko izčrpnjeje o njej piše padovski zgodovinar Albertino Mussato. Ne le da podrobno navaja poveljnike kontingentov in število moštva pod Henrikovim poveljstvom – vedno znova poudarja tudi, da so vojsko sestavljali tako *Teutonici* kot *Sclau*.⁴⁰

Interpretacija zadnjega izraza ni preprosta, saj ga Mussato nikjer ne pojasni. Lahko bi ga razumeli kot krovno oznako za ljudi slovanskega porekla, sploh če pomislimo na navzočnost oddelkov iz hrvaškega prostora. Toda ti so v danem

36 Za širšo diskusijo gl. Lazar, *Vitezi*, str. 65–106.

37 Identifikacija lastnih imen je zaradi popačenega fonetičnega zapisa na več mestih problematična, vendar lahko branje vira smiselno dopolnjujemo s podatki o kontingentih, ki jih je Henrik II. Goriški nanovačil na koncu leta 1319. Prim. Azzoni Avogadro, *Memorie*, str. 197–199; Lazar, *Vitezi*, str. 75–76.

38 Prim. Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 336; Baum, *Die Grafen*, str. 171.

39 ... in unum Theutonicorum exercitu ...; ... a Theutonicis sternerentur ... Schneider, *Iohannis II*, str. 49.

40 Npr. ... cum Sclauorum, ac Teutonicorum ...; Hi oræ Sclauonicæ, Tirolis, ac Foriūlij Duces, ac Primates ...; ... Teutonicis, Sclausisque ...; Cæsa in hoc congressu Teutonicorum, Sclauorumque militum ... Mussato, *Historia*, str. 83–84.

primeru sestavljali komaj petino celotnega moštva, sploh pa Mussato na drugih mestih načeloma dobro ločuje med preostalimi slovanskimi deželami v neposredni bližini, npr. Hrvaško in Dalmacijo. Zdi se torej, da so njegovi *Sclavi* vsaj s sodobne perspektive prej Slovenci kot Slovani na splošno.

Da takšno dojemanje ni povsem anahronistično, še bolj eksplicitno kažejo drugi sočasni viri. Konec leta sta Henrik II. Goriški in štajerski glavar Ulrik Walsee v Trevisu zbrala močno vojsko, da bi rešila Padovo pred veronskim obleganjem. Vzhodnoalpske dežele so se spet potrdile za odličen rezervoar vojaštva – popisi enot, ki so pred božičem 1319 prispele v Treviso, naštevajo 1477 težko oboroženih konjenikov, 1423 samostrelcev, 700 lokostrelcev – od tega najmanj 200 ogrskih konjenikov – in »veliko« pešakov. V celoti naj bi bilo v tej mogočni vojski 8360 konjev različnih vrst, skupaj s podpornim osebjem pa naj bi štela do 10.000 mož.⁴¹

Slika 10: Med najožjimi spremljevalci Henrika Koroškega na bojnih pohodih v Italijo so bili pripadniki koroške plemiške rodbine Liebenberg. Pečatnik Petra z Liebenberga se je po spletu okoliščin ohranil v zbirki Narodnega muzeja Slovenije (NMS, inv. št. N 16926, foto: Tomaž Lazar).

Goriški grof in štajerski glavar sta večino armade nanovačila na Tirolskem, Koroškem, Kranjskem, Goriškem in v Istri. Nekaj moštva je prispelo iz Avstrije in Štajerske, močan kontingent lokostrelcev iz Ogrske, večje oddelke sta privedla tudi ban Ivan Babonić in oglejski patriarh. Zanimive navedbe o identiteti zbranega moštva prinaša treviški notar Liberalis de Levada. Pri koroškem maršalu Konradu Aufensteinu presenetljivo zapiše, da prihaja *de Alemania*. Hugo Devinski je po drugi strani opredeljen kot *de Sclavonia*, medtem ko je pri Greifu Čreteškem zapisano, da prihaja *de Marchia Sclavoniae*. Pojem »Sclavonia« se torej ne nanaša na slovanski prostor kar povprek, temveč ima ožji pomen. Tako nakazuje tudi identifikacija Ivana Babonića, ki očitno ni sodil vanj, saj je prihajal *de Albania*.⁴²

41 Wiessner, *Die Kärntner VIII*, št. 499, 1319 september; s. l.; št. 517, 1320 januar 23., Gradec; Azzoni Avogadro, *Memorie*, str. 195–199; Davidsohn, *Beiträge* 1, str. 213–214; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte I*, str. 382–383.

42 Azzoni Avogadro, *Memorie*, str. 197–198.

Tu imamo očitno opraviti s podobnim dojemanjem izraza »Sclavonia«, kot ga v znanem pismu iz leta 1161 uporablja Burchardt, notar Friderika I. Barbarosse. Njegov opis ne pušča dvoma, da so v visokem srednjem veku pod to naddeželno oznako razumeli prostor znotraj meja Svetega rimskega cesarstva, ki vključuje Koroško, Kranjsko, Istro, dve marki in še nekaj drugih ozemelj med Italijo in Ogrsko. Vse omenjene enote je torej združevala enaka identiteta, ki jo lahko ob upoštevanju poznejšega zgodovinskega razvoja še najtočneje opišemo kot (proto) slovensko, zagotovo pa ne zgolj splošno »slovansko«. ⁴³

Enačenje »Sclavonie« s slovenskim – verjetno predvsem slovensko govorečim – prostorom je bilo med italijanskimi pisci precej razširjeno. ⁴⁴ Prav to besedo še v sredini 14. stoletja uporabita padovska kronista Guglielmo in Albrigo Cortusio, da z njo definirata zadnjo od dežel, ki jo je pred prihodom v Furlanijo prečkal ogrski kralj Ludvik I. Anžujski. ⁴⁵ Podobnih primerov bi lahko našli še precej. A niti tu ne moremo mimo vsebinskih šibkosti ohranjenih virov. Že če se omejimo zgolj na tiste iz italijanskega prostora, je med njimi zgolj manjši del takšnih, ki si prizadevajo določneje opredeliti etnično ali jezikovno identiteto prišlekov iz vzhodnoalpskih dežel. Večina preostalih temu vidiku ne posveti posebne pozornosti ali se mu celo izogne.

Pri tem niso izjema niti furlanski pisci iz neposredne bližine »prekalpskega« sveta. ⁴⁶ Ko notar Odorik iz Pordenona omenja štajerski kontingent Friderika Stubenberga in druge čete, ki jih je oglejski patriarh nanovačil leta 1309, jih opredeli zgolj kot »Tevtone«. ⁴⁷ V isto kategorijo so po njegovem razumevanju sodile na Češkem zbrane enote, ki jih je Karel IV. Luksemburški privedel v Italijo leta 1332. ⁴⁸ Sicer pa je domačo Furlanijo dojemal kot deželo, ujeto med dve veliki ozemeljski enoti – »Lombardijo« in »Nemčijo« ... ⁴⁹

43 *Pertransiens Karinthiam, Carniolam, Istriam, duas marchias, alias partes Sclavoniae vsque in Vngariam ...* Sudendorf, *Registrum*, št. LV, str. 134–139.

44 Za poglobljeno diskusijo tega vprašanja gl. Höfler, *Trubarjevi*.

45 *Iam enim Rex intraverat Sclavoniam ...* Muratori, *RIS XII*, str. 925. Prim. Kosi, *Potujoči*, str. 19; Paschini, *Storia*, str. 269.

46 Za podrobnejšo študijo slovanskega oziroma slovenskega prebivalstva na Goriškem gl. Štih, *Gli slavi*.

47 *Sed tandem tanta fuit potentia Domini Comitis et Rizzardi, quod D. Patriarcha et Dominus Federicus de Stumberch, qui erat in auxilio D. Patriarche cum CCC armatis, et alii plures Teutonici non audebant exire in campo contra eos, quia erant cum maximo timore.* Bianchi, *Documenti*, str. 36.

48 Bianchi, *Documenti*, str. 55.

49 *... atque in Alemania, et Lombardia ...* Bianchi, *Documenti*, str. 48.

V senci »Tevtonov«

Tako navsezadnje ne preseneča, da je bilo ob kronistih, ki so pokazali vsaj malo občutka za podrobnejše opredelitve vojakov iz vzhodnoalpskega prostora, še več takšnih, ki so se zadovoljili s površnimi poenostavitvami. Vrnimo se k bojem za Padovo, kjer so svoje moči v drugem in tretjem desetletju 14. stoletja vedno znova preizkušali vzhodnoalpski vojaki. Poleti 1320 bi mesto malone klonilo pod veronskim pritiskom, dokler nista Padovčanom prihitela na pomoč Henrik II. Goriški in Ulrik Walsee. Vojska, s katero sta 25. avgusta presenetila in uničujoče porazila napadalce, je bila po poročanju kronistov sestavljena iz 500 do 800 šlemov iz Furlanije in »nemških« dežel.⁵⁰

Celo velikopotezni bojni pohod, s katerim je poskušal koroški vojvoda Henrik s pomočjo avstrijskega vojvode Ota poleti 1324 izsiliti zmago nad veronskim dinastom Cangrandejem della Scalo, se je v spomin sodobnikov zapisal kot početje »Tevtonov«. Iz ohranjenih dokumentov smo dobro obveščeni o poteku ofenzive, ki je zaradi izbruha epidemij propadla pred utrjenim mestecem Monselice. Natančno lahko rekonstruiramo tudi sestavo udeleženih enot. Njihovo jedro je sestavljalo najmanj 1368 težko oboroženih konjenikov in 415 samostrelcev. Sočasna poročila navajajo še višje številke: 2000 težko oboroženih oklepnikov, 200 ogrskih lokostrelcev na konjih, 800 samostrelcev, 7000 suličarjev in 4000 lažje oboroženih konjenikov in kmetov, italijanski viri pa celo ocene do 20.000 mož.⁵¹

Med moštvom so prevladovali kontingenti tirolskega in koroškega plemstva, pa tudi iz širšega slovenskega prostora – npr. Ptujskih, Svibenskih, Čreteških, Turjaških, Polhograjskih, Devinskih, Gallov, Wachspeutlov. Da ti oddelki v popisnih seznamih nastopajo skupaj, bržkone ni naključje, temveč kaže na njihovo medsebojno povezanost. To je zlasti očitno pri kontingentu Goriških, ki je deloval kot samostojna celota. Vendarle bi v virih zaman iskali kako oznako, ki bi nedvoumno opredeljevala posebno identiteto »slovenskih« oddelkov.⁵²

50 Schneider, *Iohannis II*, str. 62–63; Lichnowsky, *Geschichte III*, str. 121; Baum, *Die Grafen*, str. 181–182; Wicksteed, *Villani's*, str. 445; Davidsohn, *Beiträge 1*, str. 218, op. 2; Lazar, *Vitezi*, str. 82–96.

51 Wiessner, *Die Kärntner VIII*, št. 684, 1323 december, s. l.; št. 722, 1324 konec maja, s. l.; št. 723, 1324 junij 3., Treviso; št. 777, 1325 maj 16. Salzburg; Bianchi, *Documenti*, str. 49; Schneider, *Iohannis II*, str. 77–78; Davidsohn, *Beiträge 1*, str. 228, 231–233; Davidsohn, *Beiträge 2*, str. 366–367, 371; Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 355, 544–551; Kohl, *Padua*, str. 51; Baum, *Die Grafen*, str. 136; Lazar, *Vitezi*, str. 82–96.

52 Bianchi, *Documenti*, str. 49; Wiessner, *Die Kärntner VIII*, št. 722, 1324 konec maja, s. l.; št. 723, 1324 junij 3., Treviso; Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 547–551. Prim. tudi Davidsohn, *Beiträge 2*, str. 367–368.

Podobno težnjo opazimo v naslednjih desetletjih, ko so se vzhodnoalpski vojaki razmeroma množično udejstvovali v italijanski službi – denimo v Papeški državi, Pisi in Lucci. Med osebami, ki jih lahko identificiramo v širokem naboru »Tevtonov«, najdemo številne posameznike iz Koroške, Štajerske, Kranjske in Gorice oziroma Goriške. Med uglednejšimi plemiškimi rodbinami, katerih člani so se odločili za najemniško službo na Apeninskem polotoku, so se znašli Galli, Gallenbergi, Rihemberški, Turjaški, celo Celjski. Toda v najemniških popisih in reverzih ne zasledimo otipljivih argumentov, da bi jih italijanski delodajalci pojmovali kot pripadnike posebne »slovenske« ali vsaj »slovanske« etnične skupine.⁵³

Če upoštevamo razvoj vojskovanja v tem času, nas to ne bi smelo pretirano čuditi. V nasprotju s svojimi predhodniki, ki so se bojevali v vojskah vzhodnoalpskih dinastov, so poznejši rodovi najemnikov iz slovenskih dežel v Italiji delovali pretežno kot posamezniki v vse bolj profesionaliziranih, etnično pisanih formacijah. Ta proces ni ostajal omejen zgolj na okolje visoko urbanizirane Italije. V približno istem času bi mu lahko sledili tudi v salzburški nadškofiji⁵⁴ ter celo na Balkanu.

Med letoma 1336 in 1338 je v elitnih enotah srbskega despota Dušana Silnega dokumentirano delovalo več mož iz vzhodnoalpskih dežel: vitez Palman z Lihtenberga pri Litiji, grof Friderik Ortenburški in Kraftin s Pustega gradu nad Lipnico pri Radovljici. Zdi se, da so na jug prvič prispeli kot člani spremstva avstrijskega vojvode Otona, v Srbiji pa so ostali najmanj eno leto. Čeprav so prihajali iz slovenskega etničnega prostora in so si pri sporazumevanju z novimi delodajalci morda pomagali celo z znanjem slovenskega jezika, Srbi tega očitno niso zaznali. V njihovih očeh so bili ti najemniki zgolj *nobiles Teutonici et alii stipendiarii*.⁵⁵

Slika 11: Nekateri tipi orožja so v slovenske dežele zanesli bojevniki iz zelo oddaljenih okolij. Bronasti buzdovani z majhno udarno glavo so bili značilno orožje stepskih konjenikov. V jugovzhodni Evropi so se razširili sredi 13. stoletja pod vplivom Kumanov in Mongolov (NMS, inv. št. N 35107, foto: Tomaž Lauko).

53 Schäfer, *Deutsche I*; Lazar, *Vitezi*, str. 107–119.

54 Klein, *Das salzburgische*.

55 Schäfer, *Deutsche II*, str. 1, op. 4; Dinić, *O vitezu*, str. 398–401; Kosi, *Potujoči*, str. 77.

Do sredine 14. stoletja viri občasno še govorijo o posebni etnični identiteti vojakov iz slovenskega prostora. Zanimiv primer je mogoče najti med sklepi koprške mestne oblasti iz novembra 1348, ki prepovedujejo zaposlovanje tujih najemnikov. Med njimi so našteti Istrani, Furlani, *Sclavi* in »Tevtoni iz gornje Nemčije«. ⁵⁶ Med temi štirimi skupinami so očitno obstajale dovolj jasne razlike, da jih ni bilo treba posebej tolmačiti. Tudi v tem primeru pa so *Sclavi* prejkone Slovenci in ne zgolj Slovani, niti ne (slovansko govoreči) prebivalci Istre, saj zadnji eksplicitno nastopajo kot samostojna skupina.

V poznejših dokumentih le še redko naletimo na podobne primere. Temu je bilo nemara vzrok dvoje. Prvič, evolucija vojaške organizacije, ki se je vse izraziteje spreminjala od plačane vojaške službe domačih plemiških oddelkov do zaposlovanja avtonomnih najemnikov, nanovačenih od vsepovsod; drugič, politična razbitost slovenskega prostora na dežele z večetničnim in večjezičnim prebivalstvom. Oblast nad njimi so si postopoma prisvojili Habsburžani – dinastija, ki se ni nikoli identificirala s slovenstvom (ali slovanstvom) in je svojim ozemljem vladala iz prestolnic zunaj slovenskih etničnih meja.

Vzpostavitev pravega središča odločanja na Slovenskem so se na koncu srednjega veka približali zgolj grofje Celjski. O »slovenski« identiteti njihove rodbine je bilo seveda napisanega že veliko, zato za izčrpnjšo analizo tega vprašanja ni ne prostora niti ne prave potrebe. Poudarimo le, da v političnem in vojaškem delovanju Celjskih ni zaznati otipljivih dokazov, da bi se zavestno opredeljevali kot pripadniki slovenske oziroma slovanske skupnosti, in niti ne, da bi jih kot take dojemala domača ali tuja javnost. ⁵⁷

Med zgodnejšimi generacijami grofov Celjskih si je posebno bleščečo najemniško kariero ustvaril Ulrik I. Od poletja 1346 do zgodnje smrti leta 1368 je kot poklicni vojak prekriziral velik del Evrope, od Dalmacije, Bosne in Bolgarije do Italije, Tirolske, Češke in Prusije. Na vrhuncu uspehov je skupaj z bratom Hermanom I. vodil zasebno vojsko 100 oklepljenih konjenikov in 100 strelcev. Toda v virih ni opaziti namigov, da bi sodobniki poskušali kakorkoli etnično opredeljevati miniaturno armado Celjskih. To navsezadnje ni bilo merodajno niti z Ulrikovega gledišča, saj se je vojaške službe oprijel v maniri poznosrednjeveškega kondotjera, predvsem v želji po dobrem zaslužku in izboljšanju družbenega položaja. ⁵⁸

⁵⁶ ... *Istrianus, furlanus, sclavus nec teotonicus, de Alemania superior* ... Direzione, Rogatorum, str. 286.

⁵⁷ Gl. npr. Štih, *Celjski – vprašanje*; Štih, *Celjski – še vedno*; Mlinar, *Podoba*, str. 12–23; Fugger Germadnik, *Grofje Celjski*.

⁵⁸ Mlinar, *Podoba*, str. 39–44, 199, 202; Lazar, *Vitezi*, str. 125–129.

Pod vodstvom Hermana II. je v rodbinski politiki Celjskih dokončno dozorela težnja po vzponu v regionalno silo. Ta poskus je bil že *a priori* nadnacionalno usmerjen, saj so si ambiciozni grofje načrtno prizadevali razširiti vpliv daleč onkraj meja Svetega rimskega cesarstva – nad Ogrsko, Hrvaško in Slavonijo, zanimalo pa jih je tudi tesnejše povezovanje z Bosno, Srbijo in Češko.⁵⁹

Slika 12: Forenzična rekonstrukcija obraza Ulrika II., zadnjega grofa Celjskega (© Ursula Wittwer-Backofen).

V okviru takšne usmeritve Celjski nikakor ne bi mogli nastopati kot glasniki zgolj »slovenske« etnične identitete, četudi bi si za to sploh kdaj prizadevali. Povedno je tudi, da jih zunanji opazovalci niso dojemali ne kot Slovence ne Slovane – niti ne v bližnji hrvaško-slavonski soseščini, s katero so grofe družile številne rodbinske in politične povezave, pa tudi podobno etnično in jezikovno okolje.⁶⁰ Če so tuji pisci Celjske že poskušali konkretnije opredeliti, so jih označili preprosto kot »Nemce«, ker so pač izhajali iz prostora Svetega rimskega cesarstva pod prevladujočim nemškim kulturnim vplivom. Tako so Ulrika II. v Kroniki kastiljskih krajev opisali kot *un gran senior aleman*,⁶¹ po besedah Pietra Ransana, dvornega kronista Matije Korvina pa je bil *homo natione Germanus*.⁶²

»Nadnacionalno« najemništvo

Na koncu srednjega veka je prihodnost Evrope pripadala centralizirani moderni državi z vse določnejšo nacionalno identiteto. Tak razvojni model je bil izrazito nenaklonjen majhnim etničnim skupnostim brez državotvorne kontinuitete. Če je v miselnem svetu sodobnikov še do prve polovice 14. stoletja obstajalo širše zavedanje o posebnem etničnem oziroma jezikovnem značaju slovenskega prostora, je ta postajal vedno manj prepoznaven. V nasprotju s prebujajočimi se »nacionalnimi« monarhijami zahodne Evrope evolucija vojskovanja v naslednjih

59 Za podrobnejši pregled gl. Lazar, *Vojaška*, str. 186–323.

60 Klaić, *Povjest*, npr. str. 100–110, 122–124, 149, 208–212.

61 Voje, Romanje; Mlinar, *Podoba*, str. 61–63, 210–211.

62 Mlinar, *Podoba*, str. 125.

dveh ali treh generacijah ni zmogla okrepiti kakršnegakoli že občutka »slovenske« narodne pripadnosti, kvečjemu nasprotno. Toliko močnejše pa je preoblikovala identiteto domačega oboroženega stanu.

Najemništvo je v vojaški organizaciji vzhodnoalpskih dežel dokončno prevladalo v drugi četrtini 15. stoletja, obdobju, ki so ga zaznamovale prelomne inovacije iz husitskih vojn, v slovenskih deželah pa zlasti intenzivna fajda med Celjskimi in Habsburžani (1437–1443).⁶³ Izkušnje iz aktualnih spopadov so tudi v srednji Evropi končno sprožile globlje reforme obstoječega vojaškega modela, ki se je dotlej še vedno opiral na težko oklepljeno konjenico in močno tudi še stare fevdalne vezi.⁶⁴

Kakšen je bil ustroj najemniških enot »nove dobe«, med drugim poroča popis habsburških čet, ki so v letih 1442/43 branile Kranjsko pred Celjskimi. Seznam moštva pod poveljstvom Jurija Apfaltrerja in Franca Strassolda skupaj navaja 348 imen. Vsi naštetí vojaki so služili kot pešaki, bodisi kot individualni najemniki bodisi kot člani majhnih oddelkov s po nekaj deset možmi.⁶⁵

Iz poimenskih seznamov je mogoče razbrati številne namige o poreklu naštetih vojakov. Pri tem se sicer srečujemo z metodološkim pomislekom, ki ga zgodovinarji rado prezre – zgolj na podlagi že tako marsikdaj nerodno ali netočno zapisanega imena določene osebe je težko zanesljivo sklepati o njeni etnični opredelitvi. Kljub takšnim oviram je mogoče vsaj del moštva povezati z določenim geografskim prostorom, če že ne tudi etnično identiteto.

Med posameznike iz slovenskih dežel lahko umestimo Pavla s Planine, Gašperja iz Kostanjevice, Janža iz Krškega, Pavla iz Kočevja, Jurija iz Škofje Loke, Andreja in Jurija Luegerja, Matijo Raunach(er)ja. Glede na slovensko zve-neča imena bi se lahko poleg njih vsaj pogojno uvrstili še Bertold Černe, Černe »tesar«, Bertolin *lwbesin*, njegov svak Jurše, Jurij Lazar in Marinček. Iz Istre in Kvarnerja so prihajali Bicko iz Pazina, Hans iz Pična, Lovrenc iz Modruša, iz furlanske soseščine Matej in Hans iz Čedadada, Hans iz Trbiža, Pavel iz Vidma. Bolfenk iz Braunaua in Ulrik iz Gradca sta bila doma iz štajersko-avstrijskega zaledja, Benedikt, Jurij in Gregor iz Zagreba. Trije Hansi so prihajali iz precej oddaljenih krajev, eden iz Šlezije, drugi iz Češke, tretji iz Padove. Še več identificiranih posameznikov iz tujine lahko povežemo z južnonemškim prostorom od Švice, Tirolske in Bavarske do Porenja: Viljema iz Berna, Hansa iz Halla, Hansa

63 Lazar, *Vojaška*, str. 232–266.

64 Pri tem so imele daleč največ vpliva taktične in tehnološke novosti, preizkušene na čeških bojiščih. Gl. npr. Fudge, *The Crusade*, št. 141, str. 266–267; Hegel in Lexer, *Die Chroniken*, str. 409–411. Prim. Kurzmann, *Kaiser*, str. 97–121.

65 Gnirs, *Eine Abrechnung*, str. 3–9. Gl. tudi Lazar, *Vojaška*, str. 258–265.

iz Rottenburga, Lirndalla iz Hohenaua, Lindalla iz Auerbacha, Hansa iz Kölna, topniškega mojstra Hansa iz Frankfurta.⁶⁶

Tako heterogena sestava najemniških enot priča o veliki mobilnosti vojaškega stanu. V praksi je gotovo povzročila kako preglavico, saj na bojnem polju ni bilo preprosto voditi mož, ki so govorili različne jezike in izhajali iz raznovrstnega kulturnega okolja. Toda profesionalizacija najemniških enot je že dovolj napredovala, da take prepreke niso hromile bojne učinkovitosti. Nemara najpomembnejši prelom s preteklostjo pa je opaziti v nenavadno visoki stopnji avtonomije, ki so jo sredi 15. stoletja uživali najemniki – ne le plemiška težka konjenica, temveč celo preprosti pešaki nižjega rodu. Tudi zadnji so povsem samostojno urejali pogodbeno razmerja, kar bi bilo za ljudi z dna družbene hierarhije še nekaj desetletij poprej komaj predstavlljivo.

Kako daleč je napredoval ta proces v slovenskem okolju, se je pokazalo med goriško-habsburško fajdo v letih 1459/60. Spopad, ki se je odvijal kot sklepna faza tekme za dediščino grofov Celjskih, je konec novembra 1459 nespretno izzval Janez Goriški. V prvih dneh fajde mu je sicer uspelo presenetiti nasprotnike in se polastiti vrste koroških gradov in posesti, toda to bliskovito ofenzivo je kmalu zatrl še silovitejši habsburški odziv. Cesar Friderik III. je v vsega nekaj tednih na svojo stran pridobil lokalno plemstvo, celo številne dotedanje privrženice Goriških. Še pomembnejša je bila podpora dveh oboroženih kontingentov, ki ju je nanovačil za intervencijo na Koroškem. Prvega je iz Ogrske privedel grof Sigmund iz Sv. Jurija in Pezinka (Szentgyörgyi és Bazini), drugi, pod vodstvom Jana Vitovca, mu je prišel na pomoč iz Slavonije.⁶⁷

Kljub vojaški premoči Friderik III. svojih goriških tekmecev ni želel premagati le z golo silo, temveč tudi z zagovarjanjem pravnih argumentov. Friderikov legalistični pristop se je med drugim kazal v doslednem upoštevanju pravil fajdnega vojskovanja, saj so njegovi privrženici Goriškim formalno napovedali vojno v pisnih izjavah. Iz časa od 30. novembra do 31. januarja se je ohranilo najmanj 31 fajdnih pisem s skoraj identično formulacijo. V vsebinskem pogledu ne vzbujajo posebne pozornosti, toliko bolj nenavadno pa deluje število njihovih podpisnikov – skupaj 963 poimensko naštetih oseb. Med njimi niso le poveljniki večjih enot, temveč tudi posamezni najemniški vojaki, celo tisti najskromnejšega rodu.⁶⁸

66 Gnirs, *Eine Abrechnung*, str. 4–7.

67 Krones, *Die Freien*, str. 152; Baum, *Die Grafen*, str. 248.

68 Zenegg-Scharffenstein, *Die Söldnertruppen*, str. 273–281. Prim. Fräss-Ehrfeld, *Geschichte I*, str. 591.

Glavnino sil sta prispevala »ogrski« kontingent grofa Sigmunda s 362 možmi in »slavonski« kontingent bana Vitovca s 345 možmi. Temu moštvu so se pridružili najemniki koroškega deželnega upravitelja Sigmunda Kreutzerja in oddelki domačih plemičev – denimo Henrika Himmelbergerja, Konrada Kreiga, ostroviškega točaja Viljema, Hansa in Krištofa Ungnada, Rajnprehta II. Rajhenburškega, Ulrika Weisspriacha. V zbranih enotah ni manjkalo domačinov iz slovenskega prostora: npr. Hans in Ambrož iz Trga (Feldkirchen), Andrej iz Pliberka, Hans s Krke, Gašper in Pilgram iz Bistrice, Jurij iz Žalca, Andrej iz Loke, Martin iz Nedelje, Gašper s Ptuja; zapisanih je tudi več primerov oseb, opredeljenih kot Kranjci in Štajerci. Naslednja opazna skupina imen prihaja iz hrvaškega oziroma slavonskega prostora: Jurij iz Stubice, Jurij iz Varaždina, Matjaž iz Virovitice, Janko in Toman iz Suhodola, Andrej iz Toplic. Mednje gre prišteti tudi precejšnje število mož s priimkom *Krabat*. Intepretacija prav tako pogostega pristavka *Windisch* je dvoumna, saj se lahko nanaša tako na Slovence kot Slavonce – po dikciji fajdnih napovedi je bil namreč Jan Vitovec ban v *Windischen Landen*.

Poleg najemnikov iz bližnjega avstrijskega prostora od Ybbsa in Kremnitza do Salzburga opazimo prišleke iz južne in srednje Nemčije, npr. Kölna, Chemnitza in Šlezije. V vrste visoko cenjenih čeških najemnikov so očitno sodili *Hlumtscheczky*, Prokop, Janko Smetana, Iskra in *Starj* iz Tabora, ki je s seboj privedel lastno »krdelo« oziroma oboroženo spremstvo. Opazimo tudi značilna južnoslovanska imena, ki verjetno nakazujejo udeležbo posameznikov iz prostora Bosne in Srbije, ne zgolj hrvaških dežel: Nebojša, Jurij Perovič, Benedikt Petrovič, Blaž Isakovič. Med vojaki se je morda znašel celo kak (prekrščeni?) Jud, npr. Davit *von Monoslo*, Barnabas *von Lubena*, Henssel Ysak.

O samopodobi teh mož veliko povedo vzdevki, pod katerimi jih je poznala okolica. Nekateri so se nanašali na posameznikove telesne lastnosti ali hibe: »mušjeglavi« Paternull *Fleugenhaupt* in nič manj kot trije izstopajoči Juriji: prvi »visokorasli« (*der lang*), drugi »krivoprsti« (*mit dem krümpen Finger*), tretji »brazgotinasti« (*mit der Schramen*). Opazimo lahko tudi več posameznikov, ki so se očitno imeli za prekaljene veterane: »vražji« Jurij Teufel, »junaški« Peter Degen, »konjederec« Wolfgang Schender, »mož z železnim klobučkom« ali ljubkovalno *Eynhuetl*, »ščite sekajoči« Andrej Hauenschild ter »tiholaznik« Primož Leisentrirt. Posebej priljubljen pa je bil srh vzbujajoči nadimek *Bauernfeind*, v južnonemškem okolju še danes pogost priimek. To »kmetom sovražno« oznako lahko nemara razumemo kot podzavestno željo najemnikov, da se jasno ogradijo od preprostih podeželanov prebivalstva, čeprav so sami po vsej verjetnosti izhajali iz natanko istega sloja.

Pri nobenem od dokumentiranih kontingentov ne bi mogli govoriti o etnično homogenih enotah, niti ne v primeru oddelkov domačega plemstva ali pa »ogrskih« in »slavonskih« čet. Pripadniki te *ad hoc* armade so prihajali iz celotne srednje in jugovzhodne Evrope, a so se kljub temu zlili v enotno profesionalno skupino. Edine opazne razlike med njimi so izvirale iz hierarhične strukture. To so bila po eni strani razmerja med poveljujočimi častniki in podrejenimi, vzporedno pa še poseben položaj visoko izšolanih, cenjenih specialistov. V fajdnih pismih jih najdemo pet – štiri topniške mojstre in enega zdravnika.⁶⁹

Slika 13: Na koncu srednjega veka so se poklicni vojaki zlili v samosvojo družbeno skupino, ki je do civilnega prebivalstva pogosto nastopala vzvišeno ali celo odkrito sovražno. V srednji Evropi so si med najemniškimi enotami ustvarili poseben sloves landsknehti, prepoznavni po vpadljivi noši (© Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig).

Zmagoslavje »moderne« države

Dramatični vzpon Celjskih je v drugi tretjini 15. stoletja privedel do izbruha obo-roženih spopadov tako velikih razsežnosti, kakršnih na Slovenskem niso izkusili že več človeških generacij. Med dinastičnimi boji, ki so se začeli s celjsko fajdo

⁶⁹ Za položaj topniških mojstrov gl. tudi Lazar, *Poznosrednjeveško*, str. 46–55, 67–81.

proti Habsburžanom in se končali s tekmo za dediščino pokneženih grofov, so se v slovenskem prostoru uveljavile številne nove taktične prvine in tipi oborožitve. Toda že nekaj let pozneje so te izkušnje povsem zasenčili osmanski vpadi, k poslabšanju varnostnih razmer pa so na vzhodu in zahodu prispevali tudi pritiski ogrskega kralja Matije Korvina in Beneške republike. Učinkovito zavarovanje habsburških dednih dežel je postalo eden poglavitnih izzivov Maksimiljana I. Njegove sistematične reforme so postopoma presegle omejitve fevdalnega modela in privedle do vzpostavitve moderne poklicne armade; ta težaven in zelo zapleten proces je dokončno dozorel šele v drugi četrtini 16. stoletja.⁷⁰

V približno dvestopetdesetletnem obdobju od habsburške zmage nad Otokarjem Přemyslom do izoblikovanja novoveške obrambne organizacije se je vojskovanje vedno znova potrdilo kot pomemben katalizator družbenih sprememb. To je bilo v slovenskem prostoru mogoče opaziti na različne načine, morda najočitneje v preobrazbah ustroja in (samo)podobe domačega bojevnškega stanu.

Ta se je v prvi polovici in sredini 14. stoletja intenzivno udeleževal v bojnih operacijah na tujem, sprva pod poveljstvom dinastov in vojskovodij iz domačega okolja – grofa Henrika II. Goriškega, vojvode Henrika Koroškega in habsburških vojvod. Osnovni gradnik tako nanovačenih sil so bili kontingenti lokalnih plemičev, sestavljeni iz oklepljenih konjenikov in strelcev. Z zaposlovanjem v Italiji so se vojaki iz slovenskega prostora spoznali s klasičnim najemništvom, za katero so bili značilni množično zaposlovanje tujcev, velika mobilnost najemnikov in izrazito okrepljen položaj vojakov nižjega rodu. Podobno kot drugod v zahodnem svetu je vojaška profesionalizacija v prvi polovici 15. stoletja tudi na Slovenskem privedla do nastanka nove družbene skupine z jasno izraženo samopodobo.

Povsem drugo vprašanje je, kako ovrednotiti širše učinke tega razvoja na izoblikovanje slovenske etnične zavesti. Tu se zdijo sklepi, kot jih ponuja pričujoča analiza, precej dvoumnejši. V času Wolframa Eschenbacha in Ulrika Liechtensteinskega je slovenski prostor očitno obstajal kot otipljiv geografski pojem z lastno, navzven prepoznavno identiteto, ki je zaznamovala tudi domači bojevnški stan. Zavedanje o obstoju »Sclavonie«, teritorija, ki je presegal obstoječe deželne meje in ga je poseljevala posebna etnična oziroma jezikovna skupnost, je v virih razmeroma pogosto izpričano do sredine 14. stoletja. Toda v naslednjih desetletjih se je vsaj v perspektivi zunanjih opazovalcev umaknilo v ozadje.

V besednjaku virov so prevladale drugačne opredelitve. Marsikdaj je bilo najlažje poseči po širokih, vsebinsko ohlapnih oznakah, ki pa so v vsakodnevni

⁷⁰ Kurzmann, *Kaiser*; Hall, *Weapons*, str. 122; Contamine, *War*, str. 136–137; Simoniti, *Vojaska*, str. 30–71.

komunikaciji vendarle povedale dovolj. Tako so se naši predniki znašli med »Tevtoni«, v istem košu s pripadniki drugih nadalpskih ljudstev Svetega rimskega cesarstva. Kadar je bilo v izogib nesporazumom že nujno uporabiti točnejše izraze, pa je bilo identiteto prebivalcev določenega prostora navadno najpreprosteje opredeliti s politično tvorbo, v katero so sodili.

Politične in upravne okvire večine slovenskega etničnega prostora so določale meje dežel pod habsburško nadoblastjo. Te avtonomne, do konca srednjega veka tudi teritorialno bolj kot ne zaokrožene ozemeljske enote so se uveljavile kot temeljni nosilci obrambne organizacije. Realne potrebe vse nevarnejšega mednarodnega okolja na prelomu v novi vek so narekovalе še velikopoteznejše združevanje vojaških zmogljivosti, kar je logično vodilo v tesnejše sodelovanje spodnje- oziroma notranjeavstrijskih dežel.⁷¹

V takšnih razmerah ne preseneča, da je domači bojevniški stan sčasoma sprejel deželno zavest kot osrednji gradnik svoje identitete. Njegovi pripadniki so se vse težje poistovetili s slovenskim značajem prostora, iz katerega so prihajali. K temu so prispevali še številni drugi dejavniki: pomanjkanje lastnega središča politične moči, državotvorne kontinuitete, ne nazadnje vedno bolj heterogena etnična sestava vojaških enot pa tudi plemiške elite. Z reformami Maksimiljana I. so se na prelomu v 16. stoletje vzpostavili temelji nove obrambne ureditve, ki je usmerjala razvoj habsburške armade pravzaprav vse do razpada donavske monarhije leta 1918. Ta organizacijska struktura je nastala na osnovi dežel, zato slovenski prostor v njej nikoli ni mogel delovati kot zaključena teritorialna celota.

Le tu in tam opazimo kak namig, da so se vojaški vrhovi vendarle zavedali obstoja širše slovenske identitete. Na to morda namiguje pasus iz inventarnih popisov orožja Maksimiljana I., ki govori o težkem topništvu, zbranem okrog leta 1507 *in Windischen lannden* za načrtovano ofenzivo proti Benečanom.⁷² Ta geografska oznaka zveni zelo dvoumno, saj bi pod njo lahko razumeli tudi Slavonijo. Glede na administrativno naravo popisne knjige, ki se nanaša eksplicitno na vojaško oborožitev v deželah pod habsburško oblastjo, pa se zdi bolj logična razlaga, da je imel pisec v mislih slovenski etnični prostor – v podobnem obsegu in pomenu, kot so ga starejši viri nekoč pojmovali pod oznako *Sclavonia*.⁷³

71 Kurzmann, *Kaiser*; Simoniti, *Vojaška*, str. 26–71; Lazar, *Poznosrednjeveško*, str. 56–81, 160–177.

72 BSB, Cod.icon. 222, fol. 245r; Lazar, *Oborožitev*.

73 Lazar, *Oborožitev*, str. 116. V prid tej tezi govori še nekaj drugih argumentov. Povedno se zdi že, da je popis težkega orožja vključen med inventarje gradov na Kranjskem. Poleg tega, da Maksimiljan I. ni imel upravnih ali vojaških pristojnosti nad Slavonijo, je treba upoštevati tudi, da so v tem času med Beneško republiko in Ogrsko oziroma hrvaškimi deželami prevladovali prijateljski

Sklep

Diskusija o zgodovinskih metamorfozah kolektivnih identitet na Slovenskem načanja izrazito zahtevna, zapletena vprašanja. Hkrati je še vedno močno obremenjena z različnimi subjektivnimi in ideološkimi izhodišči. Gledano skozi perspektivo vojskovanja in vojaške organizacije morda vendarle lahko ponudimo v premislek nekaj splošnejših opazanj.

Zgodovinski viri razmeroma sramežljivo, a vendarle dovolj nedvoumno pričajo, da je v visokem in poznem srednjem veku živela zavest o slovenskem značaju tega prostora, njegovega prebivalstva in tudi bojevnškega stanu. To seveda ne pomeni, da so se naši predniki dojemali predvsem ali izključno kot pripadniki slovenske skupnosti oziroma da bi jih kot take dosledno pojmovali zunanji opazovalci. Še manj, da bi smeli v srednji vek prenašati ideološke in politične predstave iz veliko poznejših dob. Je pa prav tako očitno, da korenine slovenske identitete segajo nepretrgano v srednji vek – in da torej »Slovenci« niso umetna, ahistorična tvorba, ki bi jo iz nič izumil šele Primož Trubar ali celo moderni nacionalizem.

Proučevanje domače vojaške organizacije nakazuje, da so jo zlasti tuji opazovalci do prve polovice 14. stoletja razmeroma pogosto opredeljevali s pripadnostjo slovenskemu prostoru, pozneje pa praviloma zgolj še z deželno identiteto ali celo kot del še širšega »nemškega« sveta. V kontekstu tedanjih družbenih in političnih razmer to ni posebno presenečenje. Toda po drugi strani niti ne pomeni, da je zavedanje o obstoju naddeželne slovenske skupnosti nenadoma izginilo.

V predstavnem svetu lokalnega prebivalstva se je očitno ohranilo kot fenomen »dolgega trajanja«. Če se to ne bi zgodilo, ga protestantskim mislecem več generacij pozneje bržkone ne bi uspelo tako učinkovito obuditi in vpeljati v polje javne razprave. V tem smislu je bila slovenska identiteta nemara trdnejša in trdoživejša, kot ji priznava sodobno zgodovino-pisje. Da ji je na občutljivem prelomu v novi vek uspelo preživeti kljub neugodnim razmeram in razbitosti na različne politične enote, je morda po ironiji usode bistveno prispevala prav vojaška ogroženost. Navsezadnje je bil pritisk sovražnih invazij ključni dejavnik, ki je vzhodnoalpske dežele silil k tesnejšemu sodelovanju, to pa je – čeprav nehote in posredno – povezovalo pripadnike slovenske skupnosti tudi prek deželnih meja.

---

odnosi. Obstajal je celo strah, da utegnejo skleniti protihabsburško zaveznitvo. Gl. npr. Verbič, *Deželnozbornski*, št. 13., 1508 januar 3., Innsbruck.

Viri in literatura

Arhivski viri

BSB – Bayerische Staatsbibliothek
HSS Cod.icon. 222, Popisi orožja Maksmiljana I.

Literatura in objavljeni viri:

- Aleksić, Marko: *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*. Belgrade: Dedraplast, 2007.
- Allmand, Christopher T. (ur.): *Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War*. Woodbridge: The Boydell Press, 1998.
- Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Azzoni Avogaro, Rambaldo degli: *Memorie del beato Enrico morto in Trivigi l'anno MCCCXV*. Venezia: Pietro Valvasense, 1760.
- Baker Nowakowski, Denise (ur.): *Inscribing the Hundred Years' War in French and English Cultures*. Albany: State University of New York Press, 2000.
- Baum, Wilhelm: *Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters*. Klagenfurt: Kitab, 2000.
- Bechstein, Reinhold: *Ulrich's von Liechtenstein Frauendienst I, Deutsche Dichtungen des Mittelalters VI*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1888.
- Bianchi, Giuseppe: *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325*. Udine: Onofrio Turchetto, 1844.
- Boccia, Lionello G. in Eduardo T. Coelho: *Armi bianche italiane*. Milano: Bramante editrice, 1975.
- Brown, Stephen D. B.: *Military Service and Monetary Reward in the Eleventh and Twelfth Centuries. Medieval Warfare 1000–1300* (ur. John France). Aldershot: Ashgate, 2006, str. 33–51.
- Contamine, Philippe: *War in the Middle Ages*. Oxford: Basil Blackwell, 1984.
- Curry, Anne: *War, Peace and National Identity in the Hundred Years War. Thinking War, Peace and World Orders in European History* (ur. Anja Hartmann in Beatrice Heuser). London: Routledge, 2001, str. 141–153.
- Daniels, Nathan A.: *The Problem of French National Identity in the Late Middle Ages. Ex Post Facto. Journal of the History Students at San Francisco State University*, 19, 2010, str. 1–22.
- Davidsohn, Robert, Beiträge zur Geschichte des Reiches und Oberitaliens aus den Tiroler Rechnungsbüchern des Münchner Reichsarchivs (1311/12–1341) II. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 37, 1917, str. 365–410.
- Davidsohn, Robert: Beiträge zur Geschichte des Reiches und Oberitaliens aus den Tiroler Rechnungsbüchern des Münchner Reichsarchivs (1311/12–1341) I. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 37, 1917, str. 189–233.
- DeVries, Kelly: *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*. Woodbridge: The Boydell Press, 1996.

- DeVries, Kelly: *Medieval Mercenaries. Methodology, Definitions, and Problems. Medieval Warfare 1000–1300* (ur. John France). Aldershot: Ashgate, 2006, str. 43–60.
- Dinić, Mihajlo: O vitezu Palmanu. *Zgodovinski časopis*, 6–7, 1953, str. 398–401.
- Direzione: Rogatorum pro factis Istrie. *Atti e memorie della Societa Istriana di Archeologia* 13, 1898, str. 265–307.
- Dolínek, Vladimír in Jan Durdík: *Historische Waffen*. Augsburg: Bechtermünz Verlag, 1996.
- Dolleczek, Anton: *Monographie der k.u.k. österr-ung. Blanken und Handfeuer-Waffen*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1970.
- France, John (ur.): *Medieval Warfare 1000–1300*. Aldershot: Ashgate, 2006.
- France, John (ur.): *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages*. Leiden, Boston: Brill, 2008.
- France, John: *Western Warfare in the Age of the Crusades*. Ithaca: Cornell University Press, 1999.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens I*. Klagenfurt: J. Heyn, 1984.
- Fudge, Thomas A.: *The Crusade against Heretics in Bohemia 1418–1437*, Crusade Texts in Translation 9. Aldershot: Ashgate, 2002.
- Fugger Germadnik, Rolanda: *Groffe Celjski med zgodovino in mitom*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, Pokrajinski muzej Celje, 2013.
- Gabriel, Erich: *Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.
- Gnirs, Anton: Eine Abrechnung über Ausgaben und zugehörige Einnahmen für das Söldneraufgebot Friedrichs III. in Krainer Krieg 1442–43. Fragment eines gleichzeitigen Rechnungsbuches des Franz von Strassau. *Jahresberichte der K. k. Staatsrealschule in Pola*, 1909, str. 3–9.
- Hall, Bert S.: *Weapons & Warfare in Renaissance Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Hardy, Duncan: The Hundred Years War and the 'Creation' of National Identity and the Written English Vernacular. A Reassessment. *Marginalia*, 17, 2013, str. 18–31.
- Hegel, Karl in Matthias Lexer: *Die Chroniken der fränkischen Städte*. Nürnberg 3. Leipzig: S. Hirzel, 1864.
- Höfler, Janez: *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*. Ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourgu. Ljubljana: samozaložba, 2009.
- Hollins, David: *Austrian Frontier Troops 1740–1798*. Oxford: Osprey Publishing, 2005.
- Jager, Friedrich: *Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Betrag zur Geschichte der leichten Reiterei*. Gnas: Weishaupt Verlag, 2010.
- Keen, Maurice: *Das Rittertum*. Düsseldorf: Albatros, 2002.
- Klaić, Vjekoslav: *Povjest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća II/2*. Zagreb: Knjižara L. Hartmana, 1901.
- Klein, Herbert: Das salzburgische Söldnerheer im 14. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 66, 1926, str. 99–158.
- Kohl, Benjamin G.: *Padua under the Carrara 1318–1405*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1998.
- Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja. Čas bojevnikov*. Ljubljana: Viharnik, 1997.

- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«*. *Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2018.
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Kurzmann, Gerhard: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*, Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 5. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985.
- Lachmann, Karl (ur.): *Ulrich von Liechtenstein*. Berlin: Verlag der Sanderschen Buchhandlung, 1841.
- Lachmann, Karl (ur.): *Wolfram von Eschenbach*. Berlin: G. Reimer, 1891.
- Lazar, Tomaž, Tomaž Nabergoj in Barbara Jerin (ur.): *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1. Razprave*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Lazar, Tomaž, Tomaž Nabergoj in Polona Bitenc (ur.): *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 2. Katalog*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2013.
- Lazar, Tomaž: Likovni viri za vojaško zgodovino poznega srednjega vek, Stensko in tabelno slikarstvo na Slovenskem in v sosednjih deželah, 1. del. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 43, 2007, str. 219–236.
- Lazar, Tomaž: Likovni viri za vojaško zgodovino poznega srednjega veka, Stensko in tabelno slikarstvo na Slovenskem in v sosednjih deželah, 2. del. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 44, 2008, str. 139–160.
- Lazar, Tomaž: Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja. *Münchenski rokopis Cod.icon. 222. Zgodovinski časopis*, 71, 2017, št. 1/2, str. 106–162.
- Lazar, Tomaž: *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev.* – Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015.
- Lazar, Tomaž: *Vitezi, najemniki in smodnik. Vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (doktorska disertacija, tipkopis), 2010.
- Lichnowsky, Eduard M.: *Geschichte des Hauses Habsburg III*. Wien: Schaumburg, 1838.
- Mallet, Michael in Christine Shaw: *The Italian Wars 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe*. London, New York: Routledge, 2012.
- Mallet, Michael: *Mercenaries. Medieval Warfare. A History* (ur. Maurice Keen). Oxford: Oxford University Press, 1999, str. 209–229.
- Mlinar, Janez: Janez Vetrinjski in njegovo poznavanje Kranjske v Knjigi resničnih zgodb (*Liber certarum historiarum*). *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, št. 3/4, str. 273–300.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*, *Historia* 11, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

- Müller, Heinrich in Hartmut Kölling: *Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*. Berlin: Brandenburgisches Verlagshaus, 1990.
- Muratori, Ludovico A. (ur.): *(RIS) Rerum italicarum scriptores XII*. Mediolanum: Societas Palatinae in Regia Curia, 1728.
- Murray, Alan: »Bog vas sprejmi, kraljeva Venus!« Ulrik Liechtensteinski in turnirsko bojevanje na Štajerskem, Koroškem in v Avstriji. *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1. Razprave* (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj in Barbara Jerin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 135–145.
- Mussato, Albertino: *Historia Augusta Henrici VIII. cæsaris & alia, quæ extant opera*. Venezia: Pinelli, 1636.
- Nabergoj, Tomaž: Poznosrednjeveški in zgodnjenovoveški enorezni meči (*messer*) in bojni noži (*bauernwehr*) iz Ljubljane. *Arheološki vestnik*, 70, 2019, str. 229–296.
- Paschini, Pio: *Storia del Friuli II*. Udine: Istituto delle ed. accad., 1935.
- Prestwich, Michael: *Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience*. New Haven, London: Yale University Press, 1996.
- Riedmann, Josef: *Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335*. Wien: VÖAW, 1977.
- Rogers, Clifford J.: *The Age of the Hundred Years War. Medieval Warfare. A History* (ur. Maurice Keen). Oxford: Oxford University Press, 1999, str. 136–160.
- Schäfer, Karl H.: *Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien während des 14. Jahrhunderts II. Soldlisten und Urkunden der im päpstlichen Dienste stehenden deutschen Reiter*. Paderborn: Ferdinand Schöning, 1911.
- Schäfer, Karl H.: *Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien während des 14. Jahrhunderts I. Im päpstlichen Dienste. Darstellung*. Paderborn: Ferdinand Schöning, 1911.
- Schäfer, Karl: *Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien III. Im kaiserlichen und gibelinischen Dienste zu Pisa und Lucca*. Paderborn: Ferdinand Schöning, 1914.
- Schlunk, Andreas in Robert Giersch: *Die Ritter*. Stuttgart: Theiss Verlag, 2003.
- Schmidtchen, Völker: *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim: VCH, 1990.
- Schneider, Fedor (ur.): *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum I, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannover, Leipzig: Hahn, 1909.
- Schneider, Fedor (ur.): *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum II, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannover, Leipzig: Hahn, 1910.
- Schwob, Anton: *Oswald von Wolkenstein. Eine Biographie*. Bozen: Athesia, 1989.
- Seitz, Heribert: *Blankwaffen I. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1965.
- Seitz, Heribert: *Blankwaffen II. Geschichte und Entwicklung im europäischen Kulturbereich vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1968.
- Sijarić, Mirsad: Albaneški, albansko-dalmatinski, bosanski ili srpski mačevi? – mali prilog rješavanju jedne dileme. *Dani Stjepana Gunjače* (ur. Tomislav Šeparović). Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2012, str. 395–410.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

developments deeply marked the entire society, and they also had a significant impact on the construction of (proto-)ethnic consciousness. A particularly interesting and hitherto almost unexplored question is how this process helped shape collective identities in Slovenia, in the strategically exposed southeastern territory of the Holy Roman Empire.

A review of primary sources shows that in the High Middle Ages there was a wider awareness of the special “Slovenian” identity of this territory, despite the lack of a Slovenian state-building continuity and fragmentation into new multiethnic and multilingual political formations, or provinces. References from the poems of Wolfram von Eschenbach and Ulrich von Liechtenstein that are well known in historiography prove that both the local nobility and the wider population identified themselves with the Slovenian ethnic or linguistic community.

Awareness of the existence of “Sclavonia”—a Slovenian area as a supra-provincial concept with its own identity—was attested relatively often in written sources until the mid-fourteenth century. This may be particularly eloquently pointed out by testimonies from northern Italy, where warriors from the Eastern Alps participated in relatively large numbers in dynastic struggles for regional supremacy, and later mainly as mercenaries in the armies of wealthy urban communities.

In the following decades, this awareness began to wane. External observers generally treated soldiers from Slovenian territory only as “Teutons”—part of the German world, or in the same basket with all other peoples of central Europe north of the Alps. These professional soldiers or mercenaries also increasingly identified themselves as affiliated with the province they belonged to. Without its own regionally important center of political power and a ruling dynasty, Slovenia could not establish itself as a complete, internationally recognizable political entity.

This is probably the main reason why the evolution of warfare in the fifteenth century could not significantly contribute to the formation of Slovenian ethnic consciousness. Its influences on the transformation of collective identities were observed only in the emergence of a new military class of mercenaries, who had little in common with the old feudal elite. However, this does not mean that awareness of the existence of a supra-provincial Slovenian community had suddenly disappeared. In the conceptual world of the local population, it was apparently preserved as a phenomenon of the *longue durée*, so that Protestant thinkers could later effectively revive it and reintroduce it into public debate.

The fact that Slovenian identity managed to survive at the sensitive beginning of the modern period, despite unfavorable conditions and fragmentation into various political units, may, through an irony of fate, have been significantly fostered by the military threat. After all, the pressure of hostile invasions was a key factor that forced the eastern Alpine provinces to cooperate more closely, and this—albeit unintentionally and indirectly—also connected members of the Slovenian community beyond the provincial borders.

GREGOR POBEŽIN

Vergerijeva britev – izvor nacije in (pre)branja antičnih zgodovinopiscev pri humanistih

Prispevek¹ tematizira precep, v katerem so se znašli nekateri humanisti 16. stoletja, potem ko je v Evropi prišlo do zamenjave ene krize z drugo, namreč razkola v Cerkvi z razkolom Evrope po nacionalnem principu, tj. razbitjem nadnacionalnega imperija na manjše entitete, ki so mu celo nekateri humanistični misleci dajali konceptualne podlage. Ko je bila na koncilu v Konstanci (1414–1418) izbrana diplomatska »rešitev«, da bodo razprave in glasovanja organizirani *secundum nationes*, to samo po sebi še ni povzročilo pretiranega vznemirjenja: ozračje je že bilo težko zaradi razkola, ki je Cerkev hromil vse od zahodne shizme (1378–1417), zato je vnema, da ga odpravijo, pri vpletenih pretehtala. Razlogi za skrb o morebitnih posledicah so bili prezrti med drugim tudi zato, ker je bil pojem *natio*, kakorkoli ga že moremo razumeti, v Cerkvi navzoč najmanj od drugega koncila v Lyonu (1272–1274). Toda prav v Konstanci je ta koncept prvič dobil tudi zelo otipljive orise in pomensko polnomočje, zaradi katerega je izraz *natio* začel označevati »zamišljeno skupnost«. Ko je proti koncu stoletja nastal prvi dokument z naslovom *Gravamina nationis Teutonicae* (oz. *Germanicae*), je bil razvoj predstav o *natio* že v polnem razmahu.

Koncil v Konstanci je bil pomiritveni koncil. Razpadla streha bazilike svetega Petra v Rimu in njeni obubožani oltarji so bili prisposodba razpoloženja, v katerem se je Cerkev znašla, preden se je papež Gregor XI. odločil vrniti iz Avignona v Rim. Cerkev, ki je le s težavo in močno načeta preživela kritično 14. stoletje »babilonskega jetništva«, se je znašla sredi razkola, ki ga ni mogel razrešiti niti koncil v Pisi leta 1409, ki je krizo dejansko le še poglobil. Koncil v Konstanci je zato imel

---

1 Prispevek je nastal v okviru raziskav, povezanih s projektom *Latinske in nemške kronike na Slovenskem (J7-2604)* in programom *Podoba, beseda, znanje. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in Severnim Jadranom 1400–1800 (P6-0437-22)*, ki ju financira ARRS.

le eno nalogo: končati razkol, ki je povzročil hude politične posledice v Evropi. A kakor se je pokazalo, so vsa pomiritvena prizadevanja vsem dobrim namenom navkljub tlakovala pot v »nov pekel« povsem drugačne vrste.

Vse dotlej je bil koncil nekako demokratična institucija: v veljavi je bilo glasovalno načelo »en kardinal – en glas«, ki pa v kriznih razmerah deljenih privrženosti razkola ne bi odpravil, kvečjemu bi ga podaljšal. Nekateri sklepi koncila v Konstanci zato veljajo za začetek uveljavljanja nacionalnega principa v Evropi. Ironija trenutka je popolna: Cerkev, ta univerzalna institucija za vse čase, katere življenjski vek se razteza čez čase, ki večinoma niso poznali drugega kakor motrenja človeka in njegove osebe zgolj pred Bogom, ta ista Cerkev je ljudi zdaj razdelila po novem odločilnem merilu: od kod prihajajo.²

Pomiritveno vnemo, ki je »zaradi spominov na pretekle čase in skrbi za sedanjost« (*praeteritorum temporum recordatio et consideratio praesentium*)³ poskušala zašiti razpoko v zahodni Cerkvi in preprečiti morebitna nadaljnja razkolništva, razodeva koncilski sklep, sprejet na (devetintrideseti) seji, ki je potekala 9. oktobra 1417:⁴

Pogosti koncili so najpomembnejša oblika skrbi za Gospodov vrt, iz katerega populijo osat, trnje in plevel razkola, popravljajo zastranitve, nered povrnejo v red in spodbujajo Gospodovo trto, da obilno rodi. Opuščanje koncilov pa povzroči razsoj in razrast prej omenjenih nesreč.⁵

- 2 Zelo dober pregleden zgodovinski uvod v to obdobje še vedno prinaša Ludwig Pastor (Pastor, *History of the Popes*, str. 174–207), eno najizčrpnjših del v zadnjem času na temo zahodnega razkola do vklj. koncila v Konstanci pa je zbirka razprav *A Companion to the Great Western Schism (1378–1417)*, v kateri posebej osvetljuje koncil v Konstanci razprava Philipa Stumpa »The Council of Constance (1414–18) and the End of the Schism« (Stump, *The Council of Constance*, str. 395–442).
- 3 Besedilo je nastalo z mislijo na bralca, ki mu latinščina ni tuja, a upati je, da bo pritegnilo tudi druge, zato so ključni odlomki prevedeni. Čeprav branje koncilskih sklepov ne omogoča ravno estetskega užitka (a so daleč od nekakovostne latinščine), so vsaj za vse tiste, ki izkušnje z izvornikom ne želijo zamuditi, daljši pasusi navedeni v opombah pod črto, tisti krajši pa tudi v izvorniku vključeni neposredno v glavno besedilo.
- 4 Vsi odlomki sklepov s koncila v Konstanci so citirani po dveh virih, in sicer po integralni objavi (vključno s pismi in govori), ki jo je leta 1784 pripravil Giovanni Domenico Mansi (Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27), ter Alberigovi zbirki zgolj koncilskih odlokov (Alberigo, *Conciliorum oecumenicorum decreta*).
- 5 Prevod izvornika: »Frequens generalium conciliorum celebratio agri dominici praecipua cultura est quae vepres spinas et tribulos haeresium errorum et schismatum exstirpat excessus corrigit deformata reformat et vineam domini ad frugem uberrimae fertilitatis adducit illorum vero neglectus praemissa disseminat atque fovet. Haec praeteritorum temporum recordatio et consideratio praesentium ante oculos nostros ponunt«. (Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27, str. 1159).

Redna »skrb za Gospodovo njivo« je bila v tem sklepu po novem tudi terminsko predpisana: koncilski očetje so »sklenili, odredili in ukazali« (*sancimus statuimus decernimus atque ordinamus*), da mora »prvi naslednji koncil slediti tekočemu čez pet let, drugi sedem let po koncu naslednjega, nato pa na vsako desetletje in tako vse večne čase« (*et deinceps de decennio in decennium perpetuo celebrentur*), in sicer na kraju, določenem še pred iztekom tekočega koncila, k čemur naj bi bil papež zavezan s koncilskim odlokom, koncilski očetje pa bi morali izbiro kraja tudi odobriti. Tako določeni red bi zagotavljal, da bi v vsakem trenutku koncil bodisi potekal bodisi bi se ga lahko v kratkem nadejali (*sic per quamdam continuationem semper aut concilium vigeat aut per termini pendentiam expectetur*). Vsaj na konstanškem koncilu je papež Martin V. to določilo upošteval.

Vsebina (tega dela) sklepa je oblikovana kot uvod v izrazito protishizmatska določila: koncilski očetje so poskušali v duhu konciliarizma zagotoviti avtoriteto koncila *nad* avtoriteto papeža; redni koncili bi delovali kot nekakšen nadzorni svet vesoljne Cerkve, papež pa bi imel skladno z 39. konstanškim sklepom roke zvezane celo v zvezi z izbiro kraja naslednjega zasedanja – in niti v primeru nenadejanih dogodkov, kot so denimo »vojna, kuga ali kaj podobnega, ne sme papež brez privolitve oziroma podpisa prej omenjenih bratov ali najmanj dveh tretjin njihovega števila spremeniti kraja zasedanja« – in še takrat mora ta kraj biti znotraj iste »nacije«. ⁶

Pomiritvenih prizadevanj za vsako ceno, tudi za ceno žrtvovanega tisočletnega univerzalizma Cerkve, ni težko razumeti. Koncil je imel najprej nalogo odpraviti razkol, ki je Cerkev pestil vse od leta 1378, še bolj pa od povsem spodletelega koncila v Pisi leta 1409, po katerem je zahodno krščansko občestvo priznavalo avtoriteto kar trem papežem: Gregorju XII., ki je bil leta 1406 izvoljen v Rimu, avignonskemu protipapežu Benediktu XIII. (1394–1423) in papežu Aleksandru V., ki je bil izvoljen na koncilu v Pisi, čeprav je bil ta sklican prav zato, da bi končal razkol.⁷ V okoliščinah, v katerih so bili trije papeži simptom, če že ne vir razkola, se je koncil lotil te težave precej sistematično: na deveti, deseti, enajsti in dvanajsti seji, ki so bile maja 1415, je koncil najprej zaslišal in nato odstavil Aleksandrovega naslednika, papeža Janeza XXIII. Na dvanajsti seji je zbor koncilskih očetov v po-

6 Povzeto po izvorniku: »Sed si forte casus aliquis occurreret quo necessarium videretur ipsum locum mutari puta obsidionis guerrae pestis aut similis tunc liceat summo pontifici de praedictorum fratrum suorum aut duarum partium ipsorum consensu atque subscriptione alium locum prius deputato loco viciniorem et aptum sub eadem tamen **natione** subrogare [...]«. (Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27, str. 1159).

7 Gl. Stump, *The Council of Constance*, str. 398–403, zlasti str. 401–402.

sebnem členu (*Quod neuter contententium reeligatur in Papam*) določil, da »gospod Baldassare de Cossa, do nedavnega Janez XXIII., pa tudi ne Angelo Correr in Peter de Luna, ki se v svojih občestvih imenujeta Gregor XII. oziroma Benedikt XIII., ne morejo biti ponovno izvoljeni za papeža. Če bi se to vendar zgodilo, bi bil tak akt nič in brez pravnega učinka«. ⁸ V uvodni dikciji odloka z 12. seje se je koncil v imenu enotnosti še enkrat eksplicitno postavil nad papeža, in sicer z dikcijo, da »v primeru, da se iz takšnega ali drugačnega razloga pripeti, da papeška stolica nima naslednika, z izbiro le-tega ni mogoče začeti brez premisleka in privolitve vesoljnega koncila«. ⁹ Na 37. seji je nato koncil uradno odstavil Benedikta XIII., proti kateremu je na sejah od marca do julija 1417 vodil vrsto postopkov.

Vprašanje *prizadevanj za enotnost* je tako rekoč ustanovni akt »drugega koncila v Konstanci«. Po abdikaciji Janeza XXIII. je bil koncil ponovno sklican (v isti sestavi) 4. julija 1415. ¹⁰ »Pomiritveni« sklep štirinajste seje, ki je bil sprejet 4. julija 1415, je treba zaradi njegovega pomena navesti v celoti:

Najpomembnejši del vsake stvari je njen začetek. Da bi se torej tu zgodil primeren in Bogu všečen začetek in da bi omogočili ponovno zedinjenje Cerkve, ta sveti vesoljni koncil v Konstanci, ki se je zbral v svetem duhu in ki zakonito predstavlja Katoliško cerkev, v želji, da bi se dve občestvi – namreč tisto, ki je za papeža doslej priznavalo gospoda Janeza XXIII., in tisto, ki za papeža priznava gospoda Gregorja XII. – drugo z drugim zedinila v Kristusu poglavarju, v vseh pogledih in na vse načine sprejema, kolikor je to v njegovi domeni (previdnost ni nikoli odveč in nikomur ne škodi – nasprotno, vsem je v korist) vsakršen sklic, pooblastitev,

8 Prevod izvirnika: »Item decernit statuit et ordinat dicta sancta synodus pro bono unionis ecclesiae dei quod nullo unquam tempore reeligantur in papam dominus Balthasar de Cossa nuper Ioannes xxiii nec Angelus de Corario Gregorius xii nec Petrus de Luna Benedictus xiii in suis oboedientiis nuncupati. Et si contrarium fieret id sit ipso facto irritum et inane«. (Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27, str. 716).

9 Prevod izvirnika: »Sacrosancta generalis Constantiensis synodus ... **ad facilius et liberius et utilius unionem ecclesiae consequendam** pronunciat decernit statuit et ordinat quod si contingat sedem apostolicam quovis modo vacare in prima illius vacatione ad electionem futuri summi pontificis nullo modo procedatur sine deliberatione et consensu huius sacri generalis concilii.« (Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27, str. 715).

10 Ker je koncil sklican »protipapež« Janez XXIII., ga prvi papež v Rimu ni priznaval, ga je pa nato po Janezovi abdikaciji legitimiral s ponovnim sklicem prek zastopnika. Gregor XII. je nato odstopil, njegov naslednik Martin V., ki je bil izvoljen 11. novembra 1417 (šele po smrti Gregorja XII.), pa je pozneje ratificiral »drugi koncili« kot edini pravi ekumenski koncil v Konstanci. Gl. obsežen uvod v koncilске odloke pri Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils*, str. 403–404.

*dovoljenje in potrđitev, sklenjeno v njegovem občestvu v imenu gospoda, imenovanega Gregor XII.; koncilski zbor sodi in izjavlja, da sta zgoraj omenjeni občestvi združeni in zedinjeni v enem telesu našega gospoda Jezusa Kristusa in tega svetega vesoljnega koncila, v imenu Očeta in Sina in Svetega Duha.*¹¹

Strah pred morebitnim novim razkolom so koncilski očetje sankcionirali tudi povsem postopkovno: »Če se primeri, da se (Bog ne daj!) zgodi nov razkol, tako da bi si dve ali več oseb javno lastilo naziv papeža, je to razlog, da se prihodnji koncil, če je le-ta oddaljen več kakor eno leto, prične leto dni prej, in sicer šteto od dne, ko sta oziroma so si pričeli lastiti naziv papeža oziroma opravljati njegove naloge.«¹²

Koncilsko omejevanje papeške moči pa moramo pravzaprav poskušati razumeti s povsem drugega kraja: bolj kot za omejevanje papeške moči (in sorazmerno povečevanje vpliva koncilov) je namreč šlo za širjenje papeževe odgovornosti; v tej luči so šele smiselni člani, v katerih koncil preizprašuje koncept papeževe nezmotljivosti in suverenosti. Razprava o vprašanjih papeževe nezmotljivosti ni bila nova – vlekla se je pravzaprav najmanj od razglabljanj kanonistov v 12. stoletju o razmerju med papeževo avtoriteto in avtoriteto Testamenta,¹³ vendar je prav v 14. stoletju debata iz dogmatske prerاسla v politično: avignonska kriza je dala dilemam o papeževi nezmotljivosti zelo realen okvir. Čeprav je seveda težko reči, katera linija razmišljanj o vprašanju, ali je papež *infallibilis*, je bila najbolj

11 Prevod izvirnika: »Cum principium cuiuslibet rei potissima pars sit ut principium decens et amabile deo et possibilis ecclesiae reintegratio fiat sacrosancta generalis synodus Constantiensis in spiritu sancto congregata legitime ecclesiam catholicam repraesentans ut istae duae oboedientiae videlicet illa quae profitetur dominum Ioannem xxiii olim fuisse papam et illa quae profitetur dominum Gregorium xii esse papam unanimiter una alteri et altera alteri coniungantur sub capite christo dictas convocationem auctorizationem approbationem et confirmationem nomine illius domini qui in sua oboedientia dicitur Gregorius xii nunc factas quantum ad ipsum spectare videtur quia abundans ad certitudinem pro bona cautela nemini nocet sed omnibus prodest in omnibus et per omnia admittit et aliquo modo has supradictas duas oboedientias coniunctas et unitas esse decernit et declarat in uno corpore domini nostri Iesu christi et huius sacri universalis concilii generalis in nomine patris et filii et spiritus sancti.« (Alberigo, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, 420).

12 Prevod izvirnika: »Si vero quod absit in futurum schisma oriri contingeret ita quod duo vel plures pro summis pontificibus se gererent a die quo ipsi duo vel plures insignia pontificatus publice assumpserint seu administrare coeperint intelligatur ipso iure terminus concilii tunc forte ultra annum pendens ad annum proximum breviatus.« (Alberigo, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, 439).

13 Tierney, *Origins of Papal Infallibility*, str. 14–39.

vplivna,¹⁴ ji je brez dvoma zlasti v okviru kritike avignonskega protipapeštva dal pomemben pospešek Viljem iz Ockhama s svojim *Kratkim traktatom o tiranski vladavini*.¹⁵ Tudi če drži, da koncilski očetje svojih odlokov niso sestavljali pod vtisom Ockhamovih idej,¹⁶ ne moremo mimo vtisa, da so se zblížali z njegovim (kvečjemu na videz paradoksalnim¹⁷) razmišljanjem, uperjenim prav proti avignonskim protipapežem, da je tudi papež lahko amoralna osebnost in da v svojih odločitvah krši načela vere.¹⁸ S stališča zgodovinske stiske, v kateri se je Cerkev znašla pred koncilom v Konstanci, pa je še posebno problematična dilema, ali je papež – zmotljiv. Jasno je, da je to res, pravi Ockham, ki se sklicuje na Avgušтина, a težava je, da so papeževe odločitve nespodbitne – in kdo lahko sploh o tem presoja, katolik ali heretik? Ockham je jasen: ne glede na to, kolikšno moč ima papež, je resnica vsakokrat *nad* njim, še posebej resnica, ki se nanaša na božje pravo.¹⁹

Papež je z odlokom *Haec sancta*, sprejetim 6. aprila 1415 (na peti seji), postal odgovoren ne le za herezijo, pač pa tudi za razkolništvo in pomanjkanje reformne volje; koncil, ki »svojo moč črpa neposredno iz Kristusa, lahko odpravo razkola in prenovo Cerkve naloži komurkoli, tudi papežu« (*ipsa synodus ... potestatem a christo immediate habeat cui quilibet cuiuscumque status vel dignitatis etiam si papalis existat obedire tenetur in his quae pertinent ad fidem et extirpationem dicti schismatis*).

Bolj kakor razprava o papeževi nezmotljivosti, ki je bila dokončno »razrešena« (v korist interpretacije *ex cathedra*) šele slabega pol tisočletja pozneje,²⁰ pa je za našo razpravo pomemben koncilski odlok s štiridesete seje (30. oktobra 1417), ki vzpostavlja princip volitev papeža *secundum nationes*:

Skorajšnje volitve naslednjega rimskega papeža se morajo zgoditi na tak način, da bi uživale čim večjo veljavo in kar največje soglasje; v teh za Cerkev težkih časih se ne sme zgoditi, da bi v srcih ljudi zastran teh volitev ostal kak dvom, pač pa morajo ustvariti gotovo, iskreno in popolno enotnost občestva verujočih. Zato ta presveti ekumenski koncil

14 Za precej razgreto razpravo o tem, kdo je dal največje pospeške razpravi o papeževi nezmotljivosti (in kdo jo je najbolj spodbijal) gl. Tierney, *Infallibility and the Medieval Canonists*; Stickler, *A Rejoinder to Professor Tierney*; d'Avray, *A Letter of Innocent III*; Tierney, *Ockham's Infallibility*.

15 Naslov dela se v izvorniku glasi: *Breviloquium de principatu tyrannico super divina et humana (specialiter autem super imperium et subiectos imperio, a quibusdam vocatis summis pontificibus usurpato)*; gl. Ockham, *A Short Discourse*.

16 Black, *Council and Pope*, str. 83.

17 Tierney, *Origins of Papal Infallibility*, str. 209.

18 Ockham, *A Short Discourse*, str. 137.

19 Prav tam.

20 Gl. predvsem Joy, *Disputed Questions in Costigan*, *The Consensus of the Church*.

v Konstanci z mislijo na obče dobro in s posebnim, izrecnim soglasjem ter na enoglasno željo kardinalov svete rimske Cerkve, prisotnih na tem koncilu, pa kolegija vseh nacij tega koncila presoja, odreja in določa, da je treba samo tokrat za volitve rimskega papeža zboru kardinalov dodati tudi šest prelatov ali drugih spoštovanih cerkvenih redovnih oseb, izbranih iz posamezne nacije, prisotne in zavedene na tem koncilu; nacije morajo te prelate ali druge osebe imenovati v največ desetih dneh.

Ta koncil tem osebam podeljuje polnomočje za čas, kolikor je potrebno, da izvolijo rimskega papeža skladno s tu opisanim postopkom.

Za rimskega papeža mora biti seveda potrjen in brez vsake izjeme v vesoljni Cerkvi pripoznan kot papež tisti, ki ga bosta izbrali in potrdili dve tretjini kardinalov, prisotnih v konklavu, in dve tretjini od nacij izbranih oseb, ki bodo pridružene zboru kardinalov.

Volitve štejejo za neveljavne, izvoljeni pa ne velja za papeža, če se dve tretjini kardinalov, navzočih na konklavu, in dve tretjini oseb iz posameznih nacij, namenjenih in pridruženih sodelovanju na volitvah, ne strinjata o izbranem papežu.

Vrh tega koncil presoja, odreja in določa, da je tako organizirano glasovanje neveljavno, če se, kakor že rečeno, dve tretjini kardinalov in dve tretjini oseb iz posameznih nacij, namenjenih in pridruženih sodelovanju na volitvah, ne zedinijo o eni osebi, in sicer bodisi v prvem glasovanju bodisi po dodatnih preštevanjih.²¹

²¹ Prevod izvirnika: »Ut electio futuri Romani et summi pontificis proxime celebranda firmiori auctoritate et plurium roboretur assensu et ne attento statu ecclesiae super dicta electione in posterum ulla retractatio ullus scrupulus in mentibus hominum resideat sed ex illa sequatur unio certa vera plenissima et perfecta fidelium sacrosancta generalis synodus Constantiensis communi utilitate pensata de speciali et expresso consensu et voluntate concordiae sanctae Romanae ecclesiae cardinalium in eadem synodo existentium et collegii eorumdem ac omnium nationum praesentis concilii statuit ordinat et decernit quod hac vice dumtaxat ad eligendum Romanum et summum pontificem una cum cardinalibus sex praelati vel aliae honorabiles personae ecclesiasticae in sacris ordinibus constitutae de qualibet natione in eadem synodo pro nunc existente et nominata quos seu quas quaelibet ipsarum nationum pro se ad hoc infra decem dies duxerit eligendos seu eligendas ipsis cardinalibus adiungantur.

Quibus omnibus eadem sancta synodus eligendi Romanum pontificem secundum formam hic expressam quatenus opus est tribuit potestatem: videlicet quod ille absque ulla exceptione ab universali ecclesia Romanus pontifex habeatur qui a duabus partibus cardinalium in conclavi existentium et a cuiuslibet nationis duabus partibus eisdem cardinalibus adiungendorum et tunc adiunctorum electus fuerit et receptus.

Do tega trenutka oziroma do te točke v koncilskih odlokih je bil izraz *natio* rabljen pravzaprav nevtrarno – ali vsaj ne bistveno drugače kakor v primeru poprejšnjih koncilov, kjer je bil koncept uvajan ohlapno in brez uradne funkcije. Pojem *natio* do tega trenutka še ni bil razvit onkraj (antičnega) izvornega pomena, ki celo v najožjem pomenu besede pomeni »ljudstvo« in je pomensko le nekoliko ožji kakor izraz *gens*.²² Na drugem koncilu v Lyonu (1274) je bil po vzoru univerz²³ namesto provinc vpeljan pojem – ne *natio*, ampak *regnum* – v konkretnem, a zelo ohlapno zarisanim (geografskem) izvoru,²⁴ vendar izključno v okviru povsem protokolarne dikcije zadnjih členov prvega koncilskega odloka *Zelus fidei*. Zgoraj navedeni koncilski odlok iz Konstance pa je imel celo za razliko od univerzitetnih *nationes* zelo jasno nalogo, in sicer to, da je razdiral (posvetne) politične alianse znotraj prisotnega zbora kardinalov: italijanski kardinali, ki so do njegove odstavitve podpirali papeža Janeza XXIII., so bili v večini.

Nationes so bile na koncilu najprej razdeljene na štiri, nazadnje in do konca koncila pa pet kardinalnih entitet oz. *nationes principales* (*natio Gallicana*, *natio Italica*, *natio Anglicana*, *natio Germanica* in *natio Hispanica* – francoska nacija, italijanska nacija, angleška nacija, nemška nacija in španska nacija),²⁵ med katerimi

---

Quod que non valeat electio nec electus pro summo pontifice habeatur nisi duae partes cardinalium in conclavi existentium et cuiuslibet nationis duae partes cum cardinalibus ad eligendum adiungendorum et tunc adiunctorum consentiant et consenserint in Romanum pontificem eligendum.

Statuit insuper ordinat et decernit quod vota quorumcumque in electione huiusmodi emittenda sint nulla nisi ut praemittitur duae partes cardinalium et duae partes cuiuslibet nationis adiungendorum et tunc adiunctorum praedictorum principaliter aut per accessionem in unum concurrant.« (*Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27, str. 1165–1166).

- 22 Za potrebe koncilskih razprav je zbor konciliaristov predlagal razlikovanje na *nationes principales* (uradna glasovalna telesa na koncilu) in *nationes particulares* (skupnosti zunaj koncilskih zborov, ki so jih opredeljevali elementi, kot so jezik, skupna kulturna dediščina ipd.), ki so sodelovale v glasovalnih telesih; ta povsem pravna rešitev je zlasti po zaslugi kardinalnih nacij kmalu kolabirala v eno samo pojmovanje nacije (gl. Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 85–86).
- 23 Univerzitetne *nationes* z vsemi svojimi organizacijskimi posebnostmi (Cobban, *The Medieval Universities*, str. 68–69, 87–90, 104–105; Cobban, *English University Life*, str. 203–231; Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 80–81) niso odražale dejanskega »nacionalnega« porenkla in so bile prej »korporativne« (Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 79) kakor nacionalne organizacije.
- 24 Povzeto po izvirniku: »Omnes scilicet **de regno Franciae** taliter recedentes quattuor **de regno Alamaniae** quattuor **de regnis Yspaniarum** quattuor **de regno Angliae** quattuor **de regno Scotiae** unum **de regno Siciliae** duos **de Lambardia** duos **de Tuscia** unum de terris ecclesiae unum **de regno Norbergiae** unum **de regno Sueviae** unum **de regno Hungariae** unum **de regno Daciae** unum **de regno Boemiae** unum **de ducatu Poloniae** ...« (Alberigo, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, 313).

25 Schmidt, *Kirche, Staat, Nation*, str. 471.

so sicer nastajala trenja vse od začetka koncila,²⁶ vrhunec napetosti pa je nastopil sredi povsem proceduralne razprave (ki jo je sprožila *natio Gallicana*) o tem, ali ne bi morala biti *natio Anglicana* in *natio Germanica* del iste entitete, ker naj bi bila *natio Anglicana* premalo številčna.²⁷ Argumenti, s katerimi so se uprli predstavniki *natio Anglicana*, so bili po vsebini že sami po sebi imperialne in ne teološke narave, kajti sklicevali so se tudi na škotske, irske in valižanske škofije²⁸ ter angleške posesti v Akvitaniji; s tem je pojem *natio* dobil novo kulturno dimenzijo, saj je bil eden od argumentov, ki je pretehtal v prid samostojni *natio Anglicana*, njena jezikovna pestrost. Tako se je uveljavil poseben razlikovalni koncept, ki je bil vsaj na tistih univerzah, kjer so *nationes* sestavljali študentje (ki so bili njihovi člani le toliko časa, dokler se niso vrnili domov), sekundarnega pomena: vernakularni jezik.²⁹ Ko je obveljalo še načelo, da imajo *nationes* polnomočje zastopanja ustreznih delov krščanskega občestva (*auctoritatem repraesentativam quartae aut quintae partis Christianitatis*),³⁰ so *nationes* s svojim nejasno definiranim statusom začele dobivati prve jasne obrise »zamišljenih skupnosti«, ki jih predstavljajo posvetni vladarji.³¹ Trenja med njimi pa so se začela seliti tudi v literarno skupnost, kjer so že obstajale ugodne razmere za njihovo pospešeno rast.

Na kaj je namigoval nemški jurist Job Vener (1370–1447), ko je ob robu koncilskega dogajanja leta 1417 v svojem *Mnenju* (*Avisamentum*) namignil, da »se nekateri pokvarjeni Italijani norčujejo iz Nemcev, češ, Italijani vidijo na obe očesi, Francozi na enega, Nemci pa na nobenega«? Tisti hip morda nič kaj dosti več kakor to, da je kaj takega slišal vsak nemški študent, ki je kot *ultramontanus* prišel na študij na katero od italijanskih univerz: da so namreč Germani

26 Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 83.

27 Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 84; o političnem prepadu med *natio Gallicana* na eni ter *natio Anglicana* in *natio Germanica* kot podpornicama cesarja Sigismunda na drugi strani gl. pri Morrissey, Emperor-Elect Sigismund, str. 365; gl. tudi Loomis, *Nationality at the Council of Constance*, str. 517–518.

28 Posebej je treba omeniti spor o Walesu. Francozi naj bi trdili, da bi morali Valižani kot »poseben narod« na koncilu glasovati posebej kot *natio particularis*, na kar so Angleži odgovorili, da je Wales duhovno in politično del angleške ali britanske nacije (*natio Anglicana alias Brytanica*). O tem Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 62; Hastings se sklicuje na razpravo Alfreda Jarmana *Wales and the Council of Constance*, *Bulletin of the Board of Celtic Studies*, 14, 1950–52, str. 220–222 (non vidi).

29 Osamljeni primeri (Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 81) sicer govorijo v prid spoznanju, da je lahko živi jezik govorcev tudi na univerzah pomenil nezaneomarljivo razlikovalno merilo.

30 Von der Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium V*, str. 58 (non vidi) apud Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 85.

31 Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 85.

»barbarski osli«. ³² Konceptualna razhajanja med *nationes* še niso bile prave mednacionalne razlike, pač pa prej razlike regionalnega značaja, h katerim so veliko prispevale prav univerze. ³³

Bržkone je bilo mogoče podobne reči slišati tudi v Konstanci, kjer italijanski in morebiti tudi francoski kardinali (med katerimi seveda ni manjkalo ekskluzivnih trenj: ker so bili Francozi še *najmanj* »barbarski«, so bili stalna tarča italijanskih mislecev, še toliko bolj za časa zahodnega razkola) ter drugi udeleženci koncila niso skrivali svojega občutka kulturne večvrednosti. ³⁴ Toda v svojem zelo prodornem članku z naslovom *The Organization by Nations at Constance* je Loiose Loomis koncilsko dogajanje povzela z besedami, da »več tisoč ljudi tako rekoč vseh stanov ne more štiri leta razpravljati o sklopu zelo zapletenih vprašanj, ne da bi hote ali nehote načeli tudi številne druge teme, od filozofskih in teoloških do gospodarskih, političnih – pa vse do tistih, ki so v tedanjem času predstavljale mikrokozmos trenutno prevladujočih sil«. ³⁵ Prej omenjene napetosti med (univerzitetnimi) *nationes* niso mogle biti izjema: udeleženci koncila so poleg resnih konceptualnih razhajanj s seboj bržkone prinesli tudi številne zamere, kar dobro ponazarja komedija *Paulus* Petra Pavla Vergerija st. (1370–1444). V komediji, ki jo je Vergerij – eden od udeležencev poznejšega koncila v Konstanci – napisal med študijskimi leti v Bologni, med drugim beremo misli, ki jih je avtor položil v usta naslovnega junaka: »Oh ... in vse gospodarice me bodo ogledovale, ko bom hodil mimo, in se čudile, kdo sem, da sem si kupil Etiopijce in Turke, ko imajo drugi samo *umazane Germane, ki na zelje zlivajo mast ...*«. ³⁶

S koncilom v Konstanci sta dve razsežnosti pojma »nacija« – *natio* – dobili veliko jasnejše obrise: pojem je začel predstavljati, kakor že rečeno, abstraktno skupnost (a z elementi korporativne organiziranosti), katere temeljni identifikacijski element je bil jezik – in to skupnost je med drugim začela motivirati nacionalna čast (*honor nationis*). ³⁷

Nemški svet je tej italijanski *hybris*, ki iz zgoraj omenjene Vergerijeve komedije veje pravzaprav še kar nedolžno – ne nazadnje je zakrinkana v univerzitetno folkloro –, s svoje strani postavil izjemno grob in jezen zaklepaj, ki ga morda najbolje ponazarja Luthrova psevdozgodovinska samoprimerjava z germanskim

³² Krebs, *A Most Dangerous Book*, str. 83.

³³ Stump, *The reforms of the Council of Constance*, str. 90.

³⁴ Prav tam, str. 87.

³⁵ Loomis, *The Organization by Nations*, str. 191.

³⁶ Vergerio in Božič, *Paulus*, str. 138; gl. tudi McManamon, *Pierpaolo Vergerio the Elder*, str. 22–29.

³⁷ Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 87–89.

knezom Arminijem.³⁸ Srečno (?) naključje je hotelo, da je le nekaj let po konstanskem koncilu na dan prišlo pomembno odkritje, da so med rokopisi samostana v Hersfeldu bibliofilom in humanistom tega časa še neznana dela – med njimi tudi manjši Tacitovi spisi.³⁹ Komaj trideset let pozneje je Enea Silvio Piccolomini izdal svojo knjigo *Germania* (1458), v kateri se je naslonil na Tacitovo istoimensko delo. Piccolominijevo delo v temeljnih, najglobljih elementih močno odstopa od Tacitovega: če je Tacit s svojimi Germani opisoval nekega *drugega*, ki je moralno (superiorno) ogledalo dekadentni, izčrpani rimski družbi (in zlasti njeni aristokraciji), je Piccolominijevo delo testament germanske kulturne kontinuitete, s čimer je morda pomagalo preusmeriti razvoj različnih konceptov razumevanja izvora sodobne nemške skupnosti v humanističnem zgodovino-pisju.⁴⁰ Piccolominijev spis *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae* je imel namen pokazati na kontinuiteto germanske nacije, a v luči pozitivnega razvoja: germanska sedanost je boljša od preteklosti, predvsem zaradi zunanjih vplivov. Učinek je bil nasproten od hotenega: nemških humanistov primerjava njihove sedanosti s protirimsko antiko, ki je bila (utilitarno) vsiljena od zunaj – iz Italije! – ni navdušila. Interpretacij virov so se torej lotili sami, zato ni čudno, da je bila v prvi polovici 16. stoletja Tacitova »Germanija« na Nemškem ena najpogosteje ponatiskovanih knjig.⁴¹ Vsaj nekaj iz Piccolominijevega spisa pa je, kakor kaže, med sodobnimi Germani le padlo na plodna tla: prevladal je koncept kulturne kontinuitete, ki je postavil enačaj med antične in sodobne »Germane« in iz igre izločil druge možne ustanovne mite germanske nacije.⁴² Germani, karkoli že je izvor te besede,⁴³ so v tematizacijah nemških humanistov postali samostojna

38 Tischrede 3464c: *Lutherus Cheruscus. In chronicis legitur, quod quidam Cheruscus dux, ein Hartzler oder Hartzlander, nomine Hermannus, Romanos strage profligasset, et ex illorum acie 21000 occidisset. Ita nunc Lutherus Cheruscus, eyn Hartzlander, Romam devastat* – »Luther, Herusk. V kronikah stoji zapisano, da je neki knez Heruskov s Harškega, Herman po imenu, Rimljane uničujoče porazil in pobil 21.000 njihovih. Tako zdaj tudi Herusk Luther s Harškega pustoši po Rimu«; Luther, *Werke. Tischreden*, 3 Band, str. 329–330; gl. tudi Pobežin, *Recto nomine nuncupari*, str. 80–81; Krulic, Luther »le Chérusque«.

39 Krebs, *A Most Dangerous Book*, str. 64–80.

40 Cuneo, *Art and politics*, str. 199–201. V zvezi z različnimi tezami o izvoru Germanov pri nemških humanistih pomembno Borchardt, *German Antiquity*.

41 Krebs, *A Most Dangerous Book*, str. 91.

42 Npr. ustanovni mit pri Konradu Celtisu, ki povezuje keltske Druide z Germani: gl. npr. Borchardt, *German Antiquity*, str. 107, Brann, Conrad Celtis and the ‚Druid‘; za Aventina, ki Kelte enači z Germani, gl. Donecker, *Re-inventing the ‚Germanic‘*, str. 82.

43 Steinacher, *Rome and Its Created Northerners*, str. 35–39.

entiteta – še več, v nasprotju z domnevnim latinskim pomenom izraza so postali entiteta, ki je bila v zgodovinskem konfliktu z Rimom.

V uvodu k svoji izdaji zbranih Salustijevih del⁴⁴ je nemški filolog Christoph Coler vse postavil na glavo. V odlomku, ki ga je treba razvezati v daljšem citatu, je zapisal:

Res še nisem v letih in niti ne prav posebej učen, a bom vendar poskušal na kratko in stvarno razgrniti, da pri starih ni bil le Tacit tisti, od katerega se imajo Italijani in Francozi kaj naučiti zastran državnih vprašanj. Seveda je Kornelij Tacit velik, resen pisec, ki lahko našim dvornim piscem obriše nos. Vem, kaj si o njem misli Lipsius, in mu ne oporekam. Sam pa sem ju⁴⁵ dolgo proučeval in si ju drznil celo med seboj primerjati; zdi se mi, da Salustij nagovarja vse, medtem ko Tacit le redke in tiste bolj učene. Slednji je v večjo pomoč pri proučevanju principata, oni pa za vse oblike državne ureditve. Salustij nas svari, Tacit nas opozarja. Salustij nam svetuje modrost, naj se česa naučimo, Tacit nam svetuje, naj se učimo modrosti. Kaj naj še rečem? Tacit je vsekakor vreden svojega učitelja Salustija, še vrednejši je Salustij svojega učenca Tacita. Ta je namreč tako zelo vsepovsod posnemal Salustija, da ga morem po pravici imenovati ‚Salustijev učenec‘.⁴⁶

Toda Lipsiusova fascinacija s Tacitom⁴⁷ ni bila izvirna – kakor smo že nakazali zgoraj, je bila »Germanija« za nemške humaniste *liber aureus*: Salustij ni pisal o barbarih, vsaj ne o Germanih, in njegova zgodovina je nudila zglede za nova in nova branja ne v zvezi z razmerjem med Germani in Rimljani, pač pa v zvezi z ustavnopravnimi formami. Nova in nova (pre)branja in tolmačenja Salustija so prišla prav predvsem kot podlaga za razmišljanja o razmerju do cesarja in

44 C. Sallustii Crispi *Historiae Romanae Principis Opera*, Nürnberg 1599.

45 Salustija in Tacita, op. prev.

46 Prevod izvirnika: »Ac licet neque aetate magna neque doctrina sim, conabor tamen brevi reabse planum facere non esse solum inter veteres Tacitum a quo Galli hodie et Itali πολιτεύειν discant. Est certe magnus et serius scriptor Cornelius Tacitus et qui nostris aulicis nasum emungere egregie possit. De quo etiam scio quid Lipsius iudicet, nec repugno. Ego etiam aliquando utrumque inspexi et audebam alterum cum altero contendere. Videtur mihi Sallustius omnes docere, Tacitus paucos et doctos. Hic ad Principatum maxime, ille ad omnes rei publicae formas utilis esse. Ille monere, hic cavere. Ille sapere ut docearis, hic docere ut sapias. Quid multa? Dignus Sallustio magistro Tacitus, dignior Tacito discipulo Sallustius. Ita enim ubique imitatur Sallustium ille ut eum discipulum Sallustianum merito apellem.« (Coler, C. *Sallustii Crispi Historiae*, 3–4).

47 Grafton, *Portrait of Justus Lipsius*, str. 382.

papeža, ki so bila uokvirjena v premislek o tradicijah kolektivne organiziranosti in o vprašanju svobode.⁴⁸

Luthrova zgoraj omenjena primerjava, v kateri se je postavil ob bok knezu Heruskov Arminiju, ne bi bila mogoča, če se niti nemški humanisti ne bi vključili v »genealoško tekmo za pristni izvor (svoje) nacije vse od Adama«. ⁴⁹ Henricus Bebelius⁵⁰ je iz antičnih »barbarskih« ljudstev – Gotov, Svebov, Rugijcev, Herulov ... in celo Hunov (!) – ustvaril čisto germanski kolektiv (*omnes Germani sunt*), Ioannes Aventinus⁵¹ pa poskušal v svoji *Kroniki* zanje ustvariti smiselne etimologije,⁵² ki se programsko vključujejo v radikalno protirimsko tolmačenje zgodovinskih dogodkov, kakršen je bil denimo rimski poraz v Teutoburškem gozdu proti aliansi germanskih plemen pod Arminijevim vodstvom.⁵³

Humanistični misleci v Italiji in Franciji niso bili popolnoma brez krivde: obrambo oziroma prizadevanja za oživljanje idealov klasične latinیتete so uokvirjali v boj proti »barbarskemu«. ⁵⁴ V tem duhu morda lahko beremo spomine Petra Pavla Vergerija mlajšega (1498–1565) na srečanje z Luthrom, v katerem je Luthru očital med drugim tudi »pomanjkljivo znanje latinščine«, ⁵⁵ kar vsaj z današnjega stališča deluje prazno: Vergerij Luthru bržkone med vrsticami preprosto oponaša dejstvo, da je »barbar«. Toda prav ta Vergerij, ki je moral v mučnih okoliščinah leta 1549 zapustiti Italijo, ⁵⁶ je v nemškem svetu pozneje na lastne oči opazal silovit razrast odpora do drugih *nationes*, ko je v imaginarnem nagovoru papežu Pavlu IV. zapisal, da »v nemških deželah nobena beseda ali zamisel ne naleti na večji odpor in da se ob ničemer ljudem ne obrača želodec bolj kakor ob omembi italijanskih vojakov, Špancev in papeža«.

48 Osmond, *Princeps Historiae Romanae*; Pobežin, *Nihil odiosius*, str. 112.

49 Krebs, *A Most Dangerous Book*, str. 134; Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 108–110.

50 Heinrich Bebel (1472–1518). Gre za Bebelovo delo z naslovom *De laude, antiquitate, imperio, victoriis, rebusque gestis veterum Germanorum* iz leta 1509.

51 Johann Georg Turmair (1477–1534). Gre za Turmairjevo delo z naslovom *Annales ducum Boiariae* iz leta 1521, ki je v močno predelani in razširjeni nemški priredbi izšla nekaj let kasneje (1526?) pod naslovom *Baierische Cronik*.

52 Gl. Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 173 in Donecker, *Re-inventing the 'Germanic'*, str. 78.

53 O literarnem šovinizmu, ki se je razvil iz teh zametkov humanističnega nacionalizma gl. Pobežin, *Recto nomine nuncupari*; zaradi odsotnosti antičnih zgodovinskega virov je ta tradicija močno literarna in posledično odprta za vsakovrstne »dramatične« reinterpretacije (Gl. Krulic, *Luther »le Cherusque«*, str. 576–578, za vlogo mita o Arminiju (oz. »Hermanu«), kot jo mdr. pri buržoaznih slojih perpetuirajo Klopstock, Goethe, Herder, von Kleist idr.).

54 Patten, *The Humanist Roots*, str. 244.

55 Vergerijevo pismo Ricalcatiju (13. november 1535); gl. Pobežin, *Nihil odiosius*, str. 72; Marinčič, *Vergerij mlajši in Primož Trubar*, str. 82.

56 Gl. Pobežin, *Napis Vergerijev v koprski stolnici*.

Razdelitev udeležencev koncila v Konstanci na *nationes* je bila stvar politične nuje: razmere so klicale po čim prejšnji odstitvi protipapežev in izvolitvi papeža, ki bi bil sprejemljiv za vse strani. Toda razdelitev po *nationes* odraža tudi zadrego, ki je nastopila ob vprašanju, kaj *nationes* v resnici predstavljajo in koga (ali kaj) obsegajo: vzporedna pojma *nationes principales* in *nationes particulares* popolnoma odražata to zadrego, predvsem pa sta vzpostavila razmere, ki so nekaterim *nationes* omogočile svojevrsten *power play*. Ne glede na glasovalni princip je pojem »posamične nacije« – *natio particularis* (na koncilu jih je bilo prisotnih do šestintrideset⁵⁷) vzpostavil novo podlago za razumevanje abstraktne skupnosti, ki jo opredeljuje teritorij, jezik, skupne navade itn. Poleg vprašanja »nacionalne časti«, v kateri participirajo vsi člani posamezne *natio*, se kot eden glavnih meril nacionalnega razlikovanja uveljavil jezik – vernakularni jezik –, ki se je na navdušenje (sicer latinsko pišočih) nemških humanistov pričel hitro uveljavljati tudi kot sredstvo literarnega izražanja.

Predvsem pa so humanisti 15. in 16. stoletja začeli v hitro se porajajoče nacionalne mitologije vpregati antične pisce, ki so se na etnografski način dotikali relevantnih prostorov: Cezarja, Livija, Tacita, Flora, Jordanesa in druge, ki so pisali o stiku med Rimom in »barbari«. »Ekonomija nacionalne časti«,⁵⁸ ki je bila že tako ali tako preobremenjena s »tekočimi zadevami«,⁵⁹ je zahtevala tudi revalorizacijo antičnih poročil: če so Tacitovi Germani sicer plemeniti barbari – a vendar barbari, so pri Aventinu zgolj še »plemeniti«: ne barbari, pač pa prvobitno ljudstvo, ki ni nevedno, pač pa naravno modro, njihova neciviliziranost pa izraz hotenega stanja, ki mu nasproti stojita moralno inferiorna Rim in Grčija, poosebljena v sodobnih Italijanah, Francozih in Špancih.

Fabula docet: literarnega drsenja v smeri političnega šovinizma, ki so mu pospeške dajale številne zgrešene znanstvene predpostavke, začenshi z Aventinovim mitom o Tuistu, ni nič več moglo ustaviti, naivne mitologije pa so se v teku prihodnjih štiristo let sčasoma sprevrgle v nevarne nacionalne psevdomite.

57 Število variira, zato jih težko naštejemo vse posamič; *natio Germanica* je kot *natio principalis*, denimo, obsegala – poleg »Nemčije« – še Skandinavijo, Poljsko, Latvijo, Hrvaško, Madžarsko in Češko. O tem izčrpno Mertens, *Reich und Elsass zur Zeit Maximilians I.*, Freiburg 1977 (non vidi).

58 Hirschi, *The Origins of Nationalism*, str. 95–98.

59 V okviru »ekonomije nacionalne časti« je treba omeniti precedenčne spore med posameznimi nacijami, npr. med Aragonom in Anglijo ter Francijo in Anglijo (Loomis, *Nationality at the Council of Constance*, str. 517–518). V kontekstu koncila v Konstanci je zgovoren utrinek precedenčnih nacionalnih napetosti primer Hieronima Praškega, ki je imel v Konstanci posebno disputacijo o »kulturni večvrednosti« Čehov nad Nemci; te napetosti se potrjujejo tudi v odmevih na proces proti Janu Husu, čigar usmrtevec je češko plemstvo označilo za »nacionalno žalitev« (gl. Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*; Šmahel, *Europas Mitte in Bewegung*, str. 221–238).

Viri in literatura

Literatura in objavljeni viri

- Alberigo, Giuseppe, Joseph A. Dossetti in Hubert Jedin: *Conciliorum oecumenicorum decreta*. Bologna: Instituto per le Scienze Religiose, 1973.
- Bebel, Heinrich: *Opera Bebeliana [...] De laude, antiquitate, imperio, victoriis, rebusque gestis veterum Germanorum*. Pforzheim: Th. Anshelm 1509.
- Black, Antony: Council and Pope: The Modern Relevance of Conciliarism. *New Blackfriars*, 56, 1975, št. 657, str. 82–88.
- Borchardt, Frank L.: *German Antiquity in Renaissance Myth*. Baltimore, London: John Hopkins Press, 1971.
- Brady, Thomas A.: *German Histories in the Age of Reformations, 1400–1650*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Brann, Noel L.: Conrad Celtis and the ‚Druid‘ Abbot Trithemius: An Inquiry into Patriotic Humanism. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, (New Series/Nouvelle Série) 3, 1979, št. 1, str. 16–28.
- Cantimori, Delio: *Eretici italiani del Cinquecento e Prospettive di storia ereticale italiana del Cinquecento*. Torine: Einaudi, 2009.
- Cobban, Alan B.: *English University Life In The Middle Ages*. London: UCL Press, 1999.
- Cobban, Alan B.: *The Medieval Universities: their Development and Organization*. London: Methuen, 1975.
- Coler, Christoph. C.: *Sallustii Crispi Historiae Romanae Principis Opera*. Nürnberg: Paulus Kauffmann, 1599.
- Costigan, Richard F.: *The Consensus of the Church and Papal Infallibility: A Study in the Background of Vatican I*. Washington, D.C: Catholic University of America Press, 2019.
- Cuneo, Pia F.: *Art and politics in early modern Germany: Jörg Breu the Elder and the fashioning of political identity, ca. 1475-1536*. Leiden: Brill, 1998.
- d'Avray, D. L.: A Letter of Innocent III and the Idea of Infallibility. *The Catholic Historical Review*, 66, 1980, št. 3, str. 417–421.
- Donecker, Stefan: Re-inventing the ‚Germanic‘ in the Early Modern Era: Omnes Germani sunt, contra fabulas quorundam. *Interrogating the ‚Germanic‘: a category and its use in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (ur. Matthias Friedrich in James M. Harland). Berlin, Boston: DeGruyter, 2020, str. 67–88.
- Grafton, Anthony: Portrait of Justus Lipsius. *The American Scholar*, 56, 1987, št. 3, str. 382–390.
- Hastings, Adrian: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Herrmann, Hans Peter: Mein Arm wird stark und groß mein Muth [...]. Wandlungen des deutschen Nationalismus im 18. Jahrhundert. *Die Ordnung der Kulturen. Zur Konstruktion ethnischer, nationaler und zivilisatorischer Differenzen 1750-1850* (ur. Hansjörg Bay in Kai Merten). Würzburg: Königshausen und Neumann, 2006, str. 53–78.
- Hirschi, Caspar: *The Origins of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

- Joy, John P.: Disputed Questions on Papal Infallibility. *Nova et vetera*, 19, 2021, št. 1, str. 33–61.
- Kipper, Rainer: *Der Germanenmythos im deutschen Kaiserreich: Formen und Funktionen historischer Selbstthematization*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2002.
- Kittelson, James M.: Humanism and the Reformation in Germany. *Central European History*, 9, 1976, št. 4, str. 303–322.
- Krebs, Christopher: *A Most Dangerous Book. Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich*. New York: Norton&Co., 2011.
- Krulic, Brigitte: Luther »le Chérusque«, héros fondateur de l'imaginaire national germanique. *Revue d'histoire du protestantisme* 4, 2019, št. 4, str. 569–581.
- Kulikowski, Michael: The Marriage of Philology and Race: Constructing the 'Germanic' *Interrogating the ,Germanic': a category and its use in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (ur. Matthias Friedrich in James M. Harland). Berlin, Boston: DeGruyter, 2020, str. 19–30.
- Loomis, Louise R.: Nationality at the Council of Constance: An Anglo-French Dispute. *The American Historical Review*, 44, 1939, št. 3, str. 508–527.
- Loomis, Louise R.: The Organization by Nations at Constance. *Church History*, 1, 1932, št. 4, str. 191–210.
- Luther, Martin D.: *Werke (Kritische Gesamtausgabe). Tischreden 1531-1546*. Weimar: H. Böhlaus, 1914.
- Mansi, Giovanni Domenico: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 27. Venetiis: A. Zatta, 1784.
- Marinčič, Marko: Vergerij mlajši in Primož Trubar: latinski humanizem in slovenska reformacija. *Primerjalna književnost*, 41, 2018, št. 2, str. 77–98.
- Massmann, Hans Ferdinand: *Deutsch und Welsch, oder, Der Weltkampf der Germanen und Romanen*. München: Georg Weis, 1843.
- McManamon, John M.: *Pierpaolo Vergerio the Elder: The Humanist as Orator*. Tempe, Ariz: Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1996.
- Menshikova, Mariya Konstantinovna: National myth in German drama of the 1830–1870s. *Liberal Arts in Russia*, 5, 2016, št. 1, str. 52–57.
- Mertens, Dieter: Instrumentalisierung der ‚Germania‘ des Tacitus durch die Deutschen Humanisten. *Zur Geschichte der Gleichung Germanisch-Deutsch. Sprache und Namen, Geschichte und Institutionen* (ur. Heinrich Beck, Dieter Geuenich, Heiko Steuer in Dietrich Hakelberg). Berlin, New York: De Gruyter, 2004, str. 37–102.
- Mertens, Karsten: *Für oder gegen Rom? Germanen in der römischen Armee*. Hamburg: Diplomica Verlag, 2012.
- Morrissey, Thomas E.: Emperor-Elect Sigismund, Cardinal Zabarella, and the Council of Constance. *The Catholic Historical Review*, 69, 1983, št. 3, str. 353–370.
- Ockham, William: *A Short Discourse in Tyrannical Government*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Osmond, Patricia J.: Princeps Historiae Romanae: Sallust in Renaissance Political Thought. *Memoirs of the American Academy in Rome*, 40, 1995, str. 101–143.
- Pastor, Ludwig: *The History of the Popes, From the Close of the Middle Ages*, Vol. I. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1923.

- Patten, Alen: The Humanist Roots of Linguistic Nationalism. *History of Political Thought*, 27, 2006, št. 2, str. 223–262.
- Pobežin, Gregor: *Magna enim est spes de pace* – Vergerijev spis *Duae actiones secretarii pontificii* in njegova stališča do Tridentinskega koncila. *Secretarii actiones Petri Pauli Vergerii* (ur. Gregor Pobežin in Peter Štoka). Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, 2018, str. 58–89.
- Pobežin, Gregor: Napis Vergerijev v koprski stolnici – kratka zabeležka in rekonstrukcija napisnega polja. *Studia universitatis hereditati*, 8, 2020, št. 1, str. 97–102.
- Pobežin, Gregor: *Nihil odiosius quam nomen Italarum*: Vergerij mlajši med humanističnim univerzalizmom in nacionalizmom. *Primerjalna književnost*, 41, 2018, št. 2, str. 99–115.
- Pobežin, Gregor: *Recto nomine nuncupari*: ob rob k razpravi o slovenjenju antičnih imen. *Keria: studia Latina et Graeca*, 18, 2016, št. 1, str. 71–85.
- Schmidt, Hans-Joachim: *Kirche, Staat, Nation: Raumgliederung der Kirche im mittelalterlichen Europa*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1999.
- Steinacher, Roland: Rome and Its Created Northerners. Germani as a Historical Term. *Interrogating the ‚Germanic‘: a category and its use in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (ur. Matthias Friedrich in James M. Harland). Berlin, Boston: DeGruyter, 2020, str. 31–66.
- Stickler, Alfons M.: A Rejoinder to Professor Tierney. *The Catholic Historical Review*, 61, 1975, št. 2, str. 274–279.
- Stukenbrock, Anja: *Sprachnationalismus: Sprachreflexion als Medium kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (1617-1945)*. Berlin, New York: De Gruyter, 2005.
- Stump, Phillip H.: The Council of Constance (1414–18) and the End of the Schism. *A Companion to the Great Western Schism (1378–1417)* (ur. Joëlle Rollo-Koster in Thomas M. Izbicki). Leiden, Boston: Brill, 2009, str. 395–442.
- Stump, Phillip H.: *The reforms of the Council of Constance (1414-1418)*. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Šmahel, František: *Europas Mitte in Bewegung das Königreich Böhmen im ausgehenden Mittelalter*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Tanner, Norman P.: *Decrees of the Ecumenical Councils*, Vol. 1. London: Sheed & Ward, 1990.
- Tierney, Brian: Infallibility and the Medieval Canonists: A Discussion with Alfons Stickler. *The Catholic Historical Review*, 61, 1975, št. 2, str. 265–273.
- Tierney, Brian: Ockham's Infallibility and Ryan's Infallibility. *Franciscan Studies*, 46, 1986, str. 295–300.
- Tierney, Brian: *Origins of Papal Infallibility 1150–1350*. Leiden: Brill, 1972.
- Treichler, Michael: *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln und Denken des Jan Hus am Beispiel des Kuttenberger Dekrets*. München: Grin Verlag, 2007.
- Turmain, Johann Georg: *Annalium Boiorum libri VII*. Ingolstadt: S. Riezler. 1554.
- Turmain, Johann Georg: *Baierische Cronik*. Frankfurt: M. Lexner, 1566.
- Vergerio, Pietro Paolo in Anja Božič: Paulus: Comoedia Ad Iuvenum Mores Corrigendos. *Keria*, 21, 2019, št. 2, str. 127–154.

VERGERIO'S RAZOR: THE ORIGIN OF NATION AND (RE)READINGS OF ANCIENT HISTORIANS BY HUMANISTS

The article deals with the issue of replacing one crisis with another: the schism in the church with the schism in Europe, for which humanistic thinkers also provided conceptual bases. When a diplomatic "solution" was chosen at the Council of Constance to hold debates and votes in national blocs (*secundum nationes*), this did not cause undue excitement: the atmosphere was difficult due to the schism, and the zeal to end the schism dominated among those involved. There was no cause for concern, among other things, because the concept of the nation (*natio*) has been present in the church at least since the Second Council of Lyon in 1274. However, this time, for the first time, this concept also received very tangible outlines and clear powers, through which the nation became an "abstract community". By the end of the century, when the first document, entitled *Gravamina nationis Teutonicae* (or *Germanicae*; the "Grievances of the German Nation") was written, the development of notions about the nation was already in full swing. This was also followed by the literary community: the German humanist and classical philologist Johannes Aventinus had already nationally instrumentalized Roman history in his writings, and Martin Luther further developed these theses in his *Tischreden* ("Table Talk"). This literary chauvinism soon penetrated into other literary expressions as well. This article focuses on the potential of texts by Roman historians for marked readings, and it reviews how these (re)readings changed from the late Middle Ages to high humanism.

**ZGODNJI
NOVI VEK**

ALENKA JELOVŠEK

Jurij Juričič – Hrvat in slovenski knjižni jezik 16. stoletja*

Uvod

Slovenski reformatorji v 16. stoletju so bili zlasti v prvem obdobju tesno povezani tudi s Hrvati. Ne samo da imajo slovenski protestanti, deželni stanovi in zlasti Primož Trubar pomemben delež pri organizaciji, nastajanju in tisku hrvaških (glagolskih) in cirilskih protestantskih knjig v letih od 1557 do 1563 v Urachu oziroma v Tübingenu,¹ nekateri hrvaški glagoljaši, ki so delovali ali se samo mudili na slovenskem ozemlju, so se tudi dejavno vključevali v prevajalska prizadevanja slovenskih protestantov. Za slovensko slovstveno zgodovino je bil med njimi gotovo najpomembnejši Jurij Juričič, čigar *Postilla* iz leta 1578 je z okrog 235.300 natisnjenimi besedami tretje najobsežnejše delo slovenskih protestantskih piscev.²

Prispevek je posvečen predvsem recepciji Juričiča v slovenski (jezikovni in literarni) zgodovini s poudarkom na vprašanju njegove narodne/jezikovne pripadnosti in njenega vpliva na njegovo prevajalsko delo. Prikazani so tudi sočasni odzivi na njegove slovenske tekste v besedilih slovenskih protestantov. Na kratko je ocenjen tudi njegov vpliv na nadaljnji razvoj slovenščine in njegov doprinos k besedišču slovenskega knjižnega jezika.

---

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Podoba, beseda, znanje. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in Severnim Jadranom 1400–1800* (P6-0437-22), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 9.

2 Merše, *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja*, str. 161.

Juričič, Jurišič, Jurij Kobilica ...

Juričičevo vpetost v različna jezikovna okolja izkazujejo tudi zelo raznoliki zapisi njegovega imena. V kranjskih virih 16. stoletja najdemo zapise, ki prevladujoče kažejo na priimek *Jurišič* (npr. *Jurgen Jurischiz* v mestnem sodnem zapisniku,³ *Jörg Jurischits*, *Jurgen Jurischiz* in tudi *Jergen Jurschizh* v Trubarjevih pismih,⁴ *Georg Jurisitsch* v pismu Matije Klombnerja,⁵ *Georg Jurischitsch* v pismu Jošta Gallenberga⁶). Tudi sam se je v slovenski postili podpisal kot *Georgius Jurishitzh*,⁷ nasprotno pa je v več cirilskih in glagolskih delih podpisan kot *Juraj Juričič*.⁸

V sočasnih katoliških virih so zanj uporabljali tudi vzdevek Juri Kobilica, ki naj bi ga Juričič dobil zaradi svoje zveze z žensko še v času, ko je bil katoliški duhovnik.⁹ Generalni vikar Škofic v ovadbi do škofa Seebacha 25. februarja 1561 ter škof v ovadbi do cesarja sploh ne navajata pravega Juričičevega priimka, ampak samo vzdevek, zaradi česar ga je uporabil v svojem pismu 30. julija 1562 tudi cesar Ferdinand. Odbor kranjskih stanov je zato 21. avgusta proti temu protestiral, češ da predikanta Jurija Kobile ne pozna, ampak samo domneva, da meni ovaduh z vzdevkom »duhovnika, ki se zove s svojim poštenim krstnim imenom in priimkom Jurij Jurešič«. Ferdinand je nato 1. novembra 1562 zanj uporabil njegov pravi priimek, v škofovi pisarni pa so še 20. decembra 1562 v zapisu o zaslišanju Trubarja zanj uporabljali vzdevek Kobilica.¹⁰

Tudi v 17. stoletju najdemo poleg vzdevka Jurij Kobilica samo zapise s š: pri Hrenu *Juri Jureschitz*¹¹ in pri Valvasorju *Georg oder Jürg Jereschits*.¹² Na obliko *Juričič* v hrvaškem prevodu je konec 18. stoletja v *Bibliotheci Carnioliae* opozoril Marko Pohlin: »Jurichich tamen est verum ejus cognomen, prout fese subſcripfit in editione novi teſtamenti cyrillicis litteris typis mandati. Joraj Jorizhizh.«¹³ Ta oblika se je uporabljala v 19. stoletju (z izjemo Trdine, ki je po Valvasorju pisal Jerešič), dokler

3 Svetina, *Proteſtantizem*, str. 164–165.

4 Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 132, 137, 191.

5 Kostrenčič, *Urkundliche Beiträge*, str. 74.

6 Prav tam, str. 91.

7 Juričič, *POSTILLA*, str.)(1a.

8 Prim. Murko, *Die Bedeutung der Reformation*, str. 7.

9 Kidrič, *Izbrani spisi 1*, str. 124.

10 Prav tam, str. 123.

11 Prav tam, str. 124.

12 Nav. po Štrekelj, *Zgodovina*, str. 175.

13 Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae*, str. 253.

je nista deloma Kostrenčić¹⁴ (ki je ob identifikaciji Juričiča kot Hrvata uvedel tudi zapis s hrvaškim *ć*) in po njem Vatroslav Oblak na podlagi podpisa v *Postilli* in drugih virov¹⁵ zamenjala z Jurišić. Ta zapis sta povzela Štrekelj in Škrabec,¹⁶ ne pa tudi Fran Ramovš, ki je vztrajal pri obliki Juričič.¹⁷ To je zagovarjal tudi Matija Murko, ki jo je utemeljeval na podlagi Juričičevih podpisov v predgovoru k cirilskemu novemu testamentu, glagolski izdaji Haglove pridige in tudi k nemškemu predgovoru glagolskemu *Crikvenimu ordinalicu* (*Georg Juritschitsch*).¹⁸ V poznejših delih se je prevladujoče uveljavil zapis *Juričič* (čeprav se še vedno pojavljajo tudi zapisi s končnim *ć*, zlasti v zgodnejših Ruplovih delih).

Kratek življenjepisa

Juričič je bil rojen neznano kdaj v hrvaškem Vinodolu. Podatkov o formalni izobrazbi zanj nimamo,¹⁹ domneva se, da je bil izšolan na Reki kot glagoljaški duhovnik.²⁰ Kdaj natanko je začel (takrat še kot katoliški) duhovnik delovati na Slovenskem, ni natančno znano,²¹ okrog leta 1560 pa naj bi prišel v Ljubljano za pridigarja v cerkvi nemškega viteškega reda in kmalu zatem postal pod vplivom Matije Klombnerja in predvsem Antona Dalmate protestant. Leta 1561 je bil zaradi svojih nazorov odstavljen, a od deželnih stanov postavljen za pridigarja pri protestantski cerkvi sv. Elizabete. Da je med njimi užival precejšen ugled, kaže tudi to, da so ga skupaj z Janžem Tulščakom postavili za Trubarjevega namestnika, ko je ta avgusta leta 1561 odpotoval v Urach. V tem času sta Juričič in

14 Kostrenčić, *Urkundliche Beitrage*, je na več mestih, tudi v imenskem kazalu, priimek zapisal kot *Jurišić*, le na str. 88 je navedel ime *Georg Juričič*.

15 »Elze piše Juričič, in vendar Jurishitzh najbrž ni samo tiskovna pomota. Izpadel je sicer lahko t pred sh, toda tudi v drugih virih nahajamo skoraj izključljivo Jurišic, tako v Kostrenčiću šestkrat s š in samo enkrat s č'. V vsej knjigi se nahaja prelagateljovo ime samo na tem mestu« (Oblak, *Protestantske postile*, str. 206).

16 Škrabec le deloma, saj ga ni pisal s končnim *ć*; nasprotno je v kazalu k njegovim zbranim delom, ki ga je konec 20. stoletja sestavil Janko Moder, kljub uveljavljenemu zapisu *Juričič* v sočasnem jezikoslovju zapisan kot *Jurišić*.

17 Pri tem ni bil povsem dosleden pri zapisu končnega č: tako ga v njegovem *Zbranem delu 2* najdemo štirikrat zapisanega s *ć*, trikrat pa s *č*.

18 Murko, *Die Bedeutung der Reformation*, str. 7.

19 Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 30.

20 Štrekelj, *Zgodovina*, str. 174.

21 Grafenauer, *Kratka zgodovina*, str. 61, piše, da je že 1547 pridigal v Kamniku v protestantskem duhu, vendar virov za to ne navaja.

Tulščak poročila drug drugega; vzela naj bi svoji kuharici.²² V letih 1562 in 1563 je bil v Urachu v Ungnadovi tiskarni korektor za slovenske in hrvaške tiske, sodeloval je tudi pri hrvaškem prevodu drugega dela Novega testameta, pomagal Dalmati in Konzulu iz nemščine prevesti Alberove pridige o toči in čarovnicah ter izdal glagolski *Beneficium Christi* (vse v Tübingenu 1563). Za potrebe hrvaške Protestantske cerkve je z naslovom *Crikveni ordinalic* (Tübingen 1564) prevedel iz nemščine württemberški cerkveni red.

Po vrnitvi v Ljubljano avgusta 1563 je, ker je medtem superintendent Trubar spet prevzel svoje posle, Juričič postal predikant v Kamniku, od koder pa ga je leta 1564 pregnal deželni knez. Leta 1565 je postal drugi diakon v Ljubljani in pomočnik bolehnega superintendenta Sebastijana Krelja. Leta 1574 je bil imenovan za vojnega pridigarja. Umrl je 26. oktobra 1578 v Ljubljani »ab der Leberfluss, welcher er auss dem Feld und Crobaten heimgebracht« (»zaradi boleznj jeter, ki jo je dobil v Vojni krajini in pri Hrvatih«), kakor je zapisano v protestantski matični knjigi,²³ in bil pokopan pri Sv. Petru.

Slovensko slovstveno udejstvovanje in sočasni odzivi nanj

Čeprav podatki o Juričičevi formalni izobrazbi niso znani, je iz njegovega delovanja razvidno, da je bil jezikovno dobro podkovan. Očitno je znal dobro nemško, njegovi prevodi evangelijskih besedil pa kažejo, da tudi latinsko.²⁴ V Klombnerjevem krogu v letih 1561–1563 je bil sicer pričakovano vpet zlasti v prizadevanja za hrvaški tisk,²⁵ že v tem času pa se je vključil tudi v slovensko literarno produkcijo s svojimi verskimi verzifikacijami, ki jih je poleg nekaterih drugih ljubljanskih protestantov pripravil na Klombnerjevo spodbudo za pesmarico, ki jo je ta pripravljal. Klombner je leta 1562 Ungnadu o njem zapisal, da je »etwas langsam und braucht vil crainerischer wörter« (»malo počasen in uporablja veliko kranjskih besed«),²⁶ na podlagi česar Štrekelj sklepa, da se je »že dolgo mudil med Slovenci« in se torej

²² Štrekelj, *Zgodovina*, str. 132.

²³ Svetina, *Protestantizem*, str. 165.

²⁴ Kozma Ahačič je v primerjalni analizi evangelijskih odlomkov v Juričičevem prevodu postile ugotovil, da je sicer besedilo prevajal po Luthrovi predlogi, pri čemer se je tesno naslanjal na Trubarjevo besedilo, v dveh primerih, kjer njegov prevod odstopa tako od Luthra kakor tudi od Trubarja, pa je prevajal po latinščini (po Vulgati ali Erazmu). Grškemu originalu Juričič ni sledil (Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 282).

²⁵ Prim. Rupel, *Primož Trubar*, str. 158.

²⁶ Kostrenčič, *Urkundliche Beiträge*, str. 74.

dovolj dobro naučil slovenščine, čeprav »ni svojega materinega jezika popolnoma pozabil, kadar je slovenski pisal«. ²⁷ Učenje slovenščine mu je olajšalo tudi njegovo čakavsko poreklo, saj je čakavsko narečje v številnih jezikovnih značilnostih blizu slovenskim govorom. O Juričičevem precejšnjem znanju slovenščine priča tudi dejstvo, da je bil v njej sposoben pridigati, saj je naveden med pridigarji, ki so po Trubarjevem odhodu iz Ljubljane pridigali v slovenskem jeziku. ²⁸

Leta 1562 mu je Klombner prepustil urejanje pesmarice, ki jo je pripravljal, čeprav vzrok za to verjetno ni bilo prepričanje, da je zaradi svoje glagoljaške izobrazbe v krogu ljubljanskega protestantskega krožka jezikovno najbolj usposobljen za urejanje slovenskih pesmi, ampak pragmatična okoliščina, da so ga ravno v tem času poslali na pomoč hrvaškim prevajalcem v Ungnadov zavod in je tako lahko pesmarico odnesel s seboj in jo pripravil za tisk. Zanj sta Juričič in Klombner poskrbela brez Trubarjeve vednosti in izrecno proti njegovi volji, saj je Klombner Trubarju po njegovem prihodu v Ljubljano zbrane pesmi pokazal, a jih je ta zavrnil, ker so se mu zdele preslabe za natis. ²⁹ Kljub temu je Juričič pesmarico leta 1563 v Tübingenu izdal pod Trubarjevim imenom in z naslovom *Ene duhovne pejsni*; v njej so poleg ponatisa Trubarjevih pesmi iz katekizma 1550 objavljene omenjene verzifikacije ljubljanskega protestantskega kroga, ki jih je zbral Matija Klombner, med njimi tudi devet Juričičevih pesmi (podpisanih z »G. I.«) in celo pesem *O vi hudi farji*, ki je bolj zmerjalna kakor nabožna. ³⁰ Trubar se je glede tega pritožil Ungnadu, češ da bi rad veliko plačal, ko ne bi bilo njegovega imena na zbirki slovenskih pesmi, »zakaj mnoge so tako slabo rimane in ne prav korigirane, da ga mora

²⁷ Štrekelj, *Zgodovina*, str. 176.

²⁸ Svetina, *Protestantizem*, str. 164–170. Med njimi sicer navaja tudi Nemca Krištofa Spindlerja, čigar sposobnost pridiganja v slovenščini je dvomljiva, zlasti če upoštevamo podatek iz pisma Jurija Dalmatina kranjskim odbornikom pred 16. februarjem 1583, da je imel težave s pridiganjem v slovenščini še dve leti po svojem prihodu v Ljubljano potomec slovenskih staršev, Trubarjev sin Felicijan: »Tudi gospod Felicijan Trubar ima stalna opravila pri nemški cerkvi, pa tudi slovenskega jezika še ne obvlada toliko in tako tekoče, da bi lahko imel, kadar je po sili razmer to potrebno (to se pogosto zgodi), več pridig zaporedoma.« Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov*, str. 85. Tudi Kidrič, *Zgodovina*, str. 51, navaja, da »Spindler slovenščini ni bil večšč«.

²⁹ Rupel, *Primož Trubar*, str. 126. Klombner v svoji pritožbi nad Trubarjevo zavrnitvijo kot vzrok zanjo navaja, da pesmi niso bile rimane (prav tam). Koliko je bilo že v tej prvi različici Juričičevega, ni znano. Mogoče je tudi, da je vsaj nekatere svoje pesmi dodajal v času, ko je pesmarico pripravljal za tisk v Urachu, in tudi nekatere jezikovne posebnosti v pesmih drugih avtorjev, ki jih pripisujejo njegovemu uredniškemu posegu, so morda nastale pozneje. Trubar sicer ne leta 1561 ne 1563 kot razlog za zavrnitev pesmarice ni izrecno navajal njihove jezikovne podobe, ampak predvsem njihovo metrično neurejenost.

³⁰ Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, str. 39.

sram biti«. ³¹ Ali se pod izrazom »ne prav korigirane« skriva tudi kritika njihove jezikovne podobe oziroma odstopanj od Trubarjevega jezika, je zaradi številnih tiskarskih napak v pesmarici težko določiti. Ni pa Trubar v zvezi s pesmarico nikjer v ohranjenih virih posebej izpostavil Juričiča kot njenega redaktorja, tudi v ohranjenih pismih iz leta 1564 ga omenja le v zvezi z nadvojvodovim ukazom o njegovem izgonu iz Kamnika. ³²

Kljub Trubarjevi izrazito negativni oceni pesmarice so deželni stanovi nedvoumno izkazali zaupanje v Juričičeve jezikovne zmožnosti v slovenščini s tem, da so mu po Kreljevi smrti poverili nadaljevanje prevoda Spangenbergove postile, ³³ ki naj bi ga končal že leta 1568, v letih 1571–1572 pa naj bi ga dal v pregled Bohoriču. Na natis je moralo delo čakati kar deset let; leta 1578 ga je izdal tiskar Mandelc, ki je Juričiča v uvodu izrecno označil kot »dobrega poznavalca slovenskega jezika«. ³⁴ Prav tako so verjetno prav Juričiču leta 1570 zaupali pripravo slovenskega prevoda zapovednega lista o novem vinskem davku, ³⁵ čeprav je bil v tem času v Ljubljani vsaj še Slovenec Janž Tulščak, ki naj bi že v letu 1562 na Klombnerjevo pobudo ob Kreljevi pomoči prevajal Luthrovo postilo ³⁶ (ki ni bila nikoli izdana, enako kot Avenarijeva, ki naj bi jo ravno tako prevajal ³⁷), pozneje pa je v slovenščino prevedel Habermanove molitve in jih leta 1579 izdal pod naslovom *Krščanske lepe molitve*.

Tudi Juričičevega prevoda postile Trubar v ohranjenih pismih ne omenja, pa tudi samega Juričiča po letu 1564 v ohranjenih Trubarjevih pismih ne najdemo; ali gre za naključje oziroma ali je vzrok za to zamera zaradi omenjene pesmarice ali načelno odklanjanje Juričičevega prevajalskega dela, ni mogoče ugotoviti. Implicitno zavrnitev njegovega (in tudi Kreljevega) prevoda ³⁸ pa najdemo v uvodu v Trubarjevo postumno izdano *Hišno postilo*, kjer Savinec navaja:

31 Rupel, *Primož Trubar*, str. 164, po Elze, *Briefe*, str. 415.

32 Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 188, 191.

33 Oblak na podlagi besed »vnd einen andern des Crellij seeligen mitgesellen« v nemškem predgovoru *Postille* 1578 domneva, da mu je bila ta naloga poverjena, ker je Krelju že pred njegovo smrtjo pomagal pri prevajanju.

34 Prevod po Štrekelj, *Zgodovina*, str. 179; Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, str. 374, prevaja kot »zelo večjemu slovenskega jezika«.

35 Müller, *Temelji*, str. 64.

36 Rupel, *Primož Trubar*, str. 158.

37 Rupel, *Reformacija*, str. 250.

38 Grdina domneva, da razlog za takšno zamolčanje ni bil jezikovno nestrinjanje, temveč teološko nesoglasje med flacijanci in filipisti. Grdina, *Od Brižinskih spomenikov*, str. 194–196.

Kadar pak dofehmal my vbosi Krainzi inu Slovenzi obene obilne inu popolnome Postille ali Islage zheste Nedelfke inu druge Prafnske Evangelie neifmo imejli, Jamuzh to samo edino kratko, ali vsaj dobro islago tiga zhafty vrejdniga inu vBugi vuzheniga, inu nikar le sa leto nasho Krainfko Deshelo, temuzh tudi sa druga dajlna v'Nemfshkik[sic!] deshelah Mejfta dobru saflusheniga Mosha Gofpuda Primofsha Truberja rainciga, katera se je njemu samimu, inu drugim dobriga ferza Karfzhenikom dofehmal prekratka inu premaiaina sdejla [...].³⁹

Juričič v virih do 19. stoletja

Med protireformacijo je Juričič ostal v kolektivnem spominu le kot Jurij Kobila in nanj so se začele prenašati lokalne tradicije o drugih slovenskih protestantih.⁴⁰

V svojem rokopisnem memorialu je poimenovanje proti koncu leta 1605 ali na začetku leta 1606 zapisal škof Tomaž Hren, ki ga je še identificiral z Juričičem.⁴¹ V Rosolenčevem *Gegenberichtu*, ki je izšel leta 1606, je bila ta povezava že izpuščena: »Cobila Juri, das ist Stueten Jörg, hat die Religion umb ein Stueten verwechslet«. ⁴² Tudi pri Matiji Kastelcu najdemo samo navedbo vzdevka: »Kadar je bil sazhel sapelavati inu na Luthersko kezario obrazhati leto deshelo Primosh Truber, inu Kobila Juri, takrat ta bogobojezhi Shckoff Lublanski tomas Hren se je bil s'vso mozhjo supar postavil ty nyhovi kezarij«. ⁴³

Kobilo naj bi v svojem rokopisu omenjal tudi Schönleben,⁴⁴ kot piše Valvasor, ki o Kobili razpravlja na dveh mestih v drugem zvezku *Slave vojvodine Kranjske*. Na enem ga po Schönlebnu identificira z Dalmatinom, na drugem pa to označi

39 Trubar, *Hishna postilla*, str.): ( ):(5a.

40 Po Kidričevem mnenju je temu botrovala nazornost vzdevka in njegova pripravnost za katoliške agitatorične namene. Kidrič, *Izbrani spisi 1*, str. 125.

41 »Georgius quidam, dictus Cobila Juri, eo quod missam pro equa detestatus it, et pro recepta vendiderit equa rechte Jureschitz«. Kidrič, *Izbrani spisi 1*, str. 124.

42 Prav tam.

43 Kastelec, *Navuk christianski sive praxis catechetica* (Ljubljana 1688), str. 532 sl. Po Rajhman, Pogled katoliške teologije, str. 88–89. Trubarja in Kobilo najdemo navedena tudi v latinskem poklonu tiskarja Matiji Kastelcu na hrbtni strani naslovnega lista njegovega dela: »Quod Trüber atque Kobila Juri corruperat olim, Te Castelletum restituisse decet«. Šafárik, *Geschichte*, str. 116.

44 Za Schönlebna so bila Jurij Juričič, Jurij Kobila in Jurij Dalmatin troje imen ene in iste osebe. Kidrič, *Izbrani spisi 1*, str. 125.

kot napako, saj arhivski viri kažejo, da je bil Jurij Kobilja Jurišič.⁴⁵ Vendar ta razlaga ni bila širše sprejeta, tudi Marko Pohlin je v *Bibliotheki Carnioliae* Juričiča še enačil z Dalmatinom: tako je Dalmatina navedel pod priimkom Juričič in ga povezal s poimenovanjem Juri Kobilja.⁴⁶

Juričičevo življenje in delo v virih iz 19. stoletja

Na začetku 19. stoletja je Jernej Kopitar v svoji slovnici med nekaterimi drugimi protestantskimi deli predstavil tudi *Postillo* iz leta 1578, v kateri je pohvalil predvsem izboljššan pisni sistem v primerjavi s Trubarjevimi zgodnejšimi deli. Ker je uporabljal izvod iz Zoisove knjižnice, ki je bil brez predgovora in omembe avtorja, je delo najprej pripisoval Dalmatinu. Ko je še pred izidom slovnice v dunajski dvorni biblioteki našel Kreljevo *Postillo slovensko* iz leta 1567, je ugotovil, da je večino identificiranih jezikovnih izboljšav uvedel že Krelj, *Postillo* iz leta 1578 je označil kot drugo izdajo, o njenih izdajateljih se ni opredeljeval,⁴⁷ avtorstvo pa je pripisal Krelju ali nekomu, ki mu je bil jezikovno blizu.⁴⁸ Opozoril je na nekatere jezikovne in pravopisne razlike med obema deloma: »Toda kako pride do tega, da druga izdaja Postile, Ljubljana 1578, ne pozna razlike med é in e, med sh in fh, med v in u, – temveč le med f in s, mouillizacijo in nevtro v o, slednje pa celo mnogo bolj dosledno kot je to v prvi izdaji.«⁴⁹

Kopitarju je sledil tudi Metelko in v svoji slovnici avtorstvo *Postille* 1578 prav tako pripisal Krelju.⁵⁰ Omenil je tudi zabavljive pesmi o Juriju Kobili, ki ga je sicer po tradiciji enačil z Dalmatinom, navedel pa je Valvasorjevo prepričanje, da je šlo za Jurija Juričiča.⁵¹

45 »[...] aber wir haben vorhin aus den Archiva die Gewissheit vernommen, dass es der Georg oder Jürg Jereschits gewest, welchem man den Beynamen angeklettet.« Štrekelj, *Zgodovina*, str. 175.

46 »DALMATINI (Georg.) vid. Jurizhizh« (Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae*, str. 229). Prim. prav tam, str. 253.

47 »[...] hier in diefem ertem Theil der Postille, von 1567 [...] mehr Abweichung von Truber Statt findet, als in der, später 1578, in Laibach felbft, wer weiß von wem eigentlich? veranfalteteten Auflage der ganzen Postille«. Kopitar, *Grammatik*, str. 424 (poudarila A. J.).

48 Merše, Upoštevanje glagolskega oblikoslovja, str. 166.

49 Prevod po Štrekelj, *Zgodovina*, str. 180.

50 Npr. »Dieses Participium gebrauchte häufig Sebastian Krell. So liest man in seiner Postille vom Jahre 1578« za zgled *vrhovat*. Metelko, *Lehrgebäude*, str. 138; prim. tudi Merše, Upoštevanje glagolskega oblikoslovja, str. 168.

51 »Man stellt sich unter dem, aus Volkssagen bekannten Schimpfnamen Juri Kobilja gewöhnlich den Georg Dalmatin vor; allein Valvasor (II. S. 434) behauptet, dass dieser Schimpfname nicht

V Šafárikovi *Geschichte der südslawischen Literatur* (1864), za katero je podatke na začetku tridesetih let 19. stoletja prispeval Matija Čop,⁵² najdemo v poglavju o uraških hrvaških protestantskih tiskih Juričiča označenega kot kranjskega duhovnika, »ein Priester aus Krain«,⁵³ ter kot »sopodpisnika« (*mitunterschrieben*) drugega dela glagolskega novega testameta in glagolskega prevoda württemberškega cerkvenega reda.⁵⁴ Po Metelku je navedena Valvasorjeva trditev, da se je zmerljivka Jurij Kobilja (ki je omenjen že v zgodovinskem pregledu reformacije na Slovenskem kot eden od protestantov, na katere se je nanašal Ferdinandov ukaz s 30. julija 1562)⁵⁵ nanašala nanj in ne na Dalmatina, čeprav se na drugih mestih po Metelkovem zgledu kot verjetnejši nosilec imena navaja Dalmatin.⁵⁶ O njegovem slovenskem literarnem udejstovanju v Šafárikovem delu ni podatkov, celotni prevod postile iz leta 1578 je pripisan Krelju, dostavek o njegovem avtorstvu je v oklepaju celo dodan naslovu,⁵⁷ delo pa je opredeljeno kot ponatis prvega dela, ki mu je dodan še drugi del, tretjega ne navaja. Omenjeno je tudi Kopitarjevo prvotno pripisovanje dela Dalmatinu.

Tudi Anton Janežič v poglavju Pregled slovenskega slovstva v slovnici iz leta 1854 kot avtorja *Postille* iz leta 1578 navaja Krelja, Juričiča ne omenja.⁵⁸ Omenjen pa je v Trdinovi *Zgodovini slovenskega naroda* (1866) kot eden od protestantskih pridigarjev, ki naj bi jih v okviru svojih protireformacijskih prizadevanj izgnal škof Hren;⁵⁹ Trdini ga je sicer uspelo pravilno identificirati kot Jurija Kobiljo, vendar je bil Juričič v opisanem času že dvajset let mrtev.

---

diesen, sondern einen andern protestantischen Prediger, Namens Georg Juričič, treffe« (Metelko, *Lehrgebaude*, str. XXI).

52 Kidrič, Čop, Matija. *Slovenska biografija*.

<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi167508/#slovenski-biografski-leksikon> (15. 11. 2019).

53 Šafárik, *Geschichte*, str. 14. Še bolj nedvoumno je kot Kranjec opredeljen v nadaljevanju: »Juraj Juričič (1562), von Geburt ein Krainer, Mitherausgeber glagolitischer Bücher in Tübingen.« Šafárik, *Geschichte*, str. 156.

54 Prav tam, str. 168–169, 182.

55 Prav tam, str. 8.

56 »Kobilja Juri war der Spottname des Georg Dalmatin« (Šafárik, *Geschichte*, str. 115–116).

57 »Postilla, to ie kerfzhanfke evangelske predige verhu evangelia na vfe poglauite prasdnike skos celo leto, sa hiŕhne goŕpodarie, fhole, mlade inu preprofte liudi, od Joan. Spangenberg, na vprashanie inu odgouor isloshena, sdai peruizh verno inu sueifto stolmazhena inu vpravi Slovenki jesik prepifana (fkosi Sebaftjana Krella). Drukano v' Liublani fkosi Ioannefa Mandelza 1578.« Prav tam, str. 112.

58 »Boštjan Krel je poslovenil Spangenbergovo postilo (homiletiško razlaganje), ki je bila cela 1. 1578 v Ljubljani natisnjena« (Janežič, *Slovenska slovnica*, str. 132).

59 »Zdaj se poda Kren na dolensko in notranjo stran in dela tudi ondi enako nevtrudeno od jutra do večera. [...] Spoznal je, da bi veliko lože spreobračanje bilo, ko ne bi novoverni pridigarji ljudstva spodbujali, zatoraj je podi iz dezele, enega sam vrže s prižnice ali je metati veli, kakor Dalmatina, Jerešiča, po imenu Juri Kobilja znanega, in druge« (Trdina, *Zgodovina*, str. 112).

Prve natančnejše podatke o Juričičevem delovanju na Kranjskem je v svojem opisu kranjskih superintendentov prispeval Theodor Elze leta 1863. Poleg njegove vloge Trubarjevega in Kreljevega pomočnika in pridigarja v Ljubljani ga je na podlagi arhivskih podatkov nedvoumno identificiral kot Jurija Kobilu,⁶⁰ navedel pa ga je tudi kot nadaljevalca prevoda Spangenbergove postile in avtorja njene izdaje iz leta 1578.⁶¹ Vendar v slovenska dela o reformaciji ta informacija ni takoj prodrla.

Tako je Fran Levec v svojih predavanjih v letih 1870–1871 v glavnem povzel Šafárikove podatke: Juričiča je opredelil kot Kranjca, ki je podpisan pri nekaterih hrvaških protestantskih tiskih; posebej je poudarjeno, da je znal hrvaško. Omenil je tudi Valvasorjevo mnenje, da je bil Juričič Kobila, vendar se z njim ni strinjal: »Valvazor razlaga to tako, da je Juričiču enkrat prot. baron Kobilu daroval, da je k protestantizmu prestopil, i da mu je zato ostalo to ime. A to je neverjetno, ker je Juričič uže zgodaj iz domovine šel, i ga je narod premalo poznal.«⁶² Levčeva razlaga kaže, da mu je bilo popolnoma neznano Juričičevo delovanje v okviru Slovenske cerkve na Kranjskem, ki ga je predstavil Elze, zanemarljivo pa je tudi podatke o Juriju Kobilu, ki jih je sam navedel⁶³ in ki so jasno kazali, da se poimenovanje vsaj v tistem času ni moglo nanašati na Dalmatina, ki je bil v 60. letih še premlad. Tudi Levec je *Postillo* 1578 pripisal Krelju, vendar v nasprotju s Šafárikom ni navedel njenega naslova, izpostavil je samo njegov del »... v pravi Slovenški jesik prepisana ...«, ki naj bi bil Kreljeva kritika Trubarjeve kranjščine; podrobneje je pisal o Kreljevem jeziku in s tega vidika izdajo celotne postile iz leta 1578 opredelil kot slabšo (posebej je izpostavil neločevanje *sh* in *sh*, a dodal pomislek, da gre morda za tiskarsko napako).

Da je podatek o Juričičevem avtorstvu *Postille* ignoriral tudi jezikoslovec Fran Miklošič, je razvidno iz primera v *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: Wortbildungslehre* (1876), kjer kot zgled Kreljevega jezika navaja Juričičevo besedo *odperje*.⁶⁴

60 Po Kidriču je Elze v tem svojem delu o rabi vzdevka ter o Juričiču in Dalmatinu navedel toliko podrobnosti, »da izpričuje od takrat istovetenje z Dalmatinom le nepoznavanje dotičnega gradiva« (Kidrič, *Izbrani spisi* 1, str. 126).

61 Elze, *Superintendenten*, str. 31–32.

62 Levec, *Slovensko slovstvo* 2.

63 »Zapustil je bil on na Kranjskem še dva druga duhovnika: Janeza Šererja i Jurija Kobilu (?) Ta dva sta se oženila, drug družega poročila i se očitno se svojima ženama kazala.« »Na Tekstorjevo prošnjo izdal je Ferdinand 31. jul. 1562 iz Podiebrada ukaz na deželnega glavarja naj zapre Trubarja, Hansa Schererja, Jurijo[sic!] Kobilu, Jurija Mučika, Gašparja Pogkauntza v Kranji, N. Stradiota i M. Khlobnerja« (Levec, *Slovensko slovstvo* 2). Dalmatin je bil medtem šele leta 1566 sprejet na univerzo; gl. Kidrič, *Izbrani spisi* 1, str. 126.

64 Miklošič, *Vergleichende Grammatik*, str. 169, po Merše, Upoštevanje glagolskega oblikoslovja, str. 171.

Že leta 1874 je nov ključni podatek o Juričiču – njegovo hrvaško poreklo – prineslo delo Hrvata Ivana Kostrenčiča *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565*, kjer je med drugim objavil pismo Mateja Klombnerja, v katerem je Juričič označen kot »ein Krabath«. Vendar niti ta podatek, podobno kot Juričičevo avtorstvo *Postille*, ni bil takoj upoštevan.

V Kleinmayrjevi *Zgodovini slovenskega slovstva* (1881) najdemo omembo Juričiča (z oznako »iz Kranjskega«) le v zvezi z uraškim zavodom⁶⁵ in cesarjevim zapornim poveljem 30. julija 1562; zadnje nam kaže, da je Kleinmayr Jurija Kobilo izenačil z Juričičem, saj ga v nasprotju s predhodniki s tem priimkom navaja med protestanti, ki naj bi jih zaprli.⁶⁶ V zvezi s slovenskimi prevodi ga ne omenja, *Postilla* je navedena pri Krelju le s podatkom o natisu celote v Ljubljani leta 1578.

Tudi Marn v *Jezičniku* (1883) za *Postillo* ponovi navedek iz Šafárika (vključno z dostavkom o Kreljevem avtorstvu v naslovu, ki pa ga opremi z navedbo vira).⁶⁷ Pri predstavitvi protestantskih avtorjev v nadaljevanju v sestavku o Juričiču, v katerem med drugim tudi našteje nekaj različic njegovega imena in navede, da je v Urachu sodeloval pri »prestavljanji, natiskovanji in popravljanji slovenskih in hrvaško-srbskih bukev«,⁶⁸ zapisal, da jo je poslovenil on, omenil pa je tudi njegovo avtorstvo osmih pesmi iz pesmarice 1563. Pri *Postilli* je dodana opomba »V besedi zna se velik razloček med zimskim in poletenskim razdelkom«,⁶⁹ ki jo je citiral tudi Andrej Fekonja v svojem članku *O početkih slovenske književnosti. V tristoletni spomin smrti Trubarjeve (1586. l.)* (1886), ob tem pa izrecno zapisal, da je Juričič poslovenil samo drugi del postile, »kateri je bil skupno s prvim po S. Krelji poslovenjenim tiskan v Ljubljani l. 1578«.⁷⁰ Marnove podatke je nekoliko okrajšal, izpustil je Juričičevo delovanje v Urachu in sodelovanje pri hrvaških tiskih⁷¹ ter natančno število pesmi z njegovim podpisom v pesmarici. Na drugem mestu pa je ob omembi zabavljivih pesmi o Juriju Kobili dodal Valvasorjevo trditev, da gre za Juričiča, medtem ko drugi pripisujejo psovko Dalmatinu, vendar se do nje ni opredelil.⁷²

65 Kleinmayr, *Zgodovina*, str. 51.

66 Prav tam, str. 52.

67 Marn, *Jezičnik*, str. 4–5.

68 »Jur, Jurj, Gjuro, Jurai, Juraj — Georg Jurischitsch, Jureschitsch, po Valvazorju Jereschitz, glasoviti Jurj Kobila, Merhen o. Stuetten Jorg« (Marn, *Jezičnik*, str. 12).

69 Prav tam.

70 Fekonja, *O početkih*, str. 232.

71 »[...] pomagal je leta 1562. v Tubingi prevajati, tiskati in popravljati slovenske knjige« (Fekonja, *O početkih*, str. 232).

72 Fekonja, *O početkih*, str. 235.

Leta 1892 je Elzejev članek o slovenskih protestantskih pesmaricah prinesel nove podatke o Juričiču, predvsem o njegovi vlogi pri *Enih duhovnih pejsnih*. Medtem ko je leta 1863 to pesmarico še navajal kot Trubarjevo delo,⁷³ je v novem prispevku podrobno opisal Klombnerjevo in Juričičevo vlogo pri njeni izdaji in Trubarjevo reakcijo nanjo. Pri tem je treba poudariti, da je pesmarico v besedilu pogosto označeval kot »Juričičevo pesmarico«.⁷⁴

Nove podatke, ki sta jih Elze in Kostrenčič predstavila o Juričičevem življenju in delu, je slovenskim bralcem leta 1892 v Ljubljanskem zvonu posredoval Miroslav Premrou v članku, v katerem poroča o odkritju izvoda s tremi (nepopolnimi) deli v goriškem samostanu; velik del članka je posvečen Juričičevemu življenjepisu, med drugim ga je izrecno opredelil kot izdajatelja pesmarice iz leta 1563 in soavtorja več glagolskih in cirilskih knjig, zapisal pa je tudi, da je »kratko pred svojo smrtjo [...] izdal poslovenjeno Spangenbergovo postilo«,⁷⁵ pri čemer neposredno sploh ni omenjal Kreljevega prevoda prvega dela. V članku je sicer še podroben bibliografski opis najdenega izvoda postile, ni pa njegove jezikovne analize. O Juričičevem jeziku je Premrou zapisal: »Da Juričič močno hrvati, umeje se, saj je rodom Hrvat.«⁷⁶

Za to je v svojem članku leta 1894 poskrbel Vatroslav Oblak, ki je predstavil tudi razlike med prevodoma Spangenbergove postile iz let 1567 in 1578. Pokazal je, da je Kreljevo besedilo zimskega dela nekoliko popravljeno glede prevoda (in sicer približano nemškemu izvorniku),⁷⁷ jezika in pravopisa, vendar vseh sprememb ni pripisal Juričiču: zlasti pravopisne spremembe, ki jih je največ, je po Elzeju⁷⁸ pripisal Bohoriču, med jezikovnimi popravki pa bi lahko bili Bohoričevi tisti, ki »so dali Kreljevemu jeziku prve izdaje bolj slov[ensko] lice«, medtem ko so tisti, ki izražajo hrvaške jezikovne vplive, po Oblaku lahko le Juričičevi.⁷⁹

Tudi za celotno besedilo *Postille* je bil Oblak mnenja, ker »je druga izdaja v jezikovnem oziru popravljena po nalogu Mandelčevem, da torej nimamo pred seboj

73 Elze, *Superintendenten*, str. 18.

74 Elze, *Die slowenischen protestantischen Gesangbücher*, str. 18, 36, 39.

75 Premrou, Jurič Juričič, str. 736.

76 Prav tam, str. 737.

77 Oblak, *Protestantske postile*, str. 211.

78 Elze, *Die slowenischen protestantischen Postillen*, str. 127.

79 »Če najdemo m. o Kreljevega prevoda mnogokrat *u* za staroslovanski *q* v glagolu *bađa*, n. p. *bumo*, *bude*, *budete*, *budo*, *budi*, *sadobudeio*, če beremo *hozho* namesto Kreljevega *zho*, *ôzho* in *zhem*, ne moremo misliti, da bi bil te oblike rabil Bohorič, ker jih pri njem ni najti, ali pa kak slov. korektor; te oblike so gotovo od Hrvata Jurišića. V drugem in tretjem delu izdaje postile, katera sta njegovo delo, je takih hrvaških oblik dosti več. Tudi taki popravki kakor *gliedati* mesto *gledati*, *fa* uferi in *o* v rom? acc. samostalnikov in pridevnikov mesto *u* so od Jurišića« (Oblak, *Protestantske postile*, str. 209).

Jurišičevega prevoda v tisti obliki, katero mu je dal sam prelagatelj. Morda je tudi prevod, tj. tekst Jurišičev nekoliko popravljen.«⁸⁰ Ob tem je izrazil tudi prepričanje, da je Krelj zapustil vsaj delni rokopišni prevod drugega in tretjega dela, saj se mu zdi nemogoče, da bi Juričič delo od začetka do konca opravil v samo enem letu.⁸¹

Glaser je v svojo *Zgodovino slovenskega slovstva* (1894) sicer sprejel nekaj od dotedanjih ugotovitev (tako je Juričiča opredelil kot Hrvata iz Vinodola in ga (brez sklica na Valvasorja) povezal z likom Jurija Kobile),⁸² kot njegovo delo pa je navedel le 8 pesmi iz pesmarice iz leta 1563, medtem ko je *Postillo* 1578 še vedno pripisoval Krelju,⁸³ Juričič pa naj bi pri tem delu samo sodeloval.⁸⁴ Kot Kopitar v svojem uvodu v slovnico je v njej pohvalil razlikovanje *s* in *z* ter zapis samostalnikov srednjega spola na *o* in ne na *u*, »ki se sliši na Dolenjskem, v tem ko Gorenjci pa drugi Slovenci in Slovani pišo in govore 'delo'«. Oboje je v svoji oceni kritiziral Oblak, ki je opozoril, da so jezikovne značilnosti, ki jih je Glaser pohvalil, bolj tipične za prvo, Kreljevo izdajo postile, v primerjavi s katero je druga izdaja nazadovala, kot dostavek pa je opozoril še na Juričičevo avtorstvo: »Pri Postili iz l. 1578. se mora vendar Jurišič omeniti, on ni pri tej izdaji samo sodeloval, nego prevedel tudi drugi in tretji del Postile.«⁸⁵

Prav tako podatka o Juričičevem avtorstvu ni upošteval avtor *Slovensko-nemškega slovarja* (1894–1895) Maks Pleteršnik, ki je vanj sicer zajel besedje iz del slovenskih protestantskih piscev in ga tudi ustrezno označil, vendar najdemo pod Kreljevo oznako tako besedje iz njegove izdaje prvega dela postile kot iz Juričičevih vseh treh delov,⁸⁶ kar je povzročilo jezikoslovno obravnavo Juričičevega besedja kot Kreljevega vsaj do priprave popolnega izpisa iz Juričičeve postile v okviru priprav za izdelavo slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev proti koncu 20. stoletja.

Nasprotno je Štrekelj v svoji neobjavljeni *Zgodovini slovenskega slovstva* kompiliral večino dotedanjih informacij o Juričiču, od njegovih lastnih ugotovitev pa je treba izpostaviti, da je opozoril na neskladnost med podatki o prevajanju v Kreljevi in Juričičevi postili. Na koncu svoje knjige namreč Krelj piše: »Sadai le sam ta prvi fimfki del na dan damo: sa to, kâr néfmo vezh (Bogú fe fmili)

80 Oblak, *Proteštanske postile*, str. 204.

81 Prav tam.

82 Glaser, *Zgodovina*, str. 116.

83 »To je druga izdaja zgoraj navedene postile, kateri se je dodal še drugi del k prvi, v Regensburgu natisnjeni polovici« (Glaser, *Zgodovina*, str. 109).

84 Glaser, *Zgodovina*, str. 116.

85 Oblak, *Književno poročilo*, str. 316.

86 Skupaj je z oznako Krelj označenih 852 besed. Prim. Merše, *Gradivska problematika*; Orel, *Trubarjevo besedje*.

pomuchi mogli sbrati«,⁸⁷ iz česar bi se dalo sklepati, da je imel Krelj v glavnem prevedena tudi druga dela postile. Juričič pa je v svojem uvodu izrecno omenil, da je Krelj umrl, preden ju je začel prevajati.⁸⁸ Prav tako je izpostavil Savinčevo zamolčanje Kreljeve in Juričičeve postile v uvodu v Trubarjevo *Hišno postilo* in ga označil kot »čudno«.⁸⁹

Pogledi na Juričičevo delo v 20. stoletju

Kot kažejo prva dela, objavljena v 20. stoletju, kljub Elzejevim ter Kostreničevi in Oblakovi objavi ob prelomu stoletja Juričič v slovenski (literarni in jezikovni zgodovini) še vedno ni bil popolnoma prepoznan kot avtor *Postille 1578*. Josip Gruden je v svoji *Zgodovini slovenskega naroda* (1910) od njegovega slovstvenega ustvarjanja omenil le sodelovanje pri glagolskem in cirilskem tisku, sicer pa je (s precej ostrimi besedami) pisal predvsem o njegovi pridigarški dejavnosti v Ljubljani in Kamniku ter o domnevnem vzroku za njegov vzdevek Jurij Kobilca, ki ga je povzel po Schönlebnu;⁹⁰ pa tudi Škrabec še leta 1914 ni bil popolnoma prepričan, da je Juričič res avtor *Postille*.⁹¹

V delih, ki so sledila, so se omenjene ugotovitve že uveljavile, zlasti v pregledih slovstvene in jezikovne zgodovine obdobja reformacije pa dejanski obseg njegovega prispevka k slovenskemu knjižnemu jeziku 16. stoletja ni bil enoznačno ocenjen. Na podlagi Oblakove analize so različno ocenjevali njegovo neodvisnost pri prevodu drugih dveh delov postile in obseg jezikovnih posegov korektorja Bohoriča v njegovo besedilo. In čeprav je že Oblak v svoji razpravi tako v analizi kot tudi s primerjalno objavo vzorčnega odlomka iz obeh postil izpostavil precejšnje

87 Krelj, *Postilla Slovenska*, str. CLXXIII.

88 Štrekelj, *Zgodovina*, str. 171.

89 Prav tam, str. 163.

90 »Jurišič je bil rodom Hrvat iz Vinodola in je dobil že od svojih vrstnikov priimek Jurij Kobilca, ker je baje za mršavo kobilo, ki jo je od nekega plemiča dobil v dar, odpadel od katoliške vere. Njegovemu tovarišu Tulščaku pa so navadno pravili 'Lisec' (der Scheerer), ker mu je rabelj zaradi nekega zločina sramotilno znamenje vžgal na čelo. Jurišič in Tulščak sta v nemški cerkvi drug drugega poročila in s toliko srditostjo napadala katoliške duhovnike in obrede, da se niti Trubar ni upal njenega ravnanja zagovarjati. Med drugim sta se drznila javno učiti, da Najsvetejši Zakrament, ki ga duhovnik nosi v procesiji in v monštranci kaže ljudstvu, ni Bog, ampak sam vrag« (Gruden, *Zgodovina*. https://sl.wikisource.org/wiki/Zgodovina_slovenskega_naroda (15. 11. 2019)).

91 »Postila, ki jo je izdal l. 1578 menda Juri Jurišič, ne dela več razločka mej u in v, niti mej fh in sh« (Škrabec, *Jezikoslovna dela* 3, str. 584). Tudi sicer je Škrabec (po Kopitarju) npr. besedo *izneti*, ki je rabljena samo v drugem delu *Postille 1578*, pripisal Krelju. Škrabec, *Jezikoslovna dela* 4, str. 64.

jezikovne spremembe v prvem delu *Postille* 1578 v primerjavi s Kreljevo objavo, se je ta še dolgo v 20. stoletju obravnaval kot Kreljevo delo, ki ga je neki korektor samo pravopisno približal Trubarjevi normi.

Ivan Grafenauer (1920) je po Oblaku povzel domnevo, da je Krelj pred smrtjo prevedel tudi druga dva dela, ki sta ostala v rokopisu,⁹² Juričič pa je vse tri priredil za tisk: »Po Kreljevi smrti je dobil od deželnihi stanov naročilo, naj Kreljevo delo dovrši. Storil je to že l. 1568., bržkone na podlagi Kreljevega rokopisa in v Kreljevem črkopisu.«⁹³ Približanje jezika in pisave Trubarjevi tradiciji pred natisom leta 1578 pa je po Grafenauerjevem mnenju delo nekoga drugega, predvidoma (kot pri Oblaku) Bohoriča.

Matija Murko (1927) o tovrstnih domnevah ni poročal, za Juričiča je v zvezi s *Postilo* navedel le, da je poskrbel za novo izdajo Kreljevega prevoda, ki ga je dopolnil še z dvema deloma.⁹⁴

Nekoliko podrobneje se je v svojem obsežnem poglavju o reformaciji na Slovenskem s tem vprašanjem ukvarjal France Kidrič, ki je Juričiča označil kot »Kreljevega literarnega dediča«;⁹⁵ pri tem domnev o Kreljevi rokopisni zapuščini ni navajal, zapisal je le, da je imel Juričič leta 1568 gotov tudi drugi in tretji del Spangenbergove postile, ki ga je označil kot njegov lastni prevod.⁹⁶ Posegov v prvi del ni izrecno omenil, da se jih je zavedal, pa morda lahko domnevamo na podlagi oznake »priređitev« oz. »novo priređeni Kreljev prevod« za celotni prevod postile, ki ga je Juričič dal 1571–1572 v revizijo Bohoriču.⁹⁷ V nasprotju z Grafenauerjem je bil Kidrič prepričan, da »Bohorič, pod čigar rektoratom je prišla med šolske knjige Kreljeva 'Otročja biblija', pač tudi pri revidiranju Juričičevega prevoda Spangenbergove postile ni odrival Kreljevega pravopisa, ki ga je hotel imeti deželni odbor, ampak je storil to pozneje neki pristaš Trubarjevega pravopisa, ki mu je poveril revizijo tiskar Mandelc«.⁹⁸

Po Kidriču se je z obdobjem reformacije najnatančneje ukvarjal Mirko Rupel, ki je v več preglednih delih⁹⁹ predstavil tudi Juričičevo delo. Glede Kreljevega

92 Grafenauer, *Kratka zgodovina*, str. 60.

93 Prav tam, str. 61.

94 Murko, *Die Bedeutung der Reformation*, str. 7.

95 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 51.

96 Prav tam, str. 53.

97 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 51. Kljub temu na drugem mestu o *Postilli* 1578 govori kot o »Krelj-Juričičevem prevodu« (prav tam, str. 114).

98 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 82.

99 Rupel, *Slovenski protestantski pisci* iz leta 1934 in dopolnjena izdaja 1966, ter Rupel, *Primož Trubar* iz leta 1962.

rokopisnega prevoda drugega in tretjega dela se ni izrecno opredelil, brez komentarja je združil podatke iz obeh del: pri Krelju je navedel, da je kmalu po izidu prvega dela svoje postile – za tisk preostalih delov mu je zmanjkalo sredstev (kar implicira, da je imel pripravljen tudi prevod drugih delov)¹⁰⁰ – legel v grob, pri Juričiču pa, da je prvi del druga izdaja Kreljeve postile 1567, ostalo je Juričičev prevod.¹⁰¹ Jezikovnih posegov v prvi del postile ni omenjal, osredotočal se je na pravopis: navedel je, da je Bohorič pregledal delo, vendar ni ničesar spremenil, po desetih letih pa je tiskar Mandelc, »ki je pač računal z veljavo Trubarjevega pravopisa, dal prelititi nekemu vse spet v stari pravopis«.¹⁰² Posredno pa je nakazal, da naj bi bil Juričičev prevod tudi jezikovno popravljen, a nedosledno: »Kljub popravkom, ki so zabrisali Juričičev, pravzaprav Kreljev pravopis, se nam kaže, da se Juričič še ni otrsela hrvaških (čakavskih) oblik. Razvidno je to že iz predgovora«.¹⁰³ Po Ruplovi opredelitvi je bil Jurij Juričič »spreten delavec, brez pobud, a uporaben pomočnik kot duhovnik in literat«.¹⁰⁴

Rupel je v svojih delih opisal tudi Juričičevo vlogo pri pesmarici 1563; v *Slovenskih protestantskih piscih* (SPP) ga je označil kot njenega prireditelja in opozoril, da večji del pesmi iz nje ni nikoli več izšel, med njimi tudi vseh devet Juričičevih pesmi, ki za Trubarjevimi zaostajajo tako glede oblike kakor glede jezika, »ki ga suče precej po hrvaško«.¹⁰⁵ To je tudi najobsežnejša ocena Juričičevega sodelovanja pri pesmarici v literarnozgodovinskih delih, v katerih je Juričičevo uredništvo pesmarice navadno manj poudarjeno, običajno je poimenovana kot »Klombner-Juričičeva pesmarica«;¹⁰⁶ tudi Grafenauer ga navaja le kot izdajatelja, torej človeka, ki jo je dal natisniti v Urachu, ter kot avtorja osmih pesmi;¹⁰⁷ podobno formulacijo najdemo pri Matiji Murku: »Er die erste Sammlung geistlicher Lieder (1563) drucken ließ.«¹⁰⁸

100 Spangenbergova postila obsega pet delov; Juričič je prevedel in leta 1578 izdal samo prve tri, ki prinašajo razlage evangelijev. Prim. Oblak, *Protestantske postile*, str. 205.

101 Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, str. 30.

102 Prav tam, str. 30.

103 Na podlagi te Ruplove ocene najdemo konec dvajsetega stoletja tudi izrecnejšo sodbo o Juričičevem jeziku oziroma njegovem znanju slovenščine: Janez Rotar o njem piše, da se je sicer hitro in dobro privadil slovenščine in vanjo prevajal, čeprav je bilo treba njegovo besedilo *Postille*, ki jo je nadaljeval po Krelju, popraviti in prirediti za tisk. Rotar, *Trubar in južni Slovani*, str. 24.

104 Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, str. 39.

105 Prav tam.

106 Tako jo imenuje tudi Rupel v svojem delu *Primož Trubar*, v katerem Juričičevega uredništva nikjer izrecno ne omenja, navaja le, da je za pesmarico prispeval nekaj pesmi (Rupel, *Primož Trubar*, str. 126). Enako poimenovanje najdemo npr. tudi pri Pogačniku, *Starejše slovensko slovstvo*, str. 165, 210.

107 Grafenauer, *Kratka zgodovina*, str. 68.

108 Murko, *Die Bedeutung der Reformation*, str. 7.

Nasprotno je v jezikovnozgodovinskih razpravah, kjer so se ukvarjali predvsem z odstopanji od Trubarjevega jezika v pesmarici, Juričićevo uredniško delo močno poudarjeno, npr. pri Ramovšu¹⁰⁹ in zlasti pri Riglerju, ki ga je označil kot njenega glavnega prireditelja.¹¹⁰ Kot Oblak in Ramovš pred njim je poudarjal zlasti hrvaške vplive na njegovo slovenščino, ki jo je ocenjeval zelo negativno: »Največ odstopanja je seveda pri glavnem prireditelju Hrvatju Juričiču, ki je le za silo znal slovensko in pisal tako slab jezik, da je popolnoma razumljivo Trubarjevo odklonilno stališče do te zbirke.«¹¹¹ V pesmarici je Juričič po Riglerju namreč zagrešil »mnogo nepravilnosti (bodisi s hrvatizmi ali napačnimi hiperkorekturami)«. ¹¹² Nekoliko bolj pozitivno je ocenjeval njegov jezik v *Postilli* 1578. Opozoril je, da ni mogoče vedeti, ali je Krelj kaj zapustil v rokopisu, in poudaril, da je Juričič deloma popravljal tudi prvi del postile: »Rahlo je včasih skušal približati Kreljev jezik centralnim narečjem, ušel pa mu je tudi marsikak kroatizem. Vendar je jezikovno od 1563, ko je priredil pesmarico, lepo napredoval.«¹¹³ Omenil je tudi Bohoričevo popravljane Juričićevega prevoda, ki mu ni pripisoval velikega vpliva na besedilo,¹¹⁴ prav tako se mu ni zdel verjeten še en korektorski poseg v besedilo, ki naj bi ga pravopisno spremenil, ampak naj bi to opravil kar stavec v Mandelčevi tiskarni.¹¹⁵

Opozoriti je treba še na dejstvo, da pri jezikoslovcih še dolgo v 20. stoletju najdemo primere, da so posamezne jezikovne oblike iz *Postille* 1578, zlasti na besedni ravni, pripisane Krelju. V nekaterih primerih lahko to pripišemo vplivu

109 Npr. Ramovš, *Zbrano delo* 2, str. 636, jo imenuje »Juričićeve pesmarica«, na več drugih mestih pa poudari njegovo sodelovanje pri njej.

110 Rigler, *Razprave*, str. 44.

111 Rigler, *Začetki*, str. 105.

112 Prav tam, str. 113.

113 Rigler, *Razprave*, str. 37.

114 »Če upoštevamo še dejstvo, da je Bohorič tudi pri popravljaju Juričićevega prevoda postile to delo slabo opravil, saj je ostalo v njem polno kroatizmov in nedoslednosti, pa se zdi, da Bohoričev vpliv na usmerjanje razvoja takratnega slovenskega knjižnega jezika ni bil velik« (Rigler, *Razprave*, str. 37).

115 »Mnenje, da ga je razen Bohoriča popravljaj še nekdo drug, ki naj bi spremenil Kreljev pravopis v Trubarjevega, ni verjetno, saj gre tu kot v tedanjih Dalmatinovih tiskih v glavnem za zamenjavo tistih znakov, ki po tiskarskih navadah niso mogli stati v določenih pozicijah. Razen tega so opuščeni naglasni znaki in apostrofi. Opuščen pa je tudi Kreljev ch in nadomeščen z zh, kar pa bi bil lahko storil že Juričič, ki je, kot se vidi iz popravkov v prvem delu postile, skušal jezik nekoliko približati centralnim narečjem, a glasu ć (= Kreljev ch) tu niso poznali. Analogno je zamenjan c z z razen pred i in e. Če je zh in z že Juričičev, potem prevoda pravopisno sploh ni bilo treba popravljati, ampak je zadoščalo, da je stavec postavljaj črke po udomačenih pravilih, v ostalem je namreč f in s pravilno razporejen« (Rigler, *Razprave*, str. 37).

Pleteršnikovega slovarja, ki je to gradivo označeval s Kreljevim imenom,¹¹⁶ v drugih primerih, kjer navajajo zapise iz izvornika ali celo lokacije strani,¹¹⁷ pa se še vedno kaže dojemanje Juričičevega dela kot Kreljevega, ki je bilo značilno za 19. stoletje.

Iz novejših zbirnih pregledov slovenske (jezikovne) zgodovine¹¹⁸ je Juričič močno odsoten, kar večinoma velja tudi za preostale manj pomembne pisce, v nekaj primerih pa je morda njegov izpust posledica njegovega hrvaškega porekla, na primer v Toporišičevi *Slovenski slovnici*, kjer Juričiča v jezikovnozgodovinskem pregledu ne najdemo med tvorci slovenskih besedil, med katerimi Toporišič navaja tudi avtorje samo posameznih pesmi v protestantskih pesmaricah, npr. Marka Kumprehta.¹¹⁹ V istem delu je sicer Juričič enkrat le omenjen, a kot negativni kontrast Krelju: Kreljevo zgledovanje po drugih slovanskih jezikih je bilo stvar zavestne jezikovne odločitve in ga Toporišič ne ocenjuje kot »hrvatenje«, Juričičevo »hrvatenje« pa je posledica njegovega pomanjkljivega znanja slovenščine.¹²⁰

Večkrat pa je Juričič omenjen v analizah posameznih jezikovnih pojavov; v veliko primerih še vedno predvsem v zvezi s hrvaškimi vplivi v njegovem delu,¹²¹ je pa za novejše jezikoslovne raziskave v primerjavi s starejšimi značilno, da ga obravnavajo enakovredno s preostalimi protestantskimi pisci in celotno izdajo

116 Npr. Bezljaj v svojih spisih Juričiča sploh ne omenja, njegovo besedje pa pripisuje Krelju (*paščiti se*, Bezljaj, *Zbrani jezikoslovni spisi I*, str. 412, 472; *ožagati in užagati*, Bezljaj, *Zbrani jezikoslovni spisi II*, str. 713).

117 Npr. »Slovenski primer za nazalizacijo u v o je beseda zastonj (v starejših tekstih berem: obstonj, tako pri Trubarju, Krelju, Megiserju; pozneje je še predlog za pritegnjen: sa obftojn Meg, saobftoin Krelj, pri Dalmatinu že sabftojn« (Ramovš, *Kratka zgodovina*, 178); beseda *zaobstonj* je v 16. stoletju izpričana le v Juričičevi *Postilli* 1578 in pri Megiserju (Ahačič idr., *Besedje*, str. 605). Še dosti poznejši in še izrazitejši primer je razprava Marka Jesenška o deležnikih in deležjih na -č in -ši, ki primere iz vseh treh delov Juričičeve *Postille* dosledno navaja kot zgled za Kreljevo rabo, prim. Jesenšek, *Deležniki in deležja na -č in -ši*, str. 254–256.

118 Npr. Čepič, Nečak idr., *Zgodovina Slovencev* (1979); ter Štih, Simoniti in Vodopivec, *Slovenska zgodovina* (2016); od jezikoslovnih preglednih del npr. Orožen, *Poglavja* (1996) (z izjemo navedbe v op. 118), in Pogorelec, *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika* (2011).

119 Toporišič, *Slovenska slovnica*, str. 798.

120 »Krelju je bil »slovenski jezik« (= slovanščina) posnemovalni vzor predvsem v pisavi in v besedju le glede negermaniziranja, zato je pretirana izjava, da bi bil 'prvi slovenski ilirec'. Pač pa je hrvatil Juričič, verjetno ustrezno svojemu (ne)znanju slovenščine« (Toporišič, *Slovenska slovnica*, str. 799). Tudi na več drugih mestih Toporišič zmanjšuje Juričičev doprinos k slovenskemu knjižnemu jeziku: tako npr. o pesmarici 1563 piše, da jo je izdal »ljublanski protestantski krog (ob pomoči Hrvata Juričiča)«, čeprav v nadaljevanju navaja Riglerjev citat, v katerem je Juričič označen kot »glavni prireditelj« (Toporišič, *Trubarjevo delo*, str. 330).

121 Prim. Orožen, *Poglavja*, str. 197; Orel, *Slovanstvo v zgodovini slovenskega jezika*, str. 29.

Postille 1578 (tudi prvi del) obravnavajo kot avtentičen odraz Juričičevega jezika.¹²² Najpomembnejše med njimi so gotovo razprave Majde Merše, ki je Juričičevo postilo obravnavala predvsem z oblikoslovnega in besedoslovnega vidika ter primerjalno s Kreljevim prevodom.¹²³ Ob tem je ugotovila, da je Juričič »skušal delo približati najširšemu krogu bralcev tudi z izborom splošno znanih, pogosto rabljenih, funkcionalno neokrnjenih in pomensko nedvoumnih, polno predstavljivih izrazov [...], čeprav mu je občutek za normativnost, ki ga je kot Hrvat iz Vinodola pridobival in hote razvijal v zanj tujem jezikovnem okolju, občasno tudi odpovedoval«. ¹²⁴ V primerjavi s svojimi predhodniki je njegovo jezikovno zmožnost v slovenščini ocenila zelo pozitivno: »[Besedne zamenjave] so bile opravljene sistemsko in [...] jih je usmerjal in opravičeval trden jezikovni nazor. Juričič je veljavno jezikovno normo odkrival, hkrati pa jo s premišljenimi izraznimi zamenjavami tudi utrjeval in sooblikoval. Pravilnost njegovih jezikovnih posegov potrjuje štiristoletni jezikovni razvoj«. ¹²⁵

Juričičev vpliv na razvoj slovenskega jezika

O posebnem vplivu Juričičevega jezikovnega udejstvovanja na razvoj slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju ne moremo govoriti, čeprav Oblak pravi, da Kreljeva in Juričičeva postila nista bili brez vsakega vpliva na poznejši slovenski prevod Svetega pisma.¹²⁶ Pomembnejšo vlogo je njegova postila imela na obrobni območjih slovenskega jezikovnega ozemlja v naslednjih stoletjih. Pri slovenskih protestantih na Koroškem se je ne le ohranil popolni izvod, o katerem poroča Oblak, Juričičeva postila se je med njimi ohranjala tudi v prepisih¹²⁷ in s tem vzdrževala njihovo vez s slovenskim knjižnim jezikom. Tudi za vzhodno obrobje slovenskega ozemlja najde-

122 To velja zlasti za raziskave, ki temeljijo na popolnem izpisu iz del slovenskih protestantskih piscev, na podlagi katerega nastaja tudi slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, npr. Legan Ravninar, *Slovenska krščanska terminologija*; Čepar, *Praslovenski ijevski samostalniki*; Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem* (prevajanje evangeljskih odlomkov, jezikoslovna terminologija).

123 Za pregled obravnave prim. Merše, *Oblikoslovje*; Narat, *Slovenski knjižni jezik*.

124 Merše, *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja*, str. 130.

125 Prav tam, str. 145.

126 Glede na to, da Oblak trditev utemeljuje s tem, da naj bi Trubar v novem zakonu iz l. 1582 marsikaj popravil na podlagi Kreljevega prevoda, je razvidno, da je ta vpliv pripisoval predvsem Krelju. Oblak, *Protestantske postile*, str. 207.

127 »Razen teh izvodov hrani protestantska (slovenska) občina Goriče pri Podklostru jako lep prepis poletnega (drugega) dela Juričičevega prevoda najbrž iz početka XVII. stol. (prim. Archiv für slav. Phil. XV. 459). Tam sem našel še drug rokopis obsegajoč velik odlomek tretjega dela Juričičeve

mo poročila o rabi Juričičeve postile še v 17. stoletju: Josip Gruden je leta 1914 objavil rokopis z naslovom *Starine železnih in salajskih Slovencev*, ki naj bi po njegovi oceni izviral z začetka 19. stoletja, in v njem za 17. stoletje navaja: »Vszaki farar je predgao z krajnszke knige Dalmatina, predgara lutzeranszkoga »Postilla, to je kersztanske Evangelske Predige ... od Joan. Springenberga [sic!] ... Ano MDLXXVIII«. Gruden je v opombi opozoril na napako glede avtorstva,¹²⁸ na podlagi omenjenega odlomka pa je ugotovil: »Poročila o prot. knjigah nam pričajo, da so se ogrski Slovenci tja do začetka 18. stoletja posluževali knjig kranjskih luteranskih pisateljev.« Kidrič ocenjuje, da so te navedbe netočne (čeprav dopušča možnost, da so si sem ter tja res pomagali bodisi s slovenskimi ali hrvaškimi protestantskimi deli 16. stoletja), ker so bili že okrog srede 17. stoletja v šoli in cerkvi v rabi rokopisi s pesemskimi teksti v domačem narečju, ki ne izkazujejo nobene zveze s kranjskimi pesmaricami. »Ob takratni verski in politični osamljenosti prekmurskih Slovencev je naravna njihova separacija od jezika Krelj-Juričičeve postile, Dalmatinove biblije in kranjskih protestantskih pesmaric, vendar po svoje tudi priča, da je bila raba kranjskih protestantskih knjig v Prekmurju najbrž precej sporadična.«¹²⁹ Čeprav raba Juričičeve postile v Prekmurju ni potrjena, medtem ko je njena uveljavljenost na Koroškem v naslednjih stoletjih nedvoumno izpričana, lahko morda na osnovi izpostavitve ravno njegove knjige v 19. stoletju sklepamo, da je bila pri govorcih osrednjih narečij rabljena tudi zato, ker jim je bila jezikovno bliže zaradi svojega delnega jezikovnega odmika od dolenske osnove osrednjega slovenskega knjižnega jezika.

Na to kaže tudi Kopitarjevo utemeljevanje rabe izglasnega *-o* namesto *-u* v imenovalniku/tožilniku ednine srednjega spola kot gorenjske glasovne značilnosti namesto uveljavljenega dolenskega odraza.¹³⁰ Čeprav se je Juričičev jezik tudi v nekaterih drugih odrazih bolje ujema z uveljavljajočo se vseslovensko jezikovno normo kot Trubarjev in Dalmatinov, pa ga jezikoslovci za Kopitarjem večinoma niso uporabljali za utemeljevanje predlaganih jezikovnih sprememb:¹³¹ tako se je

---

izdaje. Razlaga se strinja dobro s Juričičevim prevodom, evangelijski tekst je pa popravljen po Dalmatinovem svetem pismu« (Oblak, *Protestantske postile*, str. 205).

128 »Spangenbergove postile ni poslovenil Jurij Dalmatin, temveč Sebastian Krelj (1. del) in Jurij Jurišič (II. in III. del)«. Ni pa popravil napačnega zapisa imena avtorja nemškega izvirnika (Gruden, *Slovenske starine*, str. 133). Glede na domnevni čas nastanka rokopisa in navedene podatke lahko domnevamo, da je njegov avtor podatke o postili (slabo) prepisal iz Kopitarjeve slovnice.

129 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 114–115.

130 Kopitar, *Grammatik*, str. 238; prim. Orel, *Historizem*, str. 204.

131 Tudi sicer so se v primerjavi z drugimi protestantskimi avtorji relativno malo sklicevali na *Postillo*; če že, so v zvezi z njo omenjali Krelja, ne Juričiča. Prim. Merše, Upoštevanje glagolskega oblikoslovja (analiza je sicer omejena samo na glagolsko oblikoslovje).

Luka Svetec v svojem predlogu o uvedbi t. i. novih oblik pri končnici *-om* namesto *-am* skliceval na Trubarja in Dalmatina, pri zamenjavi končnic *-iga*, *-imu* z *-ega*, *-emu* pa samo na njihovo večjo razširjenost pri drugih Slovanih, čeprav so končnice z *-e-* pogoste v Juričičevi postili.

Nekoliko večji je bil Juričičev vpliv na besedišče slovenskega knjižnega jezika, zlasti zaradi vključitve njegovih besed v Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar*. Od okrog 6.800 različnih besed, ki jih najdemo v njegovi postili, se jih okrog 1.500 ne pojavi v nobenem drugem delu slovenskih protestantov v 16. stoletju.¹³² Med njimi so glasovne različice splošnejših besed s čakavskimi glasovnimi odrazi (npr. *buduč*, *gniezdo*) in tvorjenke iz korenov, izpričanih tudi pri drugih avtorjih (npr. *požiranje*, *prekletstvo*, *prijateljski*, *prijetnost*) ter besede, ki se pozneje v slovenščini niso uveljavile, čeprav številne navaja še Pleteršnik (npr. *grsiti se*, *hvost*, *krketa-ti*); najdemo pa tudi več besed, ki so še vedno žive tudi v sodobni slovenščini.¹³³ Nekatero med njimi so besedotvorne različice v 16. stoletju rabljenih besed, ki so lahko v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) opredeljene kot manj pogosta različica ob pogostejši (npr. *lanterna* ob *laterna*, ki je bila prav tako izpričana v več delih v 16. stoletju), lahko pa je Juričičeva oblika v SSKJ celo prevladujoča (npr. *lastnina* ob *lastina*, ki je v sodobni slovenščini zastarela, v 16. stoletju pa jo najdemo izpričano kar v 17 delih različnih avtorjev). Med drugimi Juričičevimi besedami v SSKJ so nekatere označene kot starinske (*duhovina*), druge pa so v knjižnem jeziku nevtralne (npr. *poželenje*, *potepuh*, *razsvetliti*). Poleg tega je Juričič v slovenski knjižni jezik prvi uvedel tudi nekatere prevzete besede iz latinščine (npr. *dekan*) in drugih jezikov.¹³⁴

Viri in literatura

Literatura in objavljeni viri

Ahačič, Kozma idr.: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*, Zbirka *Linguistica et philologica* 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Bezljaj, France: *Zbrani jezikoslovni spisi I–II* (ur. Metka Furlan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

132 Prim. Ahačič idr., *Besedje*.

133 Tj. so izpričane v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, ki sicer vsebuje tudi številne starinske in zastarele besede.

134 Legan Ravninar, *Hrvaško besedje*, str. 244.

- Čepar, Metod: *Praslovanski ijevski samostalniki moškega spola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- Čepič, Zdenko, Dušan Nečak idr.: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Elze, Theodor: *Die slovenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts*. Wien, Leipzig: J. Klinkhardt, 1893.
- Elze, Theodor: *Die slowenischen protestantischen Gesangbücher des XVI. Jahrhunderts*. Venedig: [Verlag des Verfassers], 1884.
- Elze, Theodor: *Die Superintendenten der evangelischen Kirche in Krain während des sechzehnten Jahrhunderts*. Wien: C. Gerold, 1863.
- Fekonja, Andrej: O početkih slovenske književnosti. V tristoletni spomin smrti Trubarjeve (1586. l.). *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 1 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-H6A793AI>).
- Glaser, Karol: *Zgodovina slovenskega slovstva 1*. Ljubljana: Slovenska matica, 1894.
- Grafenauer, Ivan: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1920.
- Grdina, Igor: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja, 1999.
- Gruden, Josip: Slovenske starine. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 11, 1914, št. 2, str. 93–154.
- Janežič, Anton: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence*. Celovec: E. Liegel, 1854.
- Jesenšek, Marko: *Deležniki in deležja na -č in -ši: razširjenost oblik v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja*. Maribor: Slavistično društvo, 1998.
- Jug, Stanko: Slovenski zapovedni list iz l. 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 23, 1942, št. 1–4, str. 74–84.
- Juričič, Jurij: *POSTILLA, To ie KERSZHANSKE EVANGELSKE predige*. Ljubljana, 1578 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F512F4VB>).
- Kidrič, France: *Izbrani spisi 1*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1978.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kleinmayr, Ignac: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Koper: [samozaložba], 1881.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: bey Wilhelm Heinrich Korn, 1808 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-MHA8ZZD1>).
- Kostrenčič, Ivan: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559-1565*. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1874.
- Krelj, Sebastijan: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg, 1567 (splet: https://fran.si/korpus16/Knjiga/26/postilla_slovenska?stran=1).
- Legan Ravnikar, Andreja: Hrvaško besedje v Megiserjevih slovarjih in delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. *Jezik hrvatskih protestantskih izdanja i književnojezične koncepcije 16. stoljeća* (ur. Ivana Eterović in Mateo Žagar). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, 2021, str. 233–249.
- Legan Ravnikar, Andreja: *Slovenska krščanska terminologija: od Brižinskih spomenikov do srede 19. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.

- Levec, Fran: *Slovensko slovstvo* (ur. Dragi Stefanija in Miran Hladnik). Ljubljana: [samozaložba], 2003 (splet: <http://www.ff.uni-lj.si/slovjez/mh/levec.html>).
- Marn, Josip: *Jezičnik. Knjiga Slovenska v dobah XVI. XVII. veka*. Ljubljana: J. Rudolf Milic, 1883.
- Merše, Majda: Gradivska problematika zgodovinskega slovaropisja (ob Kreljevem in Juričičevem besedju v Pleteršnikovem slovarju). *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja* (ur. Marko Jesenšek). Maribor: Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 2008, str. 307–325.
- Merše, Majda: Oblikoslovje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. *Slavistična revija. Trubarjeva številka*, 56/57, 2008/2009, št. 4–1, str. 47–68.
- Merše, Majda: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o jezikovnem sistemu, besedju in prevodni problematiki*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Merše, Majda: Upoštevanje glagolskega oblikoslovja 16. stoletja v jezikoslovnih delih 19. in prve polovice 20. stoletja. *Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Aleksandra Derganc). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 2002, str. 165–179.
- Metelko, Franc Serafin: *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. Laibach: gedruckt bey Leopold Eger, 1825.
- Moder, Janko: *Imensko in stvarno kazalo k Jezikoslovnim delom patra Stanislava Škrabca*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 1999.
- Müller, Jakob: Temelji slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. *Slavistična revija. Trubarjeva številka*, 56/57, 2008/2009, št. 4–1, str. 155–187.
- Murko, Matija: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Heidelberg: C. Winter Universitätsbuchhandlung, 1927.
- Narat, Jožica: Slovenski knjižni jezik 16. stoletja v luči besedoslovnih raziskav. *Slavistična revija. Trubarjeva številka*, 56/57, 2008/2009, št. 4–1, str. 105–138.
- Oblak, Vatroslav: Književno poročilo. Zgodovina slovenskega slovstva I. del. *Ljubljanski zvon*, 15, 1895, št. 4, str. 237–246, 306–317.
- Oblak, Vatroslav: Protestantске postile v slovenskem prevodu. *Letopis Matice Slovenske: za leto 1894*. Ljubljana: Slovenska matica, 1894, str. 202–219.
- Orel, Irena: Historizem v sinhronih oblikoslovnih opisih 19. in 20. stoletja. *Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture* (ur. Aleksandra Derganc). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 2002, str. 201–217.
- Orel, Irena: Slovanstvo v zgodovini slovenskega jezika. *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (ur. Vera Smole). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 27–38.
- Orel, Irena: Trubarjevo besedje v Pleteršnikovem slovarju. *Slavistična revija. Trubarjeva številka*, 56/57, 2008/2009, št. 4–1, str. 243–252.
- Orožen, Martina: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1996.

- Pleteršnik, Maks: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894–1895 (splet: www.fran.si).
- Pogačnik, Jože: *Starejše slovensko slovstvo*. Maribor: Obzorja, 1980.
- Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Premrou, Miroslav: Jurič Juričič. *Ljubljanski zvon*, 12, 1892, št. 12, str. 732–738.
- Rajhman, Jože (ur.): *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Rajhman, Jože (ur.): *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 1997.
- Rajhman, Jože: Pogled katoliške teologije na slovensko reformacijo. *III. Trubarjev zbornik* (ur. Franc Jakopin idr.). Ljubljana: Slovenska matica, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 1996, str. 86–92.
- Ramovš, Fran: *Kratka zgodovina slovenskega jezika I*. Ljubljana: Akademska založba, 1936.
- Ramovš, Fran: *Zbrano delo 2: razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1997.
- Rigler, Jakob: *Razprave o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Slovenska matica, 1986.
- Rigler, Jakob: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, 1968.
- Rotar, Janez: *Trubar in Južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1998.
- Rupel, Mirko: *Primož Trubar: Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Rupel, Mirko: Reformacija. *Zgodovina slovenskega slovstva 1* (ur. Alfonz Gspan idr.). Ljubljana: Slovenska matica, 1956.
- Rupel, Mirko: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Svetina, Anton: Protestantizem v Ljubljani. Kulturnozgodovinske slike. *Drugi Trubarjev zbornik: ob štiristoletnici slovenske knjige* (ur. Mirko Rupel). Ljubljana: Slovenska matica, 1952, str. 161–174.
- Šafárik, Pavol Jožef: *Geschichte der südslawischen Literatur*. Prag: Verlag von Friedrich Tempsky, 1864–1865.
- Škrabec, Stanislav: *Jezikoslovna dela 3, 4*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 1995, 1998.
- Štrekelj, Karel: *Zgodovina slovenskega slovstva 1*. (ur. Matija Ogrin). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Toporišič, Jože: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja, 2000.
- Toporišič, Jože: Trubarjevo delo kot negativum v očeh slovenskih besedoljubov in kritikov. *III. Trubarjev zbornik* (ur. Franc Jakopin idr.). Ljubljana: Slovenska matica, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 1996, str. 330–340.
- Trdina, Janez: *Zgodovina slovenskega naroda*. Ljubljana: Matica slovenska, 1866.
- Trubar, Primož: *Hifhna Pofilla*. Tübingen, 1595 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-5MO48HIO>).

equal to other Slovenian Protestant writers, and his linguistic ability in Slovenian has been analyzed in detail by Majda Merše.

Although Juričič's *Postilla* was preserved (as copies) in Carinthia and perhaps for at least some time in Prekmurje, Juričič's language did not have a major influence on the development of standard Slovenian, although in some respects it was closer to the norm shaped in the nineteenth century than the language of Trubar and Dalmatin. However, part of Juričič's distinctive vocabulary, also through its inclusion in Pleteršnik's Slovenian–German dictionary (although attributed to Krelj), was preserved in the standard language, and in some cases his lexemes were also established as neutral expressions.

ANJA DULAR

O poimenovanju našega jezika od Primoža Trubarja do Valentina Vodnika

Naj najprej navedem nekaj podatkov o rabi jezikov, ki so jih zapisali sodobniki v 16., 17. in 18. stoletju. Primož Trubar, slovenski verski reformator, se v Posvetilu knjige *Svetiga Pavla Lystuvi* (Tübingen 1567) obrača na kranjske plemkinje in jih hvali, da imajo po svojih gradovih, dvorih in hišah svetopisemske in druge nabožne knjige v nemškem in slovenskem jeziku ter jih ne puščajo, kakor delajo nekateri, da se neprebrane praše po klopeh, temveč iz njih berejo otrokom, družini in podložnikom.¹ Torej je jezik domačinov obvladalo in uporabljalo plemstvo, četudi so se mnoge od plemiških družin na Slovensko priselile.²

Manj pa je znana Megiserjeva knjiga o Benetkah, objavljena na začetku 17. stoletja.³ V njej ni opisal le Benetk, ampak tudi severnoitalijanska in furlanska mesta – Verono, Brescia, Bergamo, Cremono, Tarviso, Seravalle (danes v San Marinu), Oglej in Videm. Nadalje je pritegnil v obravnavo območje, ki je bilo nekoč del Beneške republike. Tako so vključena istrska in severno dalmatinska mesta Poreč, Pulj, Umag, Rovinj, Piran, Izola, Novi grad, Koper, Zadar, Šibenik, pa tudi grški otoki Zakintos, Kitera in Kreta. Ob opisu Trsta je zapisal, da meji na Kranjsko in Kras ter da tam uporabljajo prebivalci italijanski in »vindisch« ali »sclavonisch« jezik.⁴

V drugi polovici 17. stoletja je Janez Vajkard Valvasor vse vedenje o Kranjski združil v monumentalnem delu o zgodovini Kranjske – *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, ki je izšlo v Nürnbergu leta 1689. Opis dežele Kranjske – današnje osrednje Slovenije, prinaša tudi podatke o jezikih, ki so jih govorili in uporabljali v 17. stoletju. V Valvasorjevem delu beremo: »Die rechte allgemeine Land-Sprach

1 *Slovenski protestantski pisci*, str. 193–196.

2 Gl. razpravi Jerneja Kotarja in Mihe Preinfalka v tej monografiji.

3 Megiser, *Paradisus Deliciarum*.

4 Dular, Tompoko Megiser.

ist die Cräinerische; nebst derselben wird auch Illyrisch geredet, doch etwas corrupt und nicht allerdings rein.«⁵ V poglavju o jeziku *Von der Crainerischen und Slavonischen Sprache* piše o dveh jezikih, ki sta bila stalno prisotna – nemščina in slovenščina: »Jedoch herrschen durchgehends in allen Theilen desselben zweyerley Sprachen, nemlich die Slavonische (oder Windische) und die Teutsche; unter welchen beiden aber die letzte nur bei den Edlen und politen Leuten meistentheils gebräuchlich.«⁶ Na drugem mestu je omenil kar tri jezike, med katerimi je eden »sestavljen« iz obeh glavnih: »Unter denselben höret man dreyerly Sprachen, als die rechte Crainerische, rechte Teutsche, und drittens, die aus der Crainerisch - und Teutschen untereinander gemengte.«⁷ Sicer pa omenja še italijanščino, ki jo je uporabljajo plemstvo in trgovci v Ljubljani: »Die gewöhnliche Sprach ist zu Laybach insgemein die Crainerische und Teutsche, auch bey dem Adel und Kaufleuten die Italiänische, und wird sonst Alles nur Teutscher Sprache geschrieben.«⁸

V potopisih popotnikov, ki so potovali skozi naše kraje v 17. in 18. stoletju, so bile opisane predvsem tri znamenitosti – idrijski rudnik, Kras s svojimi jamami in presihajoče Cerknjiško jezero. Opazovali so tudi prebivalstvo, njihove navade in jezike, ki so jih uporabljali, to tem bolj, ker so vestno zapisovali, kakšne težave so imeli pri sporazumevanju, kadar so iskali prave poti, hrano, prenočišča. Tako je leta 1669 angleški zdravnik Edward Brown na popotovanju prek naše dežele zapisal, da v Idriji, kjer je bil znameniti rudnik živega srebra, razumejo več jezikov, a je povzel: »Sclavonian, the language of the Country,« in nadalje, »The Carniolans speak a Dialect of Sclavonian.«⁹ V razširjeni nemški izdaji Brownovega dela pa beremo: »Die Crainische Sprache ist eine Art von der Slavonischen.«¹⁰

Johann Georg Keyssler je leta 1730 poudaril, da znajo na današnjem slovenskem ozemlju ljudje veliko jezikov in to iz več jezikovnih skupin. Tudi v Italiji – v Piemontu je srečal ljudi, ki so znali govoriti tri jezike, a med njimi (jeziki) je bilo

-
- 5 Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 104 (prosti prevod: »Prvi splošni jezik je kranjski; poleg tega pa se govori tudi po ilirsko, toda nekoliko skvarjeno in ne povsem čisto«).
  - 6 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 271 (prosti prevod: »Vendar vladata prav povsod dva jezika, namreč slovanski (ali vindiš) in nemški; med njima je v rabi slednji le pri plemičih in izobražencih«). Gl. tudi: Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 183.
  - 7 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 278 (prosti prevod: »Med njimi slišimo troje jezikov, namreč pravo kranjščino, pravo nemščino in tretjič mešanico iz kranjščine in nemščine«).
  - 8 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 708 (prosti prevod: »Običajni jezik v Ljubljani je na splošno kranjski in nemški, pri plemstvu in trgovcih tudi italijanski; vse pa se zapisuje samo v nemščini«).
  - 9 Brown, *A Brief account*, str. 128, 133 (prosti prevod: »Slovenščina je jezik dežele in Kranjci govore narečje slovenščine«).
  - 10 Brown, *Auf genehmgehaltenes Gutachten und Veranlassung*, str. 210–211 (Prosti prevod: »Kranjski jezik je varianta slovenščine«).

več sorodnosti: »Die sclavonische Sprache dauret unter dem gemeinen Volke bis auf etliche Meilen vor Grätz ... Leute, die nur ein wenig über den gemeinen Stand sind, sprechen sclavonisch, deutsch und italienisch; die Vornehmen besitzen über dieses die französische Sprache.«¹¹

V Britanski knjižnici hranijo rokopis Johna Swintona iz leta 1734, kjer je zapisal, da je gostilničar v Ljubljani govoril zadovoljivo latinsko, a tekoče italijansko.¹² Ob opisu Gorice, mesta na jugozahodu ob slovensko-italijanski meji pa je omenil: »... slovenski (wendish ali sclavonian) jezik ne seže dlje na zahod kot do tegale mesta. Jeziki, govorjeni tukaj, so italijanščina, nemščina, slovenščina in čudna latinščina, ki se nagiba k francoščini. Prebivalci uporabljajo slednjega, in Benečani in ostali Italijani jih razumejo z veliko težavo. Italijanščina, ki jo tukaj govorijo, je furlanski dialekt. Vsi pravni spisi in cesarjevi edikti so objavljeni v nemščini.«¹³ Te, sicer skromne notice, kažejo, koliko jezikov so uporabljali za medsebojno komuniciranje na našem ozemlju v preteklih stoletjih in ne nazadnje, kako so jih poimenovali.

Čeprav se bomo v nadaljevanju omejili na tiskane vire oziroma na poimenovanja jezika v knjigah, naj tu opozorim še na dokument s konca 17. stoletja – pismo baronice Ester Maksimilijane Coraduzzi. V njem hčeri piše, da bodo našli koga, ki bo »znau slouensga brat«.¹⁴ Zgovoren je tudi opis meja bovškega glavarstva iz leta 1740, kjer so ob krajevnem imenu »Vrshig« (Vršič), ki ga uporabljajo »Lahi«, zapisal, da je *po slobenshim Vrshiz*.¹⁵ V arhivskem gradivu je takih notic seveda veliko in so bile že zbrane in objavljene ob razstavi ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije leta 1971.¹⁶

Odgovor na vprašanje, kako so imenovali jezik, v katerem so tiskali slovenske knjige, najdemo na njihovih naslovnica. Lahko je omenjen le jezik – *sklavonish*, *windisch*, *ilirski*, *kranjski*, knjige so predstavljene v slovenščino, v kranjski jezik ali pa tudi ljudi, ki jim je delo namenjeno – preprosti Slovenci, ljudje v slovenskih deželah, Kranjci in podobno.¹⁷ Zanimalo nas je, kdaj se pojavi termin »kranjski jezik« in kaj so pod tem poimenovanjem razumeli.

11 Keyssler, *Neueste Reisen durch Deutschland*, str. 1207 (prosti prevod: »Slovenski jezik sega med preprostim ljudstvom do nekaj milj pred Gradcem ... Ljudje, ki so po stanu malo višje od povprečja, govorijo slovensko, nemško in italijansko; višji sloji pa poleg tega tudi francosko«).

12 Shaw, John Swinton, str. 87; Shaw, *Foreign travellers*, str. 19.

13 Prevod besedila navajam po: Shaw, John Swinton, str. 90.

14 *Slovenska plemiška pisma*, str. 35.

15 Torkar, Gorazd Makarovič, str. 116. Na ta podatek me je prijazno opozoril Silvo Torkar.

16 Kos, *Slovenščina v dokumentih*.

17 Gl. tudi razpravo Borisa Golca v tej monografiji.

O *ljubih Slovincih* je pisal Trubar. Tako lahko začnemo s prvo slovensko tiskano knjigo Trubarjevim *Abecednikom in Katekizmom* (1550), kjer že v naslovu poudarja, da je namenjen preprostim Slovincem, da bi se naučili brati – *Abecedarium und der klein Catechismus in der Windischen Sprach: ane Buquice is tih se ty Mladi inu preprosti Slouenci mogo lahko vkratkim zhasu brati nauuzhiti*. Obenem pa vpeljuje pojem »windische sprach«, ki ga bomo srečali še pozneje. Pojma Slovenci in slovenski jezik uporablja Trubar tudi v nadaljnjih delih, npr. v *Abecedariju* (1555), *Novem testamentu* (1557), *Katekizemu* (1567).

Omenimo še nekatere druge protestantske pisce, ki so prav tako uporabljali pojem »slovenski jezik«. V delu Janža Tulščaka *Kerszhanske leipe molitve* (1579) je zapisano, da so zdaj prvič v »Slouenszhino stolmazhene«. Felicijan Trubar pa v izdaji *Lepih karszanskih molitev* (1595) dodal še prilastek naš – *v'nash Slovenski (jesik) tolmazhene*. Sebastjan Krelj je v *Otročji bibliji* (1566) zapisal tudi misel o slovenskih deželah (*slovenskih deshelah*),¹⁸ v prevodu *Postille* (1578) pa našteje tudi ljudi »našiga imena inu jezika ljudi, kir so okuli nas, Dolence, Istrijane, Vipavce & c., kateri skoraj povsod čistěši slovenski govore kakor mi po Kranju inu koroški deželi«.¹⁹ Končajmo z Jurijem Dalmatinom in njegovim uvodnim posvetilom k prevodu *Biblije* (1584), kjer primerja slovenski jezik z govorcami drugih jezikov, klasičnih in na kocu tudi sodobnih – Nemcev. Ljudi, ki ga govore, pa poimenuje Slovenci.²⁰

Žal poznamo prvo slovensko katoliško knjigo – *Katekizem* izpod peresa Lenarta Pacheneckerja, ki so ga natisnili v Gradcu leta 1574, a je zdaj izgubljena, le po navedbi iz Trubarjevega dela *Katekizem z dvema izlagama* (1575), a tudi tu v sicer latinskem naslovu zasledimo poimenovanje jezika – »lingua Slauonica«: *Compendium Catechismi Catholici in Slavonica lingua, per Quaestiones, in gratiam Catholicae iuventutis propositum*.²¹

Na koncu 16. stoletja pa moramo omeniti še Hieronima Megiserja, njegov štiri-jezični slovar – *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet, Germanicae, Latinae, Illyricaе, (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae* (1592). V naslovu sicer pojasnjuje ime »Illyricaе lingua«, kot »Sclavonica«, vendar že v živi pagini, ki je natisnjena na vseh straneh slovarja za posvetilom, najdemo tudi oznako – »Windisch«. Naj na tem mestu opozorimo, da je pri nekaterih besedah dodal tudi hrvaški izraz – npr. »Fragen – vprashati, cr. Pitati; Stat – mestu, cr. Varosh, grad«.

18 Krelj, *Otrozhia biblia*.

19 Krelj, *Postilla Slovenska*, Predgovor.

20 Dalmatin, *Biblija*.

21 Trubar, *Zbrana dela II*, str. 39.

V 17. stoletju je pri tiskanju slovenskih knjig bil zastoj, versko in kulturno življenje je zaznamovala protireformacija, kar pa ne pomeni, da literarnega ustvarjanja v tem času ni bilo, na to je pred nedavnim opozoril Matija Ogrin.²² Med publikacijami prve polovice tega stoletja lahko omenimo le italijansko slovenski slovar, ki ga je v Vidmu objavil Alasio da Sommaripa *Vocabolario Italiano, e Schiauo: che contiene vna breue instruttione per apprendere facilmente detta lingua Schiaua* (1607) in Čandkovo priredbo *Evangelia inu lystuvi* (1612), kjer je v podnaslovu zapisal: »Vsem catholishkim cerkvam, stuprau v'Krajnski Desheli, k'dobrimu, s'novizh is Bukovskiga na Slovénski jesik svestu prelosheni.« Prav tako v Gradcu je izšla nova priredba verskega priročnika *Evangelia inu lystuvi: na v'se nedele inu jmęnitne prasnike, ceiliga léita, po catholiski vishi, inu po teh ponoulenih mashnih bukvah resdeléni: vsem catholishkim slouenskim cerkuam, stupráu v'Krajnski deshéli, k' dobrimu, is Latinskiga na Slovénski jesik suestu prelosheni, inu s'novizh poprauleni* (1672), ki ga je redigiral in dopolnil Janez Ludvik Schönleben. Kot osnova za to novo izdajo mu je sicer služila Čandkova oziroma Hrenova izdaja evangelijev in beril, dopolnil pa jih je z odlomki, ki jih je na novo priredil.²³

Pomemben mejnik v razvoju tiskarstva na Slovenskem in s tem tudi produkcije slovenskih knjig je leto 1678, ko je Janez Krstnik Mayr v Ljubljani odprl podružnico svojega salzburškega podjetja. Mesto in dežela sta ponovno dobili tiskarno, ob njej pa je začela delovati tudi knjigarna. Vse do leta 1782 je bila v Ljubljani le ena tiskarna. Za Mayrji so tu tiskali knjige še Adam Friderik Reichard, njegova žena Ana Elizabeta in Janez Jurij Heptner. Temu je sledil Janez Friderik Eger, ob njem pa s podružnico svojega celovškega podjetja tudi Ignac Alojz Kleinmayer.²⁴ O njihovi tiskarski dejavnosti najdemo veliko podatkov v samih knjigah. Na tem mestu nas zanimajo predvsem slovenske knjige in oznake o jeziku tiska v njih. V obravnavo smo pritegnili tudi nekatere izdaje, ki so izšle v drugih habsburških dednih deželah in na Ogrskem – na Koroškem, Štajerskem, v Prekmurju in na Dunaju.

Ljubljanski tiskar Janez Jurij Mayr je 1715 in 1730 ponovno izdal priročnik *Evangelia in lystuvi*, to novo izdajo je priredil Adam Gaiger z redovniškim imenom oče Hipolit Novomeški. Na naslovnici najdemo tudi podatek o jeziku: »Is Latinskiga na Slovénski jesik svejstu preloshéni, inu s'novizh poprávleni.«²⁵ Dvojnost poimenovanja jezika – slovenski ali kranjski – pa imamo prvič v delu Roberta

22 Ogrin, Slovenski rokopisi 17. stoletja, str. 375–398.

23 Deželak Trojar, *Schönleben*, str. 226–227.

24 Dular, *Živeti od knjig*, str. 133–140, 144–146, 174–193.

25 Hipolit Novomeški, *Evangelia inu lystuvi*.

Bellarmina *Kratki sapopadek christianskiga navuka; is Latinskiga, inu Lashkiga, na Slovinski, ali Krainski iesik svestu prestavljen, inu pogmeran*, ki je izšlo pri istem tiskarju in založniku v Ljubljani leta 1728.

V uvodu *Pridig is bukviz imenvanih Exercitia s. ozheta Ignazia: sloshene na usako nedelo zhes lejtu* (1734) je jezuitski pridigar Jernej Basar zapisal, da so mu naložili »u'krajnskimu jesiku ene Bukve popisat«. ²⁶ V tekstu navaja, da se je izogibal nemških besed. Po analizi Kozme Ahačiča pa se je zavedal tudi razlik med slovenskimi narečji ter različnih možnosti za zapisovanje knjižnega jezika. ²⁷ Tako lahko razumemo tudi Basarjevo misel o zapisovanju besed, ki nikakor še ni bilo enotno: »Skusi taku krajnsku pisanje jest Slovenzam obene terdne regelze nestavim, temuzh sámu pot resodenem k'lohkeshimo branjo tiga mojga pjsanja, kateru, zhe najdesh, de ny po timo opominvanjo sturjenu, de je per nikaterih besedah eden, al drugi pushtab premenjen.« Tuhinjskega župnika Franca Mihaela Paglovca, avtorja in prevajalca številnih knjig, ki so izšle v prvi polovici 18. stoletja, doživele pa so številne nove izdaje in ponatise tudi v drugi polovici stoletja, je Martina Orožen označila kot soustvarjalca kranjskega knjižnega jezika v prvi polovici 18. stoletja. ²⁸ Naj naštejemo le nekatere prve izdaje publikacij *Tobiove bukve tu je Suetiga pisma stariga testamenta historia suetih navukov polna od tiga stariga Tobia, inu niegoviga synu na crainski jesik suestu preloshena* (1733); *Evangelia, inu branie: na nedele, inu prasnike zhes celu leitu, is latinskiga na crainski jesik svestu, inu skerbnu preloshene, popraulene, inu pogmerane* (1741); *Thomasa Kempensaria bukve v' katerih je sapopadenu to podvuzhenie, koku en sledni, bodi kakershniga stanu ozhe, ima, inu samore po Christusovim navuku, inu shiuleniu svoje shiulenie pelati, vishat, inu rounati, sa Christusam v' pravi brumnosti hoditi; v' to Cransko okuli Lublane navadno spraho skerbnu, inu suestu prestaulene* (1745). Kot prevajalec iz italijanščine pa se je podpisal v delu Lorenza Scupolija *Sveta voiska, to je: Svetu podvuzhenie, koku ima ta zhlovik zhes sourashnike te dushe se shtritat, inu usse hude shelle premoistriti, skusi to se h' pravi brumnosti pousignit* (1747). Oznaka jezika v vseh njegovih publikacijah je »kranjski jezik«. Zanimiva je tudi misel o jeziku, ki jo je zapisal v latinskem uvodu v knjižici *Evangelia inu branie*: »Zdi se, da je dobro rekel nekdo nekoč o kranjskem jeziku: Kdor ni vešč tega jezika, mu ne bo zadoščalo nobeno navodila, kdor pa je vešč, navodil sploh ne potrebuje.« Ahačič je ugotovil, da je s tem mislil na prav tako latinsko pisano uvodno besedilo v Schönlebnovi knjižici *Evangelia inu lystuvi* (1672). ²⁹

²⁶ Basar, *Pridige is bukviz*.

²⁷ Ahačič, *Pregled jezikovnih zapisov*.

²⁸ Orožen, F. M. Paglovec.

²⁹ Ahačič, *Pregled jezikovnih zapisov*, str. 253.

V drugi polovici 18. stoletja, ki ga v slovenski kulturni zgodovini označujemo s pojmom razsvetljenstvo, so nastale na Kranjskem velike spremembe. V izobraževanju moramo omeniti uvedbo obveznega šolanja za otroke med šestim in dvanajstim letom starosti ter reformo srednjega in višjega šolstva. S temi dogodki pa sta povezana tudi ukinitve jezuitskega reda v Ljubljani in ustanovitev liceja. Zbudi se večje zanimanje za naravoslovje, zgodovino, narodne običaje in seveda za slovenski jezik.³⁰

V poimenovanju jezika nastanejo spremembe. Ljubljanski tiski, ki jih lahko razdelimo v dve glavni skupini – to so priročniki za učenje branja in pisanja in pa verski priročniki, navajajo kot jezik publikacije predvsem kranjski jezik. Termin je uporabil v nemško pisani slovnici našega jezika Marko Pohlin leta 1768 (*Kraynska grammatika. das ist: Die crainerische Grammatik, oder Kunst die crainerische Sprach regelrichtig zu reden, und zu schreiben*). Pomemben prispevek je tudi Pohlinov slovar treh jezikov – *Tu malu besedishe treh jesikov* (1781), kjer je v živi pagini naš jezik označen kot kranjski (»Kraynsku«). V nadaljnjih treh desetletjih je bilo izdanih več jezikovnih učbenikov in pripomočkov, katerih glavni avtor je bil Pohlin – npr. *Nov popravljeni plateltaf ali Bukve teh zherk, inu besedi: sa vse kateri sè ozho Kransku brati is fundamenta vuzhiti* (1784); *Abecedika ali Plateltof: sa tiste, katiri se otte Krajnsku brati navzhiti* (1789); *Nov popravljeni plateltaf ali Bukve teh zherk, inu besedi: sa vse kateri sè ozho Kransku brati is fundamenta vuzhiti* (1794); *Plateltaf ali Bukve zherk, inu besedi: sa vse, kateri se hozhejo Krajnsko brati is sazhetka vuzhiti* (1808).

Drug sklop pa so na kranjski jezik predstavljene verske knjige. Delo jezuita, plodovitega pisatelja Gabriela Hevenesija *Quadragesima Christo patienti sacra*, ki je prvič izšlo na Dunaju leta 1710,³¹ je na »kraynski jesik preloshen« izšlo v prevodu Jožefa Hasla kot *Sveti post, Christusovimu terplenju posvezhen, u' vsakdanu spremishluvanje resdejlen* v Ljubljani leta 1770. Prav tako so iz latinščine prevedli *Branja, inu evangeliumi: na nedele, inu prasneke zhes zelu leytu, is Latinskiga na Kraynski jesik svestu, inu skerbnu prestavlene, popravlene, inu pogmirane* (1772), *Branja, inu evangeliumi: na nedele, inu prasneke zhes zelu leytu, is Latinskiga na Kraynski jesik svestu, inu skerbnu prestavlene, popravlene, inu pogmirane ... inu te satu postavlene zessarske gosposhine v' Kraynski dushelli na svitlobo dane* (1777), *Sveti postni evangeliumi: katiri se v' Katholshki Zirqvi skus shtirdeset dny s. posta beró, is Latinskega na Kraynsku prestavleni, se snajo k' vezhemu troshtu virneh kristianov v' postu per sgudneh mashah brati; [...] k' drugemu malu she, med ludy dani, ter sdej is perstavkam teh shtacionov*

30 Gspan, *Razsvetljenstvo*, str. 345–347.

31 Glonar, *Hevenesii Gabriel*.

Rimske Zirqve, inu velikeh odpustekov pogmirani itdr. je izšel v več izdajah – 1773, 1783, 1789. Med knjigami, namenjenimi verski vzgoji, omenimo le še Pohlinov prevod knjige Matthiasa Schoenberga *Oppravk tega zholveka* (1781).

Zanimiva sta prevoda knjig o babištvu, ki ju je napisal Raphael Johann Steidele, prevedel pa Anton Makovic.³² Mihael Promberger je leta 1782 v Ljubljani izdal prevod Steidelovega dela o babištvu, podatek o jeziku je naveden v predgovoru. Knjiga je namreč namenjena vsem krajem, v katerih je ta »slovenski jesik ta gmejn deshelni jesik«. ³³ Založnik druge knjige o babištvu istega avtorja in prevajalca je bil Henrik Viljem Korn, tu pa je na naslovnici opomba, da je delo »aus der deutschen in die krainerische Sprache übersetzt = na krajnski jesik preloshil Anton Makoviz«. ³⁴

O enotni oznaki jezika kot kranjskega pa ne moremo govoriti niti pri ljubljanskih tiskih s konca 18. stoletja. Poleg knjige o babištvu lahko naštejemo vsaj nekaj del, predvsem povezanih s cerkvenim življenjem, kjer je zapisano, da so objavljene v slovenskem jeziku. Tako je leta 1777 izšel *Kershanski navuk sa te maihne – na slovenski jesik vondan od eniga dobriga perjatla Gorishke shkofije*, pa Japljev prevod velikega katekizma – *Ta velki catekismus s' prashanjami – katériga je is Némshkiga na Slavénski jesik prestavil Juri Japel* (1779) in pesmarica *Zerkvene pesmi, litanie inu molitve, per boshji slushbi: is Nemshkiga na Slovensko prestavlene* (1788).

Le izjemoma pa najdemo oznako »kranjskih jezik« na tiskih zunaj Ljubljane. Naj navedem le dva primera – v Gorici ima tako oznako poročilo Johannesesa Bannesa o dogodkih pri Tolminu leta 1797 – *Christlich patriotische Freude wi-ber die am 24.ten May 1797. erfolgte Befreyung des Vaterlandes aus der feindlichen Bothmässigkeit: am Pffingstmondtag zu Tollmein bei Gelegenheit des öffentlichen Dankgebethes in krainerische Sprache vorgetragen*. V Kranju pa so *is nemshkiga na krajnski jesik preobrnil* in natisnili zgodbo grofice Genovefe (1800).³⁵ Nekaj desetletij mlajša je publikacija o devici Marji Mörl, ki so jo natisnili v Vidmu leta 1837, oznaka jezika na naslovnici omenja »krainski jezik«. ³⁶

Več slovenskih knjig je bilo natisnjenih v drugih krajih monarhije – v štajerskem Gradcu, Celovcu, v Prekmurju, na Dunaju. Praviloma so povsod uporabljali za oznako jezika pridevnik »slovenski«. Tako so leta 1783 v Gradcu izdali *Ta veliki catechismus sprashanjam, inu s odgovoram sa zessarške kralove deshele inu sholle: is*

32 Zupanič Slavec in Jaunig, Umiranje na porodni postelji.

33 Makovic, *Vshegarstvu*. Predgovor.

34 Makovic, *Prashanje inu odgovori zhes Vshegarstvu*.

35 *Ena lepa lubesniva inu brania vredna historia*.

36 *Zhudapolna historia samaknene divize Marie*.

nemščkiga na šlovinški jesik prepissan. Z začetka 19. stoletja pa lahko navedemo dela Janeza Nepomuka Primica, ki je dosledno uporabljal poimenovanje za jezik – »slovenski«. Prevedel je delo Benjamina Franklina *Prava pót k' dobrimu stanu, ali Ena beséda ob pravim zhasi: nékaj sa vsakiga zhlovéka/ na pervo is angléshkiga v' némshki, sdaj pak s' pervolenjam vikshi gospóske v' slovénski jesik prestávljena* (1812) in izdal več jezikovnih učbenikov – *Abezeda sa Šlovénze katéri se hózhejo Šlovénsko brati nauzhiti* (1812); *Némshko-šlovénske branja* (1813); *Novi némshko-slovénshki bukvar, al A. B. C. otrokon léhko sastoplen = Neues Slovenisch-Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A. B. C.* (1814).

V Celovcu so konec 18. in na začetku 19. stoletja natisnili več del jezuita jezikoslovca in nabožnega pisatelja Ožbolta Gutsmana. V učbenikih in slovarju je uporabljal poimenovanje za jezik – »vindiš«, kar sicer lahko prevajamo kot slovenski, a v priredbi učbenika za šolarje najdemo tudi izraz »slovenski« – *ABC ali Bukvize teh zherk inu besied sa šhularje inu druge, katiri ozhejo se navuzhiti prau slovensku brati* (1790). Gutsmanovo delo *Windische Sprachlehre* (1777) je bilo večkrat ponatisnjeno v 18. in 19. stoletju. Slovar *Deutsch-windisches Wörterbuch* (1789) prinaša tudi Zbirko v nemški jezik pojasnjenih (tolmačenih) slovenskih osnovnih besed in predvsem (zlasti) nekaterih izvirnih besed (*Sammlung der verdeutschen windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*).

Pohlinovo delo je podrobno analizirala Martina Orožen in ob tem opozorila še na eno njegovo dejavnost, namreč na njegovo pridigarstvo, ki je bilo v starejši literaturi le mimogrede omenjeno.³⁷ Nekatero njegove ljubljanske verske tiske smo že navedli, dunajski pa so zanimivi tudi zato, ker pri navedbi jezika publikacij navaja slovenski jezik. Okrog leta 1785 je izšel njegov prevod pridig jezuita Joanna Nepomuka Tschupicka, doktorja Svetega pisma, ki je več kot dvajset let deloval na dunajskem cesarskem dvoru. Že na naslovnici lahko beremo, da so »is nemshkega na slavenske jesik prestavlene«. ³⁸ Leta 1793 je na Dunaju izšla tudi drobna knjiga, nepodpisana Pohlinova protirevolucionarna pridiga, naperjena proti francoski svobodomiselnosti. V njej je zapisal, da je iz malega zrnca (o svobodi misli) v Franciji zraslo mogočno drevo, ki rodi slabe sadove in s svojimi košatimi vejami ogroža ves pošten svet. Natisnjena je v »slavenskem jesiku«. ³⁹ V cesarskem glavnem mestu je izdal Pohlin tudi obsežen učbenik in molitvenik, namenjen slovenskim vojakom iz različnih dežel monarhije – Štajerske, Koroške in Kranjske. Poleg

37 Orožen, Marko Pohlin.

38 Tschupick, *Pridige*; Orožen, Marko Pohlin, str. 363.

39 Pohlin, *Drevu franzoske svojbodshene*.

krščanske vzgoje je v njem mnogo napotkov za vojaško vsakdanje življenje. Tako jih spodbuja: »Beri kake dobre buqve, meshtraj se v' pisanju, rajtengi, risanju, ali v' enemu rokodelstvu.«⁴⁰

Povsem drugačna pa je situacija v Prekmurju. Tam so v zadnjih desetletjih 18. stoletja uporabljali termin slovenski. Tako je poimenovan jezik na naslovnici učbenika, ki so ga natisnili v Bratislavi – *Slovenski abecedar* (1786) in v verskih knjigah *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmiicsi Surdánszkom F. V Halli Saxonskoj* (1771). Mikloš Küzmič omenja v naslovih Slovence – *Knjiga molitvena za bolnike za Katoliške Slovence na Vogerskem* (okoli 1780). Pesnik in pisatelj, učitelj in pastor Štefan Sijarto je objavil mrliško pesmarico in molitvenik,⁴¹ v obeh publikacijah se obrača na bralce in jih označuje kot »slovenski narod«.

Naj na koncu omenimo še dve Vodnikovi deli, in sicer zapis *Popissuvanje Krajske Deshele v Veliki pratiki za leto 1795*, kjer je zapisal, da dežela »leshy med Koratanam, Stajerskim, Krovatskim, Liburnjo, Tershaskim morjam, inu Furlanio«,⁴² o jeziku pa: »Krajnzi imajo svoj lastni jesik, kateri od slovenskiga isvira, inu je v' shlahti s' Hrovatskim, Pemskim, Polskim, inu Moshkovitarskim. Krainski jesik se na mnogo sorto v'vustih tih prebivalzov skoraj v' vsaki vasi drvgazhi savija.« Vodnikov prevod *Kuharskih bukev*, ki »so is Nemškiga preslovenjene«⁴³ izšle v Ljubljani leta 1799, razlaga težave v slovenski terminologiji, povezane s kuharsko umetnostjo. V različnih krajih uporabljajo povsem druge izraze, sam pa je želel najti take, da bi jih razumeli povsod. Zdelo se mu je celo: »Ako bi ta razh tako naprej shla, bomo doshiveli, de se nebodo gorenz, dolenz, inu notranji eden drugiga sastopili; eden se bo ponemshval, drugi bo sam na sebi ostal, tretji bo napol Lah.« Kmečkim dekletom pa se je že dogajalo, da niso razumele mestne govornice: »Per mestih so nashem Slovenkam, katire se pridejo kuhat uzhit, narbol smeshne besede, kader v' novizh slishio.« Tako se obrača na gospodinje, da naj pomagajo izoblikovati čistejši »kuhinjski jezik«: »Narlaglaj bi meni v' ti rezhi pomagale gospodine po desheli, kir so narblishej per isvirki neskasheniga slovenstva.«⁴⁴

V pregledu smo želeli pokazati na podlagi tiskov od 16. do 18. stoletja, kako se je poimenovanje našega jezika spreminjalo skozi stoletja. V podnaslovih knjig

40 Pohlin, *Buqve sa brati, inu moliti Slavenskem*, str. 38–39.

41 Sijarto, *Mrtvecne peszmi*; Sijarto, *Molítvi na sztári szlovenszki jezik obrnyene*.

42 Vodnik, *Velika pratika*.

43 Vodnik, *Kuharske bukve*.

44 Vsi navedki iz »Predgovora« v *Kuharskih bukvah*.

namreč pogosto omenjajo, da je besedilo predstavljeno v slovenščino, poslovenjeno, predvsem na Koroškem je v uporabi tudi poimenovanje »vindiš«. V osrednji Sloveniji – deželi Kranjski – pa se začne uporabljati tudi termin »kranjski« jezik. Besedna zveza »kranjski jezik« se je za poimenovanje slovenščine uporabljala že prej, v tuji literaturi pa smo jo prvič zasledili v delih angleškega zdravnika Edwarda Browna, ko opisuje slovenske dežele. Za Valvasorja pa je bil kranjski jezik nemščina v primerjavi z ilirščino, ki jo je govorilo kmečko prebivalstvo.

Poimenovanje »kranjski jezik« pa se uveljavi šele v 18. stoletju, vendar moramo opozoriti, da je tako rekoč omejeno na publikacije oziroma tiske, ki so izšli v Ljubljani. Jezik v knjigah, ki so jih objavili v drugih deželah monarhije, pa je bil poimenovan kot slovenski, na Koroškem pa »vindiš«. Tudi Pohlinova dela, ki so bila objavljena na Dunaju, ne uporabljajo termina kranjski jezik. Posebej moramo omeniti prekmurske tiske, kjer je sicer nekoliko poseben jezik poimenovan kot »szlovenski«.

Naj se na koncu še vprašamo, kdo so bili ti, ki so brali, se učili slovensko. Kako jih poimenovati? Trubar se je obračal na »Ljube Slovence«. Slovence omenja Jernej Basar v predgovoru v *Pridigah* (1734). Jožef Hasl je leta 1770 v uvodu v *Sveti Postni Evangelij* zapisal, da je »z veliko težavo bukve prevedel v kraynski jesik, ker se je kot Slovenez is Celanskiga mejsta na Shtajerskimu po štiri in polletnem pridigarstvu v Ljubljani kranjskega jezika is branja vsake sorte kraynskih bukov navuzhivil«. ⁴⁵ Mikloš Küzmič omenja »Katoliške Slovence na Vogerskem«. Janez Pavel Ješenak je leta 1821 v Celju izdal *Bukve sa pomozh, inu prid kmetam potrebne ukupsloshene sa Šlovenze*. Torej smemo uporabljati ta termin tudi za tiste, ki so živeli v osrednji Sloveniji – na Kranjskem, ker so poudarjali pri poimenovanju jezika deželno pripadnost?

Nikakor ni bil moj namen nanizati vseh slovenskih knjig, ki so izšle v zgodnjem novem veku, izbrala sem le nekatere in poskušala prikazati spremembe v poimenovanju jezika. Nisem pa se dotaknila opomb, ki jih prav tako najdemo v publikacijah, da je imel ta jezik precej dialektov in je bilo tako težko ustvariti pravila ali pa le besedišče, ki bi bilo vsem razumljivo. Najbolj nazorno o tem piše Vodnik v *Kuharskih bukvah*.

45 Orožen, Pohlin, str. 364.

Viri in literatura

Literatura in objavljeni viri

- Ahačič, Kozma: Pregled jezikoslovnih zapisov o slovenščini v neslovnicih knjižnih in rokopisnih delih 1672–1758: II. Basar, Miklavc, Paglovec; pregled besedil po avtorjih in po tematiki. *Slavistična revija*, 57, 2010, št. 2, str. 249–267.
- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Alasia da Sommaripa: *Vocabolario Italiano, e Schiauo: che contiene vna breue instruttione per apprendere facilmente detta lingua Schiaua, le lor ordinarie salutationi, con vn ragionamento famigliare per li viandanti*. In *Vdine*, 1607 (splet: URN:NBN:SI:DOC-FX3TLDDX).
- Basar, Jernej: *Pridige is bukviz imenvanih Exercitia s. ozheta Ignazia: sloshene na usako nedelo zhes lejtu*. Labaci, 1734 (splet: URN:NBN:SI:DOC-ZXFAJNVP).
- Bellarmino, Roberto: *Kratki sapopadek christianskiga navuka; is Latinskiga, inu Lashkiga, na Slovinski, ali Krainski iesik svestu prestavljen, inu pogmeran*. Labaci, 1728 (splet: URN:NBN:SI:doc-1ZGR6YOT).
- Brown, Edward: *A Brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessalt, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friul*. London, 1673 (splet: URN=NBN:URN:NBN:SI:DOC-A1CY7RCO).
- Brown, Edward: *Auf genehmgehaltenes Gutachten und Veranlassung der Kön. Engell. Medicinischen Gesellschaft in Londen durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Servien, Bulgarien, Macedonien, Thessalien, Oesterreich, Steirmarck, Kärnthen, Carniolen, Friaul, [&]c gethane gantz sonderbare Reisen*. Nürnberg, 1686.
- Čandek, Janez: *Evangelia inu lystuvi: na vse nedéle, inu jmenite prasnike, céliga léjta, po stari kárszhanski navadi resdeleni: vsem catholishkim cerkvam, stupraui v'Krajnski Desheli, kdobrimu, snovizh is Bukovskiga na Slovénski jesik svestu prelosheni*. Gradec, 1612 (splet: URN:NBN:SI:DOC-oDZ4FLI6).
- Dalmatin, Jurij: *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta*. Wittemberg, 1584 (splet: URN:NBN:SI:DOC-8NAJPUXS).
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): Oris življenja in dela*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2017.
- Dular, Anja: *Tompoko Megiser!*. *Argo*, 60, 2017, št. 2, str. 120–126.
- Dular, Anja: *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.
- Ena lepa lubesniva inu brania vredna historia od te po nadoushnu ven isgnane svete grafnie Genofefe is tega mesta Pfalz: je is nemshkiga na krajnski jesik preobernena*. Kranj: Ignaz Kremshar, [1800?].
- Glonar, Joža: *Hevenesi Gabriel*. *Slovenski biografski leksikon 1*, Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1925–1932, str. 319.
- Gspan, Alfonz: *Razsvetljenje*. *Zgodovina slovenskega slovstva I* (ur. Lino Legiša). Ljubljana: Slovenska matica, 1956, str. 329–440.

- Hevenes, Gabriel: *Sveti post, Christusovimu terplenju posvezhen, u' vsakdanu spremishluvanje resdejen*. Ljubljana: Aloys Raab, 1770.
- Hipolit Novomeški: *Evangelia inu lystuvi: na vse nedele inu imenitne prásnikie, céilga léita ... usem catholishkim slovenskim cerkvam, stupráu v' Kráinski deshéli, k' dóbrimu is Latinskiga na Slovénski jesik svejstu preloshéni, inu s' nóvizh poprávleni*. Labaci, 1715 (splet: URN:NBN:SI:doc-UTB2MRY8).
- Keyssler, Johann Georg: *Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worinnen der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelt der Natürlichen, Gelehrten und Politischen Geschichte*. Hannover, 1751.
- Kos, Janez: *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja*. Ljubljana: Arhiv Slovenije, 1971.
- Krelj, Sebastijan: *Otrozhia biblia*. Augsburg, 1566 (splet: URN:NBN:SI:DOC-C8HLYFYFYP).
- Krelj, Sebastijan: *Postilla Slovenska, To ie, karshanske evangeliske predige, vèrhu vsaki nedelski evangelion skusi létu: sa hishne gospodarie, shole, mlade inu priproste lúdi*. Regensburg, 1567.
- Makovic, Anton: *Prashanja inu odgovori zhes Vshegarstvu, po navseh bukvah Rafaela Joanesa Steidela*. Ljubljana: Michael Promberger, 1782.
- Makovic, Anton: *Prashanje inu odgovori zhes Vshegarstvu: Vshegarske bukve sa babeze na Deshéli*. Ljubljana: Heinrich Wilhelm Korn, 1788 (splet: URN=URN:NBN:SI:DOC-HHPU7ABB).
- Megiser, Hieronim: *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet, Germanicae, Latinae, Illyrica, (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae. Graecii Styriae*, 1592 (splet: URN:NBN:SI:DOC-RL06CTA6).
- Megiser, Hieronim: *Paradisus Deliciarum; das ist Eigentliche und wahrhafftige Beschreibung Der wunderbaren mechtigen und in aller Welt hochberümbten Stadt Venedig*. Leipzig, 1610.
- Ogrin, Matija: *Slovenski rokopisi 17. stoletja v senci tridesetletne vojne in »doba književnega zastoja«*. *Tridesetletna vojna in Slovenci: evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja* (ur. Vanja Kočever). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020, str. 375–398.
- Orožen Martina: Marko Pohlin – oblikovalec oznanjevalnih besedil v obdobju razsvetljenstva. *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja, 2011, str. 357–387.
- Orožen, Martina: F. M. Paglovec kot soustvarjalec kranjskega knjižnega jezika v prvi polovici 18. stoletja. *Paglovčev zbornik* (ur. Marjeta Humar). Kamnik: Občina, 2011, str. 70–78.
- Paglovec, Mihael: *Evangelia, inu branie: na nedele, inu prasnike zhes celu leitu, is latinskiga na crainski jesik svestu, inu skerbnu preloshene, popraulene, inu pogmerane*. Labaci, 1741 (splet: URN:NBN:SI:doc-RM8GVEWV).
- Pohlin, Marko: *Buqve sa brati, inu moliti Slavenskem shovnirjam na Shtajerskemu, Koroshkemu, inu Kraynskemu ommislene*. Dunaj: Christian Grosser, 1799 (splet: URN=URN:NBN:SI:DOC-GFUOPETC).
- Pohlin, Marko: *Drevu franzoske svojbodshene v' eni pridegi zhes Evangelijum od shenofovega, serna na 25. Nedelo po Winkushtah is ozhitne prishneze v' leytu 1792*. Dunaj: Christian Grosser, 1793.

- Schönleben, Janez Ludvik: *Evangelia inu lystuvi: na vse nedele inu jmenitne prasnike, ceiliga léita, po catholiciski vishi, inu po teh ponoulenih mashnih bukvah resdeléni: vsem catholiciskim slouenskim cerkuam, stupráu v'Krainiski deshéli, k' dobrimu, is Latinskiga na Slovenski jesik suestu prelosheni, inu s'nouizh popprauleni*. Graz, 1672 (splet: URN:NBN:SI:DOC-F1MRGD0K).
- Shaw, Trevor: *Foreign travellers in the Slovene Karst 1537–1900*. Ljubljana: ZRC (ZRC SAZU); Postojna: Karst Research Institute at ZRC SAZU, 2000.
- Shaw, Trevor: John Swinton: potovanje skozi slovenske dežele leta 1734. *Kronika*, 47, 1999, št. 3, str. 82–89.
- Sijarto, Štefan: *Molítvi na sztári szlovenfzki jezik obrnyene, ino na haszek szlovenfzkoga národa vö dáne po Szijarto Stevani püczonfzkom solfzkim vucsiteli*. Sopron: Sziefz Anna Klára, 1797.
- Sijarto, Štefan: *Mrtvecsne peszmi, stere szo szti sztári píszm vküp pobráne, pobougsane, ino, na haszek szlovenszkoga národa zdaj oprvics na szvetloszt dáne*. Szomboteli: Sziesz Antoni, 1796 (splet: URN=URN:NBN:SI:DOC-XG559SUB).
- Slovenska plemiška pisma: družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja* (ur. Pavle Merku). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Slovenski protestantski pisci* (ur. Mirko Rupel in Branko Berčič). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Torkar, Silvo: Gorazd Makarovič: Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. *Glasnik slovenskega etnološkega društva*, 48, 2008, št. 3-4, str. 116–117.
- Trubar, Primož: *Zbrana dela Primoža Trubarja II* (ur. Igor Grdina). Ljubljana: Rokus, 2003.
- Tschupick, Johann Nepomuk: *Is nemshkega, na slavenske jesik prestavlene pridege na nedele zhes zelu lejtu: perve buque*. Dunaj: Kristian Groser, [1785?] (splet: URN=URN:NBN:SI:DOC-WKAZV0JN).
- Tulščak, Janž: *Kerszhanske leipe molitve sa vse potreibe inu stanuve, na vsaki dan skusi ceil tiedan, poprei v Bukouskim inu Nemshkim iesiki, skusi lansha Habermana, pissane, sdai pak tudi pervizh v Slouenszhino stolmazhene*. Ljubljana, 1579 (splet: URN:NBN:SI:DOC-38GM2QHK).
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689 (splet: URN:NBN:SI:DOC-NQQSKQM6).
- Vodnik, Valentin: *Kuharske bukve*. Ljubljana: Kleinmajer, 1799 (splet: URN:NBN:SI:DOC-MKZZ31GS).
- Vodnik, Valentin: *Velika Pratika ali Kalender*. Ljubljana: Wilh. Heinrich Korn, 1795 (splet: URN:NBN:SI:DOC-EUW8JRS8).
- Zhudapolna historia samaknene divize Marie od Mörl ktera shivi v' Kaltern na Tirolskim: is lashkiga v' krainsko prestavlena*. Videm: Jasbitz ino Bittesneck, 1837.
- Zupanič Slavec, Zvonka in Senta Jaunig: Umiranje na porodni postelji: prva zdravstvena babiška – knjiga v slovenskem jeziku. *Knjiga. Znanje. Razum: od protestantizma do razsvetljenstva (1500–1800)* (ur. Mojca Ferle in Irena Žmuc). Ljubljana: Mestni muzej, 2021, str. 340–349.

NAMING THE SLOVENIAN LANGUAGE FROM PRIMOŽ TRUBAR TO VALENTIN VODNIK

~~~~~

This overview examines publications from the sixteenth to eighteenth centuries to show how the name used for Slovenian has changed over the centuries. Namely, the subtitles of books often mentioned that the text was translated into Slovenian, and especially in Carinthia the term “Windish” was also used. In central Slovenia, in the province of Carniola, the term “Carniolan” (*kranjski*) also started being used for the language. The English physician Edward Browne was the first to use this term for the Slavic language that he encountered on his travels through Slovenian territory, whereas for Valvasor “Carniolan” was German, in contrast to “Illyrian,” which was spoken by the peasant population.

The designation “Carniolan” only became established in the eighteenth century, but it must be noted that it was practically limited to publications printed in Ljubljana. The language in books published in other provinces of the monarchy was called “Slovenian,” and in Carinthia “Windish.” Even Pohlin’s works, published in Vienna, do not use the term “Carniolan.” Special mention must be made of the Prekmurje publications, where a somewhat special language was referred to as *szlovenski* ‘Slovenian’.

Finally, one should also ask who read and learned Slovenian. How were they referred to? Trubar addressed them as *Ljubi Slovenci* ‘dear Slovenians’. Slovenians are mentioned by Bartholomaeus Bassar (*Jernej Basar*) in the preface to his *Pridige* (Sermons, 1734). Joseph Hasl (*Jožef Hasl*) wrote in the introduction to his *Sveti Post* (Holy Lent, 1770) that he “translated the book into the Carniolan language with great difficulty because, as a Slovenian from the town of Celje in Styria, he had learned the Carniolan language after four and a half years of preaching in Ljubljana and reading all sorts of Carniolan books.” Miklós Küzmics (*Mikloš Küzmič*) mentions “Catholic Slovenians in Hungary.” In 1821, Joannes Paul Jeschenagg (*Janez Pavel Ješenak*) published *Bukve sa pomozh, inu prid kmetam potrebne ukupsloshene sa šlovenze* (A Book for the Help and Aid of Farmers Compiled for Slovenians). May one therefore also use the term *Slovenians* for those that lived in central Slovenia, in Carniola, considering that they emphasized their provincial affiliation when naming their language?

The intention here was by no means to list all the Slovenian books that were published in the early modern period; only a few were selected to show the changes in naming Slovenian. Nor was attention turned to the remarks also found in publications that this language had quite a few dialects, and so it was difficult to create rules or even vocabulary that would be understandable to everyone. Valentin Vodnik addresses this most evidently in his *Kuharske bukve* (Cookbook, 1799).

BORIS GOLEC

Karniolizacija – stranpot v slovenski etnogenezi?*

Uvod

Ko se je konec 18. in na začetku 19. stoletja po Evropi kot neločljiva spremljevalka pro(ti)francoskega razpoloženja in domoljubja prebujala kolektivna (proto) narodna zavest, je na Slovenskem njene zgodnje buditelje kot eno najbolj perečih zaposlovalo vprašanje o enotnem poimenovanju ljudstva in jezika. Dihotomija splošno razširjene rabe terminov Slovenci – Kranjci in slovenski – kranjski je pri oblikovanju modernega naroda tedaj in še več desetletij pomenila oviro, s kakršno se v Evropi niso srečevali samo Slovenci. Načrtno opuščanje kranjskega lingvonima in etnonima ter njuno zamenjevanje s slovenskim v slovnica, knjižnih delih in prvih domoljubnih budnicah je zaznamovalo začetek procesa poenotenja, ki je trajal dobrega pol stoletja in se je v glavnem končal z uradnim priznanjem slovenskega jezika in imena leta 1849, neposredno po nastanku prvega narodnega programa med pomladjo narodov. Hkrati je bilo treba Slovence po imenu jasno razmejiti od drugih Slovanov, kar so v prvi polovici 19. stoletja rešili s prevzemom čeških terminov *Slovan* in *slovanski*.

V pričujoči razpravi se obdobja zgodnje »nacionalizacije« Slovencev, ki ga je monografsko obdelal Jernej Kosi (2013),¹ samo dotikam. Pozornost je posvečena starejšim obdobjem, pred začetkom načrtnega dela za uveljavitev enotnega imena ljudstva in jezika. Osrednje vprašanje se dotika nastanka, razširjenosti in vsebine lingvonima kranjski in etnonima Kranjec v zgodnjem novem veku. Te za slovensko etnogenezo še zdaleč ne nepomembne teme se zgodovinopisje doslej ni lotevalo

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti 2015–2020* (P6-0052 (A)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

¹ Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*.

sistematično. Tako še vedno ni raziskano niti pojavljanje obeh terminov v daljšem časovnem razponu. Razmerje kranjsko – slovensko in Kranjci – Slovenci je precej bolj kakor zgodovinarje zaposlovalo sloveniste (Janez Rotar, Irena Orel, Jakob Müller, Kozma Ahačič).² Zgodovinarji so v glavnem le mimogrede omenjali, da se kranjsko ime pojavlja tudi zunaj Kranjske, ne da bi ugotovitve problematizirali.³ Sam sem se vprašanja vsebine terminov Kranjci in kranjski dotaknil v monografiji o prehodni imenski kroatizaciji jezika in prebivalstva štirih obmejnih pokrajin na slovenskem vzhodu med 16. in začetkom 19. stoletja (2012),⁴ v kateri sem bežno opozoril na razširjenost kranjskega etnonima na nekranjskih območjih. Vprašanje sem nato problemsko posebej omenil na simpoziju o razvoju kolektivnih identitet (2019). Proces širitve imen Kranjci in kranjski na nekranjski prostor sem poimenoval karniolizacija in ga postavil ob bok (imenski) kroatizaciji, ki je v zgodnjem novem veku zajela del vzhodnih slovenskih pokrajin.⁵ Oba izraza je medtem skupaj s predstavljenimi ugotovitvami povzel in nadgradil Vanja Kočevar v obsežni razpravi o slovenski zgodnjenovoveški etnični identiteti (2019).⁶ Pričujoča obravnava poskuša v zvezi s karniolizacijo odgovoriti na nekatera po mojem mnenju ključna vprašanja in pomeni torzo za nadaljnje usmerjene raziskave in interpretacije, pri katerih bo nujno potreben interdisciplinarni pristop.

Opredelitev problema

Proces, ki sem ga poimenoval karniolizacija, je mogoče preučevati na različnih ravneh, od poimenovanj za knjižni jezik v tiskanih delih, prek opredelitve jezikov in ljudstev pri sodobnih piscih (jezikoslovcih, topografih, zgodovinarjih, domoznancih), (samo)identifikacij posameznikov do poimenovanj prebivalstva in posameznih vernakularjev v različnih okoliščinah. Doslej je bilo zelo malo pozornosti posvečene pojavnosti kranjskega imena v »nevtralnih«² virih, v katerih so lingvonimi in etnonimi bodisi predmet (samo)identifikacije oseb, zlasti izobražencev, bodisi imajo izključno praktično funkcijo: sporočajo na primer, v katerem jeziku je bilo nekaj povedano ali zapisano, katere jezike določena oseba

2 Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja; Orel, Kranjski jezik; Müller, Kranjstvo in slovenstvo; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 25–27.

3 Npr. Vrhovnik, *Nekaj o slovenskih pridigah*, str. 35; Kalc, *Prispevek za zgodovino*, str. 76, 77.

4 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 46–47.

5 Golec, *Karniolizacija – stranpot*.

6 Kočevar, *Ali je slovenska* (2. del), str. 395–411.

obvlada oziroma jih ne obvlada, kateri jezik je na nekem območju potreben za sporazumevanje, pridiganje ipd.

Izhodiščno vprašanje pričujoče obravnave izhaja iz trditve Jerneja Kopitarja (1808), da je posebno ime Kranjci v veljavi na Kranjskem že, »odkar ljudje pomnijo«. ⁷ Z najširšim naborom virov bom poskušal ugotoviti, kako daleč v preteklost res sega imenska dihotomija, kot je dokumentirana konec 18. in na začetku 19. stoletja, in kako močna je bila v posameznih stoletjih zgodnjega novega veka. S tem je neposredno povezano vprašanje o razširjenosti, vsebini in vlogi kranjskega lingvonima in etnonima tako na samem Kranjskem kakor zunaj dežele. Njuno pojavljanje na nekranjskih območjih je poglobitveni dokaz, kdaj leksem Kranjec ni več vezan na politični okvir dežele, ampak gre za etnonim v polnem pomenu besede, kranjski pa je samostojen lingvonim in ne zgolj označevalec določenega vernakularja. V zvezi s tem se poraja vprašanje, v kakšnem razmerju je bilo v različnih obdobjih Kranjec/kranjski do slovenskega etnonima in lingvonima, pri čemer bom pustil ob strani že dodobra osvetljeno vprašanje semantične vrednosti pojmov Slovenec in slovenski. ⁸

Kadar se oznaka Kranjec (*Krainer, Carniolus*) nanaša na prebivalca oziroma skupino prebivalcev dežele Kranjske, iz »nevtralnih« virov ni mogoče z gotovostjo razbrati, ali je mišljena kot ime za prebivalca Kranjske ali pa ima funkcijo etnonima. ⁹ Na etnonim je mogoče sklepati kvečjemu iz konteksta, ko se Kranjec (*Carniolus, Krainer*) omenja v družbi drugih pokrajinskih in/ali etničnih oznak za prebivalce Kranjske (Kočevar, Hrvat, Istran). Podobno velja za termin kranjski jezik, kadar in dokler se ta nanaša samo na slovenščino, ki je bila v rabi na Kranjskem (od narečij do knjižnega jezika). Šele njegovo pojavljanje zunaj deželnih meja je lahko zanesljiv pokazatelj, da gre za (naddeželni) lingvonim.

V pričujoči obravnavi poskušam odgovoriti na **tri ključna vprašanja**. Prvo je sam potek procesa imenske karniolizacije vključno z razlogi za uveljavitev in širjenje kranjskega imena. Kot drugo se postavlja vprašanje, zakaj karniolizacija ni zajela imena celotnega ljudstva in jezika, še zlasti ob dejstvu, da se je ime vodilne in edine skoraj povsem slovenske dežele do začetka narodne prebuje že močno zasidrilo tudi zunaj kranjskega prostora. In končno ne moremo mimo vprašanja

7 Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. VI.

8 O tem gl. zlasti Müller, Raba imena Slovenci; Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja.

9 V množinski obliki se Kranjci največkrat pojavljajo v specifičnem pomenu besede, denimo, ko gre za člane kranjskih deželnih stanov v razmerju do deželanov drugih dežel ali za kranjske vojake med vojaškimi enotami iz različnih dežel, podobno kot Štajerci in Korošci (prim. Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil str. 85, 292 in 302).

učinkov karniolizacije. Je proces imenske karniolizacije deloval na etnogenezo modernih Slovencev dezintegrativno?

Izhodišče: Razsvetljenski jezikoslovci in literati o dihotomiji kranjsko – slovensko

Slovenski razsvetljenci s preloma 18. in 19. stoletja so se – oprti na zgodovinski razvoj slovenskega knjižnega jezika od protestantizma dalje in na dejstvo, da prebivalstvo štirih dežel na skrajnem jugovzhodnem koncu Cesarstva govori skupen jezik, česar se tudi zaveda – kot rečeno, soočali s težavo, kako premostiti dihotomijo poimenovanj Slovenci – Kranjci in slovenski – kranjski.

Jernej Kopitar v prvi znanstveni slovnici slovenskega jezika (1808) po besedah Janeza Rotarja »izpričuje, kako je bilo v njegovem času globoko in bolj kot kadarkoli poprej ukoreninjeno kranjsko deželno poimenovanje, kar pa pri pisateljih ni ne izpodrinilo in ne nadomestilo skupnega slovenskega poimenovanja. Najbrž je k temu veliko pripomoglo dejstvo, da so Korošci in Štajerci vseskozi uporabljali ta etnik.«¹⁰ Kopitar govori o Slovencih kot o Vindih, ki živijo v južni Nemčiji, na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in v Furlaniji, vendar v opombi pojasnjuje, da to ime ni povsem pravilno, kajti:

samo štajerskim in koroškim Slovanom pravijo Vindi (Winden), se pravi Slovani (Slaven), da se ločijo od svojih nemških rojakov, [...] zato se tudi sami imenujejo Slovenci (Slovénzi), se pravi ljudje iz slovanskega ljudskega debla, ne iz nemškega: skupno ime naroda se je spremenilo v ime vrste (Species=Nahme). – Na Kranjskem, kjer je vsa dežela poseljena s Slovani, pa je bil ta povod odveč, zato je v veljavi izključno posebno ime (Special=Nahme) Kranjci (Krainger, Krajnzi) že, odkar ljudje pominijo (ausschließend seit Mannsgedenken). Jezik, obleka in način življenja so pri Vindih isti kakor pri Kranjcih, a nikoli Kranjca ne imenujejo Slovenec v posebnem pomenu (im speziellen Sinne) in obratno Slovenca nikoli Kranjec.¹¹

Rotar (1988) je na podlagi nabora naslovov knjižnih del v slovenščini, v katerih

10 Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 352.

11 Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. VI. Prim. Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 351–352.

se pojavljajo lingvonimi in etnonimi, Kopitarju oporekal s trditvijo, da »so se ravno Kranjci dosledno imenovali tako Windische kot Slovenci« in da je »Kopitarjevo utemeljevanje odkar ljudje pomnijo« nekoliko svojevoljno, ker se v tem primeru pač ni treba sklicevati na ljudski spomin«. Po Rotarju se »ime Kranjec ne v Trubarjevem ne v kasnejšem času ni uveljavilo kot etnik species, kot »posebno ime«, kakor piše Kopitar, ampak se je kot deželno povezovalo z etnikom Slovenec, Slovenci, v čemer so reformatorjem sledili tako rekoč vsi katoliški pisci 17. in 18. stoletja«. ¹² Nasproti Kopitarjevim trditvam je Rotar postavil zapis o etnonimih in lingvonimih v drugi knjigi Linhartove *Zgodovine Kranjske in drugih dežel južnih Slovanov Avstrije* (1791). Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem naj bi po Linhartu nekoč živeli »eni in isti Vindi ali Slovani«, zaradi politične razdeljenosti dežel pa so se pozneje »Vindi na Koroškem in Kranjskem ločili od Vindov na Kranjskem«. ¹³ V Linhartovem času je bilo stanje naslednje: Vindi na Štajerskem in Koroškem naj bi sami sebe imenovali Slovenci (*Slovenzi*) in svoj jezik slovenski (*slovenfski*), prav tako pa naj bi se na Kranjskem vsak domačin prepoznal po imenu *Slovenz* in svojo govorico po označbi *slovenfski jezik*. ¹⁴ Vendar je za pravilno razumevanje zadnje trditve treba upoštevati kontekst: Linhart govori o slovanskih »narečjih« in etimologiji, pri čemer zanemarja razlike in poudarja skupne imenovalce. Poleg tega glagol prepoznati se (*sich erkennen*) ne pomeni isto kakor imenovati se oziroma označevati se. Tudi Valentin Vodnik je leta 1808 v pismu Dobrovškemu izrazil bolj lastne želje, kakor da bi podal dejansko stanje, ko je zapisal: »Pravimo si *Slovinci* (*Slovenzi*), našemu jeziku slovenski (*Slovensko*), čeprav se je začelo to poimenovanje na Kranjskem izgubljeni in prehaja v *Krajnec*, *Krajnsko* (*Krajnez*, *Kranjfsko*)«. ¹⁵ V resnici je bilo na Kranjskem na prelomu iz 18. v 19. stoletje trdno zasidrano kranjsko ime, in sicer tako lingvonim kot etnonim, slovensko ime pa bolj ali manj samo prepoznavno. Z njim so Kranjci v vsakdanji rabi označevali širši slovenski in deloma tudi neslovenski, slovanski prostor.

Kot verodostojnemu pričevalcu o rabi etnonimov in lingvonimov tega časa pripada posebno mesto Juriju Japlju. Njegov zelo pozno odkriti rokopis o slovenskem jeziku, ki ga je pripravil za sanktpeterburškega jezikoslovca Bacmeistra, je glede poimenovanj veliko natančnejši od Kopitarjevih, Linhartovih ali Vodnikovih lapidarnih zabeležk. Napisan je v francoščini in datiran z letnico 1773, nastajal

¹² Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 352.

¹³ Linhart, *Versuch einer Geschichte*, str. 203.

¹⁴ Prav tam, str. 198–199.

¹⁵ Vodnik, *Zbrano delo*, str. 279. Prim. Kosi, *Kako je nastal*, str. 248.

pa je najmanj do leta 1784.¹⁶ Japelj v njem v celoti potrjuje in še podkrepi poznejšo Kopitarjevo geografsko pogojeno dvojnost imena ljudstva in jezika, pri čemer razkrije pomembno dejstvo, da se etnonim *Kranjci* in lingvonim *kranjski* nista omejevala samo na deželo Kranjsko, ampak sta pokrivala še velik del slovenskega zahoda.

Japelj je svojo materinščino imenoval *kranjski ali slovenski jezik (la maternelle Carniolien ne ou Sclavonique)* in o njej zapisal, da

se govori predvsem v okolici glavnega mesta (Kranjske) in po celotnem Kranjskem, s čimer razumem Zgornjo, Spodnjo, Srednjo in Notranjo Kranjsko,¹⁷ v velikem delu Avstrijskega Primorja¹⁸ in grofije Goriške.¹⁹ Isti jezik govorijo na spodnjem Štajerskem do onstran reke Drave, na spodnjem Koroškem in v delu zgornje Koroške, čeprav se na Koroškem in Štajerskem ne imenuje več kranjski jezik (la langue Carniolienne), temveč din /.../;²⁰ kar pa razen nekaj (drugačnih) samoglasnikov končno ni nič drugega kakor kranjščina.

Poleg geografsko pogojenih različnih poimenovanj jezika je Japelj ponudil tudi precej natančno sliko o razširjenosti obeh samopoimenovanj govorcev slovensčine: »Ljudstva (*les peuples*), ki govorijo ta jezik, se imenujejo predvsem *Krainzi*, *Carnioliens*, in nato *Slovénzi*, *Sclavoniques*. Pod prvim imenom, *Krainzi*, je razumeti prebivalce Zgornje Kranjske, *Goréinzi*, in Spodnje, *doléinzi*, prebivalce Notranje in Srednje Kranjske, med katere spadajo prebivalci Pivke, *piuzheni*, Krasa, *Krafshouzi*,

16 Besedilo je v naslovu sicer datirano z letnico 1773, vendar priča letnica 1784 v samem besedilu o poznejšem dokončanju. V Sankt Peterburgu shranjeno besedilo je leta 2004 objavil njegov odkritelj, estonsko-ruski slavist A. D. Duličenko (Duličenko, Neznani rokopisi). Na pomen rokopisa za našo problematiko je leta 2010 opozoril Jakob Müller (Müller, Kranjstvo in slovenstvo).

17 Japelj je namesto tedanje, leta 1748 uvedene upravno-politične delitve Kranjske na tri okrožja, Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko, raje uporabil tradicionalno prejšnjo delitev na deželne četrti (Žontar, *Handbücher und Karten*, str. 77; Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118). Tako je lahko od petih četrti upravičeno izpustil Istrsko na severovzhodnem delu istrskega polotoka, saj v njej ni bilo Slovencev.

18 Avstrijsko primorje je bilo med letoma 1748 in 1776 ime merkantilne province s središčem v Trstu, ki ni imela vedno enakega obsega. Nazadnje je poleg tržaškega ozemlja vključevala Oglej in avstrijska kvarnerska pristanišča Reko, Senj, Bakar, Kraljevico in Karlobag (Žontar, Uprava Štajerske, str. 78; Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118).

19 Goriška je bila od leta 1754 združena z Gradiško, v kateri ni bilo Slovencev, v pokneženo grofijo Goriško in Gradiško (Žontar, Uprava Štajerske, str. 87; Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118).

20 Duličenko manjkajočega dela besede ni mogel prebrati. Müller ugotavlja, da je bilo vsekakor povezano z imenom Windische (Vindin?) (Müller, Kranjstvo in slovenstvo, str. 100). Glede na manjkajoči drugi del besede je Duličenko kot *din* očitno bral *vin* (Vinden?).

in Vipavske, *Ipauzi*. Mednje je mogoče šteti tudi prebivalce velikega dela grofije Goriške, in sicer tiste s Tolminskega, *Tomynzi*, in one iz okolice Gorice. Drugo poimenovanje, *Slovénzi*, *Sclavoniques*, je lastno vsem prebivalcem spodnje Štajerske, *Shtajerzi*, in spodnje Koroške, *Koroshzi*, kot tudi nekaj skupinam (*peuplades*) v nadškofiji Videm.²¹

Zelo podobno sliko je Japelj podal pred koncem življenja v svoji rokopisni *Slavische Sprachlehre* (1807).²² Slovenščina (*Slavische Sprache, lingua slavica*) je v uvodu opredeljena kot jezik, ki se govori na Kranjskem in v nekaterih sosednjih deželah. V vzorcih se ponavljajo *Krainer und Winden* ter *Slavischkrainerische*. Kranjci se vežejo na Kranjsko, Goriško grofijo in bližnje Primorje, medtem ko na Koroškem in v celjskem okrožju Štajerske²³ živijo Slovenci (*Windische*), ki govorijo kranjskemu zelo podoben jezik. Zanimivo je, da je Japelj v rokopisni slovnici izpustil štajerske Slovence severno od Drave, v takratnem mariborskem okrožju. Na drugi strani pa je njegova geografska zamejitev etničnega in jezikovnega prostora Slovencev v poročilu Bacmeistru najbrž sploh prva, ki vključuje Beneške Slovence.

Z obema rokopisoma, še posebej s prvim, strokovni javnosti do nedavnega neznanim in zato v literaturi komaj upoštevanim, je Japelj potrdil opažanja, ki doslej še niso bila deležna ustrezne obravnave: kranjski lingvonim in etnonim v 18. stoletju v »nevtralnih«²⁴ virih – nejezikoslovnih in neknjižnih – ne le močno dominirata na Kranjskem, kjer slovensko ime iz tovrstnih virov domala izgine, ampak sta izpričana tudi zunaj Kranjske, zlasti na Goriškem in Tržaškem, sporadično pa se pojavljata še v južnem in zahodnem delu slovenske Štajerske. Ugotovitve, ki jih bom natančneje predstavil v nadaljevanju, se ujema-jo s spoznanji Jakoba Müllerja na podlagi analize etnonimov in lingvonimov v (pod)naslovihi knjižnih del v Japljevem času in pri Japlju samem. Po Müllerju je bil kranjski jezik vezan na Kranjsko, sprejemala sta ga tudi primorski zahod in deloma celjsko območje, nikakor pa ne preostala slovenska Štajerska in Koroška. Slovensko je v knjižnih podnaslovihi pokrivalo Kranjsko, Goriško, Primorsko, Štajersko in Koroško, vendar se je zlasti s stališča Kranjcev fokusiralo na štajerski in koroški prostor.²⁴

21 Duličenko, Neznani rokopis, str. 66. Prim. Müller, Kranjstvo in slovenstvo, str. 100.

22 Müller, Kranjstvo in slovenstvo, str. 102.

23 Celjsko okrožje je od ustanovitve leta 1748 na severu povsod segalo do Drave, na kateri je mejilo na Mariborsko okrožje (enak obseg je imela od 16. stoletja celjska četrt), nato pa so mejo leta 1783 na glavnini njenega poteka pomaknili nekaj kilometrov južno od Drave (Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118).

24 Müller, Kranjstvo in slovenstvo, str. 104.

Kranjski etnonim in lingvonim na Kranjskem

Splošna raba termina kranjski za slovenski jezik na Kranjskem, kot smo ji priča v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja, in z njo povezana geografsko pogojena dihotomija kranjsko – slovensko in Kranjec – Slovenec, sodeč po pojavnosti kranjskega imena v virih nista mogli biti konstantni skozi celotni zgodnji novi vek.

Kot bomo videli, je bila zasidranost kranjskega imena v deželi v Kopitarjevi dobi precej podobna v Valvasorjevem času, konec 17. stoletja, pred tem pa pričajo viri o večji diferenciranosti oziroma močnejši alternativni rabi kranjskega in slovenskega poimenovanja. Glede na govorico virov se je na Kranjskem prej kakor lingvonim kranjski utrdil pojem Kranjec kot etnonim. Tu najverjetneje že v Trubarjevem času ni imel prave konkurence v Slovincu, medtem ko je lingvonim kranjski povsem prevladal nad slovenskim šele v 17. oziroma v prvi polovici 18. stoletja.

Čeprav že pri **Valvasorju** dobimo vtis, da v njegovem času imenujejo prevladujoči jezik na Kranjskem samo kranjski, je treba upoštevati, da je polihistor zaradi deželnega koncepta *Slave vojvodine Kranjske* (1689) dajal absolutno prednost kranjskemu pred slovenskim. V nadaljevanju bomo videli, da se je v njegovem času kranjsko ime za živelj in jezik kot jasno razlikovalno in prepoznavno sicer vedno močnejše uveljavljalo, da pa je v virih konec 17. stoletja še precej pogosto govor tudi o slovenskem jeziku.

Valvasorjevo *Slavo* je zato treba jemati z določeno rezervo, na drugi strani pa gre vendarle za temeljni zgodnjenovoveški opisni oziroma razlagalni vir za kranjsko ime kot etnično, z vsebino, ki jo je, kot bomo videli, mogoče zaznati tudi že v starejših virih. Valvasor na več mestih razlikuje med »pravimi Kranjci« oziroma »pravimi naravnimi Kranjci«, torej Kranjci v etničnem smislu, in preostalimi prebivalci Kranjske. Ti so, če izvzamemo istrski (tj. hrvaški del) dežele: Kočevarji, Uskoki ali Vlahi in Čiči, od pravih Kranjcev pa loči tudi Vipavce in Kraševce, ker da imajo drugačen jezik in nošo.²⁵ Vendar so razlike med zadnjimi in pravimi

25 Po Valvasorju živijo na Zgornjem Kranjskem »pravi Kranjci« (*rechte Crainer*), kakršna sta tudi njihov jezik in noša, le v Bitnjah lomijo nemško in kranjsko, pri Beli Peči pa ne znajo kranjsko, ampak samo nemško (Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 110–111). Na Spodnjem Kranjskem so vsi prebivalci »pravi naravni Kranjci« (*recht=natuerliche Crainer*) (prav tam, str. 174), medtem ko razlikuje na Srednjem in na Notranjem Kranjskem »četvero prebivalcev« (*viererley Einwohner*), ki jim pravi tudi »vrste prebivalcev« (*Gattung, Geschlecht*). Tako živijo na Srednjem Kranjskem Kočevarji, Uskoki ali Vlahi, Hrvati in pravi Kranjci (prav tam, str. 210–211), na Notranjem Kranjskem pa Vipavci, Kraševci, Čiči in pravi Kranjci; Vipavci govorijo precej drugače od ostalih

Kranjci tako majhne, da pri naštevanju jezikov ne navaja vipavskega in kraškega jezika. Za delitev Kranjcev na več »vrst prebivalcev« (*Gattung/Geschlecht der Einwohner*) je za Valvasorja ob noši in navadah glavni kriterij jezik. Na Kranjskem je, kot pravi, »pravi in splošni deželni jezik kranjski«, poleg kranjščine pa govorijo v deželi še ne povsem čisto ilirsko, nadalje hrvaško, slavonsko (*Sclavonisch*), dalmatinsko, kočevarsko, istrsko, italijansko in nemško.²⁶ »Prava kranjščina« se v *Slavi* na vseh mestih veže na »prave Kranjce«.²⁷

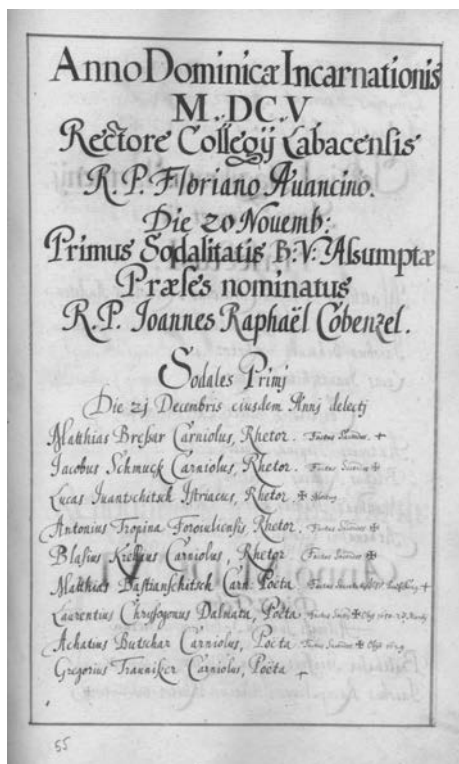
Da Kranjec že pred Valvasorjem ni bil več samo pokrajinska oziroma deželna identifikacija, ampak etnično-jezikovna kategorija, spričuje posredno, a dovolj jasno knjiga članov ljubljanske jezuitske kongregacije (1605–1782), v katero so vstopili skoraj vsi dijaki zadnjih dveh letnikov jezuitske gimnazije.²⁸ Večidel so vanjo vpisovali le imena, v nekaterih obdobjih, največ v prvi polovici 17. stoletja, pa tudi krajevno, deželno, državno oziroma etnično pripadnost gimnazijcev, npr. *Italus, Hungarus, Suevus, Belga, Norvegus, Croata, Istriacus, Dalmata, Foroiuliensis* idr. Glede slovenskega prostora so upoštevali deželno pripadnost (*Carniolus, Styryus, Goritiensis, Carinthus, Tergestinus*), pri čemer brez podatkov o krajevnem izvoru ni mogoče vedeti, ali se med Kranjci vendarle ne skriva tudi kak Nekranjec. Je pa gotovo nekaj: če Kranjec (*Carniolus*) ne bi bil etnična kategorija, od leta 1617 ne bi ločeno navajali Kočevarjev (*Gottscheviensis*).²⁹ Tudi kranjskih Istranov iz Istrske

(»Sie reden auch viel anders als die Andren«), Kraševci pa imajo svoj poseben jezik in nošo (»haben ihre absonderliche Sprach und Kleidung«). Čiči so podobni Kraševcem, vendar so od njih zelo oddaljeni po jeziku in govorijo čisto poseben jezik, kot pravi Japidi (prav tam, str. 255–256). V Istri Valvasor Kranjcev, razumljivo, ne omenja, ampak živijo tu Rečani, Dalmatinci ali Liburnjci in pravi Istrani, vsak s čisto posebnim jezikom, nošo in načinom življenja (str. 285–286).

- 26 Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 104. – Glede na umestitev jezika *Sclavonisch* med *Kroatisch* in *Dalmatisch*, gre za današnjo kajkavščino, takrat še imenovano slovenski jezik. Ilirsko govorijo po vsem sodeč Čiči, naseljeni med gradovoma Na Školu in Socerb (Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 255).
- 27 Pri opisu kranjskega in slovanskega jezika v VI. knjigi *Slave* beremo, da je na Zgornjem Kranjskem slišati troje jezikov: pravo kranjščino, pravo nemščino in mešanico obeh (Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 278), na Spodnjem Kranjskem – prebivalci so Dolenjci – govorijo kranjsko, a v vsakem kraju malo drugače (prav tam, str. 288), posebna poglavja so namenjena jezikom in šegam Uskokov ali Vlahov (prav tam, str. 292–299), Kočevarjev (prav tam, str. 299–301), Hrvatov (prav tam, str. 302–305), Vipavcev (prav tam, 305–309), Kraševcev (prav tam, str. 310–319), Rečanov (prav tam, str. 320–327) in Istranov (prav tam, str. 327–341).
- 28 Knjiga je bila kontinuirano vodena od srede 17. stoletja, ko je Janez Ludvik Schönleben prepisal za nazaj nove člane od leta 1605, zadnji vpisi pa so iz leta 1782, že po razpustu jezuitskega reda (ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/511r).
- 29 ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/511r, pag. 83, 84, 88, 102, 114, 116, 117, 120, 122, 126, 127, 131, 132, 134, 138, 142, 143, 144, 146, 147, 151, 154, 155, 156). Lastna kategorija so od leta 1609 bili sicer tudi Ljubljancani (*Labacensis*) (pag. 65), vendar so nekajkrat dodatno označeni kot Kranjci (*Carniolus Lab.*) (npr. pag. 83).

grofije (severovzhodne Istre), v kateri ni bilo slovenskega življa, skoraj gotovo niso vpisovali kot Kranjce, ampak so jih šteli med Istrane (*Istriacus*), Belokranjce pa zelo verjetno vsaj deloma kot Hrvate,³⁰ kakor so se od srede 17. stoletja množično opredeljevali tamkajšnji dijaki, študenti in kleriki, vpisani v različnih evidencah na Dunaju, v Gradcu in Vidmu.³¹

Valvasor slovenščino na Kranjskem sicer dosledno imenuje kranjščina. Kaj je mislil s tem izrazom, pojasnjuje v posebnem poglavju o jeziku v VI. knjigi *Slave*. Poglavje ima naslov *O kranjskem in slovenskem jeziku (Von der Crainerschen und Sclavonischen Sprache)*,³² vendarle govori živa pagina o kranjsko-slovenskem jeziku (*Von der Crainersch-Sclavonischen Sprache*).³³ Valvasor kranjščino (*Crainerisch*) v humanističnem duhu svoje dobe umešča v skupen slovanski jezik (*Sclavonische Sprache*), ki sega vse do Nove Zemlje na vzhodu in Carigrada na jugu. Slovanščini daje tudi alternativno oznako *Windisch*, najprej, ko spregovori o jeziku na Kranjskem.³⁴ Pojem *windisch* rabi največkrat v najširšem pomenu kot

Slika: Stran v ljubljanski kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete z navedbami regionalne pripadnosti članov leta 1605 (ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 55).

30 Precej verjetno sta iz Bele krajine izviralata dva plemiča Semeniča, navedena kot *Croata* v letih 1637 in 1638 (prav tam, pag. 143 in 146).

31 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 26–34.

32 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 271.

33 Prav tam, str. 272–288.

34 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 271. Tako dvakrat navaja: *die Sclavonische (oder Windische); die Windische oder Sclavonische*. V nadaljevanju ima za *Sclavonische* alternativo *Windische* tudi, ko govori o geografskih razsežnostih slovanskega jezika (prav tam, str. 271), enkrat sploh samo *Windische Sprache* (prav tam, str. 272). Učeni *Wind (oder Sclavonier)* Metod je po Valvasorju izumil »hrvaške in slovanske črke« (*die Krabatich= und Windische Buchstaben*) (prav tam, str. 272). Marsikje na

sopomenko za slovanski (*Sclavonisch*), čeprav so ga vsaj v notranjeavstrijskem prostoru prvenstveno uporabljali za slovenščino in današnjo kajkavščino, katerih govorci so svoj jezik oboji imenovali slovenski.³⁵ Treba se je zavedati, da je bil Valvasor vendar deželopisec in koncept njegovega temeljnega dela dežela. In ne samo to: na Kranjskem so slovenski jezik v njegovem času vedno pogosteje imenovali kranjski, slovenski pa alternativno oziroma v širšem smislu. Kranjski polihistor se torej ravna po prevladujoči rabi imena jezika v deželi, tako kot v *Topografiji Koroške* (1688) tamkajšnjo slovenščino imenuje samo *windisch*.³⁶ Pri tem pa kranjščine kljub deželnemu konceptu ne pojmuje izolirano od preostalega slovenskega jezikovnega prostora, kot »narečje«, ki bi bilo neposredno del slovenskega jezika, in ne tudi vmesne, slovenske entitete oziroma jezikovne identitete.³⁷ Jezik slovensko govorečih sosedov je zanj *kranjščina ali slovenščina*. V sintagmi *Crainerisch oder Sclavonisch*, ki jo uporablja za jezik slovenskih protestantov 16. stoletja, je treba *Sclavonisch* razumeti kot slovenski. Še posebej glede na kontekst, ko pravi, da so pred Trubarjem »v teh deželah« (*in diesen Ländern*) uporabljali samo glagolsko pisavo in da je Trubar prvi uvedel latinico.³⁸ V zvezi s tem razloži črkovni sistem *kranjskega ali slovenskega jezika* svojega časa (*die Crainerische oder Sclavonische Sprache*).³⁹ Pojem *Sclavonisch* uporablja torej tudi v ožjem, slovenskem pomenu, ne le slovanskem. Tako, denimo, navaja, da je bila Luthrova *Hišna postila* leta 1595 natisnjena *in Sclavonisch*,⁴⁰ za Konrada Glušiča pa pravi, da so ga izbrali za

Kranjskem še zdaj uporabljajo tudi glagolico, kjer berejo mašo v kranjsko-slovanskem jeziku (*in Crainerisch= Sclavonischer Sprache*), misale pa tiskajo v Rimu (prav tam, str. 272). Očenaš podaja Valvasor v 13 »slovanskih deželnih jezikih«: *Sclavonisch= oder Windischen Landsprachen*; med njimi so *Croatice, Slavonice* (kajkavski) in *Carniolice* (prav tam, str. 275, 276). Pri obravnavi kranjskih učenih piscev postavlja na prvo mesto sv. Cirila, ki je iznašel cirilske črke, Metod pa *die Crabatische= oder Windische*; isti je prevedel Biblijo v svoj jezik in obredje spravil *in die Sclavonische Sprache* (Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 345).

35 O slovenskem imenu za kajkavščino Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 335–338.

36 Golec, Valvasorjevi stiki, str. 79.

37 Tako bi se namreč lahko zdelo, ker pri obravnavi jezika nikjer ne navaja, da je kranjska različica slovanščine sorodna tisti na Štajerskem, Koroškem in drugje, toda Valvasor teh dežel pri obravnavi jezika tudi sicer ne omenja.

38 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 274.

39 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 274–276. – Na drugem mestu, kjer govori o Trubarjevem knjižnem delovanju in prevajanju v kranjščino, pravi, da je Luthrovo *Postilo* raztolmačil *auf Sclavonisch oder Crainerisch* (prav tam, str. 346). Izraz *Windisch* uporablja za slovenščino samo, ko dobesedno navaja odlomek iz *Sumarne svetovne zgodovine* Hermanna Fabroniusa Mosemanna (1570–1634): Hans Ungnad je dal tiskati knjige v *Windische Sprache*, pritegnil tri *windische* učenjake (Trubarja, Dalmato in Konsula), nekaj knjig je prišlo *ins Windischland*, kjer jih je najti pri evangeličanskih deželnih gospodih (prav tam, str. 346).

40 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 461.

ljubljskega škofa, ker je bil več obeh jezikov, *der Sclavonischen und Teutschen*.⁴¹ *Windisch* uporablja za slovenščino tistih protestantskih tiskov 16. stoletja, ki so imeli takšno oznako za jezik že v naslovu, sicer pa čuti potrebo, da to ime dodatno opredeli še kot kranjsko.⁴² Jasno tudi pove, da so Dalmatinovo Biblijo natisnili stanovi treh dežel, in sicer glede na to, da se takšen jezik (*solche Sprache*), imenovan *die Windische oder Crainerische Sprache*, uporablja marsikje tako na Štajerskem kot na Koroškem in povsod na Kranjskem.⁴³ Tudi za svoj čas Valvasor izjemoma uporabi pojem *Windisch* izključno v pomenu slovenščine.⁴⁴ Sicer pa daje vedno prednost kranjščini in tako za Schönlebnovo edicijo *Evangelijev inu listuv* (1672), ki ima v naslovu *slovenski jezik*, zapiše, da je bila izdana v kranjskem jeziku (*in Crainerischer Sprach*).⁴⁵ Povsem upravičeno je lahko jezik poimenoval s tem imenom samo pri obeh knjižnih izdajah Matije Kastelca (1682, 1688), ki imata v naslovu *kranjski jezik* (*na krainsko besedo, na crainsku*).⁴⁶

Naslovi in podnaslovi slovenskih knjižnih del, opredelitve jezika v njih in naslovitve bralcev, so, če jih spremljamo skozi stoletja od Trubarjevih prvencev leta 1550, dober pokazatelj, kako se je težišče s poimenovanja slovenski sčasoma vse bolj prevešalo v rabo dvojnega imena jezika slovenski in/ali kranjski oziroma v zamenjavo slovenskega z lingvonimom kranjski.

Pojma kranjski jezik⁴⁷ in Kranjci že v protestantski dobi nista redka, čepravno daleč zaostajata za dominantnima slovenski in Slovenci.⁴⁸ Potem ko je v Trubarjevem *Katekizmu* iz leta 1550 govor le o slovenskem jeziku in Slovencih, se že v drugi izdaji iz leta 1555 ob slovenskem pojavi tudi kranjski jezik, in sicer takoj v naslovu: »vsem vernim krščenikom tiga krajnskiga inu slovenskiga jezika«.

41 Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 665.

42 Pri Bohoriču Valvasor pravi, da je dal v tisk *die Crainerische oder Sclavonische Bibel* (Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 348). Dalmatin pa je prevedel Biblijo *in die Windische oder Crainerische Sprache* (prav tam).

43 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 348. – Te tri dežele so za revizijo prevoda Biblije deputirale teologe, ki so dobro poznali hebrejščino, grščino in latinščino ter *Sclavonisch* (prav tam, str. 348). Dalmatin je Biblijo prevedel *in die Sclavonische oder Crainerische Sprache* (prav tam, str. 349–350).

44 Kot pravi, Dalmatinovo Biblijo še danes dnevno uporabljajo na Kranjskem tisti duhovniki, ki jim je to dovoljeno, da bi izreke Svetega pisma pravilno kranjsko izgovarjali (*recht Crainerisch*), »weil wir (!) keine andre Windische haben« (Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 350).

45 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 355. – Tudi Čandkov *Kanizijev katekizem* je po Valvasorju napisan v kranjskem jeziku (prav tam, 352). Dejansko v naslovu tega Čandkovega dela ni omembe jezika, medtem ko imajo njegovi *Evangelija inu listuvi* (1612, 1613) slovenski jezik.

46 Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 360. – Prim. seznam knjižnih del, ki imajo v naslovu lingvonime, gl. Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 344.

47 O kranjskem jeziku gl. zlasti Orel, *Kranjski jezik*.

48 O večpomenskosti izrazov Slovenci in slovenski gl. zlasti Müller, *Raba imena Slovenci*.

Istega leta v Trubarjevem *Matevževem evangeliju* prvič srečamo Kranjce, navedene na prvem mestu med govorce slovenskega jezika (*Krajnci, Korošci, Štajerji, Dolenci, Bezejaki, Krašovci, Istrijani, Krovati*).⁴⁹

Nabor vseh navedb jezika pri protestantskih piscih druge polovice 16. stoletja⁵⁰ pove, da je kranjski jezik skoraj vedno samo deželna različica slovenskega jezika in kot tak v podrejenem odnosu do zadnjega. V *Matevževem evangeliju* se neposredno navezuje na prej omenjene govorce slovenskega jezika, ki govorijo slovenščino »vsak v svoji viži«, zato se je Trubar odločil »le-tu naše delu v ta *krajnski jezik* [...] postaviti«. ⁵¹ Kranjski v pomenu različice slovenskega je jasno razviden iz naslednjih treh primerov. Po Trubarjevi *Cerkovni ordnini* (1564) bi se morali zakramenti deliti »v tim slovenskim kranjskim jeziku«, ⁵² Krelj v predgovoru *Postile slovenske* (1567) nagovarja bralca, ki se je navadil »na gospod Truberjovo kranjščino«, ⁵³ Dalmatin pa v *Jezusu Sirahu* (1575) govori o prevodu v »kranjsko slovenščino«. ⁵⁴ Tako je razumeti tudi Trubarjevo formulacijo v *Artikulih* (1562): »v ta naš krajnski zvejstu preobrnil inu istomačil«, saj bo vsebino po njegovih besedah popolnoma razumel »krajnski inu slovenski človik«. ⁵⁵ Že omenjeno priredno rabo »tiga krajnskiga inu slovenskiga jezika« pri Trubarju (1555) gre glede na okoliščine razlagati kot sinonimno, kakršna je naslovna formulacija v Znojilškovem prevodu Luthrovega *Katekizma* – tolmačen na slovenski ali krajnski jezik (1595). Edino slovensko protestantsko delo, ki ne vsebuje pridevnika slovenski, ampak zgolj kranjski, je Kreljeva *Otročja biblija* (1566), v kateri srečamo *kranjski katekizem* – Začetak katekizma kranjskiga. ⁵⁶ Ker pa gre za slovensko in hrvaško knjigo, je bilo takšno poimenovanje prejkone izbrano iz praktičnega razloga, kot razlikovalno od hrvaškega in pomensko jasnejše od slovenskega.

Ni dvoma, da so se Kranjci v 16. stoletju identificirali s slovenskim jezikom, nekoliko drugače pa je utegnilo biti pri njih že tedaj z etnonimom Slovenci oziroma

49 Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 175.

50 ZRC SAZU, ISJ, SZSJ, Slovensko besedišče 16. stoletja: kranjski, kranjščina, slovenski, slovenščina. Prim. Ahačič et. al., *Besedje slovenskega knjižnega jezika*, str. 193, 468.

51 Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 175.

52 Prav tam, str. 181.

53 ZRC SAZU, ISJ, SZSJ, Slovensko besedišče 16. stoletja, kranjščina (Krelj, *Postilla slovenska* 1567, VII).

54 Prav tam, kranjski (Dalmatin, *Jezus Sirah*, 7b). Prim. Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 183.

55 Prav tam, kranjski (Trubar, *Articuli oli dejli* 1562, 22a).

56 ZRC SAZU, ISJ, SZSJ, Slovensko besedišče 16. stoletja, kranjski (Krelj, *Otrozhia Biblia*, A4). Kranjski jezik pozna tudi cirilski tisk iz Tübingena (1562), ki pravi, da gre za prevod »iz kranjskoga jezika«. (Rupel, *Primus Truber*, str. 298).

Sloveni. Pomenljivo je, da Trubar po letu 1562 v naslovih svojih del ali nagovorih bralcev skoraj nikoli ni izpustil Kranjcev (izjema je njegovo zadnje delo za življenja tiskano *Ta celi novi testament* iz leta 1582, ki ima zgolj *Slovene*); še več, Kranjcem je v sintagmi »Krajnci inu Slovenci/Sloveni« dosledno prepuščal prvo mesto.⁵⁷ Od sodobnikov mu je sledil samo Dalmatin s predgovorom »na vse bogaboječe Krajnce inu Slovence« (Jezus Sirah, 1575),⁵⁸ sintagmo »Krajnci inu Slovenci« pa vsebuje trikrat tudi Trubarjev posthumno izdani prevod Luthrove *Hišne postile* (1595).⁵⁹ Janez Rotar je takšno ravnanje očeta slovenskega knjižnega jezika povezoval »z njegovim lastnim intimnim občutjem deželne pripadnosti, z dolgoletnim delom med Kranjci, z institucionalizirano slovenske evangeličanske cerkve, ki je predvsem sad njegovega prizadevanja, in kajpak z njegovim rojstvom v tej deželi«. ⁶⁰ Toda ob tem se vendarle poraja vprašanje oziroma pomislek, ali ni bilo Trubarjevo (in Dalmatinovo) poudarjanje Kranjcev (tudi) posledica splošno razširjene avtoidentifikacije kranjskega prebivalstva, ki je med njimi že dotlej v znatni meri izpodrinila etnonim Slovenec. Z drugimi besedami: Trubarjevi kranjski sodeželani so se v etnonimu Slovenci sicer prepoznali, vendar so se sami imenovali Kranjci, tako kot je Trubar naslovil samega sebe v naslovih oziroma predgovorih kar desetih svojih del (med letoma 1557 in 1582) in je naslovljen tudi kot avtor posthumno izdane *Hišne postile* (1595).⁶¹

Sočasno, ob zatonu slovenske protestantske književnosti 16. stoletja, nastopi Znojilškova sinonimna raba imena jezika *slovenski ali kranjski* (1595) kot znanilka vidne spremembe v označevanju jezika, ki se je v knjižnih delih zgodilo v t. i. katoliški dobi slovenskega knjižnega jezika (1600–1758), kot je časovni razpon poldruga stoletja opredelil Kozma Ahačič. Čeprav je v tem obdobju pri avtorjih tiskanih ali za tisk pripravljenih del manj poimenovanj jezika kot pri protestantih, jih je vendar dovolj, da lahko sledimo osnovnim poimenovalnim konceptom.⁶² Pri Čandku (1612) je jezik opredeljen kot slovenski⁶³ in enako tudi v treh besedilih v najbolj sušnem, izključno rokopisnem obdobju slovenske knjige (1613–1672).⁶⁴ Zato pa v tem času v rokopisnem delu Andreja Jankoviča (1659/64) dvakrat srečamo

57 Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 180–184, 206.

58 Prav tam, str. 183.

59 Prav tam, str. 186.

60 Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 206.

61 ZRC SAZU, ISJ, SZSJ, Slovensko besedišče 16. stoletja, Kranjec.

62 Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 25.

63 Prav tam, str. 21.

64 Prav tam, str. 25.

poimenovanje bralcev kot »Krajnci inu Slovenci«, torej s sintagmo iz protestantske dobe, ki je nato spet izpričana sredi 18. stoletja.⁶⁵ Oznaka *kranjski jezik* (in idioma *Carniolicum*) se prvič pojavi v predgovoru Schönlebnove izdaje *Evangelijev inu listov* (1672), ki ima v naslovu sicer *slovenski jezik*,⁶⁶ v naslovu tiskanega dela pa je pridevnik *kranjski* dokumentiran šest let pozneje (1678) v prvi izdaji Kastelčevih *Bratovskih bukvic*: »preloženu [...] na kranjsko besedo«. ⁶⁷ V prvi polovici 18. stoletja se je raba lingvonima *kranjski* in etnonima *Kranjci* v naslovih in podnaslovih krepila, vendar sta se praviloma pojavljala skupaj s slovenskim jezikom in Slovenci, deloma sinonimno, npr: »v slovenski in krajnski šprahi« (Hipolit, 1719), »na slovinski ali krajnski jezik« (Bellarmino, 1728), »krajnsku ali slovensku brati« (Paglovec, 1742), »Slovenci inu Krajnci« (Paglovec, 1745), »Krajnci ali Slovenci« (Paglovec, 1747), »krajnsko ali slovensko špraho znajo« (Paglovec, 1747).⁶⁸

S povečano knjižno produkcijo po sredi 18. stoletja pa se je oznaka *kranjski* za jezik slovenskih tiskov vidno emancipirala. Zanimive rezultate je dala primerjalna analiza rab oziroma referenc lingvonimov, ki jo je na podlagi Simoničeve *Slovenske bibliografije* (1903–5) opravil Jakob Müller (2011). V dobrih sedmih desetletjih življenja Jurija Japlja (1744–1807) je izšlo 284 slovenskih knjig, od katerih jih ima jezikovno ime v naslovu oziroma podnaslovu dobri dve petini (115 oziroma 40,5 odstotka). Z imenom *kranjski jezik* jih je bila izdana dobra polovica (59 ali 51,3 odstotka), od tega kar 53 v Ljubljani, dve v Trstu, po ena pa na Dunaju, v Celovcu, Gradcu in Celju. Drugi tiski imajo sestavino *slovenski*, in sicer v petih različicah – *slovenski*, *slavenski*, *slovinski*, *svovenji* in *windisch* – v tretjo skupino pa sodi deset naslovov posameznih zvezkov Japljevega prevoda *Svetega pisma* z dvočlensko latinsko oznako *in Slavo-Carniolicum idiomata translata* (1784–1802).⁶⁹

Janez Rotar je na podlagi analize lingvonimov in etnonimov v naslovih in predgovorih slovenskih knjižnih del (1643–1815) ugotavljal, »da so Kranjci kar radi uporabljali že stoletje in delj v knjigi uveljavljeno ime središčne dežele, pridajali pa so mu slovenski etnik skoraj brez izjeme (M. Kastelec), pa še tedaj je v

65 Prav tam, str. 21.

66 Prav tam, str. 25, 26.

67 Prav tam, str. 26.

68 Prav tam, str. 26–27; seznam del z imenom jezika v naslovih in podnaslovih gl. Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 344–345.

69 Müller, *Kranjstvo in slovenstvo*, str. 97–99. Seštevek Müllerjevih navedb števila posameznih lingvonimov iz skupine *slovenski* se ne ujema. Upoštevani tudi niso prekmurski slovenski tiski. – Japelj sam je med letoma 1779 in 1806 uporabljal tri imena besedilnega jezika, številčno in kronološko zastopana zelo enakomerno: *slovenski* (9) s podvarianto *slavenski* (1), *kranjski* (9) in *slavo-carniolicum* (10).

knjigi na tak ali drugačen način zapisano slovensko ime. [...] Ko posamezni pisci označujejo vodniško vlogo kranjske slovensščine, jezika ne označujejo zgolj s tem deželnim imenom in ga ne pojmujejo kot etnik.«⁷⁰ Dejstvo je, da so kranjski pisci s knjigo praviloma nagovarjali širši slovenski prostor in so že zato posegali (tudi) po povezovalnem, tj. slovenskem imenu jezika in ljudstva. V poznejših letih je tako ravnal tudi Marko Pohlin,⁷¹ čigar jezik in raba kranjskega označevalca zanj (*Kraynska grammatika*, 1768) sta pomenila največji in zato tudi toliko kritizirani odmik od knjižne tradicije.⁷² Raba dvojnega oziroma samo kranjskega imena od druge polovice 17. stoletja pa priča o vse trdnejši zakoreninjenosti kranjskega lingvonima in etnonima v vsakdanji rabi in pri vseh plasteh prebivalstva dežele.

Najzanesljivejši pokazatelj dejanske rabe lingvonimov je vsekakor njihovo **pojavljanje v »nevtralnih« virih**. V kakšnem razmerju sta bili poimenovanji slovenski in kranjski skozi čas **v upravni, cerkvenoupravni in siceršnji uradovalni sferi**, bo lahko pokazala šele sistematična raziskava zapisov, nastalih pri isti ustanovi v različnih obdobjih. V Ljubljani se kot takšni ponujajo bogati arhivi kranjskih deželnih stanov, deželnega vicedoma, ljubljanske škofije in mesta Ljubljana, ki vsi segajo še v pozni srednji vek, zunaj deželnega glavnega mesta pa predvsem dobro ohranjeni arhivski fondi nekaterih samostanov in zemljiških gospodstev. Za pričujočo obravnavo je bilo mogoče uporabiti le objavljene vire, lastno sistematično zbrano gradivo o poimenovanjih slovenskih uradovalnih besedil in razne naključne najdbe, vendar je tudi tak nabor podatkov pokazal dovolj jasno sliko, kako se je na Kranjskem lingvonim slovenski od konca 16. stoletja počasi, od prve polovice 17. stoletja pa vedno hitreje umikal kranjskemu in v 18. stoletju tako rekoč ugasnil. Rabi lingvonimov bomo v nadaljevanju sledili po obdobjih in zapisih pri posameznih ustanovah.

Pod tem vidikom je še zelo slabo raziskan obsežen arhiv kranjskih deželnih stanov, če izvzamemo protestantsko dobo, zlasti gradivo o tisku Dalmatinove *Biblije*, ki je že v naslovih posameznih delov fascikla označena kot »windische

70 Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 347.

71 Prim. Pohlinove zapise in naslove: »usi krajnsku ali slavejnsku govore« (Kmetam za potrebo inu pomoč, 1781), »Pridige iz nemškiga na slovenski jezik« (1785), »Bukve za brati inu moliti slavenskim žovnirjem na Štajerskem, Koroškem inu Krajnskem omišlene« (1798) (Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 345).

72 Pohlin v predgovoru svoje slovnice navaja, da je kranjski jezik v rabi samo na majhnem ozemlju, kolikor ga obsega vojvodina Kranjska (Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 4–5), druge slovenske zgodovinske pokrajine pa tako kot Vende ali Slavence omenja le pri naštevanju slovanskih pokrajin in ljudstev, ki jih imenuje s skupnim ilirskim imenom (prav tam, str. 5–6).

Bibel«.73 V začetni protestantski dobi srečamo pritožbo deželnih stanov iz leta 1527, v kateri se ti pritožujejo, da je novi deželni upravitelj »tujec in ne Kranjec, niti ne zna slovenščine (*die windisch sprach*)«.74 Posebej pomenljiv je stanovski general (razglas) o vinskem davku iz leta 1570, ki ima sodobno oznako slovenski in poznejšo kranjski. V nemškem izvorniku deželnega upravitelja Janža Khisla najdemo navedbi, da je dal besedilo prevesti v »običajni slovenski deželni jezik« (*in die gemein Windisch Lanndtsprach*) z namenom, da bo po deželi javno prebrano »v slovenskem jeziku« (*in Windischer sprach*),75 čemur v prevodu ustrezata formulaciji »vemain Sloveinfki iesik« in »v sloveinfkem iesiku«.76 Pod eno slovensko različico je sočasni nemški regest, ki dokument imenuje »Windisch General«,77 drugo različico pa je poznejša roka sredi 17. stoletja označila kot patent, napisan v kranjskem jeziku (*Patent in Crainerischer Sprach*).78

Khisllov zapovedni list je v tem pogledu zelo indikativen. Dosedanje ugotovitve namreč kažejo, da so lingvonim kranjski začeli v uradovalni sferi postopoma uporabljati šele proti koncu 16. stoletja. Izpričan je v naslovu ukaza o izgonu škofjeloških protestantov iz leta 1590 (*auf Crainerisch*), ki so ga prevedli v tamkajšnji mestni pisarni,79 in malo zatem v dopisu škofjeloškega župnika kranjskemu deželnemu vicedomu (1594).80 V Ljubljani srečamo prve omembe jezika kot kranjskega v jezuitskem letopisu od leta 1596, o čemer bomo še govorili, nato pa leta 1615 v

73 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., fasc. 54i; prim. pripomoček k fondu, t. i. Wallnerjevo kartoteko.

74 Popoln citat z navedbo dosedanjih obravnav v: Kočvar, Ali je slovenska (2. del), str. 397.

75 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 416, fasc. 285, pag. 1901 in 1902, 17. 10. 1570. Prim. Verbič, Slovenski zapovedni list, str. 179.

76 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 416, fasc. 285, pag. 1887 in 1888 (1. različica), 1895 (2. različica). Objava: Jug, Slovenski »zapovedni list«, str. 82.

77 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 328, fasc. 217a, s. p., 17. 10. 1570. Prim. Jug, Slovenski »zapovedni list«, str. 82.

78 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 416, fasc. 285, pag. 1906. – Sodeč po pisavi izvira zapis od enega stanovskih tajnikov – bodisi Burkharda Hitzinga († 1646) bodisi njegovega naslednika Volkfanga Markoviča. Za ugotovitev se zahvaljujem kolegu Vanji Kočvarju. – Mlajši pripis, da je dokumentu priložen (danes pogrešani) »General in Crainerischer Sprach sub 17. 8bris 1570«, je najti tudi na Khisllovem nemškem ukazu z dne 17. julija 1570 (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 328, fasc. 217a, s. p., 17. 7. 1570; prim. Jug, Slovenski »zapovedni list«, str. 77–78). Pisava se po ugotovitvah Vanje Kočvarja ujema z eno od pisav, s katero so napisani regesti deželnozborskih obravnav, verjetno s pisavo stanovskega regulatorja Marka Jožefa Perizhofferja († 1721).

79 Golec in Šega, Münchenska zakladna najdba, str. 176.

80 Smole, Vicedomski urad, 5. del, str. 195.

protokolu protireformacijske komisije v navedbi o pouku pred prisežnim dejanjem (*auf die Crainerische weiß vnd sprach*).⁸¹

Kako so slovenščino imenovali v Ljubljani v zadnji četrtini 16. stoletja, najbolj nazorno spričuje (nepopolno ohranjena) matična knjiga ljubljanske protestantske občine 1578–1587, v kateri je mestoma naveden tudi jezik pogrebnih in rednih tedenskih pridig, nemški in slovenski. Slovenščina je kot jezik pridig pri vseh enajstih pojavitvah (1580–1587) imenovana *windisch*,⁸² tako kot je ljubljanski stanovski predikant Janž Schweiger ob smrti (1585) označen kot *windischer prediger*.⁸³ Poleg tega je pridevnik *windisch* v isti knjigi kar okrog 350-krat zapisan na seznamu obhajancev za obdobje 1580–1593, ki razlikuje med slovenskimi obhajanci (*windisch, windisch personen, communicanten windisch*) in nemškimi (*teutsch, teutsch personen*).⁸⁴ Pridevnika kranjski ni najti nikjer, razen enkrat v sintagmi kranjska Cerkev (*der crainerischen kirchen*).⁸⁵

V prvi četrtini 17. stoletja ponujajo enako sliko navedbe jezika *windisch* pri desetih prisežnih obrazcih za ljubljanske meščane, gostače in mestne uslužbenke, ki jih je med letoma 1620 in 1656 zapisal mestni registrator Ludvik Agnelati, večino (osem) najpozneje leta 1636.⁸⁶

Kot kažejo omembe jezika v cerkvenoupravni sferi, je čas, ko se je tehtnica glede označevanja jezika odločilno prevesila v korist kranjščine, druga polovica 17. stoletja. Zelo indikativen vir je letopis ljubljanskega jezuitskega kolegija 1596–1691.⁸⁷ Potem ko prva leta (1596–1600) govori o (domačem) kranjskem jeziku (štirikrat), v katerega so luterani prevedli Sveto pismo in v katerem sta se odvijala krščanski nauk in pozdravljanje,⁸⁸ je naslednje desetletje (1603–1613) govor samo

81 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 90, fasc. 56/5, sn. 4, protokol protireformacijske komisije na Kranjskem 1614–1617, fol. 36 (pag. 231). Prim. Radič, Ueber ein »Protocoll Religionis Reformationis«, str. 209.

82 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 91, fasc. 54/5, sn. 6, matična knjiga protestantske občine v Ljubljani 1578–1587, fol. 286r, 296v, 307r, 310r, 310v, 311v, 312v, 318r in 320v.

83 Prav tam, fol. 314r.

84 Prav tam, fol. 243r–259v.

85 Prav tam, fol. 284r.

86 V istem rokopisnem kodeksu žal ni navedeno ime jezika pri petih mlajših prisežnih obrazcih, zapisanih med koncem 17. stoletja in letom 1726 (Golec, *Mestna prisežna besedila*, razdelek Uvod, Tabela 4; razdelek Ljubljana 1. del (LJU-1–17)).

87 Objava: Baraga (ur.), *Historia Annua*; objava slovenskega prevoda: Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*. Drugi del letopisa je izgubljen, tretji pa pokriva obdobje 1727–1773 (Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 9–10).

88 Baraga (ur.), *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 18, 23, 26 in 38.

o slovenskem jeziku (petkrat) in nato do srede stoletja še štirikrat (1641–1648),⁸⁹ o kranjščini pa enkrat samkrat (1615).⁹⁰ Po sredi stoletja sledi radikalen preobrat, saj je v štirih desetletjih od 1651 do 1691 najti le še pet omemb slovenskega jezika kot jezika pridig in molitev, zadnjič leta 1670,⁹¹ pridevnik kranjski pa se v povezavi z jezikom pojavi nič manj kakor 79-krat, največkrat kot oznaka za »kranjske pridigarje«.⁹²

Nekoliko drugačno sliko ponujajo dokumenti ljubljanske škofije, ki pod tem vidikom sicer še niso bili deležni sistematične analize. Za časa škofa Tomaža Hrena je vsekakor prevladoval termin slovenski. Tako je Hren leta 1604 v Gornjem Gradu izdal sinodalni dekret »slauico idiomate«,⁹³ na njegovem slovenskem prevodu papeževega privilegija gornjegrajski cerkvi iz leta 1621 pa je druga roka pripisala: »Versio Slauica.«⁹⁴ Od dveh papeških dekretov Hrenu (1620), ki škofu dovoljujeta natis katekizma in pesmarice, je v enem govor le o slovenskem, v drugem pa o »kranjskem ali slovenskem jeziku« (*lingua Carniolana seu Slavica*).⁹⁵ Hrenov naslednik škof Scarlichi je leta 1631 objavil pastirski list v kranjskem jeziku (*Carniolano idiomate*)⁹⁶ in dal sedem let pozneje, leta 1638, prevesti protireformacijski ukaz cesarja Ferdinanda v slovenščino (*in Slauicum idioma*), čeprav se je ta nanašal le na Kranjsko.⁹⁷ Oznako slovenski jezik srečujemo tu še lep čas. Leta 1665 je, denimo, škof Rabatta ukazal, naj vizitacijske točke ob vizitaciji stolne cerkve preberejo slovensko (*flauonice*).⁹⁸ Tudi v škofijskih protokolih še v zgodnjih osemdesetih letih beremo o slovenščini, ne o kranjščini.⁹⁹ Ta se začne v protokolih uveljavljati ob koncu stoletja.¹⁰⁰ Zelo previdno je mogoče sklepati, da je oznaka kranjski za jezik prodirala v pisarni ljubljanskih škofov počasneje zaradi oziranja na geografski obseg škofije, ki je imela do jožefinske dobe približno polovico ozemlja zunaj

89 Baraga (ur.), *Historia Annua*, str. 73, 129, 146 in 159.

90 Prav tam, str. 76.

91 Prav tam, str. 207, 208, 234, 250 in 256.

92 Prav tam, str. 171, 182, 189, 192, 197, 201, 202, 217, 218, 219, 224, 225, 229, 234, 235–236, 240, 249, 254, 258, 261, 267–268, 273, 278, 284, 288, 293, 298, 303, 307, 316, 321, 325, 326–327, 331, 332, 340, 347, 349, 354, 357 in 359–360.

93 Kolar, Sinode škofa Hrena, str. 462.

94 Koblar, Slovenica, str. 162.

95 K.[oblar], Nekaj o škofa Hrena spisih, str. 700.

96 Wiesthaller, Prvi pastirski list, str. 99; Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 37.

97 Koblar, Ukaz cesarja Ferdinanda, str. 116.

98 Vrhovnik, Dva slovenska pastirska lista, str. 48.

99 NŠAL, NŠAL 11, Škofijski protokoli, fasc. 6, knj. 9/II (1680), pag. 25; knj. 9/III (1680), pag. 206; knj. 10 (1681), pag. 267.

100 Prav tam, fasc. 10, knj. 18 (1694–1695), pag. 166–167, 3. 9. 1694.

Kranjske, v slovenskem delu Štajerske in Koroške,¹⁰¹ kjer je ljudstvo svoj jezik označevalo kot slovenskega.¹⁰² Pozneje, v prvi polovici 18. stoletja, je termin kranjski jezik dokumentiran tudi tam. Škofjski vizitator, po vsej verjetnosti Kranjec, je leta 1734 v zapisniku vizitacije vikariata Slovenj Gradec predstavnikom mestnega magistrata položil v usta besede o kranjski pridigi (*Carniolica*).¹⁰³

Tudi poimenovanja jezika v svetnih virih z različnih koncev Kranjske potrjujejo, da se je izraz kranjski začel uveljavljati v prvi polovici 17. stoletja, a je imel tedaj še močno konkurenco v oznaki slovenski jezik. V Škofji Loki, kjer je kranjski jezik, kot smo videli, dvakrat dokumentiran že v 90. letih 16. stoletja, sta vdano-stna prisega podložnikov loškega gospostva freisinškemu škofu, nastala kmalu po letu 1618, in sodna prisega iz leta 1627, označeni kot slovenski (*in wündischer sprach, windisch*),¹⁰⁴ podložniki blejskega gospostva pa so leta 1629 opravili prisego briksenskemu škofu v kranjščini (*in krainerischer sprach*).¹⁰⁵ V 40. letih 17. stoletja so urbar belokranjskega gospostva Gradac označili kot slovenskega (1640),¹⁰⁶ medtem ko je dobil urbar gospostva Begunje na Gorenjskem oznako kranjski (1646).¹⁰⁷

O alternativni rabi dveh imen za jezik v drugi polovici 17. stoletja nazorno priča knjiga prisežnih obrazcev kranjskih deželnih stanov, v kateri je v štirih jezikih zapisan obrazec za novosprejete sredstveninske prejemnike. Slovenska različica ima v naslovu kranjsko ime jezika (*Juramentum Carniolicum*) in je nastala leta 1661, ko je po njej *po kranjsko* prisegel prejemnik v gorenjski Kokri (*hat obstehendes Crainerisches Juramentum [...] abgelegt*). Pri treh poznejših prisegah istega stanovskega uradnika je jezik imenovan različno, leta 1678 kranjščina (*das Cranereisch Jurament abgelegt*), leta 1681 slovenščina (*das windische [...] abgelegt*) in leta 1684 ponovno kranjščina (*in Crainerischer Sprach*).¹⁰⁸

Procesu, kako je lingvonim kranjski v Valvasorjevem času in pozneje vse bolj izpodrival lingvonim slovenski, je mogoče kontinuirano slediti na podlagi arhiva

101 Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 116 in 122.

102 Vzporednico je mogoče videti v dolgotrajnem vztrajanju zagrebškega škofjskega vodstva pri označevanju kajkavščine kot slovenskega jezika v 17. in 18. stoletju (Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 337).

103 NŠAL, NŠAL 14, Vizitacije, fasc. 5, 1734, s. p., 10. 7. 1734. Prim. Vrhovnik, Nekaj o slovenskih pridigah, str. 35.

104 Kos, Slovenske prisege, str. 73; Žnidaršič Golec, Prisega Gregorja Šifrerja, str. 365.

105 Kos, Slovenske prisege, str. 74.

106 Golec, Urbarialia slovenica, str. 277.

107 ARS, SI AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 41, fasc. XXI, lit. H-14, 16. 5. 1646, pag. 5.

108 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 932, knjiga prisežnih obrazcev, s. p., Mitteldings Einnember Juramentum.

kranjskega deželnega vicedoma, natančneje tistega dela, ki obravnava cerkvene zadeve in kjer je omemb jezika največ. Če se omejimo samo na dokumente s podpisi samih vicedomov oziroma izdane pri vicedomskem uradu, dobimo vtis, da je oznaka kranjski povsem prevladala v prvi četrtini 18. stoletja. Vicedom, denimo, leta 1642 piše, da imajo avguštinci eremiti v Ljubljani vsako nedeljo in praznik *slovensko* pridigo,¹⁰⁹ leta 1669 pa, da župnija Ribnica potrebuje duhovnika, ki je večš *kranjščine*.¹¹⁰ Glede na to, da je zavrnil kot kandidata duhovnika, doma z Goriškega, ker naj ta ne bi obvladal *kranjsko* in zato v tem jeziku ne bi mogel pridigati,¹¹¹ se postavlja vprašanje, ali je bila morda mišljena samo kranjska različica slovenščine. Osem let pozneje (1677) je drugi vicedom v odklonilnem mnenju za kandidata (z italijanskim priimkom) za župnika župnije Mošnje navedel, da ta ni večš *slovenščine*.¹¹² O znanju *slovenščine* beremo pozneje (1717) samo še pri opisu prosilca za mesto župnika v Tomaju, ki pa je bil doma z Reke¹¹³ in je kot Nekranjec v prošnji zelo verjetno uporabil takšno oznako sam. V prvi polovici 18. stoletja – vicedomski urad je bil ukinjen leta 1747 – je jezik, ki ga duhovniki obvladajo ali ne obvladajo, v lastnih spisih kranjskih vicedomov sicer dosledno imenovan *kranjski* (1714, 1720, 1737, 1738, 1744),¹¹⁴ dvakrat pa *deželni jezik* (1711, med 1739 in 1741).¹¹⁵ Ta izraz, *Landsprache*, je bil v 18. stoletju precej običajen. V Ljubljani ga,

109 Smole, *Vicedomski urad*, 4. del, str. 416.

110 Smole, *Vicedomski urad*, 5. del, str. 227.

111 Prav tam, str. 228.

112 Prav tam, str. 100.

113 Smole, *Vicedomski urad*, 6. del, str. 208.

114 1714: Kaplan, ki ga je tržaški škof nastavil na župniji Tomaj, po vicedomovih besedah kot Tržačan ali Rečan ni obvladal *kranjščine* (Smole, *Vicedomski urad*, 6. del, str. 224). 1720: Kandidat za župnika v župniji Kostel je bil večš kranjskega in hrvaškega jezika, ker je izviral iz bližine Kostela (Smole, *Vicedomski urad*, 1. del, str. 103). 1737: V vicedomovem poročilu o novomeškem proštijem dekanu je navedeno, da ne obvlada ne kranjščine ne nemščine (Smole, *Vicedomski urad*, 5. del, str. 356). 1738: Po vicedomovem mnenju bi moral biti novi novomeški dekan večš nemščine in kranjščine (prav tam, str. 360). 1744: Vicedomov favorit za mesto ribniškega župnika je obvladal nemško in kranjsko (Smole, *Vicedomski urad*, 4. del, str. 242). – Izraz kranjščina srečujemo v prvi polovici 18. stoletja tudi v prejetih spisih vicedomskega urada: v zaslišanju prič o kandidatih za župnika v Tomaju iz leta 1712 (Smole, *Vicedomski urad*, 5. del, str. 225, 226, 227), v zapisniku o zaslišanju novomeškega prošta iz leta 1736 (Smole, *Vicedomski urad*, 4. del, str. 352) in v dopisu novomeškega kanonika iz leta 1740, ki pravi, da v Novem mestu ni potrebno znanje nemščine, ampak *kranjskega narečja* (prav tam, str. 365).

115 Da obvlada deželni jezik, je vicedom leta 1711 zapisal o prosilcu za mesto župnika v Trnovem pri Ilirski Bistrici (Smole, *Vicedomski urad*, 6. del, str. 195). Med letoma 1739 in 1741 je sporočal vladarju, da novoimenovani novomeški kanonik kot Rečan ne obvlada deželnega jezika (Smole, *Vicedomski urad*, 4. del, str. 342). V isti zadevi je govor o deželnem jeziku tudi v dveh prejetih spisih iz leta 1736 (prav tam, str. 352 in 354). – Sintagma deželni jezik srečamo v vicedomskih spisih že

denimo, srečamo leta 1758 in 1808 v sodnih protokolih škofijskega gospostva za jezik podložniške prisega.¹¹⁶

Potrditev, da so govorjeno slovenščino v deželni prestolnici in nasploh na Kranjskem v 18. stoletju vsi družbeni sloji imenovali kranjski jezik, ne manjka. Franc Henrik pl. Raigersfeld je leta 1725 v svoj dnevnik zapisal, kako mu je bodoči tast med gledališko predstavo namenil ustno sporočilo »auf crainerische«.¹¹⁷ Valentin Vodnik, sin ljubljanskega primestnega podeželja, pravi v svoji kratki avtobiografiji: »Krajnsko me je mati učila« (1796).¹¹⁸ V Linhartovem *Matičku se ženi* (1789) pa je v prizorih na nekem gorenjskem gradu slišati iz ust več oseb od služabnika do barona: »po kranjski« in »po krajnsku«.¹¹⁹ Dolenjski leksikograf in topograf Franc Anton pl. Breckerfeld v istem času (1790) pove, da je znal njegov oče latinsko, italijansko in francosko tako dobro kot nemško in kranjsko (*krainerisch*).¹²⁰

Če povzamemo, bomo v 18. stoletju na Kranjskem razen v tiskanih delih le težko našli pričevanja o poimenovanju domačega jezika kot *slovenskega* (*slovensko*, *windisch*, *slavica* ipd.). Običajno ime za jezik je bilo *kranjski* (*krajnsko*, *krainisch*, *carniolica* idr.), v uradovalni praksi tudi *deželni jezik*, oznaka *slovenski* pa rezervirana za posebne situacije, tudi za označevanje jezika širšega prostora, ne samo slovenskega v današnjem pomenu.¹²¹ Na Kranjskem natisnjene slovenske knjige, ki so imele v naslovu bodisi slovensko bodisi dvojno ime, kranjsko in slovensko, so s širšim imenom nagovarjale predvsem zunajkranjski prostor. Pisci so torej zavestno rabili leksem slovenski, kot je bila praksa že pri protestantih v 16. stoletju, ki pa so zaradi splošne rabe posegali po njem veliko bolj samoumevno. Odmik od slovenskega in zamenjava tega v označevanju jezika knjižnih del s kranjskim sta od konca 17. stoletja samo sledila splošni praksi označevanja jezika na Kranjskem.

Za zdaj je mogoče dati le bolj ali manj hipotetičen odgovor na vprašanji, **kdaj se je imenska karniolizacija prebivalstva in jezika dejansko začela in kateri so bili razlogi zanjo**, še posebej ko gre za prvo vprašanje.

leta 1677, ko je cesar Leopold I. vicedomu naročil, naj za župnika v Moravčah določi duhovnika, ki bo doma s Kranjskega in več deželnega jezika (Smole, *Vicedomski urad*, 5. del, str. 14).

116 Od 85 slovenskih podložniških priseg v letih 1752–1811 se oznaka za jezik pojavlja samo pri teh dveh (Golec, Ljubljansko škofijsko gospostvo, str. 292).

117 Štuhec, *Iz Lesc*, str. 340.

118 Vodnik, *Izbrano delo*, str. 100.

119 Linhart, *Ta veseli dan*, str. 166, 182.

120 Štuhec, *Iz Lesc*, str. 335.

121 Prim. Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 350–351.

Ime jezika prebivalcev Kranjske je namreč dokumentirano zelo pozno, kolikor je bilo mogoče ugotoviti, neposredno šele leta 1527 v odklonilnem mnenju kranjskih deželnih stanov o novem deželnem upravitelju, ki ni znal slovensko (*die windisch sprach*).¹²² Za srednji vek lahko o poimenovanju jezika sklepamo predvsem iz dokumentirane toponimike.¹²³ Sredi Kranjske najdemo Slovensko vas, in sicer na robu v 14. stoletju nastalega kočevskega jezikovnega otoka (od 1436 dalje *Windesdorf(f)*, *Wunschdorf*, *Windischdorf*).¹²⁴ Prilastek slovenski, ki se pojavlja v krajevnih imenih v bližini neslovensko govorečih sosedov,¹²⁵ je zgovoren pričevalec, da so Kočevarji ob naselitvi percepirali staroselce kot Slovence in njihov jezik kot slovenski – tako kot so se imenovali sami¹²⁶ – torej drugače kot v moderni dobi, ko so jih imeli za Kranjce in njihov jezik za kranjskega.¹²⁷

Močnejše istovetenje slovenskega življa s Kranjsko je bilo po vsem sodeč šele stvar zahajajočega srednjega veka oziroma 16. stoletja, torej obdobja, ko se je dežela politično konsolidirala z izoblikovanjem deželnih stanov,¹²⁸ obramba pred Turki pa je njeno prebivalstvo tesneje povezala v »obrambno skupnost«. ¹²⁹ Nosilec kranjske zavesti je bilo v prvi vrsti deželno plemstvo, institucionalno organizirano v deželnih stanovih in v 16. stoletju politično tako močno kot nikoli prej in pozneje. Do konca stoletja je kranjskim stanovom uspelo v celoti integrirati v deželni politično-upravni sistem tudi obe dotlej na Kranjsko ohlapno vezani grofiji na skrajnem jugovzhodu in jugozahodu dežele, Istrsko grofijo in Grofijo v Marki in Metliki.

122 Popoln citat z navedbo dosedanjih obravnjav v: Kočevar, Ali je slovenska (2. del), str. 397.

123 Leksem kranjski je v srednjem veku vsebovan le v toponimu Kranjska Gora (od 1326 dalje *Chrainow*, *Chraynaw*, *Crainau* ipd.) (gl. *Slovenska historična topografija*, Kranjska Gora na kranjsko-koroški deželni meji (<https://topografija.zrc-sazu.si/>) in izhaja iz geografske lege. Različne razlage etimologije gl.: Snoj, *Etimološki slovar*, str. 211.

124 Gl. *Slovenska historična topografija*, Slovenska vas (<https://topografija.zrc-sazu.si/>).

125 Snoj, *Etimološki slovar*, str. 383.

126 Augsburgski kronist Burkard Zink je zapisal, da se je leta 1407 odpravil šolat v Ribnico »in Krainland gen windifchen landen« in da je imel strica župnika v Kočevski Reki »in windifchen landen« (Hegel (ur.), *Die Chroniken der schwäbischen Städte*, str. 123, 124).

127 Kočevarji so svoje slovenske sosedo na prelomu iz 19. v 20. stoletje imenovali »krojnarji« (Trdan, Rdeči in črni, str. 38).

128 Medtem ko je bila dežela v srednjem veku zlasti pravno-osebna zveza plemstva (Otto Brunner), se je v zgodnjem novem veku s procesom »konsolidacije države« (Charles Tilly) razvila v politično entiteto z atributi državnosti, njen birokratski aparat je zaobjel vse več prebivalstva.

129 Vasko Simoniti je glede udeležbe množic pri obrambi pred Turki zapisal: »S tem pa je dežela postala več kot le geografski prostor prebivanja. Postala je prostor s čustveno vsebino. Dežela je postala domovina.« Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 111.

Zavest, da celotno prebivalstvo Kranjske razen Istranov in nekaj nemških kolonizacijskih drobcev govori isti jezik, je v takih okoliščinah pogojevala transformacijo imena prebivalcev dežele – Kranjcev v etnonim v pravem pomenu besede. V 16. stoletju se je začel uveljavljati tudi kranjski lingvonim, ki je v nekaj generacijah skoraj docela izpodrinil in zamenjal lingvonim slovenski. Kot bomo videli v nadaljevanju, je etnonim Kranjec še pred sredo stoletja presegel politični okvir Kranjske, kar se kaže v opredelitvah posameznih nekranjskih študentov na dunajski univerzi kot Kranjci (*Carniolus*). Obenem je pri študentih s Kranjskega vse bolj izginjalo označevanje s splošnejšo etnično oznako *S(c)lavus* v pomenu Slovenec, ki se je nasprotno celotno zgodnjenovoveško obdobje ohranila pri delu študentov iz drugih slovenskih dežel.

Podobnemu razvoju smo priča na današnjem severozahodnem Hrvaškem, v nekdanji (kajkavski) Slavoniji s središčem v Zagrebu, kjer se je ljudstvo zelo dolgo naslavljal s Slovenci (*Sloveni*), svoj jezik pa imenovalo slovenski. S tektonskimi geopolitičnimi spremembami na Balkanu, zlasti po osmanski osvojitvi glavnine Ogrskega kraljestva po letu 1526, je ta prostor zajel proces kroatizacije imena ljudstva in njegovega jezika. Ko se je politično središče ostankov šibke hrvaške države kot dela Ogrske premaknilo na sever, je v Slavoniji, t. i. *Slovenskem orsagu* – brez današnje Slavonije, ki so jo zasedli Osmani – prevladalo najprej hrvaško politično ime, se nato preneslo na ljudstvo (*Horvati*) in šele kakšno stoletje pozneje, nekako na prelomu iz 17. v 18. stoletje, tudi na jezik (*horvatski*), ki je sicer ostal kajkavski.¹³⁰ Proces imenske in identitetne kroatizacije je pljusnil tudi v del vzhodnih pokrajin današnjega slovenskega prostora, zgodaj zlasti v Kostel in Belo krajino, a je bil v 18. stoletju ustavljen z navezavo Bele krajine, Kostela, Prlekije in Prekmurja na druga, nehrvaška cerkvena, izobraževalna in deloma upravno-politična središča.¹³¹ Tudi v tem je pri kroatizaciji mogoče videti vzporednico s karniolizacijo. Na slovenskih tleh sta se namreč obe ustavili, čeravno vsaka po svoje in ne sočasno, kranjsko in hrvaško ime pa sta nato kot etnonima in lingvonima do konca 19. stoletja že skoraj potonila v pozabo.

130 Prim. zlasti Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 209–215, 218 (bibliografija); Petrić, O Kranjcima i »Slovincima«, str. 36–46; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 97 in 124.

131 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, zlasti str. 137–138.

Kranjsko etnično in jezikovno ime zunaj Kranjske

Več indicev kaže, da Kranjec že v 16. stoletju ni bilo samo ime za prebivalce Kranjske, ampak etnonim, ki je v naslednjih dveh stoletjih v deželi povsem prevladal. Še več, kot bomo videli, se že v protestantski dobi ni več omejeval samo na deželo, ampak je vsaj deloma že presegel deželne meje in se po položaju izenačil z naddeželnim etnonimom Slovenec.

Referenčni »nevtralni« viri za spremljanje Nekranjcev, ki so se opredelili kot Kranjci, so zlasti **evidence študentov, dijakov in klerikov**, še posebej kadar pokrivajo daljši, tudi večstoletni časovni razpon. Najprej se bomo ustavili pri tistih, ki so nastajale na slovenskih tleh, in sicer v Ljubljani, Gorici in Celovcu, nato pa se bomo posvetili drugim, vodenim zunaj slovenskega ozemlja, na Dunaju, v Gradcu in Vidmu.

Od domačih evidenc je najzgodnejšega nastanka knjiga članov ljubljanske jezuitske kongregacije (1605–1782), ki smo jo že spoznali in ne daje zanesljivega odgovora, ali je med opredeljenimi Kranjci (*Carniolus*) tudi kak Nekranjec, saj ne navaja krajev izvora. V letih 1600–1739 se z njo dopolnjuje t. i. Zgodovina ljubljanskega seminarja s popisom tistih jezuitskih dijakov, ki so uživali štipendije oziroma prebivali v konviktu – alumni in konviktorji. V prvi polovici 17. stoletja, ko je podatkov o krajevni, deželni in drugih pripadnostih največ, so tudi v tej evidenci od Kranjcev že ločeni Kočeverji (od 1609),¹³² za povrh pa ima oznako *Carniolus* pet gimnazijcev z Goriškega: leta 1605 dva iz Solkana ter leta 1645 eden iz Kanala in dva brata (plemiča) iz Sv. Križa (Vipavskega Križa).¹³³ V zgodnjem postjezuitskem obdobju zasledimo v evidenci ljubljanskih gimnazijcev, vodeni od 1774, še pet »Kranjcev« iz primorskih krajev, enega iz Ajdovščine (1774) in štiri iz Idrije (1774–1780),¹³⁴ ki so jo tedaj sicer pogosto že prištevali h Kranjski.¹³⁵

V obeh ljubljanskih jezuitskih virih, v kongregacijski knjigi in zgodovini seminarja, je med dijaki iz primorskih pokrajin le manjšina označena kot Kranjci, precej več pa se jih pojavlja z oznako *Italus*, zlasti od okrog leta 1630. Njihov geografski izvor razkriva do leta 1612 dodatna geografska oznaka *Gradiscensis* ali *Goritiensis*, poleg tega pa so isti posamezniki v enem viru neredko označeni drugače kot v

132 Prav tam, str. 54.

133 Črnivec et al. (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 52 in 69. – Brata iz Sv. Križa sta se pisala Philippusi, tako kot plemič, ki je leta 1655 naveden kot *Nobilis Carni*: (prav tam, str. 78). O kriških plemičih gl. Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken*, str. 298.

134 Črnivec et al. (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 311, 312, 314, 316 in 318.

135 Idrija, katere status ni bil povsem definiran, je dokončno postala del Kranjske leta 1783 (Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118).

drugem, npr. kot *Goritiensis*, *Carniolus* ipd. Kot ugotavlja Neva Makuc, je oznaka *Italus* združevala posameznike, ki so prihajali z različnih geografskih območij, celotnemu prostoru pa sta bila skupna razširjenost italijanščine oziroma njen pomen pri pisnem sporazumevanju. Poimenovanje ni imelo nacionalne (etnične) konotacije, ampak jezikovno, kulturno in/ali geografsko.¹³⁶

Zgodnje in pogosto opredeljevanje študirajočih iz današnje severne Primorske kot Kranjci potrjujejo tudi skrbno vodeni popisi dijakov jezuitske gimnazije v Celovcu, ki se začnajo leta 1657 in še čakajo na natančno obdelavo. Njihova prednost so številni podatki o geografskem izvoru gimnazijcev in, kar zadeva označevanje s *Carniolus*, neobremenjenost z ljubljansko perspektivo. Bežen vpogled je pokazal, da je med Primorci, praviloma označenimi kot *Italus*, najti prvega z oznako *Carniolus* leta 1663, in sicer doma iz Tolmina.¹³⁷ V zgodnjih 40. letih 18. stoletja so gimnazijci z Goriškega naslavljani bodisi kot *Italus* bodisi kot *Carniolus*, pri čemer *Italus* niti tu ne pomeni nujno osebe z italijansko materinščino, saj so med njimi številni kmečki otroci (*plebejus*) s slovenskimi priimki in iz povsem slovenskih krajev (Čepovan, Ročinj, Kobarid itd). Oznako *Carniolus* imajo gimnazijci iz Gorice ali z Goriškega (označeni kot *Goritiensis*), iz Volč, s Šentviške planote, iz Kanala, Cerknega in zlasti Idrije, najdemo pa tudi formulacijo »Kranjec iz grofije Goriške« (*Carniolus ex Comitatu Goritiensis*), ki torej vsebuje tako etnično kot deželno pripadnost. Za Koroško je v istem času značilno razlikovanje med Korošci (*Carinthus*) in koroškimi Slovenci (*Vindus*), med katerimi srečamo tudi plemiča (*praenobilis*).¹³⁸

Manj zgovoren vir za označevanje Nekranjcev kot *Carniolus* je ordinacijski zapisnik novoustanovljene goriške nadškofije, voden od leta 1750. Prva leta najdemo oznako *Carniolus* za nekaj klerikov iz Idrije (1751, 1757, 1774),¹³⁹ preden je ta leta 1783 dokončno postala del Kranjske, in z Goriškega: za enega iz Ajdovščine (1751),¹⁴⁰ s Šentviške planote (1751),¹⁴¹ z Vojskega (1751)¹⁴² in iz Cerknega (1757),¹⁴³ za dva pa iz Ločnika zahodno od Gorice (1762),¹⁴⁴ iz Tolmina (1773)¹⁴⁵ in z vipavskih

136 Makuc, Goriška deželna zavest, str. 135.

137 KLA, KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium, sign. 2, Album Studiosorum Clagenfurtensium 1657–1694, s. p.

138 Prav tam, sign. 7, Album Studiosorum Clagenfurtensium 1723–1748, s. p.

139 Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije*, 1. del, str. 30, 57, 75, 93 in 144; 2. del, str. 81, 82, 85.

140 Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije*, 1. del, str. 43.

141 Prav tam, str. 114.

142 Prav tam, str. 151.

143 Prav tam, str. 143.

144 Prav tam, str. 149.

145 Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije*, 2. del, str. 78.

Goč (1778).¹⁴⁶ Omahljivost pri avtoidentifikaciji ali zgolj pomota je povzročila, da so Štajerca iz Sevnice tik ob kranjski deželni meji leta 1760 vpisali z oznako kot *Carniolus*, tri leta pozneje pa je naveden kot *Styrus*.¹⁴⁷

Tovrstnih podatkov nasprotno skorajda ne ponujajo ordinacijski zapisniki tedaj še majhne ljubljanske škofije z župnijami, raztresenimi po Kranjski, slovenski Štajerski in Koroški, ki se začenjajo z letom 1711. Kolikor je v njih omemb Kranjcev (*Carniolus*), se vse razen peščice nanašajo na osebe s Kranjskega. Kot *Carniolus* sta označena le dva klerika z Goriškega, in sicer iz Tolmina (1773) in iz goriške eksklave Goče (1778),¹⁴⁸ če odštejemo trikratno pojavitev klerika iz Idrije (1774 in 1775),¹⁴⁹ ki so jo tedaj pogosto že šteli za del Kranjske.

Še zgodnejše od domačih evidenc so evidence klerikov, študentov in dijakov, vodene v cerkvenih in izobraževalnih središčih zunaj slovenskega etničnega prostora. Za povrh so tudi zgodnejšega nastanka in pokrivajo daljši časovni razpon.

Pomenljivo je, od kod so prihajali Nekranjci, ki so kot *Carniolus* ali z redkima različicama *Carniolanus* in *Carnus* označeni v matrikah dunajske in graške univerze, ustanovljenih leta 1365 oziroma 1585. V dunajskih matrikah so študenti do konca srednjega veka skoraj vedno navedeni le s krajem oziroma pokrajino/deželo izvora. Dvojna geografska identifikacija postane pogostejša šele v prvi polovici 16. stoletja. V tem stoletju, začeni z letom 1544, je kot Kranjec (*Carniolus*, *Carniolanus*) označenih petnajst Nekranjcev, od tega osem iz primorskih krajev – sedem z Goriškega (Gorica, Podgora, Štanjel) in eden s Tolminskega¹⁵⁰ –, pet iz spodnjega dela slovenske Štajerske do Gornjega Grada na severu¹⁵¹ ter dva s Koroškega.¹⁵² Pri Koroški in Kranjski je šlo ne le v tem času, ampak tudi pozneje

146 Prav tam, str. 95. Goče so bile do začetka 19. stoletja eksklava Goriške sredi kranjskega ozemlja (Golec, Meščanska naselja Vipavske, str. 218–219).

147 Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije*, 2. del, str. 158, 159.

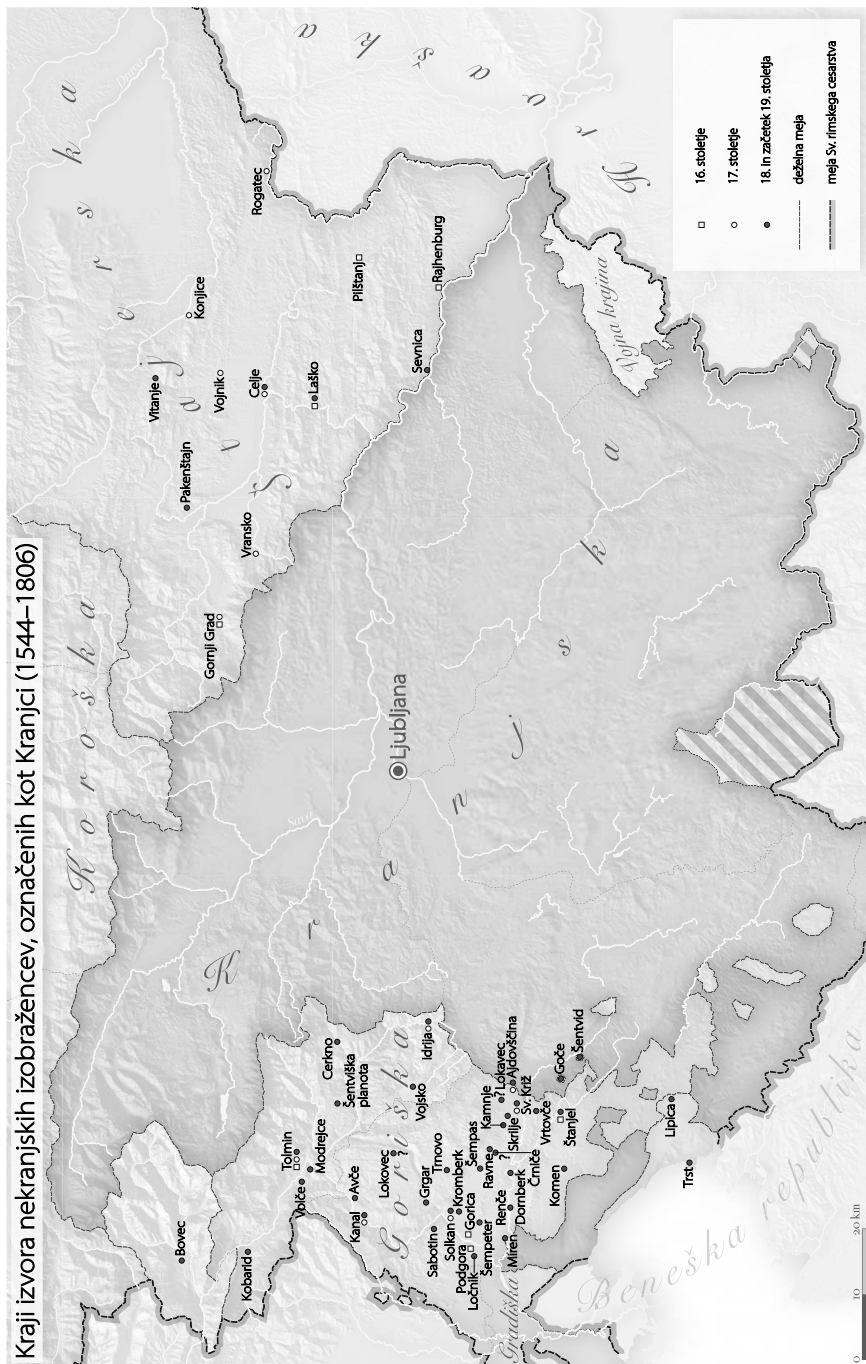
148 Volčjak, *Ordinacijska protokola Ljubljanske (nad)škofije*, 2. del, str. 78 in 90.

149 Prav tam, str. 81, 82 in 85.

150 Štirje študenti z Goriškega oziroma iz Gorice so opredeljeni samo kot *Goricensis Carniolus* (1571, 1574 dva, 1577), eden (1578) je dodatno označen po neidentificiranem kraju »Vohana«, verjetno Volče (*de Vohana Goricensis Carniolus*), eden (1568) po Podgori pri Gorici (*ex Podgora Carniolus*), plemič Kobenzl (1586) pa je bil doma iz Štanjela (*ex oppido Sancti Danielis Carniolus*). En študent (1561) je prihajal iz Tolmina (*ex Tolmein Carniolus*). *Die Matrikel*, III. Band, str. 136, 151, 160, 165, 173; *Die Matrikel*, IV. Band, str. 18.

151 Štajerski »Kranjci« so prihajali iz Pilštanja (1544), Laškega (1551), Gornjega Grada (1568 in 1585) in Rajhenburga, danes Breštanica (1574). *Die Matrikel*, III. Band, str. 73, 91, 151; *Die Matrikel*, IV. Band, str. 16.

152 Koroška »Kranjca« sta prihajala iz Strassburga pri Krki (1561) in Velikovca (1583). *Die Matrikel*, III. Band, str. 127; *Die Matrikel*, IV. Band, str. 13.

večkrat za zamenjavo zaradi podobnosti imena,¹⁵³ tako da do srede stoletja v univerzitetni matriki zasledimo tudi nekaj primerov zmotne umestitve koroških krajev na Kranjsko (*Carniola*).¹⁵⁴ Nasprotno pa ni mogoče potrditi, da gre za takšne vrste pomoto pri treh na Kranjsko postavljenih spodnještajerskih krajih, Konjice, Pilštanj in Laško.¹⁵⁵ Za Pilštanj in Gornji Grad ni nepomembno, da sta ležala v ljubljanski škofiji, za celotno sliko pa ugotovitev, da ne bomo našli kranjskih krajev, ki bi jih univerzitetna matrika pomotoma postavljala na Štajersko.¹⁵⁶

Glede na geografski izvor študentov, ki je občutno presegal politični okvir Kranjske, je imela oznaka Kranjec torej tudi že vsebino etnonima, enako kakor naddeželna oznaka Slovenec, vsebovana v latinskem etnonimu *Sclauus*. Ta se v matrikah največkrat nanaša na slavonski (kajkavski) in slovaški prostor, a se v 15. in 16. stoletju pojavlja tudi pri nekaj osebah, ki so nesporno prihajale s slovenskega ozemlja, o čemer pričajo natančnejše dodatne geografske oznake in v nekaterih primerih tipično slovenski priimek.¹⁵⁷ Prav tako je *S(c)lavonia* najmanj dvakrat označevala slovenski prostor, obakrat v prvi tretjini 16. stoletja.¹⁵⁸

V 17. in 18. stoletju (objave segajo do leta 1778) med dunajskimi študenti in dijaki tamkajšnje jezuitske gimnazije ni več zaslediti primerov, ko bi se kot *Sclauus* in

153 Oznaka *Carnus* se sploh nanaša na obe deželi in na Koroškem ne more pomeniti Kranjca. Med letoma 1519 in 1597 jo srečamo 26-krat, od tega osemkrat v navezavi s koroškimi kraji (Ostrovica, Althofen, Šentvid ob Glini, Ebenfeld, Celovec, Gospa Sveta, Št. Andraž in Trušnje), sedemkrat ob nedvoumno kranjskem toponimu (Ljubljana, Kranj, Semič in Vače), trikrat bodisi s koroškim bodisi s kranjskim krajem (*de Nouo Oppido, de Stain, à S. Vito*), enkrat najverjetneje s Komnom na Goriškem (*ex Comain*), enkrat z neidentificiranim (*ex Samercin*) in šestkrat kot samostojno oznako, pri čemer se je *Carnus* leta 1564 znašel med dvema študentoma, označenima kot *Carniolus*. *Die Matrikel*, III. Band, str. 4, 45, 65, 70, 74, 77, 82, 135, 141, 145, 152, 165, 169; *Die Matrikel*, IV. Band, str. 1, 39, 41, 44, 50, 51

154 Takšni kraji so ob oznaki *Carniola*: Labot/Lavamünd, Feldkirchen in morda še neidentificirani »ex oppido Glaunicz«, vsi leta 1536, ter »Lotzsche« leta 1538. *Die Matrikel*, III. Band, str. 56 in 59.

155 Pilštanj se v povezavi s Kranjsko pojavi dvakrat (1536), Konjice in Laško pa po enkrat, leta 1536 oziroma 1551 (*Die Matrikel*, III. Band, str. 56 in 91). Morda so na Štajerskem ležale tudi prej omenjene »Lotzsche« (prav tam, str. 59).

156 Kot Štajerec iz Krškega, sicer mešta na Kranjskem tik ob štajerski meji, je leta 1543 označen Adam Bohorič (*Adam Wosoritz ex Gurgfelt Styrys*), vendar gre za specifičen primer. Bohorič je Krško najverjetneje navedel, ker je tam preživel mladost in šolska leta.

157 V 15. stoletju so kot *Sclauus* označeni študenti s Svibnega (1431), iz Celja (1432), Škofje Loke (1447) in Žič (1447) (*Die Matrikel*, I. Band, str. 170, 178, 250, 252, 639), v 16. stoletju pa najdemo takšno oznako leta 1551 pri dveh Ribničanih, leta 1563 pri enem Kranjčanu in treh Žužemberčanih, leta 1566 pri Sobočancu in 1573 domnevno pri Tolmincu (*Die Matrikel*, III. Band, str. 101, 133, 143, 163). Po kazalu matrike (str. 258) naj bi bil iz Tolmina *Georgius Eques ex Dolmai Sclauus*.

158 Leta 1506 je bil vpisan Celjan »Jacobus de Cilia in Sclavonia« (*Die Matrikel*, II. Band, str. 335), leta 1531 pa »Joannes Dornecker de Noua civitate Sclauoniae«, po vsem sodeč Novomeščan, saj se je znašel v avstrijski naciji, ne v ogrski (*Die Matrikel*, III. Band, str. 50).

podobno opredelili študirajoči iz slovenskega prostora. Oznaka *Carnus* do srede 17. stoletje ugasne, medtem ko se kot *Carniolus* vseskozi pojavljajo tudi posamezni študenti iz primorskih pokrajin in spodnjega dela slovenske Štajerske ter pomotoma – zaradi zamenjave imen *Carniolus* in *Carinthus* – peščica Korošcev.¹⁵⁹ Nasprotno ne bomo z oznako Štajerec (*Stirus*, *Styrus*) našli nikogar, ki ne bi prihajal iz slovenske Štajerske, kot Korošci (*Carinthus*) pa so v 70. letih 18. stoletja zmotno navedeni po en Kranjčan, Ljubljančan in Tolminec, ki so se vsekakor opredelili kot Kranjci.¹⁶⁰ Med kraji izvora nekranjskih študentov z oznako *Carniolus* jih je bilo največ iz primorskih krajev, velika večina z Idrijskega, več s Tolminskega ter posamezniki iz Kanala, Cerknega, Sv. Križa (danes Vipavskega Križa), Ajdovščine in s Šentviške planote.¹⁶¹ S Štajerskega sta prihajala samo dva Celjana.¹⁶²

Še popolnejšo sliko ponujajo matrike graške univerze (od jožefinske dobe liceja) in gimnazije v časovnem razponu 1586–1827. Kot *Carniolus* se tu pojavlja predvsem več Štajercev, skupaj štirinajst, doma iz Laškega, Gornjega Grada, Konjic, Vojnika, Rogatca, Vranskega, Vitanja, Sevnice in Celja.¹⁶³ Pomote pri navedbi njihove deželne pripadnosti sicer niso povsem izključene – kot Štajerci so denimo

159 *Die Matrikel*, IV. Band, str. 88, 151 (trikrat), 153; *Die Matrikel*, V. Band, str. 46, 103 in 123; *Die Matrikel*, VI. Band, str. 97; *Die Matrikel*, VII. Band, str. 2; *Die Matrikel*, VIII. Band, str. 316.

160 *Die Matrikel*, VIII. Band, str. 238, 371 in 397. Da gre za pisarsko pomoto (*Verschreibung*) je opozorjeno tudi v kazalu objave matrike (prav tam, str. 175 in 206).

161 Idriji se kot Kranjci pojavljajo v letih 1652, 1653 (*Die Matrikel*, IV. Band, str. 226, 232), 1713, 1714 (*Die Matrikel*, VI. Band, str. 146, 152), 1720 (pomota *Nitriensis* namesto *Hitriensis*), 1724, 1738, 1741 (*Die Matrikel*, VII. Band, str. 27, 192, 214), 1750/51, 1771/72 dvakrat in 1772/73 dvakrat (*Die Matrikel*, VIII. Band, str. 203, 282, 556, 559, 657). Študenti Kranjci iz Tolmina so dokumentirani v letih 1751/52, 1764/65 in dvakrat 1771/72 (prav tam, str. 89, 387, 422, 431), iz Volč pri Tolminu leta 1733 in 1736 (*Die Matrikel*, VII. Band, str. 148, 155), iz Modrejca pri Tolminu 1774/75 (*Die Matrikel*, VIII. Band, str. 204). Študenta iz Kanala srečamo leta 1652 (*Die Matrikel*, IV. Band, str. 227), iz Cerknega 1742 (*Die Matrikel*, VII. Band, str. 220), iz Sv. Križa 1757/58 (*Die Matrikel*, VIII. Band, str. 111), iz Ajdovščine 1767/68 (prav tam, str. 539), iz Kobarida 1765/66 (prav tam, str. 665) in s Šentviške planote 1775/76 (prav tam, str. 426).

162 Celjana sta kot Kranjca navedena leta 1658 (*Die Matrikel*, IV. Band, str. 254) in 1712 (*Die Matrikel*, VI. Band, str. 142).

163 Laščane zasledimo dvakrat leta 1595 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1, str. 15, 215), dvakrat 1707 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 3, str. 193) in enkrat 1750 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 352), študenta iz Gornjega Grada leta 1608 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1, str. 35), iz Konjic 1647 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 277) in 1687 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 3, str. 106), iz Vojnika 1687 dvakrat (prav tam, str. 107), iz Rogatca 1687 (prav tam, str. 239), z Vranskega 1688 (prav tam, str. 110), iz Vitanja 1721 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 59), iz Sevnice 1765 (prav tam, str. 196) in iz Celja 1781 (UBG, *Handschriftensammlung*, Band 2, fol. 36v). Laščan Franc Turner, ki je leta 1750 naveden kot *Carniolus*, se naslednje leto pojavi kot *Carinthus*, mišljeno pa je vsekakor Kranjec (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, 352, 362).

navedeni štirje študenti iz obmejnega kranjskega Krškega¹⁶⁴ –, a več popravljenih zapisov kaže, da je bil zadaj premislek. Pri Konjičanu, vpisanem leta 1647, je prvotna navedba *Styrus* popravljena v *Carniolus*.¹⁶⁵ Na oklevanje pri opredelitvi naletimo tudi pri Laščanu, ki je leta 1588 vpisan kot *Styrus*, nato pa leta 1595 na dveh mestih kot *Carniolus*,¹⁶⁶ leta 1638 pri študentu iz Gornjega Grada, pri katerem je bilo najprej navedeno *Carniolus*, a je nato postal *Styrus*,¹⁶⁷ in še posebej leta 1651 pri Vitanjčanu, za katerega so kar dvakrat prečrtali *Styrus*, dvakrat *Carniolus* in nazadnje pristali pri oznaki *Styrus*.¹⁶⁸

Nekranjski Kranjci so tudi v graških matrikah večinoma študenti in dijaki iz primorskih pokrajin, v glavnem z Idrijskega in Tolminskega, več jih je prihajalo s Cerkljanskega, po eden ali dva pa še iz Lipice na Krasu, Kanala, Šentvida pri Vipavi (danes Podnanosa),¹⁶⁹ Kobarida, Sv. Križa (danes Vipavskega Križa), Ajdovščine in zadnjič na začetku 19. stoletja tudi iz Trsta.¹⁷⁰ S Kranjci je pokrita

164 Morda so trije, vpisani kot *Styrus* leta 1679, res prihajali s štajerske strani Save, nikakor pa ne tudi Baltazar Tunkelsteiner (1698), v katerem prepoznamo člana znane krške mestne rodbine (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 70, 150). Dva Kranjca sta pomotoma pristala med Korošci (*Carinthus*), in sicer Valvasorjev sin z Bogenšperka leta 1703 in študent iz Krškega leta 1706 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 3, str. 173, 189).

165 Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 277.

166 Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1, str. 15, 129, 215.

167 Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 255.

168 Prav tam, str. 288.

169 Glavnina Šentvida je bila do leta 1814 enklava Goriške grofije sredi kranjskega ozemlja (Golec, Meščanska naselja Vipavske, str. 217–218).

170 Z Idrijskega so z oznako *Carniolus* dokumentirani študenti v letih 1622 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1, str. 70), dvakrat 1652, 1659 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 293, 297, 210), 1693, 1705, 1709 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 3, str. 127, 182, 200), 1713, 1715, 1716, dvakrat 1718, 1727, 1729, 1732, 1739, 1744, 1755, 1765 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 14, 26, 28, 40, 49, 93, 105, 121, 164, 193, 246, 190), 1769 (UBG, Handschriftensammlung, Band 1, fol. 302v), 1772, dvakrat 1777, 1783 (UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 9, 22, 43). Pomotoma je en Idrijec leta 1742 naveden kot *Carinthus* (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 182). Po letu 1783, ko je Idrija uradno postala del Kranjske, ustreza oznaka *Carniolus* za Idrijce tudi deželni pripadnosti. S Tolminskega najdemo študente Kranjce v letih 1607 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1, str. 34), 1656, 1661 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 214, 220), 1666, 1687, dvakrat 1688 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 3, str. 218, 106, 111, 112), 1718, 1727, 1731, dvakrat 1736, 1758, 1759, 1760, dvakrat 1763 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 49, 93, 116, 435, 441, 150, 151, 259, 280, 281), 1773, dvakrat 1774, dvakrat 1775, 1776, 1780, 1781, 1792, 1803, 1808 (UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 13, 16, 19, 25v, 35, 38v 64, 119, 140v); med njimi so nekateri opredeljeni s kraji: s Knežo leta 1676 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 1, str. 51), z Volčami 1748, dvakrat 1763, 1764 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 310, 280, 474, 479), 1780 (UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 31), in z Modrejcam leta 1767 (UBG, Handschriftensammlung, Band 1, fol. 299v). Kot Tolmin je v kazalu objave večkrat zmotno razrešen furlanski Tolmeč/Tolmezzo (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 3, str. 469). Študenti s Cerkljanskega so kot Kranjci navedeni leta 1727, 1741 (Andritsch, *Die*

predvsem današnja severna Primorska brez Bovškega,¹⁷¹ slabše Kras, pogrešamo pa sólo Gorico. Razlikovanje med etnično in deželno pripadnostjo je jasno prepoznavno zlasti pri dveh graških študentih z Goriškega (brez navedbe kraja), ki sta bila leta 1782 in 1791 označena kot »Kranjca iz grofije Goriške« (*Carniolus ex Comitatu Goritiensi*).¹⁷²

Če postavimo primorske »Kranjce« v širši kontekst dunajskih in graških matrik, sta njihovo število in delež, gledano v celoti, majhna. Večina Primorcev je namreč označenih zgolj po kraju izvora ali pa kot *Italus*. Ta oznaka se enako kot pri celovških in ljubljanskih gimnazijcih ne pojavlja samo pri osebah z romanskim priimkom, ampak tudi pri slovenskih kmečkih sinovih in ima večinoma kulturno, ne etnično vsebino.

Nasprotno je Kranjec pri študentih, ki ne prihajajo s Kranjskega, prvenstveno, če ne izključno etnična oznaka, enakega ranga kakor etnonim Slovenec. Slovenci se v Gradcu najprej pojavljajo s poimenovanjem *Sclauus* oziroma *Sclavus*, a v zelo majhnem številu, saj je bila takšna oznaka rezervirana predvsem za kajkavce. Od leta 1725 jih srečujemo izključno z novim etnonimom *Vindus*, ki je zdaj neprimerno pogostejši in se nanaša samo na Slovence oziroma štajerske Slovence, poimenovanje *S(c)lavus* pa so poslej uporabljali le še za študente iz Slavonije.¹⁷³ Dihotomija oznak *Vindus* in *Carniolus* se večinoma ujema z besedami Jurija Japlja (1773–1784), da se poimenovanje *Krainer* veže na Kranjsko, Goriško grofijo in bližnje Primorje, *Windische* pa na Koroško in celjsko okrožje na Štajerskem.¹⁷⁴ Razlika je ta, da smo opredeljevanju s Kranjci priča tudi pri posameznikih iz celjskega okrožja (do leta 1748 iz celjske četrti),¹⁷⁵ najdlje na sever do Vitanja in na vzhod do Rogatca.

Matrikeln, Band 4, str. 92, 176), 1780, dvakrat 1802 (UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 32v, 113, 115). Iz Lipice na Krasu je leta 1753 prihajal *Carniolus nobilis* (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 384), iz Kanala najdemo dva študenta Kranjca v letih 1759 in 1762 (prav tam, str. 264, 175), nadalje leta 1769 in 1770 (UBG, Handschriftensammlung, Band 1, fol. 303, 305), po enega iz Šentvida pri Vipavi (danes Podnanosa) leta 1761 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 460), Kobarida 1762 (prav tam, str. 463), Sv. Križa 1765 (prav tam, str. 289) in Ajdovščine 1775, 1788 (UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 26, 54) ter leta 1806 dva iz Trsta (UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 135v, 137v).

171 Bovško se je še leta 1751 vključilo v Goriško, potem ko je dotlej funkcioniralo kot samostojno glavarstvo (Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112 in 118). Tako srečujemo Bovčane brez dodatne deželne oziroma etnične oznake (npr. Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 2, str. 12), nekateri pa so se glede na bližino Koroške opredelili kot Korošci, v Gradcu trije v letih 1720, 1724 in dvakrat 1758 (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 50, 76, 258, 428).

172 UBG, Handschriftensammlung, Band 2, fol. 41v, 58.

173 Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 82, 83, 130, 235, 270, 273, 278, 282, 283, 287, 411, 415 in 470.

174 Prim. Müller, *Kranjstvo in slovenstvo*, str. 102.

175 Prim. Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112 in 118.

Pomenljivo je tudi spoznanje, da so kot *Carniolus* oziroma *Vindus* označeni študenti in dijaki vseh družbenih slojev vključno s posameznimi plemiči.¹⁷⁶

Najbolj nazorno sliko opredeljevanja nekranjskih intelektualcev kot Kranjcev dajejo ordinacijski zapisniki klerikov oglejskega patriarhata, škofije, ki je do leta 1749 (oziroma do ukinitve dve leti pozneje) skoraj tisoč let pokrivala več kot polovico slovenskega ozemlja do Drave na severu. Zapisniki so ohranjeni od leta 1600, vendar najdemo do konca 17. stoletja malo identifikacij, ki bi vsebovale tako kraj kot deželo. V tem pogledu so veliko zgovornejši pred kratkim objavljeni zapisniki iz prve polovice 18. stoletja (1701–1749).¹⁷⁷ Pri analiziranju identifikacij klerikov je treba najprej upoštevati, da gre za perspektivo iz »nevtralnega« Vidma na tleh Beneške republike. Deželna pripadnost (*Carniolus*, *Styrus*, *Carinthus*) se iz praktičnih razlogov redno pojavlja pri klerikih, ki niso prihajali iz goriškega oziroma širšega primorskega prostora, medtem ko je za zadnje zadoščala navedba kraja, tako da bomo le izjemoma zasledili še deželni okvir – Goriško grofijo (*comitatus Goritiae*).¹⁷⁸ Nekaj več je ožjih pokrajinskih oznak – Kras, Tolminsko, Vipavsko, »Gore« (*in Montibus*), kar okrog 180-krat pa je pri nekranjskih primorskih krajih navedeno *Carniolus*, evidentno kot etnonim. Nabor nekranjskih krajev, od koder so prihajali »Kranjci«, je občutno večji kot v prej obravnavanih evidencah, le da med njimi skoraj ni štajerskih. Izjema je štirikratna pojavitvev klerika neplemiča z gradu Pakenštajn pri Šmartnem ob Paki, ki bi bil lahko tudi sin priseljenih staršev uradniškega stanu, doma s Kranjskega.¹⁷⁹ Nasprotno je oznaka *Carniolus* za Mariborčana¹⁸⁰ in za dva Korošca, doma iz Guštanja in Dobrle vasi, očitna (prepisovalska) napaka.¹⁸¹ Nekranjski Kranjci iz zahodnih slovenskih pokrajin so prihajali z Idrijskega, Cerkljanskega, Bovškega, iz okolice Gorice, z Vipavskega in

176 Kot *Vindus* so navedeni naslednji plemiči: leta 1725 Leopold baron Moscon iz Mengša (Andritsch, *Die Matrikeln*, Band 4, str. 104), leta 1764 »nobilis« Maksimilijan Pogačnik iz Velike Nedelje (prav tam, str. 287), naslednje leto pa štajerski deželan Michael pl. Brandenau z Dobrne pri Celju (prav tam, str. 292). Kot *Vindus* sta bila poleg kmečkih sinov (*plebejus*) vpisana tudi meščanski sin iz Maribora z nemškim priimkom (1729) in tržanski sin iz Vitanja (1734) (prav tam, str. 105 in 137). Na celovski gimnaziji je leta 1742 in 1743 študiral »praenobilis« Franc Serafin de Schurian, *Vindus* iz Dobrle vasi na Koroškem (KLA, KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium, sign. 7, Album Studiosorum Clagenfurtensium 1723–1748, s. p.).

177 Volčjak, *Ordinacijski zapisniki Oglejskega patriarhata*.

178 Prav tam, str. 45, 155, 188 in 189.

179 Prav tam, str. 123, 126, 127, 132. Ob mašniškem posvečenju leta 1735 je isti naveden brez kraja, zgolj kot *Carniolus* (Volčjak, *Ordinacijski zapisniki Oglejskega patriarhata*, str. 135).

180 Volčjak, *Ordinacijski zapisniki Oglejskega patriarhata*, str. 183.

181 Prav tam, str. 162, 163.

Krasa, tako da je reprezentativno pokrita celotna Goriška. Pogrešamo le skrajni južni konec dežele, ki je spadal v tržaško škofijo.¹⁸²

Na vprašanje, zakaj je del nekranjskih klerikov iz primorskih krajev označen kot *Carniolus*, je mogoče z veliko verjetnostjo odgovoriti, da so v ordinacijskih zapisnikih zapisali posameznikovo lastno opredelitev. Redno se je namreč dogajalo, da so ob isti posvetitvi nekateri primorski kleriki navedeni samo s krajem, drugi pa tudi kot Kranjci. Indikativna primera samoopredelitve sta drug za drugim vpisana sokrajana iz Grgarja (1735), od katerih je prvi označen kot *Carniolus*, drugi pa kot *Sclauus*.¹⁸³ Takšno opredelitev (*Sclauus*, *Sclavus*, *Slavus*) v pomenu Slovenca zasledimo dvanajstkrat, po enkrat oziroma trikrat pa sta po Slovencih, kot *Sclavorum* in *Sclaborum*, označeni župniji Kanal in Šempeter pri Gorici.¹⁸⁴

182 Kraji, iz katerih so prihajali posvečeni kleriki, opredeljeni kot *Carniolus*, si glede na prvo pojavitev sledijo v naslednjem zaporedju. Gorjansko pri Komnu: 1702 (str. 37); Dornberk: 1705 dvakrat, 1706 dvakrat, 1707, 1744 (str. 40, 42, 43, 45, 184); Miren pri Gorici: 1705 (str. 41); Sv. Križ (Vipavski Križ): 1706 dvakrat, 1707, 1724, 1731 dvakrat (str. 42, 43, 44, 93, 113, 116); Kamnje na Vipavskem: 1707 (str. 44); Sentvid pri Vipavi (Podnanos): 1708 dvakrat, 1709 (str. 45, 46, 47); Idrija; 1712 dvakrat, 1720 trikrat, 1721 dvakrat, 1728, 1729, 1734 štirikrat, 1735 šestkrat, 1741 dvakrat, 1742 dvakrat, 1743, 1744 dvakrat, 1746 štirikrat, 1747 trikrat, 1748 štirikrat, 1749 dvakrat (str. 55, 56, 75, 76, 77, 79, 81, 106, 109, 124, 125, 126, 128, 129, 166, 168, 173, 176, 180, 181, 183, 189, 191, 192, 193, 197, 200, 203, 204, 206, 210); Bovec 1718 dvakrat, 1737 dvakrat (str. 69, 71, 139, 144); Ajdovščina: 1720, 1725, 1726 1736 trikrat (str. 74, 100, 102, 138); Tolmin: 1720, s. d. (morda 1726 ali 1729), 1737 dvakrat, 1738, 1745 dvakrat, 1746 enajstkrat, 1747 štirikrat, 1748 petkrat, 1749 dvakrat (str. 75, 174, 142, 143, 147, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 201, 202, 203, 209, 210); Kanal: 1723 dvakrat (str. 89); Vrtovec pri Šmarju: 1724, 1726, s. d. (morda 1726 ali 1729) (str. 92, 101, 174); Kamnje na Vipavskem: 1727 (str. 105); Renče pri Gorici: 1727, 1728, 1733 (str. 106, 121); Cerkno 1729, 1739 štirikrat, 1740, 1745 dvakrat, 1746 štirikrat, 1747 trikrat, 1748 dvakrat (str. 109, 153, 154, 162, 186, 187, 190, 191, 192, 194, 195, 200); Kromberk pri Gorici: 1730 (str. 111); Volče pri Tolminu: 1731, 1735, 1737 dvakrat, 1741, 1745, 1746 dvakrat, 1747 dvakrat, 1748, 1749 (str. 113, 128, 139, 143, 167, 185, 191, 198, 200, 205); Komen: 1731, 1746 dvakrat, 1747 dvakrat, 1748 dvakrat, 1749 petkrat (str. 113, 189, 196, 201, 202, 207, 208, 209); Grgar: 1731, 1735 dvakrat, 1737 dvakrat (str. 113, 126, 132, 140, 142); Ravne nad Črničami: 1731, 1733, 1734 (str. 113, 122, 123); Rihemberk (danes Branik): 1731, 1737 dvakrat, 1738 dvakrat, 1739 dvakrat (str. 113, 141, 143, 146, 147, 152, 154); Lokovec ali Lokavec: 1731, 1734, 1737, 1740 dvakrat, 1742, 1744, 1745 (str. 113, 123, 139, 157, 160, 175, 183, 186); Štanjel: 1731 (str. 115); Skrilje na Vipavskem: 1735 dvakrat (str. 127, 131); Šempas (*Pussilicensis*, *Pasiliensis*) 1732, 1735, (str. 118, 133); Trnovo 1738, 1740 dvakrat, 1741, 1742 dvakrat (str. 145, 159, 160, 167, 169, 170); Šempeter pri Gorici: 1738 (str. 147); Avče pri Kanalu: 1738 (str. 147); Sabotin (*Sabatinensis*): 1739 dvakrat, 1740 (str. 152, 154, 157); Črniče (?) na Vipavskem: 1748 (str. 199); Solkan 1749 (str. 205) in Vojsko pri Idriji: 1749 dvakrat (str. 207). (Volčjak, *Ordinacijski zapiski Oglejskega patriarhata*).

183 Prav tam, str. 132.

184 Kot *S(c)lavus* so označeni posvečeni kleriki s Šentviške planote leta 1724 (trikrat) (str. 90, 91, 93), iz Tolmina 1726 (str. 101), iz Komna 1725, 1726 in neznano kdaj, morda 1728 ali 1729 (str. 98, 101, 174), iz Grgarja 1735 (str. 132) in iz neidentificiranih, očitno primorskih krajev *Vornasensis/Vernacensis*, in *Montibus* (drugje označen kot *Brechensis*) in *Scurtensis* v letih 1728, 1729, 1731, 1732 (str. 106, 107, 115, 117). Z dodatkom *Sclavorum* je leta 1735 naveden klerik iz župnije Kanal (str. 132), trikrat pa se kot

Medtem ko je Slovenec v oglejskih ordinacijskih zapisnikih izključno etnična oznaka, ima torej Kranjec lahko tako deželno kakor etnično pomensko vrednost. Enako kot oznaka Hrvat (*Croata*), kakor je poleg klerikov s Hrvaškega označen dobršen del Belokranjcev in Kostelcev (drugi imajo oznako *Carniolus*).¹⁸⁵

Za še popolnejšo sliko prisotnosti kranjskega etnonima v zahodnih slovenskih pokrajinah bo treba v prihodnje poseči tudi po ordinacijskih zapisnikih tržaške škofije in po evidencah tamkajšnjih jezuitskih gimnazijcev. Vendar že dosedanja spoznanja, ki temeljijo na tako različnih popisih intelektualcev, nedvoumno pričajo, da so se v 18. stoletju Slovenci na Goriškem (vključno z Idrijskim) v velikem številu imeli in opredeljevali za Kranjce. Bržkone je bilo podobno tudi na Tržaškem.

Drugo vprašanje je, kako so »Kranjci« zunaj Kranjske označevali svoj jezik: kot slovenski ali kot kranjski? Za določnejši odgovor bo tudi v tem primeru potrebna zlasti sistematična analiza goriških in tržaških virov. Kranjski lingvonim po dosedanjem védenju ni izpričan zunaj domače dežele pred koncem 17. stoletja, prvič torej več kot stoletje za etnonimom, nato pa se njegova pojavnost tako kakor na Kranjskem intenzivira. O poimenovanju slovenskega jezika imamo tudi znatno manj virov, vendar znani primeri pričajo, da je moralo biti označevanje *kranjski* v 18. stoletju zlasti na Primorskem precej razširjeno.

Dihotomija v poimenovanju za jezik – *slovenski* oziroma *kranjski* – o kateri govorijo Japelj, Linhart in Kopitar, se jasno izrazi v odgovorih, kot so jih o svojem znanju jezikov dali kandidati za vstop v jezuitski red na Dunaju (kleriki in neredovni pomočniki), in sicer v anketi, ki je bila v uporabi med sredo 17. in sredo 18. stoletja. Odgovori so posebej dragoceni, ker na enem mestu ponujajo tako podatke o posameznikovem krajevnem in deželnem/pokrajinskem izvoru kakor tudi o različnih stopnjah obvladovanja jezikov. Medtem ko so Korošci, Štajerci in večina kandidatov iz primorskih dežel navajali kot prvega ali kot enega od jezikov slovenščino (*sclavonica, slavonica*), je pri Kranjcih od začetka (prvič 1649) dosledno naveden kranjski jezik (*carniolica*).¹⁸⁶ Ta se pojavi tudi pri štirih Nekranjcih, od katerih sta dva prihajala s slovenskega ozemlja (iz Maribora in Tolmina), dva pa ne (z Reke in iz Avstrije).¹⁸⁷ Mariborčan (1692) z nemško materinščino je svoje znanje

Sancto Petro Sclaborum pojavi župnija Šempeter pri Gorici, in sicer v letih 1703, 1711 in 1731 (str. 37, 52, 115). Klerik iz nenavedenega kraja na Štajerskem je leta 1732 vpisan kot *Styrus Sklavonensis* (str. 113).

185 Seznam Belokranjcev v ordinacijskih zapisnikih gl. Golec, So bili Belokranjci, str. 203–206.

186 Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige str. 106, 108–109.

187 Rečan (1691), označen kot *Lyburnus Fluminensis*, je govoril »nativam sclavonicam« in je kranjščino navedel na četrtem mestu, njeno znanje pa kot primerno (*carniolam et germanicam commodè*). Avstrijec iz Lambacha (1737) jo je obvladal dobro, enako kot nemščino, svoj prvi jezik. Prav tam, str. 108, 109.

kranjščine označil kot primerno (*carniolicam commode*), pri čemer slovenščine v rodnem okolju zagotovo ni imenoval kranjščina. Jezika se je bodisi naučil na Kranjskem bodisi pa je zanj samo priložnostno uporabil oznako, po kateri se je kot kranjski jasno ločil od drugih slovanskih jezikov,¹⁸⁸ saj so lingvonim *lingua s(c)lavonica* uporabljali tudi Slovaki in nekateri kandidati iz Istre in Hrvaškega Primorja.¹⁸⁹ Nasprotno je bila kranjščina pri Tolmincu, ki je leta 1731 označen kot *nobilis*, njegova materinščina, prvi od njegovih petih jezikov, zapovrh pa se je še opredelil kot Kranjec (*Carniolus Thulminensis*).¹⁹⁰ V tem primeru smo pri isti osebi priča tako kranjskemu lingvonimu kot etnonimu, drugače kot pri drugih treh kandidatih iz primorskih krajev na meji z romanskim svetom, ki so več desetletij prej (med letoma 1677 in 1705) med jeziki vsi navedli slovenščino (*sclavonicam*).¹⁹¹ V zvezi z maloštevilnimi Štajerci je treba nujno omeniti, da so prihajali tako iz slovenskega kot iz nemškega dela dežele in da je prvi, Ljutomerčan (1648), navedel poleg latinščine znanje hrvaščine (*croaticè*) in češčine, ne pa tudi slovenščine.¹⁹² Zdi se več kot verjetno, da se je šolal v Varaždinu, s hrvaščino pa je skoraj brez dvoma mislil kajkavščino. Ta se je tedaj sicer še vedno imenovala slovenski jezik,¹⁹³ vendar je bil politični okvir kajkavskega prostora že hrvaški. Odveč bi bilo domnevati, da bi lahko v Prlekiji domače govore že tedaj označevali za hrvaške, kot se je dogajalo pozneje, v 18. stoletju.¹⁹⁴ Ljutomerčan se je za navedbo hrvaščine najverjetneje odločil zaradi lažjega razlikovanja od splošnejšega *lingua s(c)lavonica*, tako kot je prej omenjeni Mariborčan za svojo slovenščino iz istega razloga uporabil pojem kranjščina.

188 Prav tam, str. 108.

189 Prav tam, str. 106.

190 Prav tam, str. 109.

191 Prvi (1677) je bil Tržačan »plemenitega stanu« (*Tergestinus nobilis*) z neitalijanskim priimkom Trojer in z italijansko materinščino, drugi (1691) Goričan (*Italus Goritiensis*) z italijanskim priimkom in materinščino, ki je znal le malo slovensko (*parvum sclavonicam*), tretji (1705) pa Furlan iz Gradišča ob Soči (*Forojuliensis Gradiscanus*) s srednje dobrim znanjem slovenščine (*mediocriter*). Prav tam, str. 108.

192 Prav tam, str. 108.

193 Nazorne dokaze o prodiranju hrvaškega imena ponujajo v neposredni kajkavski sosesčini Prlekije zapisniki mesta Varaždin. Kljub majhnemu številu pojavitev oznak slovenski in hrvaški je pomenljivo dejstvo, da je prvotno, slovensko ime jezika prvič izpričano že konec 16. stoletja (1592), hrvaško pa šele stoletje pozneje, leta 1689. V 90. letih 17. stoletja se oznaki pojavljata izmenično, slovenski jezik zadnjič leta 1695, nakar od leta 1697 srečujemo samo še poimenovanje hrvaški jezik. Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 124.

194 Prav tam, str. 121–131.

Percepcija slovenščine kot kranjščine je v prvi polovici 18. stoletja izpričana tudi v poročilu škofa Ernesta Harracha, poslanca cesarja Karla VI. pri Svetem sedežu. Harrach je o verskem stanju na ozemljih Cesarstva, ki so spadala pod oglejski patriarhat leta 1737 zapisal: »Škofija se širi po Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Tirolskem, koder v glavnem ne služi noben drug jezik, kakor le kranjski in nemški.«¹⁹⁵

Kolikor je znano, se pojem kranjščina pojavi zunaj Kranjske najprej na Goriškem, in sicer v letopisu jezuitske skupnosti v Gorici leta 1687.¹⁹⁶ Nadalje je, kot smo videli, izpričana kot materinščina jezuitskega kandidata s Tolminskega, ki se je obenem tudi opredelil kot Kranjec (1731) in je bil imenitnejšega, četudi ne nujno plemiškega rodu (*nobilis*).¹⁹⁷ Slabega pol stoletja pozneje (1779) je prišla pomenljiva oznaka slovenščine kot kranjščine (*lingua Cragniolina*) izpod peresa goriškega plemiča Giovannija Giuseppeja De Grazie v pismu nečaku, ki se je tedaj šolal v Budimu. Stric je mladeniča opozoril, naj tega zelo potrebnega jezika ne pozabi.¹⁹⁸ Prve znane omembe kranjščine na Tržaškem so nekoliko mlajše. Ko je bil leta 1761 v Trstu uveden za mladino do 15. leta starosti splošni pouk krščanskega nauka, je ta v treh cerkvah potekal v italijanščini, v eni nemško, v cerkvi sv. Rožnega venca pa v kranjščini (*lingua cragnolina*).¹⁹⁹ Petnajst let pozneje, leta 1776, sta dva člana šolske komisije in predstavnik tržaške visoke družbe, zahtevala, naj v mestni normalki uvedejo poleg nemščine še druga dva »tržaška materina jezika«, italijanščino in »slovanščino« (*lingua slava*), s čimer sta bili mišljeni tako kranjščina (*cragnolino*) kot ilirščina (*illirico*).²⁰⁰ O uveljavljenosti kranjskega imena v Trstu na začetku 19. stoletja pričajo besede tržaškega pravnika Vincenca Franula pl. Weissenthurna. Leta 1810 je pisal Valentinu Vodniku v Ljubljano, da je navedel več stavkov »iz tukajšnjega kranjskega deželne jezika« (*aus der dasigen krainischen Landesspache*), nato pa je naslednje leto izdal za Italijane učbenik za učenje slovenščine z naslovom *Saggio grammaticale italiano-cragnolino*.²⁰¹

Za primorski prostor je zanimivo tudi poročilo Karla Gottlieba Küttnerja, ki je leta 1799 na poti v Italijo prepotoval del slovenskih dežel in v svojem potopisu

195 Tavano, Prvi goriški nadškof, str. 387.

196 Kočevar, Ali je slovenska (2. del), str. 406.

197 Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige str. 109. Prim. Kočevar, Ali je slovenska (2. del), str. 405.

198 Bratuž, Slovenščina v goriških, str. 71–72. Prim. Kočevar, Ali je slovenska (2. del), str. 406.

199 Kalc, Prispevek za zgodovino, str. 76.

200 Prav tam, str. 77.

201 Kočevar, Ali je slovenska (2. del), str. 406.

razlikuje med kranjščino (*krainerisch*) in slovenščino (*windisch*). Kranjščino kot govorjeni jezik ljudstva omenja na Kranjskem, na poti od Ljubljane proti Trstu in pri Sv. Križu pri Trstu. Pri opisu Gorice uporabi spet oznako *windisch*, kot že prej za govorico kmetov okolici Celovca. Vendar postavlja *windisch* pri Gorici v širši primorski kontekst »Gorice, Gradiške in vseh avstrijskih dežel ob in v bližini Jadranskega morja«.²⁰²

Ni dvoma, da sta bila v primorskih pokrajinah v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja v rabi oba lingvonima, slovenski in kranjski, pri čemer je imel kranjski tako kot na Kranjskem določnejšo vsebino. V 18. stoletju se je potrjeno uveljavljalo tudi ponekod na slovenskem Štajerskem. Če je že omenjeni podatek iz Slovenj Gradca iz leta 1734 o tamkajšnji kranjski pridigi dvomljiv – gre namreč za pričevanje druge roke, za zapis vizitatorja ljubljanske škofije²⁰³ – je bilo konec stoletja drugače z uporabo lingvonima kranjski pri duhovniku Janezu Goličniku, ki je leta 1792 v Celju tiskal svoj prevod Janševega čebelarkega priročnika s pojasnilom, da je besedilo »iz nemškiga na krajnsku preustavlenu«.²⁰⁴ Pri tem so pomenljivi naslednji podatki o prevajalcu: rodil se je v Mozirju, ki je skoraj do tedaj (do 1787) dobra tri stoletja spadalo pod ljubljansko škofijo, enako kakor Vransko, Braslovče in Griže, kjer je kot duhovnik služboval.²⁰⁵ Goličnikova knjiga je edini znani tisk iz Celja s kranjskim lingvonimom v naslovu. Oznaka kranjski za jezik prevoda priča, da so konec 18. stoletja na Celjskem prepoznavali svoj idiom tudi pod tem imenom, in ne le kot slovenskega. Nekaj desetletij prej govorita drugače dva starejša pisca s tega območja. Janez Žiga Popovič iz okolice Vojnika je svoje rojake iz Celjske četrti – ozemlja med Savo in Dravo – leta 1750 označil kot Slovence in njihovo materinščino kot »to slovensko«: »Meine Landesleute, die Viertelzilerischen Winden, nennen sich Slowenzi, und ihre Muttersprache to Slowensko.«²⁰⁶ Rojeni Celjan Jožef Hasl pa je leta 1770 zapisal, »de jest nisim noben vučenik tiga krajnskiga jezika, ja de nisim enkrat en rojeni Krajnc, ampak le en Slovenc iz celanskiga mejsta na Štajerskim«.²⁰⁷ Kolikor je znano, kranjščina ni izpričana nikjer drugje na slovenskem Štajerskem kakor v Slovenj Gradcu in Savinjski dolini.

202 Kidrič, *Slovinci v Küttnerjevem potopisu*, str. 296.

203 NŠAL, NŠAL 14, *Vizitacije*, fasc. 5, 1734, s. p., 10. 7. 1734. Prim. Vrhovnik, *Nekaj o slovenskih pridigah*, str. 35.

204 Simonič, *Slovenska bibliografija*, str. 180.

205 O Goličniku gl. Kidrič, *Goličnik Janez*, str. 228.

206 Popovič, *Untersuchung vom Meere*, pag. 337. – V prevodu: »Moji rojaki, Vindi iz Celjske četrti, sami sebe imenujejo Slovinci, svojo materinščino pa slovensko.«

207 Rotar, *Viri Trubarjevih poimenovanj*, str. 345.

Prav tako ni ničesar znanega o tem, da bi kdaj kot kranjski označil svoj jezik kak Korošec. Sinonimno ime jezika je sicer uporabil Ožbalt Gutsman v naslovu svojega v Celovcu izdanega pravopisnega priročnika *Anmerkungen über die windische und krainerische Rechtschreibung (1770–1777)*,²⁰⁸ tako kot v anonimnem nemškem prevodu Bohoričeve slovnice, tiskanem v Celovcu leta 1758, srečamo sintagmo »Erlehnung der Windischen und Crainerischen Sprache«.²⁰⁹ Zgolj kot kranjski je jezik slovenskih protestantov v Zagoričah pri Podkloštru poimenoval tujec, protestantski pastor iz Nürnberga leta 1782.²¹⁰ Ni izključeno, da je za koroško slovenščino kdaj kdo uporabil lingvonim kranjski v tistih koroških župnijah, ki so spadale pod ljubljansko škofijo, tako kot je to izpričano za štajerski Slovenj Gradec. Ni pa mogoče govoriti o širitvi kranjskega označevalca za slovenski jezik s Kranjskega na drugo stran Karavank. Že omenjeni potopisec Küttner je leta 1799 zapisal, da kmetje okoli Celovca vsi govorijo slovensko (*Windisch*). Tamkajšnji ljudje so po njegovih besedah hoteli razlikovati med slovenščino (*Windisch*), kranjščino (*Krainerisch*) in hrvaščino, a naj bi razlika obstajala samo »v gotovih razločkih in narečjih«.²¹¹

Izpričanost kranjskega lingvonima na nekranjskih območjih in njegova skoraj popolna ugasnitev na Kranjskem, kot ju izkazujejo »nevtralni« viri, neposredno potrjuje imensko dihotomijo, kot jo je v 70. in 80. letih 18. stoletja zaznaval in opisal Jurij Japelj, le da »nevtralni« viri pričajo tudi o navzočnosti lingvonima kranjski na jugu slovenske Štajerske.

V narativnih virih, ki med drugim govorijo o jezikih in etnijah, ni pričevanj o Kranjcih in kranjščini zunaj Kranjske vse do Japlja, kar ne preseneča. Ni dvoma, da je za prisotnost kranjskega imena za jezik in prebivalstvo na nekranjskih območjih slišal sto let prej Valvasor, a tega ni omenil, ker je bil osredotočen na domačo deželo. Goriškega, tržaškega in štajerskega prostora se je – v nasprotju s Koroško, ki ji je namenil dve samostojni deli – komajda dotaknil.

Vprašanje, **od kdaj in zakaj se je kranjsko ime za jezik in prebivalstvo širilo tudi zunaj Kranjske**, je tesno povezano z vprašanjem njegove nadomestitve slovenskega imena na Kranjskem. Širjenje etnonima in lingvonima na sosednje zunajkranjske politične prostore je lahko teklo vzporedno s karniolizacijo v sami deželi, vendar se ni moglo začeti, dokler ni ta na Kranjskem že dosegla določene

208 Simonič, *Slovenska bibliografija*, str. 140.

209 Kočevar, *Ali je slovenska* (2. del), str. 407.

210 Domej, *Verska in jezikovna raznolikost* [tipkopis], str. 14. O tem tudi: Kočevar, *Ali je slovenska* (2. del), str. 407.

211 Kidrič, *Slovenci v Küttnerjevem potopisu*, str. 296.

stopnje. Veliko poznejša dokumentiranost lingvonima kranjski kakor etnonima Kranjec kaže, da se je tudi zunaj Kranjske najprej začel uveljavljati etnonim. Lingvonim mu najbrž ni sledil s tolikšno časovno distanco, kot se zdi na podlagi razpoložljivih virov, se pa verjetno niti nikjer ni zasidral enako močno kakor na Kranjskem.

Kot sta opozorila že Igor Grdina in za njim Vanja Kočevar, srečamo rabo kranjskega imena zunaj Kranjske nemara prvič že v znani žolnirski pesmi *Ain news lied von den kraynnerifchen bauern* iz leta 1515, ki govori o »kranjskih« kmetih, čeprav obravnava boj s puntarji pri Celju.²¹² Ker so nekaj desetletij zatem označeni kot Kranjci posamezni dunajski študenti, ki so prihajali s širšega celjskega območja – iz Pilštanja (1544), Laškega (1551), Gornjega Grada (1568 in 1585) in Rajhenburga (danes Brestanica) (1574)²¹³ – ni izključeno, da se je kranjska identiteta že zgodaj zasidrala tudi med tamkajšnjim navadnim prebivalstvom. Kot smo videli, je kranjski etnonim pri izobražencih tega območja kontinuirano izpričan do poznega 18. stoletja, čeravno v majhnem številu primerov.

Tudi iz prostora zahodno od Kranjske, z Goriškega in Tolminskega, se posamezniki, opredeljeni kot Kranjci, pojavljajo v dunajskih matrikah že vse od srede 16. stoletja (od 1561)²¹⁴ in pozneje v evidencah te vrste čedalje pogosteje. Sodeč po intenzivnosti pojavljanja je v prevzemanju kranjske identitete prednjačil današnji primorski, zlasti severnoprimorski prostor pred južnim delom slovenske Štajerske, kjer zaznamo severno mejo pojavitev etnonima pri geografski ločnici – Vitanjski razvodnici. Onstran tega ni o navzočnosti kranjskega etnonima in lingvonima prav nobenih dokazov, enako kot ne za Koroško, kar potrjuje Japljevo poročilo Bacmeistru (1773–1784).

Na vprašanje, zakaj sta se kranjsko ime in identiteta veliko bolj prijela v zahodnih slovenskih pokrajinah, se ponuja naslednji odgovor. Prvič, tu je bila deželna identiteta prebivalstva veliko šibkejša kakor na Štajerskem in Koroškem, v dveh starejših političnih tvorbah od Kranjske. Goriška se je združevala in konsolidirala zelo počasi, obenem pa so se njena ozemlja v južnem delu dežele kot enklave oziroma eksklave prepletala s kranjskimi.²¹⁵ In drugič, ob tako rekoč popolni prevladi kranjskega etničnega in jezikovnega imena na Kranjskem je prebivalstvo primorskih pokrajin v mejah Cesarstva (brez beneških ozemelj) po naravni poti sledilo

212 Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17; Kočevar, Ali je slovenska (2. del), str. 403–404.

213 Gl. op. 151.

214 Gl. op. 150.

215 Bajt in Vidic (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 112, 118.

transformaciji, ki se je zgodila v sosednji deželi. Proces se je zgodil tem laže zaradi geografske ločenosti od Slovencev na Koroškem in Štajerskem. Ne nazadnje je bilo kranjsko ime precej bolj definirano in jasno razlikovalno od slovenskega. Tako je tudi italijanski prostor najpozneje v 18. stoletju potrjeno percepiral kranjščino kot posebno jezikovno entiteto.²¹⁶ Na Koroškem in Štajerskem pa so tako Slovenci kot Nemci občutili kranjsko ime prvenstveno kot politično, vezano na deželni okvir, ne da bi imelo pejorativen prizvok kakor pozneje, v nacionalni dobi.

Širitev kranjskega imena na nekranjska območja ni imela v nobenem oziru političnih elementov, saj ni bilo nikakršnih iz Kranjske motiviranih pretenzij. Lahko so jo sicer podpirali kranjski duhovniki, ki so delovali v sosednjih deželah, a je šlo v osnovi za naraven proces. Imel pa je oporo v knjižnojezikovnih in kulturnozgodovinskih elementih.

Sklep

Drugače kot pri kroatizaciji današnjega severnohrvaškega prostora, ki je v zgodnjem novem veku prehodno zajela tudi nekatere mejne pokrajine na slovenskem vzhodu, pri karniolizaciji ni šlo za etnično fuzijo, ampak za spremembo označevalca za istega označenca. Oba procesa sta bila sicer neločljivo povezana s političnim dogajanjem. Politična moč Kranjske, ki se je v 16. stoletju profilirala s svojo deželno ustanovsko ureditvijo, zagovornico partikularnih interesov v odnosu do vladarja, se je kazala tudi v večjem poudarjanju deželnega imena. Kranjsko ime je od 16. stoletja vse bolj nadomeščalo in izpodrinjalo staro, skupno slovensko ime jezika in ljudstva, politično neokvirjeno in zato zelo neopredelljivo, tako rekoč abstraktno. Zavest o lastni identiteti, politično uveljavljeni in kot takšni veliko bolj prepoznavni, je povzročila, da so Kranjci vedno bolj postajali na prvem mestu Kranjci, ne da bi bilo to poimenovanje v opreki s slovenskim, torej širšim, naddeželnim, nepolitičnim okvirom. Ni šlo za njegovo negacijo, ampak za utrjevanje identitete znotraj pojmovanja slovenskega. Pravzaprav je takšno stanje trajalo še globoko v 19. stoletje in je šlo z roko v roki s krepitvijo drugih deželnih zavesti – koroške, štajerske, goriške in drugih. Dežele so namreč po stabilizaciji in politični okrepitvi postajale močan kohezivni dejavnik in so to v političnem smislu ostale vse do leta 1918, v Avstriji pa ohranjajo takšno vlogo še zdaj.

²¹⁶ Pelusi, *Lingue, nazioni e popoli*, str. 179.

Kranjsko ime je imelo trdno oporo v dejstvu, da je bila Kranjska etnično-jezikovno edina skoraj v celoti slovenska dežela. Ko sta se iz deželnega imena izoblikovala etnonim in lingvonim ter tako Kranjec ni bil več samo geografska oziroma politična oznaka, je proces karniolizacije prodiral tudi drugam, pri čemer širjenje kranjskega etnonima in lingvonima na sosednje dežele ni bilo plod načrtnega dela, ampak bolj ali manj spontan proces. Gotovo je v njem imela določeno vlogo katoliška duhovščina. Ugodna podlaga za uveljavljanje kranjskega ob slovenskem oziroma namesto njega je na Štajerskem in Koroškem potencialno obstajala predvsem v župnijah, ki so od leta 1461 do jožefinske dobe spadale pod ljubljansko škofijo. Prav tako bi lahko v integralnem kranjskem duhu učili kranjski duhovniki v župnijah Oglejskega patriarhata, ki je pokrival večino slovenskega etničnega ozemlja do Drave na severu. Koliko so v tej smeri res delovali in kolikšen je bil uspeh takšnega ravnanja, je zunaj naših spoznavnih možnosti.

Končni rezultat procesa karniolizacije tako ni primerljiv z uspehi procesa kroatizacije pri kontinentalnih Hrvatih. Kranjsko ime v nasprotju s hrvaškim ni bilo dovolj politično kohezivno, da bi nazadnje lahko postalo splošno sprejeto etnično oziroma narodno. Deželni partikularizmi so v avstrijskih dednih deželah za tak razvoj pomenili preprosto preveliko oviro. Kranjska je bila politično prešibka in brez vsakršnih zgodovinskih argumentov in mehanizmov za strnitev »avstrijskih Slovencev« okoli enega deželnega jedra in za prevzem imena ene dežele za narodno in splošno sprejeto jezikovno ime. Še več, Kranjci so morali v prvi polovici 19. stoletja narediti korak ali dva nazaj in se vrniti k imenoma Slovenci in slovenski, ki sta bili edini razširjeni in prepoznavni na vsem slovenskem ozemlju, s tem pa tudi edini sprejemljivi kot ime modernega naroda.

Kakor hitro se je to zgodilo in je bilo slovensko ime leta 1849 tudi uradno priznано za enega od uradnih jezikov in ene od narodnosti v Avstrijskem cesarstvu, je kranjsko ime stopilo na isto pot kakor nemški pojem »windisch«, katerega raba je naglo postala pejorativna. Podobno se je zgodilo s kranjščino in kranjsko identiteto, ki je pozneje, še posebej v 20. stoletju, doživela popoln zaton.²¹⁷

Kranjci so se skratka docela umaknili Slovcem kot »najbolj slovenski« med njimi in se v njih povsem utopili. Kranjska torej ni postala slovenski politični Piemont, bila pa je in ostala kulturni Piemont slovenstva. Slovcem je namreč dala osnove skupnega knjižnega jezika, narodno in slednjič politično prestolnico,

²¹⁷ Golec, Nastanek in razvoj, str. 335.

za narodni simbol svojo najvišjo goro, gorenjsko nošo za narodno nošo in končno v trenutku, ko smo Slovenci postali politični narod, še enega ključnih simbolov moderne nacije: narodno zastavo.²¹⁸

Na vprašanje, ali je imenska karniolizacija na proces etnogeneze Slovencev delovala dezintegrativno, je mogoče odgovoriti tako pritrdilno kakor nikalno. Dvoimenskost zagotovo ni prispevala k večjemu občutku povezanosti prebivalstva, ki se je zavedalo svoje jezikovne povezanosti in se je prepoznavalo (tudi) v slovenskem imenu, najsi ga je zase uporabljalo ali ne. Sredi 17. stoletja, za časa največje knjižne suše, je dal zelo nazorno in vrednostno nevtralnno pričevanje o enotnem slovenskem jeziku neliterat, nekoliko izobražen papežev vojak Matija N., doma iz Kranja. Pred papeško roto je leta 1654 med drugim izpovedal, da govorijo slovensko v delu Štajerske, delu Koroške, na Kranjskem, v Istri in Gorici.²¹⁹ Slovenski živelj so ne glede na deželne meje ter rabo etnonima in lingvonima poleg sklenjenega naselitvenega prostora povezoval predvsem enake molitve in pesmi, po katerih je vsakdo, ki je, denimo, priromal na Trsat, naj je zase rekel, da je Slovenec ali Kranjec, prepoznal, kam sodi in kateremu pridigarju naj prisluhne. Ustvarjalci slovenske književnosti, dolgo skoraj samo nabožne, so se dvoimenskosti kot objektivnemu dejstvu prilagodili, zavedajoč se, da je delitev na Kranjce in Slovence, ne samo kar zadeva jezik, nenaravna.

Na območjih zunaj Kranjske je imelo prevzemanje kranjskega imena veliko bolj integrativno kakor dezintegrativno funkcijo. Čeravno je imensko dihotomijo še dodatno poglobljalo, je pomenilo viden odraz preseganja političnih meja in v kranjski politični prostor omejenega kranjstva. Kranjstvo, gledano v celoti, ni pomenilo odmika od (nastajajoče) skupne identitete in ga v slovenski etnogenezi ni mogoče označiti kot stranpot, saj se je v 19. stoletju zlahka steklo v skupno, glavno razvojno pot od etnije k narodu.

²¹⁸ Tik preden so se namreč Kranjci dokončno odpovedali svojemu »hegemoničnemu imenu«, so skupaj z ostalimi Slovenci leta 1848 sprejeli za svojo narodno zastavo pravkar od Dunaja potrjeno kranjsko deželno zastavo – modro-rdeče-belo tribarvnico (Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 684, 690).

²¹⁹ Črnčič, Prilozi k raspravi, str. 137.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko

SI AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani

SI AS 1073, Zbirka rokopisov

KLA – Kärntner Landesarchiv

KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 11, Škofijski protokoli

NŠAL 14, Vizitacije

UBG – Universitätsbibliothek Graz

Handschriftensammlung, Ms. 58–1, Ms 58–2.

Drugi neobjavljeni viri

ISJ, SZSJ = Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Sekcija za zgodovino slovenskega jezika:

– Slovensko besedišče 16. stoletja

Literatura in objavljeni viri

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba*, *Linguistica et philologica* 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz*, Band 1. 1586–1630. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1977; Band 2. 1630–1662. 1980; Band 3. 1663–1710. 1987; Band 4. 1711–1765. 2002.

Bajt, Drago in Marko Vidic (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Baraga, France (ur.): *Historia Annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, 2002.

Baraga, France (ur.): *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, 2002.

Budak, Neven: *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku*, 1. svezak. Zagreb: Barbat, Leykam international, 2007.

Črncić, Ivan: Prilozi k raspravi: Imena Slovcenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453 godine. *Starine*, XVIII, 1886, str. 1–164.

Črntvec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.

Die Matrikel der Universität Wien, I. Band. 1377–1450 (ur. Franz Gall). Graz–Köln: Herman Böhlau Nachf. Verlag, 1956; II. Band. 1451–1518/I. Text (ur. Willy Szaivert, Franz Gall); II. Band. 1451–1518/I. Register der Personen und Ortsnamen (ur. Willy Szaivert,

- Franz Gall). Graz–Wien–Köln, 1967; III. Band. 1518/II–1579/I (ur. Franz Gall, Willy Szaivert). Wien–Köln–Graz, 1971; IV. Band. 1579/II–1658/59 (ur. Franz Gall, Hermine Paulhart). Wien–Köln–Graz, 1974; V. Band. 1659/60–1688/89 (ur. Franz Gall, Marta Szaivert). Wien–Köln–Graz, 1975; VI. Band. 1689/90–1714/15 (ur. Karl Mühlberger, Walter Schuster). Wien–Köln–Weimar, 1993; VII. Band 1715/16–1745/46 (ur. Ulrike Denk, Nina Knieling, Thomas Maisel, Astrid Steindl). Wien: Böhlau, Oldenburg: München, 2011; VIII. Band 1746/47–1777/78 (ur. Ulrike Denk, Nina Knieling, Thomas Maisel, Astrid Steindl). Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2014.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*, Dritter Theil: Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fe[r]d. Bamberg, 1875.
- Duličenko, Aleksander Dimitrijevič: Neznani rokopis Jurija Japlja o slovenskem jeziku iz leta 1773. *Slavistična revija*, 52, 2004, št. 1, str. 49–70.
- Golec, Boris: Karniolizacija – stranpot v slovenski etnogenezi. *Razvoj kolektivnih (etničnih) identitet na Slovenskem skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: znanstveni posvet, 23.–24. maj 2019, Prešernova dvorana SAZU, Novi trg 4, Ljubljana*, (ur. Vanja Kočevar in Boris Golec). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2019 str. 15–16.
- Golec, Boris: Ljubljansko škofijsko gospostvo (Pfalz) – zakladnica slovenskih sodnih priseg (1752–1811). *Arhivi*, 28, 2005, št. 2, str. 239–312.
- Golec, Boris: *Mestna prisežna besedila v slovenskem jeziku do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva), 2009.
- Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika*, 55, 2007, št. 2. Iz zgodovine Goriške, str. 201–230.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen z ozirom na identitete prebivalcev. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2014, str. 327–348.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem. Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*, Thesaurus memoriae, Opuscula 3. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2012.
- Golec, Boris: So bili Belokranjci svojčas Hrvati?: nedokončana kroatizacija Bele krajine v zgodnjem novem veku – od Metličanov in kranjskih Hrvatov do Belokranjcev. *Med cesarstvom in kraljestvom: študija čezmejnih kulturnozgodovinskih povezav* (ur. Petra Svobljak). Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 153–208.
- Golec, Boris: Urbarialia slovenica – po sledih urbarjev in urbarialnih registrov v slovenskem jeziku. *Arhivi*, 29, 2006, št. 2, str. 275–304.
- Golec, Boris: Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško. *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 1–2, str. 64–87.
- Golec, Boris in Judita Šega: Münchenska zakladna najdba: škofjeloški slovenski razglas iz leta 1590. *Loški razgledi*, 55, 2008, str. 173–190.
- Grdina, Igor: Pripadnosti in identitete med preteklostjo in vizijami prihodnosti. *Jeziki*,

- identitete, pripadnosti med središči in obrobji: v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 9–20.
- Hegel, G. (ur.): *Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg*, Zweiter Band, Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Fünfter Band. Leipzig: S. Hirzel, 1866.
- Jug, Stanko: Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 23, 1942, str. 74–84.
- Kalc, Aleksej: Prispevek za zgodovino slovenskega šolstva na tržaškem: primer šole na Katinari od ustanovitve 1791 do prvih let 19. stoletja. *Acta Histriae*, 12, 2004, št. 1, str. 73–106.
- Kidrič, France: Goličnik Janez. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 228.
- Kidrič, [France]: Slovenci v Küttnerjevem potopisu iz 1799. l. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, II, 1920, str. 295–297.
- K.[oblar] A.[nton]: Nekaj o škofa Hrena spisih. *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, str. 700.
- Koblar, A.[nton]: Slovenica. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, IX, 1899, str. 145–163.
- Koblar, A.[nton]: Ukaz cesarja Ferdinanda iz l. 1638. v slovenskem jeziku. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XVIII, 1908, str. 116–117.
- Kočvar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 1–2, str. 88–116; (2. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 3–4, str. 366–411; (3. del). *Zgodovinski časopis*, 74, 2020, št. 1–2, str. 38–95.
- Kolar, Bogdan: Sinode škofa Hrena. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 19 (ur. Metod Benedik). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1997, str. 441–478.
- [Kopitar, Jernej]: *Grammatik der Slavische Sprache in Krain, Kaernten und Steyermark*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1808 (splet: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar>).
- Kos, Milko: Slovenske prisege loških in blejskih kmetov iz prve polovice 17. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 22, 1941, str. 71–74.
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Lavrič, Ana: Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1642. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 12. Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani, Inštitut za zgodovino Cerkve in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 1990.
- Linhart, Anton: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*. Zweiter Band. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1791.
- Linhart, Anton Tomaž: Ta veseli dan ali Matiček se ženi. *Marko Pohlín, Žiga Zois, A. T. Linhart, Valentin Vodnik. Izbrano delo* (ur. Janko Kos), Zbirka Naša beseda. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971, str. 117–225.
- Makuc, Neva: Goriška deželna zavest in identitetne dinamike na habsburško-beneškem obmejnem prostoru v luči (samo)oznak šolajoče se mladine. *Acta Histriae*, 28, 2020, št. 2, str. 127–140.

- Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda. II. del*, Reprint prve izdaje, ki je izšla v 10. zvezkih v letih od 1928 do 1939. Celje: Mohorjeva družba, 1993.
- Müller, Jakob: Kranjstvo in slovenstvo Jurija Japlja. *Japljev zbornik* (ur. Marjeta Humar). Kamnik: Občina, 2011, str. 93–106.
- Müller, Jakob: Raba imena Slovenci v 16. stoletju, *Škrabčeva misel IV: zbornik s simpozija 2002* (ur. Jože Toporišič), Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 2003, str. 21–41.
- Orel, Irena: Kranjski jezik v besedilih 16. in začetka 17. stoletja. *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)* (ur. Aleksander Bjelčevič). Obdobja 27. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 401–415.
- Pelusi, Simonetta: *Lingue, nazioni e popoli slavi del Sud nel paratesto del libro veneziano del Settecento. Custodi della tradizione e avanguardie del nuovo sulle sponde dell'Adriatico. Libri e biblioteche, collezionismo, scambi culturali e scientifici, scritture di viaggio fra Quattrocento e Novecento* (ur. L. Avellini in N. D'Antuono), Atti del congresso internazionale. Pescara: 2006, str. 173–187.
- Petrić, Hrvoje: O Kranjcima i »Slovincima« ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća. *Cris*, XI, 2009, str. 30–47.
- Pohlin, Marko: Kraynska grammatika – faksimile. Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Znanstvenokritična izdaja (ur. Jože Stabej). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZUU, 2003.
- Radič, Peter von: Ueber ein »Protocoll Religionis Reformationis« in Krain, aus den Jahren 1614–1618. *Vodnikov spomenik. Vodnik – Album*. Ljubljana–Laibach: I. v. Kleinmayr in F. Bamberg, 1859, str. 199–210.
- Rajšp, Vincenc: Slovenščina na poti do priznanja kot uradni jezik od Marije Terezije do leta 1849. *Marija Terezija – med razsvetljenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 351–362.
- Rotar, Janez: *Trubar in Južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1988.
- Rotar, Janez: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. *Zgodovinski časopis*, 42, 1988, št. 3, str. 315–361.
- Rupel, Mirko: *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators*, Südosteuropa-Schriften, 5. Band. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m. b. H., 1965.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Gorz: Selbstverlag, 1904.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747*, 1. del: Cerkevne zadeve Lit. A–F, Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, zvezek 4. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1985.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747*, 2. del: Cerkevne zadeve Lit. G, Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, zvezek 4. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1988.

- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747*, 3. del: Cerkevne zadeve Lit. I–K, Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, zvezek 4. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1989.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747*, 4. del: Cerkevne zadeve Lit. L, Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, zvezek 4. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1994.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747*, 5. del: Cerkevne zadeve Lit. M–R, Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, zvezek 4. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1995.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol.–1747*, 6. del: Cerkevne zadeve Lit. S–Z, Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev, zvezek 4. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1997.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2009.
- Štuhec, Marko: Iz Lesc v Ljubljano po francosko. Prispevek k poznavanju jezikovne rabe kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 60, 2006, št. 3–4, str. 327–344.
- Trdan, Vanda: Rdeči in črni. Državnozborske volitve leta 1907 na Kočevskem. *Kronika* 43, 1995, št. 3. *Prispevki za zgodovino Kočevske*, str. 38–43.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach – Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Verbič, M.[arija]: Slovenski zapovedni list iz leta 1570 – prevod iz nemškega izvirnika. *Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici slovenske knjige* (ur. Mirko Rupel). Ljubljana: Slovenska matica, 1952.
- Vodnik, Valentin: *Izbrano delo*, Zbirka Kondor, 116. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- Vodnik, Valentin: *Zbrano delo* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1988.
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824*, 1. del: 1750–1764, Viri 31. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010.
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824*, 2. del: 1765–1824, Viri 34. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2012.
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola Ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*, 1. del: 1711–1756, Viri 36. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2013.
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola Ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*, 2. del: 1761–1824, Viri 39. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2016.
- Volčjak, Jure: *Ordinacijski zapisniki Oglejskega patriarhata za slovensko ozemlje v 18. stoletju (1701–1749)*, Viri 43. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2020.
- Vrhovnik, I.[van]: Dva slovenska pastirska lista iz 17. stoletja. *Čas*, 18, 1923/24, str. 36–48.
- Vrhovnik, J.[anez = Ivan]: Nekaj o slovenskih pridigah v Slovenjgradcu. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XVII, 1922, str. 33–35.
- Wiesthaler, Fr.[anc]: Prvi pastirski list slovenski. *Letopis Matice slovenske za leto 1882 in 1883*. Ljubljana: Matica slovenska, 1883, str. 96–106.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: Prisega Gregorja Šifertrja – prva individualna prisega v slovenščini.

Arhivi – zakladnice spomina (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2014, str. 364–365.

Žontar, Jože: *Uprava Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja 1747/48 do 1848. Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918. Ein historisch-biographischer Führer. Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko-bibliografski vodnik. Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918. Guida storico-bibliografica* (ur. Jože Žontar), Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 15. Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste: Kärntner Landesarchiv, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv SR Slovenije, Archivio di Stato di Gorizia, Archivio di Stato di Trieste, 1988, str. 76–92.

Spletni vir

Slovenska historična topografija, Kranjska Gora na kranjsko-koroški deželni meji (splet: <https://topografija.zrc-sazu.si/>).

CARNIOLIZATION: GOING ASTRAY IN SLOVENIAN ETHNOGENESIS?

When collective (proto-)national consciousness awakened in Europe at the end of the eighteenth and beginning of the nineteenth century as an inseparable companion to the pro- or anti-French atmosphere and patriotism, its early heralds in Slovenian territory were most engaged with the pressing issue of a uniform name for the people and their language. At that time and for several decades thereafter, the dichotomy in the widespread use of the ethnonyms *Slovenians* versus *Carniolans* and the adjectives *Slovenian* versus *Carniolan* was an obstacle to the formation of the modern nation, which in Europe was not limited only to Slovenians.

The process of replacing the designation *Slovenian* with *Carniolan*, which I refer to as “Carniolization,” can be studied at various levels, from names for the standard language in printed works, through definition of languages and peoples by contemporary writers (linguists, topographers, general historians, and local historians) and (self-)identification of individuals, to the naming of the population and individual vernaculars in a wide variety of circumstances. To date, very little attention has been paid to the appearance of the designation *Carniolan* in “neutral” sources, in which linguonyms and ethnonyms are either the subject of the (self-)identification of persons, especially educated people, or have the purely practical function of recording which language something was said or written down in, which languages a certain person could speak or not, which language was needed for communication or preaching in a certain area, and so on.

This study seeks to answer three key questions. The first has to do with the course of the process of Carniolization, including the reasons for the establishment and spread of the designation *Carniolan*. Second, the question arises why Carniolization did not encompass the designation for the entire people and language, especially given the fact that the name of this leading—and the only almost entirely ethnically Slovenian—province was already firmly entrenched outside Carniola by the beginning of the national awakening. Finally, one cannot ignore the question of the effects of Carniolization. Did the process of Carniolization have a disintegrative effect on the ethnogenesis of modern Slovenians?

The question of when and why the designation *Carniolan* for the language and population spread beyond Carniola is closely related to the question of its replacement of the designation *Slovenian* in Carniola, where the process probably began before the end of the Middle Ages. The spread of the ethnonym and linguonym to neighboring non-Carniolan political entities may have occurred in parallel with Carniolization in the province itself, but it could not begin until it had reached a certain level in Carniola. Much later documentation of the linguonym *Carniolan* than the ethnonym *Carniolan* shows that the ethnonym also first began to gain ground outside Carniola. The linguonym probably did not follow it with as much of a time lag as it appears based on available sources, but it probably did not take root anywhere as strongly as it did in Carniola. The ethnonym *Carniolan* is encountered since the mid-sixteenth century among individual students in Vienna that came from the southern part of Slovenian Styria and the Gorizia area. The linguonym *Carniolan* was attested outside Carniola only from the end of the seventeenth century onward. At least in the seventeenth and eighteenth centuries, one has the impression of a much stronger presence of the designation *Carniolan* in today's Slovenian Littoral (excluding areas under the Republic of Venice) than in Lower Styria (the Celje area), which is clearly confirmed by a report (1773–1784) by the linguist Jurij Japelj.

The designation and identity *Carniolan* became much more entrenched in the western Slovenian areas because the provincial identity of the population there was weaker than in Styria and Carinthia, both of which were older political formations than Carniola. Specifically, the County of Gorizia coalesced and consolidated very slowly.

The designation *Carniolan* had a firm foothold in the fact that Carniola was ethnically and linguistically the only almost entirely Slovenian province. When the ethnonym and linguonym were formed from the provincial name and *Carniolan* was no longer merely a geographical or political designation, the process of Carniolization also penetrated elsewhere, and the spread of *Carniolan* as an ethnonym and linguonym to neighboring provinces was not the result of a planned effort. The expansion of the designation *Carniolan* to non-Carniolan areas also had no political elements or connotations in any regard because there were no pretensions motivated by

Carniola. It may have been supported by Carniolan priests that were active in the neighboring provinces, but it was basically a natural process that had support in literary-linguistic and cultural-historical elements.

The question of whether Carniolization had a disintegrative effect on the process of the ethnogenesis of the Slovenians can be answered both affirmatively and negatively. The parallel use of two names certainly did not contribute to a greater sense of connection of the population, which was aware of its linguistic connection and (also) recognized itself in the designation *Slovenian*, whether it used it for itself or not. However, the adoption of the designation *Carniolan* in areas outside Carniola had a much more integrative than disintegrative function. Although it further intensified the naming dichotomy, it was a visible reflection of the transcendence of political borders and Carniolan identity limited to Carniolan political space. Carniolan identity, taken as a whole, did not mean a departure from the (emerging) collective identity, and in Slovenian ethnogenesis it cannot be described as going astray because in the nineteenth century it easily flowed into the shared main developmental path from an ethnic group to a nation.

MIHA PREINFALK

Etnična in socialna identiteta plemstva na Slovenskem s poudarkom na zgodnjem novem veku*

Uvod – kaj sta povedala Majar in Apih

Povezava med plemstvom in Slovenci buri duhove vse od pojava nacionalnih trenj v 19. stoletju. Stalnica tovrstnega diskurza, ki je zaživel po letu 1848, je trditev, da Slovenci nismo imeli svojega plemstva. S strogo formalno-pravnega vidika to drži. Slovenci nismo imeli suverenega slovenskega vladarja, obkroženega s plemstvom, ki bi se opredeljevalo kot slovensko. Vladarji skoraj vsega slovenskega prostora so bili od konca srednjega veka neprekinjeno Habsburžani (od leta 1526 tudi Prekmurja in od leta 1797 še beneške Istre in Beneške Slovenije), plemstvo pa se je opredeljevalo bodisi kot habsburško, bodisi kot plemstvo Svetega rimskega cesarstva, bodisi po deželni pripadnosti – kranjsko, štajersko, koroško, goriško ...¹

Da je plemstvo na Slovenskem v celoti tuje, so nekateri slovenski izobraženci začeli ugotavljati kmalu po pomladi narodov. Matija Majar - Ziljski je tako leta 1858 zapisal:

Toti zeló škodljivi nedostatek naš obstoji v tem: da Slovenci slovenske gospòde skoro nič nimamo. K slovenski naši gospòdi moremo po pravici šteti samo naše rodoljube duhovnoga in svetovnoga stanu, naše spisovatelje i rodoljubne slovenske gospode dijake. ... Kde su pak slovenske gospé i gospodične, kde ostali slovenski gospódi i gospodiči? Ni jih;

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti 2015–2020* (P6-0052 (A)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 Gl. npr. Štih, *Srednjeveško plemstvo*, str. 61–72; Preinfalk, *Zgodovinopisje na Slovenskem*, str. 507–516.

premalo poznaju svoj narod, kateri bi jih rad visoko častil; su zanemarili svoj materinski jezik i slovenske navade i običaje i govore i se obnašaju po tudje. Slovenci nečejo biti, ptujci pa nisu; – tak človek ni jež ni žaba!

Narod je Majar primerjal z drevesom, kjer so kmetje korenine, gospoda pa košato listje, ter dodal: »Brez svoje gospode narod ne živi, kakor narod, nego samo životari, kakor zgubljene ovce.«²

Še bolj je tovrstne ugotovitve razdelal Josip Apih. V svojem prispevku z naslovom *Plemstvo in narodni razvoj*, ki ga je leta 1887 objavil v časopisu *Ljubljanski zvon*, je razglabljal, da smo Slovenci le kmetje, vsi preostali sloji v slovenskem prostoru pa da so bili od nekdaj tujci, zlasti Nemci. To po njegovem mnenju ni veljalo le za plemstvo, temveč tudi za meščanstvo. Apih je kot slovenski karakter priznaval le plemstvo za časa samostojne Karantanije:

Da plemstva dandanes pri nas ni, to je znano, žal, znano le preveč; isto tako gotovo je, da smo imeli svoje plemstvo, dokler je narod užival svobodo, pred podjarmljenjem po Nemcih in Madjarih. Seveda ni bilo to plemstvo uničeno in potujčeno hipoma; prebilo je vsaj po nekoliko še nekaj časa; potlej pa ga je zasul diluvij tujstva in s tem vsekal narodni celoti strašno rano.³

Koliko so ti pogledi vplivali na samo plemstvo, je težko reči. Vsekakor pa so vplivali na slovensko percepcijo plemstva. Lahko rečemo, da sta Majar in Apih položila temelje slovenskega pogleda na plemstvo, saj so njune trditve v slovenski družbi zasidrane še zdaj.⁴

Levji delež k dojoemanju plemstva na Slovenskem kot (nemškega) tujka je prispevalo tudi dejstvo, da je tako rekoč vsa pisna komunikacija potekala v nemškem jeziku, večina tega gradiva pa je nastala v plemiških krogih kot nosilcih družbenega in kulturnega dogajanja. Še zlasti se je to mnenje uveljavilo od 19. stoletja, ko je uporaba jezika postala merilo nacionalnosti.⁵

2 Majar, Pomenki, str. 194–197.

3 Apih, *Plemstvo in narodni razvoj*, str. 171–172.

4 Gl. tudi Žvanut, *Od viteza*, str. 32–35.

5 Prav tam, str. 33.

Fluidnost etnične in jezikovne identitete – ali Slovenci res nismo imeli plemstva?

Če se torej strinjamo, da je sintagma »slovensko plemstvo« s pravnega vidika res precej problematična, pa po drugi strani nikakor ne drži, da med Slovenci ni bilo plemičev. Že za srednji vek imamo kar nekaj dokazov o slovenskosti plemičev v našem prostoru. V več srednjeveških listinah se zlasti kot priče pojavljajo plemiči s slovenskimi oziroma slovanskimi imeni,⁶ obstaja tudi več dokazov, da je bila slovenščina med srednjeveškim plemstvom sorazmerno razširjena jezikovna praksa.⁷

Še bolj pa lahko tem pojavom sledimo v zgodnjem novem veku. V 16. in 17. stoletju so se zgodile velike družbene spremembe, ki so bile pogojene predvsem s konsolidacijo habsburške oblasti v vseh slovenskih deželah, z verskimi boji in zmago protireformacije ter novimi oblikami vzpenjanja po družbeni lestvici, med katere so sodili tudi povzdigi v plemiški stan.

Zlasti zadnje je odprlo neslutene možnosti predvsem meščanstvu, med katerim je bilo v slovenskem prostoru veliko slovenskega etničnega elementa.⁸ Če pustimo ob strani vprašanje, kdaj lahko sploh govorimo o Slovencih v nacionalnem smislu, kot ga razumemo zdaj, pa podrobnejše raziskave posameznih plemiških družin v prostoru, ki ga opredeljujemo kot slovenskega, zanesljivo kažejo, da je bilo med njimi nemajhno število takšnih, ki bi jih lahko označili za slovenske. Pri tem je sicer skorajda edini pokazatelj njihov slovenski priimek, ki pa je za obravnavano obdobje vendar dovolj trden dokaz, da je dotična poplemenitena družina izhajala iz slovenskega etničnega okolja. Hkrati raziskave pokažejo tudi to, da so takšne družine še pred povzdigom v plemiški stan, skoraj brez izjeme pa po tem, svoj priimek bodisi začele pisati po nemško (ali italijansko), bodisi povsem spremenile, bodisi pa so ob poplemenitenu dobile plemiške predikate, s katerimi so pozneje povsem nadomestile prvotni (slovenski) priimek.

Pri spremembi zapisa priimka lahko omenimo npr. adjunkta pri kranjskem stanovskem knjigovodstvu Lovrenca Bulovca, ki je svoj priimek ob povzdigu v plemiški stan leta 1696 spremenil v Wollwiz,⁹ ali pa Nikolaja Hvalico, dvornega mojstra oziroma hišnega učitelja (*Hofmeister*) pri knezu Janezu Ferdinandu Porcii

6 Gl. npr. Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 90.

7 Gl. prispevek Jerneja Kotarja v pričujoči publikaciji.

8 O tem gl. npr. Kos, *O izvoru*, str. 7–31; Valenčič, *Etnična struktura*, str. 137–139; Golec, *Was bedeutet*, str. 37–64; isti, *Regionalne razlike*, str. 23–38; isti, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 401–410.

9 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Bullowicz, Lorenz, 4. I. 1696.

in grofu Janezu Andreju Auerspergu, ki se je pol stoletja pred tem (poplemeniten leta 1642) podpisoval kot Qualiz(z)a.¹⁰ Pri izbiri predikata, ki je dopolnil izvorni priimek, sta bili najbolj običajni dve možnosti. Pri prvi je poplemenitenec (slovenskega rodu) predikat izpeljal iz svojega slovenskega priimka, in sicer tako, da je priimku ali prvemu zlogu preprosto dodal (običajno nemško) končnico. Tako se je npr. sodni prokurator v Ljubljani Janez Nikolaj Knez (po rodu sicer iz Kranja) leta 1706 odločil za predikat Knesenhoff;¹¹ Janez Pavel Jenko, sprva mitničar v Novem mestu in pozneje graščak na dolenski Mirni, je leta 1773 postal vitez Jenkensfeld;¹² njegov soimenjak (in verjetno tudi škofjeloški rojak) Janez Jakob Jenko, trgovec in loški mestni svetnik, pa je leta 1749 svoj priimek nadgradil v Jenkensheim.¹³ Andrej Premrov, lastnik vipavskega gospostva, je leta 1783 postal vitez Premierstein,¹⁴ medtem ko sta bila tri desetletja prej (1754) njegova soseda iz Goč pri Vipavi brata Janez in Franc Šivic na posredovanje svoje matere povzdignjena med plemstvo s predikatom Schivizhoffen.¹⁵ Med deželnimi uradniki lahko omenimo še mitničarja in poštnega odpravnika (*Postbeförderer*) v Vipavskem Križu (Sv. Križu) Janeza Baltazarja Nemca, ki je že leta 1633 postal plemeniti Nemizhoffen,¹⁶ ali pa Mihaela Jožefa Valiča, deželnega svetnika na Kranjskem, ki je 1699 priimku dodal predikat Wallensperg.¹⁷ V to kategorijo bi sodil tudi zdravnik in kranjski deželni fizik Franc Ksaver Zalokar, od leta 1733 plemeniti Sallenstein,¹⁸ medtem ko je bil Gašper Ignac Vertič, ki je leta 1760 postal plemeniti Wertenfeld, c. kr. topniški stotnik, torej vojaški častnik.¹⁹

Drugi način izbire predikata je potekal tako, da so novopečeni plemiči svojemu slovenskemu priimku najprej poiskali nemško ustreznico in potem iz nje izpeljali

10 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Qualiza, Niclas, 3. III. 1642. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, str. 116–120.

11 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Khneß, Johann Nicolaus, 12. V. 1706.

12 Jenko je plemič sicer postal že leta 1762, a samo z najnižjo stopnjo (Edler v. Jenko), ko pa je kupil gospostvo Mirna, je bil za to zahtevan viteški naziv in je tako postal vitez Jenkensfeld (ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Jenko, Johann Paul, 19. IV. 1762; Hofadelsakte von Jenko, Johann Paul, 26. IV. 1773; gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 73–76).

13 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Jenkho, Johann Jacob, 13. XII. 1749. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 76–82.

14 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Premrau, Andreas, 18. IX. 1783. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 100–114.

15 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Schiviz, Johann u. Franz, 28. IX. 1754. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 143–154.

16 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Nemiz, Johann Balthasar, 20. VIII. 1633.

17 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Wallich, Michael Joseph, 31. VIII. 1699.

18 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Sallocher, Franz Xaver, 6. IV. 1735.

19 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Werttich, Caspar Ignaz, 1. III. 1760.

predikat. Škofjeloški trgovec Marko Oblak je tako leta 1688 navdih za svoj predikat našel v nemški ustreznicu *Wolke* (oblak) in postal *Wolkensperg*,²⁰ Matija Kovačič, kranjski nakladninski prejemnik, pa je leta 1667 po enakem principu postal plemeniti *Schmidhoffen* (der *Schmied* = kovač);²¹ temu zgledu je potem sledil še njegov sorodnik Štefan Karel Kovačič, notar in oskrbnik v Gradcu, ki si je leta 1688 izbral enak predikat.²² Znameniti ljubljanski sodnik Janez Krstnik Dolničar, oče še bolj znamenitih operozov Janeza Gregorja in Janeza Antona, je predikat *Thalberg* prav tako izpeljal iz nemške besede *das T(h)al* (dolina), ki je ustrezala njegovemu priimku,²³ medtem ko sta brata Gačnik, Janez Matija z Dobrne in Jurij Matija s Šroteneka, leta 1666 svoj priimek najprej izpeljala kot »Kačnik« in na podlagi tega prevzela predikat *Schlangenberg* (die *Schlange* = kača).²⁴

Nekateri primeri niso tako jasni. Kranjski deželni viceknjigovodja Sebastijan Rakovec svojega predikata *Raigersfeld* leta 1689 na primer ni povezal z raki, kar bi glede na njegov priimek pričakovali, temveč s čapljo (*Raiher*), ki se je znašla tudi v njegovem grbu.²⁵ Svojevrsten primer je predikat *Degenfelß*, ki si ga je izbrala družina Gladič. Apostolski protonotar in ljubljanski stolni kanonik Jurij Andrej Gladič, ki je plemiški naziv skupaj z bratom in bratrancem prejel leta 1689, je svoj priimek povezal z latinsko besedo za meč (*gladius*), nato pa ji poiskal nemško ustreznicu *Degen*, iz katere je potem izpeljal predikat *Degenfelß*.²⁶

Zanimiv je primer Matevža Eržena oziroma Režena, trgovca, ki je izviral iz kmečke družine s Sorškega polja. Ko je leta 1705 postal plemič, si ni izbral predikata, pač pa uveljavil kar italijansko različico svojega slovenskega priimka, s katero je nastopal pri trgovanju z italijanskimi deželami; njegovi tamkajšnji »poslovni partnerji« so imeli nedvomno velike težave z izgovorjavo njegovega slovenskega priimka, zato je Režen spremenil v *Segalla*, kar je italijansko poimenovanje za rž. Kot Matevž *Segalla* je bil nato tudi povzdignjen v plemiški stan.²⁷

20 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Oblaccho, Marcus, 4. VII. 1688. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 192–205.

21 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Khavatschitsch, Matthias, 8. VI. 1667.

22 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Kovaziz, Stephan Carl, 15. VII. 1688.

23 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Thalnitscher, Johann Baptist, 31. XII. 1688. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 31–38.

24 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Gaitschnigg, Johann Mathias u. Georg Matthias, 24. VI. 1666.

25 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Rakovitz, Sebastian, 5. XII. 1689. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 121–130.

26 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Gläditsch, Georg Andreas, 1705.

27 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Segalla, Mathaeus, 28. V. 1705. Gl. tudi Golec, *Matevž Režen*, str. 413–440.

Čeprav je bilo treba za opustitev izvirnega priimka in uporabo zgolj predikata dobiti cesarjevo izrecno privoljenje (tega sta npr. leta 1666 dobila že omenjena brata Gačnik, ki sta se odsihmal smela imenovati zgolj Schlangenberg), pa večina primerov kaže, da se je v praksi izvirni priimek izgubil kar sam od sebe. Zlasti to velja za čas do 19. stoletja, ko pravila glede plemiških nazivov še niso bila tako stroga oziroma habsburški državni aparat še ne tako centraliziran in učinkovit pri odkrivanju tovrstnih anomalij.

Tabela: Spremembe slovenskih priimkov po povzdigu v plemiški stan.

Izvirno slovensko ime	Plemiško ime
Bulovec	Wollwiz
Hvalica	Qualizza
Jenko	Jenkensfeld
Jenko	Jenkensheim
Knez	Knesenhoff
Premrov	Premenstein
Šivic	Schivizhoffen
Nemec	Nemizhoffen
Valič	Wallensperg
Zalokar	Sallenstein
Vertič	Wertensfeld
Oblak	Wolkensperg
Kovačič	Schmidhoffen
Dolničar	Thalberg
Gačnik	Schlangenberg
Rakovec	Raigersfeld
Gladič	Degenfelß
Režen	Segalla

Če pod zgornje primere potegnemo črto, lahko vidimo, da nam zgolj upoštevanje uradnih priimkov posameznih plemiških družin pokaže precej izkrivljeno sliko glede njihove etnične pripadnosti ali vsaj njihovega etničnega izvora. Na prvi pogled večina v slovenskem prostoru živečih plemiških rodbin zares deluje tuje oziroma njihovi priimki zvenijo neslovensko. Če pa malce pokopljemo po njihovi zgodovini, hitro naletimo na povsem slovenske korenine.

Ta ugotovitev pravzaprav ni nova, saj nanjo naletimo že konec 19. stoletja, a je (bila) bolj kot ne pozabljena. Če sta po eni strani že omenjena Majar in Apih vse

plemstvo na Slovenskem potujčila oziroma mu odrekala slovenski karakter, so po drugi strani kmalu za njima zgodovinarji pa tudi drugi raziskovalci začeli pravilno ugotavljati, da se za »nemškimi« plemiči pogosto skrivajo Slovenci. Tako je npr. Ivan Vrhovec v svojem članku o ljubljanskem mestnem špitalu leta 1898 zapisal: »Obogatelega meščana je skoraj vsakega potegnilo plemstvo nase ter ga odtujilo težnjam meščanskega stanu. V narodnem oziru velika izguba! Oplemeničeni meščani so svoja imena prelagali na nemški jezik ter te prestave privzemali kot plemenitaške predikate.«²⁸

Do podobnih ugotovitev je dve leti pozneje (1900) prišel neznani avtor, ki je v časniku *Slovenski list* objavil prispevek *Plava kri na Kranjskem*:

Med kranjskimi plemenitniki jih je mnogo, ki nosijo nemška imena in menijo, da jih je rodila mati Germanija, a njihovi predniki so bili čisto slovenske krvi z lepimi domačimi imeni. Ko so bili od cesarjev poplemeničeni, se jim je 'milostno dovolilo', da so si smeli privzeti nemški priimek, in navadno so novi plemiči prosili cesarja še to milost, da so smeli odbacniti svoje prvotno slovensko ime in imenovati se samo s plemiškim nemškim imenom. Tako so postali iz Slovencev Nemci ...»²⁹

A ne le na Kranjskem, tudi na Goriškem je bil slovenski element med tamkajšnjim plemstvom močno prisoten, le da se ni skrnil pod germaniziranim, temveč italijaniziranim zapiskom priimka. Primeri, kot so npr. Mulig (Mulič), Bosizio (Božič), Juvancig (Juvančič) ali Grabiz (Grabec), jasno kažejo, da so bili ti priimki izvorno slovenski oziroma slovanski. To je ugotavljal tudi neznani avtor, ki je v časniku *Soča* leta 1904 v več delih objavil feljton z naslovom *Slovanski priimki plemenitašev grofije Goriško-Gradiščanske*.³⁰

Na Goriškem se sploh pojavlja zanimiv fenomen mešanja slovenskega, italijanskega, furlanskega in nemškega elementa – zlasti pri plemstvu. Vodilno goriško plemstvo, kot so bili npr. Lanthieriji, Strassoldi, Formentiniji, Coroniniji, je bilo sicer navezano na italijansko kulturo, ki jim je bila blizu geografsko in etnično, a

28 Vrhovec, Meščanski špital, str. 66, op. 2.

29 *Slovenski list* 5, 6. 1. 1900, str. 5, »Plava kri na Kranjskem«.

30 *Soča* 34, 2. 3. 1904, št. 18, str. 1; 5. 3. 1904, št. 19, str. 2; 23. 3. 1904, št. 24, str. 2; 26. 3. 1904, št. 25, str. 1–2, 30. 3. 1904, št. 26, str. 2; št. 38, 11. 5. 1904, str. 1, »Slovanski priimki plemenitašev grofije Goriško-Gradiščanske«. Povod za te zapise je bil izid knjige Ludvika Schiviza pl. Schivizhoffna *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca* tega leta. Avtor je slovenske korenine iskal tudi med manj očitnimi in manj zanesljivimi primeri, kot npr. Koren-Coronini, Kolovrat-Colloredo ...

hkrati je bilo kot habsburško plemstvo pripadno habsburškemu dvoru in nemški kulturi. To je do neke opazno še danes,³¹ čeprav so številne družine po 1. svetovni vojni hitro (in pragmatično) prisegle italijanski kraljevini. Med drugim tudi tako, da so prosili za italijansko priznanje plemiških nazivov, furlanska knežja linija rodbine Porcia že leta 1908, preostale pa so sledile po letu 1918 (npr. Coronini, Attems, Strassoldo ...).³²

V slovenskem prostoru so živele tudi hrvaške plemiške družine, ki so v zgodnjem novem veku pred Turki pribežale v habsburške dežele (npr. Blagaji, Gusiči, Juriči ...) in se hitro integrirale v lokalno okolje. To so dosegle s pridobitvijo zemljiške posesti in sorodstvenimi povezavami s habsburškim plemstvom predvsem na Kranjskem in Štajerskem. Ko jim je v novih deželah pripadlo še članstvo v deželnih stanovih, je bila njihova integracija tako rekoč končana. Številni posamezniki so se sicer kot častniki ali poveljniki raznih utrdb še vedno aktivno udeleževali v vojnih spopadih v svoji nekdanji domovini, a so hkrati prevzeli novo identiteto, postali so Kranjci in Štajerci. Ni znano, da bi kakorkoli poudarjali ali izpostavljali svojo (nekdanjo) hrvaškost – vse do 19. stoletja, ko so tudi njih oplazili nacionalni antagonizmi v habsburški monarhiji. Tako so npr. baroni Gusiči takrat ponovno obudili svoje hrvaške predikate (Gusić grad in Brlog),³³ svoje slovanstvo pa je že sredi 18. stoletja odkrival tudi grof Rihard Blagaj, o čemer nekaj več v nadaljevanju.

Na splošno torej lahko rečemo, da je plemstvo na Slovenskem vsaj na zunaj delovalo nemško (na Goriškem tudi italijansko) oziroma da so Nenemci, če ne prej, pa najpozneje po poplemenitenu postali del nemškega kulturnega kroga. Eden od razlogov je verjetno pragmatizem. Dejstvo je, da je nemška kultura prevladovala na dvoru (cesarskem oziroma deželnoknežjem), in plemstvo se je poskušalo tej kulturi čim bolj približati oziroma se z njo poistovetiti, na zunaj tudi s spremembo prvotnega rodbinskega imena. To ni veljalo le za slovenske, pač pa tudi za druge družine z nenemškim etničnim predznakom. Takšen primer je bil denimo Vincenc Bazo iz Bergama, ki se je v Ljubljano priselil v drugi polovici 16. stoletja in v novem okolju prvotno italijansko obliko priimka germaniziral v Waz oziroma Wazen.³⁴ Če pa so se družine že odločile, da obdržijo izvorno obliko priimka, so pripadnost nemški plemiški kulturi izrazile z izbiro nemškega predikata.

31 V furlanskem Krminu/Cormons npr. še zdaj stoji spomenik cesarju Maksimilijanu I. in še danes vsako leto 18. avgusta praznujejo rojstni dan cesarja Franca Jožefa. O kulturi nekdanjega habsburškega plemstva na Goriškem gl. tudi Geromet in Alberti, *Nobiltà della Contea*, 1, 2.

32 Wiesflecker, »Das ist jetzt ...«, str. 205.

33 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 117.

34 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Waz, Peter, Gregor, Michael, 31. VII. 1620.

Družina Codelli je npr. izbrala predikat Fahnenfeld, Zoisi so postali Edelsteini, Garzarolliji pa so priimku dodali svoje posesti Garzarollshof in Thurnlack. Manj znani, a nič manj povedni so primeri izvorno slovenskih družin na Goriškem, ki so priimke zapisovali po italijansko in hkrati ob poplemenitju prevzele še nemške predikate. Dvema vejama družine Batistič denimo, ki se je podpisovala kot Battistig, je dunajski dvor v šestdesetih letih 18. stoletja potrdil stari plemiški status in jima podelil predikata Tauffersbach oziroma Rotenfeld.³⁵ Družina Pallich iz Rihemberka (Branika), v kateri lahko prepoznamo slovenske Paljke, pa je bila od leta 1715 poznana tudi pod predikatom Caarburg.³⁶

Enega od glavnih razlogov za fluidnost etnične identitete v zgodnjem novem veku, vsaj kar zadeva (novo) plemstvo, gre torej iskati predvsem v pragmatizmu in prilagajanju prevladujoči večini znotraj (nemške) plemiške kulture. Drugi razlog je bil v tem, da etničnost oziroma poreklo v zgodnjem novem veku ni igralo bistvene vloge oziroma še zdaleč ni imelo takšnega pomena kot danes.³⁷ Zato ga je bilo toliko lažje zatajiti in identiteto po potrebi zamenjati. Tako v obravnavanem času med prosilci za plemiški naziv skorajda ne zasledimo primera, ki bi kazal, da je bilo etnično poreklo zanje pomembno. Prej nasprotno – v historiatih družin, ki so bili sestavni deli prošnje za plemiški povzdig, ni etnično poreklo nikjer izpostavljeno, včasih, a redko je navedena zgolj deželna pripadnost. Gabrijel Lukančič iz Škofje Loke je tako npr. v prošnji za povzdig leta 1671 navedel, da njegova družina že stoletja živi na Kranjskem in da se je že prej ponašala s plemiškim statusom, da pa je ustrezna dokazila za to uničil požar.³⁸ Ni bilo redko, ko so kandidati za plemstvo prikrivali svoj izvor in družinske korenine iskali v oddaljenih deželah. A tudi v teh primerih vzrok ni bil v prikrivanju ali zatajevanju narodnostne oziroma etnične komponente, pač pa so prosilci tako zabrisali svoj izvor in ga lahko »prodajali« kot starega, že od nekdaj plemiškega. Tako je kranjski deželni fizik

35 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Battistig, Ignaz, 17. XI. 1760; Hofadelsakte von Battistig, Anton, Andreas u. Michael, 29. I. 1763.

36 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Pallich, Michael, 19. I. 1715.

37 John A. Armstrong je trdil celo, da je doba absolutizma od predstavnikov elit zahtevala zavračanje etnične pripadnosti: »Razširjena časovna perspektiva je še posebej pomembna za razumevanje nacionalizma kot dela cikla etnične zavesti. Ker je čas absolutizma, ki mu je takoj sledil evropski nacionalizem, vsaj od elit zahteval izredno močno zavračanje etnične diferenciranosti, se nacionalizem pogosto razume kot popolnoma izviren pojav. Daljši pogled kaže, da se široko razširjena etnična identifikacija, čeprav izražena v drugih oblikah, pojavlja vedno znova.« (Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4; Armstrong, *Pristop k nastanku narodov*, str. 41).

38 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Lukhantschitsch, Gabriel, 24. XII. 1671. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 102–110.

Franc Ksaver Zalokar, po rojstvu sicer Ljubljčan z dolensskimi koreninami, trdil, da izvirajo njegovi plemiški (!) predniki iz nemškega prostora. Pri tem se je sicer spretno izognil vprašanju, katere prednike je imel v mislih – po očetovi ali materini strani. Ko je leta 1735 zaprosil za povzdig v plemiški stan, jih je omenil zgolj na splošno in jim pripisal nemške korenine. O dedu je vedel povedati, da je bil doma na Švabskem in da se je z njegovo babico, po rodu iz Nürnberga, na Kranjsko preselil »iz ljubezni do katoliške vere«. Dvorna pisarna tega zagotovo ni preverjala in mu je verjela na besedo, saj so v uradni diplomi zajeti vsi argumenti, ki jih je podal kar sam Zalokar.³⁹

Če govorimo o zgodnjem novem veku, lahko rečemo, da je vsaj na Kranjskem velik del plemstva izhajal iz slovenskega okolja. O tem pričajo, kot rečeno, njihova izvorna imena, in hkrati dejstvo, da je večina tukajšnjega plemstva obvladala tudi slovenski jezik. Iz prehoda iz srednjega v novi vek sta npr. splošno znana primera Žige Herbersteina (1486–1566) in Janeza Cobenzla († 1594), ki sta oba delovala kot cesarska poslanca na moskovskem dvoru in jima je bilo tam pri sporazumevanju v veliko pomoč prav znanje slovenščine.⁴⁰ Celo cesar Maksimilijan I. se je hvalil z znanjem slovenščine, ki se je naučil v mladosti.⁴¹ In še malo pred smrtjo (1513) je Pavlu Oberstainu naročil, naj mu sestavi slovar, da se bo slovenščine naučil do konca.⁴²

Približno v istem času, v osemdesetih letih 15. stoletja, nam Paolo Santonino poroča o plemkinji Omeliji Orneški (Holleneški) z gradu Majšperk, da je poleg nemškega govorila tudi slovenski jezik (*sclabonicum ydioma*).⁴³ Da to niso osamljeni primeri, ampak da je bila slovenščina razširjena in uveljavljena med širšim plemstvom, priča npr. ohranjena pritožba kranjskih deželnih stanov iz leta 1527, češ da je deželni knez za glavarjevega namestnika postavil nekoga, ki ni bil deželan in ki ni znal slovensko, »kot od nekdej velja«. ⁴⁴ Podoben indic poznamo tudi na Goriškem, kjer so goriški stanovi leta 1564 odposlancem nadvojvode

39 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Adelsakt von Sallocher, Franz Xaver, 6. IV. 1735.

40 O Herbersteinu gl. npr. *Žiga Herberstein, odkritelj Rusije* (s seznamom literature); o Cobenzlu gl. Mesesnel, Cobenzl. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi159952/> (17. 3. 2021).

41 Kot cesarjevi učitelji slovenščine se omenjajo škof Jurij Slatkonja ter nekateri vrstniki, s katerimi je cesar odraščal, npr. Volker Turjaški, Henrik Elacher in morda tudi Pavel Oberstain (Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 17; Kosi, *Spopad*, str. 184).

42 Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 17.

43 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 75.

44 Štih in Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 139. Gl. tudi prispevek Jerneja Kotarja v tej monografiji.

Karla prisegli v nemškem, italijanskem in slovenskem jeziku.⁴⁵ Druga polovica 16. stoletja je tudi čas razcveta protestantske misli in s tem povezanega razvoja slovenskega knjižnega jezika. Ker so se protestantizma oprijeli zlasti plemiči, se tudi povezava med njimi in slovenščino ponuja sama od sebe. O tem ne nazadnje pričajo številni uvodi slovenskih protestantskih del, posvečeni zlasti kranjskim plemičem, iz katerih je razvidno, da so ti govorili (tudi) slovensko oziroma bili najmanj dvojezični.⁴⁶ Tudi Valvasor stoletje pozneje v *Slavi vojvodine Kranjske* navaja, da je v Ljubljani običajni jezik na splošno kranjščina in nemščina, pri plemičih in trgovcih pa tudi italijanščina.⁴⁷

Poznavanje in uporabo slovenščine med plemstvom nadalje potrjujejo tudi številni drugi, mlajši dokazi, od pisem oziroma korespondence⁴⁸ do raznih drobcev, na katere naletimo v virih. Številni zapuščinski inventarji tako razkrivajo, da so kranjski plemiči imeli v lasti (in verjetno tudi brali) Dalmatinov slovenski prevod Biblije,⁴⁹ v plemiških oporokah pa pogosto naletimo na slovenske oblike osebnih imen.⁵⁰ Tudi premožna graščakinja v Krškem Katarina Elizabeta grofica Auersperg je bila glede na zapis v kapucinski kroniki, ki je nastal leta 1702 ob njeni smrti, v tamkajšnjem okolju poznana kot »grofica Špela«.⁵¹ Ko je nekaj let prej (1678) Volf Ferdinand baron Mordax z dolenskega Grma pisal svaku Joštu Jakobu grafu Gallenbergu, je sicer nemško pismo zaključil po slovensko: »Kir

45 Bratuž, *Rokopisi*, str. 14–15. Na to prisego je prvi opozoril Peter Radics, ki je v časniku *Soča* (let. 13, 5. 1. 1883, št. 1, str. 1) objavil prispevek z naslovom »Slovenska prisega udanosti goriških stanov nadvojvodi Karolu leta 1564«.

46 Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 36–38.

47 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 708; gl. tudi Žvanut, *Od viteza*, str. 32. Gl. tudi razpravo Anje Dular v tej monografiji.

48 Najbolj poznano je nedvomno slovensko dopisovanje med Ester Maksimilijano baronico Coraduzzi s Koče vasi in njeno hčerko Marijo Izabelo baronico Marenzi iz Trsta s konca 17. stoletja (Merkú (ur.), *Slovenska plemiška pisma*).

49 Slovenske protestantske knjige so npr. popisali leta 1604 pri Karlu pl. Juriču na Strugi, pri Baltazarju pl. Raspu v Stari Loki leta 1583, pri Volf Engelbertu pl. Zetschkerju na Erkenštajnu leta 1628; slovensko Sveto pismo (*Biblia Sacra in crainerischer Sprach*) je bila leta 1716 tudi v knjižnici Janeza Danijela barona Erberga (gl. tudi Žvanut, *Od viteza*, str. 35).

50 Jernej pl. Valvasor, oče slavnega polihistorja Janeza Vajkarda, je npr. v svoji oporoki leta 1639 hčer Elizabeto poimenoval s slovensko pomanjševalnico *Lizika* (Golec, *Valvasorji*, str. 197, op. 813). Jernej je bil tudi tisti, ki je leta 1650 na gradu Medija ustanovil beneficij in v ustanovnem pismu določil, naj se nedeljski evangelijski bere v »kranjščini« (torej slovenščini), ker ponovno priča o (slovenski) jezikovni praksi v rodbini Valvasor (Golec, *Valvasor*, str. 189). Za samega polihistorja pa celo velja mnenje, da je pri pisanju *Slave vojvodine Kranjske* mislil v slovenščini in preštljal v nemščino (Žvanut, *Od viteza*, str. 32).

51 Gl. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 194.

neisem netsch iedel nezch ienu netsch, nikuli netsch.«⁵² Znani kranjski merkantilist Franc Henrik baron Raigersfeld pa je o dnevu, ko je spoznal svojo bodočo ženo (sredi januarja 1725), zapisal, da ga je prijatelj in bodoči svak Volf Kajetan baron Kuschlan, zvalil v ljubljansko gledališče, češ da mu bo pokazal »lepo punco« (baronico Erberg).⁵³ O razširjenosti slovenščine med kranjskim plemstvom nas podučijo tudi slavist Jurij Japelj v apologiji slovenščine, ki jo je leta 1799 napisal za kranjskega in koroškega deželnega glavarja Franca Jožefa grofa Wurmbranda. Ob razlogih, zakaj je ravno slovenščina (kranjščina) najprimernejši jezik za učenje in razumevanje drugih slovanskih jezikov, je med drugim zapisal: »Zato se naj splošno uvede praksa, ki velja že od nekdaj v tržaškem in kranjskem plemstvu, da se naj otroci že v nežni mladosti od slovenskih služkinj naučijo njih jezika in postanejo tako dvojezični.«⁵⁴ Tudi prvi goriški nadškof Karel Mihael grof Attems (1711–1774) je denimo dovolj dobro znal slovensko, da je lahko suvereno pridigal v tem jeziku.⁵⁵ In ko je Janez Jožef De Grazia leta 1779 pisal svojem dvanajstletnemu nečaku Atanaziju, ki se je šolal v madžarski Budi, ga je povprašal, kako je z njegovo »kranjščino« (*lingua Cragniolina*), in mu položil na srce, naj jo vadi, da je ne bo pozabil.⁵⁶

Dokazov o splošni uporabi slovenščine med plemiči na Slovenskem v (zgodnjem) novem veku je torej več kot dovolj. Vendar pa o neki njihovi splošno razširjeni slovenski identiteti na podlagi tega ne moremo govoriti. Slovenščina je imela zanje predvsem uporabno vrednost (jezik je bil vreden toliko, kolikor je bil uporaben):⁵⁷ kot jezik, ki so se ga naučili v otroštvu in se v njem sporazumevali z okolico, ni pa imela kakšnega višjega pomena, kot ga je dobila za časa narodnega prebujanja. A tudi takrat plemiči v slovenščini na splošno niso prepoznali možnosti in izziva, ki so ga prinašale nove družbene razmere. Poznamo namreč zgolj posamezne primere, ko so plemiči od poznega 18. stoletja pokazali naklonjenost slovenskemu narodnemu prebujanju in spodbujali razvoj slovenskega jezika in kulture. Če pustimo ob strani znamenitega barona Žigo Zoisa in njegov krožek, moramo nedvomno omeniti Janeza Nepomuka grofa Edlinga, ki

52 Žvanut, *Od viteza*, str. 35.

53 Gl. npr. Štuhec, *Besede*, str. 273–275. O še več primerih slovenščine med plemstvom (zlasti 18. stoletja) gl. prav tam, str. 266–278. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, str. 123–125.

54 Glonar, Japelj, Jurij. Slovenska biografija. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi249855/> (17. 3. 2021).

55 Gl. npr. Attems, *Slovenske pridige*; Bratuž, *Slovenščina*, str. 70–71; Bratuž, *Rokopisi*, str. 15–17.

56 Bratuž, *Slovenščina*, str. 71–72.

57 Žvanut, *Od viteza*, str. 33.

je podpiral slovensko šolstvo,⁵⁸ ali pa Janeza Jakoba grofa Gaisrucka, ki je bil eden od podpornikov Antona Tomaža Linharta in mu je ta posvetil drugi del svojega *Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov*.⁵⁹ Zanimiv, a poznan le iz literature je primer grofa Aleksandra Auersperga (1770–1818) s Šrajbarskega turna (očeta pesnika Anastasiusa Grüna), ki je dal menda ob odhodu Francozov s Kranjske na okna svoje ljubljanske palače izobesiti transparente z napisom: »Ljubimo cesarja dobriga Slovenci.«⁶⁰ Naklonjenost slovenskemu kulturnemu gibanju je izkazoval tudi Jožef Kalasanc baron Erberg (1771–1843), ki je sodeloval s številnimi člani slovenskega narodnega prebujanja (zbranimi zlasti v Zoisovem krožku), vendar sam v tem gibanju aktivno ni sodeloval.⁶¹

Nekoliko oprijemljivejša je naklonjenost do slovenstva pri Rihardu grafu Ursini-Blagaju (1786–1858), graščaku v Polhovem Gradcu. »Pograjci« so ga imeli zelo v čislih in so ga po odpravi fevdalizma leta 1848 izvolili za svojega prvega župana, kar na Slovenskem ni bil osamljen primer. Z županskega mesta se je menda zelo zavzemal za uradno rabo slovenščine, ki jo je tako kot večina kranjskega plemstva po vsej verjetnosti pogovorno obvladal že od otroških let, slovenskih slovničnih pravil pa se je naučil šele v zrelih letih, ko so začele izhajati Bleiweisove *Novice* (1843). O tem je ta časnik poročale leta 1871:

*Pri vsi svoji starosti začel se je on pridno učiti slovenski in bil je v svojim kraji prvi, ki je gospòski izročeval slovenske spise. Dogodilo pa se je njemu, kar se mnogim še dandanašnji večkrat pripeti, namreč, da mu je gospòska prvi spis nazaj poslala, češ, da tega ne more vknjižiti. Ali naš blagi rodoljub Blagaj si je znal pomagati; poslal je spis gospòski zopet pa sporočil, da bo čakal teden dni; če se v enem tednu stvar ne opravi, naučil bo on dotičnega uradnika, kako ima spolnovati svoje dolžnosti. In gospòska je storila, kar je Blagaj zahteval.*⁶²

58 Kidrič, Edling, Janez Nepomuk. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi178715/> (17. 3. 2021).

59 Koblar, Linhart, Anton Tomaž, *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi330432/> (17. 3. 2021).

60 Požar, *Anastasius Grün*, str. 17; Grdina, Anastazij Zelenec, str. 255. Zanimivo je, da je bil pozneje njegov sin Anton Aleksander (1806–1876) eden od vodilnih in izpostavljenih Nemcev na Kranjskem, ki je zaradi svojega poveličevanja nemštva na račun slovenstva vedno znova prihajal v spore s slovenskimi izobraženci in politiki.

61 Kidrič, Erberg, Jožef Kalasanc. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi182495/> (17. 3. 2021); Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*.

62 *Novice, gospodarske, obrtniške in narodne* 29, 27. 9. 1871, št. 39, str. 318.

Njegovo slovanofilstvo je šlo po nekaterih informacijah celo tako daleč, da je med cesarskim obiskom Ljubljane (verjetno leta 1855) na oknih svojega stanovanja izobesil lampijone, na katerih je pisalo: »Slava mu!« Ko mu je cesarski namestnik to oponesel, naj bi mu Blagaj odvrnil: »Ekselenca, jaz sem Slovan.«⁶³

Narodna identiteta med plemstvom je postala bolj opazna šele od druge polovice 19. stoletja, ko so bila nacionalna trenja med Slovenci in Nemci že zelo močna in izrazita. Kot je bilo omenjeno, so sprva slovenske rodbine praviloma po plemenitenu (ali celo že prej) prevzele nemško kulturo in identiteto, medtem ko so bili obratni primeri precej redki in so bili omejeni praviloma le na posameznike v neki rodbini. Eden najbolj izrazitih tovrstnih primerov je bil Jožef Emanuel grof Barbo-Waxenstein z Rakovnika na Dolenjskem (1825–1879), ki se je javno deklariral za Slovenca in slovenskega grofa. A to je trajalo le do njegove smrti, ko so njegovi potomci spet bolj kot ne prešli v nemški tabor.⁶⁴

Član starega avstrijskega plemstva, ki je zastopal slovenske interese, je bil tudi Gustav grof Thurn-Valsassina (1836–1888) iz Radovljice. Njegova proslovenska usmerjenost je bila rezultat vzgoje, ki mu je je namenil oče Vincenc (1790–1859). Ta je bil npr. eden prvih članov radovljiške čitalnice, ki je bila ustanovljena že leta 1848. V tem primeru sicer ni šlo za slovensko čitalnico, kakršne so se ustanovljale nekaj let pozneje, temveč bolj za družabno središče, kazino, kraj, kjer so člani prebirali časopise in o njih diskutirali. Prepevali so slovenske pesmi, duhovnik Lovro Pintar pa je uradnike in druge meščane trikrat na teden učil slovenščino. Vincenc Thurn je Pintarja (pa tudi dva druga duhovnika Antona Klemena in Janeza Šolarja) najel tudi za učitelja svojih otrok iz drugega zakona, med katerimi je bil tudi Gustav.⁶⁵ Po besedah Josefa Schwegla je Gustav Thurn »politično negotovo nihal med Nemci in Slovenci«,⁶⁶ a ga je slovenski tabor štel za svojega, zato je kranjski deželni zbor ob njegovi smrti leta 1888 objavil osmrtnico v slovenskem jeziku.⁶⁷

Med slovensko opredeljenimi ali vsaj slovenstvu naklonjenimi visokimi plemiči moramo zagotovo omeniti tudi barona Antona Zoisa, pranečaka Žige Zoisa (1808–1873), ki je dal kot župan občine Predoslje sezidati tamkajšnjo šolo in je podpiral slovenska narodna društva, npr. Narodno čitalnico in Slovensko matico.

63 Andrejka, Rihard grof Blagaj, str. 9.

64 Gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine, 16. stoletje*, str. 36.

65 Granda, Radovljica, str. 149–150.

66 Schwegel, *Na cesarjev ukaz*, str. 131.

67 Preinfalk, Radovljica in grofje Thurn-Valsassina, str. 520.

Ob smrti mu je slovenski nagrobni napis sestavil Janez Bleiweis.⁶⁸ Na Goriškem sta proslovensko delovala dva grofa Coroninija. Starejši med njima je bil Franc (1833–1901), ki je kot šempetrski župan uvedel slovenski uradovalni jezik in je imel kot državni poslanec precej zaslug za uvajanje slovenskega in italijanskega jezika v srednje šolstvo na Goriškem. Še bolj proslovenski je bil Alfred Coronini (1846–1910), ki se je celo vključil v politično dejavnost Slovencev na Goriškem, se pridružil politično enotnemu društvu Sloga in bil z njegovo pomočjo večkrat izvoljen v dunajski državni in goriški deželni zbor. Kot poslanec je podpiral zahteve za javno in enakopravno rabo slovenskega jezika, slovensko šolstvo, gospodarski dvig slovenskega podeželja, ureditev prometnih povezav, zlasti za zgraditev vipavske železnice.⁶⁹ Med plemiči, ki so podpirali slovensko kulturno in/ali politično emancipacijo, so bili npr. še Vincenc Franul pl. Weissenthurn, Franc grof Stadion, Feliks baron Pino pl. Friedenthal, Jožef vitez Schneid pl. Treuenfeld in Hugo pl. Berks.⁷⁰

Narodno identiteto in spremembe znotraj nje lahko v plemiškem sloju 19. stoletja bolje opazujemo pri novih poplemenitencih, kajti stare plemiške družine so se praviloma opredeljevale kot nadnacionalne ali internacionalne in se v nacionalne razprtije običajno niso vpletale. V kateri nacionalni tabor je novi plemič sodil oziroma se z njim poistovetil, se je kazalo na več načinov. Med pokazatelji sta bila (lahko) tudi zapis priimka in izbira plemiškega predikata (nemškega ali slovenskega), čeprav v zapletenih nacionalnih razmerah zadnjih desetletij Habsburške monarhije to ni bilo vedno merodajno. Pravniki Andrej Lušin iz Ravnega dola pri Sodražici (1807–1879), ki mu je bil bližji nemški tabor, se je tako dosledno podpisoval kot Luschin in si ob povzdigu v plemiški stan leta 1873 izbral nemški predikat Ebengreuth.⁷¹ Podobno je ravnal nekoliko mlajši pravnik, Franc Kočvar iz Planine pri Rakeku (1833–1897), ki se je sprva navduševal za »slovensko stvar«, potem pa sčasoma sprevidel, da državnemu uradniku slovenstvo ne koristi, in se je povsem predal nemštvu, v katerem je vzgajal tudi otroke. Ko je bil leta 1895 kot predsednik deželnega sodišča v Ljubljani poplemeniten, si je izbral nemški predikat Kondenheim, ki ga je izpeljal iz ženinega dekliškega priimka Konda. Kljub temu pa je, zanimivo, vseskozi uporabljal slovenski zapis priimka, torej Kočvar, in tudi njegovi potomci, ki so na začetku 20. stoletja zapustili slovenski prostor,

68 Preinfalk, *Genealoška podoba*, str. 34, 45.

69 Pavlin, Coronini. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1005500/> (17. 3. 2021).

70 Grdina, Anastazij Zelenec, str. 245.

71 ÖStA, AVHKA, Adelsakt, Hofadelsakte von Luschin, Andreas, 22. VI. 1873. Gl. tudi Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del*, str. 127–134.

so priimek nemščini prilagodili zgolj tako, da so opustili strešico nad črko č, niso pa je zamenjali z nemškim veččrkjem *tsch*.⁷²

Poplemenitenci, ki so se prištevali k slovenskemu taboru, so to pokazali tudi z izbiro slovenskega predikata. Starosta slovenskega narodnega gibanja Janez Bleiweis (1808–1881) je tako na primer v letu svoje smrti postal vitez Trsteniški, mecen Josip Gorup (1834–1912) se je leta 1903 oktil z nazivom vitez Slavinski (po svoji rojstni vasi Slavini), polkovnik Jožef Tomše iz Poljšice pri Podnartu (1850–1937) pa si je leta 1907 izbral predikat Savskidol; ta se je nanašal na breg Dole pod domačo hišo na Poljšici, ki se spušča proti Savi.⁷³

Če so se vsi slovenski priimki pred uveljavitvijo gajice pisali praviloma z bohoričico, pa je bila od druge polovice 19. stoletja izbira zapisa priimka lahko tudi pokazatelj narodne orientacije. Tisti, ki so bili bliže nemškemu taboru oziroma so se gibali v pretežno nemškem okolju, so se odločili svoj slovenski priimek zapisovati po nemško (diplomat Jožef Schwegel) ali pa so vztrajali pri bohoričici (zdravnik Janez Zhuber, pravnik Jožef Zhisman). Drugi, slovensko čuteči, so dosledno uporabljali gajico in strešice nad šumniki. Upokojeni polkovnik Jernej Aljančič (1853–1926) iz Tržiča je na primer v prošnji za povzdig leta 1917 posebej poudaril, da je njegov priimek v matični knjigi sicer zapisan z bohoričico, torej Aljanzhizh, vendar je zahteval, da se v plemiški diplomii uporabi gajica, torej Aljančič, saj se on sam vedno podpisuje izključno le tako in je s to obliko priimka zaveden tudi v vojaških dokumentih. Aljančičevo slovensko usmerjenost morda nakazuje tudi njegov grb, v katerem so upodobljene slovenske narodne barve – modra, rdeča in srebrna (bela).⁷⁴ Podoben razlog lahko zasledimo tudi v prošnji za povzdig pri upokojenem majorju Antonu Gajšku iz Slovenskih Konjic iz leta 1902; ta si je poleg tega izbral še slovenski predikat Sotladol.⁷⁵ Šumnik v priimku je zapisan tudi v plemiških diplomah nekaterih vidnih in zavednih Slovencev, ki jih je cesar nagradil s plemiškim nazivom, npr. Frana Šukljeta, Josipa Pogačnika, Antona Globočnika, Alberta Levičnika ...

72 ÖStA, AVHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Kočever, Franz, 11. V. 1895. Gl. tudi Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 2. del, str. 78–83.

73 O omenjenih treh rodbinah gl. npr. Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1. del, str. 21–28, 70–77, 188–192.

74 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte für Aljančič Bartholomäus, 30. XI. 1917. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 19. in 20. stoletje, 3. del, str. 9–12.

75 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Gajšek, Anton, 29. IV. 1902. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 19. in 20. stoletje, 3. del, str. 75–78.

Slika 1: Grb polkovnika Jerneja Aljančiča iz leta 1917: Trikrat deljen ščit; 1. v modrem polju tri srebrne šestkrake zvezde, druga poleg druge; 2. v srebrnem polju moder korakajoč lev z iztegnjenim rdečim jezikom; 3. v rdečem polju enak lev srebrne barve; 4. v srebrnem polju enak lev rdeče barve. Nad ščitom kronan turnirski šlem z modro-srebrnim in rdeče-srebrnim pregrinjalom. Iz krone raste srebrn lev, ki v dvignjeni desni šapi drži srebrn meč z zlatim ročajem (ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte für Aljančič Bartholomäus, 30. XI. 1917).

Če torej slovenskemu zapisu priimkov po navadi sledijo slovenski plemiški predikati in so nemške oblike priimkov dopolnjene z nemškimi predikati, poznamo tudi druge kombinacije. Tako so nekateri posamezniki priimek zapisovali po slovensko, a so kljub vsemu izbrali nemški predikat. Poleg omenjenega Franca Kočeverja-Kondenheima lahko omenimo še dva avstrijskega častnika slovenskega rodu, Ljubljančana Jožefa Kremžarja (1869–1927), ki je leta 1918 postal pl. Felskampff,⁷⁶ ali pa Novomeščana Jožefa Supančiča (1850–1927), ki je bil od leta 1897 pl. Kroisenau. Oba sta sicer predlagala po več predikatov, od katerih so bili pri Kremžarju vsi nemški, pri Supančiču pa se je znašel tudi slovenski »Domoljub«.⁷⁷

76 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Kremžar, Josef, 22. X. 1918. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 19. in 20. stoletje, 3. del, str. 111–115.

77 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Supančič, Josef, 18. XII. 1897. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 19. in 20. stoletje, 3. del, str. 209–212.

Po drugi strani je znan primer ljubljanskega zdravnika Janeza Zhubra (1790–1865), ki je vseskozi vztrajal pri bohoričičnem zapisu priimka (prav tako vsi njegovi potomci doslej) in si hkrati izbral slovenski predikat Okrog. Resda je šlo za mikrotoponim iz okolice Brusnic na Dolenjskem, kjer je odraščal, a vendar bi si lahko izbral tudi kakšen bolj nemško zveneč predikat.⁷⁸

Opisani primeri kažejo, da so bile stvari glede etnične pripadnosti in narodne opredelitve veliko bolj zapletene, kot se zdi na prvi pogled ali kot smo jih na Slovenskem v preteklosti radi poenostavljali. Kljub vsemu lahko pogojno sklenemo, da sta izbira slovenskega predikata in slovenski zapis priimka skoraj vedno poudarila pripadnost slovenstvu, medtem ko po drugi strani nemški predikat in zapis priimka po nemškem pravopisu nista nujno pomenila brezpogojne privrženosti nemštvu oziroma odpadništva od slovenstva.

Narodno pripadnost je lahko posameznik izrazil tudi z izbiro grba. Če si je prosilec za plemiški stan za svoj grb izbral modrega orla dežele Kranjske, je s tem izkazoval svoje nacionalno oziroma deželno domoljubje (npr. gospodarstvenik Josip Gorup, pravnik Anton Globočnik). Črn orel je pomenil privrženost habsburški monarhiji (deželni šolski inšpektor Anton Klodič), medtem ko so si tisti najbolj slovensko usmerjeni izbrali motiv lipe kot simbola slovenstva (generalmajor Janez Lavrič, podpredsednik poslanske zbornice Jožef Pogačnik) ali celo belo-modro-rdečo kombinacijo (Janez Bleiweis, polkovnik Jernej Aljančič). V 19. stoletju se pripadnost slovenstvu in vdanost monarhiji in Habsburžanom torej nista nujno izključevali.

Zapleteni odnos med avstrijskim (nemškim) plemstvom in Slovenci je v svojem napol avtobiografskem romanu *Bela krogla* v tridesetih letih 20. stoletja lepo povzel Robert grof Barbo-Waxenstein (1889–1977). Pri tem je omenil tudi svojega deda Jožefa Emanuela grofa Barba, čeprav ga ni izpostavil z imenom:

Ono [= plemstvo, op. M. P.] pa je vodilo samo takrat, če je bila njegova koža v nevarnosti, kakor na primer za časa turških vpadov. Drugače pa je živelo do leta 48. razkošno od kmečke tlake, povrh pa je še postalo nemško nacionalno. Namesto da bi zastopalo podeželsko ljudstvo, je rajši nemška mesteca, ki so si bedasto domišljala, da bodo deželo ponemčila. Na ta način je moralo plemstvo seveda izgubiti v prebivalstvu sleherno zaupanje. Eden edini je v 60. letih pravilno spoznal položaj in se postavil

78 ÖStA, AVHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Zhuber, Johann, 2. III. 1865. Gl. tudi Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1. del, str. 220–231.

manj po svojem političnem nagonu kakor po pravičnostnem čutu za korist slovenskega ljudstva. Zato so ga pa kratkovidni staležni tovariši vidno zaničevali. Če bi bili posnemali njegov primer, bi bilo danes s slovenskim ljudstvom in deželnim plemstvom čisto drugače. Tako pa, se mi zdi, prepadata oba. Čez sto let bodo stale samo še grajske razvaline nad siromašno deželo in bodo pričale o naši nekdanji veličini, ki je nismo znali uporabiti v svoje dobro in v dobro ljudstva, ker se nismo znali v svoji domišljavosti spojiti z njim v eno.⁷⁹

Ta odlomek kaže, da se je v slovenskem prostoru tudi plemstvo samo zavedalo ločenosti med njim in večinskim slovenskim prebivalstvom ter je prepoznalo zamujeno priložnost pri zblizanju obeh strani.

Socialna identiteta – poti proti vrhu je več

Za plemstvo zgodnjega novega veka je bila bolj kot etnična identiteta pomembna druga oblika identitete – socialna. Ta ni toliko zadevala starega, tako imenovanega »praplemstva« (Uradel), katerega začetki so segali v srednji vek in so časovno nedoločljivi. Bolj se je ta oblika identitete oziroma spremembe v njej izrazila pri novoveških plemiških družinah, ki jih nemško zgodovinarji imenujejo »Briefadel«, torej »pisemsko plemstvo«, saj je začetek plemiškega statusa določalo s strani vladarja podeljeno plemiško pismo oziroma plemiška diploma. Pri njih se je samozavedanje glede položaja v družbi postopno spreminjalo oziroma se definiralo povsem na novo.

Ko je neki posameznik, običajno meščanskega porekla, prejel listino o plemenitenju, je praviloma začel živeti v skladu z novim statusom. To je pomenilo tudi spremembo socialne identitete. Novopečeni plemič je poskušal čim bolj posvojiti in prevzeti način obnašanja, ki je sodil k novemu stanu, opuščal je stare navade in se ravnal po drugih pripadnikih plemiškega stanu. To je npr. pomenilo tudi to, da je prenehal prejšnje meščanske dejavnosti, kot sta bila trgovina in obrt, in je svoj kapital usmeril v nakup zemljiške posesti. Opravljanje poklica namreč ni bilo v skladu s plemiškim idealom; plemič naj živi od zemljiške rente in ne od dela svojih rok. Zato so novi plemiči postopoma opuščali meščansko dejavnost

⁷⁹ Barbo, *Bela krogla*, str. 167 (prevod Janko Tavzes).

in kapital usmerjali v nakup zemljiške posesti. Tako so postali pravi fevdalci in pravi plemiči, k čemur je sodilo tudi sklepanje ženitnih partij z drugimi plemiči.

Tudi v osrednjem slovenskem prostoru poznamo na desetine takšnih primerov. Če pustimo ob strani nekaj najbolj znanih, kot so bili npr. Zoisi ali Codelliji (sprva trgovci, v končni fazi pa polnokrvni baroni), lahko kot eno tipičnih predstavnic tovrstne prakse omenimo družino Wizenstein. Prvi člani družine Wiz (tudi Wüz), ki so najverjetneje prišli iz nemških dežel, se v Ljubljani prvič omenjajo v drugi polovici 16. stoletja. Med njimi je nedvomno najbolj izstopal Marko Wiz, ki je proti koncu 16. stoletja podedoval vinotoč v Križevniški ulici, kmalu se je začel ukvarjati tudi s trgovino (najverjetneje z vinom in žitom) in si tako pridobil veliko premoženje. Kot bogat in ugleden meščan je postal član notranjega mestnega sveta in v njem opravljal funkcijo višjega mestnega blagajnika, večkrat pa je bil izvoljen tudi za mestnega sodnika in župana. Leta 1630 ga je cesar Ferdinand II. povzdignil v dedni plemiški stan in s tem omogočil meteorski vzpon rodbine.⁸⁰ Novi status je izkoristil zlasti Markov starejši sin Karel, ki je bil leta 1635 imenovan za rudarskega sodnika za Kranjsko in Goriško. Cesar mu je nato leta 1646 rodbinsko ime Wiz razširil s predikatom Wizenstein in mu izboljšal grb, dobri dve desetletji zatem pa se je Karel v plemiški družbi povzpел še stopničko više – postal je namreč baron. V tem času je nakupil kar nekaj gospostev in gradičev po Zasavju in Dolenjskem ter se iz trgovčevega sina prelevil v zemljiškega posestnika in člana kranjskih deželnih stanov. Morda je bila izbira zasavskih gospostev povezana z njegovo funkcijo rudarskega sodnika, saj je bilo Zasavje znano po rudnikih. Karlovi potomci so se že poročali s člani starih in uglednih kranjskih rodbin, kot so bili grofje Blagaji in Hohenwarti, a je rodbina zaradi pomanjkanja moških potomcev sredi 18. stoletja izumrla.⁸¹

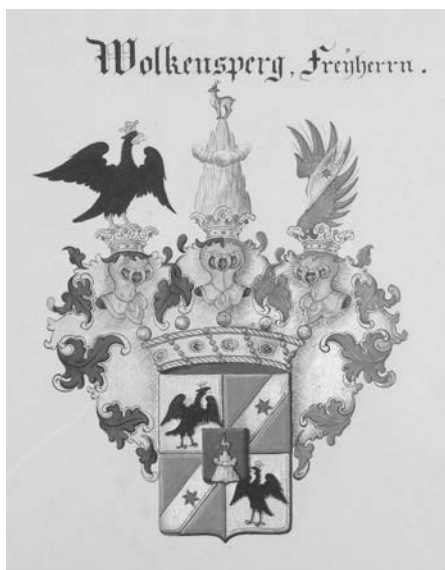
A tovrstni družbeni vzpon ni bil rezerviran zgolj za »tujce« in priseljence, pač pa je bil značilen tudi za marsikatero domačo, slovensko družino. Eden najbolj znanih primerov je že omenjena družina Oblak iz Škofje Loke. Začetnik njene plemiške veje je bil Marko Oblak († 1709), čigar predniki so izvirali iz zahodnega dela Polhograjskega hribovja, med Šentjoštom in Gorenjo vasjo. Marko se je sredi 17. stoletja naselil v Škofji Loki, se oprijel trgovine z železom in platnom in si v mestu kupil hišo. V osemdesetih letih 17. stoletja je bil večkrat izvoljen za loškega mestnega sodnika, kar kaže na velik ugled, ki ga je užival v mestu. Kot župan se

80 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Wütz, Markus, 15. II. 1630.

81 O družini Wizenstein gl. predvsem Fabjančič, *Ljubljanski sodniki in župani*, 3. zvezek, str. 142–155. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 183–191.

je moral pogosto spoprijemati z nastanitvami vojske v mestu, za več let je prevzel tudi vodenje mestnega špitala. Ugled in veliko premoženje sta mu omogočila vzpon po družbeni lestvici – kmečki sin je leta 1688 postal plemič s predikatom »Wolkensperg in Ziegelfeld«.⁸²

K plemiškemu nazivu je sodila tudi plemiška posest in novopečeni plemič Marko Oblak pl. Wolkensperg je imel dovolj sredstev, da si je to tudi zagotovil. Notranjska gospostva Lož, Postojna in Snežnik, ki jih je od knezov Auerspergov kupil na začetku 18. stoletja, je sicer kmalu prodal naprej (oz. so to storili njegovi nasledniki), je pa zato gospostvo Puštal pri Škofji Loki, ki ga je leta 1696 kupil od baronov Apfaltrerjev,⁸³ v obliki fidejkomisa ostalo v rodbinski lasti do današnjih dni (z izjemo časa po 2. svetovni vojni). Obsežna posest in sorodstvene povezave z drugimi uglednimi kranjskimi rodbinami so omogočile Markovemu vnuku Francu Antonu, da se je leta 1753 povzpел še med barone.⁸⁴ Prvotno slovensko ime Oblak se je že zdavnaj izgubilo, nanj je aludirale oblak v grbu baronov Wolkenspergov (sl. 2).

Slika 2: Grb baronov Oblak pl.

Wolkensperg iz leta 1753: Kvadriran ščit s srčnim ščitom; 1. in 4. v zlatem polju navznoter obrnjen črn orel s krono; 2. in 3. v rdečem polju srebrna prečka poševno levo, v njej rdeča šestkraka zvezda. Iz dna modrega srčnega ščita se dviga z oblaki obdana strma gora, na njej stoji gams v naravnih barvah. Nad ščitom baronska krona s petimi biseri, nad njo trije kronani turnirski šlemi z modro-zlatim in rdeče-srebrnim pregrinjalom. Na prvi kroni stoji črn orel s krono; iz druge krona raste enaka skala z gamsom kakor v srčnem ščitu; iz tretje krona raste rdeča orlova perut s srebrno prečko poševno levo, v njej rdeča šestkraka zvezda (ARS, SI AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 194).

82 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Oblaccho, Marcus, 4. VII. 1688. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 192–205.

83 Smole, *Graščine*, str. 269, 379, 398, 450.

84 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Oblackh v. Wolkensperg, Franz Johann Anton, 14. VIII. 1753).

Pri povezavah med plemiškim nazivom in zemljiško posestjo pa je obstajala tudi druga pot, obratna od pravkar opisanih primerov. V teh primerih je meščan kupil zemljiško posest, vpisano v deželno desko, to pa mu je omogočilo preskok najprej med deželane in posledično še med pravo plemstvo. Pogosto se je zgodilo, da so deželni stanovi takšen nakup odobrili »na kredit«, to pomeni, da so dovolil nakup, a je moral novi lastnik obljubiti, da bo zaprosil še za plemiški naziv. Takšni primeri so bili bolj prisotni zlasti od druge polovice 18. stoletja, ko se je že začel počasen zaton starega, klasičnega plemstva in je bilo do zemljiške posesti mogoče priti na lažji način.

Za primer vzemimo že omenjenega Vincenca Baza iz Bergama, ki se je v Ljubljano priselil v drugi polovici 16. stoletja. Kot suknar in trgovec si pridobil hišo na vogalu današnjega Mestnega trga 21 in Krojaške ulice,⁸⁵ in se preimenoval v Waza oziroma Wazna. Njegovi potomci so denar, ki jim ga je sprva prineslo trgovanje in pozneje tudi deleži pri izkoriščanju rudnikov in oskrbovanje Vojne krajine, vlagali v zemljiško posest. Najprej so v letih 1612 in 1620 kupili gospostvi Mirna in Svibno, pozneje tudi Metliko in Dob. Na tej podlagi jim je cesar leta 1620 podelil plemiški predikat »z Mirne in Svibna«, in štiri leta zatem še predikat Wazenberg, jih leta 1650 povišal v barone in leta 1673 celo v grofe.⁸⁶ Njihova pot se je sklenila leta 1730, ko so v moški liniji izumrli.⁸⁷

Tudi pri tovrstni praksi niso redki posamezniki slovenskega rodu. Sredi 18. stoletja je znan primer škofjeloške družine Jenko, iz katere je izhajal Janez Pavel Jenko. Ta je bil najprej dvanajst let upravitelj gospostva Otočec in nato deset let bankalni mitninski uradnik v Novem mestu, leta 1755 pa je skupaj z Janezom Ludvikom Aschem na dražbi kupil gospostvo Mirna. Prav ta nakup je bil tudi eden od pglavitnih razlogov, da je Jenko zaprosil za povzdig v plemiški stan, njegovo prošnjo pa so aktivno podprli tudi kranjski stanovi. V tem kontekstu je razumljivo, da je Jenko v svoji prošnji poudaril, da je gospostvo Mirna pred njim že pripadalo plemičem – najprej grofu Lambergu in nato baronu Gallu. Cesarica Marija Terezija je njegovi prošnji ugodila in tako je Janez Pavel Jenko leta 1762 postal plemeniti Jenko. Štiri leta pozneje je od solastnika Ascha odkupil njegov delež in tako postal edini lastnik Mirne. Zato je zaprosil še za višjo plemiško stopnjo – viteški naziv s predikatom Jenkensfeld. Tudi to prošnjo je cesarica odobrila.⁸⁸

85 Fabjančič, *Knjiga hiš*, 3. del, Veliki trg.

86 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Waz, Peter, Gregor, Michael, 31. VII. 1620; Hofadelsakte von Waz, Gregor und Michael, 19. VIII. 1624; Hofadelsakte von Waz von Wazenberg, Michael, 15. V. 1650; Hofadelsakte von Wazenberg und Neudegg, Wolf Vinzenz, Johann Heinrich, Peter, 20. VII. 1673; Hofadelsakte von Wazenberg, Freiherr von Neudegg, Johann Heinrich, Peter, 8. X. 1681.

87 Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, str. 173–182.

88 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Jenko, Johann Paul, 19. IV. 1762; Hofadelsakte von Jenko, Johann Paul, 26. IV. 1773; gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 18. stoletje, str. 73–76.

V takšnih primerih bi sicer težko trdili, da so bili »plebejci« prisiljeni v pridobitev plemiškega statusa. Prej nasprotno: večinoma so neplemiči stremeli po plemiškem statusu in prav pridobitev plemiške posesti je omogočila ali zgolj pospešila ta proces. Vsekakor pa lahko rečemo, da se je sprememba socialne identitete začela že pred formalno spremembo socialnega statusa, torej pred povzdigom v plemiški stan. Lastništvo nad zemljiškim gospostvom in pripadajočo grajsko stavbo sta bila nedvomno katalizator takšnih sprememb.

Bogati meščani, ki so se okitili s plemiškim nazivom, v plemstvo pogosto niso bili povzdignjeni »iz nič«. To v prvi vrsti velja za trgovce, zlasti iz italijanskega prostora, za katere je veljalo, da so neko obliko plemiškega statusa že prinesli s seboj, vendar ga ob prihodu v habsburške dežele navadno niso uporabljali – bodisi so se mu (vsaj začasno in na videz) odpovedali, ker je bilo ukvarjanje z meščanskimi posli (vsaj v zgodnejših obdobjih) nezdružljivo s plemiškim nazivom, bodisi jim ni bilo priznано. Šele pozneje, ko so si pridobile veliko premoženje in so z nakupom posesti člani družin postali še zemljiški gospodje, jih je vladar povzdignil med plemstvo Svetega rimskega cesarstva; v njihovih diplomah je pogosto formulacija, da jim vladar potrjuje njihov plemiški naziv in grb. Tako so npr. potomci večkrat omenjenega Vincenca Baza/Waza v prošnji za plemiški naziv poskušali dokazati staro plemstvo svojih prednikov iz Bergama, na domnevno plemiške prednike se je skliceval prav tako že omenjeni novomeški zdravnik Franc Ksaver Zalokar. Družina Jabornegg (dejansko Javornik) iz Tržiča, leta 1787 poplemenitena s predikatom Altenfels, je gojila tradicijo, da izvira iz leta 1667 pobaronjene koroške rodbine Jabornegg pl. Gamseneck.⁸⁹ Iz srede 19. stoletja pa je poznan primer Franca Prešerna z Brezovice pri Ljubljani, ki se je na vse pretege trudil, da bi dokazal povezavo s plemenitimi ljubljanskimi Prešerni-Heldenfeldti iz prve polovice 18. stoletja; po dolgotrajnem in nadvse dvomljivem dokazovanju so mu to povezavo leta 1861 le priznali, čeprav današnje raziskave kažejo, da je bila napačna.⁹⁰

Vendar se vsi poplemeniteni meščani niso odločili za prehod med fevdalce. Pogosto se niso hoteli odreči donosni dejavnosti, kar je vodilo neizogibno v konflikte z drugimi meščani. Tako so sedeli na dveh stolih: po eni strani so se še naprej ukvarjali z meščanskimi posli, po drugi strani pa so to kot plemiči počeli v veliko ugodnejših razmerah od drugih stanovskih tovarišev brez »von« pred priimkom.

89 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Jabornegg, Kajetan, 18. VII. 1787. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 18. stoletje*, str. 48–55.

90 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Preschern, Johann Baptist, 10. VI. 1724; Hofadelsakte von Preschern, Franz, 9. III. 1861. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 18. stoletje*, str.

115–124.

Opravičeni so bili namreč meščanskih dolžnosti, kot so bili npr. plačevanje nekaterih davkov ali pa obveznost varuštva in skrbništva nad drugimi meščani, in hkrati uživali vse ugodnosti, ki jih je prinašal plemiški stan.

Nekateri pa preprosto niso znali ali niso hoteli opustiti prejšnjih vzorcev vedenja in družbenega delovanja. Še več generacij po pridobitvi plemiškega naziva so se še vedno ukvarjali z meščanskimi posli, kot meščani sodelovali v mestni samoupravi in tudi zakonskih partnerjev niso iskali med plemstvom, temveč v drugih meščanskih družinah. V tem primeru lahko govorimo le o poplemenitencih in ne o pravih plemičih.

Za primer vzemimo dve družini, ki sta v slovenski prostor v 17. stoletju prišli od drugod. Prva od njiju, rodbina Zanetti, je bila po rodu iz Benetk. Eden njenih članov, Antonio, se je kot trgovec v tridesetih letih 17. stoletja naselil na območju Škofje Loke, natančneje na Suhi, in vodil uspešno trgovino med Kranjsko in Benetkami. Drugi loški trgovci nad njim in njegovo družino niso bili preveč navdušeni; skupaj z loškim glavarjem so ugovarjali, ko se je Antoniov sin Bartolomeo/ Jernej potegoval za loško meščanstvo, a je bilo njihovo nasprotovanje neuspešno. Negodovanje loške konkurence podjetnih Zanettijev ni ustavilo. Da bi se laže in bolj neovirano posvetili poslu, je Antonio zaprosil za povzdig v plemiški stan. Plemiški status je poplemenitencu med drugim prinesel spremembo glede jurisdikcije – poplemeniteni meščani niso bili več podsodni mestnemu sodišču, temveč ograjnemu. Na to je najbrž računal tudi Zanetti. Njegova prošnja je pri cesarju naletela na odprta ušesa, verjetno toliko bolj, ker je imela gospodarska uspešnost Zanettijev blagodejne učinke tudi na cesarsko blagajno – vanjo se je (po njegovih besedah) iz njihovega mošnjička vsako leto nakapljalo 25.000 goldinarjev. Cesar je Antoniovu prošnji ustregel ter njega in vse njegove potomce leta 1661 povzdignil med plemiče Svetega rimskega cesarstva.⁹¹

Druga, zdaj skorajda pozabljena rodbina, je rodbina Graffhaider.⁹² Njen začetnik je bil Štefan Graffhaider iz zgornjeavstrijskega Steyrja, ki se je na začetku petdesetih let 17. stoletja kot trgovec priselil v Ljubljano in leta 1658 dobil meščanske pravice. Nekaj let pozneje je bil izvoljen v zunanji svet, vendar se je na vse kriplje otepal dolžnosti, ki mu jih je nalagalo ljubljansko meščanstvo. Tako na primer ni hotel prevzeti skrbništva nad zapuščino Jakoba Seitterja, zato mu je mestni svet sklenil odvzeti mestno pravico in se pritožiti pri cesarju. Razlog za Štefanovo nedejavnost

91 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Zanetti, Anton, 19. IV. 1661. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 206–212.

92 O začetkih družine Graffhaiden gl. Fabjančič, *Ljubljanski sodniki in župani*, 4. zvezek, str. 109–113.

je bil njegov skorajšnji povzdig v plemiški stan, ki ga je odrešil vseh meščanskih dolžnosti. Septembra 1665 je namreč cesar Leopold I. Štefana Graffhaiderja in njegove potomce povzdignil med plemiče in jim spremenil ime v Graffhaiden. Štefanova prošnja za povzdig je temeljila predvsem na vojaških zaslugah njegovega deda, prav tako Štefana, ki se je odlikoval v vojaški službi za časa Ferdinanda II. in kot mestni svetnik v Steyrju. Štefan sam se s kakšnimi posebnimi zaslugami ni mogel pohvaliti, poudaril je le, da se je vedno trudil hoditi po stopinjah svojih prednikov in služiti avstrijski vladarski hiši.⁹³ Verjetno je tehtnico v njegov prid prevesilo tudi njegovo premoženje, ki je bilo nedvomno precejšnje. Kljub povzdigu v plemiški stan so Graffhaidni nadaljevali povsem meščansko življenje. Štefan se je pobotal z mestnim svetom in se udeleževal mestnih sej, izvoljen je bil v notranji mestni svet in leta 1681 še za višjega špitalskega mojstra, njegov najmlajši sin Florijan pa je bil celo večkratni ljubljanski župan. Poročne partnerje so posamezni družinski člani iskali izključno med meščanskimi ali sebi podobnimi poplemenitenimi meščanskimi družinami, člane višjega plemstva v njihovi genealogiji iščemo zaman.⁹⁴

Vendar povezave med maloštevilnimi starimi plemiškimi in vedno novimi poplemenitenimi rodbinami niso bile redke. To odpira zanimivo vprašanje njihovega sobivanja. Stare rodbine so zaradi na viteških idealih pridobljenega plemstva v družbi uživale veliko večji ugled, zato so za njih sorodstvene povezave s »plemstvom denarja« (lahko) pomenile nekakšno družbeno degradacijo. Sredstvo, ki je brisalo meje med različnimi sloji znotraj heterogene plemiške družbe, je bil predvsem denar. Novo plemstvo ga je praviloma imelo na pretek, staro je bilo običajno v nenehnih finančnih zadregah. Zato so tudi stare rodbine morale marsikdaj požreti svoj ponos, zamižati na eno oko in se hočeš nočeš prilagoditi. Tiste, ki na to niso bile pripravljene, so prej ali slej propadle. Pragmatizem v sklepanju zakonskih zvez se je tako obrestoval vsem: novim povzpeticom je omogočil prodor in zasidranje v družbeni eliti (pospešil je premike znotraj njihove spreminjajoče se socialne identitete), staremu in uveljavljenemu plemstvu pa so tovrstne zveze prinašale finančne injekcije in pomladitev rodbinskega genskega materiala.

Eden najbolj znanih primerov je bil npr. zakonski par Auersperg–Trillegg. Leta 1669 sta se namreč poročila turjaški grof Volf Engelbert Auersperg (1641–1709),⁹⁵ član ene najstarejših in najuglednejših plemiških družin na Kranjskem, in Katarina Elizabeta baronica Trillegg, katere družina je bila še dve generaciji

93 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Graffhaiden, Stephan, 1. IX. 1665.

94 Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 81–84.

95 Preinfalk, *Auerspergi*, str. 108, 109. Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine, 17. stoletje*, str. 165–172.

pred tem neplemiška, a je z bogastvom, pridobljeno z deželnimi službami, doživela meteorni vzpon. Oče Katarine Elizabete Jurij Andrej, ki je malo pred tem postal baron, je sicer zgodaj umrl in je poleg hčere Katarine Elizabete zapustil še sina Jurija Andreja mlajšega. Skrb za oba je prevzel njun stric Janez Friderik, ki se je izkazal za dobrega varuha: med drugim je zase in za nečaka Jurija Andreja leta 1674 dosegel povzdig v grofovski stan,⁹⁶ obema varovancema je poiskal tudi ugledne poročne partije; pri tem je odločilno vlogo odigralo prav rodbinsko premoženje. Katarina Elizabeta je tako, kot rečeno, leta 1669 postala žena grofa Volfa Engelberta Auersperga s Turjaka, njen brat Jurij Andrej pa je leta 1683 za ženo dobil Suzano Felicito grofico Gallenberg, ki je prav tako sodila v vrh kranjske elite. A če je bil zakon novopečene grofice Auersperg sorazmerno srečen in harmoničen, je bil zakon njenega brata, v katerem se je rodila samo ena hči, popolno nasprotje. Jurij Andrej in Suzana Felicita, ki sta večinoma živela v Ribnici, sta se kmalu odtujila in njuna medsebojna nenaklonjenost je sčasoma prerasla v pravo sovrašтво, ki se je leta 1693 končalo z odmevno ločitvijo zakona in poskusom zaplembe Trillegovega premoženja v korist Gallenbergov.⁹⁷

Če so poročno zvezo med grofom Auerspergom in »povzpetnico« Trillegovo v takratni kranjski visoki družbi sprejeli brez večjih negotovanj (in bi nedvomno tudi zvezo Trillegg–Gallenberg, če ne bi bilo ločitvenega škandala), pa je bilo precej več nasprotovanja v nekaterih drugih primerih. Ko si je v tridesetih letih 18. stoletja zakonsko družico iskal polhograjski baron Mark Anton III. Billichgrätz, se je najprej ogrel za neko grofico Lamberg, a se je ta zveza izjalovila zaradi njegovega spora z nesojenim tastom glede poročne pogodbe. Njegova druga izbira je bila Marija Rozalija pl. Qualiza, ki je bila iz sicer bogate, a v plemiški tradiciji mlade plemiške družine (plemstvo je pridobil Rozalijin ded Nikolaj leta 1642). Tokrat je izbiri Marka Antona nasprotovala njegova mati Marija Eleonora, saj se ji nevesta ni zdela dovolj ugledna. Pri tem je zanimivo, da se je prav taista mati kot rojena grofica Blagaj poročila z Markom Antonom II. Billichgrätzem, ki je bil šele druga generacija poplemenitene družine (plemstvo je dobil šele njegov oče Marko Anton I.). Poroka je potem kljub materinemu

96 ÖStA, AVA/FHKA, Adelsakten, Hofadelsakte von Trillegg, Johann Friedrich u. Georg Andreas, 12. X. 1674. Janez Friderik je za povzdig zaprosil predvsem na podlagi preteklih zaslug rodbine za cesarsko hišo in deželo. Grb se takrat ni spremenil, ampak je ostal enak baronskemu grbu iz leta 1653. Z grofovskim nazivom – kot rojena grofica Trilleg – se je kitila tudi Katarina Elizabeta, čeprav v povzdignitveni akt ni bila zajeta in je do smrti formalno ostala le »rojena baronica Trilleg«.

97 O omenjeni ločitvi gl. predvsem Žvanut, Ločitev zakona, str. 343–356.

nasprotovanju bila in bogata nevesta Qualiza je ženinu Billichgrätzu prinesla kar 14.000 goldinarjev dote.⁹⁸

Zanimivo je, da je imela nekaj let pozneje podobne težave s srčnim izbrancem tudi njuna najstarejša hči Johana baronica Billichgrätz, za katero se je ogrel Dizma grof Barbo-Waxenstein. Ženinov oče Jošt Vajkard grof Barbo je sinovi izbiri odločno nasprotoval iz enakih razlogov, ki so bili aktualni že v primeru nevestininih staršev – sinova izbranka, čeprav baronica, po njegovem mnenju ni bila dovolj ugledna, saj je njena družina plemstvo dobila zaradi denarja, ne pa zaradi junaštva in viteških zaslug. Oče je napel vse sile, da bi poroko preprečil, in se pri tem obrnil tako na deželne instance kakor na samo vladarico Marijo Terezijo. Končno odločitev je imela cerkvena oblast – apostolski nuncij je poroko navsezadnje dovolil, grof Dizma Barbo in baronica Johana Billichgrätz pa sta postala »kranjska proromantična ljubezenska revolucionarja«.⁹⁹

Družba (ali vsaj nekateri posamezniki v njej) torej vseh odstopanj od uveljavljenih pravil ni merila z istimi vatli. Nekatere neenakovredne zveze so veljale za sprejemljive ali vsaj na videz neproblematične, druge ne. Zato je bila socialna identiteta nove, »povzpetniške« noblese toliko pomembnejša, saj je ta lahko le s popolnim prevzemom vzorcev in pravil plemiškega obnašanja lahko računala na popolno integriranje v pravo plemiško družbo.

Številni primeri različnih praks, tako v nacionalnem kot v socialnem okviru, torej kažejo, da plemstvo še zdaleč ni bilo homogeno, temveč zelo raznoliko in razslojeno.

Zaključek – zadnjih sto let

Druga polovica 19. stoletja je prinesla bistvene spremembe tako na področju etnične kot socialne identitete plemstva. To je čas vznika in intenziviranja nacionalnih antagonizmov v celotni habsburški monarhiji. Zlasti se je to kazalo v etnično mešanih deželah, kamor so sodile tudi slovenske ali morda bolje rečeno notranjeavstrijske dežele. Temu dogajanju se ni moglo izogniti niti plemstvo, čeprav so se različni sloji plemstva odzivali drugače. Staro, v osnovi še fevdalno plemstvo

98 Kos, Borba, str. 16, 17; Kos, *Zgodovina morale*, str. 254; Gl. tudi Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 17. stoletje, str. 13–14.

99 Gl. Kos, Borba, str. 15–30; Kos, *Zgodovina morale*, str. 253–269; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, 16. stoletje, str. 33.

se je načeloma tovrstnim razprtijam poskušalo izogniti, poudarjalo je svojo nacionalnost, če pa se je že bilo prisiljeno opredeliti, se je praviloma odločalo za nemško stran.¹⁰⁰ Prav tako je v nemški tabor pretežno sodilo mlado plemstvo, ki je izviralo iz častniških ali uradniških vrst. Vsaj v slovenskem prostoru se plemstvo večinoma ni istovetilo s slovensko stranjo in se je zato od nje vedno bolj odtujevalo. To se je kot usodno pokazalo zlasti po obeh svetovnih vojnah. Po letu 1918 se je velik del zlasti nižjega plemstva izselil iz nove jugoslovanske kraljevine. Ostale so predvsem tiste plemiške rodbine, ki so tu prebivale več stoletij in so ta prostor smatrale za svojo domovino. Večina od njih je imela kljub agrarni reformi v lasti še vedno obsežno posest, ki jih je odvrčala od odhoda v tujino. Čeprav so se tudi te večinoma opredeljevale kot nemške in jih je tako dojemala tudi okolica, se je postopoma plemstvo približevalo in prilagajalo slovenskemu okolju, kar se je kazalo v javni uporabi slovenskega jezika, vpisovanju plemiških otrok v slovenske šole in ne nazadnje tudi v sprejetju jugoslovanskega državljanstva. Temu razvoju je naredila konec 2. svetovna vojna. Povojna oblast je vse člane nekdanjega plemstva razglasila za osebe nemške narodnosti, jim zaplenile premoženje in jih kljub številnim pritožbam skoraj vse izgnala iz države.¹⁰¹

Tudi glede socialne identitete je druga polovica 19. stoletja prinesla velike in usodne spremembe. Plemstvo je sicer že dolgo pred tem stopalo po poti počasnega zatona. Že od konca srednjega veka je vladar v svojih absolutističnih težnjah poskušal čim bolj omejiti moč plemiške korporacije. Eden od vrhuncev tega antagonizma sta bili reformacija, v kateri je vodilno vlogo prevzelo plemstvo, in za njo protireformacija, v kateri se je tehtnica prevesila na stran vladarja oziroma deželnega kneza. Nove udarce sta plemstvu s svojimi reformami zadala Marija Terezija in Jožef II. V ta boj se je vključilo tudi meščanstvo, ki je s svojo naraščajočo močjo in vplivom plemstvo vedno bolj potiskalo v ozadje. Revolucija leta 1848, poimenovana tudi meščanska, je skoraj v celoti odpravila plemiške privilegije, ki so temeljili še na srednjeveški fevdalni ureditvi. Po tem letu je plemstvu ostala zgolj pravica do uporabe plemiškega naziva in grba. Hkrati so na skoraj vseh ravneh meščani začeli prevzemati visoke položaje, ki so bili prej pridržani zgolj plemstvu.¹⁰²

Plemstvo je tako po letu 1848 stopilo v zadnjo etapo svojega zatona – finančnega, družbenega, političnega, tudi biološkega. Precejšnje zmanjšanje nekdanje

100 Grof Leopold Berchtold (1863–1942) je npr. leta 1909 na vprašanje, ali je Nemeč, Madžar ali Čeh, odgovoril, da je aristokrat (gl. Grdina, Anastazij Zelenec, str. 247, op. 23).

101 Več o tem gl. npr. Preinfalk, Habsburško plemstvo.

102 Gl. zlasti razprave Hannesa Stekla, zbrane v zborniku *Adel und Bürgertum*.

fevdalne posesti in odprava fevdalnih odnosov sta zanj pomenila obubožanje: plemiči so se vedno pogosteje odločali za prodajo posesti in selitev iz gradov, v družbi so stopali v ozadje, postajali so nevidni, politično se niso udeleževali, razen tistih, ki jim je uspelo obdržati omembe vredno (vele)posest in so jo zastopali v deželnih zborih, mnogi plemiči so ostajali samski in niso nadaljevali svojega rodu, plemkinje pa so se poročale z meščani in se stopile s tem okoljem. Če so do 19. stoletja novopečeni plemiči poskušali čim bolj posnemati staro plemiško družbo in se vanjo integrirati, pa zdaj ni bilo več tako. Mnogi si tega preprosto finančno niso mogli privoščiti, mnogi tega niti niso hoteli; zaradi velikega števila, prave inflacije plemiških povzdigov, je stara plemiška, tako imenovana prva družba (*die erste Gesellschaft*) odklanjala nove plemiče, poimenovane »druga družba« (*die zweite Gesellschaft*), tako da je bil prepad med njima vedno večji. Poplemenitenci so tako večinoma obdržali prejšnji način življenja, prejšnjo identiteto, in razlike med njimi in meščani skorajda niso bile več opazne.¹⁰³

Staro plemstvo pa je, nasprotno, kljub vsem spremembam še vedno vztrajalo pri starem načinu življenja, pri stari identiteti, in to še tudi po 1. svetovni vojni, ko so bili plemiški nazivi tudi formalno odpravljani. Kljub temu da življenje plemstva ni moglo biti enako kot pred letom 1918, so plemiči še vedno poskušali živeti v tradicionalnem duhu. Navade s stoletja dolgo tradicijo niso mogle izginiti čez noč. Še vedno so živeli v podeželskih dvorcih in/ali mestnih palačah, še vedno so se obiskovali med seboj in se družili ob lovu, ki je od nekdaj veljal za gosposko dejavnost. Seveda so se morali v skladu z zmanjšanimi finančnimi sredstvi odpovedati nekaterim dragim navadam, kot so bila npr. daljša potovanja v tujino ali vzdrževanje večstanovanjskih objektov, vendar so glavne poteze plemiškega vsakdana ostale.¹⁰⁴ Dokončno je s plemstvom in plemiškim načinom življenja na Slovenskem opravila šele 2. svetovna vojna oziroma čas po njej.

Viri in literatura

Arhivski viri

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

AVA/FHKA – Allgemeines Verwaltungsarchiv/Finanz- und Hofkammerarchiv

Adelsakten

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Wiesflecker, »Das ist jetzt ...«, str. 224.

Časopisi

Novice, gospodarske, obrtniške in narodne, 1871 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-AXZUHASE>).

Slovenski list, 1900 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-AFPBSUNN>).

Soča, 1904 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-oKXWQ2PM>).

Literatura

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*, Zbirka *Linguistica et philologica* 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Andrejka, Rudolf: Rihard grof Blagaj. *Planinski vestnik*, XL, 1940, str. 6–13.

Apih, Josip: Plemstvo in narodni razvoj. *Ljubljanski zvon*, 7, 1887, št. 3, str. 170–176, 282–287, 351–357, 403–407.

Armstrong, John A.: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1982.

Armstrong, John A.: Pristop k nastanku narodov. *Študije o etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman). Ljubljana: Krt, 1991, str. 39–50.

Attems, Karel Mihael: *Slovenske pridige* (za prvo objavo pripravila in s spremnimi besedili opremila Lojzka Bratuž). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1993.

Barbo-Waxenstein, Robert: *Bela krogla*. Ljubljana: Satura, 1935.

Bratuž, Lojzka: Rokopisi v slovenskem jeziku na Goriškem od 16. do 19. stoletja. *Iz goriške preteklosti. Besedila in liki*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2001, str. 13–27.

Bratuž, Lojzka: Slovenščina v goriških plemiških rodbinah. *Koledar za leto 2001*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2000, str. 70–74.

Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev, III. del: Veliki trg*. Ljubljana, 1940–1943 (tipkopis).

Fabjančič, Vladislav: *Ljubljanski sodniki in župani, 3. zvezek, Župani in sodniki 1605–1650*. Ljubljana: ZAL, 2005; 4. zvezek. *Župani in sodniki 1650–1785*. Ljubljana: ZAL, 2012.

Geromet, Giorgio in Renata Alberti: *Nobiltà della contea. Palazzi, castelli e ville a Gorizia, in Friuli e in Slovenia*, 1–2. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1999.

Golec, Boris: Etnično-jezikovna struktura slovenskih celinskih mest do prehoda v novi vek (poskus kvantitativnega ovrednotenja). *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 401–410.

Golec, Boris: Matevž Režen pl. Segalla (1665–1722) – od podložniškega otroka s Sorškega polja do zgornjesavskega gospoda. *Kronika*, 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 413–440.

Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis*, 57, 2003, št. 1–2, str. 23–38.

Golec, Boris: *Valvasor. Njegove korenine in potomstvo do danes*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 13. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

- Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 11. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Golec, Boris: Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit?. *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (ur. Harald Heppner), Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 38. München: R. Oldenbourg, 2002, str. 37–64.
- Granda, Stane: Radovljica v letu 1848. *Radovljiški zbornik 1995* (ur. Jure Sinobad). Radovljica: Občina Radovljica, 1995, str. 141–174.
- Grdina, Igor: Anastazij Zelenec ter slovenska in nemška (literarno)zgodovinska stvarnost. *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 241–256.
- Kos, Dušan: Borba slovenskih fantov in deklet za svobodo. *Zgodovina za vse*, 16, 2009, št. 1, str. 5–39.
- Kos, Dušan: *Zgodovina morale. 1. del. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 10. Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Kos, Milko: O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 10–11, 1956–1957, str. 7–31.
- Kosi, Miha: Gospodje Turjaški in plemiški svet na jugovzhodu cesarstva. Grad Turjak (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič in Renata Komić Marn), *Castellologica Slovenica* 2. Ljubljana: ZRC SAZU, 2020, str. 89–146.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«*. *Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*, Thesaurus memoriae, Opuscula 6. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Majar, Matija: Pomenki v domačih rečeh. *Slovenska gospôda. Kmetijske in rokodelske novice* 16, 23. 6. 1858, št. 25, str. 194–197.
- Merkù, Pavle (ur.): *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi - Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Požar, Breda: *Anastasijs Grün in Slovenci*. Maribor: Založba Obzorja, 1970.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*, Thesaurus memoriae, Dissertationes 4. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Preinfalk, Miha: Genealoška podoba rodbine Zojs od 18. do 20. stoletja. *Kronika*, 51, 2003, št. 1, str. 27–50.
- Preinfalk, Miha: Habsburško plemstvo po letu 1918. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 181–206.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 16. stoletje, 1. del: Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 17. stoletje, 1. del: Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.

- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 18. stoletje, 1. del: Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem, 19. in 20. stoletje, 3. del: Od Aljančičev do Žolgerjev*. Ljubljana: Viharnik, 2017.
- Preinfalk, Miha: Radovljica in grofje Thurn-Valsassina. *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina et al.). Ljubljana: Slovenski gledališki muzej; Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 509–525.
- Preinfalk, Miha: Zgodovinopisje na Slovenskem in njegov odnos do plemstva. *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, št. 3–4, str. 507–516.
- Rugale, Mariano in Miha Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti, 1. del: Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010.
- Rugale, Mariano in Miha Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del: Po sledih mlajših plemiških rodbin na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki* (prevedel Primož Simoniti). Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991/1992.
- Schiviz v. Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Görz: Selbstverlag, 1904.
- Schwegel, Josef: *Na cesarjev ukaz. Spomini politika in diplomata* (ur. Franc Rozman). Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.
- Stekl, Hannes: *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik; München: Oldenbourg, 2004.
- Štih, Peter: Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje. *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana: ZRC SAZU, 2001, str. 61–72.
- Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Uršič, Milena: *Jožef Kalasanc Erberg in njegov Poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1975.
- Valenčič, Vlado: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma. *Kronika*, 16, 1968, št. 3, str. 137–139.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NQQSKQM6>).
- Vrhovec, Ivan: Meščanski špital. *Letopis Slovenske matice za leto 1898*. Ljubljana, 1898, str. 1–112.
- Wiesflecker, Peter: »Das ist jetzt unsere Ordnung!« Der innerösterreichischer Adel zwischen 1918 und 1945. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* (ur. Gerhard Pferschy, Elisabeth Schöggel-Ernst in Karl Spreitzhofer), Sonderdruck, CI. Jahrgang. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2010, str. 195–246.
- Žiga Herberstein, odkritelj Rusije: XVI. stoletje v Rusiji in slovenskih deželah (ur. Vladimir Kološa, Andrej Nared in Drago Trpin). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.

fact is that German culture prevailed at the courts (imperial, provincial, etc.), and the nobility sought to come as close as possible to this, or to identify themselves with it, including externally by changing their originally Slovenian surnames. This was therefore primarily a matter of adapting to the majority.

On the other hand, it is necessary to establish the irrelevance of ethnic origin or even its concealment among the social elite for the period under consideration. Research to date on cases from the early modern period thus shows that the nobility did not emphasize or highlight their Slovenian origin. On the contrary, from the histories of families, which were an integral part of their request for ennoblement, it is clear that the vast majority of supplicants sought roots not only outside Slovenia, but even outside the Habsburg lands. In this way, they obscured their origins and more easily asserted theories about the supposed old noble origins of their ancestors.

Nevertheless, it can be concluded that in the early modern period, at least in Carniola, a large proportion of the nobility had a Slovenian background. This is evidenced by their names, as well as the fact that most of the nobility also spoke Slovenian. However, one cannot speak of a developed Slovenian identity among the nobility in Slovenia in this period. Rare examples of supporting the Slovenian national awakening, such as Baron Sigmund Zojs and his circle, are more of an exception to the rule.

Ethnic affiliation also began to show more significantly among the nobility in the nineteenth century. The camp that someone belonged to or identified with was shown in several ways; for example, by choosing a German or Slovene epithet, by choosing the spelling of the surname (following the Gaj or Bohorič alphabet, or German spelling), and also in the choice of the coat of arms. Many examples show that affiliation with Slovenian identity and devotion to the monarchy and the Habsburgs were not necessarily exclusive.

More than a change in ethnic identity, a change in social identity was relevant in the early modern period. The new nobility tried as much as possible to adopt and take on a manner of behavior that suited to their new status. This especially meant the purchase of landed property and forming kinship ties with other noble families.

However, the rules that applied to noble society were not followed by all. It often happened that the new nobles were unable or did not want to abandon their previous patterns of behavior and social activity. They continued to engage in bourgeois affairs, participated in town administration as bourgeoisie, and also sought spouses not among the nobility but among other bourgeois families. In this case, one can only talk about the ennobled and not about real nobles. This applied only until the abolition of feudalism in 1848. After that, social relations as well as relations within noble society changed dramatically and were actually turned on their head—the differences between the (new) nobles and the bourgeoisie were almost no longer perceptible.

Many examples of different practices, in both the ethnic and social context, show that the nobility were far from homogeneous, but instead quite diverse and stratified.

IZIDOR JANŽEKVIČ

Zgodnjenovoveški etnični »stereotipi« v Evropi na primeru oblačil za Ruse in Turke*

Uvod

Najbolj prefinjeni in najbolj prodorni so tisti vplivi, ki ustvarjajo in ohranjajo zakladnico stereotipov. O svetu izvemo, preden ga vidimo. Večino stvari si predstavljamo, preden jih doživimo. Če izobrazevanje ne izostri naše zavesti, ti predsodki globinsko upravljajo z našo percepcijo. Določene predmete označijo kot znane ali tuje, poudarjajoč razlike tako, da se nam tisto rahlo znano zazdi zelo znano, tisto nekako tuje pa silovito tuje.¹

Walter Lippmann (1889–1974), vplivni politični komentator, urednik in oče modernega novinarstva,² je prvi opredelil stereotype kot »podobe v naših glavah.« Opozoril je, da so javno mnenje veliko manj ustvarile oziroma izkrivljale slike, ki jih vidimo zunaj naših glav, torej zunanje okolje ali hipotetična *objektivna* resničnost, kot pa »podobe v naših glavah« oziroma notranje definicije, torej človeška psiha. Lippmannova knjiga *Javno mnenje* je še danes, točno sto let po izidu, temeljno berilo za večino družboslovnih ved. Lippmann je jedrnato povzel, da »v večini primerov ni tako, da najprej vidimo in potem določimo, ampak najprej določimo

* Razprava je predelana in razširjena različica prispevka, ki je bil objavljen v *Zgodovinskem časopisu* (prim. Janžekovič, *Etnični »stereotipi«*). Dodani so poglavje z naslovom »Korpusa *The English Parnassus* in *Poetae celeberrimi epithetorum opus perfectissimum*« ter prevoda *Štajerske razpredelnice ljudstev – Steirische Völkertafel* (Tabela) in *Lakonskega ogledala Evrope – Laconicum Europae speculum* (Priloga).

1 Lippmann, *Javno mnenje*, str. 83; Lippmann, *Public Opinion*, str. 89–90.

2 Carey, *The Press and the Public Discourse*; Adams, *Walter Lippmann*; Riccio, *Walter Lippmann*.

in potem vidimo. Iz tiste buhteče, brenčave zmešnjave zunanjega sveta izberemo tisto, kar nam je kultura že določila, in običajno opazimo le tiste stereotipne oblike, ki nam jih je kultura utrdila.«³ Stereotipi pogosto niso posledica zlovesčih zarot, ampak izhajajo iz pristranskosti in nevednosti. Lippmannovi sklepi v zvezi s stereotipi in skrbjo za izkrivljanje slike sveta niso pomembni samo za sodobni svet, temveč tudi za zgodnji novi vek.

Naslov je nekoliko anahronističen, saj beseda stereotip v sedanjem pomenu takrat ni niti obstajala niti še ni bila vključena v znameniti angleški slovar Samuela Johnsona iz leta 1755.⁴ Prvič se je namreč pojavila šele konec osemnajstega stoletja in se hitro razširila na začetku 19. stoletja.⁵ Šele z ameriškim angleškim slovarjem Noaha Websterja se je beseda pojavila v večjem slovarju. Vendar je tedaj imela drugačen pomen in je pomenila »fiksno kovinsko ploščo; torej ploščo s fiksnimi ali trdnimi kovinskimi vrstami za tiskanje knjig« in »umetnost izdelave plošč s fiksnimi kovinskimi vrstami«.⁶ Šlo je torej za tehnični izraz v tiskarstvu, ki opisuje sekundarno tiskarsko ploščo, ki se uporablja za tisk namesto izvirnika. Tako je šele Lippmannova knjiga *Javno mnenje* iz leta 1922 opredelila stereotip v sodobnem antropološkem in sociološkem smislu.

Čeprav so stereotipi sorodni, pa niso enaki predsodkom in diskriminaciji. Stereotipi so splošna ali skoraj nezavedna prepričanja o skupinah, vezana na kognitivni del možganov, predsodki so občutki, povezani s čustvenim delom možganov, diskriminacija pa je ena od vedenjskih lastnosti kot reakcija na predsodek. Razlika med stereotipom in predsodkom je torej predvsem v čustveni konotaciji.⁷ Stereotipi ne rabijo biti točni ali napačni, da bi bili stereotipi. Stereotipi so lahko negativni ali pozitivni, a do njih nimamo čustvenega odnosa, ampak jih dojemamo skoraj kot dejstvo. Po SSKJ-ju je stereotip »ustaljena ali pogosto ponavljajoča se oblika česa; obrazec, vzorec,« medtem ko je predsodek »negativen, odklonilen odnos do koga ali česa, neodvisen od izkustva.«⁸ Nacionalni ali etnični stereotipi se sicer pogosto spremenijo v predsodke, ki lahko vodijo v precej hujše čustvene in fizične izlive.

Odnos do preučevanja stereotipov je bil v zadnjem stoletju ambivalenten. Stereotipi namreč poenostavijo življenje in so ključni za prilagoditev na novo

3 Lippmann, *Javno mnenje*, str. 79; Lippmann, *Public Opinion*, str. 81; Lippmann, *Phantom Public*.

4 Johnson, *A Dictionary of the English Language*.

5 OED, s.v. stereotype.

6 Webster, *American Dictionary of the English Language*, s.v. stereotype.

7 American Psychological Association, *Resolution on Prejudice, Stereotypes, and Discrimination*; Dovidio et al., *Stereotyping, Prejudice and Discrimination*; Fiske, *Stereotyping, Prejudice and Discrimination*.

8 SSKJ, s.vv. stereotip, predsodek.

okolje kot del kognitivne ekonomije in kognitivnih bližnjic. Ponavljanje stalnih vzorcev je eden ključnih elementov stereotipov. To je torej precej problematičen paradoks, saj so stereotipi nujni in učinkoviti, a s poenostavljanjem izkrivljajo realnost.⁹ Kot je ocenila Mirjana Ule, »stereotipi pomenijo posploševanje delno točnih, vendar večinoma nepreverjenih, površnih sodb o človeku ali skupini ali skupnosti.« Dodala je, da so stereotipi »tipizirane sodbe, ki ravno zaradi svoje ohlapnosti in splošnosti ne ustrezajo stvarnosti. So sodbe o vseh, ki ne veljajo za nikogar. Veljajo za nespremenljive, toge, rigidne, izkrivljene predstave, ki ne upoštevajo individualnih razlik in družbenih sprememb.«¹⁰ Posploševanje, nespremenljivost, togost in dolgotrajnost so ključne značilnosti stereotipov.

Stereotipiziranje se izvrši po številnih parametrih, kot so starost, narodnost, spol, poklic itd., pri tem pa pride do poudarjanja znotrajkupinskih sorodnosti in medskupinskih različnosti. Ule je zapisala, da je stereotipiziranje »proces opisovanja ljudi na osnovi njihove skupinske pripadnosti.«¹¹ Kot je potrdila nedavna študija o »nacionalnih značajih«, etnični stereotipi poudarjajo razlike in ignorirajo podobnosti med skupinami.¹² Stereotipi so samoizpolnjujoče, selektivne in etnocentrične podobe in sodbe. Zastopanost tujih narodnosti ali »drugih« je bila vedno vezana na moč in kolonialne odnose. Ponavadi podobe ustvarjajo tisti na poziciji moči in le redkokdaj sebe opišejo v negativni luči, podrejene pa v pozitivni.¹³ Da se takšne podobe ne spreminjajo pogosto in so skoraj brezčasne, je bilo večkrat opozorjeno v polju (post)kolonialnih študij in teorij.¹⁴

David Hume je leta 1748 v svojem znamenitem eseju *O narodnih značajih* (*Of National Characters*), kot so zgodnjenovoveški Evropejci imenovali etnične stereotipe, priznal poenostavljeno naravo takšnih stereotipov. Opozoril je, da »razumni moški obsojajo takšne pavšalne sodbe«, vedo pa tudi, da se nekatere značilnosti »pojavnajo pogosteje pri enem ljudstvu kot pri njegovih sosedih.«¹⁵ Pri različnih nacionalnih značajih je naštel in ocenil več vzrokov, ki jih je ločil v dve kategoriji: fizične in moralne vzroke. V nasprotju s sodobnikom Montesquieujem je sklepal, da imata narava in podnebje le omejen vpliv na narodni značaj. Po Humu je

9 Oakes, Haslam in Turner, *Stereotyping and Social Reality*.

10 Ule, *Socialna psihologija*, str. 159; Ule, *Socialna psihologija: analitični pristop*.

11 Ule, *Socialna psihologija*, str. 159.

12 Terracciano et al., *National Character*, str. 99.

13 Deeg, *Das Eigene und das Andere*.

14 Fanon, *Peau noire, masques blancs*; Fanon, *Črna koža, bele maske*; Said, *Orientalism*; Said, *Orientalizem*; Bhabha, *The Location of Culture*; Wolff, *Inventing Eastern Europe*.

15 Hume, *Of National Characters*, str. 267.

za razumevanje tovrstnih stereotipov ključno »sočutje ali okužba manir« med posamezniki v družbi, ker je »človeški um zelo imitativne narave.«¹⁶

Ta prispevek se manj obremenjuje z veljavnostjo stereotipov, ampak se osredotoča na *podobe* ali *slike*, tako tekstualne kot vizualne, zato so imagološke študije za ta članek pomembnejše. Pojav etničnih stereotipov ali nacionalnih značilnosti proučuje imagologija, ki je polje primerjalne književnosti in literarnih ved. Kot sta opisala urednika serije Brill *Studia Imagologica* Hugo Dyserinck in Joep Leerssen, se imagologija ukvarja s »proučevanjem mednarodnih [cross-national] zaznav in podob, izraženih v literarnem diskurzu«. Imagologija se ukvarja z vsoto predstav, ki jih ena etnična skupina daje o sebi ali pogosteje o »drugih« glede njihovih značilnosti in stereotipov.¹⁷ Na Zahodu je bila stalno prisotna radovednost, da bi z različnimi podobami predstavili različne ljudske ali etnične značaje (sl. 1).

Slika 1: Nizozemski tisk Gerrita Oortmana za otroke, da bi prepoznali značilnosti posameznih celin in posebna oblačila narodov v Evropi (Oortman 1794–1804).¹⁸

¹⁶ Prav tam, str. 273–275.

¹⁷ Dyserinck, *Ausgewählte Schriften zur Vergleichenden Literaturwissenschaft*.

¹⁸ Rijksmuseum in Koninklijke Bibliotheek hranita več različic Oortmanovih pedagoških tiskov s konca 18. in 19. stoletja, kar posledično pove veliko o širjenju in razširjenosti etničnih stereotipov. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, II, str. 179; Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden*, str. 273.

Definicije podob ter cilji in načela imagologije so se skozi leta spreminjali. Na začetku je bila osnovna postavka, da etnični stereotipi kot taki obstajajo in *esencialno* veljajo, zato je bil cilj obnoviti resnične podobe (*image*) in najti napačne podobe (*mirage*). Vendar se je polje hitro razvijalo, idejo etničnih stereotipov in resničnih podob pa so izpodbijali in kritizirali.¹⁹ Karl U. Syndram je trdil, da so vse podobe dejansko fikcija in namišljeni vzorci avtorjev, zato bi moral biti poudarek imagologije na diskurzu.²⁰ Kulturne razlike so se začele analizirati z vidika dojetanja in ne esenc. To se pravi, da je recepcija določenih vzorcev postala enako pomembna in izpovedna kot njihova produkcija ali reprodukcija.

Pričujoči prispevek se osredotoča na zgodnjenovaveške *etične* evropejske etnične stereotipe o Rusih in Turkih glede na tradicionalne »narodne« noše. Pri takšnih (fon)emičnih in (fon)etičnih pristopih, ki temeljita na Pikovi klasifikaciji,²¹ gre za temeljna principa opazovanja v antropologiji: *emična* ali znotraj proučevane družbene skupine oziroma z vidika opazovanca in *etična* ali zunaj proučevane družbene skupine oziroma z vidika opazovalca. Pri tem je treba posebej poudariti, da ne gre za etičnost v smislu moralnosti. Emični pristop torej temelji na notranjem pogledu in je skoraj brez interpretacije avtorja, medtem ko etični pristop temelji na zunanem pogledu in je bolj interpretacija avtorja.²² Pri tem seveda gre za idealne tipe, v realnosti je namreč težko ločiti enega in drugega, saj se ta pristopa pogosto mešata. Primerljiva koncepta sta avtostereotipi in heterostereotipi, pri čemer so prvi običajno bolj pozitivni, čeprav prav štajerski *Völkertafel* izpodbija to temeljno predpostavko.

Evropejci, ki so producirali oziroma reproducirali etnične stereotipe, večinoma niso uporabljali ruskih ali turških virov in kategorij, temveč so jih opisovali skozi svoje oči. Predstavljati Evropo kot eno nedeljivo entiteto je sicer prav tako napačno, kot je predstavljati Orient kot zgolj eno nedeljivo entiteto. Tega so se zavedali bolj razgledani zgodnjenovaveški opazovalci z Zahoda in Vzhoda. Rusi in Turki so bili na obrobju Evrope in so bili v zgodnjenovaveški zahodni in srednji Evropi označeni kot »drugi«. V tem prispevku evropsko pomeni tuje Rusiji in Turčiji, torej večinoma iz srednje, severne in zahodne Evrope, to se pravi nevzhodne in nejugovzhodne Evrope, kamor sodita Rusija in Turčija oziroma Otomanski imperij, ki je v tem

19 Dyserinck, Zum Problem der 'images' und 'mirages'.

20 Syndram, *The Aesthetics of Alterity*, str. 183–184. Za bolj podroben oris zgodovine imagologije gl. Beller in Leerssen, *Imagology: The Cultural Construction*, str. 3–75.

21 Pike, *Language*, str. 8–28.

22 Harris, *Kulturanthropologie*, str. 27; Harris, *Culture, People, Nature*; Haller, *Ethnologie*, str. 141.

času zajemal tudi večino jugovzhodne Evrope. Ti izrazi služijo kot poenostavitve za obravnavanje zgodnjenovoveških etničnih stereotipov v Evropi.²³

Interpretiral sem različne vrste virov, na primer slike, grafike, literarne fragmente, slovarje, igralne karte, zemljevide, knjige noš itd. Izbrani so bili različni mediji, ki se ukvarjajo z ruskimi in turškimi oblačili, da bi poudaril, kako razširjeni so bili takšni etnični stereotipi in kako so se širili. Stereotipi so bili utrjeni z različnimi odtenki in so se neposredno ali posredno širili med pismeno ter nepismeno populacijo. Seznam virov seveda ni izčrpen in lahko le upam, da pozornega bralca *pisani* prispevek ne bo izčrpal. Želel sem pokazati evropsko naravo stereotipov, zato sem vključil vire iz različnih jezikov, tradicij in regij, od srednje Evrope z Avstrijo oziroma Habsburško monarhijo in Nemčijo do zahodne Evrope z Anglijo in Francijo.

Izhodišče članka je štajerski *Völkertafel* ali razpredelnica ljudstev iz 18. stoletja. Takšne razpredelnice so bile vrh stereotipiziranih podob in ponujajo veliko informacij o zgodnjenovoveških evropskih stereotipih, zato sem vir iz nemščine prevedel v slovenščino. Nato sem stereotipom o ruskih in turških narodnih nošah sledil vse do Johannesa Boemusa z začetka šestnajstega stoletja. Sledil sem Blochovi metodi *l'histoire régressive*, tj. »branje zgodovine nazaj.«²⁴ Običajna zgodovinska metoda sledi vzročno-posledičnim povezavam od najstarejših do najmlajših, vendar retrogradna analiza to obrne na glavo in sledi tem povezavam nazaj.²⁵ Želel sem poudariti trajni značaj takšnih stereotipov, zato je članek mogoče brati naprej in nazaj. Stereotipi so se pogosto opirali na literarne konvencije o nekaterih narodih. Tako je treba etnične stereotipe proučevati v analovski tradiciji *longue durée*.

23 Narod oziroma pojem etničnosti seveda ni statična enota, ampak gre za zelo dinamičen pojem. Narod v srednjem ali zgodnjem novem veku ni bil enak narodu od konca 18. in 19. stoletja naprej, ko so narodi postali politične entitete. Prim. Armstrong, *Nations Before Nationalism*; Anderson, *Zamišljene skupnosti*; Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*; Geary, *Mit narodov*; Gellner, *Nations and nationalism*; Smith, *Ethno-Symbolism and Nationalism*. V slovenskem zgodovinopisju je razvoj nacionalnega mita v starejši zgodovini predstavil Peter Štih, Miti in stereotipi. Na primeru slovenske etnične identitete je »amplitude pomena etničnosti« v zgodnjem novem veku v trilogiji člankov iz druge perspektive prikazal Vanja Kočever, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi?*

24 Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*; Bloch, *The Historian's Craft*, str. 43–47; Bloch, *Apologija zgodovine*; Dollinger, *Notre maitre Marc Bloch*; Davies, *Marc Bloch*.

25 V Sloveniji je najbolj znano retrogradno analizo uporabil Andrej Pleterski na primeru Blejskega kota. Pleterski, *Župa Bled*; Pleterski, *Metoda povezave retrogradne analize katastra s pisanimi in arheološkimi viri*.

Steirische Völkertafel

Štajerska razpredelnica ljudstev (*Völkertafel*) je oljna slika anonimnega slikarja iz Štajerske, ki je nastala v prvi polovici 18. stoletja (sl. 2). Temeljila je na tako rekoč enakem bakrorezu Josepha Friedricha Leopolda (*Leopold-Stich*) iz Augsburga z začetka 18. stoletja. Vsi izvorni citati, ki jih uporabljam v članku, so sicer iz štajerske razpredelnice ljudstev, čeprav je jezik Leopoldovega bakroreza bližje današnji standardni nemščini (*Hochdeutsch*). Ta razpredelnica ljudstev se je ohranila v številnih različicah, od katerih so tri v zasebnih zbirkah, pet drugih različic pa je v javnih institucijah, in sicer Avstrijskem muzeju ljudskega življenja in ljudske umetnosti (*Österreichisches Museum für Volkskunde*; sl. 2) na Dunaju, v lokalnih muzejih v Bad Ausseeju (*Kammerhofmuseum*), Mooshamu (*Heimatismuseum*), gradu Möderndorf (*Gailtaler Heimatismuseum*) in v sprejemnih sobah nekdanjega samostana Machern na Mosellu (blizu Bernkastel-Kuesa).²⁶

Obe različici, Leopoldov bakrorez in štajerski *Völkertafel*, sta tako rekoč enaki sliki z manjšimi razlikami in napisani v različnih narečjih, vendar ju za namene tega kratkega članka predstavljam skupaj. Vir oziroma slika še nikoli ni bila v celoti prevedena v slovenščino in je kljub majhnemu obsegu precej zahtevno besedilo za prevajanje. V prevodu sem ohranil izvornikovo kolektivno ednino. Danes je sicer ta raba opeshala, a je bila pred nedavnim še precej pogosta. Tako recimo Fran Milčinski (1867–1932) v Butalcih izjavi: »To je bilo tiste dni, ko je Turek, krivo-verna ta nesnaga, strašil po deželi in robil živino in mladino.«²⁷ Veliko je odvisno od našega razumevanja in prevoda določenih besed.²⁸

V razpredelnici je sedemnajst značilnosti ali stereotipov: vedenje, značaj, razsodnost, učenost, nečednost, bolezni, bogočastje itd. Čeprav so bili opisi skopi, so bili prežeti z močno sporočilnostjo. Evropski narodi so razporejeni na osi, ki poteka od zahoda proti vzhodu, od Španca do Turka ali Grka.²⁹ Avtor oziroma slikar je obravnaval deset ali enajst ljudstev. Zadnje ljudstvo se namreč imenuje

26 Stanzel, *Europäer – ein imagologischer Essay*, str. 13–36, 44–54.

27 Milčinski, *Butalci*.

28 Pri prevodu sem si pomagal s številnimi nemškimi slovarji. Ključen za razumevanje besedila je gotovo bil skoraj sočasni Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch*. Pri prevajanju v slovenščino sem si pomagal s slovarjem Hudelja, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Naposled se za pregled prevoda in pomoč zahvaljujem profesorju Niku Hudelju. Za vse morebitne nejasnosti in napake seveda prevzemam popolno odgovornost.

29 Stanzel, *Europäer – ein imagologischer Essay*; Stanzel (ur.), *Europäischer Völkerspiegel*; Pageaux, *Imagološke razprave*, str. 25.

Drug primer stopnjevanja in pogrdenja je po razumu, kjer je Poljak »manj pozoren« (*Gering Achtent*), Madžar »še manj« (*Nochweniger*) in Rus »sploh nič« (*Gar Nichts*). Pri zadnjem je v igri še komično pravilo treh ali vse v treh je popolno (*omne trium perfectum*). Razpredelnica je tudi polna dihotomij ali binarnih nasprotij, npr. Italijani so zahrbtni, medtem ko so Nemci odkritosrčni. Te retorične figure so sočasni avtorji spoznali v starejših priročnikih za retoriko in humor.³¹ Toda kot pravi pregovor, v vsaki šali je (bilo) zrno (stereotipne) resnice.

Za temo etničnih stereotipov v povezavi z narodnimi nošami je zraven upodobitev na vrhu še posebno zanimiva šesta vrstica, posvečena značilnim ali tradicionalnim narodnim nošam (*Tracht der Klaidung*). Čeprav sta besedili v obeh različicah enaki, so predstavniki ljudstev upodobljeni v različnih opravah. To je seveda v skladu z razvojem splošne mode, in sicer je moda na Leopoldovem bakrorezu opazno starejša od mode na štajerski razpredelnici ljudstev. Na Leopoldovem bakrorezu so bili pripadniki višjega plemstva večinoma oblečeni v francosko modo iz začetka 18. stoletja, medtem ko so bili na štajerski razpredelnici ljudstev naslikani pripadniki nižjega plemstva ali višjega meščanstva proti koncu 18. stoletja.

Besedilo sicer ni razkrilo veliko o samih oblačilih, saj je bil poudarek na značajih ljudstev, zelo malo pa je podatkov o tkanini, slogu, barvi itd. Tako je bil po načinu oblačenja Španec dostojen (*Ehrbaar*), Francoz nestanovitnen (*Unbeständig*), Italijan spodoben (*Ehram*), Nемец posnemajoč (*Macht alles Nach*), Anglež je sledil francoski modi (*auf Französischeheart*), Šved je imel obleke iz usnja (*Von Löder*), Poljak je nosil dolge suknje (*Lang Röckig*), Madžar je imel večbarvna oblačila (*Viel Farbig*) itd. V bistvu je sploh pri prvih petih ljudstvih očitna doktrina analogij oziroma ujemanja (*correspondence*), ki je bila zelo prisotna v zgodnjenovaveški Evropi.³² Če je bil Španec čudovit po značaju in možat po zunanem izgledu, je nosil dostojno obleko. Na drugi strani je bil Francoz lahkomiseln po vedenju in otroški po svojih lastnostih, zato je nosil nestanovitno obleko.

31 Zraven antičnih vzorov (Demosten, Cicero, Kvintilijan) je bil v zgodnjem novem veku posebej priljubljen Erazmov priročnik, ki je bil preveden v več jezikov in šel skozi več kot 150 ponatisov, hkrati pa je bilo izdanih več drugih priročnikov za retoriko, napisanih v vseh večjih evropskih jezikih. Erasmus, *De Duplici Copia Verborum et Rerum*; Susenbrotus, *Epitome troporum ac schematum*; Peacham, *The Garden of Eloquence*; Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey*; Gracián, *Arte de ingenio, tratado de la agudeza*; Gracián, *Agudeza y arte de ingenio*; Harsdörffer, *Poetischer Trichter*; Bary, *La Rhétorique française*; Lamy, *La Rhétorique ou l'art de parler*; Dumarsais, *Des Tropes*; Schüttpehlz, *Humor*.

32 Faivre, *Access to Western Esotericism*, str. 10–15.

Tabela: Prevod Štajerske razpredelnice ljudstev z vsemi značilnostmi
(*Steirische Völkertafel*; izvirni naslov *Kurze Beschreibung der In Europa Befintlichen Völkern Und Ihren Aigenschafften*).

Kratki opis evropskih ljudstev in njihovih značilnosti					
Po imenu	Španec	Francoz	Italijan	Nemec	Angež
Po vedenju	ošaben	lahkomiseln	zahrbtn	odkritosrčen	dobro vzgojen
Po značaju in značilnostih	čudovit	ljubezniv in zgovoren	ljubosumen	dokaj dober	prisrčen
Po razumu	pameten in moder	preudaren	ostroumen	zabaven	prefinjen
Po zunanjem izgledu	možat	otroški	kot vsak želi	vsepovprek	poženščen
Po znanju	učen v Svetem pismu	za vojaške veščine	za cerkveno pravo	za civilno pravo	svetovljanski
Po načinu oblačenja	dostojen	nestanovitnen	spodoben	posnemajoč	na francoski način
Po nečednosti	ošaben	goljufiv	razvraten	zapravljiv	nemiren
Ljubijo	laskanje in slavo	vojno	zlato	pijačo	naslado
Bolezni	zaprtje	njemu lastna	zlobna kuga	putika	sušica
Njihova dežela	rodovitna	lepo obdelana	prijetna in mikavna	dobra	rodovitna
Po vojaških veščinah	pogumen	prebrisan	preudaren	nepremagljiv	morski junak
Po bogočastju	najboljši	dober	nekoliko boljši	še bolj pobožen	spremenljiv kot luna
Priznavajo za svojega vladarja	monarha	kralja	patriarha	cesarja	enkrat enega, enkrat drugega
Imajo obilico	plodov	dobrin	vina	žita	pašnikov
Prosti čas zapolnijo	z igrami	z varanjem	s klepetanjem	s popivanjem	z delom
Primerjava s to živaljo	slon	lisica	ris	lev	konj
Njihov konec življenja	v postelji	v vojni	v samostanu	v vinu	v vodi

Šved	Poljak	Madžar	Moskovčan (Rus)	Turek ali Grk
utrjen in robusten	kmečki	nezvest	hudoben	(nezanesljiv) kot aprilsko vreme
okruten	še bolj divjaški	najbolj okruten	precej madžarski	lažniv hudič
zakrknjen	manj pozoren	še manj	sploh nič	popolnoma brez
neprepoznaven	povprečen	krvoločen	skrajno neotesan	raznežen
za svobodne umetnosti	za različne jezike	za latinski jezik	za grški jezik	zlagana politika
iz usnja	dolge suknje	večbarven	s krznom	na ženski način
vraževeren	bahač	izdajalec	scela izdajalski	še bolj izdajalski
slastne jedi	plemstvo	upor	pretep	samoljubje
vodenica	pletenuca	božjast	naduha	šibkost
hribovita	gozdnata	bogata s plodovi in zlatom	polna ledu	ljubka
neustrašen	vihrav	prevratniški	težaven	sploh len
željan vere	verjame v vse vrste	nezmeren	odpadnik	prav takšen
svobodno oblast	izvoljenega (monarha)	neželenega (monarha)	po izboru (carja)	tirana
rudnikov	krzna	vsega	čebeljih rojev	nežnih in mehkih stvari
s prehranjevanjem	s prepiri	z brezdeljem	s spanjem	z bolehanjem
vol	medved	volk	osel	mačka
na zemlji	v hlevu	s sabljo	v snegu	v prevari

Besedilo in upodobitev na vrhu sta bila le nekoliko bolj v pomoč pri Rusu (*Muskawith*) in Turku ali Grku (*Tirk oder Griech*). Rus je imel oblačila s krznom (*Mit böltzen*). Čeprav je tudi na ruskem dvoru carja Petra Velikega (vl. 1682/96–1725) prevladovala francoska moda, je bil Rus prikazan kot pravoslavni duhovnik ali *pop* z dolgo brado, oblečen v krzneni plašč, obut v zimske krznene škornje (*ваденки*), na glavi je imel tudi visoko kučmo, ni pa imel meča ali sablje. Pravzaprav je avtor za upodobitev izbral podobo, ki je najbolj ustrezala »podobam v njegovi glavi« in se je v svojih stereotipnih podobah skliceval na staro Rusijo in ne na Rusijo Petra Velikega. Dvor Petra Velikega je bil veliko manj dovzeten za stereotipne upodobitve, saj se je precej »evropeiziral«. ³³

Med upodobljenimi ruskimi stereotipi je bila tudi dolga brada, čeprav je Peter Veliki leta 1698 uvedel davek na brade, da bi »posodobil« rusko družbo. Peter je namreč menil, da gre pri ohranitvi dolge brade za staromodno modno izbiro. Nekateri so proti plačilu lahko obdržali brado s tako imenovanim »novcem za brado«, na katerem je bilo na averso zapisano »odvzeti denar« (*ДЕНГИ ВЗАТЫ*); znesek pa je bil odvisen od položaja v družbi. ³⁴ Obrazne dlake so zato hitro postale statusni simbol. Podobno je želela Rusijo modernizirati in vpeljati razsvetljske vrednote kasneje Katarina Velika, a je leta 1772 odpravila davek na brade.

Turek ali Grk je oblačilo nosil na ženski način (*Auf Weiber Art*). Ta stereotip se pojavi v literaturi še dandanes, saj so recimo v katalogu na podlagi sultanove garderobe v 16. stoletju osmanski »moški in ženske nosili podobna oblačila«. ³⁵ To enačenje, ki je delno posledica heteronormativnega orientalizma, je temeljilo na razliki med nošama za spodnji del telesa, ki je bila v Evropi bolj ločena med spoloma: hlače za moške in krila za ženske. V Turčiji pa so moški in ženske nosili *şalvar* oziroma precej ohlapne bele hlače (danes znane kot »haremske hlače«), ³⁶ kot je videti tudi na upodobitvi. Drugi vztrajni zgodnjenovoveški stereotip, povezan s turškimi oblačili, je bilo nošenje turbana, ki je bil upodobljen tudi v štajerski razpredelnici. Turek ali Grk sta bila sicer oblečena v skromna oblačila, čeprav so turban nosili moški višjega sloja v otomanski družbi. Slikar se je močno naslanjal na etnične stereotipe, Turek ali Grk kot musliman, Madžar kot husar, Rus kot pravoslavni pop.

33 Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*; Hennings, *Russia and Courtly Europe*.

34 Za ukaz Petra Velikega glede brad iz leta 1705 gl. Peter, Ukaz imperatorja Petra I o britii borod, str. 282–283; Anisimov, *The Reforms of Peter the Great*.

35 Atil, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, str. 179.

36 Inal, *Women's Fashions in Transition*, str. 252.

Laconicum Europae Speculum

Približno ob istem času v prvi polovici 18. stoletja je bila objavljena serija devetih (ali desetih) tiskov v latinščini *Lakonsko ogledalo Evrope* (*Laconicum Europae Speculum*; sl. 3). Te bakroreze je zasnoval Paul Decker mlajši (1685–1742), uredil in izdal pa jih je Martin Engelbrecht (1684–1756) v Augsburgu. Celotni naslov sem prevedel kot *Lakonsko ogledalo Evrope, v katerem je brez predsodkov, posmehovanja ali zaničevanja predstavljenih njenih devet posebej uglednih narodov in ljudstev, ki se v določenih lastnostih in znamenjih razlikujejo, vse zaradi radovednosti in zabave*.³⁷ Ključni stavek je pojasnitev razloga nastanka tiskov, in sicer »zaradi radovednosti in zabave« (*Curiositatis et Oblectationis Gratia*). Podobno kot štajerske razpredelnice ljudstev niti ti bakrorezi niso bili mišljeni kot resen dokument ali predstavitev resničnih podob, temveč so bili namenjeni zabavi in primerjanju.

Večina značilnosti ali stereotipov je bila enaka kot pri štajerskem *Völkertafel*, pri čemer se gotovo naslanja na predhodno upodobitev, to se pravi predvsem na Leopoldov bakrorez, ki je prav tako nastal v Augsburgu. Pridevniki se namreč pojavljajo v primerniku ali komparativu, čeprav naj bi vsak tisk stal zase. Toda poleg sedemnajstih stereotipov je *Lakonsko ogledalo Evrope* dodalo še dodatnih devet značilnosti: temperament, podnebje in zrak, astrološko znamenje, pijača in hrana, moč (samo za Nizozemce!), sposobnost za posel, umetnost in praktične stvari, odnos do žensk, njihova etnogeneza, želje za skupno dobro. Posamezni narodi so bili upodobljeni kot večfiguralna alegorična kompozicija na dvoru in s šestindvajsetimi značilnostmi ali stereotipi v (baročnih) kartušah, ki obkrožajo to kompozicijo.³⁸ Značilnosti so precej naključno razvrščene okrog podob in pri vsakem narodu drugje, a sem jih v razpredelnici razvrstil v enakem vrstnem redu, kot se pojavljajo na štajerski razpredelnici narodov, da je primerjava stereotipov lažja.

Eden teh tiskov je predstavljal Rusijo oziroma Moskovsko državo (*Moscowita*), okronano z grbom v ščit in obdana s kartušami s stereotipi (sl. 3). Ruski dvor je

37 Engelbrecht, *Laconicum Europae Speculum*. Pri prevodu, ki je objavljen v Prilogi te razprave, sem si pomagal s številnimi latinskimi slovarji in glosarji. Ključen za razumevanje besedila je za srednjeveško in zgodnjenovoveško latinščino gotovo nepogrešljivi Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Koristna sta bila tudi Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* in Bartal, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Pri prevajanju v slovenščino mi je pomagal Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*. Naposled se za pregled prevoda in številne rešitve mojih nerodnih prevodov zahvaljujem profesorju Martinu Benediku. Za pomoč pri določenih izrazih se zahvaljujem še profesorju Davidu Movrinu. Za vse morebitne nejasnosti in napake sem odgovoren sam.

38 Engelbrecht, *Laconicum Europae Speculum*.

predstavljen s carico na čelu, in sicer je predstavljena ali Katarina I. (vl. 1725–1727) ali Ana Ivanovna (vl. 1730–1740). Za našo temo so ključna oblačila (*Vestitus*), ki so pri Rusih krznena (*Pelliceus*), čeprav na upodobitvi krznena oblačila ali kučme ne izstopajo. V nasprotju s štajersko razpredelnico ljudstev ni upodobitve za Turka ali Grka, ki pa so bili dodani kasneje v izključno tekstualni različici iz leta 1767.³⁹ Namesto tega je bil naveden Nizozemec (*Batavus*), čeprav niso bile našete vse značilnosti ali stereotipi. Zanimiva je prvotna izključitev Turkov s seznama *Devetih posebej uglednih narodov in ljudstev* v Evropi. Morda so bili za Engelbrechta v Augsburgu Turki še bolj oddaljeni ali pa je povezoval »ugled« s krščanstvom in Turke izključil.

Slika 3: Tisk za Ruse, *Laconicum Europae Speculum* (Engelbrecht 1730, nepaginirano).

Slovar *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois*

Za razumevanje zgodnjenovoveških etničnih stereotipov v Evropi je dobro preveriti tudi slovarje in enciklopedije, ki pogosto prevzamejo vlogo nespornih avtoritet. *Univerzalni slovar* Antoineta Furetièrea, ki naj bi vseboval vse francoske besede (1690), presenetljivo ne vključuje besed niti za Rusijo niti za Moskovsko kneževino ali podobno izpeljavo. Kljub temu pa so obstajali vnosi za določen tekstilni material,

³⁹ Weitenauer, *Compendium scientiarum et eruditionis omnigenae*, str. 230–243. Z Grkom je avtor imel v mislih evropska oziroma balkanska ljudstva, ki so živela v otomanskem imperiju.

kot je krzno (*poil, pelage*; ni gesla za *fourrure*), a Furetière v teh geslih Rusov ne omenja posebej. V francoščini je beseda za dlake in krzno enaka, to je *poil*. »Kar zadeva moške, so divjaki večinoma poraščeni in pokriti z dlako. V Evropi imajo dlake na vekah, obrveh, licih, bradi, trebuhu in sramnih delih.«⁴⁰ Ta povezava med poraščenostjo oziroma dlakavostjo in divjaštvom je že takrat imela dolgo brado.⁴¹

Obstaja pa geslo za Turka (*Turc*), ki naj bi bil kateri koli »podložnik cesarja Orienta, ki je pripadnik sekte mohamedancev... načeloma imenujemo Turke vse podložnike Velikega Gospoda, ki ga ljudje kličejo Veliki Turek«. Furetière je med drugim v geslu za Turka navedel še »obleka v turškem slogu« (*un habit à la Turquie*), vendar ne pojasni, kaj natančno bi to pomenilo. Furetière je nadaljeval z navedbo porekla Turkov in razlago metafor s Turki, na primer »močan kot Turek«, »obnaša se kot Turek v Moreji« (*Peloponez*) in tudi kot žalitev »kot Turek«, s čimer so izražali »barbarstvo, krutost, brezbožnost«. Nadalje je v geslu za *Turquerie* navedeno, da gre za »način delovati kruto in barbarsko, kot se ga poslužujejo Turki«. ⁴² Pravzaprav je podobna podoba z izjemo brezbožnosti veljala za Ruse, ki so jih imeli za neotesane divjaške barbore.⁴³

Čeprav so bila gesla za posamezna ljudstva precej skromna ali jih sploh ni bilo, so bila gesla za določene oblačilne predmete, kot je na primer *Turban, ou Tulbent*, veliko bolj izpovedna. Slovar je turban opisal kot »pokrivalo [*coëffure*] večine vzhodnih ljudi in muslimanov.« Turbani naj bi bili izdelani iz »finega, umetelno zvitega blaga, ki obdaja glavo.« Nadaljeval je z opisom posebnosti sultanovih in emirjevih turbanov. Ugotovil je, da so turbani običajno narejeni iz bombaža.⁴⁴ Zanimivo ni posebnega gesla za kučmo, klobuk in kapa pa sta definirana kot »pokrivalo za glavo, ki ga uporabljajo moški po celotni zahodni Evropi.«⁴⁵ Tako so očitno predvideli, da sta klobuk in kapa specifična za zahodno Evropo, medtem ko so v vzhodni in jugovzhodni Evropi nosili drugačna pokrivala, to se pravi kučme in turbane.

40 Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. *poil*.

41 Zanimiva je sicer napačna etimologija besede barbar, ki jo je ponudil Kasiodor v 6. stoletju. Menil je, da pri besedi *barbarus* gre za sestavljanjo iz latinskih besed *barba* (brada) in *rus* (polje), saj barbari niso živeli v mestih, ampak so bivali na poljih kot divje živali. Borst, *Medieval Worlds*, str. 3.

42 Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. *Turc, Turquerie*. Ludvika XIV. so zaradi njegove agresije pogosto imenovali *evropski Turk*. Piirimäe, *Russia, the Turks and Europe*, str. 75–76. Ob začetku devetletne vojne pa so ga v pamfletih celo imenovali *francoski Atila*. Teutschmuth, *Der französische Attila Ludovicus XIV.*

43 Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse*.

44 Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. *Turban*; Spohn, *Alles getürkt*.

45 Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. *Chapeau*.

Korpusa *The English Parnassus in Poetae celeberrimi epithetorum opus perfectissimum*

Etnični stereotipi so bili prisotni tudi v pesniških korpusih okrasnih pridevkov ali epitetonov, ki so jih pogosto uporabljali v 17. stoletju.⁴⁶ Eden takih je *The English Parnassus* Joshua Poolea, ki je bil posmrtno objavljen leta 1657. Gora Parnas leži v osrednji Grčiji v bližini Delfov, po grški mitologiji pa je bila posvečena Dionizu in Apolonu ter je bila dom muz. Korpus je bil pesniška zbirka rim, epitetonov in fraz, namenjenih pomoči pesnikom pri oblikovanju besedil. Pod geslom *Russian* ponudi naslednje besede ali sopomenke: »mraz, zmrzovanje, zmrzal, krzno«. V povezavi s stilom oblačenja bi bili lahko vsi ti stereotipi ali epitetoni povezani s krznenimi oblačili, kar je v skladu s hladnim vremenom.⁴⁷ Pod geslom *Turke* (sic!) je veliko besed za nezaupljivost, krutost in krvoločnost, pa tudi »turban« (*turban'd*).⁴⁸

Podobno delo je bilo kakšno generacijo prej izdano v latinščini, in sicer *Najpopolnejše delo epitetonov za najslavnejšega pesnika (Poetae celeberrimi epithetorum opus perfectissimum)*. Napisal naj bi ga Johannes Ravisius Textor ali Jean Tixier de Ravisi (1470–1542), francoski humanist in retorik, a je bilo delo (posthumno) objavljeno šele leta 1635 v Baslu. Njegova dela so bila takrat zelo brana v Evropi. Pesniki naj bi s takšnimi epitetoni bolje opisovali značaj ljudi ali ljudstev. Tako so producirali oziroma reproducirali že zakoreninjene stereotipe, delno vzpostavljene v klasični antiki in srednjem veku.

Pri geslu *Othomanus* je samo beseda »oster« (*Atrox*), medtem ko so *Turcae* opisani kot »brezverni, veliki, močni, drzni, divji, močni« (*Infidi, Immanes, Improbi, Atroces, Immites, Feroces, Fortes, Potentes, Armipotentes, Pharetrati, Minace, Audaces, Horribiles, Mahumet, Othoman*); ni pa opisa njihovih oblačil.⁴⁹ Vstavka za Rusijo ali Moskvo z izpeljankami spet ni, pesniki pa bi si lahko pomagali s klasičnimi imeni, kot so Skitija (*Glacialis, Nivosa, Gelida, Rigens*) ali Sarmatija (*Veloces, Truces, Vagi ... Frigidi, Gelidi...*).⁵⁰ O oblačilih ta korpus epitetonov sicer ne govori eksplicitno, lahko pa iz podnebja sklepamo, da so verjetno nosili topla (krznena) oblačila.

46 Stanzel, *National Stereotypes in Literature*, str. 3.

47 Poole, *The English Parnassus*, str. 174.

48 Poole, *The English Parnassus*, str. 213; Spohn, *Alles getürkt*.

49 Textor, *Poetae celeberrimi epithetorum opus perfectissimum*, str. 646, 896–897.

50 Prav tam, str. 781, 790–791.

Igralne karte *Géographie*

Igralne karte v zgodnjem novem veku so bile pogosto namenjene prostemu času in izobrazbi. Izdelanih je bilo več različnih vrst igralnih kart, vključno s kartami živali, poklicev in utrdb.⁵¹ Igralne karte *Geographie* so bile ene od štirih izobraževalnih igralnih kart, izdelanih za mladega Ludvika XIV. po naročilu kardinala Mazarina. Preostale tri igralne karte so govorile o basnih, francoskih kraljih in plemenitih kraljicah. Besedila za igralne karte *Geographie* je napisal Jean Desmarests de Saint-Sorlin, risbe pa je prispeval firenški grafik Stefano della Bella leta 1644. V drugi polovici sedemnajstega in osemnajstega stoletja so bile te karte večkrat ponovno izdane.⁵² Dejstvo, da ima več knjižnic in univerz v različnih državah Evrope in Severne Amerike te igralne karte v svojih digitalnih zbirkah, pove veliko o širjenju in njihovi široki razširjenosti: *Bibliothèque nationale de France* v Parizu, *British Library* v Londonu, *Biblioteca Nacional de España* v Madridu, *Biblioteka Narodowa* v Varšavi, univerzi v Princetonu in Yalu.

Komplet kart *Geographie* je bil sestavljen iz 52 kart v štirih barvah, kot je pri vsakem običajnem paketu kart danes.⁵³ Toda namesto src, kar, pikov in križev je bila vsaki barvi dodeljena celina, to so Evropa, Afrika, Azija in Amerika. V vsaki barvi je kralj ali *R(oi)* poosebljal celino (upodobljene so bile dejansko ženske figure, kot je bilo po navadi za celine), medtem ko so bile karte od asa do fanta ali *VA(let)* in kraljice ali *D(ame)* predstavljene kot ženske podobe držav. Karte, ki so predstavljale dvorne figure (*Valet, Dame, Roi*), so bile na konju ali na bolj eksotičnih živalih, na primer Amerika je bila na ogromnih pasavcih, Azija pa na slonih. Vsaka karta države je imela kratko besedilo, ki je opisalo zastopano državo ali celino, vedno na način, ki je izdal takratne stereotipe. Evropo so na primer opisali kot »manjši, a prvi del sveta zaradi svoje plodnosti, vrednosti, vrljivosti, znanosti, slave in bogastva narodov ter sedeža krščanstva. Nahaja se na severu, v hladnem in zmernem pasu.«⁵⁴

Rusija je bila as Azije, čeprav je v opisu navedeno, da je »večina hladnih in močvirnih dežel (Rusije) v Aziji, preostali del [...] z glavnim mestom Moskvo pa v Evropi« (sl. 4). Rusija in Turčija sta (bili) na robu tako Evrope kot Azije, zato sta (bili)

51 Parlett, *The Oxford Guide to Card Games*; Parlett, *A Dictionary of Card Games*.

52 Desmarests in Bella, *Jeu de la géographie*; Desmarests in Bella, *Jeux historiques des rois de France, reines renommées, géographie et métamorphose*; Covens & Mortier, *Jeu de géographie*.

53 O'Donoghue, *Catalogue of the Collection of Playing Cards*, str. 115–116; Shirley, *The Mapping of the World*, str. 361.

54 Desmarests & Bella, *Jeu de la géographie*.

enkrat vključeni v Evropo, drugič v Azijo. Rusija je bila upodobljena kot ženska, ki stoji s sulico na rami in v desni roki drži ščit. Nosila je tudi turban ali vsaj zelo podobno pokrivalo kot Turčija in drugi narodi v Aziji. Turčija je bila kraljica ali dama Azije (sl. 4). Bila je upodobljena kot bojovnica na konju z izvlečeno sabljo in v turbanu. Opis ne izdaja nobenih etničnih stereotipov oblačil, temveč le geografska dejstva, kot so različne regije in reke.

Slika 4: Igralni karti za Rusijo in Turčijo (Desmarests, *Bella* 1644).

Zemljevida Evropa recens descripta in Asia noviter delineata

Zanimivi viri za zgodnjenovoveške stereotype so bili tudi zemljevidi z upodobitvami različnih ljudstev, kot je znameniti dekorativni zemljevid *Evropa recens descripta* (*Nedavno opisana Evropa*) iz leta 1617 in različne poznejše reprodukcije (sl. 5). Zasnoval ga je Willem Janszoon Blaeu (1571–1638), ugledni nizozemski geograf in založnik, znan po svojem atlasu *Theatrum Orbis Terrarum, sive, Atlas novus* (*Razstavišče sveta ali novi atlas*) iz leta 1635, ki je bil pozneje izpopolnjen in večkrat ponatisnjen.⁵⁵ V tem atlasu je objavil tudi zemljevid *Nedavno opisana Evropa*, ki je bogato okrašen z jadrnicami, morskimi pošastmi, živalmi in drugimi zanimivostmi. Na vrhu prikazuje devet večjih evropskih mest, ob straneh pa deset glavnih ljudstev Evrope. Zemljevid Evrope je sestavljalo pet parov ljudstev v »narodnih nošah« na levi in desni strani zemljevida pod različnimi imeni: *Angli, Galli, Belgi, Castiliani, Venetiani* na levi in *Germani, Hungari, Bohemi, Poloni, Graeci* na desni.

Namenoma sem vključil Blaeujev zemljevid Evrope, ker je pomembno prikazati, da občasno sploh ne najdemo stereotipnih ali kakršnihkoli predstav o Rusih in Turkih v evropskem okviru. Razumeti je treba, da sta bili z evropske perspektive Rusija in Turčija še vedno obrobni. Drug znamenit primer takšne

⁵⁵ Blaeu, *Theatrum orbis terrarum*. Prim. še nekaj generacij starejši prvi moderni atlas s 53 zemljevidi. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*.

Slika 5: Willem Janszoon Blaeu, *Evropa recens descripta* (Blaeu 1635). Grški par, ki nosi turban in hidžab, je v spodnjem desnem kotu.

Slika 6: Willem Janszoon Blaeu, *Asia noviter delineata* (Blaeu 1635). Ruski par nosi krzneni oblačila in krzneni kape ali kučme na desni strani, drugi od spodaj navzgor.

odsotnosti so *Oblačila različnih narodov (Variarum Gentium Ornatus)* Sebastiana Vrancxa in Pietra de Jodeja iz začetka 17. stoletja, ki ne vključuje niti Rusov niti Turkov.⁵⁶ Na Blaeujevem zemljevidu Evrope ni bilo Rusov ali Turkov, toda grški par je nosil turban in na vrhu zemljevida je bil Konstantinopol. Tako predvidevam, da bi grški par predstavljal tudi Turke, podobno kot poznejši štaterski *Völkertafel*, kjer sta bila upodobljena skupaj. To zbliževanje in razhajanje

⁵⁶ Vranckx, *Variarum Gentium Ornatus*.

Grkov in Turkov je zanimiv vidik zgodnjenovoveških etničnih stereotipov glede Otomanskega imperija v Evropi.

Moskva in Rusija sta bili upodobljeni na drugem zemljevidu, posvečenemu Aziji, torej *Na novo načrtani Aziji (Asia noviter delineata)* (sl. 6).⁵⁷ Turki ali Osmani so na tem zemljevidu presenetljivo manjkali, čeprav je bilo vključenih več njim *podrejenih* ljudstev, kot so bili Arabci, Armenci, Sirci in Tatari. To potrjuje domnevo, da je Blaeu Grke obravnaval kot sinonim za Turke. Blaeu je izdelal več zemljevidov, namenjenih določenim regijam ali državam, vključno z (A)Natolijo in Rusijo. Na teh regionalnih zemljevidih je predstavil tudi njihova oblačila, ki pa se kljub svoji izključni pozornosti na manjši teritorij in manjšo skupino ljudi niso bistveno oddaljila od stereotipnih in splošnih podob.

Knjiga noš *Degli abiti antichi et moderni di diverse parti del mondo*

Knjige noš so sestavljale serije lesorezov ali jedkanic, ki so predstavljale osebe v tradicionalnih oblačilih z vsega sveta. Žanr knjig noš se je pojavil v drugi polovici šestnajstega stoletja in se hitro razširil po Evropi.⁵⁸ Te knjige so ustvarile splošno lestvico ljudi, razdeljenih glede na merila, kot so socialni status, značaj ali izvor posameznika, in tkanino oblačil povezovala s tkanino družbe.⁵⁹ Toda če so bili prejšnji vizualni viri večinoma površni, vsaj v zvezi z oblačili, so knjige o nošah predstavljale več različic narodnih noš. Podobno kot pesniki, ki so uporabljali epitete, so jih krojači in kostumografi uporabljali za like v igrah in operah. Tako je bilo širjenje in vpliv tovrstnih virov še večji. Tradicija knjig noš je imela velik uspeh v zgodnjenovoveški Evropi. Dvojezična francosko-angleška izdaja *Zbirka oblek različnih narodov (A Collection of the Dresses of Different Nations)* je izšla v Londonu leta 1757.⁶⁰

57 Blaeu, *Theatrum orbis terrarum*.

58 Deserps, *Recueil de la diversité des habits*; Bertelli, *Omnium fere gentium nostrae aetatis habitus*. Sluper, *Omnium fere gentium nostrae aetatis nationum habitus*; Anon., *Mores Italiae*; Weigel in Amman, *Habitus praecipuorum populorum tam virorum quam feminarum*; Boissard, *Habitus variarum orbis gentium*; Amman, *Gyneceum, sive Theatrum Mulierum*; Glen, *Des habits, moeurs, ceremonies, façons*; Franco, *Habiti delle donne Venetiane*.

59 Racinet, *The Complete Costume History*.

60 Jefferys, *A Collection of the Dresses of Different Nations*.

Cesare Vecellio (1521–1601) je ustvaril vodnik po svetovnih oblačilih in običajih, ki je bil takojšnja uspešnica ob izdaji leta 1590 v Benetkah (*Degli habitati antichi et moderni di diverse parti del mondo*). Knjiga je prvič na enem mestu združila žive opise in natančne upodobitve svetovne noše. Vecellio je svoje upodobitve temeljil na neposrednih poročilih o popotnikih v Benetkah in njihovih oblačilih, drugi so bili kopirani s slik ali na podlagi pripovedi. Vecellio je včasih udomačil tuje mode, tako da jih je primerjal s slogi, znanimi v Benetkah ali na splošno v Italiji. Ta knjiga je bila delno namenjena tudi slikarjem, ki so jo lahko uporabili kot vzorčno knjigo. Druga razširjena italijansko-latinska izdaja je vključevala še ljudstva Amerike, pred nedavnim pa je izšel tudi angleški prevod s kritično študijo.⁶¹

Vecelliova knjiga je predstavila noše, starodavne in (zgodnje) novoveške, domače in eksotične, ki segajo od Benetk po vsem svetu. Vsakemu lesorezu je sledil s stranjo ali več komentarjev, v katerih je razložil zemljepis, prehrano in običaje držav, ki jih je pokrival. V prvi izdaji je predstavil 428 lesorezov, v drugi pa 503. V nasprotju s kratkimi spremnimi teksti, značilnimi za prejšnje knjige noš, je dodal komentarje, polne natančnih informacij v zvezi s tekstilom in oblogami. Želel je izobraziti bralce, radovedne glede raznolikosti oblačil in kulture iz znanega sveta.⁶² Takšna odprtost je bila še posebno očitna pri ravnanju z osmanskim dvorom v Konstantinoplu, v katerem je skrbno uporabljal besede, ki so jih Turki uporabljali za svoja oblačila. Tako bi ga lahko delno obravnavali kot *emični vir*.

Za oblačila Rusov je Vecellio trdil, da so oblačila podobna oblačilom na Poljskem. Podnebje je bilo zelo mrzlo, zato se »oblečejo s krznom živali«. Nosijo tudi »žametno kapo, obloženo s krznom, visoko in udobno za ušesa, saj je primerno odrezana dovolj kratko, da jih pokrije. Nosijo oblačila iz žameta, satena ali druge tkanine, podložene s krznom glede na status.«⁶³ V nadaljevanju je Vecellio podrobno opisal in predstavil oblačila ruske plemkinje, plemiškega veleposlanika iz Moskve (prim. podobo Herbersteina), moskovskega pehotnega vojaka, moskovskega konjenika itd. Čeprav so vsi nosili različne dodatke oziroma orožje, je skupni imenovalec za vse Ruse krzno.

Pri oblačilih v Turčiji opisuje sultana, muftija, age ali poveljnika janičarjev, Turka doma (v turbanu), Turka v dežju (sl. 7), janičarskega vojaka, Turkinje doma, turške neveste (pokrita z baldahinom), sužnje itd. Oblačila so bila odvisna

61 Vecellio, *Degli habitati antichi et moderni*; Vecellio, *Habitati antichi et moderni*; Vecellio, *The Clothing of the Renaissance World*.

62 Vecellio, *The Clothing of the Renaissance World*, str. 8–29.

63 Prav tam, str. 403.

od statusa. Turki »zelo pazijo na čistočo, ko so na konju in dežuje, in zelo pazijo, da se ne zmočijo ali umažejo. Na vrhu turbanov, ki jih nosijo s ponosom, imajo neke vrste kapuce, po navadi iz rdeče klobučevine, zvite tako, da so ob odprtju videti kot dežnik. Ob teh priložnostih na vrhu oblačil nosijo še eno pokrivalo iz grobe volne, ki ji pravijo klobučevina, ki štiti ne samo njihova oblačila, temveč tudi telesa pred še tako močnim dežjem« (sl. 7).⁶⁴ Razlika v oblačilih, ki je Vecellio ni opazil, je bila ta, ki temelji na verski pripadnosti. Na primer, kristjanom v zgodnjenovoveškem otomanskem imperiju ni bilo dovoljeno nositi oblačila določenih barv, a so bila ta pravila vedno prilagodljiva in pogosto kršena.⁶⁵

Slika 7: Turek, ko dežuje (Vecellio 1598, str. 365).

Potopis *Rerum Moscoviticarum Commentarii*

Tradicija pisanja (pot)opisov je imela dolgo zgodovino, ki je segala najmanj do antične Grčije. V zgodnjem novem veku se je pri tem razvila še bogata kultura zbiranja, vse od enciklopedij, slovarjev, zbornikov, katalogov itd. Vrednost zbirk vseh vrst je bila brez primere in Jennifer Richards je celo trdila, da so bile zbirke »najosnovnejši gradnik renesančne proze«. ⁶⁶ V nasprotju s »kabinetnimi pisci,« ki po navadi niso zapustili knjižnic, da bi pisali etnografije različnih ljudstev, so nekateri diplomati in popotniki predložili prvoosebne zapise. Popotniki in diplomati so lahko zasliševali domačine in kritično proučevali obstoječo literaturo s primerjavo napisanega z dejstvi na terenu.

Baron Sigismund ali Žiga (von) Herberstein (1486–1566) je bil kranjski diplomat, pisatelj, zgodovinar in veleposlanik Svetega rimskega cesarja na moskovskem dvoru (sl. 10). V skoraj 40-letni karieri je opravil približno 69 misij v tujini, potoval je po vsej Evropi, tudi v Turčiji in Rusiji (sl. 8). Pohvalili so ga celo Habsburžani in ga bogato nagradili z naslovi ter posestmi. V Rusijo oziroma takrat še Veliko

⁶⁴ Vecellio, *Habiti antichi et moderni*, str. 365.

⁶⁵ Quataert, *Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire*.

⁶⁶ Richards, *Commonplacing and Prose Writing*, str. 44; Moss, *Printed Commonplace-Books*, str. 139; Blair, *Humanist Methods in Natural Philosophy*; Knight, *Bound to Read*.

moskovsko kneževino je potoval dvakrat, v letih 1517 in 1526, in ta potovanja so bila izvrstno okno v večinoma neznano rusko družbo. Marshall Poe je bil mnenja, da je bil Herberstein izvor stereotipov o Rusiji kot neevropski deželi s tiranskim despotom in zaslužnjem prebivalstvom.⁶⁷

Njegovi *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549) ali Moskovski zapiski so bili glavni vir znanja o Rusiji v zgodnjenovoveški Evropi. Herberstein je bil na vseh potovanjih kot veleposlanik pozoren opazovalec, saj je izjavil, da »tega in onega nisem proučil površno, marveč sem skušal prodreti do podrobnosti, seveda le do onih, ki so bile vredne spomina in koristne za javnost.« Dodal je še, da »jaz pa pišem zlasti zato, ker sem marsikaj videl, deloma pa sem povzel podatke iz mnogih zanesljivih poročil.«⁶⁸ Tako je imel kot veleposlanik privilegirano izkušnjo kulture iz prve roke, vendar je še vedno deloval v zahodni ali srednjeevropski miselnosti, ki je Ruse predstavljala kot narod, ki živi pod despotom. Lahko bi ga postavili nekam med emični in etični pristop, čeprav je seveda bil zunanji opazovalec. Pri njegovi knjigi je meja med (pot)opisom in stereotipiziranjem tudi zelo tanka.

Glede ruskih oblačil je Herberstein dejal: »vsi se oblačijo enako. Nosijo namreč dolge obleke brez gub z ozkimi rokavi, skoraj po ogrsko. Kristjani zapenjajo obleke z gumbi na desni strani, Tataři pa, ki nosijo skoraj prav tako obleko, imajo gumbe na levi strani prsi... Pasu ne nosijo preko trebuha, temveč okoli ledij. Da bi prišel trebuh čimbolj do veljave, nosijo pas tem nižje. Da, tako se nosijo sedaj tudi na Laškem, v Španiji in celo v Nemčiji.«⁶⁹ Ta povezanost z drugimi evropskimi ljudstvi ni naključna, saj je predtem zapisal, da »ta slovanski rod izvira iz Jafetovega rodu«,⁷⁰ s čimer je cilj na enega izmed treh Noetovih sinov, ki so po mnenju srednjeveških in zgodnjenovoveških piscev poselili tri celine: Sem Azijo, Ham Afriko in Jafet Evropo.⁷¹ Torej je Herberstein štel Ruse med evropska ljudstva.

Herberstein je v knjigi izpostavil oblačila različnih slojev in za različne priložnosti. Opisal je črna okrogla pokrivala nadškofov, arhimandritov in škofov, pri čemer je posebej podrobno opisal obleko prav slednjih.⁷² Bojarji oziroma nižje plemstvo naj bi se oblačilo »v dolge obleke in bele trdo ošiljene čepice, ki jih delajo

67 Poe, *A People Born to Slavery*, str. 4; Scheidegger, *Perverses Abendland – barbarisches Russland*; Geier, *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten*; Leitsch, *Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat*; Bole, *Podobe tujega v nemških potopisih*.

68 Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 5–6; Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, praefatio.

69 Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 66; Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, str. 55.

70 Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 9.

71 Reynolds, *Medieval Origines Gentium*; Kidd, *The Forging of Races*.

72 Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 42.

v delavnicah iz klobučevine, iz katere smo videli izdelane tudi barbarske plašče.«⁷³ Pravzaprav je iz Herbersteinovega zapisa jasno, da je bilo krzno glavni izvozni artikel Rusije, pri čemer opiše različne vrste krzna, od soboljega, kuninega in lisičjega do veveričjega, risjega in bobrovega.⁷⁴ Herberstein je prepoznal pomembnost živalskega krzna, saj so bile »bobrove kože zelo cenjene in skoraj vsi so imeli obrobe oblačil iz tega krzna, ker je črno, kar je naravna barva.«⁷⁵

Herbersteinova *avtobiografija* je vsebovala šest barvnih lesorezov Herbersteina v oblekah različnih veleposlaništev (sl. 8).⁷⁶ Ceremonialno obdarovanje z oblačili za tuje poslanike je bila antična praksa, ki so jo posvojili tako Turki kot Rusi.⁷⁷ Med drugim še doda v Moskovskih zapiskih, da mu je veliki knez podaril častno obleko, »podloženo s soboljim krznom«, hkrati pa podaril »še po dvainštirideset soboljih kož, tristo hermelinov in tisočpetsto kož sibirskih veveric«, med prvim obiskom pa mu je Veliki knez Vasilij »podaril sani z izvrstnim konjem in na njih krzno belega medveda in še druge kožuhe.«⁷⁸ Prva izdaja iz leta 1549 še ni bila opremljena z ilustracijami,⁷⁹ kar pa so »popravili« oziroma dodali v poznejših ponatisih.

Slika 8: Sigismund Herberstein v častnih oblačilih, ki so mu jih podarili habsburški cesar, ruski veliki knez in turški sultan (Herberstein 1560).

⁷³ Prav tam, str. 70.

⁷⁴ Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 74–76. Drugi zelo pomembni izvozni produkt je bil čebelji vosk, kar prepozna tudi Herberstein. To je razvidno še dve sto let kasneje na štajerski razpredelnici narodov, ko je »ruska žival« prav čebela.

⁷⁵ Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, str. 64.

⁷⁶ Herberstein, *Gratae posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstein*.

⁷⁷ Rothman, *Accounting for Gifts*, str. 423–424; Rudolph, *The Material Culture of Diplomacy*.

⁷⁸ Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 158.

⁷⁹ Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*.

Herberstein se v Moskovskih zapiskih Turkov sicer ne loti posebno podrobno, a zapiše, da »evropski Turki, ki govorijo slovanski jezik, imenujejo Konstantinopol Carigrad, to je kraljevsko mesto.«⁸⁰ Tako so očitno podložniki v jugovzhodni Evropi, ki so prišli pod Otomanski imperij, obveljali za *evropske Turke*. Herberstein opiše (kazanske) Tatare, ki so takrat še mejili na vse bolj razširjajočo se Rusijo, ki je leta 1552 dokončno osvojila Kazan. Herberstein poudari, da Tatare niso enaki Turkom in da čeprav so vsi *mohamedanske vere*, »nimajo radi, če jih kličejo za Turke, ker je to ime zanje žaljivka.«⁸¹ Kljub temu pa je opis oblek presenetljivo podoben poznejšim opisom turških oblačil. Na primer, »moški in ženske se enako oblačijo in se ne razlikujejo niti v nakitu, samo da se ženske prekrivajo še s platneno ruto, medtem ko nosijo oboji platnene hlače, ki so podobne mornarskim.«⁸²

Etnografska zbirka *Omnium gentium mores, leges et ritus*

V renesansi so bili najzgodnejši etnografi pravzaprav zbiralci znanja klasične antike, kar je bilo del mode zbiranja. Poročila o portugalskih in španskih odkritjih so bila drugi dejavnik vzpona etnografskega pisanja.⁸³ Pisatelji v renesansi so pogosto samo reproducirali stereotipe antičnih in srednjeveških avtoritet. Nemški humanist, kanonik in hebraist Johannes Boemus (ok. 1485–1535) je bil jasen primer takšnega razmišljanja in je sestavil eno prvih etnografskih zbirk v Evropi. Poznejši »etnografi«, kot so Sebastian Münster, Jean Bodin, Giovanni Botero in John Barclay, so kopirali od njega.⁸⁴

Julija 1520 je Boemus izdal knjigo *Običaji, zakoni in obredi vseh ljudstev, nedavno zbrani pri mnogih zelo slavni pisateljih (Omnium gentium mores, leges et ritus ex multis clarissimis rerum scriptoribus... nuper collectos)*.⁸⁵ V naslednjem stoletju je bil natisnjen več kot petdesetkrat in preveden v vse glavne evropske jezike, vključno v francoščino, italijanščino, španščino, angleščino in nemščino. Zaradi te širitve

80 Herberstein, *Moskovski zapiski*, str. 26.

81 Prav tam, str. 108.

82 Prav tam, str. 110.

83 Hodgen, *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, str. 116, 121; Bolgar, *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*, str. 272; Nothhaft, *The Early History of Man*.

84 Hodgen, *Johann Boemus: An Early Anthropologist*.

85 Boemus, *Omnium gentium mores leges et ritus*.

je postala referenčna knjiga za informacije o različnih vidikih znanih in tujih kultur, Boemus pa je bil prepoznan kot ustanovitelj etnografije in antropologije.⁸⁶

Boemus ni veliko potoval, pisal pa je s pomočjo knjig v knjižnici. Kot je razvidno iz naslova, »nedavno zbrani pri mnogih zelo slavnih pisateljih« (*ex multis scriptoribus... nuper collectos*), to ni bilo storjeno na terenu ali z obsežnimi potovanji, ampak je bila pravzaprav zbirka iz obstoječih virov.⁸⁷ Izrecno je izjavil, da je »nepriustransko predstavil tako antične kot sočasne običaje, tako dobre kot slabe.« Poleg tega je v predgovoru omenil pisce, na katere se je skliceval, večinoma iz klasične antike, začenši s »Herodotom, očetom zgodovine, Diodorjem Sikulom... Cezarjem, Jožefom in poznejšimi pisatelji, Vincencijem, Enejem Silvijem... in mnogimi drugimi slavnimi zgodovinpisci.«⁸⁸ Čeprav je dejal, da je bila knjiga napisana pred kratkim, temu oporeka dejstvo, da je knjiga svet razdelila na tri dele: Afriko, Azijo in Evropo. O Ameriki sploh ni napisal nič, čeprav je takrat Amerigo Vespucci že objavil svoje ugotovitve.

V povezavi z oblačili posameznih ljudi je bil Boemus včasih bolj včasih manj natančen. Ruska oblačila (*Vestitus Russanorum*) so po celotnem »ljudstvu« in »med njimi in plemiči enaka, v njihovi obleki ni nobene razlike, razen če vojvoda nosi nekoliko večjo kapo kot ostali.« Boemus je nadaljeval, da so njihova oblačila »vseh barv razen črne: moški in ženske pa so oblečeni v tanke platnene suknje ali srajce do kolen.« Kot dodatke naj bi uporabljali še »široko in ohlapno oblačilo, ki ga okrožijo in okrasijo okrog vratu z zlato in rdečo svilo, toda malo drugačno od tistih, ki so jih nosili Grki; podobno imajo tudi Turki in vsi severnjaki, vendar imajo oblačila Rusov širše rokave, ki so obrobljeni oziroma okrašeni z zlatom na prsih in ramenih ter obrobljena okrog obodov s kožuhom vider.«⁸⁹ Ta precej podroben opis ruskih oblačil je sicer vključeval tudi krzno ali »kožuh vider«. Še zanimivejša pa je izpostavljenost različnosti s (pravoslavnimi) Grki in podobnosti z (muslimanskimi) Turki.

Zanimivo je, da je bila Turčija (*Turcia*) v drugi knjigi, ki je bila posvečena Aziji, v nasprotju z Rusijo, ki je bila navedena in opisana v tretji knjigi, posvečeni Evropi; prva knjiga je bila posvečena izvoru ljudi in temu primerno Afriki. Dolžina vsake

86 Nothaft, *The Early History of Man*, str. 720–721; Schmidt, *Deutsche Volkskunde im Zeitalter des Humanismus*, str. 60–107, 146–58; Schmidt, Johannes Böhm aus Aub; Vogel, *Cultural Variety in a Renaissance Perspective*; Atkinson, *Inventing Inventors in Renaissance Europe*, str. 235–38; Pirillo, *Relativismo culturale e 'armonia del mondo'*, str. 67–77.

87 Nothaft, *The Early History of Man*, str. 721–722.

88 Boemus, *Omnium gentium mores leges et ritus*, fol. IIII.

89 Prav tam, fol. XLVII.

knjige je ustrezala tudi oddaljenosti in znanju nekaterih ljudstev: o afriških narodih je bilo zelo malo, o azijskih nekoliko več, pri evropskih pa največ besedila. Podobno kot danes je bilo mesto Rusije in Turčije glede na Evropo in Azijo na evropskih mentalnih zemljevidih nestabilno.

Za oblačila Turkov (*Vestimenta Turcarum*) je Boemus podal veliko manj informacij kot o ruskih oblačilih. Izjavil je, da »moški in ženske nosijo dolga in velika oblačila, ki so bila pred tem odprta z režo, da bi se [ljudje] lahko bolje pokrili in upognili, ko očistijo telo naravnih iztrebkov, pri čemer so zelo previdni, da ne obračajo obrazov proti vzhajajočemu soncu, kamor se obračajo med molitvijo.«⁹⁰ To bi lahko bila ena redkih razlag obleke v zvezi z izločanjem telesnih tekočin. Zanimivo je, da je že Boemus enačil med turškimi moškimi in ženskimi v povezavi z njihovimi oblačili, vsaj z evropske perspektive.

Zaključek

Že od Kvintilijanovega *vestis virum reddit* je znano, da »obleka naredi človeka«. Toda ali obleka naredi tudi ljudstva ali narode? So bila oblačila specifična za narod ali državo ali so bila univerzalna? Oblačila so bila opredeljena po spolu, statusu in sloju ter urejena z različnimi zakoni ali oblačilnimi redi. Seveda so bila oblačila geografsko in podnebno prilagojena, saj jih je bilo treba prilagoditi naravnim elementom, kot so vlaga, veter in temperatura. Na obleko so vplivali še številni drugi dejavniki, kot so moda, religija, varnost itd. Po Rolandu Barthesu imajo oblačila vrednost le kot struktura kolektivnih norm in oblik, ki mešajo etiko in estetiko. Trdil je, da oblačila opredeljujejo normativne vezi, ki prepovedujejo, prenašajo in nadzirajo oblačila v skladu z njihovim družbenim in zgodovinskim kontekstom. Barthes je trdil, da je vsak sistem oblačenja lahko mednarodni ali regionalni, nikoli pa nacionalni.⁹¹ Vendar je ta izključitev nacionalnega sistema oblačenja pretirana, kot dokazujejo na primer vojaške uniforme ali navijaška oblačila.

Čeprav je že Karel Veliki »nosil nacionalno, se pravi frankovsko obleko«,⁹² so šele konec 18. in na začetku 19. stoletja izrecni pozivi k narodni noši postali nacionalna politika. Švedska naj bi bila prva evropska država, ki je zahtevala oblačila, ki bi sledila identiteti, gospodarstvu in ideologiji države, proizvodnji tekstila

90 Prav tam, fol. XXXIII.

91 Barthes, *Histoire et sociologie du Vêtement*; Barthes, *The Language of Fashion*.

92 *Vestitu patrio, id est Francico, utebatur*; Einhard, *Vita Karoli Magni*, cap. XXIII.

in podnebjju, ne pa le francoski modi, ki je veljala za neprijetno in nepotrebno razkošno. Argumenti so se nanašali tudi na udobje, podnebjje, higieno, zdravje in zapravljlivo nečimrnost vsakoletnih modnih sprememb. Wagner je tak razvoj dogodkov zasledil tudi na Danskem in v nemških deželah.⁹³ Pomisleki so bili nacionalno-ekonomske in pragmatične narave, vendar z željo, da bi bila nacionalna oblačila simbolična potrditev ločene narodno-kulturne identitete.

Evropejci so bili prepričani, da razumejo druge kulture, še preden so jih videli. Številni zgodnjenovoveški misleci so imeli zbirke knjig, polne osnovnih informacij in stereotipov različnih ljudstev. Pri proučevanju teh virov je treba jasno razlikovati med tistimi besedili in podobami, ki so narejene predvsem za zabavo, in tistimi, ki so napisana previdno in po navadi za posebno javnost (npr. za krojače in kostumografe pri knjigi noš). Krajša besedila in upodobitve so bila zabavna, ki so povečevala razlike, da bi ustvarila šaljiv učinek. Vendar ne bi bilo pošteno, če bi vse vire dali v en koš in jih vse zavrgli kot preprosto stereotipne ali celo napačne. Na primer, Vecellio je porabil leta, da je zbral ves material in predstavil nošo številnih predstavnikov ruske in turške družbe, a kljub temu ni mogel popolnoma ubežati svoji realnosti in evropskemu okviru. Tako vsi Rusi nosijo krzno, vsi Turki pa turbane, tudi doma. Ta besedila in upodobitve je treba resno proučiti, vendar jih jemati *cum grano salis*.

Drug zanimiv vidik teh etničnih stereotipov za oblačila je dolga tradicija, ki jo je treba proučevati z mislijo na *longue durée*. Poleg tega oblačila niso samo signalizirala družbene identitete, temveč so jo skozi stoletja tudi producirala in reproducirala. Oblačila za Ruse in Turke od začetka 16. do konca 18. stoletja prikazujejo iste ključne sestavine: krzno za Ruse in turbane za Turke, ki bi naj tudi nosili »ženska oblačila«. Prav to stalno ponavljanje in posploševanje določen vzorec naredi za stereotip. Zanimivo bi bilo raziskati *emične vire* in kakšna je bila vloga oblačil pozneje v okviru izgradnje države in kako takšni »stereotipni viri« pomagajo ustvarjati ali krepiti ideje etnične identitete. V primeru Turčije je v 19. stoletju fez postal »nacionalni klobuk«, v primeru Rusije pa je sarafan postal del narodne noše. Te etnične stereotipe z bogato zgodovino so Evropejci pogosto reciklirali, da so se ujemali z njihovimi podobami o drugih. Pri ocenjevanju takšnih in drugačnih podob je sicer treba biti previden, saj je meja med hipotetičnim objektivnim opisom, napako, stereotipom in predsodkom zelo tanka, pogosto odvisna od opazovalca in perspektive.

93 Wagner, *Die Nationaltrachtdebatte im 18. und 19. Jahrhundert*.

Priloga: Lakonsko ogledalo Evrope (*Laconicum Europae speculum*).

Lakonsko ogledalo Evrope, v katerem je brez predsodkov, posmehovanja ali zaničevanja predstavljenih njenih devet posebno uglednih narodov in ljudstev, ki se v določenih lastnostih in znamenjih razlikujejo, vse zaradi radovednosti in zabave

Laconicum Europae speculum: quo IX. illius praecipuae nationes et populi, absque omni praeiudicio, ludibrio et opprobrio, saltem curiositatis et oblectationis gratia, certis characteribus et symbolis discernuntur, ob oculos positum

PO VEDENJU (MORES)

Španec	<i>Gravis.</i>	Resen.
Francoz	<i>Levis.</i>	Lahkomiselni.
Italijan	<i>Tectus.</i>	Skrivnostni.
Nemec	<i>Apertus.</i>	Odkritosrčen.
Anglež	<i>Pulcher.</i>	Prijeten.
Šved	<i>Asper.</i>	Osoren.
Poljak	<i>Durus.</i>	Naporen.
Madžar	<i>Crudus.</i>	Okrutni.
Rus	<i>Agrestis.</i>	Ruralni.
Grk	<i>Protheus.</i>	Nestanovitni.
Nizozemec	<i>Simplex sine comitatis affectatione.</i>	Preprost, brez pretvarjanja vljudnosti.

PO ZNAČILNOSTI IN ZNAČAJU (GENIUS ET NATURA)

Španec	<i>Mirabilis.</i>	Krasni.
Francoz	<i>Affabilis.</i>	Zgovorni.
Italijan	<i>Zelotypus.</i>	Ljubosumni.
Nemec	<i>Optimus.</i>	Optimalni.
Anglež	<i>Amabilis.</i>	Prisrčni.
Šved	<i>Terribilis.</i>	Strašni.
Poljak	<i>Terribilior.</i>	Strašnejši.
Madžar	<i>Terribilissimus.</i>	Najstrašnejši.
Rus	<i>Simillimus.</i>	Nadvse podoben.
Grk	<i>Mendacissimus.</i>	Skrajno manipulativen.
Nizozemec	X	X

PO RAZUMU (INGENIUM)

Španec	<i>Sapiens.</i>	Pametni.
Francoz	<i>Prudens.</i>	Preudarni.
Italijan	<i>Perspicax.</i>	Ostroumeni.
Nemec	<i>Sagax.</i>	Bistroumeni.
Anglež	<i>Solidum.</i>	Neomajni.
Šved	<i>Firmum.</i>	Vztrajni.
Poljak	<i>Arduum.</i>	Naporni.
Madžar	<i>Strenuum.</i>	Živahni.
Rus	<i>Tardum.</i>	Počasi.
Grk	<i>Maximum.</i>	Izreden.

Nizozemec	<i>Natura simplex, sed usu et exercitatione emendatum.</i>	Preproste narave, a izboljššan z izkušnjami in prakso.
PO FIZIOGNOMIJI (PHYSIOGNOMIA)		
Španec	<i>Virilis.</i>	Možat.
Francoz	<i>Puerilis.</i>	Deški.
Italijan	<i>Generis communis.</i>	Običajen.
Nemec	<i>Generis omnis.</i>	Raznovrsten.
Anglež	<i>Generis feminini.</i>	Poženščen.
Šved	<i>Taetricus.</i>	Resnoben.
Poljak	<i>Rotundus.</i>	Zaobljen.
Madžar	<i>Truculentus.</i>	Robusten.
Rus	<i>Incultus.</i>	Zanemarjen.
Grk	<i>Delicatus.</i>	Delikaten.
Nizozemec	X	X
PO ZNANJU (SCIENTIA)		
Španec	<i>Theologus.</i>	Teolog.
Francoz	<i>Polemicus.</i>	Polemik.
Italijan	<i>Canonista.</i>	Kanonist.
Nemec	<i>Iurista.</i>	Jurist.
Anglež	<i>Philosophus.</i>	Filozof.
Šved	<i>Philologus.</i>	Filolog.
Poljak	<i>Linguista.</i>	Lingvist.
Madžar	<i>Latinus.</i>	Latinist.
Rus	<i>Graecus.</i>	Grecist.
Grk	<i>Pseudo-politicus.</i>	Pseudopolitik.
Nizozemec	<i>Philologia et theologia.</i>	Filologija in teologija.
OBLAČI SE (VESTITUS)		
Španec	<i>Modestus.</i>	Skromno.
Francoz	<i>Protheus.</i>	Raznovrstno.
Italijan	<i>Honestus.</i>	Dostojno.
Nemec	<i>Simius.</i>	Opičje.
Anglež	<i>Gallus.</i>	Francosko.
Šved	<i>Coriaceus.</i>	V usnje.
Poljak	<i>Togatus.</i>	Gosposko.
Madžar	<i>Coloratus.</i>	Raznobarvno.
Rus	<i>Pelliceus.</i>	V krzno.
Grk	<i>Femineus.</i>	Poženščeno.
Nizozemec	<i>Commodus.</i>	Udobno.
PO HIBAH (VITIA)		
Španec	<i>Superbus.</i>	Ošaben.
Francoz	<i>Fraudulentus.</i>	Goljufov.
Italijan	<i>Luxuriosus.</i>	Razvraten.
Nemec	<i>Prodigus.</i>	Zapravljiv.

Anglež	<i>Turbulentus.</i>	Nemiren.
Šved	<i>Superstitiosus.</i>	Vraževeren.
Poljak	<i>Ostentator.</i>	Našopirjen.
Madžar	<i>Inconstans.</i>	Nestanoviten.
Rus	<i>Deterior.</i>	Nizkoten.
Grk	<i>Fallacior.</i>	Prevarantski.
Nizozemec	<i>Nimis liber et inelegans.</i>	Skrajno svoboden in neeleganten.
LJUBIJO (AMANT)		
Španec	<i>Gloriam.</i>	Slavo.
Francoz	<i>Militiam.</i>	Vojaštvo.
Italijan	<i>Aurum.</i>	Zlato.
Nemec	<i>Potum.</i>	Pijačo.
Anglež	<i>Delicias.</i>	Naslado.
Šved	<i>Escas.</i>	Jedačo.
Poljak	<i>Nobilitatem.</i>	Plemstvo.
Madžar	<i>Rebellionem.</i>	Vstajo.
Rus	<i>Fustem.</i>	Palico.
Grk	<i>Philautiam.</i>	Sam sebe.
Nizozemec	<i>Mercaturam.</i>	Trgovanje.
BOLEZEN, ZARADI KATERE UMREJO (MORBUS, QUO DECUMBUNT)		
Španec	<i>Hypocondriaco.</i>	Hipohondrija.
Francoz	<i>Suo.</i>	Njegova (= sifilis).
Italijan	<i>Peste.</i>	Kuga.
Nemec	<i>Pede.</i>	Putika.
Anglež	<i>Tabe.</i>	Jetika.
Šved	<i>Hydrope.</i>	Vodenica.
Poljak	<i>Plica.</i>	Pletenica.
Madžar	<i>Phrenetico.</i>	Norost.
Rus	<i>Asthmate.</i>	Naduha.
Grk	<i>Debilitate.</i>	Oslabelost.
Nizozemec	X	X
DEŽELA, KJER ŽIVIJO (TERRA, QUAM INHABITANT)		
Španec	<i>Fecundam.</i>	Rodovitna.
Francoz	<i>Excultam.</i>	Lepo obdelana.
Italijan	<i>Delicatam.</i>	Krasna.
Nemec	<i>Bonam.</i>	Dobra.
Anglež	<i>Humidam.</i>	Vlažna.
Šved	<i>Montosam.</i>	Hribovita.
Poljak	<i>Silvestrem.</i>	Gozdnata.
Madžar	<i>Praedivitem.</i>	Bogata.
Rus	<i>Glaciale.</i>	Ledena.
Grk	<i>Dulciorem.</i>	Očarljiva.
Nizozemec	<i>Frigida et navigera.</i>	Mrzla in plovna.

PO VOJAŠKI VEŠČOSTI (IN VIRTUTE BELLICA)

Španec	<i>Magnanimus.</i>	Pogumen.
Francoz	<i>Astutus.</i>	Prebrisan.
Italijan	<i>Providus.</i>	Previden.
Nemec	<i>Invictus.</i>	Nepremagljiv.
Anglež	<i>Archithalassus.</i>	Prvi na morju.
Šved	<i>Infractus.</i>	Zlomljen.
Poljak	<i>Impetuosus.</i>	Napadalen.
Madžar	<i>Turbulentus.</i>	Prevratniški.
Rus	<i>Laboriosus.</i>	Težaven.
Grk	<i>Pigerrimus.</i>	Skrajno len.
Nizozemec	<i>In oceano potens.</i>	Močen na morju.

V BOGOČASTJU (IN CULTU RELIGIONIS)

Španec	<i>Optimus.</i>	Najboljši.
Francoz	<i>Bonus.</i>	Dober.
Italijan	<i>Melior.</i>	Boljši.
Nemec	<i>Devotior.</i>	Pobožnejši.
Anglež	<i>Minus constans.</i>	Bolj nestalen.
Šved	<i>Simplicissimus.</i>	Skrajno preprost.
Poljak	<i>Multiplex.</i>	Raznovrsten.
Madžar	<i>Indiscretus.</i>	Neizbirčen.
Rus	<i>Superstitiosus.</i>	Vraževeren.
Grk	<i>Simillimus.</i>	Zelo podoben.
Nizozemec	<i>Mixta.</i>	Mešan.

ZA VLADARJA PRIZNAVAJO (DOMINI, QUOS AGNOSCUNT)

Španec	<i>Monarcham.</i>	Monarha.
Francoz	<i>Regem.</i>	Kralja.
Italijan	<i>Patriarcham.</i>	Patriarha.
Nemec	<i>Augustum.</i>	Cesarja.
Anglež	<i>Mixtum.</i>	Mešane (=kralja in parlament).
Šved	<i>Dominum.</i>	Gospoda.
Poljak	<i>Electum.</i>	Izvoljenega.
Madžar	<i>Invitum.</i>	Neželenega.
Rus	<i>Despoticum.</i>	Despota.
Grk	<i>Tyrannum.</i>	Tirana.
Nizozemec	<i>Reipublicae liberae unionem.</i>	Zveze svobodne republike.

IMAJO OBILICO (ABUNDANT)

Španec	<i>Fructibus.</i>	Pridelkov.
Francoz	<i>Mercibus.</i>	Dobrin.
Italijan	<i>Vino.</i>	Vina.
Nemec	<i>Frumento.</i>	Žita.
Anglež	<i>Pascuis.</i>	Pašnikov.
Šved	<i>Metallis.</i>	Rudnikov.

Poljak	<i>Pellibus.</i>	Krzna.
Madžar	<i>Omnibus.</i>	Vsega.
Rus	<i>Apibus.</i>	Čebel.
Grk	<i>Mollibus.</i>	Mehkužnežev.
Nizozemec	<i>Pascuis, fluminibus, piscinis, divitiis.</i>	Pašnikov, rek, ribnikov, bogastva.
ČAS PREŽIVLJAJO (<i>TEMPUS CONSUMUNT</i>)		
Španec	<i>Ludendo.</i>	Z igrami.
Francoz	<i>Fallendo.</i>	Z goljufanjem.
Italijan	<i>Loquendo.</i>	S klepetanjem.
Nemec	<i>Bibendo.</i>	S popivanjem.
Anglež	<i>Laborando.</i>	Z delom.
Šved	<i>Comedendo.</i>	S prehranjevanjem.
Poljak	<i>Rixando.</i>	S pričkanjem.
Madžar	<i>Otiando.</i>	Z brezdeljem.
Rus	<i>Dormiendo.</i>	S spanjem.
Grk	<i>Aegrotando.</i>	Z bolehanjem.
Nizozemec	X	X
ŽIVALI, S KATERIMI JIH GRE PRIMERJATI (<i>ANIMALIA, QUIBUS COMPARANDUS</i>)		
Španec	<i>Elephas.</i>	Slon.
Francoz	<i>Vulpes.</i>	Lisica.
Italijan	<i>Lynx.</i>	Ris.
Nemec	<i>Leo.</i>	Lev.
Anglež	<i>Equus.</i>	Konj.
Šved	<i>Taurus.</i>	Bik.
Poljak	<i>Ursus.</i>	Medved.
Madžar	<i>Lupus.</i>	Volk.
Rus	<i>Alces.</i>	Los.
Grk	<i>Elurus.</i>	Mačka.
Nizozemec	X	X
UMRO IN SO POKOPANI (<i>MORIUNTUR ET SEPELIUNTUR</i>)		
Španec	<i>In lecto.</i>	V postelji.
Francoz	<i>In bello.</i>	V vojni.
Italijan	<i>In terrae motu.</i>	V potresu.
Nemec	<i>In potu.</i>	V pijači.
Anglež	<i>In aqua.</i>	V vodi.
Šved	<i>In terra.</i>	V zemlji.
Poljak	<i>In stabulo.</i>	V hlevu.
Madžar	<i>Acinace.</i>	Pod sabljo.
Rus	<i>In nive.</i>	V snegu.
Grk	<i>In fraude.</i>	V prevari.
Nizozemec	X	X
NJIHOV TEMPERAMENT (<i>TEMPERAMENTUM ILLORUM</i>)		
Španec	<i>Melancholicus.</i>	Melanholik.

Francoz	<i>Sanguineus.</i>	Sangvinik.
Italijan	<i>Cholericus.</i>	Kolerik.
Nemec	<i>Phlegmaticus.</i>	Flegmatik.
Anglež	<i>Sanguineo-cholericus.</i>	Sangvinik-kolerik.
Šved	<i>Melancholico-sanguineus.</i>	Melanholik-sangvinik.
Poljak	<i>Cholerico-phlegmaticus.</i>	Kolerik-flegmatik.
Madžar	<i>Cholerico-sanguineus.</i>	Kolerik-sangvinik.
Rus	<i>Phlegmatico-melancholicus.</i>	Flegmatik-melanholik.
Grk	<i>Melancholico-cholericus.</i>	Melanholik-kolerik.
Nizozemec	<i>Melancholicum.</i>	Melanholik.
PODNEBJE IN OZRAČJE (CLIMA, POLI ET AERIS)		
Španec	<i>Siccum, sed valde bonum.</i>	Suho, a zelo dobro.
Francoz	<i>Temperatum et jucundum.</i>	Zmerno in prijetno.
Italijan	<i>Calidum, sed humido mixtum.</i>	Toplo, a pomešano z vlago.
Nemec	<i>Varium, sed ubique sanum.</i>	Raznovrstno, a povsod blagodejno.
Anglež	<i>Nebulosum, sed fecundum.</i>	Oblačno, a rodovitno.
Šved	<i>Austerum, sed innoxium.</i>	Ostro, a neškodljivo.
Poljak	<i>Frigidum, sed frugiferum.</i>	Hladno, a rodovitno.
Madžar	<i>Bonum et sponte benignum.</i>	Dobro in samo po sebi ugodno.
Rus	<i>Nivosum et miserum.</i>	Zasneženo in bedno.
Grk	<i>Optimum et neglectum.</i>	Najboljše in neizkoriščeno.
Nizozemec	<i>Aer maritimus, gravis, at euro temperatus.</i>	Morski zrak, oster, a zmerni vzhodni veter.
NEBESNO ZNAMENJE, POD KATERIM ŽIVIJO (ZODIACI SIGNIS SUBSUNT)		
Španec	<i>Cancro.</i>	Rak.
Francoz	<i>Geminis.</i>	Dvojčka.
Italijan	<i>Librae.</i>	Tehtnica.
Nemec	<i>Virgini.</i>	Devica.
Anglež	<i>Arieti.</i>	Oven.
Šved	<i>Piscibus.</i>	Ribi.
Poljak	<i>Capricorno.</i>	Kozorog.
Madžar	<i>Sagittario.</i>	Strelec.
Rus	<i>Aquario.</i>	Vodnar.
Grk	<i>Scorpio.</i>	Škorpijon.
Nizozemec	<i>Arieti.</i>	Oven.
PIJAČA IN HRANA (IN POTU ET CIBO)		
Španec	<i>Parcus et sobrius.</i>	Skopa in trezna.
Francoz	<i>Bonus et optime paratus.</i>	Dobra in odlično pripravljena.
Italijan	<i>Temperatus et frugalis.</i>	Zmerna in skromna.
Nemec	<i>Multus et exquisitus.</i>	Obilna in izbrana.
Anglež	<i>Lautus et conditus.</i>	Razkošna in začinjena.
Šved	<i>Durus et simplex.</i>	Surova in preprosta.

Poljak	<i>Sumptuosus et opiparus.</i>	Draga in bogata.
Madžar	<i>Copiosus et prodigus.</i>	Obilna in potratna.
Rus	<i>Miserrimus, sed assuetus.</i>	Skrajno bedna, a v navadi.
Grk	<i>Delicatus et generosus.</i>	Slastna in odlična.
Nizozemec	<i>Parcus, paucisque contentus.</i>	Skromen in zadovoljen z malim.

SPOSOBNOST ZA POSEL, UMETNOST IN OPRAVILA

(APTITUDO ILLORUM AD NEGOTIA, ARTES ET RES GERENDAS)

Španec	<i>Ad speculationes rerum sublimium, metaphysicationes ipsorum entium, et partum montium, in risum omnium.</i>	Za vznesena umovanja, metafizičarjenja o lastnih bitnostih in tresenju gora; vsem v posmeh.
Francoz	<i>Ad negotiationes, ad legationes et fascinationes. Plusquam viri in primo impetu, plusquam feminae in malo exitu.</i>	Za kupčije, delegacije in sleparije; možati v prvem zaletu, babji ob slabem razpletu.
Italijan	<i>In choro et foro ad novem musas, Apollini charas, et ubi boni nulli meliores, ubi mali nulli peiores.</i>	V zboru in na trgu so Apolonu in devetero muzam dragi; kjer so dobri, ni nihče boljši, kjer so slabi, ni nihče slabši.
Nemec	<i>In sago et toga ut olim barbari, iam vere incliti, invicti milites, summi artifices et rerum caesares.</i>	Nekoč sloveli so barbari, danes so ugledni v togi in bojni opravi; vojaki brez porazov in izvrstni obrtniki, vseh stvari so oblastniki.
Anglež	<i>Ad artem nauticam et omnem scientiam per totum mundum iam famosissimam.</i>	Danes znani po mornarskih spretnostih, vsepovsod slove po raznovrstnih vednostih.
Šved	<i>Ad laboriosa et periculosa ut veri filii Martis et Palladis.</i>	V nevarnosti ali garaštvu, kot da sinovi so Ateni in Marsu.
Poljak	<i>Ad artem mechanicam, ad linguam exteram, si vitent otium aut discordiam.</i>	Za tuje jezike so in tehnične večine, če le ne zaidejo v brezdelje in razprtije.
Madžar	<i>Ad machinationes et invasiones in terras exteris, ad prociendum corpus et animam.</i>	Za spletke in vpade v tuje dežele, za zanemarjanje telesne in dušne potrebe.
Rus	<i>Ad serviendum et obediendum ad principis nutum sive sit aequum, sive iniustum.</i>	Uslužni in pokorni na vsak mig vladarja, naj bo pošten ali pokvarjen.
Grk	<i>Ad stratagemata, ad problematica, ad studia omnia et haeresis dogmata.</i>	Za spletkarjenje in disputacije brez rešitve, za vsakovrstne nauke in heretične doktrine.
Nizozemec	<i>Ad mercaturam et rem nauticam.</i>	Za trgovanje in pomorstvo.

KAKO RAVNAJO S SVOJIMI ŽENSKAMI

(UXORES ILLORUM QUO MODO SOLEANT TRACTARI)

Španec	<i>Bonam amat, multumque honorat; sin secus, negligit, et aliam invenit.</i>	Če je dobra, jo ljubi in zelo spoštuje; če ne, si najde drugo in jo pusti ob strani.
--------	--	--

Francoz	<i>Dat pulchris nimiam libertatem et gloriam; ex pompa vestium virtutis exitium.</i>	Popustljiv je z lepoticami in jih pretirano slavi – razkošje oblačil, čednosti pogin.
Italijan	<i>Has quaerit sedule, observat strenue, concludit rigide, ne fiant impiae.</i>	Marljivo išče in jih budno opazuje; v izogib brezbožnosti jih strogo omejuje.
Nemec	<i>Sunt eis omnia cum viris communia, quia oeconomia, nec serva nec domina.</i>	Ženskam je vse skupno z moškimi; čeprav skrbe za hišo, niso ne služabnice ne gospodarice.
Anglež	<i>Concedit profanas omnes delicias et iam ipsas plerumque caligas.</i>	Pristane na vse posvetne rádosti; čeprav jih danes največkrat zataji.
Šved	<i>Honeste tractat, rite observat, et strenue imperat.</i>	Z njimi ravna pošteno in kot je običajno; gospoduje – neomajno.
Poljak	<i>Devotam aestimat, modestam adamat, sed mala vapulat, ut se se corrigat.</i>	Če je vdana, jo spoštuje, in dobrosrčno vroče ljubi; da se znebi malopridnosti, pa seže po šibi.
Madžar	<i>Vult nunquam barbaram, sed semper placidam et sic morigera erit charissima.</i>	Divjakinje nikoli ne mara, všeč mu je blaga narava; bolj kot mu usluži, bolj se mu priljubi.
Rus	<i>Ut diligatur, verberibus tractatur, nam modus Schlavonicus ipsis est proprius.</i>	Kot jo obožuje, jo tudi mlati; slovanske šege se je namreč privadil držati.
Grk	<i>Ut insolentiam contineat femineam, spiritus refrenat, multum humiliat, exinde adorat.</i>	Da obrzda žensko ošabno samovoljnost, jo veliko ponižuje; ko to doseže, jo poveljuje.
Nizozemec	X	X
ČESA SI JE OD NJIH ŽELETI ZA SKUPNO DOBRO (QUAE AB ISTIS DESIDERANTUR A BONO PUBLICO)		
Španec	<i>Maior industria, commercia propria, exteros non spernat, fastum deponat, acquisita non perdat.</i>	Večja vnema, lastna trgovina, tujcev naj ne zaničuje, naj se znebi praznikov, in z dobičkom varčuje.
Francoz	<i>S. Ludovici imitatio, Palaestinae recuperatio, sciant promissum cadere in debitum.</i>	Svetega Ludvika posnemanje in zavzetje Palestine, zavedanje, da obljuba zapade v dolg.
Italijan	<i>Nomen Sanctissimi magis impleant, leges quas dictitant, non ita negligent, pro re communi potius consulant.</i>	Svetemu imenu naj bolj zadostijo, zakone raje upoštevajo, kot o njih le govorijo, za skupno dobro naj bolje skrbijo.
Nemec	<i>Principum concordia, religio unica, prisca sinceritas, vitae frugalitas.</i>	Sloga med vladarji, verska enotnost, starodavna poštenost in življenjska skromnost.
Anglež	<i>Maior observantia in capita regia, absint dissidia ex haeresi varia.</i>	Več pokornosti do kronanih glav, manj razprtij zaradi vseh vrst herezij.

Šved	<i>Se inter limites contineat, et milites, nam male parta dilabuntur, haeredes regni puniuntur.</i>	Naj se znotraj svojih meja in vojske drži, kar je pridobljeno po krivici, se hitro razprši, kaznovani so kraljestva dediči.
Poljak	<i>Regni tranquillitas, vitae sobrietas, nervus rerum omnium, bonum est aerarium.</i>	Mirno kraljestvo in v življenju treznosti, ni boljšega zaklada od obče sile in moči.
Madžar	<i>Regi sit fidelis, legi non rebellis, universi vincuntur, ubi singuli congregiuntur.</i>	Naj se ne upira zakonu in naj bo kralju zvest, razdeljenost v spopadu – skupen poraz.
Rus	<i>Pergat bonis avibus, in addiscendis artibus. Sciat quod sit otium diaboli pulvinarium.</i>	Pod znamenji ugodnimi naj nadaljuje uk v umetnosti; naj dobro zna, da je brezdelje leglo vsega zla.
Grk	<i>Sapiat cum Phrygibus, utatur suis dotibus, nam tertius habet praemium, si inter duos proelium.</i>	Naj s Frigici ravna po pameti in izkoristi svoje danosti, saj kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima.
Nizozemec	X	X
NJIHOVA ETNOGENEZA (METAMORPHOSIS ET MUTATIO ILLORUM STATUS)		
Španec	<i>Olim praedivites, ubique celebres et strenui milites, jam Pharaoniae vaccae sunt aridae in terra divite.</i>	Nekoč zelo bogati, povsod znani in odločni vojaki, danes so kot mršave faraonove krave v bogati deželi.
Francoz	<i>Olim praeserviri et temerarii, jam facti cauti, Summi Politici.</i>	Nekoč so bili sužnji in nepremišljeni, danes so postali preudarni, najboljši politiki.
Italijan	<i>Olim domina mundi et gloria, jam sine militia Umbra magnifica.</i>	Nekoč vladarica sveta in veličastna, danes brez veličastne vojske le še blede senca.
Nemec	<i>Olim ut integri casti et Simplices, jam sunt improvidi, rape et duplices.</i>	Nekoč so bili neoporečni, čisti in preprosti, danes pa so neprevidni, plenilski in dvolični.
Anglež	<i>Olim devoti Sancti et Angeli, jam libertini.</i>	Nekoč pobožni svetniki in angeli, danes pa libertini.
Šved	<i>Olim Wandali, Nordmani horridi, jam gens fidelis, quae amat Reges et bonas leges.</i>	Nekoč Vandali in divji Normani, danes zvesto ljudstvo, ki ljubi kralje in dobre zakone.
Poljak	<i>Olim gens Getica, vaga, non inclita, jam facta melior libera respublica.</i>	Nekoč gotsko ljudstvo klatežev, ki niso bili znani, danes boljša svobodna republika.
Madžar	<i>Olim Hunni praedones et crudi, jam multo meliores, dum corrigunt mores.</i>	Nekoč plenilski in kruti Huni, danes že veliko boljši, potem ko so popravili običaje.
Rus	<i>Olim fauni et bruta animalia jam fiunt humani per artes et studia.</i>	Nekoč pastirji in surove živali, danes so postali ljudje preko umetnosti in učenosti.
Grk	X	X
Nizozemec	<i>Olim Hispanorum Vasalli, nunc potentissima respublica libera.</i>	Nekoč vazali Špancev, danes najmočnejša svobodna republika.

Viri in literatura

Literatura in objavljeni viri

- Adams, Larry Lee: *Walter Lippmann*. Boston: Twayne Publishers, 1977.
- Adelung, Johann Christoph: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*, 1. Aufl. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf und Sohn, 1774–1786.
- American Psychological Association: *Resolution on Prejudice, Stereotypes, and Discrimination*. Washington, DC: American Psychological Association, 2006.
- Amman, Jost: *Gyneceum, sive Theatrum Mulierum*. Frankfurt, 1586.
- Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Anisimov, Evgenii: *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*. New York: M.E. Sharpe, 1993.
- Anon.: *Mores Italiae. A manuscript on paper of an album of 105 water-color drawings of Italian costumes and scenes of daily life (some with titles), including two maps of Venice*. 1575.
- Armstrong, John: *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Atil, Esin: *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*. Washington: National Gallery of Art; New York: Harry N. Abrams, Inc., 1987.
- Atkinson, Catherine: *Inventing Inventors in Renaissance Europe: Polydore Vergil's De inventoribus rerum*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007.
- Bartal, Antonius: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Leipzig: B.G. Teubnerus, 1901.
- Barthes, Roland: *Histoire et sociologie du Vêtement [Quelques observations méthodologiques]*. *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, 12, 1957, št. 3, str. 430–441.
- Barthes, Roland: *The Language of Fashion*. London: Bloomsbury, 2013.
- Bary, René: *La Rhétorique française où pour principale augmentation l'on trouve les secrets de nostre langue*. Paris, 1653.
- Beller, Manfred in Joep Leerssen (ur.): *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, *Studia Imagologica* 13. Amsterdam: Rodopi, 2007.
- Bertelli, Ferdinando: *Omnium fere gentium nostrae aetatis habitus*. Venice: Ferdinando Bertelli, 1563.
- Bhabha, Homi K.: *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994.
- Blaeu, Willem Janszoon: *Theatrum orbis terrarum, sive atlas novus in quo tabulae et descriptiones omnium regionum*. Amsterdam: G. & J. Blaeu, 1635.
- Blair, Ann: *Humanist Methods in Natural Philosophy: The Commonplace Book*. *Journal of the History of Ideas*, 53, 1992, št. 4, str. 541–551.
- Bloch, Marc: *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (ur. Lucien Febvre). *Cahiers des Annales*, Vol. III. Paris: Armand Colin, 1949.
- Bloch, Marc: *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.

- Bloch, Marc: *The Historian's Craft*. London: Longwood Press, 1954.
- Boemus, Johannes: *Omnium gentium mores leges et ritus*. Augsburg: Grimm & Wirsung, 1520.
- Boissard, Jean-Jacques: *Habitus variarum orbis gentium*. Cologne, 1581.
- Bole, Andreja: Podobe tujega v nemških potopisih 16. in 17. stoletja. *Vestnik za tuje jezike*, V, 2013, št. 1–2, str. 57–66.
- Bolgar, R. R.: *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Carey, James W.: The Press and the Public Discourse. *The Center Magazine*, 20, 1987, str. 6–15.
- Covens & Mortier: *Jeu de géographie où sont les quatre parties du monde*. Amsterdam: Covens & Mortier, 1720.
- Davies, R. R.: Marc Bloch. *History*, 52, 1967, str. 265–282.
- Deeg, Stefan: Das Eigene und das Andere. Strategien der Fremddarstellung in Reiseberichten. *Symbolik von Weg und Reise* (ur. Paul Michel). Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Paris, Wien: Peter Lang, 1992, str. 163–192.
- Deserps, François: *Recueil de la diversité des habits qui sont de present en usage dans les pays d'Europe, Asie, Affrique et Isles sauvages*. Paris: Richard Breton, 1562.
- Desmarets, Jean de Saint-Sorlin in Stefano della Bella: *Jeux historiques des rois de France, reines renommées, géographie et metamorphose*. Paris: Nicolas Le Clerc et Florent Le Comte, 1698.
- Desmarets, Jean de Saint-Sorlin, Stefano della Bella: *Jeu de la géographie: jeu de cartes, estampe, représentant des régions et pays des quatre continents*. Paris, 1644.
- Dollinger, Philippe: Notre maitre Marc Bloch: l'historien et sa methode. *Revue D'histoire Économique Et Sociale*, 27, 1948, št. 2, str. 109–126.
- Dovidio, J.F., J.C. Brigham, B.T. Johnson in S.L. Gaertner: Stereotyping, Prejudice and Discrimination: Another Look. *Stereotypes and Stereotyping* (ur. C.N. Macrae, C. Stangor in M. Hewstone). New York: Guilford, 1996, str. 276–319.
- Du Cange, Charles du Fresne et al.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 10 vols. Niort: L. Favre, 1883–1887.
- Dumarsais, César Chesneau: *Des Tropes ou Des diferens sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue*. Paris: J.-B. Brocas, 1730.
- Dyserinck, Hugo: *Ausgewählte Schriften zur Vergleichenden Literaturwissenschaft* (ur. Elke Mehnert). Berlin: Frank & Timme, 2014.
- Dyserinck, Hugo: Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft. *Arcadia, Zeitschrift für vergleichende Literaturwissenschaft*, 1, 1966, str. 107–120.
- Einhard: *Vita Karoli Magni* (ur. G. H. Pertz, Georg Waitz, Oswald Holder-Egger), *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1911.
- Engelbrecht, Martin: *Laconicum Europae Speculum*. Augsburg, 1730.
- Erasmus, Desiderius: *De Duplici Copia Verborum et Rerum Commentarii duo*. Paris: Josse Bade, 1512.
- Favre, Antoine: *Access to Western Esotericism*. Albany, NY: State University of New York Press, 1994.

- Fanon, Frantz: *Črna koža, bele maske*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2016.
- Fanon, Frantz: *Peau noire, masques blancs*. Paris: Éditions du Seuil, 1952.
- Fiske, S.T.: Stereotyping, Prejudice, and Discrimination. *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 2 (ur. D.T. Gilbert, S.T. Fiske in G. Lindzey). New York: McGraw-Hill, 1998, str. 357–411.
- Franco, Giacomo: *Habiti delle donne Venetiane*. Venice, 1610.
- Furetière, Antoine: *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts*, 2 vols. Hague: A. et R. Leers, 1690.
- Geary, Patrick: *Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2005.
- Geier, Wolfgang: *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten: Sigmund von Herberstein, Adam Olearius, Friedrich Christian Weber, August von Haxthausen*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2004.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 2006.
- Glen, Jean de: *Des habits, moeurs, ceremonies, façons de faire anciennes et modernes du monde*. Liège, 1601.
- Gracián, Baltasar: *Agudeza y arte de ingenio*. Huesca: Juan Nogués, 1648.
- Gracián, Baltasar: *Arte de ingenio, tratado de la agudeza*. Madrid: Roberto Lorenço, 1642.
- Haller, Dieter: *Ethnologie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005.
- Harris, Marvin: *Culture, People, Nature: An Introduction to General Anthropology*. New York: Harper Collins College Publishers, 1993.
- Harris, Marvin: *Kultur-anthropologie. Ein Lehrbuch*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1989.
- Harsdörffer, Georg Philipp: *Poetischer Trichter. Die Teutsche Dicht- und Reimkunst, ohne Behuf der Lateinischen Sprache, in VI Stunden einzugiessen. Samt einem Anhang Von der Rechtschreibung, und Schriftscheidung, oder Distinction*. Nürnberg: Wolfgang Endter, 1647.
- Hennings, Jan: *Russia and Courtly Europe: Ritual and the Culture of Diplomacy, 1648–1725*, New Studies in European History. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Herberstein, Sigismund: *Gratae posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstein*. Vienna, 1560.
- Herberstein, Sigismund: *Moskovski zapiski*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.
- Herberstein, Sigismund: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Antwerp: Ioannis Stelsi, 1557.
- Herberstein, Sigismund: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Wien: Johann Singriener, 1549.
- Hobsbawm, Eric: *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba /*cf., 2007.
- Hodgen, Margaret T.: *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1964.
- Hodgen, Margaret: Johann Boemus: An Early Anthropologist. *American Anthropologist*, 55, 1953, št. 2, str. 284–294.
- Hudelja, Niko: *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- Hughes, Lindsey: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven: Yale University Press, 1998.

- Hume, David: *Of National Characters*. (Hume, David) *Essays, Moral and Political*, 3rd edition. London: A. Millar and A. Kincaid, 1748, str. 267–288.
- Inal, Onur: Women's Fashions in Transition: Ottoman Borderlands and the Anglo-Ottoman Exchange of Costumes. *Journal of World History*, 22, 2011, št. 2, str. 234–272.
- Janžekovič, Izidor: Etnični »stereotipi« v zgodnjem novoveški Evropi: ruska in turška narodna noša. *Zgodovinski časopis*, 75, 2021, št. 3–4, str. 390–421.
- Jefferys, Thomas: *A Collection of the Dresses of Different Nations*. London: Thomas Jefferys, 1757.
- Johnson, Samuel: *A Dictionary of the English Language*. London: J. and P. Knapton et al., 1755.
- Knight, Jeffrey Todd: *Bound to Read: Compilations, Collections, and the Making of Renaissance Literature*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 1–2, str. 88–116; (2. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 3–4, str. 366–411; (3. del). *Zgodovinski časopis*, 74, 2020, št. 1–2, str. 38–95.
- Lamy, Bernard: *La Rhétorique ou l'art de parler*. Paris, 1675.
- Leitsch, Walter: Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat. *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (ur. Antoni Macak in Hans Jürgen Teuteberg). Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982, str. 153–176.
- Lippmann, Walter: *Javno mnenje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1999.
- Lippmann, Walter: *Phantom Public*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1925.
- Lippmann, Walter: *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1922.
- Meyer, Maurits de: *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. Antwerpen: Standaard, 1962.
- Milčinski, Fran: *Butalci*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1949.
- Moss, Ann: *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Muller, Frederik: *De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, 4 vols, Vol. II (jaren 1702 tot 1795). Amsterdam: Frederik Muller, 1877.
- Niermeyer, J.F.: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill, 1976.
- Nothhaft, C. Philipp E.: The Early History of Man and the Uses of Diodorus in Renaissance Scholarship: From Annius of Viterbo to Johannes Boemus. *For the Sake of Learning: Essays in honor of Anthony Grafton* (ur. Ann Blair in Anja-Silvia Goeing). Leiden: Brill, 2016, str. 711–728.
- O'Donoghue, Freeman M.: *Catalogue of the Collection of Playing Cards Bequeathed to the Trustees of the British Museum*. London: Longmans & Co, 1901.
- Oakes, P.J., S.A. Haslam in J.C. Turner: *Stereotyping and Social Reality*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Olearius, Adam: *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen und Persischen Reyse: So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft an den Russischen Zaar und König in Persien geschehen; Worinnen die gelegenheit derer Orte und Länder, durch welche die Reyse*

- gangen, als Liffland, Rußland, Tartarien, Meden und Persien, sampt dero Einwohner Natur, Leben, Sitten, Hauß- Welt- und Geistlichen Stand mit fleiß auffgezeichnet, und mit vielen meist nach dem Leben gestelleten Figuren gezieret, zu befinden. Schleswig: Holwein, 1656.
- Oortman, Gerrit: *In deeze prent zullen de kinderen kunnen opmerken: dat de aart van elk gewest, en de bijzondere kleeding van elk volk, de menschen van elkanderen zeer duidelijck doen onderscheiden*. Amsterdam, 1794–1804 (splet: Rijksmuseum. <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-84.284>).
- Opitz, Martin: *Buch von der Deutschen Poeterey, In welchem alle ihre eigenschafft vnd zuegehör gründtlich erzehlet, vnd mit exempeln außgeföhret wird*. Breslau: Müller, 1624.
- Ortelius, Abraham: *Theatrum Orbis Terrarum*. Antwerp: Gilles Coppens de Diest, 1570.
- Pageaux, Daniel-Henri: *Imagološke razprave*. Ljubljana: ISH, 2008.
- Parlett, David: *A Dictionary of Card Games*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Parlett, David: *The Oxford Guide to Card Games*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Peacham, Henry: *The Garden of Eloquence, Conteyning the Figures of Grammer and Rhetorick*. London: H. Iackson, 1577.
- Peter: *Ukaz imperatora Petra I o britii borod*. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*, Tom IV: 1700–1712 gg. SPb.: Tip. II Otd-nija sobstv. E. I. V. kanceljarii, 1830, str. 282–283.
- Piirimäe, Pärtel: *Russia, the Turks and Europe: Legitimation of War and the Formation of European Identity in the Early Modern Period*. *Journal of Early Modern History*, 11, 2007, str. 63–86.
- Pike, Kenneth Lee: *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*. Glendale, CA: Summer Institute of Linguistics, 1954.
- Pirillo, Diego: *Relativismo culturale e 'armonia del mondo': l'enciclopedia etnografica di Johannes Boemus. L'Europa divisa e i nuovi mondi: per Adriano Prosperi*, vol. 2 (ur. Massimo Donattini, Giuseppe Marocci in Stefania Pastore). Pisa: Edizione della Normale, 2011.
- Pleterski, Andrej: *Metoda povezave retrogradne analize katastra s pisanimi in arheološkimi viri*. *Zgodovinski časopis*, 43, 1989, št. 2, str. 157–182.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled: nastanek, razvoj in prežitki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Poe, Marshall: *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2000.
- Poole, Joshua: *The English Parnassus: or, A Help to English Poesie*. London: Thomas Johnson, 1657.
- Quataert, Donald: *Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829*. *International Journal of Middle East Studies*, 29, 1997, št. 3, str. 403–425.
- Racinet, Auguste: *The Complete Costume History: From Ancient Times to the 19th Century*. Berlin: Taschen Books, 2015.
- Riccio, Barry D.: *Walter Lippmann: Odyssey of a Liberal*. Piscataway, NJ: Transaction Publishers, 1994.
- Richards, Jennifer: *Commonplacing and Prose Writing: William Baldwin and Robert Burton*. *The Oxford Handbook of English Prose, 1500–1640* (ur. Andrew Hadfield). Oxford: Oxford University Press, 2013, str. 43–58.

- Said, Edward: *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.
- Said, Edward: *Orientalizem: zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.
- Scheidegger, Gabriele: *Perverse Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Zürich: Chronos, 1993.
- Schmidt, Erich: *Deutsche Volkskunde im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*. Berlin: Ebering, 1904.
- Schmidt, Erich: Johannes Böhm aus Aub: Die Entstehung der deutschen Volkskunde aus dem Humanismus. *Zeitschrift für bayerische Landes-geschichte*, 12, 1939, str. 94–111.
- Schüttpelz, Erhard: Humor. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Vol. 4 (ur. Gert Ueding). Niemeyer, Tübingen: 1998, str. 86–98.
- Shirley, Rodney W.: *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*. London: New Holland Publishers, 1998.
- Sluper, Johannes: *Omnium fere gentium nostrae aetatis nationum habitus et effigies*. Antwerp: Joannes Bellerus, 1572.
- Smith, Anthony David: *Ethno-Symbolism and Nationalism: a cultural approach*. London: New York: Routledge, 2009.
- Spohn, Margret: *Alles getürkt: 500 Jahre (Vor)Urteile der Deutschen über die Türken*. Oldenburg: BIS Verlag, 1993.
- Stanzel, Franz K. (ur.): *Europäischer Völkerspiegel: Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Carl Winter, 1999.
- Stanzel, Franz K.: *Europäer – ein imagologischer Essay*. Heidelberg: Carl Winter, 1998.
- Stanzel, Franz K.: National Stereotypes in Literature. *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers* (ur. Waldemar Zacharasiewicz). Tübingen: Stauffenburg, 1995, str. 1–9.
- Štih, Peter: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino* (ur. Mitja Ferenc et al.), Zbornik 33. zbornjanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 11.–21. oktober 2006. Ljubljana: Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, 2006.
- Susenbrotus, Ioannes: *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetoricum ad auctores tum prophanos cum sacros intelligendos, nonminus utilis quam necessaria*. London: Ioannes Kyngstonus, 1576.
- Syndram, Karl U.: The Aesthetics of Alterity: Literature and the Imagological Approach. *National Identity – Symbol and Representation* (ur. Joep Leerssen in M. Spiering). Amsterdam: Rodopi, 1991, str. 177–191.
- Terracciano, Anthony, et al.: National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures. *Science*, 310, 2005, str. 96–100.
- Textor, Johann Ravisius: *Poetae celeberrimi epithetorum opus perfectissimum*. Basel, 1635.
- Ule, Mirjana: *Socialna psihologija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004.
- Ule, Mirjana: *Socialna psihologija: analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2009.
- Vecellio, Cesare: *Degli habitanti antichi et moderni di diverse parti del mondo, libri due*. Venice: Damian Zenaro, 1590.

tremendously. In the early modern period, these ethnic stereotypes were produced and reproduced in multiple languages in multiple countries in Europe.

Various types of sources were interpreted, from paintings, graphics, and literary fragments to dictionaries, playing cards, maps, and books of folk costumes. Various early modern media dealing with Russian and Turkish clothing were selected to explore the spread of ethnic stereotypes. Stereotypes took firmer shape with various nuances and spread directly or indirectly among the literate and illiterate population. To illustrate the pan-European nature of stereotypes about Russians and Turks, the research took into account sources from different languages, traditions, and religions, from the Holy Roman Empire with the Habsburg Monarchy in central Europe to England and France in western Europe.

The point of departure for this article is the Styrian *Völkertafel* (Table of the Nations) and *Laconicum Europae Speculum* (Little Mirror of Europe). Such tables were the pinnacle of stereotyped images, and they offer a great deal of information about early modern European stereotypes. Stereotypes about Russian and Turkish clothing were then traced all the way back to Johann Boemus in the early sixteenth century. The goal was to emphasize the enduring nature of such stereotypes. Stereotypes have often relied on previous literary conventions about certain ethnicities, and so ethnic stereotypes need to be studied in the tradition of the *longue durée*.

Early modern ethnic stereotypes or national characters were not essential categories, but were instead cultural products shaped by processes of ethnographic, historical, sociological, and political self-reflection when meeting others. The examples of Russia and Turkey are interesting because in Europe these two countries have always stood out and been present, but viewed from a distance. The texts and visual images discussed show the persistent nature of such stereotypes throughout the early modern period. The question of whether Europeans considered Russia and Turkey to be part of Europe is complex, and it depends on the context and the source.

**KRŠČANSTVO IN
NARODOTVORNOST**

SIMON MALMENVALL

Kijevska Rusija in Palestina: razumevanje etničnih in konfesionalnih kategorij v potopisu igumana Danijela

Uvod

Pričujoči prispevek izhaja iz vzhodnoslovanskega potopisa o krščanskih svetih krajih Palestine z naslovom *Življenje in romanje Danijela, igumana z Ruske zemlje*. Potopis je nastal v prvem desetletju 12. stoletja in je sestavljen v staroruski¹ redakciji cerkvene slovanščine. Danijelovo *Romanje* sodi v kontekst zgodnjega obdobja križarskih vojn oziroma zgodnje frankovske (»latinske«)² oblasti nad Palestino, sočasno pa pomeni najstarejši znani potopis v vzhodnoslovanski srednjeveški literaturi. To besedilo med drugim prinaša pričevanje o katoliško-pravoslavni odnosih in obstoju različnih etničnih kategorij oziroma etnonimov v Jeruzalemskem kraljestvu, ki je podano »od zunaj«, to je od cerkvenega pisca, prihajajočega iz daljne Kijevske Rusije. Glede na značilnosti, ki ustrezajo njegovi literarni obliki (žanru), Danijelovo besedilo ni osredotočeno niti na predstavljanje družbenih značilnosti katoliško-pravoslavni odnosov niti odnosov med različnimi etničnimi skupinami Palestine tistega časa, saj v prvi vrsti osvetljuje duhovne razsežnosti romanja. Kljub temu je treba omeniti, da avtor *Romanja* obstoj etničnih kategorij

1 Poimenovanje Stara Rusija je slovenska priredba samostalnika ženskega spola *Rus'* (csl. *Русь*). Ime Kijevska Rusija sledi poimenovanju v ruski in zahodni historiografiji, s katerim se označuje najstarejša etapa državnosti v kontekstu srednjeveškega in zgodnje novoveškega pojava Stare Rusije. *Rus'* zaobjema različne politične entitete v vzhodnoslovanskem prostoru, obenem pa tudi nekdanjo etnično skupino, ki jo je mogoče šteti za nekakšno predhodnico današnjih Rusov, Ukrajincev in Belorusov (Malmenvall, *Razvoj cerkvene organizacije*, str. 548).

2 V različnih predmodernih virih, nastalih v vzhodnokrščanskem kulturnem okolju (grško-bizantinskem, slovanskem, bližnjevzhodnem), so pripadniki katoliške Cerkve in prebivalci zahodne Evrope pogosto označevani s posplošenim izrazom »Latinci«.

jasno prepozna – tako v odnosu do staroruske skupnosti kakor tudi prebivalstva Palestine. Na tej podlagi se pričujoči prispevek posveča prav prepoznavanju in interpretaciji v potopisu navzočih etničnih kategorij, s čimer posega na širše področje etničnih identitet v predmodernih oziroma prednacionalnih obdobjih (evropske) zgodovine.

Družbenopolitične razmere v Palestini na začetku 12. stoletja

V zgodnjem obdobju križarskih vojn je med katoliškimi vojskovodji, ki so po večini izhajali z ozemlja današnje Francije, izstopal kralj Balduin I. (vladal 1100–1118). Bil je drugi v vrsti vladarjev Jeruzalemskega kraljestva, ki je bilo ustanovljeno na koncu prve križarske vojne. Za časa vladanja nad Jeruzalemskim kraljestvom, ki se je močno prekrivalo z ozemljem (zgodovinske) Palestine, se je proslavil z naslednjimi dosežki: uspešnim vojskovanjem proti seldžuškim emirjem Sirije na vzhodu in fatimidskim kalifom Egipta na jugu, intenzivnimi obnovitveno-gradbenimi deli na krščanskih svetih krajih, gradnjo obmejnih utrd, oživitvijo romarskih tokov in naseljevanjem katoliških kolonistov iz zahodne Evrope. Poleg tega je Balduin zavzemal položaj neuradnega voditelja »latinskih«³ državnih tvorb,³ ki so se raztezale v dolgem obalnem pasu od Antiohije oziroma Bizantinskega cesarstva na severu do Rdečega morja oziroma Egipta na jugu.⁴

Večino mestnega in podeželskega prebivalstva takratne Palestine so sestavljali arabsko, sirsko in grško govoreči pravoslavni kristjani, imenovani tudi melkiti, med krščanskim prebivalstvom pa so pomemben delež tvorili tudi monofizitski kristjani, zlasti t. i. sirski jakobiti in Armenci.⁵ Politika Balduina I. do nekatoliških kristjanov je bila dvojna: številno manjšinski »latinski«³ Cerkvi je podelil višji pravni status (npr. deklarativna nadrejenost katoliških škofov nekatoliškim), medtem ko je sočasno gojil strpnost do drugih kristjanov, ki so lahko ohranili svoje škofo, živeli po svojih običajih ter bili deležni kraljevih sredstev za obnavljanje starih in gradnjo novih cerkva. Če so v poznejših desetletjih bili občasni spori

3 Te so bile (od severa proti jugu): Edeška grofija, Antiohijska kneževina, Tripolijska grofija in Jeruzalemsko kraljestvo.

4 Runciman, *A History of the Crusades*, str. 4, 6–7, 9–13, 30, 67–68, 70–72, 88–93, 98–99, 107, 126, 134; Riley-Smith, *The Crusades: A History*, str. 26, 30, 42–44, 50–55, 61, 82–84, 90–91, 94–95, 101–102, 107–109; MacEvitt, *The Crusades and the Christian World*, str. 5–7.

5 MacEvitt, *The Crusades and the Christian World*, str. 7–9, 110.

med »latinsko« politično oblastjo in vzhodnokrščanskimi (verskimi) voditelji ter pritiski katoliških vladarjev k sprejetju unije oziroma priključitvi katoliški Cerkvi z upoštevanjem vzhodnih liturgičnih in organizacijskih posebnosti,⁶ tega za obdobje Balduina I. ni mogoče trditi.⁷ Strpnost med katoliškimi in nekatoliškimi kristjani je bila še očitnejša v primeru romarjev, ki so iz različnih evropskih in sredozemskih dežel prihajali v Palestino – vzhodnokrščanski romarji v primerjavi s katoliškimi niso doživljali neenake obravnave.⁸

Avtorstvo in literarne značilnosti *Romanja*

Življenje in romanje Danijela, igumana z Ruske zemlje (csl. *Житъе и хоженъе Даниила, русьскыя земли игумена*), sestavljeno v prvem desetletju 12. stoletja, velja za najstarejši in v naslednjih stoletjih pogosto prepisovani romarski potopis kijevskega obdobja vzhodnoslovanske srednjeveške kulture.⁹ Potopis vzhodnoslovansko zgodovinsko izkušnjo povezuje s »posvečenim« časom in prostorom Palestine, kjer so potekali vsi ključni biblijski dogodki. Z igumanom Danijelom je Kijevska Rusija vzpostavila tako neposredno kakor tudi duhovno in literarno vez z domovino Jezusa Kristusa.

Na podlagi odlomka v prvih vrsticah potopisa¹⁰ je mogoče sklepati, da je Danijelovo potovanje po Sveti deželi trajalo šestnajst mesecev in da mu je za izhodišče poti služil samostanski kompleks oz. Lavra svetega Save (Mar Saba) v soteski nad hudourniškim potokom Cedron med Jeruzalemom in Jeriho, ki jo je na prehodu iz 5. v 6. stoletje ustanovil znani palestinski menih Sava, imenovan tudi Sava Posvečeni. Menih omenjene lavre je bil tudi poimensko navedeni Danijelov vodič, ki je staroruskega igumana in njegove tovariše spremljal na vseh palestinskih

6 Največja in do sodobnega časa ohranjena uniatska skupnost bližnjevzhodnih kristjanov je maronitska Cerkev s svojim jedrom na ozemlju današnjega Libanona, ki je pod okrilje katoliške Cerkve prešla leta 1181. Pregled zgodovine maronitske Cerkve: Mouawad, *Les Maronites. Chrétiens du Liban*.

7 Runciman, *A History of the Crusades*, str. 4, 86–87, 100–101; Riley-Smith, *The Crusades: A History*, str. 53–55, 61–63, 66–69, 72, 75, 83; MacEvitt, *The Crusades and the Christian World*, str. 21, 134.

8 MacEvitt, *The Crusades and the Christian World*, str. 132–133, 135.

9 Seemann, *Igumen Daniil*, str. VII, IX, XXXI, XLI–XLIII, XLIV; Podskal'ski, *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura*, str. 318, 321; Gardzaniti, *U istokov palomničeskoj literatury*, str. 274; Prohorov, *Igumen Daniil i ego »Hoženie«*, str. 10, 12.

10 Prohorov, *»Hoženie« igumena Daniila*, str. 16.

poteh.¹¹ Z upoštevanjem dejstva predhodne igumanove poti iz Kijevske Rusije do Konstantinopla in nato preko Sredozemskega morja do Palestine ter zatem vrnitve v domovino se ponuja domneva, da je njegovo potovanje v celoti trajalo več kot dve leti. Danijel v *Romanju* izrecno ne navaja letnice začetka ali konca svojega potovanja, iz posrednih omemb in splošnega konteksta pa je jasno, da je potekal med frankovskimi vpadi na sirska ozemlja med letoma 1104 in 1108 pod jeruzalemskim kraljem Balduinom I.¹²

Kar je znanega o Danijelu, je opisano edinole v njegovem potopisu.¹³ Iz *Romanja* je mogoče ugotoviti zgolj to, da je bil Danijel iguman oziroma predstojnik nekega nenavedenega samostana na ozemlju Kijevske Rusije. O Danijelovem geografskem poreklu je mogoče domnevati na podlagi primerjave med rekama Snov in Jordan. Iguman namreč na dveh mestih starorusko reko Snov, ki izvira v okolici mesta Starodub v današnji jugozahodni evropski Rusiji in se izliva v Desno pri Černigovu na severovzhodu današnje Ukrajine, primerja z Jordanom. Tako za Snov kakor tudi za Jordan trdi, da tečeta hitro in zavito, enaki naj bi bili tudi po globini in širini.¹⁴ Od tod je mogoče domnevati, da je iguman Danijel živel v južnih predelih Kijevske Rusije v okolici Černigova, morebiti pa je s tega območja celo izhajal.¹⁵ Njegovo delovanje v černigovski pokrajini lahko dodatno podpira omemba černigovskega kneza Olega (krstno Mihela) Svjatoslaviča (1094–1096), ki je v skladu z Danijelovim pričevanjem dve leti izgnanstva, ki je bila posledica vojskovanja med staroruskimi knezi, preživel na otoku Rodos. Omembe Olegovega izgnanstva na Rodosu ni mogoče zaslediti v nobenem drugem vzhodnoslovanskem ali bizantinskem viru.¹⁶ Zdi se, da je Danijel dobro poznal in posledično omenjal določene dogodke, osebnosti in geografske značilnosti pokrajine, ki mu je bila (najbolj) domača.

Med izvirno vzhodnoslovansko srednjeveško literaturo so prevladovala dela zgodovinskega značaja, ki jih je mogoče uvrščati v letopisno ali hagiografsko zvrst. V isto skupino, posvečeno zgodovinsko-teološkimi vidikom stvarnosti, sodijo tudi romarski potopisi, ki navadno obravnavajo Palestino, meniško goro Atos ali Konstantinopol.¹⁷ Staroruska potopisna literatura se ob svojem nastanku za časa

11 Prav tam, str. 32, 34, 147.

12 Ščapov, *Pis'mennye pamjatniki*, str. 85; Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 92.

13 Seemann, *Igumen Daniil*, str. VII; Garzaniti, *Itinerario in Terra santa*, str. 19.

14 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 50, 52, 98.

15 Prohorov, *Igumen Daniil i ego »Hoženie«*, str. 10.

16 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 20, 137.

17 Seemann, *Die altrussische Wallfahrtsliteratur*, str. 11–13, 76–77, 139, 144, 191; Podskal'ski, *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura*, str. 318.

igumana Danijela ni mogla opreti na dolgo literarno izročilo. Srednjeveško latinsko izročilo romarskih potopisov, ki je ne le po svojem obsegu, temveč tudi vsebinski in slogovni kakovosti presehalo bizantinsko, se je na začetku 12. stoletja komaj začelo oblikovati.¹⁸ Kljub temu igumanovo delo izkazuje nekaj oprijemljivejših sorodnosti prav z latinskim izročilom romarskih potopisov – kakor v latinskem izročilu je tudi *Romanje* zasnovano kot osebno versko pričevanje nad Palestino navdušenega potopisca in hkrati duhovno izgrajujoče branje za tiste, ki Svete dežele (morda) nikoli ne bodo obiskali. Podobno velja tudi za opise dolge poti do Palestine, ki so v bizantinskem izročilu romarskih potopisov navadno izpuščeni, v latinskem, kakor pri *Romanju*, pa pomenijo njen sestavni del. V *Romanju* je, kakor v latinskih potopisih, največ pozornosti namenjene božjemu grobu in nad njim zgrajeni baziliki Kristusovega vstajenja.¹⁹ Iz navedenega je mogoče ugotoviti, da Danijelovo *Romanje* priča o ustvarjalnem vključevanju Kijevske Rusije v širšo evropsko srednjeveško kulturo.

Romanje sestavljajo trije geografsko in časovno zaokroženi pripovedni sklopi: pot v Sveto deželo do Jeruzalema, opis palestinskih mest in nato vrnitev v Jeruzalem; opis poti po Galileji; pričevanje o čudežu velikonočne luči v Jeruzalemu. V Danijelovem potopisu je največ besed namenjeno Jeruzalemu, poleg tega se celotna obravnava Svete dežele začneja in zaključuje prav v tem mestu – to služi kot središče, okrog katerega se zgošča celotno potovanje in glede na katerega so presojani vsi ostali obiskani kraji. Jedro *Romanja* tvori natančno opisovanje svetih krajev, različnih stavb (zlasti cerkva) in relikvij, ki ga spremljajo potopiščevi prvoosebni komentarji ter povzemanje biblijskih in legendarno-apokrifnih zgodb, nanašajočih se na opisovane svete kraje.²⁰ Ko Danijel piše o Sveti deželi, skoraj nič ne poroča o življenju krajevnega prebivalstva, niti ga posebej ne zanimajo tamkajšnje družbenopolitične razmere. V tem kontekstu je pomenljivo, da med vsemi prebivalci Palestine, razen kralja Balduina, nikogar ne navaja poimensko. Danijela zanima predvsem ubeseditev lastne soudeležbe v »svetem prostoru«, pričujočem o »božji moči«, ki se razodeva skozi zgodovino. V skladu z obravnavanim potopisom se kot posvečena kažejo vsa zgodovinska obdobja – od stvarjenja sveta in prvega

18 Gardzaniti, U istokov palomničeskoj literatury, str. 270, 322; Prohorov, Igumen Daniil i ego »Hoženie«, str. 5, 7.

19 Seemann, *Die altrussische Wallfahrtsliteratur*, str. 37–38, 45; Podskal'ski, *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura*, str. 324; Gardzaniti, U istokov palomničeskoj literatury, str. 323–324, 327.

20 Seemann, *Igumen Daniil*, str. XII, XVIII; Garzaniti, *Itinerario in Terra santa*, str. 21–24, 30–31; Gardzaniti, U istokov palomničeskoj literatury, str. 277–278, 296.

človeka Adama, čigar lobanja po pričevanju *Romanja* leži ob vznožju Golgote,²¹ pa vse do Danijelove sodobnosti, ko mu je po »božji milosti« v imenu celotne »Ruske zemlje« uspelo postaviti svetilko na Kristusov grob.²²

Romanje v luči etničnih in konfesionalnih kategorij

Čprav glede na značilnosti, ki ustrezajo njegovi literarni obliki (žanru), Danijelovo *Romanje* ni osredotočeno niti na predstavljanje družbenih značilnosti katoliško-pravoslavnih odnosov niti odnosov med različnimi etničnimi skupinami Palestine tistega časa, avtor omenjenega potopisa obstoj etničnih kategorij jasno prepozna – tako v odnosu do staroruske skupnosti kakor tudi prebivalstva Palestine. Pri tem je Danijelova raba etnonimov tesno povezana z izrazi, označujočimi versko oziroma konfesionalno pripadnost, ki kažejo na igumanovo privrženost pravoslavju in hkrati dvoumen odnos do katoliškega sveta. Ti izrazi v danem primeru zadevajo potopiščevo posredno obravnavo katoliške, po njegovih besedah »latinske« ali »frankovske«, in pravoslavne, po njegovih besedah tudi »pravoverne« ali »grške«, skupnosti. Danijelovo razumevanje etničnih kategorij tako potrjuje splošno prepričanje v (post)modern zgodovinopisju, da je bila v srednjem veku verska (samo)opredelitev – v nasprotju z etnično – ena najpomembnejših in najočitnejše izraženih.²³

Romanje se pričinja z naslednjimi besedami:

Jaz, nevredni iguman Danijel z Ruske zemlje [...] sem si zaželel videti sveto mesto Jeruzalem in Obljubljeno deželo. In po božji milosti sem prispel do svetega mesta Jeruzalem in videl svete kraje, prehodil celotno Galilejsko deželo in okrog svetega mesta Jeruzalem po svetih krajih, kjer je Kristus naš Bog hodil s svojimi nogami in po tistih svetih krajih pokazal velike čudeže.²⁴

21 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 30.

22 Prav tam, str. 122, 124.

23 O teoretičnem okviru proučevanja etničnih kategorij pred moderno »nacionalno« dobo: Armstrong, *Nations before Nationalism*; Schulze, *Država in nacija*, str. 13–100; Smith, *Ethno-Symbolism and Nationalism*.

24 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 15. Prevod odlomkov *Romanja* (iz cerkvene slovanščine v slovenščino) je opravil avtor pričujočega prispevka.

Ko Danijel na začetku svojega potopisa bralcu predstavlja samega sebe in izreka zahvalo Bogu za opravljeno romanje v deželo, ki si jo je želel videti, sebe dojema kot igumana z »Ruske zemlje« (csl. *руська земля*). Samega sebe očitno v prvi vrsti ne šteje za predstavnika določenega kraja ali pokrajine, celo ne za pripadnika določenega samostana, temveč se ima za predstavnika širšega geografsko-etničnega prostora, iz katerega izhaja. Njegovo potovanje v Palestino je prvenstveno romanje človeka z »Ruske zemlje«, ki se je tam srečal z določenimi ljudmi in občutil (videl, slišal, tipal, vonjal) vse (zanj) pomembne svete kraje in predmete oziroma relikvije. Na božji grob namreč postavi svojo svetilko »v imenu celotne Ruske zemlje«, ²⁵ v prvi osebi pa poudarja naslednje: »Na nobenem svetem kraju nisem pozabil imen ruskih knezov in kneginj in njihovih otrok, škofov, igumanov, bojarjev in svojih duhovnih otrok in vseh kristjanov nikoli nisem pozabil, temveč sem se jih spominjal na vseh svetih krajih.« ²⁶ Za Danijela je v Sveti deželi njegova domovina vseskozi duhovno prisotna. To se med drugim odraža tudi v omembi preostalih staroruskih romarjev, ki so se na velikonočno vigilijo mudili v baziliki božjega groba – »vsi sopotniki, ruski sinovi, ki so se zbrali tisti dan, Novgorodčani in Kijevčani.« ²⁷ V tem kontekstu je pomenljivo, da med vsemi prebivalci Palestine, razen kralja Balduina, nikogar ne navaja poimensko, temveč omenja zgolj osebe, ki izvirajo iz Stare Rusije. Med temi omenja dva romarja po imenu Izjaslav Ivanovič in Gorodislav Mihajlovič Kašička. ²⁸ Poimensko navaja tudi nekatere staroruske kneze, za katere je posebej molil ob postavitvi svetilke na Kristusov grob. Pri tem navaja tako njihova domača oziroma slovanska kot tudi krstna imena. Gre za naslednje kneze: Mihaela-Svjatopolka, Vasilija-Vladimirja, Davida Svjatoslaviča, Mihaela-Olega, Pankracija-Svjatoslava in Gleba Menskega. ²⁹

Vsebinski in literarni vrhunec *Romanja* je zadnji del potopisa, posvečen pričevanju o velikonočni vigiliji v baziliki Kristusovega vstajenja nad božjim grobom. Danijel namreč opisuje navzočnost na najsvetejšem kraju v Sveti deželi v najbolj prazničnem času liturgičnega leta.

In resnično sem na lastne grešne oči videl, kako se sveta luč spušča k življenju ustvarjajočemu grobu našega Gospoda Jezusa Kristusa. [...] Na veliki petek po večernicah očistijo Gospodov grob in pomijejo vse svetilke

25 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 122.

26 Prav tam, str. 132.

27 Prav tam, str. 130.

28 Prav tam, str. 34, 130.

29 Prav tam, str. 134.

in nalijejo čistega olja brez vode – zgolj in samo olja. In svetilke okujejo v dragocene obloge in teh svetilk ne prižigajo, temveč te svetilke pustijo neprižgane. In grob zapečatijo ob drugi uri ponoči. In takrat ugasnejo vse svetilke in sveče po vseh cerkvah v Jeruzalemu. Takrat sem jaz slab, nevreden na tisti petek ob prvi uri podnevi šel k onemu knezu Balduinu in se mu poklonil do tal. On pa je videl mene slabega in me poklical k sebi z ljubeznijo in mi rekel: 'Kaj želiš, ruski iguman?' Dobro me je namreč poznal in zelo me je imel rad, on je kreposten mož in zelo ponižen in niti malo prevzeten. Jaz pa sem mu rekel: 'Moj knez, moj gospod! Prosim te: zavoljo Boga in ruskih knezov mi dovoli, da tudi sam postavim svojo svetilko na sveti grob v imenu celotne Ruske zemlje!' Takrat mi je z resnostjo in ljubeznijo dovolil postaviti svetilko na Gospodovem grobu in poslal z menoj moža, svojega najboljšega služabnika, k oskrbniku [cerkve] svetega vstajenja in k temu, ki ima ključ od groba. In oskrbnik in ključar svetega groba sta mi naročila, naj prinesem svojo svetilko z oljem. Jaz sem se jima poklonil, šel z veliko radostjo in kupil zelo veliko stekleno svetilko in jo do konca nalis s svetim oljem in jo prinesel h Gospodovemu grobu, ko je bil že večer. [...] On [ključar] mi je odprl sveta vrata in mi naročil, naj vstopim s svetilko, in tako je samo mene bosega povedel v sveti Gospodov grob [...] in mi naročil, naj postavim svetilko na Gospodov grob. In s svojima grešnima rokama sem postavil [svetilko] k nogam, kjer so ležale prečiste noge našega Gospoda Jezusa Kristusa. Pri glavi namreč stoji grška svetilka, na prsih pa je bila postavljena svetilka [Lavre] svetega Save in vseh samostanov. [...] In takrat [pri vigiliji v soboto zvečer] so se prižgale te tri svetilke.³⁰

Zgornji odlomek pomeni teološko in patriotsko jedro celotnega *Romanja*. Iz njega je mogoče razbrati, da Danijel samega sebe dojema v prvi vrsti kot predstavnika svoje domovine, to je »Ruske zemlje«. Tako ga je očitno razumel tudi jeruzalemski kralj Balduin I. – naslovil ga je z besedno zvezo »ruski iguman«. Danijelova pripadnost staroruski domovini je še bolj opazna z upoštevanjem njegovega cilja. Na božji grob – ne ob grob ali nadenj, temveč neposredno nanj – je namreč položil svetilko »v imenu celotne Ruske zemlje« in ne katere določene vzhodnoslovanske kneževine takratnega časa, da bi tako izrazil duhovno prisotnost Kijevske Rusije v Sveti deželi in obenem pri Bogu izprosil poseben blagoslov

³⁰ Prav tam, str. 122, 124.

za celotno starorusko etnično-politično skupnost. S postavitvijo svetilke na božji grob, osrednji in najsvetejši kraj celotnega krščanskega sveta, je bila Kijevska Rusija simbolno pridružena posvečenemu času in prostoru, zgoščenemu v Sveti deželi. S tem, ko je Danijelu »po božji milosti« uspelo postaviti svetilko »v imenu celotne Ruske zemlje« skupaj z »grško« svetilko in svetilko Lavre svetega Save, pa se je Kijevska Rusija simbolno pridružila tistim delom oziroma skupnostim krščanskega sveta, ki jim je bilo v skladu s takratnim običajem zaradi njihovega ugleda dovoljeno redno postavljati svetilke na božji grob.

Danijelova domovina je, zahvaljujoč isti »božji milosti«, dosegla še večjo čast že naslednji večer pri velikonočni vigiliji, ko se je čudežno prižgala tudi svetilka, postavljena na grob »v imenu celotne Ruske zemlje«. Izhajajoč iz Danijelove pripovedi je čudež z velikonočno lučjo pomenil znak posebne božje naklonjenosti do Kijevske Rusije. Vse omenjeno priča o tem, da je sestavljavec *Romanja* s svojim romarskim potopisom (med drugim) imel namen dokazati sledeče: Kijevska Rusija je s svojim neposrednim stikom s Sveto deželo, postavitvijo svetilke na božji grob ter velikonočnim čudežem postala duhovno enakovredni in polnopravni del krščanskega sveta, vključenega v zgodovino odrešenja.³¹ Glede na preostale versko in patriotsko zaznamovane vire staroruskega literarnega izročila med sredino 11. in sredino 12. stoletja – *Pripoved o minulih letih* (letopis), *Beseda o postavi in milosti* (pridiga), *Branje o Borisu in Glebu* (hagiografija) – je mogoče skleniti, da je v Danijelovem *Romanju* podana utemeljitev dokončne vključitve Stare Rusije v kontekst teološke interpretacije svetovne zgodovine. V nasprotju z drugimi naštetimi viri je geografsko, zgodovinsko in obenem teološko obzorje *Romanja* precej širše. Ne ukvarja se namreč prvenstveno s starorusko izkušnjo samo po sebi, temveč jo nadgrajuje z izrazito univerzalistično izkušnjo, saj jo vključuje v splošnokrščanski okvir Svete dežele, kjer so se odvijali vsi ključni tako starozavezni kot tudi novozavezni dogodki in kjer se je po Jezusu Kristusu izvršilo odrešenje človeštva.

Na koncu svojega potopisa iguman Danijel poudarja, da je molil in izprosil božjo pomoč za staroruske kneze in svojo domovino. Med drugim trdi, da je za staroruske kneze molil najprej – celo pred prošnjami za odpuščanje svojih grehov. To je še eden izmed izrazov, ki priča, da se je istovetil s Staro Rusijo in hotel delovati kot njen predstavnik v Sveti deželi. Molitev za različne in obenem

31 O pojmu zgodovine odrešenja in njeni (patriotsko naravnani) refleksiji v narativnih virih Kijevske Rusije: Malmenvall, *Beseda o postavi in milosti*, str. 8–29; isti, *Narativni teksti o Borisu in Glebu*, str. 312–322; isti, *Zgodovina odrešenja*, str. 67–78.

poimensko navedene staroruske kneze priča tudi o Danijelovi želji, da bi zaobjel celotno Kijevisko Rusijo in bralca opozoril na potrebnost njene (politične) enotnosti. Veliko število predstavnikov staroruske posvetne oblasti in posledično njeno razdrobljenost je tako skozi skupno molitev in zaobjetje v pojmu »Ruska zemlja« umestil v zaključeno celoto.

In Bog je temu priča in sveti Gospodov grob, da na nobenem svetem kraju nisem pozabil imen ruskih knezov in kneginj in njihovih otrok, škofov, igumanov in bojarjev in svojih duhovnih otrok in vseh kristjanov nisem nikoli pozabil, temveč sem se jih spomnil na vseh svetih krajih. Najprej sem se poklanjal za vse kneze in potem pomolil za odpuščanje svojih grehov. In za to se zahvaljujem dobremu Bogu, da je meni slabemu naklonil napisati imena ruskih knezov v lavri pri svetem Savi; in sedaj se njihova imena z imeni njihovih žena in otrok omenjajo v jektenijah [/liturgičnih prošnjah]. To so njihova imena: Mihael-Svjatopolk, Vasilij-Vladimir, David Svjatoslavič, Mihael-Oleg, Pankracij Svjatoslavič, Gleb Menski. Takoj ko sem se spomnil njihovih imen, takoj sem jih zapisal. Poleg tega, da sem za vse ruske kneze, sem pri Gospodovem grobu in na vseh svetih krajih [molil] tudi za bojarje. In odpel sem liturgije za ruske kneze in za vse kristjane, [zanje] petdeset liturgij, za pokojne pa sem odpel štirideset liturgij.³²

Glede igumanovega odnos do katoliške skupnosti je vredno najprej omeniti njegovo obravnavo kralja Balduina I., ki ga prikazuje v izrazito svetli luči.³³ V *Romanju* namreč piše, da ga je Balduin »zelo dobro poznal« in ga imel »zelo rad«.³⁴ Prav tako ga označuje za »krepostnega moža in zelo ponižnega in niti malo prevzetnega«.³⁵ Balduinova naklonjenost se je po Danijelovem pričevanju najmočneje izrazila takrat, ko je njega in njegove tovariše »radostno pozval, naj gredo z njim« do Tiberijskega morja.³⁶ Tako je igumanova skupina tiste kraje, ki so bili pogosto podvrženi vpadam muslimanskih roparjev in vojsk iz Sirije, prepotovala »brez strahu in zločinov« ob zaščiti Balduinove vojske.³⁷ Varen prehod do Tiberijskega

32 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 132, 134.

33 Garzaniti, *Itinerario in Terra santa*, str. 38.

34 Prohorov, »Hoženie« igumena Daniila, str. 122.

35 Prav tam, str. 122.

36 Prav tam, str. 92.

37 Prav tam, str. 92.

morja je Danijelu in njegovim sopotnikom tudi omogočil, da so obiskali svete kraje, povezane s Kristusovim zemeljskim življenjem – kot denimo Nazaret, goro Tabor in Kano Galilejsko.³⁸ Verjetnost, da bi Balduin s svojo vojsko jezdil do Jordana prav in zgolj zaradi Danijela, je zelo majhna. Srečanje med Danijelom in jeruzalemskim kraljem je zato smiselno povezati z Balduinovim bojnim pohodom proti Tohtehinu (vladal 1104–1128), seldžuškemu emirju Damaska, ki je potekal leta 1106. Potujoči Danijel je tako Balduina nepričakovano srečal prav na tem pohodu, kralj pa ga je kot cerkvenega hierarha in romarja iz daljne dežele vzel pod svojo zaščito, da bi ga na svoji poti do Damaska odložil ob Tiberijskem morju. Pohod na Damask je bil kmalu prekinjen zaradi novice o sočasnem vdoru fatimidskih čet iz Egipta, ki so zavzele mesto Jafa.³⁹ Katoliški vojščaki so se bili zato prisiljeni umakniti in Danijel, ki je deset dni preživel v Tiberiji ob Tiberijskem morju, »dokler ni prišel kralj Balduin s tiste vojne proti Damasku«, ⁴⁰ je s kraljem prišel nazaj v Jeruzalem.

Na podlagi Danijelove obravnave kralja Balduina je mogoče sklepati, da je potopiščev odnos do križarjev oziroma Frankov na splošno dober. Od tod veje posredno izražanje hvaležnosti križarjem, da so romarjem zagotovili prost prehod v Palestino in obranili tamkajšnje kristjane pred muslimanskim preganjanjem. Sodeč po Danijelovem pričevanju se je do njega samega, njegovega krajevnege vodiča iz Lavre svetega Save in pravoslavnih vernikov iz Stare Rusije, ki so potovali skupaj z njim, Balduin vedel prijazno. Zdi se, da je bila naklonjenost obojestranska, konfesionalne razlike pa očitno niso igrale pomembne vloge. V zelo podobnem duhu je napisan tudi odlomek o Danijelovem obisku Nazareta, kjer si je skupaj s svojimi tovariši ogledal ostanke hiše svetega Jožefa, Marijinega ženina. Ko potopisec pripoveduje o tem dogajanju, nedvoumno hvali gostoljubnost katoliške skupnosti – v tem primeru jo označuje z izrazom »Franki« (csl. *фрязи*) – in njeno skrb za omenjeni sveti kraj. »Ta kraj je bil nekoč zapuščen, zdaj pa so ta kraj obnovili Franki in ga dobro uredili. In tu je latinski škof, zelo bogat, in ta vlada nad tem svetim krajem. In počastili so nas z dobro pijačo in jedačo in vsem [ostalim].«⁴¹

Najočitnejši izraz dobrih ali vsaj strpnih odnosov med katoliško in pravoslavno skupnostjo na ozemlju Palestine med Danijelovim potovanjem je pričevanje o skupnem obhajanju velike noči na skupno priznanem najsvetejšem kraju, to je v baziliki nad božjim grobom, z navzočnostjo jeruzalemskega kralja Balduina. V

38 Prav tam, str. 9.

39 Runciman, *A History of the Crusades*, str. 72, 88–91.

40 Prohorov, »Hoženie« *igumena Daniila*, str. 100.

41 Prav tam, str. 116.

tem sklopu potopisec znova izpostavlja Balduinovo prijaznost, saj mu je dovolil postaviti svetilko na sam božji grob in ga med vigilijo poslal na dobro mesto na enem izmed korov tik nad vrati v božji grob, od koder je lahko pozorno spremljal dogajanje.⁴²

Takrat sem jaz slab, nevreden na tisti [veliki] petek [...] šel k onemu knezu Balduinu. [...] On pa [...] me je poklical k sebi z ljubeznijo in mi rekel: 'Kaj želiš, ruski iguman?' Dobro me je namreč poznal in zelo me je imel rad, on je kreposten mož in zelo ponižen in niti malo prevzeten. Jaz pa sem mu rekel: 'Moj knez, moj gospod! Prosim te: zavoljo Boga in ruskih knezov mi dovoli, da tudi sam postavim svojo svetilko na sveti grob v imenu celotne Ruske zemlje!' Takrat mi je z resnostjo in ljubeznijo dovolil postaviti svetilko na Gospodovem grobu. [...] In oskrbnik in ključar svetega groba sta mi naročila, naj prinesem svojo svetilko z oljem. [...] On [/ključar] mi je odprl sveta vrata in mi naročil, naj vstopim s svetilko, in tako je samo mene bosega povedel v sveti Gospodov grob [...] in mi naročil, naj postavim svetilko na Gospodov grob. In s svojima grešnima rokama sem postavil [svetilko] k nogam, kjer so ležale prečiste noge našega Gospoda Jezusa Kristusa. Pri glavi namreč stoji grška svetilka, na prsih pa je bila postavljena svetilka [Lavre] svetega Save in vseh samostanov. [...] In takrat [/pri vigiliji v soboto zvečer] so se prižgale te tri svetilke.⁴³

Kljub skupnemu obhajanju velikonočne vigilije Danijel jasno uvaja razliko med »Latinci« (csl. *латиняньѣ*) oziroma katoliki na eni strani in pravoslavni na drugi, ki jih imenuje z izrazom »pravoverni« (csl. *правовѣрнии*), s katerim poudarja, da prava krščanska vera ni (povsem) ohranjena v katoliški, temveč le pravoslavni Cerkvi. Razliko med »pravovernimi« in »Latinci« dodatno podkrepljuje z opazko, s katero smeši petje katoliških duhovnikov. Trdi namreč, da so pravoslavni popje in menihi večernice nad božjim grobom »peli«, »Latinci« pa so pri velikem oltarju »vreščali« (csl. *вещали*).⁴⁴ Najbolj so razlike med katoliško in pravoslavno skupnostjo izpostavljene v kontekstu čudeža z »nebeškim ognjem« na velikonočno vigilijo v baziliki Kristusovega vstajenja. Danijel v svojem

⁴² Prav tam, str. 126, 128.

⁴³ Prav tam, str. 122, 124.

⁴⁴ Prav tam, str. 126, 128.

potopisu kljub pozitivnemu prikazovanju Balduina in Frankov daje jasno vedeti, da je pravoslavna vera zanj edina prava. Ob pripovedi o vsakoletnem čudežu samodejnega prižiga ognja med velikonočno vigilijo v baziliki Kristusovega vstajenja sicer res znova izreka pohvalo Balduinu, da mu je dovolil obesiti in prižgati svetilko ob božjem grobu.⁴⁵ Toda sočasno poudarja, da je na lastne oči videl, kako so se pri Kristusovem grobu prižgale grške svetilke in skupaj z njimi svetilka, ki jo je v imenu celotne Stare Rusije postavil on sam, medtem ko so katoliške – oziroma frankovske, kakor jih imenuje – ostale ugasnjene.⁴⁶ To je po Danijelovem prepričanju čudežna potrditev pravovernosti pravoslavne Cerkve in pričevanje o okrnjenosti katoliške. S tem potopisec vzpostavlja napetost med dvema vrstama obrambe krščanskih svetinj – neposredno obrambo Palestine, ki jo opravljajo katoliški križarji, in duhovno obrambo čistosti krščanske vere, ki jo opravlja zgolj pravoslavna Cerkev.

Namesto zaključka: interpretacija Danijelovega odnosa do »drugega«

Romanje je najstarejši znani staroruski potopis. Med drugim prinaša dragoceno pričevanje o katoliško-pravoslavni odnosih in obstoju različnih etničnih kategorij oziroma etnonimov na ozemlju Jeruzalemskega kraljestva, ki je podano »od zunaj«, to je od cerkvenega pisca, prihajajočega iz daljne Kijevske Rusije. Glede na značilnosti, ki ustrezajo njegovi literarni obliki (žanru), Danijelovo besedilo ni osredotočeno niti na predstavljanje družbenih značilnosti katoliško-pravoslavni odnosov niti odnosov med različnimi etničnimi skupinami Palestine tistega časa, saj v prvi vrsti osvetljuje duhovne razsežnosti romanja. Kljub temu je treba posebej omeniti, da avtor *Romanja* obstoj etničnih kategorij jasno prepozna – tako v odnosu do staroruske skupnosti kakor tudi prebivalstva Palestine. V tem pogledu Danijel samega sebe imenuje »ruski iguman« in se nasploh prikazuje kot predstavnik svoje domovine, to je »Ruske zemlje«. Tako svojo (staro)rusko identiteto uporablja kot prepoznavni oziroma ločitveni element, ki zaznamuje njegov položaj v odnosu do »drugega«, v danem primeru prebivalstva in katoliške oblasti Palestine na začetku 12. stoletja. Potopiščevo razumevanje samega sebe je tako mogoče povezati s splošnimi teoretičnimi zaključki nemškega zgodovinarja Hagenja Schulzeja

45 Prav tam, str. 122.

46 Prav tam, str. 124.

(1943–2014), ki glede obstoja etničnih kategorij v predmodernih obdobjih trdi, da te po eni strani niso imele odločilnega pomena pri oblikovanju takratnega razumevanja stvarnosti in sveta, po drugi strani pa jih je v zgodovinskih virih občasno opaziti takrat, kadar so bili določeni posamezniki ali skupine podvržene »srečevanju« (bodisi miroljubnemu bodisi sovražnemu) z »drugim«. Etnične kategorije so tako situacijsko ozaveščale ali na novo ustvarjale kolektivno »samobitnost« na podlagi (domnevne) rodovne ali geografske sorodnosti pripadnikov določene skupine.⁴⁷ Mehanizem situacijskega vzpostavljanja etničnih kategorij na podlagi »srečevanja« z »drugim« je nadalje mogoče vzporejati s temeljnim načelom ruske semiotične šole oziroma njenega glavnega predstavnika Jurija Lotmana (1922–1993), ki v središče svoje teorije postavlja pojem odnosa in primerjave – prepoznavanje in vrednotenje kakršnegakoli elementa kulture (od filozofsko-teoloških sistemov do posameznega umetniškega dela) vselej poteka v odnosu do »drugega«, ki svoj obstoj dobiva šele v »srečanju« z njim, brez katerega sebe ne more dojemati kot nečesa samostojnega, kot nečesa, kar se od »drugega« razlikuje.⁴⁸

Pri Danijelovi obravnavi »drugega« je treba omeniti dejstvo, da njegovega glavnega »drugega« ne pomeni določena etnična skupina na ozemlju Palestine, temveč tamkajšnja katoliška skupnost – v središču tovrstnega zanimanja torej niso etnične, temveč konfesionalne kategorije. O tem med drugim priča potopiščevo nedosledno poimenovanje, saj »Franke« enači s katoliki, te pa na drugih mestih imenuje »Latinci«. Do njih zavzema dvoumen odnos, pri čemer izraža svojo človeško naklonjenost »Latincem« kot branilcem krščanskih svetih krajev, obenem pa izpostavlja njihovo »nepravovernost« v primerjavi z njegovo lastno konfesionalno skupnostjo. V kontekstu katoliško-pravoslavnih odnosov izkazuje Danijelov potopis določeno značilnost, ki ga približuje pisanju takratnih zgodovinskih virov oziroma literarnih tekstov – npr. *Kronike* jakobitskega patriarha Mihaela s konca 12. stoletja –, nastalih prav v vzhodnokrščanskih (pravoslavnih, jakobitskih, armenskih) kulturnih sredinah na ozemlju Palestine in preostalih dežel vzhodnega Sredozemlja pod »latinsko« oblastjo. Kakor v teh literarnih tekstih se tudi Danijel v *Romanju* ne izogiba omenjanju doktrinarnih in liturgičnih razlik med svojo lastno skupnostjo in vladajočimi katoliki, pri čemer zagovarja pravovernost svoje strani. Po drugi strani, kakor v takratnih krajevnih vzhodnokrščanskih tekstih, pa se ne posveča delovanju »latinske« oblasti, prav tako ne osvetljuje odnosov med katoliki in vzhodnimi kristjani (v tem primeru

47 Schulze, *Država in nacija*, str. 13–100.

48 Lotman, *Znotraj mislečih svetov*.

pravoslavnimi) na ravni družbenopolitičnega življenja.⁴⁹ V nekonfesionalnem ključu celo hvali Balduinovo gostoljubnost in skrb »Latincev« za skupne svete kraje krščanstva. Na podlagi predstavljenega je smiselno zaključiti naslednje: Danijelova osebna izkušnja, žanrska zamejenost romarskega potopisa in splošno razpoloženje izobražencev iz vrst palestinskih vzhodnih kristjanov do »latinske« oblasti je igumanovo pričevanje izoblikovalo v tekst, v katerem katoliške skupnosti ni mogel prikazovati v negativni luči. Kljub temu pa je o njej pisal kot o svojem »drugem«, vzpostavljajoč vrednostno razliko med »nami« (pravoslavnimi, pravovernimi) in »njimi« (»Latinci«, nepravovernimi).

Strpnost do katolikov, ki jo iguman izraža v *Romanju*, je mogoče primerjati z nekoliko drugačnim, a vendarle podobnim odnosom do pravoslavnih in preostalih vzhodnih kristjanov, ki ga na drugi strani izpričujejo »latinski« teksti (kronike, kraljeva pisma, kraljeve in cerkvene listine), nastali v 12. stoletju na ozemlju Jeruzalemskega kraljestva. Frankovski viri krajevne vzhodne kristjane nikoli izrecno ne označujejo za heretike. Še več, nosilci ali predstavniki tamkajšnje katoliške politične in cerkvene elite se na tekstualni ravni izogibajo tudi kakršnemukoli kategoriziranju in pojasnjevanju teološkega ozadja vzhodnokrščanskih skupnosti. »Latinsko« dojemanje omenjenih skupnosti tako zaznamujeta nenatančnost in molk. V tem kontekstu Franki izpostavljajo zgolj jezikovne razlike. Krajevne vzhodne kristjane namreč – glede na njihov govorjeni ali liturgični jezik – navadno poenostavljeno imenujejo Grke (lat. *Graeci*), Sirce (lat. *Suriani*) in Armence (lat. *Armeni*). Grki tako pomenijo kristjane, ki govorijo ali izvajajo liturgijo v grščini, Sirci v arabščini ali sirščini, Armenci pa v armenščini. Navedeni izrazi so v konfesionalno-teološkem pogledu pomanjkljivi. Največ nejasnosti prinaša oznaka Sirec – ta pomeni arabsko ali sirsko govorečega kristjana, ki pa je lahko pripadal pravoslavni (melkitski), jakobitski ali maronitski (uniatski) Cerkvi. Podobno so bili Grki lahko tudi arabsko ali sirsko govoreči melkiti, ki so zahajali v cerkve z grškim liturgičnim jezikom. Tovrstna poenostavljena terminologija nadalje v dve skupini ločuje prebivalstvo, ki je konfesionalno pripadalo isti Cerkvi – melkiti, ki so lahko govorili v grškem, arabskem ali sirskega jeziku, so bili združeni pod isto cerkveno organizacijo in si neredko delili iste cerkve, čeprav jih je frankovsko dojemanje delilo na Grke in Sirce. Predstavljena terminološka nenatančnost še ne omogoča sklepa, da palestinska frankovska elita v stvarnem življenju ni vedela za teološke razlike in ostala razmerja med različnimi krščanskimi skupnostmi, temveč pričuje o tem, da tovrstnih razlik na tekstualni ravni ni želela poudarjati ter se

49 MacEvitt, *The Crusades and the Christian World*, str. 22–23.

je tako v duhu strpnega sobivanja in obenem vzdrževanja lastne oblasti oziroma družbenega miru zavestno izogibala neposrednemu govorjenju o pravovernih in heretikih.⁵⁰ Podobni zadržanosti sledi tudi iguman Danijel: jedra njegovega poto-pisa katoliško-pravoslavni odnosi ne zasedajo; ko pa o njih spregovori, katoliško stran po večini prikazuje pozitivno, čeprav jo hkrati dojema kot svojega »drugega«. Omenjeno ne pomeni, da se je Danijel pri osvetljevanju katoliško-pravoslavnih odnosov neposredno zgledoval po katerem od »latinskih« virov, temveč to, da si je med svojim romanjem ustvaril vtis o zapletenosti konfesionalnih razmer ter ponotranjil vzdušje strpnega sobivanja in sodelovanja krščanskih skupnosti pri ohranjanju spomina na kraje, povezane z življenjem Jezusa Kristusa, ki ni potrebovalo jasnih terminoloških in teoloških razmejitev.

Viri in literatura

Literatura in objavljeni viri

- Armstrong, John A.: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Gardzaniti, Marčelo: U istokov palomničeskoj literatury Drevnej Rusi: »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju zemlju. »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju Zemlju v načale XII v. (ur. Gelian M. Prohorov). Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Olega Abyško, 2007, str. 270–338.
- Garzaniti, Marcello (ur.): *Itinerario in Terra santa*. Rim: Città Nuova Editrice, 1991.
- Lotman, Jurij M.: *Znotraj mislečih svetov: Človek – tekst – semiosfera – zgodovina*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2006.
- MacEvitt, Christopher H.: *The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008.
- Malmenvall, Simon: Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijevski Rusiji. *Zgodovinski časopis*, 71, 2017, št. 1–2, str. 8–29.
- Malmenvall, Simon: Narativni teksti o Borisu in Glebu med posredovanjem političnega zgleda in tolmačenjem zgodovine. *Slavistična revija*, 65, 2017, št. 2, str. 312–322.
- Malmenvall, Simon: Razvoj cerkvene organizacije v Kijevski Rusiji do sredine 12. stoletja. *Bogoslovni vestnik*, 76, 2016, št. 3–4, str. 547–558.
- Malmenvall, Simon: Zgodovina odrešenja v ekumenski perspektivi. *Bogoslovni vestnik*, 77, 2017, št. 1, str. 67–78.
- Mouawad, Ray J.: *Les Maronites. Chrétiens du Liban*. Turnhout: Brepols, 2009.
- Podskal'ski, Gerhard: *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.)*. Sankt Peterburg: Vizantinorossika, 1996.

⁵⁰ Prav tam, str. 101–102, 105.

- Prohorov, Gelian M. (ur.): »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju Zemlju v načale XII v. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Olega Abyško, 2007.
- Prohorov, Gelian M.: Igumen Daniil i ego »Hoženie« v Svjatuju zemlju. »Hoženie« igumena Daniila v Svjatuju Zemlju v načale XII v. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Olega Abyško, 2007, str. 5–13.
- Riley-Smith, Jonathan: *The Crusades: A History*. London: Continuum, 2005.
- Runciman, Steven: *A History of the Crusades: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1100–1187*. Harmondsworth: Penguin Books, 1990.
- Schulze, Hagen. *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba *cf, 2003.
- Seemann, Klaus D. (ur.): *Igumen Daniil. Choženie. Abt Daniil. Wallfahrtsbericht*. München: Fink, 1970.
- Seemann, Klaus D.: *Die altrussische Wallfahrtsliteratur. Theorie und Geschichte eines literarischen Genres*. München: Fink, 1976.
- Smith, Anthony: *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London: Routledge, 2009.
- Ščapov, Jaroslav N.: *Pis'mennye pamjatniki istorii Drevnej Rusi*. Moskva: Russko-Baltijskij informacionnyj centr »BLIC«, 2003.

KIEVAN RUS' AND PALESTINE: PERCEPTION OF ETHNIC AND CONFESSIONAL CATEGORIES IN THE TRAVEL DIARY OF THE HEGUMEN DANIEL

~~~~~

The East Slavic travel diary on Palestine titled *The Life and Pilgrimage of Daniel, Hegumen of the Land of Rus'* was written in the first decade of the twelfth century; it is placed within the context of early Frankish (or "Latin") rule over Palestine. Daniel's *Pilgrimage* is also the earliest known travel diary in East Slavic medieval literature. Among other things, this text offers testimony about Catholic–East Orthodox relations and the existence of various ethnic categories or ethnonyms in the Kingdom of Jerusalem as perceived from "outside"; that is, described by an ecclesiastical writer from distant Kievan Rus'. Due to the characteristics corresponding to its literary genre, Daniel's text focuses neither on the social realities of Catholic–East Orthodox relations nor on the relations between various ethnic groups in Palestine of the time; instead, it primarily deals with the spiritual dimensions of the pilgrimage. However, as far as ethnic categories are concerned, three aspects deserve special mention: 1) various ethnic categories are clearly noticeable in the *Pilgrimage*, concerning both the community of Rus' and the population of Palestine; 2) Daniel regards himself not only as an East Orthodox Christian but also representative of his homeland, the "Land of Rus'" (*русская земля*); and 3) various ethnic categories in the *Pilgrimage* are not consistently used; they are intertwined with confessional terminology (e.g.,

“Latins/Franks” vs. “Orthodox/Greeks”). In this context, Daniel’s use of ethnonyms is intertwined with terms denoting confessional allegiance, which testify to the hegumen’s loyalty to East Orthodoxy and at the same time to his ambiguous attitude toward the Catholic world. These terms concern the author’s indirect coverage of the Catholic community (in his words, “Latin” or “Frankish”) and the East Orthodox community (in his words, “Orthodox” or “Greek”). Daniel’s understanding of ethnic categories thus confirms the general notion of (post)modern historiography that in the Middle Ages religious (self-)identification, rather than ethnic, was one of the most important and most clearly expressed identifications.

VANJA KOČEVAR

Romanje slovenske »nacije« v Porenje kot znamenje etnične kolektivne identitete*

Uvod

Z besedno zvezo »kolektivna identiteta« (*collective identity*) označujemo obliko družbene identitete, ki obsega kognitivno, moralno in emocionalno povezavo z drugimi.¹ Uporabo tega sicer modernega koncepta za raziskovanje predmodernih obdobji upravičuje dejstvo, da sta stanovsko družbo pred pojavom narodnih gibanj zaznamovali izrazita razslojenost ter posledično jasna določenost kolektivnih identitet bodisi na osnovi teritorialne, stanovske, konfesionalne ali etnične kategorije.² Ob tem je treba poudariti, da se pripadnosti posameznim kolektivnim identitetam lahko prekrivajo in da je bila za ljudi v predmoderni stanovski družbi kot tudi še danes značilna multiidentitetnost.

Družbena struktura znotraj krščanskega versko-civilizacijskega kroga je v raziskovanem obdobju slonela na evropskem srednjeveškem načelu tripartitne družbe, ki so jo sestavljali trije stanovi ali redovi: duhovščina (*oratores*), plemstvo ali »bojevniki« (*bellatores*) in kmetje oziroma delavci (*laboratores*).³ Kljub temu se je

---

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti 2015–2020* (P6-0052 (A)) in raziskovalnega projekta *Ambicije, karizem, pohlep, prevare: socialno-materialne strategije, prakse in komunikacija družbenih elit na Slovenskem v zgodnjem novem veku* (J6-2575 (A)), ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Vljudno zahvalo za pomoč pri raziskovanju dolgujem Mariji Klobčar, ki me je opozorila na pomen romanja v Porenje kot tudi na relevantno literaturo. Za pomoč pri pripravi razprave in prevajanju zahvalo dolgujem Borisu Golcu, Kozmi Ahačiču in Gregorju Pobežinu.

1 Whooley, *Collective identity*, str. 586–588.

2 Smith, *National Identity*, str. 3–8; gl. tudi: Kočevar, *Ali je slovenska etnična kategorija obstajala* (1. del), str. 99–101; Stane Južnič uporablja koncept kolektivitet, gl. Južnič, *Identiteta*, str. 142–143.

3 Gl. Vignjević, *Upodobitve treh redov*, str. 9–31.

fevdalna družba, ki ji v zgodnjem novem veku niso bile tuje zgodnjekapitalistične produkcijske prakse, v obravnavanem obdobju dodatno razslojila. Med stanovoma plemičev in kmetov so se namreč v poznem srednjem veku uveljavili meščani in tržani z močno municipalno kolektivno identiteto, notranji diverzifikaciji pa nista ušla niti plemstvo in duhovščina.

Tako je Ludvik Schönleben [Starejši] diverzificirano družbo vojvodine Kranjske leta 1659 lahko razdelil celo na sedem stanov: prelate, visoko plemstvo, viteze, plemenitence, bogate meščane, obrtnike in kmete.⁴ Vendar so se v zgodnjem novem veku poleg kolektivnih identitet, oprtih na stanovsko pripadnost, vsled procesa konsolidacije države, kot je krepitev neposredne oblasti deželnega kneza, upravno centralizacijo in poseganje države v gospodarstvo poimenoval Charels Tilly,⁵ začeli širiti z ozkega kroga plemiških deželanov⁶ na vse širše sloje prebivalstva tudi občutki deželne pripadnosti – kolektivne identitete,⁷ oprte na teritorialni kategoriji.

Ob vseh naštetih pa so ljudje ohranili tudi svoje etnične kolektivne identitete, ki so temeljile na občutku pripadnosti v srednjem veku nastalim etničnim skupnostim in jezikom. Četudi so te v času, ko je Schönleben leta 1659 pisal svojo *Kranjsko kroniko*, začasno izgubljale pomen, so v zgodnjem novem veku doživele tudi več razcvetov. Tako so vrednosti variirajočega pomena etničnosti pri nekaterih evropskih ljudstvih poskočile že v času humanističnih (proto)nacionalizmov,⁸ pri Slovencih pa nekoliko pozneje, med reformacijo. Naposled se je vzhodno od Rena etnična pripadnost kot osišče kolektivne identitete začela približevati zenitu svojega pomena na prelomu 18. in 19. stoletja.⁹

4 Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 9v–10v. Izvirnik Schönlebnove *Kranjske kronike* danes hrani Avstrijska nacionalna biblioteka (ÖNB, Cod. 15400 Han., Die Geschichte der Stadt Laibach), Zgodovinski arhiv Ljubljana pa hrani transkripcijo, ki jo je prišpeval Božo Otorepec (SI ZAL LJU 346, Rokopisni elaborati 26, Schönleben – Dolničarjeva kronika).

5 Tilly, *Evropske revolucije*, str. 240. O tem gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična kategorija obstajala (2. del), str. 403.

6 Gl. Brunner, *Land and Lordship*, str. 139–199.

7 O oblikovanju pokrajinskih identitet gl. Golec, Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen; isti, Terezijanske reforme: Gibalo sprememb. O kolektivni identiteti kranjskih deželnih stanov gl. Kočevar, Identiteta kranjskih deželnih stanov; isti, Družbena in identitetna mobilnost in razpravo Jerneja Kotarja v tej monografiji. O identitetnih razmerah na Goriškem gl. Makuc, Goriška deželna zavest.

8 Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (3. del), str. 57–75; isti, Vloga reformacije v slovenski etnogenezi, str. 31–33.

9 O variiranju oziroma amplitudah pomena etničnosti gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (3. del), str. 39–56.

»Nacija« v prednacionalni dobi – pomenoslovna analiza

Ta razprava se v prvi vrsti posveča prav slednjim – etničnim kolektivnim identitetam – in njihovemu prepletanju z vero. Adrian Hastings tozadevno trdi, da je oblikovanje etnij oziroma narodov, kot jih tudi imenuje, značilno zlasti za krščanski versko-civilizacijski krog, saj takšne etnogeneze stimulira krščanski odnos do jezika in države.¹⁰ V skladu z Novo zavezo krščanstvo človeško družbo namreč pojmuje kot razdeljeno na ljudstva oziroma narode, ki se medsebojno razlikujejo po jeziku in kulturi.¹¹ Ne nazadnje je krščanstvo med svoje svete tekste sprejelo tudi Staro zavezo z izvoljenim ljudstvom in Izraelskim kraljestvom kot prototipom nacionalne države, ki temelji na štirih elementih: deželi, ljudstvu, monarhiji in veri.¹²

Na tej osnovi se, nadaljuje Hastings, v krščanskem svetu oblikujeta zlasti dva tipa državnih entitet, in sicer 1. »nacionalne države« in 2. univerzalni ali svetovni imperiji. Med najzgodnejše primerke prvih naj bi sodili Armenija in Etiopija, medtem ko je vzorčni primerek drugega tipa kristjanizirano antično rimsko cesarstvo s svojimi srednjeveškimi reinkarnacijami. Medtem ko je kot vzor za krščanske nacionalne države vselej služil starozavezni Izrael, so se krščanski univerzalni imperiji kot decentralizirane državne tvorbe opirali zlasti na novozavezno naziranje človeštva kot množstva ljudstev, ki živijo pod njegovim okriljem in jih jezikovno-kulturnim razlikam navkljub povezuje krščanska vera.¹³

V skladu s to opredelitvijo Hastings glede razmer na Stari celini v srednjem in zgodnjem novem veku ocenjuje, da je (Sveto) Rimsko cesarstvo, ki je obsegalo pretežni del Srednje Evrope in do poznega srednjega veka vsaj nominalno tudi velik del Italije, bilo krščanski univerzalni imperij,¹⁴ medtem ko so se na zahodu

10 Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 201.

11 Prav tam, str. 198–199.

12 Prav tam, str. 150, 187–188.

13 Prav tam, str. 198–199.

14 Po ugotovitvah britanskega zgodovinarja Adriana Hastingsa krščanska civilizacija v splošnem teži k oblikovanju dveh vrst državnih tvorb, in sicer 1. nacionalnih držav ali 2. svetovnega imperija. Hastings dodaja, da je slednja, t. j. univerzalistična ideja krščanskega imperija upočasnila razvoj nacionalne države v dveh osrednjih evropskih deželah Italiji in Nemčiji. Po drugi strani je starozavezni Izrael kot prototip naroda nastanek nacionalne države pospešil v drugih krščanskih deželah, kot so Etiopija, Armenija in Anglija (Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 185–209, zlasti str. 198–201).

in severu že v srednjem veku razvile »nacionalne države«. ¹⁵ Kot vzorčni primer slednje izpostavlja Anglijo, ki je po njegovem mnenju na tej razvojni stopnji že od 14. stoletja. ¹⁶ Četudi je treba slednjo trditev relativizirati, ¹⁷ se veliko britanskih medievistov strinja, da o obstoju angleške »nacionalne« identitete lahko govorimo že v srednjem veku. ¹⁸

Poleg prototipov »nacionalnih držav« so svoje kolektivne identitete v predmodernih obdobjih izoblikovale tudi etnične skupnosti, ki so prebivale znotraj univerzalnih krščanskih imperijev. Vzorčen primer slednje so Slovenci, ki so v visokem in poznem srednjem veku po večini prebivali znotraj meja Svetega rimskega cesarstva – državne entitete, ki jo je vsaj do začetka zgodnjega novega veka zaznamovala tudi univerzalistična ideja krščanske svetovne države. Cesarstvo je namreč utemeljevala predstava *translatio imperii*, po kateri je bila oblast z Rimljanov prenesena na Franke in pozneje na Nemce. Temu vsled je cesarja do leta 1530 kronal papež, država pa je bila pokrovitelj vsega krščanstva. ¹⁹

Izvajanje te razprave je potemtakem zgrajeno na premisi, da etnična oziroma »nacionalna« identiteta ne kvalitetno ne kronološko ni zgolj pojav modernosti, temveč konstanta v zgodovini krščanske civilizacije, katere pomen je na premici zgodovine dolgega trajanja variiral in tekmoval za primat z drugimi kategorijami

15 Hastings argumentirano trdi, da nacionalna država ni inherentno povezala z modernostjo, poleg Anglije, ki naj bi bila njen prototip, med predmoderne nacionalne države prišteva tudi Španijo, Francijo, Nizozemsko, Dansko, Švedsko in Portugalsko (Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 6–8).

16 Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 4–5, 7–9, 35–65.

17 Rabo koncepta »nacionalna država« za predmoderna obdobja kaže relativizirati s stališča (ne)razvitosti predmodernih *segmentiranih* držav v primerjavi z njihovimi *konsolidiranimi* naslednicami, ki so jim sledile zlasti po letu 1750. Charles Tilly pa je tozadevno vendarle opozoril: »Zgodnejše evropske države niso bile zgolj miniaturne podobe svojih naslednic, pritlikavi sloni, ki so napovedovali mastodont.« (Tilly, *Evropske revolucije*, str. 48). Hastings je verjetno meril na izgrajenost kolektivne identitete in ne upravnega aparata.

18 Npr. Joseph R. Stayer je trdil, da je Anglijo v 15. stoletju gotovo lahko imeti za nacionalno državo (Stayer, *Medieval Statecraft*, str. 347 (non vidi), navedeno po: Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 9). Rees Davies je menil, da so angleško nacionalnost v srednjem veku konstituirali njihova samoidentifikacija, solidarnost znotraj kraljestva in zgodovinska mitologija (Davies, *Nations and National Identities*, str. 567–579). O angleški nacionalni identiteti v srednjem veku govori tudi Rober Bartlett, ki te ne raziskuje zgolj skozi prizmo politične, temveč tudi kulturne zgodovine. Angleška nacionalna identiteta naj bi se manifestirala s skupnim imenom, samopodobo v odnosu do drugih ljudstev, jezikom in nacionalnimi svetniki (Bartlett, *English National Identity*, str. 1–12). Andrea Ruddick pa je dokazala, da je v Angliji med poznim 14. in zgodnjim 15. stoletjem veljalo prepričanje, da je nacionalnost človeku prirojena (Ruddick, »Becoming English«, str. 57–69).

19 Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 10–11; Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 38, 54.

kolektivnih identitet.²⁰ Ker bo v nadaljevanju veliko prostora posvečenega konceptu, ki se v virih označuje z latinsko sintagmo *natio Sclavonica* z variantami, je treba uvodoma narediti krajši ekskurz v pomenoslovno analizo latinske besede *natio*, njene rabe v srednje- in zgodnjenovoveških virih ter njenih derivatih v modernih jezikih, zlasti nemščini.

Pri analiziranju virov iz predmodernih obdobji smo namreč soočeni z dejstvom, da so številni términoji v njih nastopali kot večpomenke oziroma se je njihov pomen s časom spreminjal ter da je obravnavane čase zaznamovala precejšnja »terminološka nedoslednost«.²¹ Povedano velja tudi za besedo *natio*, ki je že bila predmet historično-semantičnih analiz številnih zgodovinarjev. Tozadevno je treba izpostaviti Hastingsovo kritiko Erica Hobsbawma, ki je med drugim trdil, da je koncept »nacije« v političnem smislu relativno zelo mlad.²² Četudi drži, da je etničnost pri številnih skupnostih politikum postala šele z moderno, Hobsbawmova trditev o docela drugačnem pomenu termina »nacija« nekoč in danes ni točna.²³

Hastings v svoji repliki med drugimi viri posebej omenja definicijo angleške besede *nation* v znamenitem *Samuel Johnson's Dictionaryju* iz leta 1755, ki se glasi: »A people distinguished from another people; generally by their language, origin, or government.«²⁴ Sicer pa je študijo semantičnega razvoja besede »nacija«, ki je za slovenski prostor še pomembnejša, že leta 1977 prispeval Dieter Mertens, ki je predstavil njen razvoj od antike do konca 15. stoletja, ko je dokončno dobila tudi pomen, ki je precej podoben današnjemu. Mertens ugotavlja, da je beseda v množinski obliki – *nationes* – v antiki izvorno služila za označevanje tujih ljudstev, medtem ko se je za samooznačevanje uporabljala beseda *patria* z dodatnim svojilnim zaimkom.²⁵

Medtem ko se *natio* tudi v zgodnjem srednjem veku ni uporabljala kot samooznačevalec ali sopomenka terminov *gens* in *populus*, se je uveljavila, tako

20 O spreminjanju pomena kategorij kolektivne identitete in amplitudah pomena etničnosti gl. Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (3. del), str. 39–75.

21 Gl. Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 233.

22 Gl. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, str. 14–45.

23 Hobsbawm, *Nations and nationalism*, str. 17; prim. Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 14.

24 Prosti prevod v slovenščino: »Ljudstvo, ki se razlikuje od drugega ljudstva; običajno po svojem jeziku, izvoru ali oblasti.« (Izvirnik: *Samuel Johnson's Dictionary*, Nation. <https://johnsonsdictionaryonline.com/views/search.php?term=nation> (14. 12. 2021)). Gl. Hastingsonovo študijo konceptov naroda in nacionalizma: Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 1–34.

25 Mertens, *Reich und Elsaß*, str. 21–47. Na študijo me je opozoril Gregor Pobežin, ki se mu na tem mestu zahvaljujem.

Mertens, na univerzah v visokem srednjem veku, ko so »nacije« postale konstitutivni deli univerz, v katere so bili vključeni študenti, sicer običajno ne na način, ki bi reprezentiral dejanska evropska ljudstva.²⁶ Hastings dodaja, da je taki razdelitvi botroval namen, da se univerzo predstavi kot lastno veselje, ki odslíkava razdeljenost krščanskega sveta na prave »nacije«.²⁷ Konec 13. stoletja se je »nacionalni« princip z univerz preselil tudi na cerkvene zборе in na koncilu v Konstanci (1414–1418) vsled mednarodnih napetosti naposled dobil politično in jezikovno konotacijo.²⁸

V zgodnjem novem veku je »nacija« poleg pomena, ki se je izkristaliziral v 15. stoletju, torej »skupnost ljudi, navadno na določenem ozemlju, ki so zgodovinsko, jezikovno, kulturno, gospodarsko povezani in imajo skupno zavest«, kot bi rekli danes,²⁹ dobila še nekatere druge, označevala je namreč lahko tako skupnosti, ki so delile etnično, teritorialno torej deželno ali stanovsko identiteto. V tem oziru je treba posebej omeniti koncept t. i. plemiških in kleriških nacij,³⁰ ki so se nanašale zlasti na sloj, ki je nosil njihovo identiteto. Janez Höfler pa opozarja, da so se z »nacijami« lahko označevale tudi pokrajine.³¹ V nadaljevanju predstavljam nekaj s slovenskim prostorom povezanih primerov rabe besede »nacija« kot večpomenke.

Termin nastopa kot označevalec etnične skupnosti na primer v *Aachenski kroniki*, ki za leto 1453 poroča, da so mestne oblasti zaradi velikega števila romarjev na dan razkazovanja svetinj vsaki »naciji« (*Nation*) določile svoj prostor, od koder so si njeni verniki lahko ogledali relikvije.³² Podoben primer, v katerem je »nacija« označevalec za etnično skupnost, je pismo Jurija Dalmatina in Adama Bohoriča s 14. januarja 1584, v katerem se saškemu volilnemu knezu zahvaljujeta za pomoč pri tisku slovenske Biblije (*slavonische Bibel*) rekoč, da je s tem storil veliko dobrega

26 Mertens, *Reich und Elsaß*, str. 23–25.

27 Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 17.

28 Mertens, *Reich und Elsaß*, str. 25–39; o tem gl. zlasti razpravo Gregorja Pobežina v tej monografiji. Prim. Hastings trdi, da je »nacija« v tem pomenu na Britanskem otočju živela že v 12. stoletju in navaja primer iz leta 1140, ko je škof v St. Davidu Valižane v svojem pismu papežu opisal kot »nacijo« (Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 17).

29 Fran, Nacija. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=nacija> (14. 12. 2021).

30 Ehlers, *Natio*, str. 1035–1036.

31 Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 16.

32 Quix, *Historische Beschreibung*, str. 94; Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 442; isti, *Windische Wallfahrer*, str. 83.

za »slovanske nacije« (*windische nationen*), ki jih ogrožajo papež in Turki, ter za augsburško veroizpoved v deželah Štajerski, Koroški in Kranjski.^{33,34}

V kategorijo označevalca etnične pripadnosti lahko uvrstimo tudi Valvasorjevo rabo besede *Nation*, ko polihistor pri opisovanju izvora plemstva na Kranjskem navaja, da na področju »nacije« prebivalcev dežele že od časa Karla Velikega v 8. stoletju ni bilo večjih sprememb. K temu polihistor pripomni, da sta preprosto ljudstvo, ki ga še vedno predstavljajo Slovenci (*Sclavoniern*), in najodličnejše plemstvo, ki po večini izvira iz nemških Frankov, zrasla v eno telo. Poleg tega so se, tako Valvasor, plemstvu pridružile številne družine iz različnih provinc, med preprostim ljudstvom pa živijo tudi številni ljudje iz najrazličnejših nacij (*Nationen*).³⁵

Znani pa so tudi primeri, v katerih *Nation* nastopa v teritorialnem in stanovskem pomenu besede kot označevalec za t. i. plemiško nacijo. Ko so namreč ogrski stanovi na začetku leta 1608 od svojih notranjeavstrijskih kolegov, sklicujoč se na dunajski mir, zahtevali predajo Vojne krajine, pri čemer bi notranjeavstrijske dežele še vedno nosile njena finančna bremena, je kranjske stanove popadla jeza. Na srečanju stanovskih predstavnikov, ki so 21. februarja 1608 na deželnoknežjo pobudo razpravljali o ogrski zahtevi, so padle težke besede.³⁶ Deželni upravitelj

33 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 88 (fasc. 54/13), sn. 4, št. 86, Zahvalno pismo (1584, januar 14., Augustusburg), fol. 104–106. Objava: Rajhman (ur.), *Pisma slovenskih protestantov*, št. 22, str. 107–108 (transkripcija), 109–110 (prevod).

34 Teodor Domej je izpostavil, da so se celovške mestne oblasti ob izvajanju protireformacije v mestu zbale, da bi vrzel za izseljenimi protestanti lahko zapolnili »mit frembder nationspersonen, die nicht teutsches geblüets sein«. Ob tem Domej sicer opozarja, da obstaja več možnih interpretacij zgornjega pasusa (Domej, Klagenfurt und seine Slowenen, str. 278–279). Matija Ogrin pa je poudaril, da so bile redovnice v dominikanskem samostanu Studenice na Spodnjem Štajerskem leta 1657 »in nationalistische fractionen verthailt« (Ogrin, Slovenska pridiga baročne dobe, str. 224; Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 92, 94 (non vidi)).

35 Povzeto po izvirniku: »Soviel nun die Nation der Einwohner betrifft; ist / mit derselben / seit dem Anfange deß achten Jahr=Hunderts / unterm Carolo Magno, keine sonderliche Veränderung vorgegangen: Angemerckt / das gemeine Volck / noch aus Sclavoniern / der fürnehmste Adel aber mehrern Theils aus Teutschen Francken herstammend / in einen Körper zusammen gewachsen: Ausbenommen / daß dem Adel offft etliche besondere Familien / aus verschiedenen Provintzien nach und nach zuwachsen; und eben sowol / unter dem gemeinen Volck / allerley Leute / aus allerley Nationen / vielmals wohnhafft werden.« (Valvasor, *Die Ehre*, V, str. 227–228). Gl. Kočvar, Družbena in identitetna mobilnost, str. 140–142. Ob tem je treba dodati, da Valvasor z »nacijo« na drugih mestih lahko označuje tudi stanovske ali teritorialne pripadnosti. Primer takšne rabe je Valvasorjev opis spora glede hospica sv. Hieronima v Rimu, ki se je po njegovih besedah zaključil leta 1654 tako, da je bila »kranjska nacija« (*Crainerische Nation*) v večnem mestu po novem nastanjena v (nemškem) hospicu sv. Trojice. (Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 598–599).

36 Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 392.

je dejal celo, da so ogrske in podobne nacije (*nationen*) tej naciji (*nation*), torej kranjski, po naravi vselej sovražne in odvratne.³⁷

Podoben primer je tudi deželnozborska propozicija Ferdinand II. za kranjske deželne stanove iz leta 1622. V 24. točki te deželni knez namreč spregovori o ustanovitvi »družbe krščanske obrambe najrazličnejših stanov in nacij (*nationen*) pod cesarskim vodstvom proti dednemu sovražniku in upornikom.«³⁸ Z dednim sovražnikom *sodalitatis Christianae defensionis* so bili nedvomno mišljeni Osmani, z uporniki pa verjetno ogrski stanovi pod vodstvom Gabrijela Bethlena in nasprotniki Habsburžanov v Cesarstvu.³⁹ Najbrž je cesar z »nacijami« v zgornjem odlomku označeval politične in plemiške nacije, torej tako sovražne stanove kot vladarje (*allerley ständen und nationen*).

Ludvik Schönleben pa z »nacijo« označuje kolektivne identitete, ki so na stičišču med teritorialnimi in etničnimi pripadnostmi. Pri opisu Ljubljane v svoji *Kranjski kroniki* iz leta 1659 namreč zapiše: »Meščanstvo je sestavljeno iz mnogo nacij (*nationen*), je srčno in možato, tudi eksercirano [v rokovanju] z orožjem in ima ob požarih izjemno dober red.«⁴⁰ Pozneje dodaja: »Meščani so iz najrazličnejših nacij (*nationen*): Švabi, Bavarci, Prusi, Sasi, iz Schleswiga, Avstrijci, Štajerci, Korošci, Hrvati in Lahij, med seboj se sicer dobro prenašajo.«⁴¹ Z večino od zgornjih »nacij« avtor sicer označuje deželne pripadnosti nemških priseljencev v Ljubljani, etnično konotacijo pa nosi zlasti etnonim »Lahij« (*Welsche*).

Poleg naštetih pa se v virih od konca 15. stoletja srečamo tudi z omembami *nationis Sclavonicae*, ki nastopa kot označevalec za Slovence kot etnično skupnost. Sintagma, ki je služila za označevanje kolektive identitete, se je uporabljala

37 Povzeto po izvorniku: »Die hungarischen und dergleichen nationen sein alweg diser nation von natur gleichsamb feindt und zuwider.« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 883, Landtagsprotokoll 9 (1607–1611), pag. 268v).

38 Povzeto po izvorniku: »Rescriptum betreffend die projectirte errichtung einer *sodalitatis Christianae defensionis* von allerley ständen und nationen unter kay[serlichen] direction gegen erbfeind und rebellen ...« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, Registraturs Haupt Buch, pag. 325 (Num 24)). Stran v *Registraturni knjigi* je narobe paginirana, saj strani 324 sledi številka 225, nato pa 336, zato sem si dovolil popravek).

39 Kočevar, Tridesetletna vojna in kranjski deželni stanovi, str. 236.

40 Prosti prevod izvornika: »Die burgerschafft von vülen nationen bestehendt ist beherzt vnnd manlich, auch in waffen woll exerciert vnnd hat es da zu feuers zeiten trefflich gute ordnung.« (Schönleben, *Jahrschriefften des Herzogthumbs Crain*, fol. 3v; po Otorepčevi transkripciji (SI ZAL LJU 346, Rokopisni elaborati 26, Schönleben – Dolničarjeva kronika)).

41 Prosti prevod izvornika: »Die burger seint von aller handt nationen: Schwaben, Bayern, (B: Preysen), Saxen, Schlessuiger, Ossterreicher, Steyrer, Karner, Crabaten vnd Welsche, thuen sich sonst woll vertragen.« (Schönleben, *Jahrschriefften des Herzogthumbs Crain*, fol. 14r; po Otorepčevi transkripciji (SI ZAL LJU 346, Rokopisni elaborati 26, Schönleben – Dolničarjeva kronika)).

v povezavi z romanjem Slovencev v Porenje, na katero je občo slovensko javnost pred nedavnim opozorila Marija Klobčar,⁴² in se mu v nadaljevanju posveča ta razprava. Ob tem je treba posebej omeniti, da obravnavani koncept slovenske »nacije« ni imel političnih konotacij niti ni izražal takšnih aspiracij, temveč je v etničnem in verskem smislu označeval eno od ljudstev, ki so živela pod okriljem krščanske »svetovne države« Svetega rimskega cesarstva.

Romanje v Porenje

Romanja pozna več religij in številna ljudstva, zato ta oblika bogočastja sama po sebi še ni slovenska posebnost, so se pa z romanji že pred pojavom narodnega gibanja izrazili določeni indikatorji slovenske etnične kolektivne identitete, ki jih po Pierru L. van den Bergheju lahko prištevamo v tretjo skupino etničnih znamenj.⁴³ Belgijsko-ameriški sociolog in antropolog je v to skupino namreč prišteval vedenjske značilnosti določene etnične skupnosti, kot so jezik, način govora, vedênje, običaji in morebitne ezoterične prakse.⁴⁴ Da med behaviorističnimi znamenji Slovencev pomembno mesto pripada prav romanjem, so ne nazadnje že pred desetletji ugotavljali nekateri domači raziskovalci.⁴⁵

Boris Orel je leta 1943 ugotavljal, da romanju pripada pomembno mesto v »slovenskem verskem narodopisju in narodoslovju«, ter dodal, da slovenski romarski običaji sicer sodijo v alpsko-katoliški kulturni krog, vendar kljub temu izkazujejo izvirne slovenske etnološke značilnosti. Mednje je prišteval: božjepotniške legende, običaje, nabožne pesmi in romarsko ljudsko umetnost, ki se je izrazila v votivnih podobah, podobah svetnikov, spominskih podobah ter prisilnih in žrtvenih darovih v obliki voščjenih ali lesenih figur ljudi, človeških udov ali organov ter

42 Klobčar, »Tan dol tieče voda Rajna«, str. 23.

43 Pierre L. van den Berghe etnična znamenja (*ethnic markers*) deli na tri skupine, in sicer: 1) fenotip, 2) etnično uniformnost in 3) vedenjske značilnosti (Berghe, Biologija nepotizma, str. 98–107). O tem gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 93–94 (op. 23); (2. del), str. 367–381.

44 Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 375–381.

45 Gl. Boris Orel leta 1943 (Orel, Slovenska božja pot, str. 78–86), Sergij Vilfan leta 1944 (Vilfan, Očrt slovenskega pravnega narodopisja, str. 226), Jože Stabéj je leta 1965 v svoji razpravi o slovenskem romanju v Porenje navedel tudi: »... celó narodnostne plati tega romanja. Ne da bi hoteli vzporejati staro slovensko božjepotništvo kot čisto enako vrednost npr. s slovenskimi kmečkimi upori, z reformacijo ipd., mu pa nikakor ne gre odrekati posebne pomembnosti in vrednote v zgodovini slovenskega naroda, katerega svojsko ter prav značilno v več rečeh je to božjepotništvo bilo in ostane.« (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 179 (39)).

živali.⁴⁶ Zlasti naštetih darovi so bili po Orlovem mnenju relikti predkrščanskih običajev, ki so svoje poslednje zavetje našli v katoliških romarskih cerkvah.⁴⁷

Kot nazoren primer mešanja uradnih katoliških verskih običajev s poganskimi izročili med preprostim ljudstvom lahko štejemo ločino štiftarjev (*Stifter*), ki se je na Slovenskem pojavila med reformacijo in izzvala obsojanje tako protestantov kot katoličanov.⁴⁸ Z nepooblaščenno gradnjo sakralnih objektov so želeli štiftarji preprečiti jezo svetnikov, ki naj bi povzročala naravne nesreče. K njihovim cerkvam, praviloma postavljenim na izstopajočih mestih, so nato romarji prinašali votivne darove, kot so vosek, konoplja in živina.⁴⁹ Med katoliško obnovo je uradna Cerkev priznala določene štiftarske cerkve in romarske poti, ki so se nato razvile v romarska središča, pomembna za celoten slovenski etnični prostor.⁵⁰

V 17. stoletju so vzniknila tudi nova »uradna« romanja, kakršno je bilo t. i. Kranjsko romanje (*Krainer Wallfahrt*) na grob Heme Krške v Krko na Koroškem, ki so se ga vsako leto udeleževali romarji s celotnega slovenskega etničnega prostora, vendar se je božje poti vsled karniolizacije poimenovanja ljudstva⁵¹ prišlo kranjsko ime.⁵² Sicer so bila na Slovenskem priljubljena tudi romanja na tuje. Iz 17. stoletja izvirajoča romarska knjižica *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein*, o kateri bo več govora v nadaljevanju, navaja, da so Slovenci med drugim romali »k sv. Jakobu v Galiciji, deloma v Rim, k sv. Nikolaju v Bariju, na Monte Gargano v Apuliji, v Assisi v Umbriji, tudi k sveti hiši Loreto v Ogleju in k sv. Antonu v Padovi«.⁵³

Poleg naštetih je bila za Slovence pomembna romarska destinacija tudi Porenje, kjer se je z odprtjem karolinških zbirk relikvij leta 1235 razvilo romanje k novemu Marijinemu relikviariju (*Marienschrein*) v Aachen.⁵⁴ Nova marijanska pobož-

46 Orel, Slovenska božja pot, str. 82.

47 Slovenski romarji so prosilne in žrtvene darove, ki so jih nesli »k ofru«, položili na oltarje romarskih cerkva, da bi zagotovili zdravje zase, svoje bližnje in svojo živino (Orel, Slovenska božja pot, str. 82–86). Prim. Petrič, Romanje, str. 281.

48 Odstavek je povzet po razpravi Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 380.

49 Pörtner, A Religion for the People?, str. 70; Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 443.

50 Benedik, Štiftarji, str. 140.

51 Gl. razpravo Borisa Golca v tej monografiji.

52 Romarji so na grob Heme Krške, ki je bila naposled uradno razglašena za svetnico leta 1938, prihajali iz krajev, kjer so nekdanj ležala posestva leta 1016 preminulega Heminega soproga Viljema II. in kjer je bila razširjena legenda o pravičnem plačilu (Miklavčič in Dolenc, *Leto svetnikov*, Drugi del, str. 665–669; Wakounig, Hemma von Gurk, str. 153–154. Sestavek o t. i. kranjskem romanju je povzet po razpravi Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 408).

53 Prevod citiran po: Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 183 (43); izvornik: NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenden*, pag. [7].

54 Marijin relikviarj je bil izdelan med letoma 1220 in 1238 ter vsebuje relikvije, povezane z življenjem Jezusa Kristusa, Device Marije in Janeza Krstnika, ki naj bi jih po izročilu cerkvi daroval Karel

nost se je sprva razširila po škofiji Liège v današnji Belgiji, kmalu za tem pa je romanje »k oni v celotnem rimskem svetu preslavni kapeli, ki jo je ustanovil Karel Veliki« postalo vseevropska zadeva. Že v življenjepisu puščavnika Gerlacha von Houthema (?–1164/65), ki je bil prvič zapisan okrog leta 1225, namreč preberemo, da spomin sv. Matere Božje v Aachnu častljivo negujejo »ljudstva vseh dežel« (*cunctis terrarum populis*).⁵⁵

Romanja k »Marijini skrinji«⁵⁶ v Aachen so od leta 1349 potekala vsakih sedem let ter vrhunec obiskanosti dosegla v drugi polovici 14. in v 15. stoletju. Verska slavja so se v mestu po navadi začela na začetku julija in so dosegla zenit na praznik sv. Aleša, 17. julija, nakar so romarji zaključili svoje dvotednsko bivanje v Aachnu in mesto zapustili.⁵⁷ V pomembno romarsko središče se je nato razvil tudi sosednji Köln oziroma »Kelmorajn«, kot so mu rekli Slovenci.⁵⁸ Tam so namreč od leta 1162 shranjene relikvije sv. Treh kraljev, katerih češčenje je leta 1394 odredil tudi papež.⁵⁹ Ob porenski romarski poti pa so romarji obiskovali še Burtscheid, Kornelimünster, Hahn, Prüm in Trier.⁶⁰

Kdaj natanko so v Porenje začeli romati Slovenci, ni znano. V literaturi naletimo na podatek, da je njihova navzočnost v Aachnu prvič izpričana leta 1349.⁶¹ Karlova legenda, ki je bila zapisana sredi 14. stoletja, med drugim poroča, da se v nekdanjo prestolnico zgrinjajo romarji s samih meja krščanstva, in sicer iz Ogrske, *Slavonie* (»Slovenije«⁶²), Avstrije, Bavarske, Češke, Poljske

Veliki (Nemeš, Príspevok k založenju uhorske kaplnky, str. 4).

55 Povzeto po izvirniku: »... ad illam famosissimam toto Romanorum orbe capellā, ab Carolo Magno fundatam, ...« (*Acta Sanctorum der Bollandisten*. De S. Gerlaco eremita in Belgio, pag. 16. https://www.heiligenlexikon.de/ASJanuar/Gerlach_von_Houthem.html (10. 12. 2021)). O tem tudi Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 146 (6); Beissel, *Die Aachenfahrt*, str. 195.

56 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 146 (6).

57 Nemeš, Príspevok k založenju uhorske kaplnky, str. 5.

58 Gl. Terstenjak, *Kelmorajn*, str. 34–45.

59 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 146 (6)–147 (7).

60 Prav tam, str. 146 (6)–147 (7).

61 Petrič, *Romanje*, str. 280.

62 V tej razpravi toponima *Slavonia* in *Sclavonia* na treh mestih prevajam kot »Slovenija«, saj se v danih primerih uporabljata kot integralna označevalca za slovenski etnični prostor. Ob tem je treba dodati, da je toponim *Slovenija*, s katerim danes označujemo slovensko nacionalno državo, mlajšega datuma, pojavil se je namreč v začetku 19. stoletja v Vodnikovem krogu (Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 52–53, 69). Ker bi bilo za čas srednjega in zgodnjega novega veka anahronistično govoriti o Sloveniji v današnjem političnem smislu besede, je prevod konsekventno opremljen z narekovaji. Po drugi strani bi bilo neutemeljeno trditi, da se toponima *Slavonia* in *Sclavonia* v kontekstih, ki jih obravnava ta razprava, ne nanašata na Slovence in njihov etnični prostor. Höfler tozadevno ugotavlja, da omenjena latinska toponima v določenih okoliščinah in po tehtnem premisleku lahko izenačimo s slovenskim izrazom »Slovenija« (Höfler, *Trubarjevi*

itd.⁶³ Omenjeni toponim *Slavonia*, ki je po Höflerjevih ugotovitvah služil tudi kot označevalec za slovenski etnični prostor,⁶⁴ bi to lahko potrjeval. Upoštevajoč izsledke raziskav Tomaža Lazarja pa bi zgornja navedba kronološko sodila v poznejše obdobje visokosrednjeveške rabe tega toponima kot označevalca za slovenski prostor.⁶⁵

Romarji v Aachen so v tamkajšnji »veliki cerkvi« sv. Device Marije po »nacijah« začeli postavljati oltarje in ustanavljati beneficije za duhovnike, ki so bili večši njihovih jezikov.⁶⁶ Kot prva je bila med letoma 1358 in 1366 po naročilu kralja Ludvika I. ob južni strani cerkve zgrajena Ogrska kapela, proces njenega ustanavljanja pa je bil zaključen šele leta 1381.⁶⁷ Še pred njeno dograditvijo je češki kralj in cesar Karel IV. 20. decembra 1362 v kapeli sv. Ane aachenske stolnice dal postaviti Češki oltar (*altar Bohemorum, Böhmenaltar*), posvečen češkemu nacionalnemu svetniku sv. Venčeslavu, z njim pa je bil povezan tudi beneficij za češčine veččega duhovnika.⁶⁸

Ogrom in Čehom so sledili Slovenci, ki pa v poznem srednjem veku niso bili politična skupnost, temveč etnična, zato njihovega oltarja v aachenski stolnici ni

---

»Lubi Slovenci«, str. 13). V zgodnjem novem veku so sicer izpričane slovenske sintagme, ki so služile kot ustreznice latinske *S(c)lavoniae*. Trubar je npr. v predgovoru druge izdaje *Katekizma* leta 1555 uporabil besedno zvezo *Vflouenski desheli* (Trubar, *Catechismus*, str. A 3), slovar Ožbalta Gutsmana iz leta 1789 pa vsebuje geslo *Slavenland, slovenska deshela* (Gutsman, *Deutsch-windisches Wörterbuch*, str. 284). Ob tem velja dodati še Höflerjevo ugotovitev, da je latinski toponim *S(c)lavonia* dobesedno pomenil deželo, ker živijo Slovani, in se je z italijansko in nemško ustreznico *Schiavonia* in *Windischland* lahko nanašal tudi na druge slovanske dežele (Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 14–15, 46–55; Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del)*, str. 387–392). Gl. tudi razprave Tomaža Lazarja, Borisa Golca in Staneta Grande v tej monografiji.

63 Povzeto po Jožetu Stabéju (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 151 (11)).

64 Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 13–26, 31–35, 52–53; Höfler, *Slovenija – od kdaj in kako?, Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/slovenija-%E2%80%93-od-kdaj-in-kako?Open> (21. 5. 2019); Höfler, *Sclavenia, Sclavonia, Slavonia, Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/sclavenia-sclavonia-slavonia?Open> (21. 5. 2019).

65 Gl. razpravo Tomaža Lazarja v tej monografiji.

66 Organiziranje romarjev po nacijah ni bila aachenska posebnost. Podobno se je že poprej dogajalo v Rimu, kjer so se romarske »nacije« razvile v pravcate skupnosti z lastnimi cerkvami, hospici, pokopališči in prapori (Slamič, *Zavod sv. Hieronima*, str. 20–21; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 147 (7)); gl. tudi razpravo Simona Malmenvalla v tej monografiji).

67 Nemeš, *Príspevok k založeniu uhorskej kaplnky*, str. 3–22; Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 440–441, 452; isti, *Windische Wallfahrer*, str. 83, 96; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 149 (9)–150 (10), 155 (15). Prim. Quix, *Historische Beschreibung*, str. 36–39.

68 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 440–441, 452; isti, *Windische Wallfahrer* (1884), str. 83, 96; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 150 (10), 155 (15); Nemeš, *Príspevok k založeniu uhorskej kaplnky*, str. 6–7.

postavil vladar, temveč so t. i. Slovenski oltar⁶⁹ (*altar Sclavorum, Slaven-Altar*) postavili romarji sami, domnevno konec 14. ali v prvi polovici 15. stoletja.⁷⁰ Iz mlajših virov izvemo, da je bil oltar sprva posvečen sv. Mariji ter štirim svetim očetom oziroma doktorjem sv. Hieronimu, Avguštinu, Gregorju in Ambroziju,⁷¹ za kar se ga je držalo tudi ime »štiridoktorskega oltarja« (*Vier Doctoren-Altar*). Tudi videz in točna lokacija Slovenskega oltarja še nista znana, Staběj pa je ugotavljal, da je bil v kapeli sv. Nikolaja (*Nikolauskapelle*) aachenske stolnice.⁷²

Verjetno po aachenskem romanju leta 1489 je med slovenskimi romarji vzniknila želja po tem, da bi v Aachnu imeli duhovnika, ki bi bil več slovenščine, zato je bila že leto pozneje zbrana določena vsota denarja.⁷³ Verska čustva med ljudmi je nato spodbudila še epidemija, ki je med italijanskimi vojnami izbruhnila na Apeninskem polotoku in v devetdesetih letih 15. stoletja prizadela tudi slovenski etnični prostor. Ker je bilo vsled širjenja bolezni za naslednje leto 1496 na romanju v Porenje pričakovati veliko udeležbo, sta se sodnika ter mestna sveta Ljubljane in Kranja že leto poprej – 1495 – obrnila na aachenski kapitelj s prošnjo za ustanovitev beneficija za kaplana, ki bi skrbel za duhovne potrebe slovenskih romarjev.⁷⁴

Cerkvene oblasti v Aachnu so prošnji Ljubljančanov in Kranjčanov ustregle, saj je bila pri Slovenskem oltarju v tamkajšnji stolnici z notarskim aktom z dne 26. junija 1495⁷⁵ ustanovljena nadarbina za kaplana, ki je moral enkrat na teden

69 Mlajše slovensko zgodovinopisje latinsko in nemško sintagmo *altar Sclavorum* in *Slaven-Altar* sicer prevaja kot »oltar Slovanov«, vendar se ta razprava drži prevoda Jožeta Stabéja »Slovenski oltar«, ki je zgodovinsko ustrežnejši (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 151 (11), 154 (14)–158 (18)). Več o tem v pod poglavju *Slovenska ali slovanska nacija?* te razprave.

70 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 72; Gruden, *Zgodovina*, str. 516; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 154 (14).

71 O prvotnem patrociniju Slovenskega oltarja izvemo iz ustanovne listine beneficija s 26. junija 1495: »... fundati novi perpetui beneficij noviter in altari beatae Mariae semper virginis sanctorumque Hieronymi, Augustini, Gregorij et Ambrosij doctorum et confessorum ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 100 (Beilage 1)). O tem: Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 154 (14)–155 (15)).

72 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 158 (18).

73 Podatke o začetku zbiranja denarja za nadarbino v letu 1490 je leta 1520 v svojih zapiskih navedel prvi kaplan *altaris Sclavorum* Kristijan Elchenroit, ki je poročal: »Primo empti sunt 10 floreni et datur pro floreno quinque marcas et 8 solidos et isti floreni empti sunt A. D. 1490. et datum pro istis erdditibus 96 ungarische Gulden an goldt, 2 Ducaten, 10 Goldgulden an Gold, zehen payments Gulden et 1. die Augusti empti sunt.« (objava: Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 104 (Beilage 2)).

74 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 73.

75 Prepis ustanovne listine nadarbine pri Slovenskem oltarju v Aachnu hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana (SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1495, junij 26., Aachen), Ustanovna listina oltarja in beneficija Slovanov v cerkvi sv. Marije v Aachnu), en izvod pa naj bi bil po navedbah

darovati sv. mašo in med romanjem slovenskim vernikom deliti zakramente. Ljubljanske in kranjske mestne oblasti, ki so si sicer pridržale pravico imenovanja novih beneficiatov (*ius praesentandi rectorem*⁷⁶), so za prvega kaplana, ki je moral biti vešč slovenščine (*vulgari idiomate ipsius nationis Sclavonicae erudito*⁷⁷), predlagale Kristjana pl. Elchenrodeja,⁷⁸ ki je tako postal prvi »rektor Slovenskega oltarja« (*rector altaris Sclavorum*⁷⁹) v Aachnu.⁸⁰

Med reformacijo je romarska vnema po vsem Svetem rimskem cesarstvu precej splahnela,⁸¹ saj so protestanti tej obliki bogočastja strogo nasprotovali. Primož Trubar je romanje obsodil že leta 1550 v *Katekizmu*,⁸² dvakrat pa je eksplicitno omenil tudi romanje v Aachen, in sicer v *Enem Regishtru* leta 1558, ko je spregovoril o smrti svoje rojakinje Margarete Hudakončevke, ki: »ie vu Ah hodeioč, nisče ne

---

Arnolda Luschina von Ebengreutha tudi v arhivu ljubljanskega stolnega kapitlja (danes verjetno v NŠAL). Dokument je bil tudi objavljen: Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132–134, No. 7. Fundatio altaris Sclavorum; Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99–104 (Beilage 1); Božo Otorepec je v *Gradivu za zgodovino Ljubljane v Srednjem veku*, zvezek 4, št. 32 dokument zabeležil in dodal sklic na omenjeno Luschinovo objavo; Valvasor je objavil skrajšano in prirejeno različico ustanovne listine, ki ji je dodal tudi listino o imenovanju novega beneficiata iz leta 1625, gl: Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712–713 (latinščina), 713–714 (nemščina, prevedena je le listina iz leta 1625); slovenski prevod dela ustanovne listine je na voljo v prilogi integralnega prevoda *Slave vojvodine Kranjske v slovenščino*, gl: Valvasor, *Čast in slava*, XI., str. 725 (Priloga 712L).

76 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 102 (Beilage 1).

77 Prav tam, str. 101 (Beilage 1).

78 Pregled vseh znanih beneficiatov pri Slovenskem oltarju gl. Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 73–82; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 158 (18)–160 (20). Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 713–714, Quix, *Historische Beschreibung*, str. 36. Osebna imena beneficiatov, ki v virih in strokovni literaturi nastopajo v nemških izvornikih ali latiniziranih oblikah, so v tej razpravi po zgledu Jožeta Stabéja poslovenjena. Prim. Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 158 (18)–160 (20).

79 Gl. npr. Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 107 (Beilage 4). Beneficiat se v virih naslavlja kot kaplan, rektor (*rector*) in mašnik (*altarista*).

80 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 73–74; Quix, *Historische Beschreibung*, str. 35–36.

81 Glede (ne)zasedenosti beneficija pri Slovenskem oltarju v času protestantizma v strokovni literaturi naletimo na različne podatke. Luschin je trdil, da magistrata Ljubljane in Kranja vsled napredovanja protestantizma nista več skrbela za svoj aachenski oltar in nadarbino, za kar je aachenski kapitelj to podeljeval kaplanom po lastni presoji (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 75). Svoj sklep je Luschin verjetno oprl na očitek škofa Tomaža Hrena ljubljanskim mestnim oblastem v pismu s 25. avgusta 1613, da je namreč zaradi »krivoverstva« pozabilo na imenovanje novega beneficiata: »durch den hievor zu Leybach schandlich eingerissenen Ketzterstand ohne Acht gehalten und in Vergess gestellt worden« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 77). Sklicujoč se na seznane beneficiatov Janeza Vajkarda Valvasorja (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 713–714) in Christiana Quixa (Quix, *Historische Beschreibung*, str. 36), se je do slednje Luschinove teze kritično opredelil Stabéj (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 158 (18)–159 (19)). Delovanje slovenske nadarbine v drugi polovici 16. stoletja pušča še številna neodgovorjena vprašanja.

82 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20)–161 (21).

vei, kei oli koku, umerla«,⁸³ in v predgovoru *Prvega dela novega testamenta* v hrvaškem jeziku leta 1562, kjer je o svojih rojakih zapisal, da: »... pogosto romajo celo v Rim, Loreto, Ötting in Sv. Wolfgang na Bavarskem, vsakih sedem let pa vse do Aachna na Spodnjem Nemškem«. ⁸⁴ Kritiko romanja je Trubar nato podal tudi v *Katekizmu z dvema izlagama* leta 1575.⁸⁵

Kljub vpadu števila romarjev božjepotništvo na Slovenskem v 16. stoletju ni zamrlo in je z nastopom protireformacije in katoliške obnove v času Ferdinanda II. doživelo preporod. Potem ko je ljubljanski škof Tomaž Hren na čelu (proti) reformacijske komisije med letoma 1600 in 1603 »reformiral« verske razmere v mestih in na podeželju,⁸⁶ so romanja ponovno uživala tudi podpora mestnih oblasti. Božjepotništvo je poleg tega postalo eno od orodji katoliške preнове pri rekatolizaciji notranjeavstrijskih dežel. Imenovanja novih beneficiatov pri slovenskem oltarju v Aachnu pa lahko služijo tudi kot indikator razmerja politične moči med ljubljanskim škofom na eni strani ter magistratoma Ljubljane in Kranja na drugi.⁸⁷

Arnold Luschin von Ebengreut je tozadevno poudaril, da je škof Hren 10. februarja 1603 v imenu magistratov Ljubljane in Kranja sestavil koncept listine za imenovanje novega kaplana pri Slovenskem oltarju, in sicer za aachenskega kanonika Petra Vivarius, ne da bi se z mestnimi očeti o tem posvetoval. Mestna sveta

83 Odlomek se nanaša na zamisli o gradnji nunskega samostana pri cerkvi sv. Device Marije na Sylevici blizu Raščice, kar so zahtevali Šavleča Katerina, Margeta Hudakončevka in reformatorjev stric Gregor Trubar, ki naj bi naposled vsi »hud konec vzeli« (Trubar, *Tiga Noviga testamenta*, Zbrana dela 8, str. 341).

84 Prevod Edvarda Vrečka (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 474) po izvirniku: »... Wallfarten fie gar offt gehn Rom / gehn Loreto / gehn Otting / gehn fanct Wolffgang ins Beyerland / vnd allweg über fiben Jar biß gehn Aach ins Niderlandt« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 440). Toponim *Niderlandt*, ki ga navaja Trubar, je imel več pomenov. Podobno kot pri etno- in lingvonimih se v predmodernih obdobjih s »terminološko zmedo« srečamo tudi na področju toponimov. Označevalec *Niderlandt* (tu preveden kot »na Spodnjem Nemškem«), s katerim je Aachen lociran, ne pomeni, da bi to mesto ležalo v Združenih provincah, ki jih danes imenujemo Nizozemska, temveč v »Spodnji« nižinski pokrajini ob spodnjem Renu. Po Grimmovem slovarju je imel namreč toponim *Niederland* več pomenov, lahko je sicer označeval tudi prostor današnje Nizozemske in Belgije, vendar je pogosto nastopal v splošnem pomenu nižinske pokrajine, zlasti pa se je uporabljal za označevanje dežel in pokrajin ob spodnjem Renu in nižin, ki ležijo med prepletanimi izlivi rek Ren, Maas in Schelde (*Deutsches Wörterbuch*, *Niederland*. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=N05238> (26. 11. 2021)).

85 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 161 (21).

86 Gl. Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 327–340; Kočevar, Ferdinand II. na čelu protireformacije, str. 180–232; Turk, Hren, Tomaž. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 12. 2021). Gl. tudi razpravo Staneta Grande v tej monografiji.

87 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 75.

sta nato brez ugovora sprejela škofov sklep in Hren je 7. aprila 1603 aachenskemu kapitlju poslal priporočilno pismo za Vivariusu, ki je bil potem tudi ustoličen za kaplana. Vivariusu, ki ni dolgo opravljal službe »slovenskega« kaplana v Aachnu, je sledil Janez Schorn, preminil leta 1613, nakar je Hren ponovno pomembno posegel v izbor novega beneficiata, s tem ko je podprl Hermana Kinka.⁸⁸

S Kinkovim imenovanjem za beneficiata, kar se je zgodilo 18. aprila 1614,⁸⁹ pa je povezana tudi prva notica o spremembi patrocinijskega Slovenskega oltarja in beneficija v Aachnu, ki sta bila, kot rečeno, prvotno posvečena sv. Devici Mariji ter »štirim doktorjem«, sv. Hieronimu, Ambroziju, Avguštinu in Gregorju.⁹⁰ V pismu z dne 25. avgusta 1613, v katerem je Hren ljubljanskemu magistratu priporočal Kinka za beneficiata, je ljubljanski škof med drugim namreč omenil, da je aachenski beneficij posvečen sv. Metodu in Cirilu (*unter Anruefung der H. Methody und Cyrilli*).⁹¹ Kdaj natanko sta bila slovenski oltar in nadarbina »prekrščena«, še ne vemo.⁹²

Vendar niti Kink ni dolgo opravljal službe kaplana pri Slovenskem oltarju, saj je preminil 16. oktobra 1621. Proces imenovanja njegovega naslednika se je nekoliko zapletel, zato je decembra 1621 v vprašanje imenovanja novega beneficiata »kaplanije sv. Metoda in Cirila v Aachnu na Spodnjem Nemškem« (*Caplaney ss. Methody und Cyrilli zu Ach in Niderlandt*)⁹³ posegel sam cesar Ferdinand II., ki je Ljubljančanom in Kranjčanom priporočil favorita aachenskega župana Janeza Ströcka. Ko so ljubljanske in z nekoliko zamude tudi kranjske mestne oblasti februarja 1622 Ströcka potrdile za beneficiata, je bil ta umeščen v službo⁹⁴ in je nato pozno spomladi v Aachnu že sprejel slovenske romarje ter jim pred odhodom, 15. julija 1622, izdal pričevalo.⁹⁵

88 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 76–77. Prim. Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19).

89 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 77.

90 Gl. Luschinovo transkripcijo ustanovne listine beneficija (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99–104 (Beilage 1)).

91 Da gre za prvo omenbo patrocinijskega sv. Metoda in Cirila, je opozoril Luschin, ki je v svoji razpravi podal tudi delni prepis Hrenovega pisma ljubljanskemu magistratu (Luschin, *Windische Wallfahrten*, str. 77, op. 1). Datum pisma pa navaja Staběj (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 157 (17)).

92 Tudi v Valvasorjevem prepisu listine se pojavita formulaciji »Nunc beneficium SS. Methodii, & Cyrilli &c.« v latinskem ter »das Beneficium der Heiligen Methodii und Cyrilli« v nemškem povzetku (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712, 713). Po drugi strani, opozarja Staběj, se ta formulacija ne pojavi v prepisih listine, ki so nastali na osnovi aachenske predloge. Gl. Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132, No, 7, Fundatio altaris Sclavorum. Poleg tega je Staběj poudaril tudi, da se je staro poimenovanje po »štirih doktorjih« tudi po »prekrstitvi« občasno še pojavilo v virih.

93 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 78 (op. 2).

94 O imenovanju Janeza (Johanna) Ströckha ali Strecka gl. Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 77–79; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19); Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, zvezek 1, str. 133.

95 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 107 (Beilage 4).

Tudi Ströck ni bil dolgo *rector altaris Sclavorum*, saj je umrl že leta 1624. Romarje je tako leta 1629 pričakal njegov naslednik Matija Schorn, ki sta ga magistrata Ljubljane in Kranja na predlog notranjeavstrijske vlade⁹⁶ za beneficiata pri oltarju sv. Cirila in Metoda v Aachnu imenovala 18. avgusta 1625.⁹⁷ Nato so Ljubljančani in Kranjčani v zmedi tridesetletne vojne (1618–1648) začasno pozabili na svoj aachenski beneficij in se nanj spomnili šele ob pripravah na romanje leta 1643, ko sta magistrata v Aachnu poizvedovala o stanju svoje nadarbine. Iz Porenja so nato na Kranjsko sporočili, da so po Schornovi smrti za novega kaplana imenovali Janeza Sancina in ta je bil beneficiat do svoje smrti, 3. oktobra 1656.⁹⁸

Kljub normalizaciji razmer po koncu tridesetletne vojne si je Kranj sredi 17. stoletja zapravil pravico imenovanja novih beneficiatov. Kranjčani so, kot rečeno, z odgovorom zamujali že leta 1622 ob imenovanju Ströcka, kar se je ponovilo po smrti Matije Schorna leta 1636. Naposled je bil leta 1675 novi »slovenski« kaplan v Aachnu imenovan le še s privolitvijo Ljubljane.⁹⁹ Valvasor je v svoji poldrugo desetletje mlajši *Slavi vojvodine Kranjske* v zvezi s tem zapisal, da so si Kranjčani že zdavnaj zapravili svojo pravico soodločanja pri imenovanju kaplanov in da o aachenskem beneficiju v Kranju nihče nič več ne ve, ter dodal pregovor *privilegia non utendo amittuntur*.¹⁰⁰ Polihistor pa se je o Slovenskem oltarju in beneficiju obširneje razpisal v svojem poglavju o Ljubljani.¹⁰¹

96 Prav tam, str. 79.

97 SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1625, avgust 18., Ljubljana), Mesti Ljubljana in Kranj prezentirata duhovnika na oltar sv. Cirila in Metoda v Aachnu. Objava: Otorepec in Matić, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, št. 38, str. 135–137. Nemški prevod je na voljo v: Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 713–714. Slovenski prevod besedila listine pa je na voljo v: Valvasor, *Čast in slava*, XI, str. 713–714, 725–726 (Priloga 712L).

98 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 79; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19)–160 (20).

99 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19)–160 (20).

100 Valvasor je zapisal (zapis na margini): »Die Crainburger verfhertzen das *Jus praesentandi* eines Gefifttd zu Acken.« Odstavek o tem: »Denn im Jahr 1495 / haben die Bürger zu Laybach / und diefe zu Crainburg / miteinander ein *Beneficium*, zu Ach (oder Aken) in Niderland / in der / vom Kayfer *Carolo M.* erbauten Kirchen Unserer L. Frauen / *fundirt*; fich aber das Recht der *Praesentation* vorbehalten: Massén hievon unten / wann unfere Feder / zu der Stadt Laybach kommt / die Ausführlichkeit ertheilt werden foll. Weil aber diefe Crainburger / als die Ordnung fie getroffen / daß fie Jemanden hetten *praesentiren* sollen / Niemanden vorgefelle; haben fie ihr *Jus praesentandi* oder die Vorstellungs=Gerechtigkeit / schon längft liederlich verlohren / und verfhertzt. Wie mir dann gefagt worden / daß fie nunmehr / um dieses *Beneficium*, gar nichts wissen. Daher es jetzo ftets nur / von den Laybachern / *praesentirt* wird.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 112).

101 Gl. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712–714.

Kaplani, ki so uživali beneficij sv. Metoda in Cirila v Aachnu, so bili po večini nemški domačini iz Porenja, ki sta jih na predlog aachenskega kapitulja imenovala magistrata mest ustanoviteljev.¹⁰² Ko pa je leta 1689 preminil kaplan Egidij Hermes in se je v Aachnu za njegovega naslednika potegoval Kristjan Reker, je ljubljanski magistrat 11. oktobra 1689 v Porenje odgovoril, da je mesto kaplana tokrat predvideno za domačina Andreja Krivica, ki pa je nato že 16. decembra 1689 umaknil svojo kandidaturo.¹⁰³ Luschin je sklepal, da je temu botrovalo nižanje rente nadarbine, ki je primoralo Ljubljance, da so naposled sprejeli aachenskega duhovnika, ker domačinov spričo skromne nadarbine ni vlekle v Porenje.¹⁰⁴

V 17. stoletju se je zgodila še druga pomembna sprememba, ki je naposled zapečatila usodo Slovenskega oltarja in nadarbine v Aachnu. Bolj kot pot k Marijinemu relikviariju v Aachen je namreč med Slovenci postajalo priljubljeno romanje k sv. Trem kraljem v Köln. »Kelmorajm« je tako nasledil »Ah« kot glavni cilj slovenskega romanja (*windische Procession*¹⁰⁵). Spremenjene razmere so opazne tudi v že omenjeni romarski knjižici *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein*,¹⁰⁶ ki je neznano kdaj v 17. stoletju izšla v Kölnu¹⁰⁷ in je obravnavala slovenska romanja v Porenje. Kot glavni cilj je v publikaciji predstavljen Köln, kjer so se romarji tudi najdlje zadržali ter šele nato obiskali preostale porenske romarske kraje.¹⁰⁸

102 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 158 (18)–160 (20).

103 Prav tam, str. 160 (20).

104 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 81.

105 Besedna zveza *windische Procession* se pojavi v dekretu dunajske dvorne pisarne s 26. oktobra 1775 (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 107–108 (Beilage 5)).

106 Reprodukcijsko romarske knjižice Joannesa Georga Feystrizerja *Alt-Wenthen oder Ungern Ordnungs Büchlein* hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*). Vsebina dela je bila že večkrat transkribirana in objavljena, npr. Thoemmes, *Die Wallfahrten*, str. 104–108 (Beilage V). Leta 1993 je precej prirejena in sodobni nemščini prilagojena transkripcija izšla tudi v Zvezku 45 zbirke *Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen*, ki verjetno iz političnih razlogov romarje, o katerih je govor v knjižici, predstavlja kot Madžare, četudi v Komentarju glede nenemškega jezika v delu piše, da je le-ta: »am ehesten dem Slowenischen verwandt ...« (Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 33). Publikacija vsebuje tudi reprodukcije knjižice.

107 Po tehničnih domnevah Heinricha Schiffersa in Jožeta Stabéja je delo izšlo v 17. stoletju v Kölnu, vendar več o tem v nadaljevanju (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20)). V strokovni literaturi sicer naletimo tudi na drugačne datacije omenjenega dela. Thoemmes, *Die Wallfahrten*, Tafel III. navaja, da naj bi bila knjižica natisnjena okrog leta 1700. Staběj je na podlagi nemščine, uporabljene v publikaciji, po drugi strani domneval, da bi tisk lahko prej nastal v zgodnjem kot v poznem 17. stoletju (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 183 (43)).

108 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 449–450, 453–455; isti, *Windische Wallfahrer*, str. 92, 97–99; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 179 (39)–185 (45); Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*,

Na podlagi omenjene romarske knjižice in drugih virov, ki jih je po večini zbral Luschin, lahko sestavimo nekakšen »idealni tip« poteka slovenskega romanja v 17. stoletju, ko je »Kelmorajn« že postal njegov glavni cilj. Po Luschinovih ugotovitvah so romarji na pešpot proti »nemškemu Rimu«¹⁰⁹ v manjših skupinah krenili že spomladi. Del se jih je nato pri Miltenbergu vkrcal na ladje in potoval po Majni in Renu, drugi pa so pot nadaljevali po kopnem preko Mainza v Bingen.¹¹⁰ Sredi marca so romarji prispeli v glavno zbirališče v mestu Andernach na Renu, ker so hranili svoje sveče in bandere. Od tod so krenili proti Kölnu, kamor so 18. maja prispeli v slovesnem romarskem sprevodu ob petju slovenskih pesmi¹¹¹ in se nastanili v prenočišču v Ipperwaldu.¹¹²

Nadaljnje dogajanje v Kölnu lahko rekonstruiramo na podlagi zgoraj omenjene romarske knjižice in nekaterih drugih objavljenih virov. Potem ko so v Ipperwaldu odložili svoje cule, so se romarji v sprevodu pod križi in banderami napotili v stolnico in se poklonili sv. Trem kraljem. Po vrnitvi v prenočišče je romarska skupnost (*communitas*, *Communität*, *Gemein*) iz svojih vrst izbrala in slovesno umestila dva moža za »reditelja« (*Zuchtmeister*).¹¹³ Nato so določili tolmača (*Dolmetſcher*¹¹⁴), ki je poleg komunikacije z okolico vodil tudi duhovna opravila, ter dvanajst starejših izkušenih mož, da so skrbeli za ohranjanje discipline in posredovali v morebitnih nastalih sporih.¹¹⁵

Tolmač je pred jedjo in po njej izrekel blagoslov in predpisano zahvalno molitev v slovenskem jeziku (*Oration*¹¹⁶), čemur je po stari navadi in »zgledu kralja Davida

---

str. 63–64. Nekoliko drugačno mnenje zastopajo avtorji aachenskega faksimila iz leta 1993 gl. Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 11, 33.

109 Gl. Terstenjak, Kelmorajn, str. 34–45.

110 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 96–99.

111 Podatek o petju slovenskih pesmi je iz pisma, ki ga je neimenovani velikovski okrožni glavar 20. septembra 1775 poslal koroškemu deželnemu glavarstvu in tozadevno navaja *Abſingung eines windischen Liedes*. Gl. objavo Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460–461 (Beilage 2).

112 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41).

113 Gre za Stabéjev prevod besede *Zuchtmeister*.

114 NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [?]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 20 (transkripcija), 21 (reprodukcija).

115 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 97–98. Vilfan je v tolmaču in dvanajstih starejših možeh prepoznal t. i. romarsko sodišče kot posebno obliko ljudskih sodišč, na katerem je tolmač predstavljal sodnika, dvanajsterica mož pa njegove prisednike (Vilfan, *Očrt slovenskega pravnega narodopisja*, str. 226).

116 NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [4]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 22 (transkripcija), 23 (reprodukcija). Prim. prevod Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 182 (42).

iz Knjige kraljev«¹¹⁷ sledil »spoštljivi raj« (*ehrbaren Reyen*¹¹⁸), kot doda avtor knjižice.¹¹⁹ Po odhodu na svoje mesto je sleherni romar dan sklenil z večerno molitvijo. Romarji so se v Kölnu zadrževali šest tednov in v tamkajšnjih cerkvah darovali sveče z zataknenimi novci (*Wax Opfer*), za kar so bili deležni tradicionalne pogostitve.¹²⁰ Na praznik apostolov sv. Petra in Pavla, 29. junija, je stolni kapitelj romarjem na posebnem odru na dvorišču stolnice (*Domhof*) slovesno pokazal svetinje iz cerkvenega zaklada.¹²¹

Z ogledom svetinj je romanje doseglo svoj vrhunec in mnogi so se po tem odpravili proti domu. Manjši del romarjev pa je pot nadaljeval v Aachen, kjer sta jih med 9. in 13. julijem gostila dva od tamkajšnjih samostanov. Nekateri so nato iz Aachna potovali skozi Burtscheid, Kornelimünster, Hahn in Prüm do Trierja, kjer se je razpusil še zadnji preostanek skupine.¹²² Ob vrnitvi v domovino so romarji potrdili že omenjeno romarsko skupnost,¹²³ ki je, kot kaže, imela tudi lastnega pisarja.

117 Povzeto po izvorniku: »... / gleich dem Exempel des Königs David ex 1. R.[egum] ...« (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, pag. [6]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 27 (reprodukcija)). Avtor romarske knjižice se je bržkone skliceval na rajanje kralja Davida pred skrinjo zaveze, ko je bila le-ta prepeljana v Jeruzalem, četudi dogodek ni opisan v Prvi knjigi kraljev temveč v Drugi Samuelovi (2 Sam 6,1–23) in Prvi kroniški knjigi (1 Krn 13,1–13). Slednja med drugim poroča: »David in ves Izrael sta rajala pred Bogom na vso moč s pesmimi, citrami, harfami, z bobni, s cimbalami in trobentami.« (1 Krn 13,8).

118 Besedno zvezo *ehrbaren Reyen* iz izvornika (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, pag. [6]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 26 (transkripcija), str. 27 (reprodukcija), v transkripciji je beseda spremenjena v *Reigen*) Jože Stabéj prevaja kot »spoštljivi raj« (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 182 (42)). Gre za obliko ljudskega plesa. Prim. Grimmov slovar besedo *der Reihen* z variantama *Reigen* in *Reien* opredeljuje kot: »eine art des tanzes« (*Deutsches Wörterbuch*, Reihen. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=R03560> (30. 11. 2021)).

119 Izvornik: NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, pag. [6]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 26 (transkripcija), 27 (reprodukcija). Prim. prevod Jožeta Stabéja (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 182 (42)).

120 O tem je spregovoril velikovski okrajni glavar v svojem pismu koroškemu deželnemu glavarstvu z 20. septembra 1775 (objava: Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460 (Beilage 2)). O tem Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99.

121 T. i. veliko slovesnost javnega pokazanja (*groffer Feyrlichkeit die öffentliche Zeigung*) omenja Franz Josef von Bassart v svojem »prvem« pismu Wenzlu Antonu knezu Kaunitz-Rietbergu z dne 9. novembra 1775 (objava: Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 461–462 (Beilage 3)); gl. tudi Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 98–99.

122 Franz Josef von Bossart je v svojem (prvem) pismu državnemu kanclerju Wenzelu Antonu knezu Kaunitz-Rietbergu z dne 9. novembra 1775 navajal, da romarji iz Kölna proti Aachnu odrinejo tretji dan po ogledu relikvij (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 462 (Beilage 3)). Gl. tudi Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99.

123 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 184 (44).

Kljub upadanju števila romarjev, ki so božjo pot iz Kölna nadaljevali še v Aachen, so Ljubljancani 12. februarja 1726 v okviru priprav na romanje, ki je sledilo naslednje leto 1727, pisali tamkajšnjemu kapitelju glede beneficija sv. Metoda in Cirila ter dodali, da želijo izvajati svoj *ius praesentandi*. Slovenski romarji so nato v Aachen prispeli še leta 1734, vendar v zelo skromnem številu (le 85 oseb).¹²⁴ Vsled upadanja števila romarjev in prihodkov, ki niso več zadoščali za vzdrževanje beneficijata, je aachenski kapitelj istega leta 1734 Slovenski oltar sv. Metoda in Cirila ter Češki oltar sv. Vencoslava podrl, njuna beneficija pa združil s Križnim oltarjem (*Kreuzaltar*),¹²⁵ s čimer se je končala 239-letna zgodovina slovenske nardarine v Aachnu.¹²⁶

Slovensko božjepotništvo v Porenje se je v skromnejšem številu nadaljevalo še do sedemdesetih let 18. stoletja, ko je »razsvetljeno-absolutistična« oblast postala vse bolj nenaklonjena dolгим romanjem svojih podložnikov.¹²⁷ Marija Terezija je leta 1770 omejila nekatere cerkvene procesije, kot je na primer na veliki petek, čemur sta sledila dva dekreta dvorne pisarne v letih 1772 in 1773. Prvi je dovoljeval le eno glavno procesijo z Dunaja in Gradca v Marijino Celje na Štajerskem (*Mariazell*) in prepovedal vsa druga romanja, pri katerih bi romarji na poti morali ostati čez noč, četudi bi romali znotraj habsburških dednih dežel. Drugi dekret pa je prepovedoval romanja posameznikov, zaostрил prepoved potovanja, ki trajajo več kot en dan, ter določil, da lahko romanja iz zaobljube potekajo le ob nedeljah in praznikih.¹²⁸

Po naštetih dekretih sodeč bi moralo biti prepovedano tudi slovensko sedemletno romanje v Porenje, o katerem pa habsburške oblasti verjetno niso bile dobro obveščene. Romanjem nenaklonjene pa so postale tudi kölnske oblasti, ki jih je leta 1769 presenetilo nepričakovano veliko število slovenskih romarjev.¹²⁹ Po Luschinovih ugotovitvah je zanimanje habsburških oblasti za slovensko romanje v Porenje sredi sedemdesetih let 18. stoletja naposled vzbudilo pismo Vida Fišerja (*Veit Fischer*) na dvor, čemur je sledila korespondenca med raznimi oblastnimi

124 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20); Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 82.

125 Christian Quix sicer ne navaja točnega leta rušenja Slovenskega in Češkega oltarja, temveč le da sta bila odstranjena po letu 1730 (Quix, *Historische Beschreibung*, str. 34, 36). Podatek o rušenju leta 1734 pa navajata Luschin (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 82) in Nemeš (Nemeš, *Prispevok k založenju uhorskeje kaplnky*, str. 7).

126 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20).

127 Gl. Dolinar, *Jožefinizem in janzenizem*, str. 156–157.

128 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 456; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 176 (36).

129 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 448, 457; isti, *Windische Wallfahrer*, str. 89–91; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 176 (36).

organi tako na Dunaju in v notranjeavstrijskih deželah kot v Kölnu, ki je naposled privedla do prepovedi romanja.¹³⁰

Vid Fišer iz Guštajna (zdaj Ravne na Koroškem), ki naj bi po lastnih navedbah pri sedemletnih romanjih že trikrat služil kot tolmač (*Tölmätfcher, Dollmätfcher*), se je namreč julija 1775 na vladarico obrnil s prošnjo za izplačilo zapadlih plačil. Po njegovih besedah naj bi tolmaču poleg nove obleke, ki jo je vsakič prejel, namreč pripadalo tudi plačilo 150 goldinarjev iz c. kr. Ogrske kapele (*k. k. hungarischen Kapelle*). Izostanek tega naj bi koroškega tolmača po treh opravljenih romanjih spravil na beraško palico. Fišer je še dodal, da bo moral naslednje leto 1776 še četrtrič na romanje v Porenje.¹³¹ Tolmačeva prošnja je habsburški dvor opozorila na romanje, ki je bilo v nasprotju z nekaj let poprej objavljenimi dekreti.

V nadaljevanju povzemam pomembnejše poudarke iz korespondence na temo slovenskega romanja, ki jo je v prilogah k svojima razpravama iz let 1878 in 1887 objavil Luschin. Na podlagi korespondence med letoma 1775 in 1776 je poleg zgoraj omenjene romarske knjižice iz 17. stoletja mogoče precej natančno rekonstruirati potek romanja v njegovi zadnji fazi ter pridobiti več podatkov o njegovih etnoloških značilnostih. Tako je tolmač Fišer poročal, da je romanje po Porenju brez 150 milj dolge poti iz notranjeavstrijskih dežel do tja trajalo deset tednov, in sicer naj bi se romarji šest tednov zadrževali v Kölnu ter nato po dva tedna v Aachnu in Andernachu.¹³²

Kot naslednje je Luschin priobčil poročilo okrožnega glavarja v Velikovcu von Aichelburga koroškemu deželnemu glavarstvu z dne 20. septembra 1775, v katerem je uradnik svoje poročilo o »kölnskem romanju« (*Köllner Wallfahrt*) oprl na pripovedovanje dveh pričevalcev: že omenjenega tolmača Fišerja, ki mu je izdal potni list za romanje, in Valburge Wassner (*Wallburga Waßnerinn*), udeleženke zadnjega romanja, ki je potrdila Fišerjeve navedbe. Kljub temu da je Jože Stabéj tovrstnim uradniškim poročilom upravičeno očital pristransko prikazovanje slovenskega romanja,¹³³ je Aichelburgovo poročilo z etnološkega stališča vendarle precej povedno.

130 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 457–458. Tu se opiram zlasti na Luschinovi razpravi, ki zaradi priloženih objav virov omogočata navajanje točne terminologije, s katero so sodobniki označevali romarje in njihove običaje. Notranjeavstrijski gubernij v Gradcu je po naročilu Dunaja leta 1775 sprožil glede romanja obsežnejšo poizvedovalno akcijo s pomočjo deželnih glavarstev na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Stabéj je raziskal tozadevno gradivo, ki je bilo dostopno v Ljubljani, medtem ko poročila o slovenskem romanju, ki sta jih pošiljali glavarstvu iz Gradca in Celovca z izjemo Luschinovih objav s konca 19. stoletja, še čakajo na strokovno obdelavo (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 176 (36)–177 (37)).

131 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 459 (Beilage 1).

132 Prav tam, str. 459 (Beilage 1).

133 Velikovski okrožni glavar je namreč zapisal, da se romanj v Porenje ne udeležuje nihče drug kot posamični revni in s tegobami obremenjeni gostači (*arme und preßhafte Innleute*) in dodal,

Navaja namreč, da so romarji 18. maja v Köln vselej vstopili ob petju slovenske pesmi (*mittels Abfingung eines windischen Liedes*),¹³⁴ med bivanjem v Kölnu pa so dva- do trikrat na teden ob navzočnosti oseb tamkajšnjega višjega stanu tudi plesali slovenske ljudske plese (*auf windische Art tanzen*); »spoštljivi raj«¹³⁵ je ne nazadnje navajala že zgoraj omenjena romarska knjižica iz 17. stoletja. V ta namen so romarji s seboj jemali godce, med katerimi se je z igranjem na »hurdi-gurdi« (*Layer*) izkazal tudi omenjeni tolmač Fišer.¹³⁶ V sklopu romanja pa naj bi, tako velikovski okrajni glavar, potekalo več slovenskih kmečkih porok (*hochzeiten ... nach windischer Bauernart*), ki se jih je v velikem številu udeleževalo tudi visoko plemstvo.¹³⁷

Dunajska dvorna pisarna je nato 13. oktobra 1775 prepovedala »slovensko procesijo« (*windische Procession*),¹³⁸ poizvedovanje pa nadaljevala tudi na volilno-knežjem dvoru v Kölnu, v imenu katerega je minister Franz Josef von Bossart večkrat pisal državnemu kanclerju Wenzelu Antonu knezu Kaunitz-Rietbergu. V treh pismih, ki jih je objavil Luschin,¹³⁹ med drugim izvemo, da je leta 1769 zaradi nepričakovano visokega števila slovenskih »romarjev sv. Treh kraljev« v hospicu Ipperwald zanje zmanjkalo prostora in so jih morali nastaniti še drugod. Ker za slovenske romarje v Kölnu ni bilo posebne nadarbine in je bil njihov sprejem zgolj izkaz krščanske milostljivosti, nadaljuje von Bossart, bi Köln v bodoče odklanjal njihovo sprejemanje, ko se ne bi bal cesarjevega neodobravanja.¹⁴⁰

Vendar so bile skrbi kölnskih oblastnikov odveč, saj cesarski dvor že od začetka sedemdesetih let ni odobral romanj svojih podložnikov zunaj dednih

---

naj uradnikom romanje do tedaj ne bi bilo dobro poznano, ker se ga dejansko udeležujejo le stari ljudje brez stalnega prebivališča (*unangehoffene alte Leute dahin abgehen*) (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460 (Beilage 2)). Staběj je poudaril, da je bil odnos vseh oblasti do slovenska romanja docela odklonilen (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 177 (37), 186 (46)).

134 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460 (Beilage 2). Staběj ugotavlja, da so romarji prihajali v Köln med 13. majem in 18. junijem (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 186 (46)).

135 Izvirnik *ehrbaren Reyen*. Gl. NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, pag. [6]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 26 (transkripcija), str. 27 (reprodukcija); Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 182 (42).

136 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460 (Beilage 2).

137 Prav tam, str. 460 (Beilage 2).

138 Dekret dunajske dvorne pisarne s 13. oktobra 1775, ki je bil namenjen notranjeavstrijskemu guberniju v Gradcu, je v prilogi svoje prve razprave leta 1878 objavil Luschin (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 107–108 (Beilage 5)).

139 Luschin je objavil tri pisma ministra Franca Josefa von Bossarta, ki sta bila iz Kölna na Dunaj poslana 9. in 16. novembra 1775 ter 25. februarja 1776 (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 461–462 (Beilage 3), str. 462–463 (Beilage 4), str. 463 (Beilage 5)).

140 Podatki so iz (drugega) Bossartovega pisma z dne 16. novembra 1775 (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 462 (Beilage 4)). Gl. tudi Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 177 (37).

dežel.¹⁴¹ Korespondenci s Kölnom je 30. januarja 1776 sledila ponovna prepoved slovenskega romanja,¹⁴² ki je 23. februarja dosegla tudi Köln, o čemer je von Bossart obvestil preostale kraje, kamor so potovali slovenski romarji. Tega leta je v Porenje sicer priromalo nekaj Slovencev, ki so se na pot podali, še preden bi lahko izvedeli za omenjena dekreta dvorne pisarne. Po Luschinovih ugotovitvah naj bi miloščino prejeli v celestinskem samostanu (*Coelestinenkloster*) v Aachnu.¹⁴³

Slovenska romanja v Porenje so torej potekala do zadnje četrtine 18. stoletja, medtem ko sta bila Slovenski oltar in nadarbina v Aachnu odpravljena dobrih štirideset let prej (1734).¹⁴⁴ Kljub prepovedi romanja sredi sedemdesetih let so po Luschinovih ugotovitvah v Ljubljani leta 1794 ponovno naleteli na dokumente, povezane z odpravljenim beneficijem sv. Metoda in Cirila, ter glede tega pisali v Aachen.¹⁴⁵ Dejstvo, da so mestne oblasti v Ljubljani, še bolj pa v Kranju, večkrat pozabile na aachensko nadarbino in svoj *ius praesentandi rectorem* dokazuje, da je bilo romanje v Porenje živo zlasti med preprostim slovenskim prebivalstvom. Kot kaže na resnične dogodke oprta pripoved, ki jo je leta 1864 priobčil Davorin Terstenjak, pa so posamezniki v »Kelmorajn« romali še do začetka 19. stoletja.¹⁴⁶

Slovenska romarska nacija

Slovenska romanja v Porenje so bila v prvi vrsti sicer namenjena temu, da bi romarji »z usti in srci pozdravili presvete Tri kralje«,¹⁴⁷ ne da bi utrjevali svojo slovensko etnično kolektivno identiteto, vendar se je ta kljub svojemu drugotnemu pomenu ob romanjih večkrat jasno manifestirala. Kot je bilo omenjeno v prejšnjem poglavju, je romanje namreč vsebovalo več praks, ki jih lahko uvrstimo v van den Berghejevo tretjo skupino behaviorističnih etničnih znamenj. Pri tem je treba poleg

141 V (prvi) prepovedi slovenskega romanja v Porenje so v dunajski dvorni pisarni kot razloga navedli domnevno razuzdanost romarjev in odtekanje denarja v tujino (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 107–108 (Beilage 5)).

142 Gl. objavo Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 108 (Beilage 6).

143 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 463, op. 1 (Beilage 5).

144 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20); Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 82.

145 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 82.

146 Terstenjak, *Kelmorajn*, str. 34–45. O tem tudi: Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 463–464 (Beilage 6); Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 177 (37)–178 (38).

147 Prosti prevod po izvorniku: »... , um die Hochheiligen drei Könige dort mit Mund und Herzen zu begrüßen.« (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [?]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 20 (transkripcija), str. 21 (reprodukcija, kjer nekaj besedila manjka). Prim. prevod Jožeta Stabėja (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41)).

romanja samega omeniti zlasti petje slovenskih verskih pesmi, slovenki ljudski ples »spoštljivi raj«, slovenske kmečke poroke in ne nazadnje tudi sam slovenski jezik, v katerem so zapisani pasusi v romarski knjižici iz 17. stoletja.

Poleg etnoloških prvin romanj se je s postavitvijo Slovenskega oltarja v poznem 14. ali zgodnjem 15. stoletju in ustanovitvijo nadarbine za slovenščine večšega kaplana vzpostavil tudi koncept Kristusovih vernikov slovenske »nacije«, ki je bil lahko le odraz specifične slovenske kolektivne identitete. Kot je leta 1922 na primeru Rima izpostavil Anton Slamič, je bilo sicer običajno, da so se romarji v večnem mestu organizirali po narodnostnem ključu. V Rimu so različne etnične skupnosti romarjev vzpostavljale stalne naselbine z lastnimi cerkvami, hospici, bolnišnicami, pokopališči in, kot dodaja Slamič, tudi z lastnimi prapori (*confallone*).¹⁴⁸

Medtem ko so bili Slovenci v Rimu do leta 1656 skupaj z drugimi katoliškimi južnimi Slovani del hospica sv. Hieronima, ki ga je leta 1441 ustanovil duhovnik Hieronim iz Ptuja,¹⁴⁹ je bil razvoj slovenskih »nacionalnih« ustanov v Aachnu drugačen. V nadaljevanju zato razprava obravnava »nacionalni« aspekt slovenskega romanja v Porenje. Ob tem je treba ponovno opozoriti na že znano dejstvo, da sta namreč etno- in lingvonime, s katerimi so Slovence v zgodnjem novem veku označevali tuji opazovalci, nemalokrat zaznamovala predmoderna »terminološka nedoslednost«¹⁵⁰ in nepoznavanje dežel na jugovzhodu Svetega rimskega cesarstva med tem, ko so tudi Slovenci sami zase lahko uporabljali še kranjsko ime.¹⁵¹

Kdo so bili »Ogri«, ki so romali v Porenje?

Ker so domačini za označevanje tujih romarjev iz jugovzhoda poznali različne označevalce, kot so *Ungern* in *Wiener*, je v Porenju glede etničnosti in domovine romarjev pogosto vladala nemajhna zmeda.¹⁵² Kljub temu je zgodovinopisje od Luschinovih razprav s konca 19. stoletja dalje ugotavljalo,¹⁵³ da je šlo pri romarjih s prostora notranjeavstrijskih dežel za Slovence. Če strnemo predhodne ugotovitve, lahko rečemo, da so Ogri, torej prebivalci dežel krone sv. Štefana, ki so v začetnih

148 Slamič, Zavod sv. Hieronima, str. 20–21.

149 Prav tam, str. 21.

150 Kočever, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 409, op. 348.

151 Gl. razpravo Borisa Golca v tej monografiji.

152 O terminološki zmedbi bi nenazadnje lahko govorili tudi s pričo neposrečene objave faksimila romarske knjižice v Aachnu leta 1993, ki v slednji objavi nosi malce spremenjen naslov *Alt-Wenden oder Ungarn-Ordnungsbüchlein*.

153 Gl. Luschin, Die windische Wallfahrt, str. 449–450; isti, Windische Wallfahrer, str. 92–93; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 149 (9)–152 (12).

obdobjih romanj k Marijinemu relikviariju v velikem številu prihajali v Aachen,¹⁵⁴ v govorici nemških domačinov svoje ime s časom posodili vsem tujim romarjem. Označevalec »Ogri« je tako postal sinonim za tuje romarje.¹⁵⁵

Že Luschin je opozoril, da so do sredine 15. stoletja poročila ob Ogrih še omenjala Slovence, medtem ko so mlajša o romarjih govorila le še kot o »Ogrih«, četudi se je število božjepotnikov iz dežel krone sv. Štefana dejansko zmanjšalo. O tem so pisali tudi sami zgodnjenovoveški pisci. Christian Adolph Thülden je leta 1657 tozadevno napisal odlomek, ki se v prevodu Josipa Grudna glasi: »Za Ogre veljajo tisti, ki so doma iz Kranjske, Koroške in Hrvaške in dokaze zato s seboj prineso.«¹⁵⁶ Omemba Hrvatov odpira možnost za razpravo o tem, ali so se pod označevalcem *natio Sclavonica*¹⁵⁷ znašli tudi Hrvati, vendar več o tem v nadaljevanju.

V ustanovni listini beneficija pri Slovenskem oltarju, ki jo je 26. junija 1495 v Aachnu na prošnjo ljubljanskih in kranjskih mestnih oblasti izstavil duhovnik in notar magistrata v Liègu Wilhelm Schenach, se pojavijo tri različice sintagme »slovenska nacija«. Prvič kot del besedne zveze *Christi fdelium nationis Sclavoniae*¹⁵⁸ – ki se nanaša na ustanovitelje beneficija pri oltarju sv. Device Marije in štirih cerkvenih doktorjev v aachenski stolnici. Ta je bil ustanovljen na prošnjo »izvrstnih in modrih« mestnih očetov Ljubljane in Kranja ter drugih *Kristusovih vernikov nacije »Slovenije«*.¹⁵⁹ Besedna zveza kaže, da je bila ustanovitev beneficija v »nemškem Rimu« podjem, ki je zadeval širšo javnost.

Slovenska »nacija« Kristusovih vernikov v poznem srednjem veku v nasprotju z ogrsko ali češko ni razpolagala s politično-dinastičnimi instrumenti, temveč je živela zlasti v ljudski kulturi in bogočastju. Medtem ko sta romarjem iz dežel korn sv. Štefana in sv. Venceslava kapelo oziroma oltar z nadarbinama ustanovila njihova vladarja ogrski kralj Ludvik I., ki je med letoma 1358 in 1366 postavil Ogrsko

154 Gl. Nemeš, Príspevek k založeniu uhorskej kaplnky, str. 3–22.

155 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 149 (9)–152 (12);

156 Prevod: Gruden, *Zgodovina*, str. 519. Izvirnik: »Pro Ungaris autem habentur si Carniae, Carinthiae, Croatiae cives sint, ejusque rei testimonium habeant.« navedeno po: Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 93 (op. 2).

157 Gl. npr. ustanovno listino slovenskega beneficija (Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132–134, No. 7. *Fundatio altaris Sclavorum*).

158 Luschin je v opombi št. 1 zapisal, da je bilo nad toponimom *Sclavoniae* z drugim črnilom in roko dodano *Carniolicae* (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101 (Beilage 1)).

159 Povzeto po izvirniku: »Sane pro parte spectabilium et sagatium virorum dominorum burgim-agistorum, scabinorum, proconsulum et comunitatis civitatis Laybach et oppidi Crainburgi, aliorumque Christi fidelium nationis Sclavoniae exhibita petitio...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101 (Beilage 1)), O prevajanju toponima *Sclavonia* in njegovih variant gl. op. 62 in Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 46–55.

kapelo,¹⁶⁰ ter češki kralj in cesar Karel IV., ki je leta 1362 postavil Češki oltar sv. Venceslava, so Slovenski oltar v Aachnu, kot rečeno, najverjetneje postavili kar romarji sami, pri ustanavljanju beneficija pa so leta 1495 svojo »nacijo« podprli mestni očetje Ljubljane in Kranja.¹⁶¹

Druga omemba *vulgari idiomate ipsius nationis Sclavonicae* se nanaša na jezik, in sicer je bil namen zgoraj omenjenih mož in ljudstva, da bi ustanovili in posvetili novi in večni cerkveni beneficij, primeren za svetnega duhovnika (*presbytero seculari*), ki bi bil tudi večš *ljudskega jezika same slovenske nacije*.¹⁶² Tudi v tem pogledu je beneficij pri Slovenskem oltarju v Aachnu »nacionalna« institucija, primerljiva s tistima pri Ogrski kapeli in Češkem oltarju. Zlasti beneficij slednje je imel izrazito poudarjen »nacionalni« značaj, saj je Karel IV. v ustanovni listini še pred duhovskimi kriteriji določil, da mora biti kaplan »češke nacionalnosti, ali vsaj imeti znanje in odlično izgovorjavo češkega jezika«.¹⁶³

Tretjič se »slovenska nacija« pojavi kot *Sclavonicae nationis Christi fidelium*. V danem primeru se besedna zveza pojavi v kontekstu dolžnosti beneficiata oziroma rektorja beneficija, ki je bil imenovan, kot navaja ustanovna listina, da bi pri omenjenem oltarju v aachenski stolnici skrbel za bogoslužje ter dušni blagor ustanoviteljev beneficija in njihovih naslednikov. Rektor naj bo tudi na voljo za spovedovanje tako ustanoviteljev in njihovih naslednikov kot tudi številnih *Kristusovih vernikov slovenske nacije*, ki obiskujejo omenjeno cerkev. Tem naj po potrebi deli tudi sv. evharistijo in vse druge zakramente. Kot je omenjeno, je prvi beneficiat postal Kristjan pl. Elchenrode duhovnik škofije Liège.¹⁶⁴

160 Nemeš, Príspevok k založenju uhorske kaplnky, str. 6–7, 21–22.

161 Temu je verjetno botrovalo dejstvo, da je bila vojvodina Kranjska s svojimi mesti med notranjeavstrijskimi deželami etnično najbolj slovenska (gl. Golec, Regionalne razlike v jezikovni podobi, str. 23–38). Povedanemu je treba dodati, da je imel tudi takratni deželni knez Maksimilijan I. več povezav s slovenskim etničnim prostorom in se je v svoji avtobiografiji pohvalil tudi z učenjem slovenščine (gl. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 152–154; Grdina, Nekaj opazk o vlogi, str. 182–185; gl. tudi razpravo Tomaža Lazarja v tej monografiji).

162 Povzeto po izvorniku: »... constructo et consecrato novum et perpetuum beneficium ecclesiasticum presbytero seculari idoneo ac vulgari idiomate ipsius nationis Sclavonicae erudito ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101 (Beilage 1)).

163 Zahteva Karla IV. je povzeta po izvorniku iz ustanovne listine, ki se glasi: »debeat esse nationis Bohemie, vel ad minus habere peritiam et perfectam locutionem Bohemie lingue, ...« (Quix, *Historische Beschreibung*, str. 128, No. 5, Fundatio altaris Bohemorum (1362, december 20., Aachen)). O tem gl. Nemeš, Príspevok k založenju uhorske kaplnky, str. 7.

164 Povzeto po izvorniku: »... pro tempore rectorem in dicto altari celebrandae pro hac vice ad laudem et honorem dei omnipotentis et ipsorum fundatorum suorumque successorum animarum salutem et felicitatem dotare, et nilominus illud dante domino magnifice tam in dote quam divino cultu successu temporis augmentare, proviso quod rector beneficii huiusmodi pro tempore existens

Četudi ustanovitelji beneficija pri Slovenskem oltarju niso postavili tako strogih meril glede jezikovnega znanja svojega kaplana kot češki kralj dobro stoletje pred njimi in niti niso zahtevali, da bi moral biti po poreklu njihov rojak, ustanovitev takšne »nacionalne« institucije v najpomembnejšem marijanskem romarskem središču severno od Alp vendarle jasno kaže na obstoj slovenske kolektivne identitete navkljub politično-upravni razdeljenosti slovenskega etničnega prostora. Poleg tega nemara ni naključje, da je beneficij slovenske »nacije« nastal v času vladavine Maksimilijana I. (1493–1519). Iztok Simoniti in Tomaž Lazar sta namreč opozorila na več omemb latinskih in nemških integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor, ki datirajo v čas vladanja »poslednjega viteza«. ¹⁶⁵

Slovenska romarska »nacija« se je soočila tudi z imensko karniolizacijo. Luschin je namreč v svoji objavi ustanovne listine beneficija, opravljene na podlagi predloge v ljubljanskem magistratu, opozoril, da je bila pri prvi omembi besedne zveze *nationis Slavoniae* nad njo dodana še beseda *Carniolicae*. ¹⁶⁶ Podatek je točen in preverljiv, saj dokument zdaj hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Primerek, ki se hrani v Ljubljani, je sicer kopija iz 16. stoletja. Omenjeni dodatek *Carniolicae* je torej nastal naknadno, glede na dozdajšnje študije bi lahko sklepali, da je bilo to v 17. stoletju, ¹⁶⁷ ko se je pojavilo tudi že omenjeno Kranjsko romanje h grobu Heme Krške, podobno pa je, kot bomo videli, tudi v dokumentu iz leta 1625.

---

in dicta ecclesia nostra personaliter residere, dictoque beneficio debite praesse et confessionem praedictorum fundatorum ac ipsorum successorum et caeterorum praedictae Slavonicae nationis Christi fidelium dictam ecclesiam nostram peregre semper visitantium benevole audire, ipsisque eucharistiae et alia necessaria sacramenta tempore necessitatis ministrare tenebitur et sit astrictus, quodquae honestus et discretus vir dominus Christianus de Elchenrode presbyter dictae Leodiensis diocesis rector pro hac prima vice eiusdem beneficij instituetur ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101–102 (Beilage 1)).

165 Primož Simoniti je opozoril na navedbo v fragmentih neke latinske avtobiografije Maksimilijana I., da se je cesar kot otrok slovenskega jezika učil od nekega šaljivega kmeta in dveh plemenitih dečkov, ki sta bila *ex Slavonia*. Izvirnik: »[D]idicit quoque Slavonicam, ab uno rustico faceto et duobus suis pueris nobilebus ex Slavonia« (Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, 152, op. 21). Igor Grdina sklepa, da bi se za sintagmo »šaljivi kmet« lahko skrival škof Jurij Slatkonja, eden od *plemenitih dečkov iz »Slovenije«* pa bi potemtakem lahko bil Pavel Oberstain (Grdina, *Nekaj opazk o vlogi*, str. 182–185). Tomaž Lazar pa ugotavlja, da je v popisu orožja iz leta 1507 navedeno, da je bil le-ta opravljen v *Windischen lannden* (gl. razpravo Tomaža Lazarja v tej monografiji). O tem tudi Kočevar, *Vloga reformacije*, str. 22–23, op. 14.

166 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101, op. 1 (Beilage 1). Po drugi strani se dodatek *Carniolicae*, vsaj po objavi Christiana Quixa iz leta 1825 sodeč, ni pojavil v izvirniku dokumenta, ki se hrani v Aachnu (Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132–134, No. 7, *Fundatio altaris Sclavorum*).

167 SI ZAL LJU 333 Zbirki listin Ljubljana (1495, junij 26., Aachen).

Na omembo Slovenskega oltarja (*altaris Sclavorum*) pod tem imenom naletimo v razpoložljivih objavljenih virih prvič v poročilu o prihodkih beneficij, ki ga je leta 1520 pripravil njegov prvi kaplan Elchenrode. Notice so zanimive, saj kažejo, kot je bilo omenjeno zgoraj, da se je zbiranje sredstev za aachenski beneficij začelo že leta 1490.¹⁶⁸ Četudi mlajše slovensko zgodovinopisje latinsko sintagmo *altar Sclavorum* in njeno nemško različico *Slaven-Altar* sicer prevaja kot »oltar Slovanov«, se ta razprava drži Stabéjevega dela, kjer je besedna zveza prevedena kot »Slovenski oltar«, kar na podlagi več argumentov, ki bodo predstavljeni v nadaljevanju, štejem za zgodovinsko ustrežnejše.¹⁶⁹

S ponovnim razmahom božjepotništva med katoliško obnovo se je povečala tudi zastopanost porenskega romanja v arhivskih virih.¹⁷⁰ V nadaljevanju se posvečam korespondenci ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, ki je po romanju nenaklonjenem obdobju protestantizma tudi sam pomembno prispeval k njegovi oživitvi.¹⁷¹ Četudi si je Hren z ljubljanskim magistratom glede romanja v Porenje dopisoval že leta 1613,¹⁷² so v nadaljevanju predstavljeni trije na romanje nanašajoči se dokumenti iz leta 1622, ki jih je objavil Luschin. V prvih dveh primerih gre za škofovi spremni pismi za romarje, v tretjem pa za spričevalo kaplana pri Slovenskem oltarju v Aachnu.

Pri prvem od dveh spremnih pisem, ki ga je Hren marca 1622 izdal v Gornjem Gradu, je za proučevanje kolektivnih identitet pomenljiva že škofova titulatura. Hren se bralcu namreč predstavi kot škof in cesarjev (tajni) svetnik, pa tudi kot »komisar prenove katoliške vere v celotni vojvodini Kranjski, Spodnji Štajerski in Celjski grofiji vse do reke Drave«. ¹⁷³ Pismo je škof izdal trem romarjem, ki so se podali v Köln, Aachen in druge romarske »kraje Nemčije« (*Germaniae loca*), in sicer tržanu Gornjega Grada Lambertu *Amatesu* in Kranjcema (*Carniolos*)¹⁷⁴

168 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 104–105 (Beilage 2).

169 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 151 (11), 154 (14)–158 (18).

170 Prav tam, str. 158 (18)–160 (20), 171 (31)–173 (33).

171 Turk, Hren, Tomaž. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 12. 2021). Gl. tudi razpravo Staneta Grande v tej monografiji.

172 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 76–77.

173 Prosti prevod izvirnika: »... Reformatione Religionis Catholicae per universum Carniolae Ducatum, Styriam Inferiorem, Comitatumque Cilae ad Dravum usque fluvium commissarius.« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 105 (Beilage 3)). Prim. Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 706.

174 Omemba, da sta romarja Kranjca, kar se ponovi v naslednjem spremnem pismu z dne 23. aprila 1622, lahko kaže na to, da se je škofu, ki je dokumenta izstavil v štajerskem Gornjem Gradu, zdelo potrebno poudariti, da sta romarja iz sosednje dežele, pa tudi na napredovanje deželne identitete med nižje sloje prebivalstva, kar je stranski produkt procesa konsolidacije države. Gl. Tilly,

Gregorju Kočarju in Petru *Wellassu*, ki sta bila, kot poudari Hren, v gornjegrajski samostanski cerkvi sv. Matere Božje spovedana in sta prejela obhajilo po katoliškem obredu.¹⁷⁵

Škof doda, da se našeti Kristusovi verniki podajajo na pot k sedemletnemu obiskovanju relikvij, kar bo prispevalo k njihovemu zveličanju. V kontekst krščanskega pojmovanja naroda, kot ga je opredelil Hastings, sodita še izjava, da bodo romarji iz svetih krajev »nazaj v domovino prinesli dobljeni sad predanosti« (*devotionis perceptae fructum ad Patriam referant*),¹⁷⁶ ter Hrenova prošnja za pomoč romarjem, s katero se je obrnil na mestne oblastnike in rektorje hospicev tako v krajih, skozi katere bodo romarji potovali, kot v samem Aachnu, kjer je prošnja veljala zlasti mašniku (*Altaristae*) »naše slovenske nacije« (*nostrae nationis Slavicae*) v tamkajšnji stolnici sv. Device Marije Janezu Ströcku.¹⁷⁷

Drugo objavljeno spremno pismo je škof prav tako izstavil v Gornjem Gradu, in sicer 23. aprila 1622, »Kranjcem iz Preserja« (*ex Presserie Carniolos*)¹⁷⁸ Matiji Urhu (*Vrch*) ter Andreju Petelinu (*Pettheln*) in njegovi zakonski hčeri Heleni, ki so romali v Köln, Aachen in »druge pobožne kraje Nemčije« (*aliaque pia Germaniae loca*). Kot v prvem se tudi v slednjem spremnem pismu škof s prošnjo za pomoč obrača na vse, s katerimi bodo romarji na svoji poti prišli v stik, še zlasti kaplana Slovenskega oltarja v Aachnu.¹⁷⁹

Evropske revolucije, str. 48, 56, 240; Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 397, 403.

175 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 105 (Beilage 3a). V nadaljevanju škof zatrdi tudi, da so bili očiščeni slehernega suma »kužne infekcije« (*contagionis pestiferae*), s čimer je verjetno mislil na protestantizem. Ob tem se pojavlja vprašanje, ali so bili romarji nemara spreobrnjenci v katoliško veroizpoved, ali pa je šlo zgolj za poudarjanje katoliške pripadnosti v konfesionalno razklanen Cesarstvu, ki so ga postopno požirali plameni tridesetletne vojne. Gl. Maver, *Trideset let vojne s tristoletno senco*, str. 7–20; Grdina, *V blodnjakih večne vojne*, str. 53–83.

176 Povzeto po izvorniku: »... ut sanctorum in iis deposita corpora et reliquias pro suae salutis ac spiritualis aedificationis incremento revoluti huius septennii, quod divina eis bonitas attingere concessit, inter alios Christi fideles ipsi quoque venerent et devotionis perceptae fructum ad Patriam referant, ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 105 (Beilage 3a)).

177 Povzeto po izvorniku: »... Aquisgrani autem nostrae nationis Slavicae in Regia illa ac collegiata gloriosissimae B. Mariae Virginis ecclesia Altaristae R. D. Joanni Strerkio ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 106 (Beilage 3a)).

178 Ni jasno, iz katerega Preserja na Kranjskem so bili romarji, prim. Kosi, Bizjak, Seručnik in Šilc, *Historična topografija Kranjske*, str. 794–795 (splet: https://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT-Kranjska_web.pdf).

179 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 106–107 (Beilage 3[b]).

Naslavljanje »slovenskega« kaplana v Aachnu je zanimivo iz dveh razlogov. V nasprotju z marčnim Hren v aprilskem pismu namreč navaja napačno kaplanovo ime, saj Janeza Ströcka imenuje Matija (*Mathiae Strorkhio*),¹⁸⁰ drugi razlog pa je že omenjena sprememba patrocinija Slovenskega oltarja, ki je bil neznano kdaj posvečen sv. Cirilu in Metodu, apostoloma in zavetnikoma slovanske nacije¹⁸¹ (ss. *Cyrilli et Methody ... nationis Slavicae Apostolorum ac Patronorum*).¹⁸² Nova patrona se v škofovi korespondenci sicer prvič pojavita že 25. avgusta 1613.¹⁸³ Hren k temu doda, da so omenjeni oltar in beneficij v Aachnu ustanovili njegovi škofljani, pobožni meščani Ljubljane in Kranja.¹⁸⁴

Romarji, ki so se zgodaj spomladi 1622 tudi s Hrenovimi pismi podali na pot, so verjetno maja prispeli v Köln in julija v Aachen, kjer jim je omenjeni »rektor Slovenskega oltarja« Janez Ströck 15. julija 1622 izdal potrdilo o njihovem dobrem obnašanju.¹⁸⁵ Kaplan je zapisal, da so bili »naši slovenski romarji« (*nostros peregrinos Slavones*) ves čas svojega bivanja v Aachnu pravi in iskreni verniki svoje podedovane vere, da so v Marijini baziliki s predanimi srci in pristno ljubeznijo častili njene relikvije, da so dnevno obiskovali prag omenjene cerkve kot tudi, da

180 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 107 (Beilage 3[b]). Dokaz, da je bilo kaplanu ime Janez Ströck, je potrdilo, ki ga je ta 15. julija 1622 v Aachnu izdal slovenskim romarjem in ga sankcioniral kot: »Joannes Sterck, Ecclesiae B. Mariae virginis, ac rector altaris Slavorum eisdem.« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 107 (Beilage 4)). Več o tem v nadaljevanju.

181 Sintagmo *nationis Slavicae* v nasprotju s preostalimi primeri tu prevajam kot *slovanske nacije*, saj se je uradno češčenje sv. Cirila in Metoda verjetno začelo pri drugih slovanskih ljudstvih in se šele pozneje razširilo tudi pri Slovencih. Več o tem v nadaljevanju (*Ökumenisches Heiligenlexikon*. Cyrill von Saloniki. https://www.heiligenlexikon.de/BiographienC/Cyrillus_von_Saloniki.htm (8. 12. 2021); Lavrič, *Sv. Ciril in Metod*, str. 93–94). Jakob Müller sicer zavrača prevajanje latinskih in nemških eksonimov *Slavi* in *Winden* ter njunih različic s sodobno slovensko besedo »Slovani«, saj je slovensčina pred 19. stoletjem ni poznala (Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 54, 56, 58). Za takšen prevod sem se odločil zato, da bi opozoril, da v danem primeru verjetno niso bili mišljeni zgolj Slovenci.

182 O češčenju sv. Cirila in Metoda na Slovenskem bo več povedanega v podpoglavju *Patrocinij Slovenskega oltarja v Aachnu* te razprave. Gl. tudi razpravo Ane Lavrič v tej monografiji, prim. Lavrič, *Svetniški zavetniki*, str. 466–467; ista, *Sv. Ciril in Metod*, str. 93–94.

183 Luschin, *Windische Wallfahrten*, str. 77 (op. 1); Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 157 (17).

184 Povzeto po izvirniku: »... praesertim vero altaris ac Beneficii ss. Cyrilli et Methody Confessorum, nationis Slavicae Apostolorum ac Patronorum a piis Labacensibus et Crainburgensibus civibus, dioecesis nostris olim fundati capellano, D. Matthiae Strorkhio ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 106–107 (Beilage 3[b])).

185 Na podlagi Luschinove objave sicer ne vemo, ali je bilo potrdilo o dobrem obnašanju izdano celotni romarski skupnosti ali točno določenim posameznikom (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 107 (Beilage 4)). Potrdilo je danes dostopno v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (NŠAL, KAL, Fasc 40, št. 25 (1622, julij 15., Aachen)). O tem gl. Žnidaršič Golec, *Kapiteljski arhiv Ljubljana*, str. 143.

so se udeleževali sv. maš, ki jih je Ströck pogosto daroval na Slovenskem oltarju (*in altari Sclavorum*).¹⁸⁶

V zgoraj obravnavanih dokumentih se torej dvakrat ponovita različici latinške sintagme iz ustanovne listine beneficija, in sicer *natio Slavica*, pri čemer kaže poudariti dejstvo, da je škof v marčnem pismu svojo pripadnost temu konceptu poudaril z dodatkom svojilnega zaimka »naše« (*nostrae nationis Slavicae*). Da gre pri tem za Hrenovo identifikacijo s slovenskim ljudstvom, dokazuje podoben primer iz leta 1608, ko je škof v svojem pisanju v Rim med drugim omenil, da je »v naš slovenski jezik« (*in linguam nostram slavicam*) prevedel številne molitve, prošnje in pridige, ter nadaljeval, da namerava »v našem maternem in ljudskem jeziku« (*materno nostro ac vernaculo idiomate*) napisati še več spisov.¹⁸⁷

Glede etno- in lingvonima, ki ju v obravnavanih primerih uporablja škof, torej *natio Slavica* in *lingua Slavica*, lahko z veliko mero gotovosti trdimo, da Hren z njima ni označeval vseh Slovanov, temveč le Slovence, četudi sta termina v različnih časovnih obdobjih res lahko rabila tudi za označevanje vseh Slovanov skupaj ali drugih individualnih slovanskih ljudstev.¹⁸⁸ Potemtakem se zdi prevajanje omenjenih označevalcev s sintagmama slovenska »nacija« in slovenski jezik popolnoma upravičeno ob zavedanju, da prva ni imela nikakršnih političnih temveč zgolj etnične in verske konotacije ter je v obravnavanem kontekstu služila kot spomenka za ljudstvo.

Sklepu v prid med drugim govori tudi nekaj primerov iz Hrenovih koledarskih beležk. Leta 1613, ko je posredoval pri izbiri novega kaplana Slovenskega oltarja v Aachnu,¹⁸⁹ si je Hren v svoj koledar namreč zapisal tudi nekaj notic o lekcionarju *Evangelia inu lystuvi*, ki se 20. marca 1613 pojavi v pasusu: »pro libelli Evangeliorum

186 Povzeto po izvorniku: »... nostros peregrinos Sclavones toto tempore quo apud nos Aquisgrani commorati sunt, devote ac religiose, prout decet veros ac genuinos avitae fidei cultores sese habuisse, nostraeque basilicae beate Mariae Virginis Aquensis ss. Reliquias devotis animis ac sinceris affectibus veneratos, liminaeque praedictae nostrae ecclesiae quotidie visitasse, ac divino sacrificio Missae a me ibidem in altari Sclavorum aliquoties peracto interfuisse.« (Luschin, Windische Wallfahrer, str. 107 (Beilage 4)).

187 Povzeto po navedbi Josipa Turka: »varii orationum, precationum et contionum libelli in linguam nostram slavicam sunt a me translati multique alii tractatus, quos parturio, Deo volente ac favente materno nostro ac vernaculo idiomate ad communem Ecclesiae catholicae in his partibus utilitatem, ...« (Turk, Hren, Tomaž. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (16. 12. 2021)). O tem gl. tudi razpravo Staneta Grande v tej monografiji.

188 Gl. Kočevar, Vloga reformacije, str. 31–38.

189 Luschin, Windische Wallfahrer, str. 76–77; prim. Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19).

slavici»,¹⁹⁰ nato 15. avgusta škof zapiše, da je knjiga, ki so jo tedaj tiskali v Gradcu, v »Slavonico Idiomate«. ¹⁹¹ Poleg tega je škof druga slovanska ljudstva imenoval z njihovimi etno- in lingvonimi in ni govoril zgolj o Slovanih, ki bi živeli v različnih deželah. Oktobra 1613 se tako omenja »Biblia Polonica: cum Catechismo«. ¹⁹²

Dobra tri leta po spremnih pismih za romarje je ponovno prišlo na vrsto imenovanje novega kaplana; Janez Ströck, ki je romarje sprejel leta 1622, je to službo namreč opravljal do svoje smrti leta 1624. ¹⁹³ Ljubljancani in Kranjčani so nato za njegovega naslednika 18. avgusta 1625¹⁹⁴ imenovali Matijo Schorna. ¹⁹⁵ Kot so mestni očetje zapisali v listini, je bil novi beneficiat »prezentiran«, da »oltar in beneficij sv. Metoda in Cirila« (*altare ac beneficium S. S. Methodii et Cyrilli*)¹⁹⁶ v Aachnu ne bi ostala nezasedena in da tako »... žar ustanove ne bi opešal, ker bi bila le-ta opeharjena za dolžno službo, ali da ne bi utrpela kakšne druge škode«. ¹⁹⁷

S stališča kolektivnih identitet je v besedilu listine zanimiva zlasti utemeljitev pravice imenovanja novega beneficiata. Izstavitelji namreč zapišejo, da so omenjeni oltar in beneficij sv. Metoda in Cirila v Aachnu: »ustanovili naši predniki kranjski Slovenci (*Slavones Carnioli*), tudi zaradi tega imena samega vredni večnega spomina, ki jih je podžgala Božja vnema in gorečnost«. ¹⁹⁸ S poimenovanjem prednikov s »kranjskimi Slovenci« se je, tako kot smo videli že pri prepisu ustanovne listine beneficija, v 17. stoletja imenska karniolizacija pojavila tudi v povezavi z romanji v Porenje. ¹⁹⁹ Povedna pa je tudi trditev mestnih očetov, da so njihovi predniki že zaradi svojega slovensko-kranjskega imena vredni večnega spomina.

190 Dimitz, *Historische Notizen*, str. 88.

191 Prav tam, str. 89.

192 Dimitz, *Historische Notizen*, str. 90. Tudi drugi slovenski pisci prednacionalne dobe so se zavedali drugih slovanskih jezikov, gl. Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 58–59.

193 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19).

194 SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1625, avgust 18., Ljubljana), Mesti Ljubljana in Kranj prezentirata duhovnika na oltar sv. Cirila in Metoda v Aachnu. Objava: Otorepec in Matić, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, št. 38, str. 135–137. Slovenski prevod besedila: Valvasor, *Čast in slava*, XI, str. 713–714, 725–726 (Priloga 712L).

195 Matija Schorn naj bi bil beneficiat med letoma 1625 in 1636, gl. Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 159 (19).

196 SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1625, avgust 18., Ljubljana); Otorepec in Matić, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, št. 38, str. 135–137.

197 Povzeto po prevodu v: Valvasor, *Čast in slava*, XI, str. 713–714, 725–726 (Priloga 712L).

198 Prosti prevod po: »... altare ac beneficium S. S. Methodii et Cyrilli (quod maiores n[ost]ri Slavones Carnioli, vel ex hoc solum nomine aeterna memoria digni divino succensi zelo et amore fundarunt« (Otorepec in Matić, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, št. 38, str. 135). Glede prevoda sintagme »slovenski Kranjci« prim. Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 56.

199 O karniolizaciji gl. razpravo Borisa Golca v tej monografiji.

Poročila o slovenskem romanju so nastajala tudi zunaj Kranjske, enega teh je leta 1663 prispeval goriški zgodovinar Martin Bavčer, ki je v svoji *Zgodovini Norika in Furlanije* med dogodki leta 1495 omenil tudi ustanovitev slovenske nadarbine v aachenski stolnici. Kot zapiše Bavčer, so v tej cerkvi po naročilu apostolskega sedeža vsakih sedem let štirinajst dni odpuščali zločine in kazni, kar je v Aachen vsakokrat privabilo veliko ljudi številnih »nacij« (*plurium nationum*).²⁰⁰ O prisotnosti Slovencev zapiše:

V omenjenem svetišču je slovenska nacija (slavica natio) postavila kapelo, posvečeno cerkvenim doktorjem sv. Hieronimu, Ambroziju, Avguštinu in Gregorju. Leta Gospodovega 1495 pa so ljubljanski in kranjski meščani v korist slovenske nacije (slavicae nationis) pridodali sredstva letnih prihodkov za vzdrževanje kaplana, da bi ta pred svetim tribunalom prisluhnil slovenski naciji (slavicae nationi), ki je iz verskih razlogov vsakih sedem let prihajala na svečanost v Aachen, ter da bi opravljal obrede in izpolnjeval svoje preostale dolžnosti.^{201,202}

Dobrega četrto stoletja za Goričanom Bavčerjem se je romanju v Porenje posvetil tudi kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, ki je leta 1689 v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*, kot omenjeno, najprej predstavil, kako si je mesto Kranj

²⁰⁰ Bavčer, *Historia rerum Noricarum* [tipkopis], str. 369. Delo goriškega zgodovinarja je sicer prevedel Valentin Z. Jelinčič, vendar odlomek njegovega opisa ustanovitve obravnavane nadarbine navajam v prostem prevodu, ki se le delno opira na Jelinčičevega. Prim. Bavčer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, str. 382.

²⁰¹ Prosti prevod izvirnika: »In memorata aede slavica natio capellam patrociniio ss. Hieronimi, Ambrosii, Augustini et Gregorii doctorum ecclesiae excitarat ac anno salutis 1495 Labacenses ac Crainburgenses cives in slavicae nationis emolumentum attriverat annuos proventus ad capellam sustentationem qui recurrente solemnitate septenio slavicae nationi religionis causa Aquisgranum concurrenti aures pro sacro tribunali praeberet pro aris operaretur partesque reliquas sui muneris impleret.« (Bavčer, *Historia rerum Noricarum* [tipkopis], str. 369). Zahvalo za pomoč pri prevajanju dolgujem Gregorju Pobežinu in Kozmi Ahačiču. Jelinčič, ki je sintagmo *slavica natio* prevajal kot »slovansko ljudstvo«, pa se glasi: »V tej cerkvi je slovansko ljudstvo zgradilo kapelo na čast sv. Hieronimu, Ambrožu, Avguštinu in Gregorju, cerkvenim doktorjem. Leta 1495 so pa meščani Ljubljane in Kranja preskrbeli kot prispevek slovanskega ljudstva letne dohodke za vzdrževanje kaplana, da bi skrbel za uslišanje potreb slovanskega ljudstva pred svetim sodiščem, ko je vsakih sedem let prihajalo na slavje v Aachen, dalje, da bi opravljal v kapeli svete obrede in ostale svoje dolžnosti.« (Bavčer, *Zgodovina Norika*, str. 382). Gl. tudi: Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 54, 56, 58.

²⁰² Treba je opozoriti, da Bavčer slovenskega etnonima ni karnioliziral. O karniolizaciji slovenskega etno- in lingvonima na Goriškem gl. Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (2. del), str. 405–406 in razpravo Borisa Golca v tej monografiji.

v 17. stoletju zapravilo pravico soodločanja pri imenovanju novih beneficiatov,²⁰³ nato pa je v poglavju o kranjski prestolnici predstavil še ustanovitev aachenskega beneficija in priobčil latinska povzetka ustanovne listine iz leta 1495 in imenovanja novega beneficiata iz leta 1625 ter nemški prevod slednjega. Objavama dokumentov, ki ju je hranil ljubljanski magistrat, je Valvasor dodal še (nepopolni) seznam beneficiatov pri Slovenskem oltarju v Aachnu.²⁰⁴

Čeprav je Stabéj podal več kritik na račun latinskega ekscerpta ustanovne listine beneficija, ki je glede na izvirnik precej okrajšan in nekoliko spremenjen, ter (nepopolnega) seznama beneficiatov, je Valvasorjev prispevek poveden vir za proučevanje kolektivnih identitet, in sicer ker uvodoma predstavi sobivanje slovenske in nemške kolektivne identitete, ki je s postopnim napredovanjem (naravne) germanizacije v 17. stoletju nastala zlasti med višjimi sloji družbe na Slovenskem,²⁰⁵ in ker Valvasorjevi dodatki v »transkripciji« ustanovne listine odslikavajo tako obče identitetne razmere na Kranjskem v drugi polovici 17. stoletja kot njegove osebne identitetne afiliacije.

Na sobivanje slovenstva in nemštva v slovenskem etničnem prostoru v svojem času Valvasor nemara nehoté opozori v svojem opisu Ljubljane v XI. knjigi *Slave* na strani 712. Preden se posveti aachenskemu beneficiju, namreč navaja, da naj bi Turki leta 1469 skozi Kranjsko prvič vpadli na »nemška tla« (*auf den Teutfchen Boden*) in opustošili okolico Ljubljane.²⁰⁶ Dva odstavka nižje pa beremo, kot je bilo omenjeno zgoraj, da so ljubljanski in kranjski meščani leta 1495 v Aachnu skupaj »za slovensko nacijo« (*für die Slavonische Nation*) v cerkvi sv. Marije ustanovili posebno kaplanijo in si zanjo pridržali pravico imenovanja novih beneficiatov.²⁰⁷

Ob tem se bralcu postavlja vprašanje, kako je lahko slovenska »nacija« bivala na domnevno »nemških tleh«. Dilema dopušča več možnih interpretacij. Po prvi je avtor s sintagmo »nemška tla« označeval teritorij Svetega rimskega cesarstva, ki

203 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 112.

204 Prav tam, XI, str. 713, 714.

205 Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 111.

206 Povzeto po izvirniku: »Anno 1469. Ruckten die Türcken / das erfte Mal / durch Crain / auf den Teutfchen Boden / und zwar der Bay Beeg mit 10000 Türcken / verwüfeten alles um Labach: der Stadt aber kunnten fie nichts anhaben noch gewinnen.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712). Trditev, da so Turki leta 1469 prvič plenili po ozemlju Svetega rimskega cesarstva ne drži, saj se je slovenski etnični prostor z njimi soočil že v prvi tretjini 15. stoletja. Poznejše slovensko zgodovinopisje zato vpad leta 1469, ki je prizadel zlasti Kranjsko, Istro in Kras, postavlja na začetek t. i. drugega obdobja turških vpadov (*Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 17–22).

207 Povzeto po izvirniku: »Anno 1495 haben die Bürger zu Laybach / und Crainburg / miteinander / zu Achen / für die Slavonische Nation eine Capellaney gestiftet / in der S. Marien=Kirchen / doch das Recht der Praefentation ihnen vorbehalten.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712).

ga je včasih sicer naslavlja kot (*Heyliges*) *Römisches Reich* spet drugič kot *Germania* in *Germanien* ali celo *Teutschland*.²⁰⁸ Slednji označevalec – (*Ober-*)*Teutschland* – je Valvasor sicer uporabljal tudi v ožjem etničnem smislu za označevanje nemških dežel v Cesarstvu, ko je na primer pri opisih Škofje Loke in Ljubljane zapisal, da njuni prebivalci trgujejo z Nemčijo in Italijo,²⁰⁹ je z obema toponimoma označeval tujino bodisi znotraj bodisi zunaj meja Cesarstva.

Če upoštevamo, da je z »Nemčijo« (*Teutschland*) Valvasor lahko označeval tudi tuje kraje in da je v zgoraj omenjenem odstavku o turškem vpadu leta 1469 zapisal, da so zavojevalci »skozi Kranjsko« prodrli na »nemška tla«, bi se lahko sklepalo tudi, da Kranjska v obravnavanem kontekstu ni mišljena kot del »nemških tal«, temveč le kot vpadna pot do njih. Vendar se zdi ta sklep manj verjeten, saj je dedni sovražnik tega leta pustošil zlasti na Kranjskem, v Istri ter na Krasu in globlje v Cesarstvo ni prodr. Edino območje s strnjeno nemško poselitvijo, ki so ga Turki tega leta opustošili, je bila Kočevska. Je pa obravnavani vpad napovedal obdobje najsilovitejšega turškega pritiska, ki je prizadel tudi nemške kraje.²¹⁰

Med podobne primere lahko štejemo Valvasorjevo navedbo, da ima Ljubljana enako gastronomijo kot »druge nemške dežele«,²¹¹ ki pa ji je lahko botrovalo tudi dejstvo, da je bila *Slava vojvodine Kranjske* namenjena predvsem nemškemu bralstvu. Da je kranjski polihistor želel polaskati svojemu občinstvu na Nemškem,

208 Prim. Kočevar, *Identiteta kranjskih deželnih stanov*, str. 148 (op. 130); Kočevar, *Družbena in identitetna mobilnost*, str. 137; Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (2. del), str. 392. Nazoren primer tega je Valvasorjev opis spora o hospicu sv. Hieronima v Rimu. Ko so iz Rima 30. decembra 1651 v Ljubljano poslali pismo z vprašanjem, ali sodi Kranjska k Iliriji ali Slavoniji (*Illyrien und Slavonien*), so jim po Valvasorjevih besedah kranjski odborniki 15. februarja 1652 odgovorili, da: »... Crain weder unter Illyrien / noch Slavonien / fondern unter Germanien / und dem Römischen Reich / würde verstanden: deßwegen die hinkommende Crainer nicht in dem Illyrischem Hospital / fondern in dem Teutschen / aufgenommen werden soltten.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 598). O sporu glede hospica sv. Hieronima v Rimu je temljno študijo leta 1922 prispeval Anton Slamič (Slamič, *Zavod sv. Hieronima*, str. 20–35).

209 Glede škofjeloške trgovine zapiše: »Der Stadt Einwohner treiben von hier aus allerley Handthierung in Teutschland / und in Italien.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 36). Pri opisu Ljubljane pa: »In Italien liefert dieße Stadt Eifen / Wollen / Korn / Vieh: wofür sie wieder erhält / Seide / Tuch / Saltz / Gewürtz und Meer=Delicattessen. In Krabaten überfchickt Laybach eben die vorgemeldte Waaren / und bekommt dagegen Beltzwerck / Vieh / Honig und dergleichen. In Ober=Teutschland oder Salzburg und Bayern / fendet sie jaehrlich viel Centner Honigs / zu Bereitung deß Mets / als womit dießeß Land angefüellt / und bey Überfluß deß Weins / gar wol deß Honigs / und daraus gemachten Mets entbehren kann.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 706).

210 *Voje, Slovenci pod pritiskom*, str. 20–30.

211 Povzeto po izvirniku: »Die Speiße und Kost hat Laybach / mit denen andren Teutschen Ländern / gemein / und kann man Eßwaaren um geringes Geld bekommen.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 707).

kažejo tudi nekateri drugi odlomki. Valvasor tako zapiše, da vsi Ljubljanci, četudi so tretjina v njihovih vrstah tujci,²¹² vendarle izkazujejo »enake navade, ki se zvesto ujemajo z navadami nemško govorečih.«²¹³ Glede njihovih oblačilnih navad pa dodaja, da se nosijo »tako častno, čisto in snažno, da pri tem ne odstopajo od nobenega meščana kakšnega slavnega mesta v Nemčiji.«²¹⁴

Besedna zveza »nemška tla« je v zgornjem primeru torej semantično težko točno opredeljiva, saj je njen pomen verjetno iskati nekje na meji med političnim in etničnim. Nemara jo je treba razumeti v kontekstu že navedene Valvasorjeve izjave o »nacionalnem« izvoru prebivalstva dežele Kranjske iz V. knjige *Slave*, da naj bi namreč preprosto ljudstvo Slovencev ter večinoma iz vrst »nemških Frankov« izvirajoče najodličnejše plemstvo zrasla v eno telo.²¹⁵ V skladu s slednjo izjavo si lahko razlagamo tudi bivanje slovenske »nacije« na »nemških tleh«. Kljub temu Valvasorjeve navedbe kažejo na napredovanje germanizacije med plemstvom, ki ga je slovenstvo nekdaj bolj opredeljevalo.²¹⁶

Poleg tega so, kot je bilo omenjeno, za raziskovanje kolektivnih identitet pomenljivi tudi Valvasorjevi dodatki v »transkripciji« ustanovne listine kaplanije, ki so jo meščani Ljubljane in Kranja leta 1495 ustanovili v Aachnu. Na napredovanje karniolizacije slovenskega etno- in lingvonima kaže že besedna zveza, s katero je polihistor poimenoval dokument, in sicer: *Kopija ustanovne [listine] oltarja Kranjcev v aachenskem velikem samostanu, v cerkvi blažene Marije Device*.²¹⁷ Sicer je po ugotovitvah jezikoslovja in zgodovinopisja Valvasor s »Kranjci« lahko označeval tako same prabivalce Kranjske kot tudi zunaj meja vojvodine živeče Slovence in njihov jezik.²¹⁸

212 Valvasor navaja, da v Ljubljani pogosto skupaj bivajo: Kranjci, Štajerci, Korošci, Hrvati, Italijani, Tirolci, Bavarci, Sasi, Franki, Švabi, Šlezijci, Moravci, Čehi in celo Danci, Pomeranijci, Nizozemci (Holandci) in Francozi (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 705–706).

213 Povzeto po izvorniku: »Doch haben sie faft alle einerley Sitten / die mit Teutfch=redlicher Treu überein ftimmen.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 706).

214 Povzeto po izvorniku: »In der Kleidung tragen sich die Laybacher fo erbar / fauber und reinlich / daß sie damit keinen Bürgern einiger berühmten Stadt in Teutfchland weichen.« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 708). Avtor nadaljuje, da so ženske iz visoke družbe v kranjski prestolnici začele nositi pokrivala »po nemški maniri« (*nach Teutfcher Manier*), da bi se tako ločile od žensk drugih slojev, ki so nosile tradicionalne peče (*die weiffen Schleyer*).

215 Valvasor, *Die Ehre*, V, str. 227–228.

216 O slovenstvu plemstva na Slovenskem gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 12–13 ter razpravi Jerneja Kotarja in Mihe Preinfalka v tej monografiji.

217 Prosti prevod izvornika: »Copia Foundationis Altaris Carniolorum in alto Monasterio Aquisgrani in Ecclesia B. Mariae Virginis.« Prim. prevod: Valvasor, *Čast in slava*, XI, str. 725–726 (Priloga 712L).

218 Gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 42; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 182–188; Golec, »Lubi Slovenci« [tipkopis].

V delu besedila listine, ki ga je objavil, pa je Valvasor pri prvi omembi prošnje mestnih oblasti Ljubljane in Kranja ter »drugih Kristusovih vernikov slovenske nacije«, ²¹⁹ slednji besedi zvezi dodal še kranjski toponim v latinščini *nationis Carniolicae, vel Sclavonicae*. ²²⁰ Pri določilu, da mora biti beneficiat »vešč ljudskega jezika same slovenske nacije«, Valvasor ni dodajal kranjskega lingvonima, pač pa je povedal, da je imela nadarbina v njegovem času nov patrocinij sv. Metoda in Cirila (*Nunc beneficium SS. Methodii, & Cyrilli &c.*). ²²¹ Transkripcija besedila od tu preskoči na zaključek listine. Valvasor je torej nekoliko »karnioliziral« besedilo ustanovne listine čeprav ne v celoti, kar je tudi sicer splošna lastnost *Slave*. ²²²

Poleg ustanovne je v *Slavi* objavljena tudi že omenjena listina, s katero sta magistrata Ljubljane in Kranjska 18. avgusta 1625 imenovala novega kaplana beneficija sv. Metoda in Cirila v Aachnu. Valvasor sicer ne navaja imena dokumenta, katerega besedilo sledi transkripciji ustanovne listine iz leta 1495. Njegova transkripcija na nekaj točkah sicer odstopa od predloge, ²²³ vendar ne gre za večje posege. Prav tako je v nasprotju z ustanovno listino tu transkribiran celoten dokument. Besedna zveza o večnega spomina vrednih prednikih »kranjskih Slovincih« je nespremenjena. Poleg tega je, kot omenjeno, slednji dokument tudi preveden v nemščino.

Nemški prevod večinoma verno sledi latinski predlogi, sprememba pa se je zgodila pri prevodu že omenjenega odlomka o prednikih. Del besedila, ki govori o ustanoviteljih beneficija sv. Metoda in Cirila, Valvasor namreč prevede z besedami: »Katerega so iz svete vneme in ljubezni do Boga ustanovili naši rajni slovenski, kranjski predniki (*Slavonische Crainerische Vorfahren*), tudi zgolj iz tega razloga vredni večne slave.« ²²⁴ Vendar bi se natančnejši prevod latinskega izvirnika glasil,

219 Izvirnik: »aliorumque Christi fidelium nationis Sclavoniae« (Luschin, Windische Wallfahrer, str. 101 (Beilage 1)). Kot je bilo omenjeno že zgoraj, je v predlogi, ki jo zdaj hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana dodana beseda »Carniolicae«, ob čemer se poraja vprašanje, ali je avtor dodatka nemara sam Valvasor.

220 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712.

221 Prav tam, XI, str. 712.

222 Gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovinci«*, str. 42; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 182–188.

223 Prim. izvirnik: SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1625, avgust 18., Ljubljana), Mesti Ljubljana in Kranj prezentirata duhovnika na oltar sv. Cirila in Metoda v Aachnu; in kritično objavo: Otorepec in Matić, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, št. 38, str. 135–136.

224 Prosti prevod izvirnika: »... welches weyland Unfere / auch bloß um diefer Urfache willen ewigen Ruhms würdige / Slavonische Crainerische Vorfahren / aus heiligem Eyfer und Liebe zu GOtt / geftiffet ...« (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 713).

da so predniki »kranjski Slovenci« večnega spomina vredni zaradi svojega imena (*ex hoc solum nomine*) in ne zaradi ustanovitve beneficija v Aachnu.²²⁵

Poleg domoznanskih in zgodovinopisnih del je v 17. stoletju²²⁶ nastalo tudi najmanj eno povsem praktično delo, posvečeno slovenskim romanjem na Ren, ki se je ohranilo do današnjih dni, in sicer publikacija *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein*²²⁷ oziroma *Starih Slovencev ali Ogrov redovna knjižica* kot je nemški naslov prevedel Staběj.²²⁸ Publikacijo je v Kölnu objavil Janez Jurij Feistritzter (*Joannes Georg Feystrizer*), ki bi sodeč po svojem nazivu *Scriba Communitatis* lahko bil pisar slovenske romarske družbe, ki so jo romarji osnovali ob vrnitvi v domovino. Staběj je domneval tudi, da bi Feistritzter utegnil izvirati s Koroškega ali Salzburškega.²²⁹

Ker je bila za obdobja pred pojavom modernega nacionalizma na področju etno- in lingvonimov značilna precejšnja zmeda, kaže opraviti kratko analizo teh v obravnavani romarski knjižici. Feistritzter namreč uvodoma napove, da publikacija vsebuje vprašanja in odgovore v »vandalskem jeziku« (*in der Wandälifchen Sprach*²³⁰) glede domovine »tako imenovanih Ogrov« (*fo genanten Ungern*), ki v sedemletnih intervalih že več stoletij prihajajo k češčenju relikvij sv. Treh kraljev, pa zapiše, da ti dejansko prihajajo »... iz pokrajín, ki ležijo proti jutrovem, kot so

225 Seveda prevod odlomka: »... altare ac beneficium S. S. Methodii et Cyrilli (quod maiores n[ost]ri Slavones Carnioli, vel ex hoc solum nomine aeterna memoria digni divino succensi zelo et amore fundarunt« pušča tudi prostor za ugibanje o tem, ali avtorji listine z besedno zvezo *ex hoc solum nomine* (Otošec in Matić, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, št. 38, str. 135) nemara niso mislili prav na dejanje ustanovitve beneficija. Za pomoč pri prevajanju odlomka se zahvaljujem Gregorju Pobežinu.

226 Točna datacija izida romarske knjižice je prepuščena ugibanjem strokovnjakov. Heinrich Schiffers navaja 17. stoletje (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 180 (40), 183 (43)). Kozma Ahačič navaja, da je delo nastalo v drugi polovici 17. stoletja (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 63–64). Elisabeth Toemmes domneva, da bi tisk lahko nastal okrog leta 1700 (Toemmes, *Die Wallfahrten, Tafel III*; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 183 (43)). Jože Staběj pa na podlagi uporabe določenih nemških terminov v knjižici sklepal, da bi ta utegnila nastati že v zgodnjem 17. stoletju (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 183 (43)).

227 O romarski knjižici so pisali Luschin (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 449; isti, *Windische Wallfahrer*, str. 92–93), Ahačič (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 63–64) in Staběj, ki je prišpeval tudi slovenski prevod ohranjenega besedila (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 179 (39)–185 (45)).

228 Gl. Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 179 (39)–185 (45).

229 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 184 (44). Prim. Vilfan, *Očrt slovenskega pravnega narodopisja*, str. 226.

230 NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [2]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 16 (transkripcija, kjer je besedilo spremenjeno v »in der wendischen Sprache«), str. 17 (reprodukcija: »in der Wandälifchen Sprach«).

Kranjska, Koroška in Štajerska, katerih obrobna področja mejijo na Beneški zaliv ali na Beneško morje in na Turško mejo ...«. ²³¹

Ker takšna geografska opredelitev domovine romarjev precej natančno zariše slovenski etnični prostor z morebitno vključitvijo kajkavskega prostora med mejo Svetega rimskega cesarstva in Slavonsko vojno krajino, kar se spričo njihove imenske kroatizacije do konca 17. stoletja sicer zdi manj verjetno, ²³² lahko pritrldimo ugotovitvam zgodovinopisja, da je vsaj v zgodnjem novem veku etnonim Ogr (Ungern) v Porenju dejansko rabil le še kot označevalec za romarje in je izgubil svojo nekdanjo etnično konotacijo. ²³³ Etonim *Wenthen* pa je z več različicami v sočasni nemščini lahko označeval tako Slovane splošno kot tudi posamezna slovanska ljudstva, zlasti Lužiške Srbe (*Wenden*) in Slovence (*Winden*). ²³⁴

Malo prostora za diskusijo puščajo tudi primeri »vandskega jezika«, Feystrizer namreč opisuje »kako se v vprašanji prepozna Ogr«, ²³⁵ in sicer:

Seyt ihr von denen Ungern? Ste vi slovenci? auff ihr Antwort muß man sagen / dobru, dobru, gut. Od kôth fte vi? von wannen kommet ihr? zu ihrer Ruckrede antwortet man: je prau, zhè dobru, ift schon recht. Kam gréfte vi? Wo ziehet ihr hin: darauff wird gesprochen mit diesen Wörten: prau, nu dobru, zhè prau, schon gut und recht. ²³⁶

231 Prosti prevod izvirnika: »... auß gegen der Sonnen Auffgang entlegenen Landfchafftten / als Kranlandt / Kärnthen / und Steyrmарck / deffen Umbkreisß stoffen an den Golfo di Venezia, oder das Venedische Meer / und an die Tuerckische Grentzen ...« (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [2]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 16 (transkripcija, kjer je besedilo precej prilagojeno sodobni nemščini), str. 17 (reprodukcija)). Prim. prevod Jožeta Stabéja (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41)).

232 Prim. Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 54; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 48–49, 51.

233 Gl. Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 149 (9)–152 (12).

234 Gl. *Deutsches Wörterbuch*, Wende. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=W17098> (30. 11. 2021); *Deutsches Wörterbuch*, Wende. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=W21876> (30. 11. 2021). Da je med etnonimoma obstajala razlika kaže tudi že omenjeno pismo Jurija Dalmatina in Adama Bohoriča saškemu volilnemu knezu iz leta 1584. O Slovenski cerkvi reformatorja namreč govorita kot o *vnserer windischen Kirchen*, ko pa omenjata Lužiške Srbe v deželah saškega volilnega kneza zapišeta *Wenden in diesen Landen*, pismo je namreč nastalo v Augustusburgu (Rajhman (ur.), *Pisma slovenskih protestantov*, št. 22, str. 107–108).

235 NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [3]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 18 (transkripcija), str. 19 (reprodukcija).

236 NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [3]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 18 (transkripcija), str. 19 (reprodukcija). Gl. tudi transkripcijo Kozme Ahačiča (Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 64). Prevod pa je prispeval Jože Stabéj: »Ali ste od teh Ogrov? Ste vi slovenci? na njihov odgovor moramo reči *dobru, dobru, dobro. Od kôth fte vi?* od kod pridete? na njihov odgovor se odvrne: *je prau, zhè dobru*, je že prav. *Kam gréfte vi?* na kar se reče s temi besedami: *prau, nu dobru, zhè prau*, že dobro in prav.« (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41)).

Nenemški pasusi v citatu so nedvomno v slovenščini in so za povrh natisnjeni v bohoričici.²³⁷ Poleg tega zgornji primer nazorno kaže, da so ogrsko ime za označevanje romarjev uporabljali le porenski gostitelji, medtem ko so romarji sebe označevali kot Slovenci (*slovénci*).

V 18. stoletju je nato verjetno kot posledica sredobežnih sil etnične fisije slovenske skupnosti, ki je na področju kolektivnih etničnih identitet izgubljala pomen v korist deželnih pripadnosti, in upadanja števila božjepotnikov romanje v Porenje izgubljalo pomen. Janez Gregor Dolničar pl. Thalberg je tako v svojem delu *Epitome Chronologica* iz leta 1714 navedel, da so Ljubljančani in Kranjčani leta 1495 v Aachnu ustanovili *Beneficium simplex*²³⁸ in si zanj pridržali pravico imenovanja beneficiata.²³⁹ V Dolničarjevem času torej ni bilo več tako pomembno, da je bila aachenska nadarbina ustanovljena za slovensko ali kranjsko »nacijo«, kot je bilo še četrto stoletja prej pri Valvasorju.

Vsled upadanja števila romarjev in rente aachenskega beneficija sv. Metoda in Cirila je bil ta, kot rečeno, leta 1734 odpravljen,²⁴⁰ primat glavnega romarskega cilja Slovencev v Porenju pa je dokončno prevzel Köln. Ko pa so v sedemdesetih letih 18. stoletja tudi »razsvetljeno-absolutistične« oblasti na Dunaju postale nenaklonjene dolgim romanjem, so bila slovenska romanja naposled prepovedana v celoti.²⁴¹ Kot je bilo omenjeno v prejšnjem poglavju, se v povezavi s slovenskim romanjem v korespondenci med oblastvi notranjeavstrijskih dežel, Dunajem in Kölnom omenjajo tudi slovenske pesmi,²⁴² slovenski ljudski plesi²⁴³ in slovenske kmečke poroke.²⁴⁴

Poleg naštetih etničnih znamenj obravnavani viri opredelijo tudi domovino in kolektivno identiteto romarjev. V svojih prvih pismih je kölnski minister

237 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 180 (40).

238 Du Cangejev slovar (1678) *beneficium simplex* opredeljuje kot nadarbino, s katero ni povezano dušebrižništvo: »Cui non est annexa animarum cura« (du Cange, et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. <http://ducange.enc.sorbonne.fr/BENEFICIUM1> (21. 12. 2021)). Ob tem se poraja vprašanje, ali je slednja označba primerna za slovenski beneficij sv. Metoda in Cirila, ki je predvideval tudi podeljevanje zakramentov romarjem?

239 Povzeto po izvorniku: »An. 1495. Labacensfés, & Crainburgenfés Aquisgrani in Eccl. B. Mariae Virginis Alti Monafterij Beneficium simplex fundant, reservatò jure praesentationis.« (Dolničar, *Epitome chronologica*, pag. 52).

240 Quix, *Historische Beschreibung*, str. 34, 36; Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 82; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20); Nemeš, *Príspevok k založeniu uhorskej kaplnky*, str. 7.

241 Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 160 (20); Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 82.

242 Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460 (Beilage 2).

243 Prav tam, str. 460 (Beilage 2).

244 Prav tam, str. 460 (Beilage 2).

Bossart sicer še govoril o romanju »Ogrov in sosednjih ljudstev«, ²⁴⁵ vendar je po opravljenem poizvedovanju pri notranjeavstrijskih oblasteh, dunajska dvorna pisarna 13. oktobra 1775 razbila sleherni dvom o izvoru romarjev, ko je v dekretu zapisala, da iz Koroške, Kranjske in Štajerske v Porenje vsakih sedem let poteka »slovenska procesija« (*windische Procession*). ²⁴⁶ V dobre štiri mesece mlajšem dopisu je naposled tudi Bossart zapisal, da gre za božjo pot slovenske »nacije« (*Windifchen Nazion*), ki pod imenom Ogrov vsakih sedem let roma v Andernach, Köln in Aachen.« ²⁴⁷

Patrocinij Slovenskega oltarja v Aachnu

Med pomembne dejavnike kolektivne identitete v krščanskem svetu sodi tudi češčenje svetniških zavetnikov skupnosti, bodisi na municipalni, deželni ali »nacionalni« ravni. ²⁴⁸ Cerkvene ustanove, ki so jih po »nacionalnem« ključu pri Marijinem relikviariju v Aachnu vzpostavili božjepotniki iz različnih dežel, so bile zato zaupane v varstvo temu primernim patronom. Medtem ko sta bila patrocinija Ogrske kapele in Slovenskega oltarja skozi zgodovino nekoliko fluidna, je posvečenje leta 1362 ustanovljenega Češkega oltarja sv. Venčeslavu sledilo tradiciji češčenja češkega patrona in nosilca državne identitete, ki se je vzpostavila že v 13. stoletju in dodaten zagon dobila prav pod vladavino Karla IV. ²⁴⁹

Podobno kot Čehi so tudi Ogrji svojo aachensko kapelo posvetili zavetnikom iz vrst lastnih vladarskih svetnikov. Ludvik I. je Ogrski kapeli med drugo liturgično opremo poklonil tudi tri monštrance z relikvijami ogrskih kraljev sv. Štefana, sv. Ladislava in sv. Emerika. Jaroslav Nemeš tozadevno ugotavlja, da je bil najbolj priljubljen glavni patron kapele v drugi polovici 14. stoletja sv. Ladislav, medtem ko je v novoveški baročni naslednici stare gotske kapele od druge polovice

²⁴⁵ Pojavljajo se naslednje formulacije: »... alle lieben Jahr vorkommenden Wallfahrt der Ungarn und angränzenden Leuten ...«; »unter vielen anderen Nationen, auch Ungarische hiehin gezogen; »Wallfahrt aus Ungarn und angränzenden Landen« (Luschin, Die windische Wallfahrt, str. 461–462 (Beilage 3)); »Ungarische und angränzende Pilgrime« (Prav tam, str. 462–463 (Beilage 4)).

²⁴⁶ Povzeto po izvorniku: »... alle 7 Jahre aus Kärnten, Krain und Steyer nach Köln Achen und Andernach eine windische Procession abzugehen pflege.« (Luschin, Die windische Wallfahrt, str. 107–108 (Beilage 5)).

²⁴⁷ Prosti prevod odlomka iz pisma Franza Josefa von Bossarta s 25. februarja 1776: »... alle 7 Jahre nach Andernach, Cöln und Achen beföhenden Wallfahrt der unterm Namen der Hungarn gehenden Windifchen Nazion ...« (Luschin, Die windische Wallfahrt, str. 463 (Beilage 5)).

²⁴⁸ Gl. Bartlett, English National Identity, str. 10–12.

²⁴⁹ Nemeš, Príspevok k založeniu uhorskej kaplnky, str. 6–7; *Ökumenisches Heiligenlexikon*. Wenzeslaus von Böhmen. <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienW/Wenzeslaus.html> (8. 12. 2021); *Nebeški zavetniki*, str. 416–417.

18. stoletja dalje to postal sv. Štefan. Ogrsko kapelo, ki je bila dokončno ustanovljena leta 1381, je slaba tri stoletja pozneje – leta 1656 – namreč uničil požar v Aachnu, njena poznobaročna naslednica pa je bila zgrajena med letoma 1748 in 1767.²⁵⁰

Ker se v slovenskem etničnem prostoru v nasprotju z, denimo, češkim ob koncu prvega tisočletja ni izoblikovala pokrajinska zveza, ki bi koreninila v prejšnjih plemenskih povezavah, ampak so ogrski vpadi povzročili, da so v tem delu vzhodno-frankovske države nastale obrambne krajine, iz katerih so se v visokem in poznem srednjega veku razvile dežele, Slovenci dinastičnih svetnikov niso imeli.²⁵¹ In ker so Slovenski oltar v Aachnu konec 14. ali v prvi polovici 15. stoletja postavili romarji sami, tudi patrocinij ni bil zaupan dinastičnim, temveč ljudskim svetnikom oziroma Materi Božji.²⁵² Poleg sv. Marije je bil Oltar namreč sprva posvečen še štirim cerkvenim doktorjem, sv. Hieronimu, Avguštinu, Gregorju in Ambroziju.²⁵³

Staběj domneva, da bi izbor patrocinija lahko spodbudila priljubljenost sv. Hieronima, ki jo je ta med začetkom 14. in sredino 17. stoletja užival v celotnem severovzhodnem zaledju Jadranskega morja.²⁵⁴ Kot je bilo že omenjeno, sta Slovenski oltar in beneficij v Aachnu verjetno v 16. stoletju zamenjala patrocinij, za kar prvič izvemo v pismu škofa Hrena ljubljanskemu magistratu z dne 25. avgusta 1613, v katerem škof med drugim navaja, da je beneficij v Aachnu posvečen sv. Metodu in Cirilu (*unter Anruefung der H. Methody und Cyrilli*).²⁵⁵ Formulacijo »Nunc beneficium SS. Methodii et Cyrilli« je leta 1689 svoji objavi ustanovne listine nadarbine dodal tudi Valvasor.²⁵⁶

S stališča proučevanja zgodovine češčenja sv. bratov Cirila in Metoda med Slovenci²⁵⁷ je pomenljivo tudi že omenjeno Hrenovo spremno pismo, ki ga je škof romarjem v Aachen izstavil v Gornjem gradu 23. aprila 1622. V njem namreč zapiše, da je Slovenski oltar posvečen sv. Cirilu in Metodu, *apostoloma in zavetnikoma slovanske nacije (ss. Cyrilli et Methody ..., nationis Slavicae Apostolorum ac*

250 Nemeš, Príspevok k založeniu uhorskej kaplnky, str. 9–21. O sv. Štefanu Ogrskem gl. *Nebeški zavetniki*, str. 392–393.

251 Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 442; Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 318; Kočvar, Družbena in identitetna mobilnost, str. 149–150.

252 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 72; Gruden, *Zgodovina*, str. 516; Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 154 (14).

253 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 154 (14)–155 (15).

254 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 156 (16). O sv. Hieronimu gl. *Nebeški zavetniki*, str. 170–173.

255 Luschin, *Windische Wallfahrten*, str. 77, op. 1; Datum pisma navaja Staběj (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 157 (17)).

256 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 712.

257 O tem gl. razpravo Ane Lavrič v tej monografiji, prim. Lavrič, *Svetniški zavetniki*, str. 466–467.

Patronorum).²⁵⁸ Staběj je sklepal, da bi se bili slovenski romarji s kultom sv. solunskih bratov lahko seznanili pri svojih čeških in moravskih kolegih v Porenju.²⁵⁹ Karel IV. je na Češkem in Moravskem namreč že leta 1345 uvedel 9. marec kot cerkveni praznik spomina na sv. Cirila in Metoda.²⁶⁰

Slovenska ali slovanska nacija?

Čas nastanka beneficija slovenske »nacije« v Aachnu je v Evropi pomembo zaznamoval porast humanističnih (proto)nacionalizmov, magistrata Ljubljane in Kranja sta za duhovne potrebe svojega ljudstva v nekdanji prestolnici Karla Velikega namreč poskrbela le tri leta po tem, ko je nemški *Erzhumanist* Konrad Celtis v svojem znamenitem govoru v Ingolstadt med drugim zatrdil, da uničevalnemu boju med Nemci in Italijani ne bi bilo konca, ko obeh ljudstev narava sama ne bi ločila z donebnimi alpskimi gorami.²⁶¹ Četudi so Slovenci v »mednarodni tekmi za nacionalno čast« zaostajali za večjimi »nacijami«, prav postavitev oltarja in ustanovitev beneficija v Aachnu jasno kažeta na njihovo izoblikovano kolektivno identiteto.

Prevajanje sintagme *natio Sclavonica* in njenih različic v večini zgoraj obravnavanih primerov kot slovenska »nacija« je upravičeno iz več razlogov. Prvi je gotovo ta, da so romarji sebe imenovali *slovénci*,²⁶² kar jasno priča vprašanje iz Feystrizerjeve romarske knjižice iz 17. stoletja. Poleg tega je Rado Lenček opozoril, da slovenščina vse do 19. stoletja ni poznala različnih označevalcev za *genus* – Slované in *species* – Slovence, kar pa še ne pomeni, da oba označenca ne bi

258 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 106–107 (Beilage 3[b]).

259 Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 157 (17); Lavrič, *Sv. Ciril in Metod*, str. 93–94. Gl. tudi razpravo Ane Lavrič v tej monografiji.

260 *Ökumenisches Heiligenlexikon*. Cyrill von Saloniki. https://www.heiligenlexikon.de/BiographienC/Cyrillus_von_Saloniki.htm (8. 12. 2021). Kljub zgodnjenovoveškemu patrociniju Slovenskega oltarja in beneficija v Aachnu ter razširjenosti legend o sv. Cirilu in Metodu na Slovenskem vse do 19. stoletja ni bilo oltarjev ali cerkva, ki bi jima bile posvečene (Staběj, *Staro božjepotništvo*, str. 157 (17)); gl. tudi razpravo Ane Lavrič v tej monografiji, prim. Lavrič, *Svetniški zavetniki*, str. 466–467; Lavrič, *Sv. Ciril in Metod*, str. 93–94). Češčenje slovanskih blagovestnikov se je stopnjevalo pri številnih slovanskih narodih v času narodnih gibanj v 19. stoletju, po prvi svetovni vojni sta sv. Ciril in Metod postala zavetnika Jugoslavije in Češkoslovaške, od leta 1980 pa sta skupaj s sv. Benediktom tudi zavetnika Evrope (*Nebeški zavetniki*, str. 96–98).

261 Povzeto po: Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 172. Gl. izvornik: *The Latin Library*, Conradus Celtis Oratio in gymnasio in Ingelstadio publice recitata. <http://thelatinlibrary.com/celtis.oratio.html> (9. 12. 2021).

262 Etonim je vzet iz vprašanja *Ste vi slovenci?* (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [3]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 18 (transkripcija), str. 19 (reprodukcija); Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 64).

obstajala ali da se Slovenci v predmodernih obdobjih ne bi zavedali, da pripadajo enemu od slovanskih ljudstev.²⁶³ V izogib tej »terminološki« zmedi so se Slovenci v zgodnjem novem veku pogosto zatekli h kranjskem imenu, kar je opazno tudi pri romanjih v Porenje.²⁶⁴

Poleg tega Janez Rotar domneva, da se je ime »Slovenci« za *genus* – torej za vsa slovanska ljudstva – najprej pojavilo v soseščini grške in latinske civilizacije, vendar le za označevanje *species* – posameznih ljudstev, s katerimi sta omenjena civilizacijska kroga najprej prišla v stik. Šele pozneje se je to poimenovanje, kot nadaljuje Rotar, razširilo na vse Slovane kot *genus*.²⁶⁵ Za razumevanje koncepta *nationis Sclavonicae* pa je povedna tudi njegova študija naslovov slovenskih knjig 17. in 18., glede katerih je zapisal: »Ker so bralci slovenskih knjig [...] le Slovenci oziroma Kranjci in Slovenci in ker se pisatelji ne ozirajo na druga ljudstva, se tudi etnik pojavlja le v enopomenski vlogi, kot *species* Slovenci, slovenski.«²⁶⁶

V enaki pomenski vlogi se etnonim pojavlja tudi pri slovenskih romarjih. Edini od primerov, povezanih z romanjem, v katerem prevod besedne zveze *Slavica natio* s slovensko »nacijo« ne bi bil povsem upravičen, je Hrenovo pismo z dne 23. aprila 1622, v katerem škof omenja sv. Cirila in Metoda kot apostola in zavetnika »slovanske nacije«.²⁶⁷ Razlog za takšen prevod je ta, da se je češčenje solunskih bratov pri vzhodnih Slovanih začelo že pred 11. stoletjem, na Češkem in Moravskem pa ga je leta 1345 uvedel Karel IV.²⁶⁸ Slovenci potemtakem niso bili med prvimi, ki so se zaupali v varstvo sv. Cirila in Metoda, poleg tega je »slovensko ime« do 17. stoletja že dobilo pomensko dihotomijo Slovani – Slovenci, o katerih smo govorili zgoraj.²⁶⁹

Koncept slovenske »nacije«, ki se v virih pojavlja kot označevalec etnične kolektivne identitete romarjev v Porenje, je nedvomno obsegal slovenski etnični prostor, na kar kaže dejstvo, da sta beneficij v Aachnu leta 1495 ustanovili mesti Ljubljana in Kranj ter da so romarji vse do prepovedi te božje poti v sedemdesetih

263 Lencek, Note: The Terms, str. 94, 96; Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 347; Höfler, Slovan, Sloven, Slovenec, str. 21–30.

264 Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 409.

265 Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 316; prim. Janez Höfler je opirajoč se na raziskave Florina Curta prišel do podobnih sklepov (Höfler, Slovan, Sloven, Slovenec, str. 24–27).

266 Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 346–347; Höfler, Slovan, Sloven, Slovenec, str. 28.

267 Luschin, Windische Wallfahrer, str. 106–107 (Beilage 3[b]). Prevod »slovanska nacija« je bil izbran v izogib terminološki zmedi, o tem sicer prim. Müller, Etno- in lingvonimi, str. 54, 56, 58.

268 *Ökumenisches Heiligenlexikon*. Cyrill von Saloniki. https://www.heiligenlexikon.de/BiographienC/Cyrillus_von_Saloniki.htm (8. 12. 2021).

269 Lencek, Note: The Terms, str. 94, 96; Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 347.

letih 18. stoletja prihajali iz Kranjske, Spodnje Štajerske in Koroške. Bi pa koncept vsaj v zgodnejših obdobjih npr. leta 1453, ko so oblasti v Aachnu vsaki »naciji« dodelile poseben prostor, kjer so ji pokazali svetinje, in je bilo slovenski »naciji« (*Slavischen nation*) dodeljeno malo cekveno dvorišče,²⁷⁰ lahko vključeval tudi kajkavske Slavonce oziroma »Bezjake«, kot so jim rekli Slovenci.

Slovenci (*Szlouenczi*), kot so se »Bezjaki« onstran cesarsko-ogrske državne meje kroatizaciji navkljub imenovali še dolgo v zgodnji novi vek, so s Slovenci tostran Sotle poleg skoraj identičnega etno- in lingvonima namreč delili tudi nekatera druga etnična znamenja.²⁷¹ Trubar je v svojem posvetilu prvega dela *Novega testamenta v hrvaškem jeziku* za kralja Maksimilijana leta 1562 med njihovimi etnološkimi značilnostmi omenil, da imajo skoraj madžarske in hrvaške običaje, slednjih se držijo zlasti v verskih zadevah, razen da njihovi duhovniki berejo latinske maše in da »daleč romajo« (*gehen weit walfarten*).²⁷² Poleg tega se proces imenske kroatizacije kajkavcev sredi 15. stoletja, ko je slovenska »nacija« dobila svoj prostor v Aachnu, še ni začel.²⁷³

Da bi poudaril razločevanje med etničnima skupnostima, je Trubar svojim Slovincem v obravnavanem besedilu dodal pridevnik »zgornji« in jih naslavljaj kot »preprosto ljudstvo zgornjih slovenskih dežel«²⁷⁴ ali kot »Kranjce in zgornjeslovensko dobrosrčno ljudstvo«.^{275, 276} Sicer pa istovetnosti in razlike med Slovenci in kajkavskimi Slovenci že dolgo vzbujajo zanimanje tako jezikoslovja in zgodovinopisja kot literarnih ved, različni znanstveniki pa so tozadevno prišli do različnih sklepov.²⁷⁷ Za potrebe razumevanja koncepta slovenske »nacije« je treba poudariti, da je bilo slovensko ime v srednjem veku in 16. stoletju razširjeno v alpsko-panonskem prostoru, razpravo o izvoru obeh skupnosti pa prepuščam kompetentnejšim poznavalcem tematike.

²⁷⁰ Quix, *Historische Beschreibung*, str. 94.

²⁷¹ Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 324–325; Kočvar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 370.

²⁷² Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 438–439 (nemški izvornik), str. 471 (slovenski prevod). O tem tudi Rotar, Toponimika in etnika, str. 466.

²⁷³ Gl. Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

²⁷⁴ Prosti prevod izvornika: »Der obern Windifchen Ländern / gemeines Volck« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 439).

²⁷⁵ Prirejeno po izvorniku: »difes Creynerifch vnd Oberwindifch guthertzig Volck« (Trubar, *Nemški spisi*, Zbrana dela 11, str. 472).

²⁷⁶ Kočvar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 370–381.

²⁷⁷ Prim. Rotar, Toponimika in etnika, str. 465–472; Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, str. 315–361; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 37–44, 47–52; Höfler, Slovan, Sloven, Slovenec, str. 28, 30; gl. tudi razpravo Marka Snoja v tej monografiji.

Na potencialno soudeležbo »Bezjakov« v konceptu slovenske romarske nacije v 17. stoletju ponovno opozori Feystrizerjeva geografska opredelitev izvora romarjev, ki so v Porenje prihajali iz »jutrovih« dežel Kranjske, Koroške in Štajerske ter njihove okolice ob Jadranskem morju in Turški meji (*an die Türckischer Grentzen*),²⁷⁸ kar daje slutiti, da bi koncept lahko vključeval tudi vse tri županije takratne gornje Slavonije: Zagreb, Križevce in Varaždin.²⁷⁹ Po drugi strani pa se zdi verjetneje, da so »Bezjaki«, v kolikor je bilo romanje v Porenje med njimi tedaj sploh razširjeno, bogočastje vsaj v Aachnu opravljali v sklopu Ogrske kapele in njenega beneficija, ki je bil namenjen romarjem iz dežel svetoštetfanske krone.²⁸⁰

Sklep

Sedemletno romanje v Porenje, ki so ga Slovenci opravljali vsaj od srede 14. in najmanj do konca 18. stoletja, je bilo primarno versko dejanje, ob katerem pa so se jasno manifestirale etnološke značilnosti, ki jih lahko štejejo med behavioristična etnična znamenja Slovencev. V to kategorijo sodijo zlasti slovenske verske pesmi, ljudski ples (*spoštljivi raj*), kmečke poroke in ne nazadnje slovenski jezik, ki je po vsej verjetnosti glavni razlog za oblikovanje koncepta slovenske »nacije«. Ta se v virih pojavlja vse od prve latinske omembe *Christi fidelium nationis Sclavoniae* v ustanovni listini aachenskega beneficija s 26. junija 1495, do zadnje navedbe *Windifchen Nazion* v pismu kölnskega ministra von Bossarta s 25. februarja 1776.

Četudi so domačini v Porenju romarje naslavljali kot *Ungern* ali *Wiener*, so se ti imenovali Slovenci (*slovénci*), o čemer jasno priča kölnska romarska knjižica *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein* iz 17. stoletja. Etonim in lingvonim sta bila v 17. stoletju podvržena procesu karniolizacije, za kar v virih iz tega obdobja poleg Slovencev srečamo tudi »kranjske Slovence« (*Slavones Carnioli*). V prid pristnosti samooznačitve romarjev za Slovence pa govori tudi dejstvo, da je imelo romanje značaj ljudske pobožnosti, ki je zlasti v sklepni fazi živela povsem neodvisno od oblasti. Ko je slednja konec 18. stoletja zanjo naposled izvedela, jo je prav tako označila za »slovensko procesijo« (*windische Procession*).

Poveden je tudi čas nastanka beneficija *Kristusovih vernikov nacije »Slovenije«*. V

278 NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, pag. [2]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 16 (transkripcija, kjer je besedilo precej prilagojeno sodobni nemščini), str. 17 (reprodukcija).

Prim. prevod Jožeta Stabéja (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41)).

279 Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 338.

280 Nemeš, *Príspevok k založeniu uhorskej kaplnky*, str. 7–21, zlati str. 14, 19.

času vladavine »poslednjega viteza« Maksimilijana I. na prelomu 15. in 16. stoletja je raba latinskih in nemških integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor namreč doživela manjšo konjunkturo. Poleg tega je v 15. stoletju sama latinska beseda *natio* na evropski celini med drugimi dokončno dobila pomensko vrednost, ki približno ustreza današnjemu terminu »narod« ali »nacija«. Konec srednjega veka pa sta zaznamovala tudi razrast humanističnih (proto)nacionalizmov in »mednarodna tekma za nacionalno čast«, v kateri so Slovenci sicer sodelovali zgolj posredno.

Vznika slovenske »nacije« torej ni sprožilo sočasno (proto)nacionalistično vrenje v Evropi, temveč krščansko naziranje »naroda« kot kulturne in jezikovne skupnosti v odnosu do Boga. Na to kažejo mlajša Hrenova pisma, v katerih škof govori o *naših slovenski romarjih* in *naši slovenski naciji*, pomenljiva pa je tudi njegova izjava, da bodo romarji iz svetih krajev »nazaj v domovino prinesli dobljeni sad predanosti«. ²⁸¹ Z vidika dojemanja odnosa med Bogom in ljudstvom je zgovoren tudi Bavčerjev opis ustanovitve aachenskega beneficija, za katerega zapiše, da je bil ta namenjen kaplanu, ki bo pred svetim sodiščem prisluhnil slovenski »naciji«. ²⁸²

Koncept je pomembno zaznamovala tudi oscilacija katolicizma med Staro in Novo zavezo, kot se je izrazil Hastings, ²⁸³ torej med nacionalnim in univerzalnim, saj odraža versko in etnično individualnost ljudstva, ki je v političnem smislu del krščanske svetovne države. Etnična narava slovenske »nacije« pa se je odrazila tudi pri patrociniu Slovenskega oltarja v Aachnu, ki v nasprotju s političnimi »nacijami«, kakršni sta bili Ogrska in Češka, ni bil posvečen dinastičnim svetnikom, temveč sv. Devici Mariji in štirim cerkvenim doktorjem, od katerih je bil med ljudstvom verjetno najbolj priljubljen sv. Hieronim. Pomembna je tudi poznejša zamenjava patronov z *apostoloma in zaščitnikoma slovanske nacije sv. Cirilom in Metodom*.

Slovensko romarsko »nacijo« lahko štejemo tudi za eno od pojavnih oblik etnične identitete, ki se je odrazila v latinskem toponimu *Sclavonia*. Po Höflerjevih ugotovitvah je cesarska dvorna pisarna z njim vsaj do 12. stoletja označevala slovenski etnični prostor, ²⁸⁴ od poznega 13. stoletja pa je izpričan tudi v virih kartuzijanskega reda. Z žičko bratsko zvezo leta 1415 je naposled dobil status

²⁸¹ Povzeto po izvorniku: »...devotionis perceptae fructum ad Patriam referant, ...« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 105 (Beilage 3a)).

²⁸² Bavčer, *Historia rerum Noricarum* [tipkopis], str. 369; Bavčer, *Zgodovina Norika*, str. 382.

²⁸³ Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 203.

²⁸⁴ Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 33; isti, *Slovenija – od kdaj in kako?*, *Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/slovenija-%E2%80%93-od-kdaj-in-kako?Open> (21. 5. 2019).

posebne kartuzijanske province *Sclavonie*.²⁸⁵ Odmev je koncept našel tudi v likovni umetnosti, Höfler namreč opozarja na fresko *Poklonitev evropskih nacij Svetemu Križu* v cerkvi Mladi sv. Peter v Strasbourgu iz srede 14. stoletja, kjer je med personifikacijami evropskih »nacij« upodobljena tudi *Sclavonia*.²⁸⁶

Za konec. Tako kot bi bilo zmotno trditi, da je imel koncept slovenske »nacije« politične atribute ali aspiracije, sta zgrešena tudi trditve, da omembe *nationis Sclavonicae* predstavljajo zgolj pavšalni označevalec za Slovence, ter prevajanje sintagme *altar Sclavorum* kot »oltar Slovanov«. Obe besedni zvezi sta se namreč nedvomno nanašali na Slovence. Ob tem seveda drži, da so imeli člani te romarske »nacije« v predmodernih obdobjih še razne druge kolektivne identitete. Prav tako bomo šele na podlagi prihodnjih raziskav lahko odgovorili na vprašanje, ali se je koncept vsaj v zgodnjih obdobjih nanašal tudi na »Bezjake« (kajkavce), ki so po Trubarjevih besedah z njegovimi Slovenci delili romarsko vnemo.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv republike Slovenije

SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381.

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 88 (fasc. 54/13), šk. 883.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, Joannes Georg: *Alt-Wenthen oder Ungern Ordnungs Büchlein*. Köln [17. stoletje].

ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI ZAL LJU 333, Zbirki listin Ljubljana (splet: <http://www.zal-lj.si/project/listine-2/>).

SI ZAL LJU 346, Rokopisni elaborati 26.

Literatura in objavljeni viri

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*,

Linguistica et philologica 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: protestantizem*, Linguistica et philologica 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Bajt, Drago in Marko Vidic (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.

²⁸⁵ Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 33–34; isti, *Sclavenia, Sclavonia, Slavonia*: Skupno ime za slovenski prostor v srednjem veku, *Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/sclavenia-sclavonia-slavonia?Open> (21. 5. 2019).

²⁸⁶ Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 15–16, (reprodukcije), str. 22–24.

- Bartlett, Robert: English National Identity in the Middle Ages. *The East Asian Journal for British History*, 1, 2011, str. 1–12.
- Bavčer, Martin: *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium conscripta ab... Martino Bauzer*. [Gorica: Tipkopis po prepisu iz leta 1777 na Sv. Gori prepisano leta 1950, 1663].
- Bavčer, Martin: *Zgodovina Norika in Furlanije*. Knjižnica Slovenskega bibliofilskega društva, knjiga št. 1. Ljubljana: Slovensko bibliofilsko društvo, 1991.
- Beissel, Stephan: *Die Aachenfahrt: Verehrung der Aachener Heiligtümer seit den Tagen Karls des Großen bis in unsere Zeit*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1902.
- Benedik, Metod: Štiftarji. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javonik), zvezek 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Berghe, Pierre L. van den: Biologija nepotizma. *Študije o etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 79–108.
- Brunner, Otto: *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Davies, Rees: Nations and National Identities in the Medieval World: An Apologia. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34, 2004, št. 4, str. 567–579.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*, III. Theil, Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.
- Dolar, France Martin: Die Gegenreformation in Innerösterreich und das Schicksal der Protestanten. *Primus Truber 1508–1586: Der slowenische Reformator und Württemberg* (ur. Lorenz Sonke, Anton Schindling in Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2011, str. 327–340.
- Dolar, France Martin: Jožefinizem in janzenizem. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 153–171.
- Dolničar, Janez Gregor: *Epitome chronologica, continens res memorabiles, nobilis, & antiquissimae urbis Labacensis, Metropolis inclity Ducatus Carnioliae. Ab orbe condito, usque ad annum Christi, M.DCC.XIV. Dedicata honoribus nobilis, ac eruditae Academiae operosorum Labacensium ... / authore Joanne Gregorio à Thalberg Labacensi ... anno à partu Virginis [MD]CC.XIV. Aemonaë conditae 2935*. Labaci: formis J. G. M[ayr] ..., [1714] (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-TH96PI8D>).
- Domej, Teodor: Klagenfurt und seine Slowenen im 16. Jahrhundert. *Klagenfurt 1518: eine Stadt im Aufbruch* (ur. Werner Drobesh in Wilhelm Wadl), Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, Band 110. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2018, str. 269–286.
- Ehlers, Joachim: *Natio. Lexikon des Mittelalters*, Sechster Band/Fünfte Lieferung. München in Zürich: Artemis & Winkler Verlag, 1992, str. 1035–1037.
- Erbe, Michael: *Die frühe Neuzeit*. Stuttgart: Kohlhammer, 2007.
- Feystrizer, Joannes Georg: *Alt-Wenden- oder Ungarn-Ordnungsbüchlein* (ur. Hans-Günther Schmalenberg), Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, Band 45. Aachen: Einhard, 1993.

- Golec, Boris: »Lubi Slovenci« med potmi in stranpotmi etnogeneze, 2017 [tipkopis].
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen z ozirom na identitete prebivalcev. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 327–348.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*, Thesaurus memoriae, Opuscula 3. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis*, 57, 2003, št. 1–2, str. 23–38.
- Golec, Boris: Terezijanske reforme: Gibalo sprememb občutka pripadnosti in povezanosti ter identitet v slovenskem prostoru. *Marija Terezija: Med razsvetlenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa: Založba ZRC, 2018, str. 195–216.
- Grdina, Igor, Janez Höfler, Stane Granda, Jakob Müller, Marko Snoj in Silvo Torkar: *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov* (ur. Igor Grdina). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012.
- Grdina, Igor: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva* (Igor Grdina). Maribor: Obzorja, 1999, str. 163–199.
- Grdina, Igor: *V blodnjakih večne vojne za trajni mir*, Zbiralnik 27. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo - ICK, 2020.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*, Del 1. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Gutsman, Ožbalt: *Deutsch-windisches Wörterbuch: mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*. Klagenfurt: gedruckt und im Verlage bey Ignaz Aloys edlen von Kleinmayer ..., 1789 (splet: <https://www.dlib.si/details/urn:nbn:si:doc-90bjdlif/?=&language=eng>).
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Höfler, Janez: Slovan, Sloven, Slovenec: nekaj načelnih pripomb k poimenovanju Slovencev. *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov* (ur. Igor Grdina). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012, str. 19–32.
- Höfler, Janez: *Trubarjevi »Lubi Slovenci« ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourgu: o pojmu Slovenije v srednjem veku*. Ljubljana: avtor, 2009.
- Južnič, Stane: *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993.
- Klobčar, »Tan dol tieče voda Rajna«: Slovenska zgodovina v pesemskem izročilu – Romanja Slovencev v Porenje in sodobni odzivi nanje. *Družina*, 70, 31. 10. 2021, št. 44, str. 23.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 1–2, str. 88–116; (2. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 3–4, str. 366–411; (3. del). *Zgodovinski časopis*, 74, 2020, št. 1–2, str. 38–95.
- Kočevar, Vanja: Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem*

- prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 101–179.
- Kočevar, Vanja: Ferdinand II. na čelu protireformacije: plemstvo in konfesionalno-politične razmere na Kranjskem v prvi tretjini 17. stoletja. *Stati inu obstati*, 11, 2015, št. 21–22, str. 180–232, 369–370.
- Kočevar, Vanja: Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku. *Kronika*, 65, 2017, št. 2, str. 135–158.
- Kočevar, Vanja: Tridesetletna vojna in kranjski deželni stanovi: »Winterquartier«, »Recroutengelder« in »extraordinari Kriegs-Contribution«. *Tridesetletna vojna in Slovenci: evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020, str. 227–278.
- Kočevar, Vanja: Vloga reformacije v slovenski etnogenezi: etnična kolektivna identiteta na premici zgodovine dolgega trajanja. *Stati inu obstati*, 17, 2021, št. 33, str. 13–46.
- Lavrič, Ana: Sv. Ciril in Metod v slovenski umetnosti. Ikonografski, verski in narodni vidik. *Acta historiae artis Slovenica*, 21, 2016, št. 1, str. 93–120.
- Lavrič, Ana: Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije. *Ljubljanska škofija: 550 let* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Nadškofija, 2011, str. 457–492.
- Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*, zvezek 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988.
- Lencek, Rado L.: Note: The terms Wende – Winde, Wendisch – Windisch in the Historiographic Tradition of the Slovene Lands. *Slovene studies: Journal of the Society for Slovene Studies*, 12, 1990, št. 1, str. 93–97.
- Luschin von Ebengreuth, Arnold: Die windische Wallfahrt an den Niederrhein. *Archiv für Heimatskunde von Franz Schumi*, II. Band. Laibach 1884, 1887.
- Luschin von Ebengreuth, Arnold: Windische Wallfahrer am Niederrhein. *Archiv für Heimatskunde: Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten* (ur. Franz Schumi), Band II. Laibach 1884 und 1887, str. 72–108.
- Makuc, Neva: Goriška deželna zavest in identitetne dinamike na habsburško-beneškem obmejnem prostoru v luči (samo)oznak šolajoče se mladine. *Acta Histriae*, 28, 2020, št. 1, str. 127–140.
- Maver, Aleš: Trideset let vojne s tristoletno senco. *Tridesetletna vojna in Slovenci: evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020, str. 7–20.
- Mertens, Dieter: *Reich und Elsaß zur Zeit Maximilians I. Untersuchungen zur Ideen- und Landesgeschichte im Südwesten des Reiches am Ausgang des Mittelalters*. Freiburg: Universität Freiburg i. Br., 1977.
- Miklavčič, Maks in Jože Dolenc: *Leto svetnikov*, Del 2: April-junij. Ljubljani: Zadruga katoliških duhovnikov, 1970.
- Mlinarič, Jože: *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245-1782*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Müller, Jakob: Etno- in lingvonimi, povezani s Slovenci. *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov* (ur. Igor Grdina). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012, str. 67–71.

- Nebeški zavetniki*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996 (prevod dela: Butler's Lives of Patron Saints. Kent: Burns & Oates Welwood, 1987).
- Nemeš, Jaroslav: Prispevek k založenju uhorske kaplnky v Aachene králom Ľudovítom I. (1360). *Historický časopis*, 67, 2019, št. 1, str. 3–22.
- Ogrin, Matija: Slovenska pridiga baročne dobe in redovne province: med retoričnim izročilom in redovniško karizmo. *Arhivi*, 40, 2017, št. 2, str. 217–232.
- Orel, Boris: Slovenska božja pot in izvori njene umetnosti. *Umetnost*, 7, 1943, št. 4–6, str. 78–86.
- Otorepec, Božo in Dragan Matić: *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana: (1320–1782): transkripcije z regesti in komentarji*, Gradiva in razprave / Zgodovinski arhiv Ljubljana št. 19. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1998.
- Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*, zvezek 4, Listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1471–1521. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1959 (splet: <http://zal-lj.splet.arnes.si/project/gradivo-za-zgodovino-ljubljane-v-srednjem-veku-iv/>).
- Petrič, Franci: Romanje, *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), 10. zvezek. Ljubljana: Mالدinska knjiga, 1996, str. 280–281.
- Pörtner, Regina: A Religion for the People? Economic Change, Language, and Ethnicity in the Sixteenth-Century Slovene Reformation. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 126, 2018, št. 1, str. 53–72.
- Quix, Christian: *Historische Beschreibung der Münsterkirche und der Heiligthums-Fahrt in Aachen, nebst der Geschichte der Johannisherren. Mit 3 Abbildungen und 40 Urkunden*. Aachen: Gedruckt bei M. Urlichs, Münsterplatz, 1825.
- Rajhman, Jože (ur.): *Pisma slovenskih protestantov = Briefe der slowenischen Protestanten*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 1997.
- Rotar, Janez: Toponimika in etnika v Trubarjevih pregovorih in posvetilih. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, št. 3, str. 465–472.
- Rotar, Janez: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. *Zgodovinski časopis*, 42, 1988, št. 3, str. 315–361.
- Ruddick, Andrea: »Becoming English«: Nationality, Terminology and Changing Sides in the Late Middle Ages. *Medieval Worlds*, 2017, št. 5, str. 57–69.
- Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Slamič, Anton: Zavod sv. Hieronima v Rimu in Slovenci. *Bogoslovni vestnik*, 2, 1922, št. 1, str. 20–35.
- Smith, Anthony David: *National Identity*. Reno; Las Vegas; London: University of Nevada Press, 1991.
- Stabéj, Jože: *Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje*, Razprave = Dissertationes / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, 6. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965.
- Stollberg-Rilinger, Barbara: *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806*. München: Verlag C. H. Beck oHG, 2006.
- Terstenjak, Davorin: Kelmorajn. *Slovenski glasnik*, X., 1. 2. 1864, št. 2, str. 34–45.

- Thoemmes, Elisabeth: *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein*, Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, Band 4. Aachen: J. Volk, 1937.
- Tilly, Charles: *Evropske revolucije 1492–1992*, Modra zbirka, Delajmo Evropo. Ljubljana: Založba / *cf., 2005.
- Trubar, Primož: *Catechismus: v slouenskim iesiku sano kratko sastopno islago. inu ene molytue tar nauuki boshy. vseti is zhstiga suetiga pisma*. [Tübingen: Ulrich Morhart], 1555 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-YWVRRXGRL>).
- Trubar, Primož: *Nemški spisi [Elektronski vir]: 1550–1581*. Zbrana dela Primoža Trubarja 11 (ur. Edvard Vrečko). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-VM2ToEIC>).
- Trubar, Primož: *Tiga Noviga testamenta ena dolga predgovor [Elektronski vir]: 1557. En regišter, ena kratka postila: 1558* (ur. Jonatan Vinkler), Zbrana dela Primoža Trubarja 8. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2012 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-MLTNLYG7>).
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.
- Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.
- Vignjević, Tomislav: Upodobitve treh redov v času okoli leta 1500: primer prepletenosti likovnih upodobitev in družbene stvarnosti. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 35, 1999, str. 9–32.
- Vilfan, Sergij: Očrt slovenskega pravnega narodopisja. *Narodopisje Slovencev* (ur. Rajko Ložar), Klas: znanstvena knjižnica 1. Ljubljana: Klas, 1944, str. 217–262.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Wakounig, Marija: Hemma von Gurk – Ema Krška. Das Werden einer Heiligen. *Heilig: transkulturelle Verehrungskulte vom Mittelalter bis in die Gegenwart* (ur. Dietlind Hüchtke in Kerstin S. Jobst). Göttingen: Wallstein Verlag, 2017, str. 141–160.
- Whooley, Owen: Collective Identity. *Blackwell Encyclopedia of Sociology* [Elektronski vir] (ur. George Ritzer). Malden: Blackwell Pub., 2007, str. 586–588.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Kapiteljski arhiv Ljubljana: Inventar fonda*, 1. zvezek (fasc. 1–60), Priročniki 3. Ljubljana: Stolni kapitelj, 2006.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

Spletni viri

- Acta Sanctorum der Bollandisten*. De S. Gerlaco eremita in Belgio, pag. 16. https://www.heiligenlexikon.de/ASJanuar/Gerlach_von_Houthem.html (10. 12. 2021).
- Deutsches Wörterbuch*, Reihen. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=Ro3560> (30. 11. 2021).
- Deutsches Wörterbuch*, Wende. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=W17098> (30. 11. 2021).
- Deutsches Wörterbuch*, Winde. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=W21876> (30. 11. 2021).
- Deutsches Wörterbuch*, Niederland. <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemid=No5238> (26. 11. 2021).
- du Cange, et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, éd. augm., Niort : L. Favre, 1883–1887, t. 1, col. 629b. <http://ducange.enc.sorbonne.fr/BENEFICIUM1> (21. 12. 2021).
- Fran, Nacija. *Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja: tiskana izdaja 2014, spletna izdaja 2014*. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=nacija> (14. 12. 2021).
- Höfler, Janez: Kako je bilo s »Slovenijo« v Trubarjevem času?, *Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/kako-je-bilo-s-%C2%BBslovenijo%C2%AB-v-trubarjevem-casu?Open> (21. 5. 2019).
- Höfler, Janez: Sclavenia, Sclavonia, Slavonia: Skupno ime za slovenski prostor v srednjem veku, *Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/sclavenia-sclavonia-slavonia?Open> (21. 5. 2019).
- Höfler, Janez: Slovenija – od kdaj in kako?, *Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/slovenija-%E2%80%93-od-kdaj-in-kako?Open> (21. 5. 2019).
- Kosi, Miha, Matjaž Bizjak, Miha Seručnik in Jurij Šilc: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*, Slovenska historična topografija 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2016 (splet: http://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT-Kranjska_web.pdf).
- Ökumenisches Heiligenlexikon*. Cyrill von Saloniki. https://www.heiligenlexikon.de/BiographienC/Cyrillus_von_Saloniki.htm (8. 12. 2021).
- Ökumenisches Heiligenlexikon*. Wenzeslaus von Böhmen. <https://www.heiligenlexikon.de/BiographienW/Wenzeslaus.html> (8. 12. 2021).
- Samuel Johnson's Dictionary*, Nation. <https://johnsonsdictionaryonline.com/views/search.php?term=nation> (14. 12. 2021).
- The Latin Library*, Conradus Celtis Oratio in gymnasio in ingelstadio publice recitata. <http://thelatinlibrary.com/celtis.oratio.html> (9. 12. 2021).
- Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 12. 2021).

Reformation, pilgrimages began to decline, but they flourished again during the Counter-Reformation and the seventeenth-century Catholic restoration. The pilgrimage was especially supported by the Ljubljana Bishop Tomaž Hren (Thomas Chrön), whose 1613 correspondence reveals that at an unknown point in time the Slovenian altar was reconsecrated to Saints Cyril and Methodius.

The concept of a Slovenian “nation” did not have political connotations, but it referred to Slovenians as an ethnic whole, considering that, in political and legal terms, their ethnic territory was divided among several Habsburg hereditary lands. Early sources thus contain different versions of the Latin syntagm *natio Sclavonica* ‘Slovenian nation’ and Bishop Hren’s correspondence uses the phrase *Slavica natio*, with the occasional addition of a possessive adjective (*nostrae nationis Slavicae*). Also known are the German variants of the syntagm: *Sclavonische Nation* ‘Slovenian nation’ of 1689 and *Windische Nazion* of 1775. Even though the locals in the Rhine Valley referred to the pilgrims as *Ungern* ‘Hungarians’ or *Wiener* ‘Viennese’, the pilgrims referred to themselves as *Sloveni* ‘Slovenians’, as shown in the seventeenth-century Cologne pilgrimage booklet *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein*.

ALEŠ MAVER

Stoletno romanje v noči in mraku? Drobci o razmerju med katolištvom in slovensko istovetnostjo

Vprašanje razmerja med katolištvom in posebno slovensko istovetnostjo je zapleteno ter si ga je mogoče postavljati ob številnih prelomnicah skupnostne zgodovine Slovencev. Zato si tukaj izrečenih modrovanj niti ne upam poimenovati drugače kot »drobcev«, saj na koncu ne bo zares zaključene slike.

Uvod

Za naslov prispevka sem posegel po velikokrat navajanem odlomku iz predavanja Ivana Cankarja o slovenskem narodu in slovenski kulturi z začetka 20. stoletja. Svoje mnenje, ki ne pomeni njegove dokončne sodbe o tem vprašanju,¹ je strnil:

Zgodovina slovenskega naroda je zgodovina tlačana, hlapca, ki je služil na vekov veke in ki se je tako korenito navadil služiti, da mu je prešlo suženjstvo v mesó in kri. Stoletja je služil politično in družabno tistemu gospodarju, ki mu je bil najbližji; stoletja je romal v noči in mraku njegov zaslužnjeni duh po cesti, ki vodi v Rim.²

Omenjene vrstice dobro odražajo dvojnost slovenske hoje s katoliško dediščino. Na eni strani je prepričanje, da je prav slednja glavna in največja cokla narodnega razvoja, na drugi strani ugotovitev, da je njena navzočnost nespregledljiva in neizogibna.

---

1 Prim. nazadnje premisleke pri Grdina, *Ivan Cankar*.

2 Cankar, *Kako sem postal socialist*, str. 117.

Občutek o težavnem razmerju Slovencev do tega ključnega dela zgodovinske prtljage potrjuje pogled na sodobne statistične podatke, ki nam jih ponuja mednarodna raziskava *Aufbruch*, izvedena v deželah srednje in vzhodne Evrope leta 1997 in 2007. V oči zbode predvsem razlika med še vedno sorazmerno visoko stopnjo samoopredelitve slovenskega prebivalstva kot katoličanov in pogledom na družbeno vlogo Cerkve in katolištva. Delež samoopredeljenih katoličanov, ki je presegal 60 odstotkov, je bil 2007 precej večji kot na Češkem, ki je bila tradicionalno prav tako izrazito katoliška in kjer se je tudi takoj po drugi svetovni vojni še vedno skoraj 80 odstotkov ljudi prištevalo h Katoliški cerkvi, čeprav je bil antikatoliški sentiment izjemno močan, pa tudi kot na Madžarskem, kjer se v kolektivni spomin ni zarezala izkušnja prisilne rekatolizacije. Za katoličane se je v Sloveniji izreklo celo sorazmerno več vprašanih kot v Litvi, ki vsaj po nekaterih kazalnikih sodi med najbolj katoliška okolja stare celine. Ni nepričakovano, da je po številkah Sloveniji najbližja Slovaška.³

Toda po nekaterih drugih kazalnikih, ki bi nakazovali povezanost med pripadnostjo verski in politični skupnosti, mnenje anketirancev v Sloveniji odstopa od tistega v primerljivih okoljih. Razen izrazito sekularizirane Češke tukaj najmanjši odstotek pripisuje pomembnost krstu otrok (manj kot polovica), najmanjši delež meni, da je potrebno oglašanje Cerkve v javnosti o pomembnih družbenih vprašanjih (manj kot tretjina), zelo velik odstotek je tudi tistih, ki menijo, da je tega oglašanja preveč. Tukaj sicer naletimo na zanimivost, da si manj oglašanja Cerkve želijo ravno državljani sicer s katolištvom najbolj prepletenih okolij, Poljske in Hrvaške.⁴ K osvetlitvi današnjega pogleda Slovenk in Slovencev na zgodovinsko razmerje med Katoliško cerkvijo in slovensko istovetnostjo lahko prispeva še pogled na vprašanje iz raziskave o tem, v katerem času so bili po mnenju anketirancev ljudje v njihovih deželah najbolj nesrečni. Tukaj izstopijo bistvene razlike med večinsko pravoslavno Romunijo, pa tudi med Poljsko in Litvo na eni strani in Slovenijo na drugi strani. Medtem ko je v Romuniji in v Litvi delež tistih, ki pozitivneje ocenjujejo čas pred 2. svetovno vojno kot tisto po vojni, precej, na Poljskem pa kar malo večji, je v Sloveniji razmerje več kot dva proti ena v prid mlajšemu času. Tukaj izstopa Češka, kjer je povezanost s katolištvom verjetno najšibkejša v vseh zgodovinsko katoliških deželah, a je povojno obdobje vendarle ocenjeno izrazito neugodno, seveda pa ne zaradi težkega položaja Katoliške cerkve v njem.⁵

3 Zulehner et al., *Prelom v cerkvah*, str. 113.

4 Prav tam, str. 33, 87.

5 Prav tam, str. 28–29.

Tipologija razmerja med katoliško in narodno istovetnostjo v Evropi

Nekaj navedenih števil iz zadnjega desetletja je jasno nakazalo, da obstajajo v srednji in vzhodni Evropi (in v Evropi nasploh) različni modeli sobivanja med Katoliško cerkvijo in politično skupnostjo. Slovenski primer zaznamuje pri tem torej neko nasprotje med sorazmerno visoko stopnjo ohranjene vsaj nominalne pripadnosti katolištvu in med precejšnjim nezaupanjem do javne vloge Cerkve. To nas vrne k premisleku o zgodovinskih izvorih takšnega stanja. Če opazujemo razmerje med katoliško in narodno istovetnostjo v Evropi od druge polovice 19. stoletja do druge polovice 20. stoletja, izstopi nekaj različnih tipov. Če nekoliko priredim shemo švicarskega zgodovinarja Ursa Altermatta, bi bilo verjetno mogoče govoriti najmanj o štirih različnih.⁶ Pri prvem gre za to, da je katoliška istovetnost tako prepletena z narodno in samoumevna, da ni niti potrebe po oblikovanju posebnega katoliškega političnega gibanja.⁷ To je še globoko v drugo polovico 20. stoletja veljalo za Poljsko in Irsko, na neki način tudi za Hrvaško. Druga skupina so okolja, kjer je vsaj nominalna pripadnost Katoliški cerkvi zgodovinsko ravno tako samoumevna, medtem ko se v javni areni srečuje z močno konkurenco najprej liberalne in nato socialdemokratske provenience. Ker je v ta model sodila Avstrija, se z njim v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja srečujemo tudi na Slovenskem. Tretji model zaznamuje izrazita dihotomija med vsaj nominalno skoraj povsem katoliškim prebivalstvom in izrazito antiklerikalnimi temelji nacionalne države. S takim modelom se srečujemo predvsem v latinskih državah. Vzorčni zgled je Italija, za njo Francija in po prvi svetovni vojni nova češkoslovaška država. V četrti skupini so dežele, kjer so katoličani močna manjšina prebivalstva, a se spopadajo s številnimi stereotipi večine, ki včasih dobijo kulturno bojno razsežnost. Sem sodijo Nemčija, Švica in Nizozemska s protestantsko večino in prevladujočim vplivom protestantskih elit v 19. stoletju. Po 1. svetovni vojni se omenjeni skupini pridruži Kraljestvo oziroma Kraljevina SHS, kjer ima največje število vernikov Pravoslavna cerkev, ki je sočasno konfesija vladarske hiše in večine politične elite.

Že na tem mestu se mi zdi pomembno poudariti, da je na dojemanje povezanosti med versko in narodno pripadnostjo na Slovenskem zelo vplival prav

6 Prim. Altermatt, *Katholizismus und Nation*. Za podobno razdelitev prim. še Mithans, *Jugoslovanski konkordat*, zlasti str. 17–24.

7 Prim. Maver in Friš, *Historical development*, zlasti str. 190–191.

prestop iz enega modela v drugega, kar je sicer proces, ki vsaj po mojem vedenju še ni doživel zadostne osvetlitve. Tako je tudi zato, ker za Katoliško cerkev prelom po letu 1918 ni bil niti približno tako izrazit kot prelom leta 1945.⁸

Starejše zgodovinske določnice slovenskega katolištva

Med starejšimi komponentami, ki vplivajo na samopodobo katoličanov v slovenskih zgodovinskih deželah, je treba omeniti dejstvo, da Katoliška cerkev večine časa ni preživela na »barikadah«, na meji katoliškega sveta, kar je zelo zaznamovalo sosednje hrvaško ali poljsko katolištvo. Za vlogo katoliške vere v slovenski kulturi je omenjeno pomenilo, da ne pomeni bistvenega stebra slovenske nacionalne istovetnosti, saj omenjena vloga nedvomno pripada slovenskemu jeziku.⁹ V tem smislu bi lahko rekli, da je vloga katolištva celo manj izrazita kot v avstrijskem primeru, kjer je zadnje poleg dinastije najbolj ločevalo Avstrijce od večinsko protestantske glavnine nemško govorečega prostora. V slovenskem primeru je treba poudariti še, da so tradicionalno večinsko katoliški vsi slovenski sosedje in s tem tudi poglavitni »tekmeci«, četudi je med madžarskim na eni in italijanskim katolištvom na drugi strani velika razlika v skoraj vseh podrobnostih.

Tako bi si drznil reči, da je od vseh srednjeevropskih katolištev slovenskemu najbližje slovaško. S Slovaki Slovence že v osnovi družijo negotovost ob vprašanju, na katere/kakšne temelje postaviti skupni zgodovinski spomin narodne skupnosti, kar se med drugim odraža v dejstvu, da je prav v Sloveniji in na Slovaškem slovo od komunistične polpreteklosti potekalo najbolj obotavljivo in boječe v vsej srednji Evropi. Še ena skupna točka je izrazito poudarjanje cirilmetodovske dediščine v katoliški preteklosti,¹⁰ pa tudi prevlada političnega katolicizma v času med vojnami in razmeroma velika vloga luteranstva v verski zgodovini, čeravno na Slovenskem nimamo opraviti s pojavom, ko bi bilo zadnje v družbeni eliti precej močnejše zastopano kot v celotnem prebivalstvu (je pa to razen za Slovaško značilno za Madžarsko, kjer je bila elita praviloma po večini kalvinska, kljub katoliški večini prebivalstva). A ker so se morali Slovaki v 20. stoletju, potem ko so se otresli madžarskega objema, ločevati predvsem od Čehov in so bili ti sicer

8 Gl. denimo Maver, V (ne)znanem novem svetu; in isti, Med evnuhi in junaki.

9 Prim. Kerševan, *Religija in slovenska kultura*, predvsem str. 53–54.

10 O čaščenju solunskih bratov sv. Cirila in Metoda gl. tudi razpravo Ane Lavrič v priložni monografiji. Gl. še Orožen, *Ciril-Metodiana*.

tradicionalno ravno tako katoličani, vendar večinoma zelo nerazpoloženi do tega dela svoje dediščine, ki so jo imeli za vsiljeno, je prav katolištvo napredovalo v vlogo nekakšne *differentia specifica*, kar mu v javnem dojetanju na Slovaškem zagotavlja uglednejše mesto kot v Sloveniji.¹¹

Doslej povedano, kot že nakazano, ne pomeni, da ni bila vsaj nominalna pripadnost prebivalstva slovenskega etničnega prostora z izjemo tistega dela, ki je sodil pod svetoštetfansko krono, katoliški veri enako kot v avstrijskih deželah od katoliške obnove v poznem 16. in zgodnjem 17. stoletju samoumevna tako rekoč do druge polovice 20. stoletja, kot je še zdaj samoumevna, recimo, celo v politično prevladujoče levo usmerjeni srednji Italiji.

V nadaljevanju bom nekatere zgodovinske mejnike katolištva pri nas opisal podrobneje. Zgodovinsko prvo in v celoti najpomembnejše je dejstvo, da se je v slovenskih zgodovinskih pokrajinah uveljavila in vseskozi prevladovala zahodna različica krščanstva, ki je med alpske Slovane prišla predvsem s severa, iz bavarskih pokristjanjevalnih središč.¹² Pozneje se je v glavnem udeleževala v okviru oglejskega patriarhata s sedežem v severovzhodni Italiji, saj je večina slovenskega etničnega ozemlja po razdelitvi pod egido Karla Velikega sodila v njegov okvir. Seveda posameznih vzhodnih prvin že v antičnem krščanstvu na današnjem slovenskem ozemlju ali v soseščini ni mogoče prezreti.¹³ Cirilmedotovska dediščina je navsezadnje vidna v najstarejših molitvenih obrazcih v slovenščini. Dejstvo, da slovenske dežele niso ležale na meji zahodnega krščanstva, je skupaj z nelagodjem zaradi izvora pokristjanjevanja v prostoru glavnih zgodovinskih tekmecev med narodnim prebujanjem, tj. nemško in manj tudi italijansko govorečih, je od druge polovice 19. stoletja vzbujal nekakšno pretežno nezgodovinsko »nostalgijo« po drugačnih pokristjanjevalnih scenarijih.¹⁴

Sicer izjemno pomembna epizoda prevladujočega vzhodnega vpliva za časa delovanja svetih solunskih bratov, ki je bila v celotni zgodovini krščanstva na Slovenskem kljub vsemu epizoda, je takrat pridobila status zaželene smeri, ki pa je katolištvo na Slovenskem kajpak ni ubiralo. Temu se je pridružilo še povezovanje pokristjanjevanja z izgubo politične svobode alpskoslovanskih kneževin, kar je v splošni zavesti najbolj uveljavil France Prešeren.¹⁵ Iz vsega navedenega se je razvil

11 Za zgodovinsko primerjavo prim. recimo Kregar, *Med Tatrami in Triglavom*.

12 Ob vsej obsežni literaturi o tej temi prim. zlasti Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*. Gl. še Benedik, *Krščanstvo na Slovenskem*, predvsem str. 97–103.

13 Prim. Bratož, *Krščanstvo v Ogleju*.

14 Prim. za značilen zgled Kovačič, *Petovij*. Prim. še pomembno študijo Juvan, *Imaginarij Krsta*.

15 Prim. poleg Juvan, *Imaginarij Krsta* še Jernejčič, *Valvazor in pokristjanjevanje*.

za slovenske katoličane velikokrat značilen ambivalenten odnos do lastne latinske krščanske dediščine. Na eni strani je Katoliška cerkev na Slovenskem skoraj povsem »latinska«, na drugi strani kljuva občutek, da bi morala biti pravzaprav manj »latinska«. V sekularizirani obliki se je v 20. stoletju isto nelagodje preneslo na politično raven, kjer velja danes jugoslovanska epizoda začasnega obrata na Balkan, ki v celoti slovenske zgodovinske izkušnje ne pomeni pomembnejše kategorije, tako rekoč večini za ustrezen popravek »zgrešene« zgodovinske usmerjenosti na severozahod. Enako velja za mlačen slovenski odnos do vključenosti v mednarodne integracije s težiščem na severozahodu. Kajpak je treba priznati, da so nacionalni obstoj Slovencev, če kdo, dejansko ogrožali sosedje na severu in zahodu, kar sme v tem primeru obveljati za olajševalno okoliščino za priljubljenost tovrstnih »nostalgičnih popadkov«.

Vsaj v delni povezavi s pokristjanjevalno zgodovino je bila stoletja trajajoča dihotomija med oglejskim patriarhatom in salzburško nadškofijo, ki je zaznamovala zgodovino slovenskega katolištva na večini slovenskega etničnega ozemlja.¹⁶ Prevladujoči Oglej jo je pri tem v zavesti zadnjih dveh stoletij odnesel praviloma bolje in še v najnovjšem času postal predmet še ene nostalgije po drugačni preteklosti.¹⁷ Po drugi strani so se na osrednji slovenski prostor pod oglejsko egido negativno odrazile homatije v zadnjih treh stoletjih obstoja patriarhata, ko je na habsburškem ozemlju veljal za »tuj« in »sovražno« silo, kar je slednjič privedlo tudi do njegove ukinitve.¹⁸

Kot drugo komponento lahko posebej omenim izjemno vlogo, ki so jo v oblikovanju katolištva na Slovenskem odigrali samostani, kar je spet poteza, ki slovenski prostor družijo z avstrijskim. Z roko v roki s tem gre v cerkvenih zgodovinah slovenskih dežel vedno znova izpostavljano dejstvo, da med pozno antiko in poznim srednjim vekom na osrednjih območjih naselitve govorcev slovenščine ni bilo nobenega škofijskega središča, kar naj bi se po prevladujočem mnenju negativno odrazilo v slovenski (višji) kulturi, izobraževanju in narodnem razvoju. Spet je dobro omeniti zanimivo vzporednico, da je bila brez škofij na lastnem ozemlju zelo dolgo tudi današnja vzhodna Avstrija oziroma Avstrija v ožjem pomenu besede. Vsekakor pa drži, da so vlogo nadregionalnih katoliških središč prevzemali na Slovenskem samostani, pri čemer so se na mestu benediktincev v današnji Avstriji velikokrat znašli cistercijani, pa tudi kartuzijani. Večina za slovensko katolištvo

16 Prim. Grafenauer, Pokristjanjevanje.

17 Na skoraj klasičen način je izražena pri Habjan, *Mejniki slovenske zgodovine*.

18 Gl. Tirelli, *I patriarchi*, zlasti str. 127–134.

ključnih benediktij je namreč imela svoj sedež na drugi strani roba slovenskega etničnega ozemlja, medtem ko so pomembni cistercijanski in kartuzijanski samostani stoletja obstajali na območju današnje Slovenije ali vsaj v slovenskem etničnem prostoru. Med njimi je posebno mesto pripadalo cistercijanski Stični in kartuzijanskim Žičam, ki so začasno pridobile vseevropski pomen.

Na koncu srednjega veka je v bila v osrednjem slovenskem prostoru končno ustanovljena ljubljanska škofija kot skupni projekt cesarja Friderika III. in papeža Pija II. Kljub ambicioznim načrtom, da bi zajela vse oglejsko ozemlje pod Habsburžani, je bilo njeno prvotno ozemlje nazadnje podobno nekakšni lepljenki, ki pa je bila kljub vsemu precej večja od starejših lepljenk v domeni salzburškega nadškofa.¹⁹

Od reformacije k jožefinizmu

Vseevropska kriza verskega življenja na območju zahodnega krščanstva se je odrazila seveda tudi v slovenskih deželah. Njeno zdravilo v podobi protestantske reformacije, pri nas pretežno luteranskega predznaka, je pustilo podoben pečat kot pri tako rekoč vseh slovanskih krščanstvih zunaj železnega objema Osmanov ali Moskve. Za bistveni mejnik slovenskega katolištva jo lahko štejemo v dveh smislih. Po eni strani je iz verskih zgibov dosegla pravo eksplozijo knjižne produkcije in vzpostavila slovenski knjižni jezik, kar je nekaj stoletij pozneje kajpak močno dvignilo njen prestiž, za prevladujoče katolištvo pa prineslo mučna vprašanja o skromnem obsegu podobne dejavnosti, celo o dejavnem zatiranju konkurenčne.²⁰ Seveda je treba pripomniti, da se nam že zaradi strukture virov reformacija (kot pravzaprav marsikje v Evropi) kaže predvsem kot gibanje družbene elite, medtem ko ima versko prenovitveno vrenje med preprostim ljudstvom pogosto poteze, ki so jih reformatorji izrecno zavračali.²¹ Na podlagi virov je hkrati težko dokončno odgovoriti na vprašanje, ali je bila jezikovna podoba reformacije večinsko slovenska po vsem slovenskem etničnem ozemlju, čeprav je zdaj težje kot še pred nekaj desetletji kategorično trditi, da je bila na Štajerskem zgolj nemška.²² V navezavi na to spraševanje je že pred približno stoletjem nastala še kontroverza o posledicah morebitne zmage reformacije za

19 Prim. Gruden, *Cerkvene razmere*.

20 Gl. v zvezi s tem vprašanjem zanimivo študijo Hardi Vitorović, *Protestantizem v polemikah*.

21 Prim. kratko Leeb et al., *Geschichte des Christentums*, str. 236–238.

22 Prim. v tem oziru predvsem pomembne študije Žige Omana, npr. Oman, *Protestantske skupnosti; isti, Reformacija na Ptujju; isti, Slovenci, slovenski jezik in reformacija*.

slovenski narodni obstoj, pri čemer se je dalo na eni strani mobilizirati Latvijce in Estonce, ki so jezikovno in narodno samobitnost obdržali kljub prevladi (jezikovno dolgo nemške ali švedske) reformacije, in bi se dalo zdaj na drugi strani poseči po zgledu Lužiških Srbov, ki so svoj zahodnoslovanski jezik doslej v živi rabi ohranili skoraj samo še na katoliških območjih.

Po drugi strani je reformacija s svojim podaljškom, protireformacijo in katoliško obnovo, posredno zaslužna za uveljavitev enega najtrdovratnejših vzorcev v zgodovini slovenskega katolištva. Ker je katoliška hierarhija svoj primat ponovno vzpostavila v tesni naslonitvi na deželno knežjo oblast, se je na Slovenskem tudi pozneje vedno zanašala na sodelovanje z nosilci realne družbene moči, celo takrat, kadar ti z njo niso delili osnovnih vrednostnih izhodišč.²³

Končni razplet protireformacije in katoliške obnove je bila ponovna vzpostavitev katoliškega monolita v veliki večini slovenskih zgodovinskih dežel, ki so ga »motili« le posamezni otočki v odmaknjenih predelih Gorenjske in Koroške in seveda z govorcji slovenščine naseljeno območje pod svetoštetfiansko krono, kjer je bilo drugačno izhodišče verske politike. V takih razmerah je vzknila za slovensko in širše srednjeevropsko katolištvo značilna baročna katoliška kultura, ki je enako kot sosednjim pokrajinam vtisnila še zdaj prepoznavna znamenja. Žal je bila pod vplivom jožefinskega odziva v splošnem razumevanju pogosto v ospredju njena domnevna plitvost ali pozunanjenost, ne pa njena veselost in sproščenost kot eden od gradnikov katoliške istovetnosti slovenskega prostora.

Kakorkoli, ne kaže tajiti, da je jožefinska reakcija, ki je bila po eni strani povsem v duhu evropskih dogajanj v cerkveni sferi na polovici 18. stoletja in nekoliko čez njo, po drugi strani pa je res odgovaljala na čisto konkretne stranpote baročnega katolištva, izjemno močno zaznamovala vsaj naslednje stoletje v zgodovini Katoliške cerkve na Slovenskem. Takratni evropski reformni katolicizem, ki je bil močan tok v jožefinski Avstriji, je ne prvič, ko je v cerkveni zgodovini šlo za željo po temeljiti prenovi verskega življenja, izrazito stavil na državo.²⁴ Zato je jožefinstvo ob izrazitem nerazpoloženju do veselih plati verskega življenja poudarilo zlasti že prej močno naslonitev Cerkve na posvetno oblast in duhovnike tako rekoč potisnilo v položaj državnih uradnikov. Hkrati je za modno usmeritev, podobno kot spet marsikje v Evropi, ustoličila moralni rigorizem. »Kranjski janzenizem« je, ne glede

23 Dolinar, *Teološko ozadje*, str. 7–20, tako dobro opozarja, da državno cerkvenstvo jožefinskega tipa v slovenskih deželah pravzaprav ni bilo nekaj bistveno novega, marveč se je naslonilo na trdno podlago iz 17. stoletja.

24 Prim. Leeb et al., *Geschichte des Christentums*, predvsem str. 296–303, 340–357.

na to, da je kot pojem povsem neustrezen in da s škofom Jansenom, kot je bilo že velikokrat ugotovljeno in zapisano, nima nič skupnega, postal nova pomembna komponenta slovenskega katolištva.²⁵ Resda predvsem v očeh kritikov njegovega stanja, a učinkov pod napačnim pojmom skritega miselnega blaga kljub vsemu ne bi smeli podcenjevati. Na koncu je kajpak treba omeniti, da je cerkvenoupravna podoba Katoliške cerkve v slovenskih deželah, z zelo pomembnimi korekturami sicer, v glavnih potezah hči jožefinskih reform.

Dvoumnosti dolgega 19. stoletja

Zaradi vloge Cerkev kot nekakšnega orodja habsburške države v desetletjih po Jožefu II. ni presenetljivo, da se je med revolucionarnim vrenjem in v letih neposredno po njem najbolj zdelo, da grozi duhovnikom in hierarhiji zdrs v družbeno nerelevantnost. Duhovnikov Slovenci niso volili v frankfurtski parlament in tudi na začetku avstrijske ustavne dobe so bili na volitvah praktično nevidni.²⁶ Prevelika je bila očitno bojazen, da ne bodo znali razbrati ljudskih želja. Toda na drugi strani so se v cerkvenih vrstah pri nekaterih v istem obdobju pojavile zamisli o korenitih spremembah, o ločitvi Cerkev in države, o uvedbi ljudskega jezika v bogoslužje, o demokratizaciji cerkvenega življenja ali celo o odpravi celibata, v čemer so odmevale vseavstrijske pobude.²⁷ Čas absolutizma, ki je sledil revoluciji, je celo prinesel prelomnico s prenosom lavantinskega škofijskega sedeža iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor in z ozemeljsko zaokrožitvijo spodnještajerske, jezikovno izrazito slovenske škofije.

»Boj za konkordat« s spremljajočim blažjim prvim kulturnim bojem med Slovenci je slednjič po eni strani pokazal, da del slovenskega narodnega telesa katoliški monopoli zelo težijo, četudi same pripadnosti Katoliški cerkvi vsaj v tej fazi nikakor niso postavili pod vprašaj, po drugi strani pa je postala hitro očitna temeljna strukturna slabost avstrijskega liberalizma pod taktirko avstrijskih Nemcev, ki se je kljub govorjenju o svobodi in napredku iztekal v oligarhične modele, zaradi česar nemški avstrijski liberalci svojim potencialnim slovenskim zaveznikom niso imeli česa ponuditi. Rezultat ni bila le porajajoča se katoliška politična organizacija v slovenskih deželah, marveč tudi slovensko politično

25 Prim. Dolinar, Teološko ozadje.

26 Prim. Melik, Cerkev in slovenska nacionalna zavest, str. 203–204.

27 Prim. recimo Juhant, Andrej Einspieler, zlasti str. 203–204.

slogaštvo, v katerem je prevladujoč katoliški pečat – drugače kot nekaj desetletij prej – postajal vse manj spregledljiv.²⁸

Ko razmišljamo o stanju pred letom 1918, je nujno treba upoštevati, da sodi slovensko ozemlje tedaj v avstrijski in s tem v cerkvenopolitični okvir, ki mu lahko rečemo severozahoden. Celoten glavni tok razvoja je enak kot v Avstriji kot celoti. To pomeni tudi, da v katoliški skupnosti obstajata starejša postjožefinska smer, ki vztraja pri modelu državnega cerkvenstva z vsaj blago prevlado trona nad oltarjem, in mlajša konkordatna, ki si želi vsaj obrnjenega razmerja med obema »partnerjema«, če že ne razmišlja v univerzalističnih kategorijah in vse bolj krha navezanost na državo.²⁹ Velika razlika med obema smerema se kaže tudi v pojmovanju razmerja med versko in narodno pripadnostjo. Tako izrazito liberalno usmerjeni duhovnik Božidar Raič očita svoji Cerkvi, da prav njen rimski univerzalizem zavira narodno emancipacijo Slovencev:

Ako so pa sami med soboj, si pa često odkrito povedo, da so si z besedo 'vero' iznajdli samo prav lepo larfo, pod katero se prikrivajo često druge tendence, gospodstvo enega njihovega stanu nad vsemi drugimi in ker gotovo prodere načelo narodnosti, po kojem se bodo (kedaj, se še ne more gotovo povedati) slični prebivalci dežel istega cesarstva družili v narodne skupine, gospodstvo papizma nad težnjami sedanjega veka, koje jim delajo ogromne preglavice. (...) In kar je glavna stvar, boje se narodnostnih načel in njihovih konsekvencij tudi radi tega, ker prav premeteno, kakoršni so sploh v varovanji svojih predprav, sklepaajo, da bi narodom, ustanovivšim se po natvornih pravih, zamoglo na um priti, terjati tudi narodne cerkve, kakor so jih pod Cirilom in Metodom v veliko jezo Nemcev in Romanov, že imeli.³⁰

Nasprotje takim skoraj antiklerikalnim tonom je bila seveda kakšno desetletje in pol mlajša misel Antona Mahniča. Velik del njegovih izvajanj sam berem prav na ozadju nasprotovanja državnemu cerkvenstvu jožefinskega tipa. Mahnič je namreč do konca izpeljal posledice tesne navezave Cerkve na državo in ugotovil, da je ta za Cerkev škodljiva, saj ji radikalno zoži manevrski prostor, celo če je zvezana z naklonjeno oblastjo, kaj šele, če ji oblast ni naklonjena. S tem je Mahnič

²⁸ Prim. denimo Cvirn, *Dunajski državni zbor*, zlasti str. 188–196, in Melik, *Družbene razmere*, str. 87–88.

²⁹ Prim. Maver, *Med evnuhi in junaki*, predvsem str. 237–239.

³⁰ Raič, *Iz slovenskega Štajerja*, str. 2.

pravzaprav izstopil iz osnovnega vzorca razmerja med Cerkvijo in državo v Avstriji in enako v slovenskih zgodovinskih deželah vse od reformacije sem. Bistvo navedenega modela, ki je na Slovenskem preživel še v čas po drugi svetovni vojni, je bilo, da se je cerkvena hierarhija praviloma zanašala na nosilce družbene moči, celo če so bila njihova vsebinska izhodišča v temelju nasprotna njenim. Mahnič je povsem drugače kot Raič zastopal mnenje, da je zdravilo za to nezdravo navezanost ravno naslonitev na Rim. Tokova, ki sta hierarhično različno vrednotila vrednoti vere in narodnosti, sta poslej vseskozi sobivala v slovenskem katolištvu, tudi še globoko v 20. stoletju.³¹

Uspešno odzivanje na izzive trenutka in posluš za reševanje socialnih vprašanj sta nato pripomogli, da je z uvedbo splošne volilne pravice v avstrijskem delu monarhije iz Katoliške narodne stranke nastala (Vse)slovenska ljudska stranka, verjetno edina prava ljudska stranka v slovenski politični zgodovini sploh, lahko računala na nekako tripetinsko podporo volivcev v slovenskih deželah. To podporo je z izjemo prvih volitev po vojni vihri prve svetovne vojne obdržala vse do konca vsaj približno demokratičnih volitev v Kraljevini SHS na koncu dvajsetih let 20. stoletja. Slovensko katolištvo je tudi tako lahko prispevalo svoj pomembni delež k »največjemu vzponu Slovencev v zgodovini«, ki se je po mnenju Vasilija Melika zgodil za časa avstrijske ustavne dobe.³²

Toda uspeh političnega organiziranja slovenskih katoličanov je bil dvorezen meč, kot za Avstrijo ugotavlja Ernst Bruckmüller.³³ Po eni strani je uveljavil poglede »rimske poti« v politiki, po drugi strani je precej zmanjšal privlačnost katoliškega okvira kot skupne identifikacijske točke za Slovence (in Avstrijce). Za nazaj je težavo dobro povzel Fran Saleški Finžgar:

Vse življenje sem bil zoper strupeno 'našarsko politiko', ki so jo strankarji vseh barv raztezali na vsa področja. [...] Pri hudih volilnih bojih to še nekam razumem. Pri gospodarskih in kulturnih zadevah se mi upira. Vprašam samo: ali so bili vsi tujci in še judje povrh, ki so se pri nas naselili, zidali tovarne – ne po načrtnem gospodarstvu, da so bili eni kraji v bedi, drugi prenasičeni, marveč čisto samovoljno – ali so bili vsi ti kapitalisti samo 'našarji'? To je oblast vse prezrla, ko pa je šlo v majhni fari za gospodarsko skupnost, je morala biti ločitev tudi pri kravah.³⁴

31 Prim. Mahnič, *Več luči!*, predvsem str. 144–148.

32 Melik, *Politični profil*, str. 648.

33 Bruckmüller, *Österreich – eine »katholische« Nation?*, predvsem str. 79–81.

34 Finžgar, *Zbrano delo*, str. 256–257.

Pomenljivo je, da se je z njegovo oceno, predvsem ko je pisal o političnem delovanju škofa Antona Bonaventure Jegliča, strinjal tudi njegov siceršnji idejni nasprotnik znotraj ljubljanske duhovščine Ignacij Nadrah.³⁵ Slaba stran takšnega razvoja je bilo politično izrazito enostransko delovanje duhovščine predvsem na Kranjskem, ki ni zbuhalo pozornosti in negodovanja samo na Dunaju, marveč vsaj občasno tudi v Rimu, in vse večje enačenje pripadnosti katolištvu s pripadnostjo katoliški politični stranki. Omenjeno je pomembno vplivalo na to, da se je (sprva majhen) del Slovencev začel odmikati celo od nominalne pripadnosti Katoliški cerkvi.

Podcenjena zamenjava modela

Pravi sprožilni moment za to je sicer lahko dala šele zamenjava državne tvorbe po prvi svetovni vojni. Zamenjava je, kot je bilo že večkrat omenjeno, potegnila za seboj za slovensko katolištvo vrsto (prav tako že nakazanih) posledic. Tukaj bi vnovič izpostavil predvsem prestop iz okvirov srednjeevropsko-avstrijskega katolištva, ki je bil še v debatah s konca 19. in začetka 20. stoletja na Slovenskem zelo viden, v nov cerkveno-kulturni okvir.³⁶

Z njim se je prvič v poreformacijski zgodovini slovenskega prostora zgodilo, da so se v precejšnji institucionalni prednosti znašli nasprotniki (še vedno močnega) katoliškega monopola nad slovensko družbo, ki vsaj na začetku te faze o samem pomenu katoliškega izročila za slovenstvo še niso (povsem) podvomili.

Nekako je zdaj kulturni boj pridobil določene attribute Bismarckovega nemškega, ki so mu prej manjkali. Kot vodilnim protestantskim elitam novega Nemškega rajha iz leta 1871 se je namreč tudi prevladujočim srbskim elitam novepečene južnoslovenske države zdelo vprašanje odnosa do katolištva v svojem prostoru verjetno vsaj deloma civilizacijsko vprašanje. Podobno kot v nemškem primeru sicer ni mogoče govoriti o kakršnikoli resni verski podlagi njihove protikatoliške usmerjenosti, saj so nekateri srbski premišljevalci položaja denimo zatrjevali, da v stari Srbiji vprašanje odnosa med Cerkvijo in državo sploh ni obstajalo. Ampak odpor do katolištva kot v bistvu tujega fenomena je bil nedvomno močan in je narekoval nekatere skoraj laicistične ukrepe skozi večino Aleksandrovega kraljevanja, še pozneje pa preprečil ratifikacijo konkordata.³⁷ V slovenski javni prostor so bile prvič vržene nekatere parole in predstave, ki so v drugačnih okoliščinah po drugi svetovni vojni lahko obrodile obilen sad.

35 Gl. predvsem Nadrah, *Spomini*, str. 170–175.

36 Prim. Maver, *V (ne)znanem novem svetu*, predvsem str. 506–508.

37 Prim. Banac, *Hrvati i Crkva*, str. 55–56.

Pomembno se mi zdi izpostaviti še, da je bil pogled na jugoslovanski državni okvir med osrednjimi in mejam bližjimi predeli slovenskega etničnega ozemlja pogosto precej različen. Spet je zadevo odlično povzel Finžgar:

Za ustanovitev samostojne jugoslovanske države so bili navdušeni Štajerci, Korošci in Primorci, ker so vsi občutili nad seboj težko tujčevo roko. Zoper Jugoslavijo so bili res mnogi na Kranjskem, zlasti zvesti prijatelji glavarja Šušteršiča. [...] Resnica je tudi, da je mnoge zelo dobre, poštene Kranjce motila srbska pravoslavna vera in bi kot katoličani ne bili radi povezani z njimi. Pri tihi agitaciji so tudi to misel širili.³⁸

Predvsem v tridesetih letih se je potem nasprotje v katoliških vrstah poglobilo. Čeprav je mogoče reči, da so tako na levici kot desnici izpostavljali podobne probleme in da so se v glavnem strinjali, da je slovenski položaj pod Karađorđevićevo krono nezadovoljiv, so bili recepti za rešitev povsem nasprotni. Ponovila se je dvojnost iz avstrijske ustavne dobe. Zlasti krog Lamberta Ehrlicha je poudarjal pomen krščanske civilizacije,³⁹ medtem ko je Kocbekov krog premišljal, da je za slovensko narodno gibanje bistvena prav ločitev od katoliške organiziranosti, kar je Kocbek svojemu dnevniku zaupal v naslednji obliki:

Šolarju je danes več za katoliško kulturo kakor za slovensko svobodo. Koblarju je več za katoliško kakor slovensko skupnost, Gosarju je več za prestiž katolikov v socialnem področju kakor za gospodarsko-politični program Slovencev, da o pravih klošterskih in misijonskih in klerikalnih zelotih niti ne govorim. Ta konfesionalna gobavost je največja ovira vernih Slovencev, da bi si ustvarili zdravo življenjsko čustvo in čut za absolutno svoboden življenjski prostor.⁴⁰

Od 2. svetovne vojne

Tako so največjo preizkušnjo v svoji zgodovini katoličani pričakali razdeljeni. Temu sta se pridružili še nenadni smrti voditeljev katoliškega političnega gibanja prav v času, ko je vojna vihra dosegla Slovenijo. Prvi del južnoslovanske slovenske epizode se je namreč končal s katastrofo štiriglave okupacije. Ta je izhodiščni

38 Finžgar, *Zbrano delo*, str. 322.

39 Prim. Blažič, *Semena razdora*, predvsem str. 48.

40 Kocbek, *Zbrano delo* 16, str. 69 (vpis v dnevnik z dne 9. oktobra 1937).

pojav tistega, kar se je Slovincem dogajalo med drugo svetovno vojno, in sprožilni moment vseh preostalih nesreč. Sledili so ji namreč odpor proti okupaciji, kmalu vprežen v voz komunistične revolucije, in nato še odpor proti revoluciji in državljanska vojna. Katoliška cerkev se je domala kot edina domača sila, ki je še ohranila svojo poglobljeno organizacijsko strukturo, seveda v takih razmerah znašla pred izredno odgovornostjo. Mogoče je razpravljati o tem, ali (kako) ji je bila kos. Mogoče je tudi premišljati, da si je pri večini Slovencev, globoko razočaranih in razžaljenih zaradi ponižanja okupacije, zapravila dobršen del ugleda s tem, ker njeno vodstvo ni pokazalo kakršnekoli perspektive odpora proti takšni krivici. Zna biti, da je bilo vsaj delu Slovencev zgolj (sicer iskreno) prizadevanje, da bi ujmo prebrodili s čim manj žrtvami, premalo, kot je dobro povzel Fran Saleški Finžgar v *Letih mojega popotovanja*:

Priznam, da predstavnikom politične, cerkvene, gospodarske in mestne oblasti ni bilo v tej stiski mogoče seči po uporu; morali so priznati grenko dejstvo, da smo okupirani. Toda treba bi bilo vendar nekaj močatosti, a so bili domači oblastniki polni vdanosti, poviševali so okupatorja in celo silili k njemu kot nova pokrajina Italije.⁴¹

Med katastrofami so pač pomembna tudi simbolna dejanja.

Vsaj tako se da sklepati na podlagi dejstva, da celo, ko odlučimo vso intenzivno protikatoliško propagando povojne komunistične oblasti, ostaja neko temeljno nelo-godje do Katoliške cerkve, razvidno tudi iz zgoraj navajanih podatkov mednarodnih raziskav. Najmanj, kar lahko rečemo, je, da je diskreditacija slovenskega katolištva uspela veliko bolj kot pri vseh sosedih.⁴² Dodatna boleča točka je, da je bila državljanska vojna med 2. svetovno vojno na Slovenskem v veliki meri vojna med slovenskimi katoličani.⁴³ Ni pa seveda mogoče govoriti o ideološki bližini slovenskih katoličanov okupatorjem. Končno naj v tem kontekstu dodam še, da je na občasno precej poudarjane razlike v odzivanju ljubljanskega in lavantinskega škofa na okupacijo, iz česar so nekateri izpeljali pravo ljubljansko-lavantinsko ali kar kranjsko-štajersko dihotomijo, najbolj vplivala razlika v odnosu italijanskega in nemškega okupatorja do Katoliške cerkve. Medtem ko jo je prvi v načelu obravnaval spoštljivo, je drugi na svojem vplivnem območju vsaj na vrhuncu svoje moči ni niti najmanj upošteval.⁴⁴

41 Finžgar, *Zbrano delo*, str. 425.

42 Prim. recimo Ramet, *The Catholic Church in Yugoslavia*.

43 Kot je zdaj razvidno tudi iz Možina, *Slovenski razkol*.

44 Prim. recimo Montanar, *Il vescovo lavantino Ivan Jožef Tomažič*.

Življenje katoličanov v Sloveniji je po drugi svetovni vojni precej določalo dejstvo, da je v tej in državljanski vojni zmagovita komunistična stran obvladovala in po svoji podobi prikrojila tako rekoč vse pore družbenega življenja. Tu torej ni šlo samo za to, da so katoliško skupnost še posebno prizadeli medvojni in povojni poboji ter povojni množični beg intelektualne elite, ki so njene vrste tako rekoč nepopravljivo prizadeli, saj je izgubila velik del najvitalnejših udov. Povojna oblast je bila zelo uspešna tudi v spopadu za kolektivni zgodovinski spomin Slovencev, ki ga je preoblikovala tako, da je njena revolucija skupaj z revolucionarnim nasiljem obveljala za nujen korak k nacionalni emancipaciji. V tem okviru kakršnakoli krščanska ali celo katoliška vsebina v javnem prostoru ni mogla imeti nobene vloge. Zunaj Albanije in Sovjetske zveze je bila tovrstna odstranitev vseh krščanskih prvin iz javnosti redkost celo v srednje- in vzhodnoevropskem prostoru pod sovjetsko peto. V jugoslovanskem okviru se je Slovenija po omejevanju verskega življenja katoličanov lahko postavila ob bok Bosni in Hercegovini. Na Hrvaškem, denimo, je bilo vsaj institucionalnih možnosti zanj precej več.⁴⁵

Podobno kot za časa okupacije je v povojni Sloveniji Katoliška cerkev ostala edina organizirana sila, ki si je vladajoči režim ni mogel scela podrediti in je tako edina lahko vsaj nekoliko institucionalno ohranjala spomin na predrevolucionarno Slovenijo in njena izročila. Pri tem se je srečevala s skrajno omejenimi možnostmi javnega delovanja, z dejstvom, da je bila bera izrazitih voditeljskih osebnosti omejena, in neugodnim večstoletnim izročilom zanašanja na nosilce realne družbene moči, ki je puščalo sledove tudi v tem času. Zelo negativno se je odrazila še okoliščina, da je moral tisti del katoliške skupnosti, ki je bil pred 2. svetovno vojno najbolj živ, povsem umolkneti, nekaj javne besede so imeli zgolj tisti katoličani, ki so bili po svojem miselnem blagu najbližje prevladujočim miselnim vzorcem vladajočega režima. Tako Cerkev v Sloveniji praktično ni mogla oblikovati omembe vrednih alternativnih konceptov tistim vladajočih sil.⁴⁶

Na drugi strani je treba ob pozitivnem razpoloženju, ki ga je ustvarilo veliko pričakovanje med drugim vatikanskim cerkvenim zborom in po njem,⁴⁷ omeniti predvsem oblikovanje samostojne cerkvene pokrajine kmalu po omenjenem koncilu. Ravno tako je ostala Katoliška cerkev v slovenskem prostoru kljub preganjanju zelo zasidrana, čeprav se je prvič v zgodovini zgodilo, da se ji je del Slovencev povsem odtujil. Deloma je tudi za Cerkev na Slovenskem podobno kot v Avstriji

45 Prim. za številne zglede Akmadža, *Katoliška Crkva*.

46 Prim. Maver in Ravnikar, *Zastrta znamenja*, zlasti str. 804–806.

47 Prim. Lah, *Sprejem 2. vatikanskega koncila*.

veljalo, da si je zaradi ponižanja in strmoglavljenja z družbenega piedestala pridobila precej novih simpatij. Seveda pa je bil okvir njenega delovanja, kot že rečeno, precej bolj okrnjen kot na severu.

Končno ostaja občutek, da veliko Slovencev iz različnih razlogov, ki se morda napajajo iz istih korenin kot Cankarjeva ocena iz naslova, nasploh težko sprejema vlogo katolištva pri oblikovanju specifične podobe slovenske preteklosti in sedanjosti ter zanj ne vidi mesta v kolektivnem zgodovinskem spominu niti tam, kjer ga pravzaprav ni mogoče odmisлити.

Viri in literatura

Literatura in objavljeni viri

- Akmađža, Miroslav: *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- Altermatt, Urs: Katholizismus und Nation: Vier Modelle in europäisch-vergleiche der Perspektive. *Religion und Nation: Katholizismen in Europa des 19. und 20. Jahrhunderts* (ur. Urs Altermatt in Franziska Metzger). Stuttgart: Kohlhammer, 2007, str. 15–33.
- Banac, Ivo: *Hrvati i Crkva: Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*. Zagreb: Profil, 2013.
- Benedik, Metod: *Kršćanstvo na Slovenskem v luči virov*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2016.
- Blažič, Viktor: *Semena razdora: Politični umor kot začetek*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Bratož, Rajko: *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve; Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986.
- Bruckmüller, Ernst: Österreich – eine »katholische« Nation?. *Religion und Nation: Katholizismen in Europa des 19. und 20. Jahrhunderts* (ur. Urs Altermatt in Franziska Metzger). Stuttgart: Kohlhammer, 2007, str. 69–93.
- Cankar, Ivan: *Kako sem postal socialist?: in drugi spisi* (ur. Primož Vitez). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2018.
- Cvirn, Janez: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2015.
- Dolar, France Martin: Teološko ozadje Herbersteinovega časa. *Herbersteinov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2004, str. 7–20.
- Finžgar, Franc Saleški: *Zbrano delo: Dvanajsta knjiga: Leta mojega popotovanja* (ur. Jože Šifrer). Ljubljana: DZS, 1992.
- Grafenauer, Bogo: Pokristjanjevanje Slovencev. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 29–60.
- Grdina, Igor: *Ivan Cankar: Portret genija*. Ljubljana: Beletrina, 2018.

- Gruden, Josip: *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije*. Ljubljana: Leonova družba, 1908.
- Habjan, Vlado: *Mejniki slovenske zgodovine*. Ljubljana: Društvo 2000, 1997.
- Hardi Vitorović, Nenad: Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva. *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (ur. Marko Kerševan). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, str. 217–263.
- Jernejčič, Robert A.: Valvazor in pokristjanjevanje. *Tretji dan*, 29, 2000, št. 3, str. 72–79.
- Juhant, Janez: Andrej Einspieler – liberalec?. *Einspielerjev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1997, str. 201–210.
- Juvan, Marko: *Imaginarij Krsta v slovenski literaturi: Medbesedilnost recepcije*. Ljubljana: Revija Literatura, 1990.
- Kerševan, Marko: *Religija in slovenska kultura: Ljudska religioznost, civilna religija in ateizem v Sloveniji*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1989.
- Kocbek, Edvard: *Zbrano delo, knjiga 16: Dnevnik 1936; Dnevnik 1937; Dnevnik 1940; Dnevnik 1944; Dnevnik 1945* (ur. Andrej Inkret in Mihael Glavan). Ljubljana: Založba ZRC, 2015.
- Kovačič, Franc: Petovij v zgodovini Južne Štajerske. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 5, 1908, št. 1, str. 1–22.
- Kregar, Tone: *Med Tatrami in Triglavom: Primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848–1938*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2007.
- Lah, Avguštin: Sprejem 2. vatikanskega koncila v Sloveniji. V *prelomnih časih: Rezultati mednarodne raziskave Aufbruch (1995–2000): Cerkev na Slovenskem v času komunizma in po njem (1945–2000)* (ur. Peter Kvaternik). Ljubljana: Družina, 2001, str. 9–31.
- Leeb, Rudolf, et al.: *Geschichte des Christentums in Österreich: Von der Spätantike bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter, 2003.
- Mahnič, Anton: *Več luči!: Iz »Rimskega katolika« zbrani spisi*. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo, 1912.
- Maver, Aleš in Darko Friš: Historical development of the party landscape in Slovenia and Croatia between 1990 and 2007. *Studia historica Slovenica*, 13, 2013, št. 1, str. 185–222.
- Maver, Aleš in Tone Ravnikar: Zastrta znamenja: Vprašanje disidentstva Katoliške cerkve v Sloveniji v obdobju »vzhodne politike« in revija Znamenje. *Annales, Series historia et sociologia*, 27, 2017, št. 4, str. 793–806.
- Maver, Aleš: Med evnuhi in junaki. Izidor Cankar: *Mojster dobro zasukanih stavkov* (ur. Alenka Puhar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2016, str. 237–247.
- Maver, Aleš: V (ne)znanem novem svetu: Paberki iz verskega življenja v Celju med svetovnim vojnama. *Studia historica Slovenica*, 14, 2014, št. 2–3, str. 505–518.
- Melik, Vasilij: Jugoslavija – zgodovinska zmeta ali nuja. (Melik, Vasilij) *Slovenci 1848–1918: Razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak), *Documenta et studia historiae recentioris* 15. Maribor: Litera, 2002, str. 706–710.
- Melik, Vasilij: Cerkev in slovenska nacionalna zavest v 19. stoletju. (Melik, Vasilij) *Slovenci 1848–1918: Razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak), *Documenta et studia historiae recentioris* 15. Maribor: Litera, 2002, str. 202–207.

- Melik, Vasilij: Družbene razmere v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja. *Missiev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 84–94.
- Melik, Vasilij: Politični profil Antona Korošca. (Melik, Vasilij) *Slovinci 1848–1918: Razprave in članki* (ur. Viktor Vrbnjak), Documenta et studia historiae recentioris 15. Maribor: Litera, 2002, str. 647–655.
- Mithans, Gašper: *Jugoslovanski konkordat: Pacem in discordia ali jugoslovanski »kulturkampf«*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Montanar, Ilaria: *Il vescovo lavantino Ivan Jožef Tomažič: Tra il declino dell'impero austro-ungarico e l'avvento del comunismo in Jugoslavia*. Rim: Edizioni Liturgiche, 2007.
- Možina, Jože: *Slovenski razkol: Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega odpora*. Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, s. p., et al., 2019.
- Nadrah, Ignacij: *Spomini in semeniška kronika 1941–1944 Ignacija Nadraha* (ur. Matjaž Ambrožič). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010.
- Oman, Žiga: Protestantske skupnosti Podravja v 17. stoletju skozi problematiko med-konfesionalnega sobivanja: Primer Maribora in Ptuja. *Tridesetletna vojna in Slovenci: Evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja* (ur. Vanja Kočever). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 319–357.
- Oman, Žiga: Reformacija na Ptuj: Prispevek k zgodovini zgodnjenovoveških evangeličanskih skupnosti v slovenskem Podravju. *Kronika*, 66, 2018, št. 1, str. 23–42.
- Oman, Žiga: Slovenci, slovenski jezik in reformacija na Dravskem polju: Nekaj paberkov. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies*, 10, 2015, str. 213–221.
- Orožen, Martina: Ciril-Metodiana 19. in 20. stoletja. *Edinost in dialog*, 1, 2013, št. 1–2, str. 95–117.
- Raič, Božidar: Iz slovenskega Štajerja. *Slovenski narod*, 6, 15. 8. 1873, št. 187, str. 2.
- Ramet, Pedro: *The Catholic Church in Yugoslavia, 1945–1989. Catholicism and Politics in Communist Societies* (ur. Pedro Ramet). Durham in London: Duke University Press, str. 179–206.
- Štih, Peter: Ko je Cerkev začela govoriti slovansko: K ozadju pokristjanjevanja v Karantaniji in v Panoniji. *Zgodovinski časopis*, 69, 2015, št. 1–2, str. 8–40.
- Tirelli, Roberto: *I patriarchi: La spada e la croce*. Pordenone: Edizioni Biblioteca dell'Imagine, 2000.
- Zulehner, Paul M., et al.: *Prelom v cerkvah Vzhodne in Srednje Evrope. Aufbruch der Kirchen in Ost- und Mitteleuropa: Prikaz rezultatov raziskave v desetih oz. štirinajstih srednje in vzhodnoevropskih državah leta 1997 in s ponovitvijo leta 2007. Vrednote v prehodu VIII.: Slovenija v srednje in vzhodnoevropskih primerjavah* (ur. Niko Toš). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV - CJMMK; Wien: Edition Echoraum, 2014, str. 27–176.

Catholicism was also a double-edged sword. On the one hand, it established the perspective of the “Roman way” in politics, but, on the other hand, it significantly reduced the attractiveness of the Catholic framework as a common point of identification for Slovenians.

The real trigger for the departure of at least some Slovenians from even nominal affiliation with Catholicism could only be provided by the creation of the new state after the First World War. This change had a number of consequences for Slovenian Catholicism. For the situation after the Second World War, the least one can say is that the discreditation of the Church in Slovenia succeeded much more than in all neighboring countries. An additional sore point is that the civil war during the Second World War in Slovenia was to a large extent a war between Slovenian Catholics.

ANA LAVRIČ

Upodobitve slovenskih svetnikov v kontekstu razvoja narodne zavesti*

Marijina svetišča in milostne podobe kot element slovenske identitete

Sakralna umetnost, ki ima primarno religiozno funkcijo, je imela in še vedno igra pomembno vlogo tudi pri formiranju, spodbujanju in ohranjanju narodne identitete in zavesti. Konstitutivna na tem področju so bila zlasti največja Marijina romarska središča s tamkajšnjimi milostnimi podobami: za Slovence predvsem Gospa Sveta, Svete Višarje, Ptujška Gora, Sveta Gora pri Gorici in Brezje na Gorenjskem.¹ Gosposvetsko središče, kjer so Karantanci dobili prvo Marijino cerkev že okrog leta 760, ostaja aktualni romarski cilj h koreninam naroda, višarsko, povezano s čudežnim najdenjem Marijinega kipa leta 1360, je na narodnostni tromeji postalo povezovalna točka Slovencev treh domovin, tj. matične, zamejske in izseljenske, ter prebivalcev treh dežel, tj. Furlanije, avstrijske Koroške in Slovenije, ptujskogorsko s cerkvijo, ki jo je v letih 1398–1415 v zahvalo za srečno vrnitev iz bitke s Turki pri Nikopolju postavilo štajersko plemstvo, daje slovenskemu ljudstvu zavetje pod Marijinim plaščem, svetogorsko, kjer je Mati Božja leta 1539 vidkinjo Urško Ferligoj nagovorila v slovenščini in s tem afirmirala narodni jezik, predstavlja za Slovence na Primorskem, ki so kalili svojo zavest v času italijanske genocidne fašistične politike, pomemben narodni simbol, brezjansko, ki je že v 19. stoletju dobilo vseslovensko razsežnost, pa je z Marijo Pomagaj, Kraljico in

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (P6-0061), ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

1 Za narode in države, ki so si Marijo izbrali za svojo glavno zavetnico, gl. *Nebeški zavetniki*, str. 289–317.

zavetnico slovenskega naroda, postalo simbol narodne identitete in z osamosvojitvijo Slovenije tudi njene državnosti.²

Brezje s kapelo in podobo Marije Pomagaj slikarja Leopolda Layerja iz okrog leta 1800 so pridobivale na pomenu prav v času narodne prebuje in so po prvem čudežnem ozdravljenju pred Marijinim oltarjem leta 1863 zaslovele po vseh slovenskih deželah. Splošna sprejetost brezjanske romarske poti pri Slovencih se je pokazala zlasti pri gradnji nove cerkve, ki so jo v letih 1889–1900 skoraj v celoti postavili iz darov romarjev; njene posvetitve 7. oktobra 1900 so se udeležili verniki iz vseh slovenskih krajev. Po kronanju milostne podobe 1. septembra 1907 je Brezjanska Marija Pomagaj tudi simbolno postala Kraljica Slovencev, verskopolično pa je vlogo kraljice naroda odigrala leta 1935, ko je bila, namesto vladarja, izbrana za pokroviteljico evharističnega kongresa v Ljubljani. Kot pričujejo brezjanska spominska obeležja, je spremljala narod v vseh odločilnih zgodovinskih dogodkih, ki so leta 1991 privedli do samostojne Slovenije.³ Državniški pomen, ki ga je v svojem političnem programu suverene Slovenije predvidel že Lambert Ehrlich,⁴ so Brezje z Marijo Pomagaj uradno dobile 1. januarja 2000, ko je Slovenska škofovska konferenca tamkajšnjo baziliko razglasila za slovensko Marijino narodno svetišče.⁵

S podobo Brezjanske Marije Pomagaj se narodnostno identificirajo tudi Slovenci v tujini. Kamorkoli so bežali oziroma se izselili, bodisi v Združene države Amerike, Argentino in Kanado bodisi v Avstralijo, povsod so jo postavili v svoje cerkve, narodne domove in zasebna bivališča. Simbolno označuje tudi druge slovenske ustanove zunaj naših meja, npr. Slovenski papeški zavod v Rimu.⁶ Narodnostni naboj, sicer s primorskim naglasom, je imela in ohranja tudi svetogorska Marijina podoba, h kateri so se med 1. svetovno vojno zatekali

2 Za povezanost slovenskega naroda z Marijinim češčenjem gl. mdr. Benedik, *Marijino češčenje*, str. 293–302. Prim. Lavrič in Resman, *Marija Pomagaj*, str. 234.

3 Za zgodovino, spominska obeležja in pomen Brezij gl. Globočnik, *Marija Pomagaj na Brezjah*; za upodobitve Marije Pomagaj gl. Lavrič in Resman, *Marija Pomagaj*, str. 233–254.

4 Ehrlichov politični program je leta 1940 vizualiziral Tone Kralj s poslikavo Slovanske kapele v Cirilovem akademskem domu v Ljubljani. Brezjam nasproti je naslikal Gospo Sveto z vojvodskim prestolom kot temeljem slovenske državnosti, Slovence pa je označil tudi s Sveto Goro pri Gorici in Svetimi Višarjami, ki naj bi predstavljale povezovalno poslanstvo slovenskega naroda (Ehrlichovo t. i. »višarsko slovenstvo«) v predvideni uniji slovanskih narodov v okviru velike srednjeevropske konfederacije, gl. Lavrič, *Slovansko-slovenska panteona*, str. 78–80.

5 Rode, *Brezje so srce Slovenije*, str. 8; Globočnik, *Marija Pomagaj na Brezjah*, str. 321–323.

6 Za cerkve, oltarje in podobe Brezjanske Marije Pomagaj po svetu gl. Globočnik, *Marija Pomagaj na Brezjah*, str. 342–407.

goriški begunci, kot kaže razglednica Maksima Gasparija iz leta 1917,⁷ izseljenci v Buenos Airesu pa jo častijo kot Kraljico argentinskih Slovencev.⁸

Slika 1: Svetogorska Mati Božja z Antonom Martinom Slomškom in Friderikom Irenejem Barago, okrog 1941, zasebna last (foto: Ana Lavrič).

Slika 2: Nikolaj Aleksandrovič Mašukov: Brezjanska Marija Pomagaj in slovenski svetniški kandidati bl. Anton Martin Slomšek, Anton Vovk, Friderik Irenej Baraga, Janez Frančišek Gnidovec, Lojze Grozde, Vendelin Vošnjak, 2001, kapelica Slovenskih priprošnjikov, Predstruge (Spominska podobica 2001).

- 7 Zanimiva je Svetogorska Marija kot zavetnica slovenskih beguncev, kakor jo je leta 1917 predstavil Maksim Gaspari z upodobitvijo starčka in matere z otrokoma, ki so se zatekli k milostni podobi. Nanaša se na goriške begunce, ki so se v času vojnih spopadov na Goriško-Gradiščanskem razselili po notranjosti habsburške monarhije (za goriške begunce gl. Podbersič, Msgr. Ivan Rojec, str. 235–249). Gasparijevo barvno razglednico hrani Muzej krščanstva na Slovenskem v Stični, gl. Čudodelna podoba Matere božje na Sv. Gori pri Gorici. *Museums*. <https://museu.ms/collection/object/232948/cudodelna-podoba-matere-bozje-na-sv-gori-pri-gorici> (25. 2. 2021).
- 8 Ok. leta 1977 je solkanski župnik Andrej Simčič cerkvi sv. Rafaela v Buenos Airesu, kjer živi največ primorskih Slovencev, izročil kopijo Svetogorske Matere Božje izpod čopiča Izidorja Moleta. Potem ko je bila ta leta 1998 ukradena, jo je na novo naslikal Lojze Čemažar, »za kraljico slovenskega naroda v Argentini« pa jo je leta 1998 na Sveti Gori okronal Stane Zore, gl. Koron, Kraljica argentinskih Slovencev, str. 6.

Narodnostno sporočilnost omenjenih milostnih podob stopnjujejo kompozicije, v katere so kot element identitete vključeni tudi narodni svetniki, ki so glavna tema tega prispevka. Za primer omenimo dve, ki vsebinsko izstopata. Glede na konkretni politični povod nastanka je zanimiva anonimna slika Svetogorske Matere Božje iz leta 1941 (v zasebni lasti), na kateri sv. Janeza Krstnika in Izaija nadomeščata slovenska svetniška kandidata Anton Martin Slomšek in Friderik Irenej Baraga, prošnja k Mariji za mir in datum »27. 3. 1941« pod prizorom pa sta neposredna reakcija na tega dne izvedeni državni udar v Beogradu in temu dogodku sledeči Hitlerjev napad na Jugoslavijo (sl. 1).⁹ Brezjansko Marijo srečujemo sicer v različnih prizorih, s slovenskimi predstavniki svetosti, Slomškom, Barago, Antonom Vovkom, Janezom Frančiškom Gnidovcem, Lojzetom Grozdetom in Vendelinom Vošnjakom, pa jo je kot voditeljico naroda v kapelici Slovenskih priprošnjikov v Predstrugah na Dolenjskem po vsebinskem načrtu dobrepoljskega župnika Franca Škulja leta 2001 naslikal Nikolaj Aleksandrovič Mašukov (sl. 2).¹⁰

Podobe domačih svetnikov kot demonstracija narodne identitete in zavesti

Od deželnih do vzpostavitve slovenske narodne identitete v okviru habsburške monarhije

Pri vzpostavljanju in ohranjanju kolektivnih identifikacij, npr. dinastične, državne, deželne, narodne idr., je imel in ima veliko vlogo kult svetnikov, ki jih v tem kontekstu poleg religiozne zaznamujeta tudi družbena in politična moč ter vpliv.¹¹

9 Slika, ki je bila pred več leti kupljena v nekem ljubljanskem antikvariatu, je opremljena z napisom: »Nam podeli mir sveta, ki ga zlobni svet ne da! / 27. 3. 1941«. Dne 25. marca 1941 je kraljevina Jugoslavija pristopila k trojnemu paktu, 27. marca pa je skupina častnikov vojske kraljevine Jugoslavije (pod britanskim vplivom) izvedla državni oz. vojaški udar. Beograjčani, ki so demonstrirali po mestu, so nosili parole »Bolje rat nego pakt«. Gre za enega najpomembnejših datumov v zgodovini Jugoslavije. Neposredno za tem, 6. aprila 1941, jo je Hitler napadel. Za dogodke gl. Prunk, Trojni pakt, str. 349.

10 Več o sliki: Lavrič, Narodni svetniki v slovenski umetnosti, str. 278–279, repr. 65.

11 Za politično vlogo svetniških kultov gl. mdr.: Bruckmüller, *Nation Österreich*, str. 21–22, 30, 98, 168–170, 208–209, 212–213, in zbornik *Nationalisierung der Religion*, v katerem so zbrani prispevki zborovanja na temo »Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation in Ostmittel-, Südost- und Osteuropa in der Neuzeit«, ki je potekalo na univerzi v Leipzigu med 30. novembrom in 3. decembrom 2000 (zlasti prispevke: Laube, *Nationaler Heiligenkult*, str. 31–49; Schenk, *Die Nationalisierung des kulturellen Gedächtnisses?*, str. 51–72).

Vizualizacije teh svetnikov zato niso le spodbuda za njihovo češčenje, ampak tudi sredstvo za promoviranje in demonstracijo določene kolektivne identitete in zavesti. Pričujoči prispevek se osredotoča na slovenske narodne svetnike in simbolni pomen njihovih upodobitev z vidika razvoja narodne zavesti.¹²

Etnične skupnosti so se že od 10. stoletja dalje identificirale s svetniškimi predniki lastnih vladajočih dinastij (*heilige Spitzenahmen*), zato se npr. Čehi že stoletja prezentirajo s sv. Venčeslavom in sv. Ljudmilo, Madžari s sv. Štefanom Ogrskim in sv. Ladislavom, Poljaki s sv. Kazimirjem,¹³ za Slovence, ki zaradi specifičnega razvoja slovenskega etničnega prostora teh nismo imeli,¹⁴ pa so bili pomembnejši deželni svetniki oziroma zavetniki, s katerimi so se istovetile dežele kot prve etnogenetične tvorbe¹⁵ in ki so bili v 19. stoletju vključeni v narodni koncept. Zavest o deželnih svetnikih se je okrepila v 17. stoletju z razvojem deželnega zgodovinopisja, na Kranjskem z objavami Janeza Ludvika Schönlebna in Janeza Vajkarda Valvasorja, ter s prizadevanji patriotsko usmerjenih izobražencev, kot so bili npr. člani ljubljanske *Academie Operosorum*.¹⁶ Valvasor je leta 1689 v *Slavi vojvodine Kranjske* v naslonu na Schönlebnove ugotovitve poimensko predstavil več kot šestdeset na Kranjskem češčenih oziroma zanjo zaslužnih svetniških oseb; v seznam je vključil tako tiste,

-
- 12 Pričujoči prispevek temelji na razpravi: Lavrič, *Narodni svetniki v slovenski umetnosti*, str. 241–281. Za slovenske svetnike gl. zlasti: *Leto svetnikov*, 1–5; Šavli, *Slovenski svetniki* (predstavljeni so: Domicijan, Modest, Ema Krška, Liharda, Gorazd, Kancijan, Anton Martin Slomšek, Friderik Irenej Baraga, Ignacij Knoblehar, Jakob Missia, Janez Gnidovec, Lojze Grozde in Anton Vovk); Dolinar, *Vi ste luč sveta* (predstavljeni so: Pavlin II. Oglejski, Albuin, Domicijan, Modest, Servul, Maksim Emonski, Nazarij, Ema Krška, Hieronim, Maksimilijan Celjski, Just Tržaški, Viktorin Ptujski, Virgil, Liharda Kamenska, Lojze Grozde, Francesco Bonifacio, Anton Martin Slomšek, Monald Koprski, Drinske mučenke, Friderik Irenej Baraga, Janez Francišek Gnidovec, Danijel Halas, Vendelin Vošnjak, Alojzij Kozar, Anton Vovk, Cvetana Priol, Andrej Majcen, Anton Strle, Aleksij Benigar, Jakob Ukmar, Kanut Enffans d’Avernas, Anton Mahnič).
- 13 Bruckmüller, *Nation Österreich*, str. 21, 168–169.
- 14 Po razlagi Sergija Vilfana so vpadi Ogrov slovenskim prednikom v okviru vzhodnofrankovske države onemogočili razvoj nove pokrajinske zveze, izhajajoče iz nekdanje plemenske, kot se je to zgodilo npr. pri Čehih, in povzročili nastanek (obrambnih) krajin, iz katerih so se nato razvile dežele, gl. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 442; Kočevar, *Družbena in identitetna mobilnost*, str. 149–150.
- 15 Za dežele kot etnogenetične tvorbe gl. Bruckmüller, *Nation Österreich*, str. 21, 34, 168–169, 208. Za svetniške kulte kot pokazatelje etnične strukture dežel gl. Stanonik, *Die Heiligenkulte*, str. 829–838.
- 16 Schönlebnova identifikacija antične Emone z Ljubljano je zlasti pri operozih spodbudila interes za emonske svetnike in prizadevanje za uvedbo njihovega kulta v ljubljanski škofiji. Propagirali so sv. Maksima in druge emonske škofe ter mučenca sv. Pelagija in z njihovimi upodobitvami okrasili ljubljansko stolnico, gl. mdr. Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 61, 63, 119–121. Za deželni patriotizem gl. Kočevar, *Družbena in identitetna mobilnost*, str. 112–120.

ki so bile rojene ali so umrle na tem ozemlju (tudi pred slovansko naselitvijo), kot one, ki so na njem delovale ali vplivale nanj iz sosedstva ali pa je bilo to ozemlje pod njihovo pastoralno oskrbo oziroma oblastjo.¹⁷ Po pomenu izstopajo prvi oznanjevalci evangelija in misijonarji, na oglejski strani sv. Mohor in Fortunat, na salzburški sv. Rupert, sv. Virgil in sv. Modest, v Panoniji slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod. Nadalje mučenci in veliki pričevalci prvih stoletij krščanstva, mdr. sv. Kancijan s tovariši, sv. Krizogon, sv. Hilarij, sv. Just in sv. Servul, sv. Pelagij, sv. Maksim Emonski (spodbuda za njegovo češčenje je bila identifikacija Ljubljane z antično Emono), sv. Maksimilijan Celjski, sv. Martin, sv. Hieronim, ter karantanski (protonarodni) svetniki: poleg Modesta še Domicijan in Ema Krška, zaradi navzočnosti njihovih relikvij na Kranjskem pa tudi sv. Primož in Felicijan (sl. 3)¹⁸ ter sv. Peregrina. S predstavitvijo kranjskih svetnikov je Valvasor postavil temelje t. i. kranjski hagiografiji, ki pa ima zaradi upravnega obsega Kranjske v njegovem času, ko je vključevala tudi Kras in Pazinsko grofijo, ter njenih tedanjih in zgodovinskih zvez oziroma participacij s koroškim, štajerskim in panonskim prostorom dejansko širšo, pravzaprav vseslovensko razsežnost.¹⁹ Med svetniki, ki so deželne meje s svojim vplivom krepko presegli in delovali povezovalno, še posebej izstopa Ema Krška, ki so jo imeli »za svojo« tako na Koroškem kot tudi na Štajerskem in Kranjskem.²⁰ Sicer pa je v posameznih deželah med številnimi svetniškimi predstavniki imel prvenstvo njen glavni zavetnik. Za Kranjsko je bil to sv. Ahacij, sicer »tujec«, na čigar god 22. junija 1593 je bila izvojevana slavna

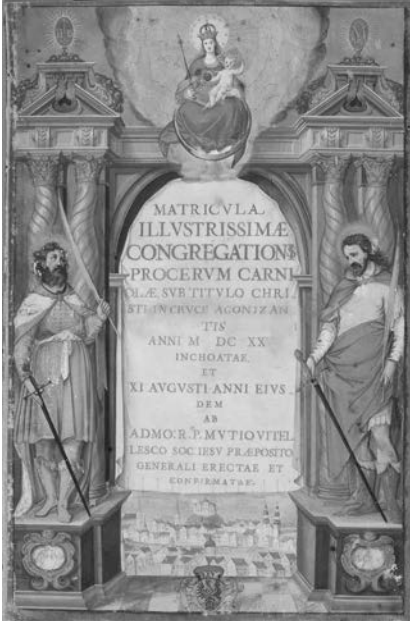
17 Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 497–578, z navedbo naslednjih svetnikov: Adalbert, Agapit, Anastazij, Anzelm, Anton Padovanski, Apolinarij, Kapistran, Karel Veliki, Kromatij, Krisogon in Kancijan, Domicijan, Evfemija in Tekla, Helij, Ema, Henrik, Mohor in Fortunat, Hieronim, Hilarij, Hijacint, Inocencij, Irenej, Julijan in Demetrij, Justina, Just, Lavrijan, Lazar, Marko, Martinijan, Martin, Martin ml., Maver, Maksimijan, Maksimilijan drugi, Maksimilijan tretji, Maksim, Ciril in Metod, Nazarij, Nikefor, Nikefor škof, Pavlin, Pelagij, Peregrina, Primož, Primož in Felicijan, Projekt in Akolit, Kvirin, Rok, Rubijan, Rupert, Serenus, Sergej, Servul, Teodor, Valerijan, Virgil, Vital, deset tisoč mučencev, dvainsedemdeset mučencev, dodatno še Hieronim iz Ljubljane in Marko iz Aviana.

18 V vlogi zavetnikov vojvodine Kranjske, še posebej kranjskih odličnikov, nastopata kot plemenitnika opravljena svetnika na frontispicu matrikule plemiške kongregacije, ustanovljene pri ljubljanskih jezuitih leta 1627 pod naslovom »Kristusa v evharistiji zmagovitega«, leta 1660 pa preimenovane v kongregacijo »Kristusa na križu umirajočega« (za vse stanove). Novemu imenu ustrezno je bil popravljen tudi napis na naslovnem pergamentu, problematična pa je ostala delno zabrisana letnica 1620 (prvotno 1627), ki je otežkočala datacijo. Za problematiko gl. Lavrič, *Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske*, str. 61; Lavrič, *Ljubljanske baročne bratovščine*, str. 274–276.

19 Povezovalna tvorba je bila mdr. tudi ljubljanska škofija, ki je združevala več nepovezanih ozemelj na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.

20 Za sv. Emo Krško gl. Wakounig, Hemma von Gurk, str. 141–160.

zmaga nad Turki pri Sisku in mu je bila kot patronu posvečena kapela v hiši deželnih stanov v Ljubljani. Koroška se je kot dežela identificirala s karantanskim vojvodom sv. Domicijanom in mu posvetila kapelo mestnega gradu v Celovcu, za splošnega varuha Štajerske pa je veljal sv. Rupert.²¹

Slika 3: Frontispic matrikule kongregacije Kristusovega smrtnega boja, okrog 1627, Arhiv Republike Slovenije (ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/53r, foto: Ana Lavrič).

Slika 4: Justus van der Nypoort: Frontispic pridige Jožefa Terlinga na praznik sv. Jožefa pri ljubljanskih diskalceatih leta 1688 (@Semeniška knjižnica Ljubljana, Miscellanea S II 1/1, foto: Ana Lavrič).

Deželne identitete so bile nadgrajene v višjo, dinastično oziroma »državno« leta 1675, ko je cesar Leopold I. vsem dednim deželam za skupnega zavetnika določil sv. Jožefa.²² Ta je kot univerzalni priprošnjik s svojim nadregionalnim značajem postal

21 Več o tem: Lavrič, Narodni svetniki v slovenski umetnosti, str. 244–245, z navedbo relevantne literature.

22 Kočevar, Družbena in identitetna mobilnost, str. 143, poudarja, da je sv. Jožef kot patron odigral pomembno vlogo pri nastajanju nove avstrijske identitete. Za patronat sv. Jožefa nad avstrijskimi deželami gl. Nachbaur, Der Vorarlberger Landespatron, str. 74–91; Nachbaur, Der heilige Josef, str. 1–19. Leopold I. je sv. Jožefu v varstvo izročil tudi vladarsko hišo in s sinom, ki ga je dal krstiti za Jožefa, vpeljal v dinastijo njegovo ime (o tem: Lavrič, Narodni svetniki v slovenski umetnosti, str. 244).

učinkovit povezovalac raznolikega kompleksa habsburških dežel v enotno družino (za zavetnika so ga poleg dveh avstrijskih kljub političnim spremembam vse do danes obdržale tudi slovenske dežele),²³ medtem ko habsburški »sveti prednik« Babenberžan Leopold, ki ga je cesar Leopold leta 1663 povzdignil v zavetnika avstrijskih dežel, te združevalne moči ni imel (njegov kult se je prijel na Dunaju in v Spodnji Avstriji).²⁴ Nazorna ilustracija nove, dinastične identitete, konkretno v navezavi na deželo Kranjsko, je frontispic na Dunaju natisnjene pridige, ki jo je leta 1688 imel pri ljubljanskih diskalceatih kanonik Jožef Terlingo. Grafika, pripisana Justusu van der Nypoortu, predstavlja sv. Jožefa z Detetom Jezusom, ki skupaj s cesarjevičem Jožefom, prvim nosilcem tega imena v dinastiji, pridržuje polmesec pred prsmi kranjskega orla, ta pa v njihovem varstvu uživa mirno zavetje in vzpon (sl. 4).²⁵

Ob skupnem zavetniku sv. Jožefu so se dežele še naprej prepoznavale tudi v svojih starih deželnih svetnikih in zavetnikih.²⁶ Ti so v etnično identiteto prerasli v času narodne prebuje, posebno zaslugo za to pa ima lavantinski škof Anton Martin Slomšek (1800–1862), ki si je prizadeval za integracijo slovenskih dežel na jezikovnem in kulturnem področju in je v svoj versko-nacionalni program kot enega od povezovalnih elementov in stebrov narodne identitete vključil tudi domače svetnike. Ker so bili ljudstvu, ki se je iz utilitarnih razlogov obračalo predvsem na patrone za dobro letino in zdravje pri živini, domači svetniki dejansko precej oddaljeni, je Slomšek skupaj s sodelavci poskrbel za objavo njihovih (tudi ilustriranih) življenjepisov ter s tem vplival na poživitev in razširitev njihovega kulta in upodobitev, s tem pa tudi na prebujo in krepitev narodne zavesti.

Slika 5: Umetniški zavod Avstrijskega Lloydja v Trstu: Sv. Mohor in Fortunat z Gorico, Drobotnice, 1851.

23 *Letopis*, str. 65; Lavrič, *Narodni svetniki v slovenski umetnosti*, str. 248.

24 Kjerkoli se je kult sv. Leopolda pojavil, je simbolno zavestno izražal pripadnost naročnika habsburški vladarski hiši.

25 Pridigo *Mirabilis angelus gloriosus ex virtute Dei operibus* hrani Semeniška knjižnica Ljubljana, *Miscellanea S II 1/1*. Avtorja grafike je prepoznal Lubej, *Justus van der Nypoort*, str. 258, kat. št. B 69. Za natančnejši opis motiva gl. Lavrič, *Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa*, str. 387–388.

26 Na Dunaju živéči Kranjci in Korošci, pripadniki t. i. kranjske in koroške »nacije«, so tudi po sprejetju sv. Jožefa za skupnega patrona na letnih srečanjih proslavljali lastne deželne patrone, gl. Lavrič, *Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske*, str. 52–54, 56, 61–62, 63–64, 68–69, 71, 72, 73–74, 77, 82; ista, *Narodni svetniki v slovenski umetnosti*, str. 245.

Slika 6: Umetniški zavod Avstrijskega Lloydja v Trstu: Sv. Ciril in Metod, Drobtinice, 1853.

V *Drobtinica*h so bili v letih 1847–1858 z besedo in podobo (večinoma tudi z veduto z njimi povezanih krajev) predstavljeni sv. Maksimilijan Celjski, sv. Viktorin Ptujski (čigar češčenje na Ptujju se je opazneje uveljavilo šele pod Slomškom),²⁷ sv. Modest, sv. Miklavž (patron številnih cerkva na Kranjskem, mdr. tudi ljubljanske stolnice),²⁸ sv. Mohor in Fortunat, sv. Rupert, sv. Ciril in Metod, sv. Ema Krška, bl. (sv.) Liharda s Kamna, sv. Martin in sv. Just, v hagiografskem delu *Djanje Svetnikov Božjih*, izšlo v letih 1853–1854, je bil izbor nekoliko širši, s podobo pa sta bila dopolnjena še sv. Hieronim in sv. Virgil.²⁹ Slomšek je izbral svetniške predstavnike slovenskih dežel od Štajerske, Koroške in Kranjske do Primorja (z Goriško, Trstom in Istro)³⁰ z namenom, da bi jih spoznali in častili vsi Slovenci, pripadniki istega naroda.³¹ S tem jim je določil povezovalno vlogo; iz deželne naj bi

vstopili v širšo družbeno zavest in postali pomemben gradnik narodne identitete. Med temi enako rangiranimi svetniki pa je Slomšek sv. Mohorju in Fortunatu ter sv. Cirilu in Metodu namenil »višji«, vseslovenski položaj (sl. 5–6). Prvima dvema je s pobudo za ustanovitev Mohorjeve družbe, ki naj bi izdajala knjige v slovenskem jeziku, dodelil narodnoformativno vlogo, druga dva pa je z bratovščino za zedinjenje z vzhodnimi kristjani postavil tudi za povezovalca s širšim slovanskim svetom. Obe dvojici, tako solunska brata, ki sta uvajala pismenstvo in bogoslužje v slovanskem jeziku, kot oglejska oznanjevalca, ki sta z Mohorjevo družbo dobila novo konotacijo (prej sta namreč označevala le cerkvenoupravno

27 Sv. Viktorin je bil zaradi napačne Baronijeve hipoteze, da izvira iz galskega Piktavija, kot Ptujčan prepoznan (spet) šele v 17. stoletju. Za njegovo češčenje se je zelo zavzel ptujski nadžupnik Franz Ignaz Inzaghi, škof Slomšek pa je dosegel, da je bil sprejet v liturgijo lavantinske škofije, gl. Ciglencečki, Franz Ignaz Count of Inzaghi, str. 119–124, z navedbo relevantne literature.

28 Sv. Miklavža so kot kranjskega zavetnika častili tudi na Dunaju živeči Kranjci, gl. Lavrič, Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske, str. 52, 53.

29 Več o tem: Lavrič, Slovenski »panteon« v Slomškovih Drobtinica, str. 94–104.

30 Večino izbranih svetnikov najdemo že v Valvasorjevem seznamu, Slomšek pa jim je dodal še Viktorina Ptujskega in Lihardo s Kamna.

31 Za Slomškov vseslovenski svetniški izbor gl. Lavrič, Slovenski »panteon« v Slomškovih Drobtinica, str. 93, 104–115; ista, Narodni svetniki v slovenski umetnosti, str. 249–261.

pripadnost Ogleju pa tudi ljubljanski škofiji), sta simbolično združevali Slovence na jezikovni podlagi, na kateri so se narodi prvič javno konstituirali leta 1848, in sta zato v polnosti zadostili aktualnim težnjam časa.³²

Slika 7: Narodni svetniki na freskah Jakoba Brolla v ladji župnijske cerkve sv. Lenarta, 1886, Nova Cerkev (ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, foto: Andrej Furlan).

Domači oziroma narodni svetniki so od Slomška dalje postali sestavni del ikonografskih programov slovenskih cerkva, vendar so se ti večinoma omejevali na vseslovenska para, tj. na sv. Cirila in Metoda³³ ter sv. Mohorja in Fortunata. Z vsebinsko bogatejšimi kompleksi v drugi polovici 19. stoletja prednjači Štajerska, kjer se omenjenima dvojicama največkrat pridružujeta sv. Maksimilijan Celjski in sv. Viktorin Ptujski, ki pa označujeta hkrati tudi deželno in škofijsko pripadnost. Najpopolnejši program po Slomškovih smernicah je pripravil zavedni narodnjak Lavoslav Gregorec pri Novi Cerkvi, kjer je Jakob Brollo leta 1886 po njegovem naročilu poslikal cerkev z domačimi svetniki (tistim iz *Drobtinic* je dodal še sv. Hieronima in sv. Virgila iz *Djanja Svetnikov Božjih*), ki imajo močan narodnostni naboj in so v političnih okoliščinah povečanega nemškega pritiska predstavljali obrambo Slovencev in slovenstva (sl. 7).³⁴ Glavna narodnoobrambna vloga je sicer

32 Lavrič, *Narodni svetniki v slovenski umetnosti*, str. 249, 253. Za recepcijo obeh svetniških dvojic na Slovenskem gl. Čebašek, Jeran, Marn in Vončina, *Zlati vek ali Spominica*.

33 Kult sv. Cirila in Metoda je imel pri Slovencih globoke korenine, poročila o njem pa zasledimo v 17. stoletju. Svetnika sta bila leta 1613 navedena v naslovu beneficija kranjskih in ljubljanskih meščanov v Aachnu, ti pa naj bi ju bili izbrali za patrona pod vplivom Čehov. Beneficij je omenil tudi Valvasor, ki je sveta brata uvrstil med domače svetnike. Njuno liturgično češčenje v ljubljanski škofiji je dokumentirano od leta 1777 dalje. O tem gl. Grivec, *Slovanska blagovestnika*, str. 214–217.

34 Lavrič, *Slovenski »panteon« v Slomškovih Drobtinich*, str. 115–120; ista, *Narodni svetniki v slovenski umetnosti*, str. 253–261.

z ustanovitvijo Družbe sv. Cirila in Metoda leta 1885 pripadla slovanskima blagovestnikoma, ki so ju Slovenci sprejeli za prava narodna zavetnika; pod njunim imenom so se bojevali proti raznarodovanju, zlasti s podporo slovenskemu šolstvu v narodnostno ogroženih krajih, in se, posebno vzdolž narodnostne meje, zavarovali s številnimi njunimi podobami in z obrambnim pasom njima posvečenih cerkva in kapel.³⁵

Slovenska narodna identiteta v okviru stare in nove Jugoslavije

Medtem ko sta sv. Ciril in Metod Slovence (raz)ločevala od germanskega sveta in ga pred njim branila, pa sta jih, nasprotno, povezovala s slovanskim: v 19. stoletju predvsem s Čehi, po 1. svetovni vojni pa z jugoslovanskimi narodi v okviru novonastale državne tvorbe, v katero so vstopili pod njuno propagandno podobo (sl. 8).³⁶ Ker so slovanska blagovestnika častili tako katoličani kot pravoslavni, sta predstavljala njihovo duhovno vez, politično pa sta bila instrumentalizirana v smeri jugoslovanskega unitarizma in jezikovnega integralizma. Tako sta narodna zavetnika Slovencev v skupni državi postala tudi njihova nova državna identifikacija, »simbol jugoslovanske države«, ki je z njima utemeljevala novo, jugoslovansko »nacionalno« identiteto.³⁷

Slika 8: Maksim Gaspari: Sv. Ciril in Metod, 1918, Deklaracijska razglednica iz leta 1919 (Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, fotoarhiv).

- 35 Lavrič, Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije, str. 469; ista, Sv. Ciril in Metod v slovenski umetnosti, str. 94–97.
- 36 Sveta brata, ki vstopata v slovenski dom in blagoslavljata slovensko družino, je leta 1918 za Deklaracijsko razglednico, izdano pri Katoliški tiskarni v Ljubljani leta 1919, narisal Maksim Gaspari, gl. Baloh, Maksim Gaspari, str. 47; Lavrič, Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije, str. 470, 477.
- 37 Lavrič, Narodni svetniki v slovenski umetnosti, str. 248–249, 261.

Med obema vojnama sta se sveta brata zasidrala v Ljubljani s katoliško in pravoslavno cerkvijo (prva je bila zgrajena v letih 1933–1934 po načrtih Jožeta Plečnika, druga v letih 1932–1936 po načrtih Momirja Korunovića), posvečenima v njuno čast, in s Slovansko kapelo Cirilovega akademskega doma na Streliški ulici (1940), kjer sta nastopila v širšem krogu slovanskih svetnikov in narodov.³⁸ Vidno mesto bi dobila tudi v banski (danes vladni) palači, če bi na leta 1938 razpisanem natečaju zmagal kateri od osnutkov s predstavitvijo prihoda sv. Cirila in Metoda v Panonijo, ki so jih na temo dogodkov slovenske zgodovine pripravili najvidnejši umetniki tistega časa; dejstvo, da je motiv izbralo kar šest od enajstih na natečaju sodelujočih slikarjev, potrjuje navzočnost svetih bratov v slovenski historični zavesti.³⁹ Da pa bi se ta zavest globlje usidrala v ljudski plasti, je bežigrajska župnija leta 1940 pri Borisu Kalinu naročila njuno reliefno podobo, ki združuje vzhodno in zahodno tradicijo, in njene mavčne odlitke razširjala po vsej Sloveniji.

Pri Slovencih, ki so zaradi razkosa slovenskega etničnega ozemlja po 1. svetovni vojni ostali odrezani od matičnega narodnega telesa, pa sta svetnika kot simbol narodne identitete ohranila obrambno vlogo. Po tem ko je genocidna fašistična politika na Primorskem izgnala slovenski jezik iz javnosti, tj. iz šole, tiska in cerkve, so o slovenski navzočnosti spregovorile njune podobe. V svoj ikonografski program jih je načrtno vključil Tone Kralj, ki je za markacijo etničnega ozemlja in izpoved slovenstva poleg sv. Cirila in Metoda rad slikal tudi sv. Mohorja in Fortunata (npr. Prem, Avber, Svete Višarje, Hrenovice, Soča, po drugi svetovni vojni Vrtojba, Štandrež, Pesek idr.). Njegovo »narodno« slikarstvo na Primorskem, kjer je poslikal nad štirideset cerkva, je izjemen pojav »ne samo na evropski, ampak celo na svetovni umetnostni sceni«.⁴⁰

Ob sv. Cirilu in Metodu in »starih« zavetnikih so se Slovenci v novi državi kmalu začeli zavzemati tudi za priznanje narodnih svetnikov z vidika sodobnega etnosa, tj. za beatifikacijo prvih predstavnikov naroda kot politične entitete. Na oltar so najprej želeli povzdigniti lavantinskega (mariborskega) škofa Antona Martina Slomška, ki so ga zaradi njegove izjemne osebnosti in zasluga prepoznavali tako za narodnega

38 Lavrič, *Sv. Ciril in Metod v slovenski umetnosti*, str. 96, 110–111.

39 Lavrič, *Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije*, str. 470, 474. Motiv so upodobili Maksim Sedej, Tone Kralj, Marij Pregelj, Rajko Slapernik, Saša Šantel in Hinko Smrekar.

40 Koršič Zorn, *Tone Kralj*, str. 107. Po 2. svetovni vojni je Kralj slikal narodne svetnike tudi po cerkvah na ozemlju, ki je ostalo v Italiji. Za Kraljevo slikarstvo na Primorskem gl. Kranjc, *Sakralna umetnost Toneta Kralja*, str. 7–31; Kranjc, *Ikonografija izbranih poslikav*, str. 33–37; Za nacionalni pomen njegovega slikarstva gl. zlasti: Pelikan, *Tone Kralj in prostor meje*.

Slika 9: Tone Kralj: Anton Martin Slomšek, 1944, župnijska cerkev sv. Jožefa, Soča (foto: Ana Lavrič).

Slika 10: Tone Kralj: Friderik Irenej Baraga, 1944, župnijska cerkev sv. Jožefa, Soča (foto: Ana Lavrič).

junaka kot tudi za svetnika. Kot narodnega buditelja, pisatelja in pesnika so ga uvrstili med znamenite Slovence in mu že leta 1878 v mariborski stolnici postavili »javni« spomenik, poleg svetne »kanonizacije« pa so poskušali čimprej doseči tudi cerkveno.⁴¹ Škofijski postopek za beatifikacijo so začeli leta 1926, deset let zatem pa so za njegovo pospešitev organizirali v Mariboru posebne slovesnosti in v Zgornji Rečici pri Laškem Slomšku v čast že začeli graditi cerkev, ki so jo leta 1936 začasno posvetili sv. Antonu Puščavniku (Slomšku je bila posvečena šele leta 2000). Kot drugega svetniškega kandidata so Slovenci predlagali misijonskega škofa Friderika Ireneja Barago (1797–1868), za katerega so se goreče zavzeli tudi ameriški rojaki; škofu Rožmanu so prošnjo izročili leta 1931, ob stoti obletnici Baragovega prihoda v Ameriko.⁴² Baragi je sledil Ignacij Knoblehar (1819–1858), začetnik misijona v Sudanu; prošnjo za uvedbo postopka so župljani Škocjana pri Novem mestu naslovili

41 Za spomenik gl. Lavrič, »Javni« spomenik škofu Antonu Martinu Slomšku, str. 25–64. Za Slomškovo cerkveno beatifikacijo in svetno kanonizacijo gl. Deželak Trojar, Kanonizacija Antona Martina Slomška, str. 287–308.

42 Lavrič, Slovansko-slovenska panteona, str. 64, z navedbo relevantne literature; Globočnik, *Marija Pomagaj na Brezjah*, str. 168–170.

na ljubljanskega škofa leta 1938. V tem času je svetniško zaupanje pri ljudeh užival tudi leta 1937 umrli ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, čigar priprošnji so leta 1940 pripisali dvoje ozdravljenj, pomenil pa jim je tudi »trdnega, zavednega Slovence z nezlomljivo voljo ostati to do svojega poslednjega diha«, kakor ga je na pogrebu označil ljubljanski župan Jure Adlešič.⁴³ Kot svetniški kandidati so vsi skupaj javno prvič in edinkrat nastopili leta 1939 na stavbi mizarskih delavnic na Plečnikovih Žalah v likih Slavka Pengova,⁴⁴ sicer pa sta običajna dvojica postala Slomšek in Baraga, katerih svetniška avreola se je zdela najbližja. Z njo ju je med 2. svetovno vojno leta 1944 na freskah v župnijski cerkvi sv. Jožefa v Soči pogumno počastil Tone Kralj, čeprav jima uradno od Cerkve še ni bila dodeljena. Poveljal ju je po konsenzu ljudstva, ki je oba kandidata že dolgo štelo za svetnika in ju v srcih »kanoniziralo«. Slikar ju je postavil v širši kontekst slovanskih svetnikov, med katere je uvrstil tudi Emo Krško, katere češčenje je bilo uradno potrjeno leta 1938 in zato tedaj zelo aktualno (Slovenca je zastopala tudi v zgoraj omenjeni Slovanski kapeli), kompozicijo pa zasnoval tako, da predstavljata vzporednico evangelistom ter sv. Cirilu in Metodu (sl. 9–10).⁴⁵ Drugod sta njuni podobi, ki sta bili sprva predvsem portretni oziroma spominski ter navzoči zlasti v civilnem prostoru, le postopoma začeli dobivati sakralnejši značaj in vidnejše mesto tudi po cerkvah.⁴⁶

Prizadevanja za beatifikacijo slovenskih kandidatov je zavrla 2. svetovna vojna, nenaklonjena pa jim je bila tudi povojna politična atmosfera. V umetnosti tega obdobja se Slomšek in Baraga, posamič ali v paru, pojavljata razmeroma redko. Med zanimivejšimi primerki izstopata freska iz leta 1963 v Marijini cerkvi v Logu pri Vipavi, delo Izidorja Moleta, ki Slomška in Barago na zemlji povezuje s sv. Cirilom in Metodom v nebesih (sl. 11), in oljna slika Staneta Kregarja iz leta 1969 v Slovenskem papeškem zavodu v Rimu, ki je bila pozneje izbrana za Slomškovo beatifikacijsko podobo (sl. 12).⁴⁷

Glavno identifikacijsko vlogo pri Slovencih sta tudi v novi Jugoslaviji kljub uradni ateizaciji države, ki ni imela svojih svetniških zavetnikov, ohranila sv. Ciril in Metod kot povezovalni člen jugoslovanskih narodov. Propagirala ju je tudi Cerkev, ki se je ozirala predvsem na njun verski, kulturni in narodni

43 Lavrič, *Slovansko-slovenska panteona*, str. 66.

44 Lavrič, *Slovansko-slovenska panteona*, str. 63, 65–67. Za sv. Emo Krško gl. Wakounig, Hemma von Gurk, str. 141–160.

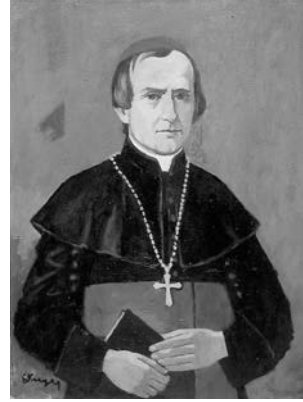
45 Prav tam, str. 87.

46 Za upodobitve škofov Slomška in Barage gl. Lavrič, *Spomenik škofa Antona Martina Slomška*; ista, Baraga v slovenski likovni umetnosti, str. 227–248.

47 Lavrič, *Spomenik škofa Antona Martina Slomška*, str. 50, 51, 52, 54.

Slika 11: Izidor Mole: Anton Martin Slomšek in Friderik Irenej Baraga v družbi s sv. Cirilom in Metodom, 1963, podružnična cerkev Marije Tolažnice, Log pri Vipavi (ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, foto: Andrej Furlan).

Slika 12: Stane Kregar: Anton Martin Slomšek, 1969, Slovenik, Rim (foto: Papeški slovenski zavod Slovenik, Rim).

pomen, poudarjala pa tudi ekumenizem, ki je stopil v ospredje z drugim vaticanskim koncilom (1962–1965). Ljubljanska škofija ju je leta 1961 ob svoji 500. obletnici, ko jo je papež Janez XXIII. povzdignil v nadškofijo in ji s tem zaupal predstojništvo celotnega slovenskega cerkvenega občestva, izbrala za glavna patrona, mariborska škofija pa leta 1963 ob 1100. obletnici njunega prihoda na Velikomoravsko za sekundarna. Zaradi novega patronata se je njuna vloga okrepila, z njo pa so se namnožile tudi njune podobe. Ob proslavi leta 1963 ju je mdr. v litografiji ovekovečil Miha Maleš (sl. 13), dve leti zatem sta dobila mesto nad stranskim vhodom v brezjansko Marijino svetišče na mozaiku, ki so ga po načrtu Ivana Vurnika izdelale šolske sestre pod vodstvom Darinke Bajec.⁴⁸

Slika 13: Miha Maleš: Sv. Ciril in Metod, litografija, 1963, Galerija Miha Maleša, Medobčinski muzej Kamnik (reprodukcija po: Marko Lesar, Miha Maleš. Sakralna dela, Kamnik: Medobčinski muzej, Galerija Miha Maleš, 2005).

⁴⁸ Več o vlogi in upodobitvah svetih bratov v novi Jugoslaviji: Lavrič, Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije, str. 475–483; ista, Sv. Ciril in Metod v slovenski umetnosti, str. 115–117.

Značilna tipizirana lika svetnikov je pogostoma slikal Stane Kregar, večkrat pa ju je upodobil tudi kipar France Gorše, ki ju je vključil v skupino svojih nacionalnih tem in kot identifikacijska lika ustvarjal tudi za Slovence v zamejstvu in Ameriki.⁴⁹

Prevlada sodobnega etnosa v narodni identiteti in zavesti suverene Slovenije

Osamosvojitve Slovenije v letih 1990–1991 je kot veliki desiderat naroda obudila zgodovinski spomin od korenin do polpreteklega dogajanja, tudi v tistem delu, ki je bil dotlej zamolčan in prezrt. Okrepljena narodna zavest in državni status Slovenije sta doprinesla k pospešitvi postopkov za slovenske svetniške kandidate, njihov seznam pa se je močno razširil z novimi, zlasti s skupino mučencev in pričevalcev za vero 20. stoletja, ki so bili prepoznani kot del slovenske zgodovinske realnosti in identitete in naj bi utirali pot k narodni spravi.⁵⁰ Slomšek, katerega postopek je tekel že več desetletij, je dosegel čast oltarja šele s politično suverenostjo naroda in leta 1999 postal prvi beatificirani predstavnik sodobnega etnosa. Za njim so bili med blažene prišteti še trije iz vrst mučencev: leta 2010 dijak Lojze Grozde (1923–1943), naslednje leto pa v Sarajevu skupaj z drugimi drinskimi mučenkami redovnici Hčera Božje ljubezni Marija Krizina Bojanc (1885–1941) in Marija Antonija Fabjan (1907–1941). Naslov častitljivi božji služabnik je bil dodeljen leta 2000 frančiškanku Vendelinu Vošnjaku (1861–1933), leta 2010 škofu Janezu Frančišku Gnidovcu (1873–1939) in naposled leta 2012 misijonarju škofu Frideriku Ireneju Baragi (1797–1868). Med božje služabnike so bili uvrščeni leta 1999 škof Anton Vovk (1900–1963), leta 2002 duhovnika Jakob Ukmar (1878–1971) in Danijel Halas (1908–1945), leta 2003 pedagoginja Cvetana Priol (1922–1973), leta 2006 frančiškan Aleksij Benigar (1893–1988), leta 2010 misijonar Andrej Majcen (1904–1999), leta 2013 škof Anton Mahnič (1850–1920), leta 2014 duhovnik Anton Strle (1915–2003) in leta 2015 duhovnik Lojze Kozar (1910–1999). Štiriinšestdeset žrtev komunistične revolucije med kandidati nastopa družno kot skupina, ki jo sestavljajo duhovniki, redovniki

49 Klemenčič, Slovenska tvarna kulturna dediščina, str. 174, 175. Sv. Ciril in Metodu sta posvečeni cerkvi v New Yorku in Rock Springsu (Wyoming), njuno ime pa nosijo tudi slovenski dom v Montrealu (Kanada) ter slovenski katoliški misijon in cerkev v Melbourneju (Avstralija). Pod njunim imenom deluje tudi slovenska župnija v Stuttgartu.

50 K sestavi seznama mučencev in pričevalcev za vero v 20. stoletju je katoliške škofo pozval papež Janez Pavel II., gl. Smolik, Spomin slovenskih pričevalcev, str. 63–70.

in bogoslovci ter nekaj vernih laikov in laikinj.⁵¹ Misijonar Ignacij Knoblehar je ostal med tistimi, ki se (občasno) omenjajo kot kandidati, vendar se postopek zanje še ni začel. Z njim delijo usodo mistikinja Magdalena Gornik, duhovnik in politik Jožef Klekl, arhitekt Jože Plečnik, zdravnik Janez Janež, klarisa Imakulata Kozina idr.⁵²

Slovenske svetniške kandidate je v doslej najštevilčnejši predstavitvi v letih 1998–2001 (Slomšek je bil med tem že beatificiran) naslikal Lojze Čemažar v zunanji kapeli po 2. svetovni vojni propadle in po osamosvojitvi znova oživele romarske cerkve Marije Kraljice miru na Kureščku, ki s staro lokalno legendo o spravi med sprtima bratoma, navezujočo se na omenjeno cerkev, vzpostavlja vsebinsko paralelo narodni spravi, h kateri naj bi pripomogli tudi domači svetniki. Od nosilcev »stare« nacionalne identitete je Čemažar na freskah upodobil le sv. Modesta, sveta brata Cirila in Metoda in sv. Emo Krško.⁵³ V tem je zanimiva primerjava s t. i. Slovenskimi vrati ljubljanske stolnice, ki jih je za prvi obisk papeža Janeza Pavla II. v Sloveniji leta 1996 oblikoval kipar Tone Demšar in v prezentacijo zgodovine krščanstva na Slovenskem vključil sv. Modesta, sv. Pavlina II. Oglejskega ter sv. Cirila in Metoda, od modernih predstavnikov pa svetniška kandidata Slomška (ta je bil le štiri dni pred papeževim prihodom povzdignjen v častitljivega božjega služabnika) in Barago v družbi z uradno »nekandidiranim« ljubljanskim škofom

Slika 14: Marko Jerman: Beatifikacija Antona Martina Slomška, slikano okno v Slomškovi kapeli, 1999, stolna cerkev sv. Janeza Krstnika, Maribor (ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, foto: Andrej Furlan).

51 Večina žrtev je iz let 1941–1945, posamezne pa iz obdobja 1946–1951. Za žrtve gl. *Palme mučeništva*.

52 Seznam slovenskih svetnikov je objavljen na spletu, gl. Seznam slovenskih svetnikov. *Wikipedija*. https://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_slovenskih_svetnikov (25. 2. 2021).

53 Za Čemažarjevo fresko na Kureščku gl. Čemažar, *Predstavitev freske*; Lavrič, Slovenski »panteon« na Kureščku, str. 20–32. Med slovenskimi svetniškimi kandidati, ki jih na uradnem seznamu sicer ni, je Čemažar naslikal salezijanskega misijonarja Jožefa Kereca, študenta Viktorja Rojica in škofa Gregorija Rožmana.

Tomažem Hrenom (1560–1630), »apostolom Kranjske«, zaslužnim za njeno rekatolizacijo.⁵⁴

Papežev drugi obisk v Sloveniji leta 1999, ko je v Mariboru razglasil Slomška za blaženega, je naposled uresničil dolgotrajne upe Slovencev. Beatifikacijo je upodobil Marko Jerman na slikanem oknu v Slomškovi kapeli mariborske stolnice. V kompoziciji je ob papežu zbrano množico vernikov spretno povezal z novim blaženim, ki se pridružuje zboru svetnikov z Janezom Krstnikom (zavetnikom mariborske stolnice) na čelu ter sv. Cirilom in Metodom ob njem (sl. 14).⁵⁵ Z vstopom v svetniški zbor je Slomšek dobil veliko podob v sakralnih prostorih po vsej Sloveniji, posvečeno mu je bilo nekaj cerkva in župnij, in sicer v Rečici pri Laškem, Gornji Bistrici, Mariboru (Košaki), Velenju in Celju,⁵⁶ pa tudi kapel, kjer je prav tako dobil sedež v oltarnem tronu.⁵⁷ Četudi je vsebinsko povezan s slovanskima blagovestnikoma, sta se slednja v zadnjih desetletjih pomaknila v ozadje,⁵⁸ namesto njih pa skupaj s Slomškom tudi v likovni produkciji stopajo v ospredje »sodobni« predstavniki slovenskega svetništva. Te so doslej največkrat upodobili zlasti Lojze Čemažar, avtor že omenjene mnogofiguralne freske na Kureščku, Tomaž Perko, Marko Jerman, Jožef Kramberger, Nikolaj Aleksandrovič Mašukov idr. Številne cerkve krasi lik blaženega mučenca Lojzeta Grozdeta; po izvorni zamisli izstopa oltarna slika v župnijski cerkvi sv. Tilna v Mokronogu, ki jo je kmalu po njegovi beatifikaciji ustvaril Mašukov (sl. 15).⁵⁹ Od kandidatov, ki so še v predhodnih

54 Vsebinski koncept Slovenskih vrat je zasnoval Franci Petrič, gl. Petrič, Bronasta vrata; Krečič, Dvoje novih vrat, str. 8; Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 41.

55 Slomškovo kapelo krasijo štiri slikana okna, delo Marka Jermana iz let 1996 in 1999, katerih vsebinski program je zasnoval tedanji stolni župnik Stanko Lipovšek. Poleg beatifikacije predstavljajo še Slomška z Blažem in Nežico kot učitelja, Slomška kot škofa v Mariboru ter sveta brata Cirila in Metoda, gl. Vidmar, Liturgična oprema mariborske stolnice, str. 246; Lavrič, *Spomenik škofa Antona Martina Slomška*, str. 56–60.

56 Cerkev sv. Antona opata v Rečici pri Laškem: Janez Valentinčič s sodelovanjem Jožeta Plečnika, zgrajena 1936–1939, Slomšku posvečena 2000; cerkev sv. Antona Padovanskega v Gornji Bistrici: Jože Požauko, zgrajena 1971–1972, Slomšku posvečena 1999; župnija Maribor Košaki: Ivo Goropevšek, temeljni kamen cerkve 1999 posvetil Janez Pavel II., v gradnji od 2008; župnija Velenje: s cerkvijo sv. Andreja v Šaleku; župnija Celje (salezijanski center), ustanovljena 2005.

57 Slomšku so mdr. posvečene kapele v Mariboru (stolnica), Celju (stolnica), Ljubljani (ž. c. Marijinega oznanjenja – frančiškani), Novi Cerkvi idr.

58 Ljubljanska nadškofija se je slovanskima blagovestnikoma, ki sta sicer njena zavetnika, odrekla pri pečatniku. Žig z njuno podobo je namreč leta 1999, ko je postala pravna oseba Nadškofija Ljubljana, nadomestila z novim, okrašenim z nekdanjim heraldičnim orlom, ki se navezuje na habsburško tradicijo, gl. Lavrič, Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije, str. 476.

59 Slika bl. Lojzeta Grozdeta je v stranskem oltarju na listni strani nadomestila *Jezusov krst*, ki so ga prestavili na oltar nasproti, ko so z njega umaknili Marijino podobo Henrike Langus. Vsebinsko jo je zasnoval mokronoški župnik Klavdio Peterca (gl. Peterca, *Na strmo pot*, s. p.). Odločitev

postopkih za razglasitev in jih zato ne srečujemo v oltarjih, so razširjene zlasti podobe škofov Barage in Vovka; poleg stenskih slik jih predstavljajo tudi slikana okna ter samostojne oljne podobe po stenah in oltarnih menzah.

Prezentacija narodne identitete, kot smo ji sledili od Slomška dalje, se je torej po osamosvojitvi Slovenije prevesila v prid svetnikov in svetniških kandidatov slovenskega rodu. V že večkrat omenjenem seznamu so uvrščeni v posebno skupino, v katero so kot predhodniki prišteti tudi karantanski svetniki, medtem ko drugo skupino sestavljajo svetniške osebe, ki so bile zgolj povezane s slovenskim prostorom. Med slednjimi sta izgubili svoje mesto nekdanja najpomembnejši dvojici: sv. Mohor in Fortunat sta izpadla, sv. Ciril in Metod pa sta uvrščena zgolj med »obiskovalce«,⁶⁰ četudi oba para še nadalje ohranjata narodotvorni pomen. Slovensko identiteto v največji meri simbolizira Slomšek, pri katerem sta bila vera in narodnost med seboj tesno povezani. Kot je bilo o njem že večkrat zapisano, pomeni utelešenje slovenskega narodnega duha, poosebljenje slovenstva.⁶¹ V tem ga lahko primerjamo z glavnimi zavetniki drugih narodov, v katerih ti prepoznavajo svoje najplemenitejše lastnosti; tako kot na primer Italijani gledajo simbol narodnega v sv. Francišku Asiškem, Madžari v sv. Štefanu Ogrskem, Čehi v sv. Venčeslavu, Francozi v sv. Ivani Arški,⁶²

Slika 15: Nikolaj Aleksandrovič Mašukov: Bl. Lojze Grozde, 2012, župnijska cerkev sv. Egidija, Mokronog (foto: Klavdio Peterca, Župnija Mokronog).

za dvofiguralno kompozicijo je narekoval pendant. Prizor Lojzeta z Jezusom aludira na motiv Nevernega Tomaža, ta pa naj bi se nanašal na mlade iskalce Boga, katerih zavetnik je upodobljeni. Mladeničev pogled je uprt v nebo, kamor ga usmerja Kristus, nebeška luč pa ga je tako pritegnila, da že skorajda lebdi v zraku. Z rokami na prsih izraža izročitev Kristusu, z zavihanimi rokavi dejavno sodelovanje v Cerкви, s strgano srjaco nakazuje svojo revščino in mučeniško smrt. Zvončki, ki poganjajo iz tal, so namig na najdenje njegovega trupla. Pokrajina ob potoku Vejeršca, kjer so ga 23. februarja 1943 našli otroci, ko so nabirali spomladansko cvetje, je avtentična, posneta na spominski dan. Fotografijo slike in zloženko mi je prijazno posredoval g. Klavdio Peterca.

60 Gl. Seznam slovenskih svetnikov. *Wikipedija*. https://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_slovenskih_svetnikov (25. 2. 2021). Seznam je v fazi izpopolnjevanja in še ni dokončen.

61 Dolenc, V njem je utelešen naš narodni duh, str. 20.

62 Ob bok sv. Ivani Orleanski, ki je odločilno posegla v zgodovino Francije, je Slomška postavil že Lambert Ehrlich (gl. [Ehrlich], *Beseda duhovnika*, str. 22), ki je ob prvem zborovanju Slovenske dijaške zveze, ko si je ta za svojega vzornika izbrala škofa Slomška, »utemeljitelja slovenske narodne

se Slovenci lahko prepoznamo v Slomšku.⁶³ Slomšek je zrastel iz domače zemlje, kot ga je na vitraju v mariborski stolnici leta 1999 simbolično upodobil Marko Jerman, in ostal zvest svojim koreninam.⁶⁴ Kaj Slovincem zaradi zaslug za narod in hkrati kot nacionalni svetniški lik pomeni, je v monumentalnem spomeniku, postavljenem leta 1991 na trgu pred mariborsko stolnico, najbolje izrazil kipar Marjan Drev, ki je v stilizirani formi vizualiziral njegovo voditeljsko moč in poslanstvo; predstavil ga je kot karizmatičnega cerkvenega in narodnega voditelja z jasno vizijo cilja in kot nacionalnega junaka, ki svetniške kreposti združuje z izjemnim pogumom in odločnostjo (sl. 16).⁶⁵ Ob sv. Jožefu, ki je ostal zavetnik slovenskih dežel in s tem v Sloveniji ohranja habsburško tradicijo, je Slomška ljudsko čutenje že sprejelo za zavetnika slovenskega naroda, četudi Katoliška cerkev njegove vloge uradno (še) ni potrdila.⁶⁶

Slika 16: Marjan Drev: Anton Martin Slomšek, spomenik na Slomškovem trgu v Mariboru, 1991 (ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana, foto: Ana Lavrič).

---

zavesti«, pripomnil: »Slomšek je dal sredi XIX. stoletja našemu narodu svojstven pečat slov. naroda, povedal nam je, da nismo samo Kranjci, Štajerci in Korošci, ampak predvsem slovenski narod. Kakor je Devica Orleanska Francozom povedala, da so en narod, da so francoski narod, isto je nam Slovincem Slomšek povedal.« Za navedek gl. tudi Simčič, *Človek za vse čase*, str. 48.

- 63 Prim. Dolenc, V njem je utelešen naš narodni duh, str. 20; Simčič, *Človek za vse čase*, str. 48, z navedkom misli Franceta Dolinarja, da »Slomšek – svetnik pomeni Slovincem več kot kateri drugi svetnik slovenskega rodu«. Kot lik nacionalne identifikacije je navzoč tudi med slovenskimi izseljenci.
- 64 Prim. Lavrič, *Slomšek – narodni buditelj*, str. 10. Reprodukcijska vitraja je objavljena v: Lavrič, *Spomenik škofa Antona Martina Slomška*, str. 58.
- 65 Lavrič, *Spomenik škofa Antona Martina Slomška*, str. 82. Za Slomškov spomenik na trgu pred mariborsko stolnico in historiat njegove postavitve gl. Rakovec, *Mariborski spomeniki*, str. 219–222. Pobuda za spomenik je bila objavljena leta 1987, neposredno za postavitvijo spomenika Rudolfu Maistru, ob bližajoči se obletnici prenosa lavantinskega škofijskega sedeža v Maribor, realizacija zamisli pa sovpada z letom slovenske osamosvojitve.
- 66 Za slikovno gradivo in dovoljenje za objavo reprodukcij se zahvaljujem mag. Andreju Furlanu (Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU), dr. Mateji Demšar (Semeniška knjižnica Ljubljana), dr. Bojanu Cvelfarju (Arhiv Republike Slovenije), mag. Francu Mihelčiču (Slovenik, Rim), župniku Klavdiu Peterci (Mokronog) in župniku Alojziju Grebencu (Dol pri Ljubljani), slednjima tudi za vse informacije o tu obravnavanih slikah.

Viri in literatura

Literatura

- Baloh, Vera: *Maksim Gaspari. 1883–1980. Ilustrator*. Ljubljana: Narodna galerija, 1986.
- Benedik, Metod: Marijino češčenje v zgodovini slovenske vernosti. *Bogoslovni vestnik*, 48, 1988, št. 3, str. 293–302.
- Bruckmüller, Ernst: *Nation Österreich. Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*, Studien zu Politik und Verwaltung 4. Wien-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 1996.
- Čebašek, Andrej, Luka Jeran, Josip Marn in Leon Vončina: *Zlati vek ali Spominica na čast ss. Hermagoru in Fortunatu, sv. Nikolaju in ss. Cirilu in Metodu*. Ljubljana: Samozaložba, 1863.
- Čemažar, Lojze: *Predstavitev freske v zunanji kapeli cerkve Marije Kraljice miru na Kureščku*. Ljubljana: Salve, 2002.
- Ciglenečki, Marjeta: Franz Ignaz Count of Inzaghi, Ptuj Parish Archpriest and Dean, and the Veneration of St Victorinus, First Bishop of Poetovio Known by Name. *Acta historiae artis Slovenica*, 4, 2019, št. 2, str. 113–166.
- Deželak Trojar, Monika: Kanonizacija Antona Martina Slomška v verskem in kulturnem kontekstu. *Kulturni svetniki in kanonizacija / Cultural Saints and Canonization* (ur. Marijan Dovič), *Studia litteraria* 22. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, str. 287–308.
- Dolenc, Bogdan: V njem je utelešen naš narodni duh. Slomšek – slovenski svetnik. *Slamnik. Glasilo občine Domžale*, 38, 29. 1. 1999, št. 1, str. 20.
- Dolar, France Martin: *Vi ste luč sveta. Sveti na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2017. [Ehrlich, Lambert]: *Beseda duhovnika. Straža v viharju*, 6, 19. 10. 1939, št. 6, str. 22.
- Globočnik, Damir: *Marija Pomagaj na Brezjah. Layerjeva Marija Pomagaj in pričevanja o romanjih na Brezje*. Brezje: Romar, 2019.
- Grivec, Franc: *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod. 863–1963*. Celje: Mohorjeva družba, 1963.
- Klemenčič, Matjaž: Slovenska tvarna kulturna dediščina v ZDA. *Dve domovini. Razprave o izseljenstvu / Two homelands. Migration studies*, 14, 2001, str. 169–180.
- Kočevar, Vanja: Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 101–179.
- Koron, Davorin: Kraljica argentinskih Slovencev. *Rodna gruda*, 45, 1998, št. 11, str. 6.
- Koršič Zorn, Verena: *Tone Kralj. Cerkvene poslikave na Tržaškem, Goriškem in v Kanalski dolini / Le pitture murali nelle chiese dell'area triestina, del Goriziano e della Val Canale*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2009.
- Kranjc, Igor: Ikonografija izbranih poslikav. *Sakralna umetnost Toneta Kralja na Primorskem* (ur. Milena Kožuh). Ljubljana: Univerza za tretje življenjsko obdobje, 1998, str. 33–37.
- Kranjc, Igor: Sakralna umetnost Toneta Kralja na Primorskem. *Sakralna umetnost Toneta Kralja na Primorskem* (ur. Milena Kožuh). Ljubljana: Univerza za tretje življenjsko obdobje, 1998, str. 7–31.

- Krečič, Peter: Dvoje novih vrat ljubljanske stolnice. Glavna vrata. *Delo*, 28. 6. 1996, št. 147, str. 8.
- Laube, Stefan: Nationaler Heiligenkult in Polen und Deutschland. Ein erinnerungspolitischer Vergleich aus dem 19. Jahrhundert. *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa* (ur. Martin Schulze Wessel). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006, str. 31–49.
- Lavrič, Ana in Blaž Resman: Marija Pomagaj na Slovenskem. Layerjeva slika, njene predhodnice in naslednice. *Kronika*, 62, 2014, št. 2, str. 233–254.
- Lavrič, Ana: »Javni« spomenik škofu Antonu Martinu Slomšku v azilu mariborske stolnice. *Acta historiae artis Slovenica*, 18, 2013, št. 1, str. 25–64.
- Lavrič, Ana: Baraga v slovenski likovni umetnosti. *Baragov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2000, str. 227–248.
- Lavrič, Ana: Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa, zavetnika Kranjske, pri ljubljanskih diskalceatih. *Kronika*, 58, 2010, št. 2, str. 383–400.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Lavrič, Ana: Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Jezuitske kongregacije. *Arhivi*, 33, 2010, št. 2, str. 251–286.
- Lavrič, Ana: Narodni svetniki v slovenski umetnosti. Ikonografski programi in družbenopolitični kontekst. *Profano v sakralnem. Študije o vizualizaciji posvetnih teženj in motivov v cerkveni umetnosti* (ur. Mija Oter Gorenčič), Opera Instituti artis historiae. Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 241–281.
- Lavrič, Ana: Slomšek – narodni buditelj in svetniški zavetnik. Kaj mi pomeni bl. Anton Martin Slomšek?. *Slomškov list*, 35, 2015, št. 3, str. 10.
- Lavrič, Ana: Slovansko-slovenska panteona Slavka Pengova in Toneta Kralja v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica*, 22, 2017, št. 2, str. 61–99.
- Lavrič, Ana: Slovenski »panteon« na Kureščku. Pogovor z akademskim slikarjem Lojzetom Čemažarjem. *Umetnostna kronika*, 54, 2017, str. 20–32.
- Lavrič, Ana: Slovenski »panteon« v Slomškovih Drobtincah in pri Novi Cerkvi. *Acta historiae artis Slovenica*, 19, 2014, št. 1, str. 93–122.
- Lavrič, Ana: *Spomenik škofa Antona Martina Slomška v mariborski stolnici. Slovenski narodni buditelj v likovni umetnosti*, Umetnine v žepu 8. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Lavrič, Ana: Sv. Ciril in Metod v slovenski umetnosti. Ikonografski, verski in narodni vidik. *Acta historiae artis Slovenica*, 21, 2016, št. 1, str. 93–120.
- Lavrič, Ana: Svetniški zavetniki ljubljanske (nad)škofije. *Ljubljanska škofija. 550 let* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Nadškofija, 2011, str. 457–492.
- Lavrič, Ana: Svetniški zavetniki vojvodine Kranjske v 17. in 18. stoletju. Kulturnozgodovinska in ikonografska predstavitev. *Acta historiae artis Slovenica*, 14, 2009, str. 51–84.
- Leto svetnikov* (ur. Marijan Smolik), 1–5, Celje: Mohorjeva družba, 1999–2001.
- Letopis Katoliške cerkve v Sloveniji 2017. Stanje: 1. januar 2017*. Ljubljana: Družina, 2017.
- Lubej, Uroš: *Justus van der Nypoort (Utrecht, ok. 1645/49–po 1698). Življenje in delo holandskega umetnika na Kranjskem in v drugih deželah nemškega cesarstva*. Ljubljana:

- Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino (doktorska disertacija), 2008.
- Nachbaur, Ulrich: Der Vorarlberger Landespatron. Ein Beitrag zur Verehrung des Hl. Josef und zu den Landesfeiertagen in Österreich. *Montfort. Vierteljahresschrift für Geschichte und Gegenwart Vorarlbergs*, 56, 2004, št. 1–2, str. 74–91.
- Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa* (ur. Martin Schulze Wessel). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.
- Nebeški zavetniki*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996 (prevod dela: *Butler's Lives of Patron Saints*. Kent: Burns & Oates Welwood, 1987).
- Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki* (ur. Pust Anton, Reven Zdravko in Slapšak Božidar). Celje: Mohorjeva družba, 1995.
- Pelikan, Egon: *Tone Kralj in prostor meje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.
- Peterca, Klavdio: *Na strmo pot*. [Mokronog, 2012], zloženska.
- Petrič, Franci: Bronasta vrata v ljubljansko stolnico. *Priloga TBB – stolniških oznanil v juniju 1996*.
- Podbersič, Renato, ml.: Msgr. Ivan Rojec in goriški begunci med prvo svetovno vojno. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 38: Miscellanea. Ljubljana 2016, str. 235–249.
- Prunk, Janko: Trojni pakt. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), 13. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 349.
- Rakovec, Andreja: Mariborski spomeniki znanim osebnostim. O vlogi naročnikov in umetnikov v drugi polovici 20. in na začetku 21. stoletja. *Acta historiae artis Slovenica*, 20, 2015, št. 1, str. 197–235.
- Rode, Franc: Brezje so srce Slovenije. *Brezjanski zbornik 2000* (ur. Jože Dežman), Gorenjski kraji in ljudje 16. Ljubljana: Družina, 2000, str. 7–8.
- Rowe, Erin Kathleen: *Saint and Nation. Santiago, Teresa of Avila, and Plural Identities in Early Modern Spain*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2011.
- Šavli, Jožko: *Slovenski svetniki. Posebna izdaja v počastitev Jubileja A. D. 2000*. Bilje: Studio Ro, Založba Humar, 1999.
- Schenk, Frithjof Benjamin: Die Nationalisierung des kulturellen Gedächtnisses? Das Aleksandr Nevskij-Bild in Rußland im 19. Jahrhundert. *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa* (ur. Martin Schulze Wessel). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006, str. 51–72.
- Simičič, Zorko: *Človek za vse čase*. Ljubljana: Družina, 2003.
- Smolik, Marijan: Spomin slovenskih pričevalcev za vero, † 1942–1963. *Leto svetnikov. Dodatek* (ur. Marijan Smolik), 5. Celje: Mohorjeva družba, 2001, str. 63–70.
- Stanonik, Janez: Die Heiligenkulte im spätmittelalterlichen Slowenien als ein möglicher Indikator der frühmittelalterlichen ethnischen Struktur des Landes. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* (ur. Rajko Bratož), 2. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 829–838.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden

Hermagoras and Fortunatus and Saints Cyril and Methodius. These saints (with a new connotation in the Hermagoras Society) symbolically united the Slovenians on a linguistic basis. From Slomšek onward, native saints became an integral part of the iconography of Slovenian churches; the most complete of these was created in Nova Cerkev in 1886 as a defense of Slovenian identity under the political circumstances of increased German pressure. With the establishment of the Saints Cyril and Methodius Society in 1885, the two Slavic evangelists assumed the main role as protectors of ethnic identity; they were accepted by the Slovenians as true national patrons, and they fought against ethnic assimilation under their names and with their images and churches.

After the First World War, Saints Cyril and Methodius became a connecting link between the Yugoslav peoples and, for the Slovenians, a new form of state identification—and the state even based an “ethnic Yugoslav” identity on them. In the Slovenian Littoral, where a genocidal fascist policy prevailed under the Italians, the saints retained their protective role; Tone Kralj’s murals marked Slovenian ethnic territory with their images. The interwar period was also characterized by an effort to recognize national saints from the perspective of the modern ethnos, especially the efforts for the beatification of Slomšek and Frederic Baraga (Tone Kralj had already painted them with halos in 1944). In communist Yugoslavia, the political atmosphere was not conducive to these efforts, but it had a positive attitude toward Saints Cyril and Methodius, who remained the unifiers of the Yugoslav peoples, and at the same time they were an important ethnic theme and figures of identification for Slovenians living in cross-border areas and in emigration.

With the independence of Slovenia in 1991, the modern ethnos prevailed in national identity and consciousness, which Slomšek became the first beatified representative of 1999. The list of candidates expanded greatly with new ones, especially with the group of victims of the communist revolution. Most of these were depicted by Lojze Čemažar at Queen of Peace Church on Kurešček Hill (painted between 1998 and 2001), and images of the first to be beatified, especially Slomšek and Lojze Grozde, have multiplied across Slovenia. Among all the representatives of the nation, Slomšek stands out in terms of Slovenian character, and as the embodiment of the national spirit he most strongly symbolizes Slovenian identity.

**RAZVOJ
NARODNEGA
GIBANJA**

STANE GRANDA

Rojstvo političnega slovenstva glede na jezik in teritorij

Uvod

Slovence je poleg staroselcev, pretežno romaniziranih Keltov, ostankov Rimljanov in romaniziranih drobcev germanskih plemen, ki so skozi današnje slovensko etnično ozemlje prodirali na Apeninski polotok, sooblikovalo furlansko in bavarsko sosedstvo. Pozneje so se jim za Avari pridružili še Madžari. Ti niso samo prekinili ozemeljsko zvezo Slovencev s kasnejšimi Slavonci in Slovaki, kjer poimenovanje dopušča domnevanje bližnjega etničnega sorodstva, če ne kaj več, ampak so pod krono sv. Štefana spravili precejšen del slovenskega ozemlja, pozneje imenovanega Slovenska okroglina (Prekmurje), katerih prebivalci so trajno ohranili svojo samoznako Slovenci. Kot zadnji možni trenutek dokončnega oblikovanja samostojnega naroda je čas nastanka Brižinskih spomenikov v desetletjih pred letom 1000.

Slovinci se tako v latinskem kot v nemškem jeziku pogosto omenjajo kot *Vendi* in podobno. »Slovenija« pa se kot prostor, poseljen s Slovenci, omenja predvsem v latinskem kot *Sclavonia* in v nemškem jeziku kot *Windischland*. To je preživelo tudi oblikovanje dežel Štajerske, Koroške, Kranjske in Istre, kar se sklene z Goriško leta 1500. Tudi Trstu je bila pri odločitvi za Habsburžane leta 1382 bližja naslonitev na slovensko zaledje kot beneško gospostvo v najširšem smislu besede. Najstarejše omembe in oznake niso sporočila Slovencev, ampak so glavni viri neslovenske provenience: *Marchia Sclavonica – windische Mark*, notar Burchard iz leta 1161, freska v cerkvi St.-Pierre-le-Jeune v Strasbourgu iz srede 14. stoletja, opisi lege slovenskih kartuzij iz 15. stoletja, če omenimo samo nekatere.¹

Za temi sporočili so ljudje, ki ne čutijo nobene potrebe ustvarjati ali braniti nekega naroda ali ustvarjati mit, temveč samo poročajo o dejstvih. Proces je

¹ Gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*.

končan do največjega kmečkega upora leta 1515, ki je označen za slovenskega, čeprav so ga dejansko sprožili okrog Kočevja naseljeni nemški Kočevjarji. Nikoli preveč poudarjeni in hvaljeni rezultati reformacije s prvo slovensko knjigo leta 1550 so odraz preteklega razvoja, hkrati pa začetek nove dobe, katere smisel je v s Slovenci poseljenih krajih živeti po slovensko. Nikoli ne želijo lastne državne tvorbe, ampak le tak jezikovni položaj, kot ga imajo nemški sodeželani.

Veliki pregnanec slovenske reformacije ljubljanski škof Tomaž Hren se je na koncu svojega dela znašel pred vprašanjem usode slovenskega protestantskega tiska.² Bo zmagal pogled slovenskih »krivovercev« ali bodo nanje trajno spominjale predvsem v slovenskem jeziku natisnjene knjige? Leta 1602 in 1621 je tako od papeža izprosil, da bi nekateri njegovi duhovniki smeli pri svojem delu uporabljati protestantske knjige. Branje Dalmatinove Biblije, ki ni bila prepovedana, je še dodatno spodbujal.³ Tudi sicer je znan njegov odnos do slovenskega jezika, zlasti pa slovenskega petja. Kljub temu pa smo pri dejstvu, da je pospeševal kult Cirila in Metoda v Aachnu, v veliki zadregi. Poživil je božjo pot v Aachen in tamkajšnje češčenje sv. Cirila in Metoda. Glede na izvor obeh slovanskih »apostolov«, ki ju je imel tudi za patrona »nostrae nationis slavice«,⁴ torej slovenska, odpira to dejstvo širše vprašanje mednarodnega, ne toliko formalnega (ta jezik je tako in tako obstajal) priznanja, kot upoštevanja slovenskega jezika.

Začetke političnega slovenstva glede na jezik in teritorij lahko vidimo že v posebnem karantanskem misijonu, Brižinskih spomenikih, zamislih za ustanovitev škofije za Slovence v Gornjem Gradu, ustoličevanju karantanskih knezov in pozneje koroških vojvod vse do leta 1414, ki je potekalo v slovenskem jeziku, in še marsikaj. Zlasti imamo v mislih imena krajev, kot so Beneška Slovenija, Slovenj Gradec,⁵ različne slovenske vasi, slovenski vrhovi ... Našteti primeri dokazujejo, da je bil njihov obstoj kot slovenskih po prebivalstvu objektivno dejstvo, mimo katerega zunanji dejavniki preprosto niso mogli.

2 Grdina, Hrenov odnos do protestantov str. 201–222. Gl. tudi Vidmar, Požiga protestantskih knjig, str. 189–216.

3 Ahačič, Vsem Slovincem za vse čase, str. 23; isti, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 52–53, 58–62.

4 Turk, Hren, Tomaž. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/> (6. 4. 2021).

5 Kosi, Začetki mešta Slovenj Gradec, str. 131–164, zlasti str. 133.

Zanikovanje Slovencev

Problematiziranje in zanikovanje obstoja Slovencev in Slovenije v zgodovini ni novo. Gre za ciklični pojav, ki ima v ozadju nasprotovanje slovenskim afirmativnim ambicijam ali pa sploh zanikovanje Slovencev, kot je to počela nacistična propaganda med 2. svetovno vojno na Koroškem in Štajerskem. Posebno poglavje so integralna jugoslovanska izhodišča, proti katerim je navedel dejstva Milko Kos v svoji sintezi srednjeveške zgodovine Slovencev, ki je prvič izšla v letih velikega preloma slovenske nacionalne zavesti sredi tridesetih let 20. stoletja,⁶ ko so s Kosovo *Zgodovina Slovencev*, Melikovo *Slovenijo* in drugimi temeljnimi slovenističnimi deli Beogradu dokazovali, da Slovenci in Slovenija obstajajo, če jim je všeč ali ne. Takšne trditve so se pojavile znova po osamosvojitvi in izvirajo ločeno iz jugoslovanske nostalgije, nasprotovanja zrušitve totalitarnega režima, nekritičnega in neznanstvenega sledenja modnim smernicam v znanosti ali kombinacijam vseh treh in še katerih. Da gre za ideološke, ne pa znanstvene argumente, dokazuje ignoriranje dejstev, ki jih je polemično, vendar (pre)vkljudno objavil tudi Janez Höfler.⁷ Igor Grdina duhovito navaja primer starinoslovca Richarda Knabla, ki je v drugi polovici 19. stoletja kot profesor graške univerze trdil, da Slovencev do Janeza Nepomuka Primica, to je prvega graškega slovenista, ni bilo.⁸

Slovenski jezik kot temelj identitete

Zgodovina slovenskega jezika je že dobro znana in o njej imamo zavidanja vredno literaturo.⁹ Precej so pojasnjena tudi vprašanja, povezana z njegovim uveljavljanjem v smislu politike. Kljub temu da imamo Slovenci že toliko časa politični program združene Slovenije, pa je še razmeroma veliko nepojasnjenege v zvezi s slovenskim poimenovanjem slovenskega ozemlja.¹⁰ Vprašanje nastanka in oblikovanja slovenskega naroda je bilo stoletja prvenstveno jezikovno vprašanje. Političnega potujčevanja v starejših obdobjih ni bilo. Le naravno. Spomnimo se izjemne študije Urbana Jarnika o germanizaciji Koroške. »Tradicija, okoli katere so se zbirali

6 Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja*, str. 188–189.

7 Gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*.

8 Grdina, *Od kdaj smo Slovenci?, Družina*. <https://tisk.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/od-kdaj-smo-slovenci?Open> (20. 1. 2021).

9 Naj navedem samo poglavitne avtorje: Ramovš, Orožnova, Jesenšek, Ahačič ...

10 Gl. razpravo Tomaža Lazarja v tej monografiji.

očetje slovenskega naroda, je bila v prvi vrsti jezikovna,« pravi Grdina. Jezikovna tradicija je bila močnejša od zgodovinske, ki jih je »bolj ločevala kot združevala.«¹¹ Nič Slovencev tako ne določa kot jezik in na njem sloneče zahteve na podlagi večnih principov človeštva, naravnega prava, to je tistega prava, »ki je najprej in predvsem objektivno pravilo ter merilo, katerega podlaga je vnaprej dani red v stvarstvu«,¹² ki je nad aktualno politiko oziroma pravnim redom, ki si ga želi ta uveljaviti. Peter Kozler s svojim *Zemljovidom slovenske dežele in pokrajin* (1853) ne išče območja, kjer so nekoč živeli Slovenci, torej zgodovinskih argumentov, ampak ugotavlja takratno stanje, kjer je treba te naravnopravne pravice uveljaviti.

Slovenski nacionalni program

Slovenski nacionalni program je nekakšen naravnopravni realizem, ne zgodovinske sanje. Kakšna mentalna in politična razlika je med nemškim nacionalnim programom, ki se želi uveljaviti v mejah nekdanjega nemškega cesarstva, in slovenskim, ki izhaja iz jezikovne realnosti? Slovensko narodnopolitično mentaliteto je neverjetno zadel Peter Hicinger. Navedli bomo samo prvo in zadnjo kitico pesmi *Slovenije zmaga*.

*Ljudstev kri se v bojih steka
Vojske grom terdnjave stresa.
Kaj Slovenija sama čaka?
Kaj ne vzame si na ušesa?
Mirno zmago če Slovenja!*

*Zdaj je vlada razumnosti:
Kličé vse – divjost minila!
Mirni vžitek narodnosti
Bo Slovenja pač dobila,
Mirno zmago če Slovenja!¹³*

Pogosta je trditev, da so Slovenci s svojim političnim programom prvič stopili v domačo in mednarodno javnost leta 1848, kar pa nikakor ne pomeni, da so takrat

11 Grdina, »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, str. 228.

12 Ivanc, Naravnopravna razsežnost politične filozofije Lea Straussa, str. 330.

13 Hicinger, Slovenije zmaga. *Novice*, 2. 7. 1848, št. 31.

še nastali. Takrat je bil javno predstavljen in je dobil v takratnih okvirih najširšo možno javno podporo. Podpisi k peticijam, ki imajo izraziti nacionalni pečat, socialnega je mogoče iskati v družbenem položaju jezika, kažejo množično podporo. V takrat unikatnem načinu uveljavljanja slovenskega narodnega programa oziroma slovenskih narodnopolitičnih zahtev lahko vidimo originalen prispevek Slovencev k takratni pomladi narodov in v nacionalni politiki nasploh.

Zvestoba slovenskemu jeziku in občutenje narodno-jezikovne skupnosti sta del slovenske identitete. Znano je, da Trubar poudarja enotnost slovenskega jezikovnega prostora ne kot cilj, ampak dejstvo, on služi v slovenski deželi (*Vflouenski desheli, in Windischland*), njegovo literarno delo je namenjeno vsem njenim ljudem.¹⁴ To je tudi ozadje prve popolne katoliške izdaje Svetega pisma Jurija Japlja tristo let pozneje (1784–1802). Pisano je za vse Slovence in v vsem slovenskem etničnem prostoru. Dejansko je nova politična zahteva tretja točka slovenskega narodnega programa, da Slovenija ne bo del nemškega, ampak avstrijskega cesarstva, ki je nastalo šele leta 1804. V slovenski podpori habsburškemu prestolu in zavračanju nemškega okvira, ki je dejansko ogrožal Slovence, lahko vidimo tudi spoznanje, da jim dinastična monarhija daje prihodnost, nacionalna nemška država pa ne. Habsburžani so vedno pričakovali zvestobo tronu, dinastiji, ne nemštvu. Avstrijske nacije niso ustvarjali. Njeni najvplivnejši nasprotniki so bili avstrijski Nemci, ki so se še v 20. stoletju čutili predvsem kot to, ne kot Avstrijci. Avstrija kot »ječa narodov« je pravzaprav kasnejši konstrukt politikov njenih nasledstvenih držav. Slovenci v Jugoslaviji niso po naključju ugotavljali, da imajo po uveljavljanju Vidovdanske ustave dejansko manj avtonomnih pravic kot v Avstro-Ogrski.

Slovensko narodno gibanje ne izhaja iz zgodovinskega, ampak naravnega prava. Ne zajema iz mitologije, ko se kri ljudstev v potokih steka, kot bi rekel Hicinger, ampak iz kulturnih in pravnih argumentov. Zato ni in ne more biti neko množično gibanje, kajti delovanje na kulturnem in pravnapolitičnem področju ni področje masovnosti, ampak družbenih elit, ki se počutijo povezane z narodom in ga vodijo. Ta se temu pridružuje in, ko je ugoden in pravi trenutek, tudi učinkovito podpre, predvsem pa potrdi. To se je zgodilo pri nas leta 1848 in pozneje še v čitalniškem in taborskem gibanju.

14 Slovensko ime »slovenske dežele« je Primož Trubar omenil v predgovoru druge izdaje Katekizma leta 1555, ko je med drugim zapisal: »Is tiga Catehifma pag mogo vfi shlaht ludie, fe prou nauuzhiti te potrebne shtuke te Vere kerszanske, katere malu ludi, Bogu fe fmili, Vflouenski desheli, sdai prou snαιο« (Trubar, *Catechismus*, str. A 3), nemško pa v pismu Heinrichu Bullingerju 13. septembra 1555, ko navaja da je sedemnajst let pridigal v slovenski deželi: »... und ans denselbigen 17. jar nacheinander in Windischland gepredigt ...« (Trubar, *Pisma*, Zbrana dela 10, št. 3, str. 19).

Za resne zgodovinske raziskave je temeljni pogoj upoštevanje časa in prostora. Pokojni profesor dr. Sergij Vilfan je na primeru zahteve uredništva *Enciklopedije Jugoslavije*, da dokaže, da je bil Martin Pegius Slovenec, zapisal, da je to za čas njegovega življenja in dela nebitvena in naključna okoliščina, da gre za primer absurdnosti postavljanja takšnih vprašanj »vsaj v času pred 19. stoletjem«. Ne trdi, da slavni Polhograjčan ni bil Slovenec, ampak da so »taka vprašanja in polemiziranja z anahronistično zahtevo po deklarirani jezikovno-nacionalni zavesti posameznikov in celih skupin v času, ko taka zavest ni bila v ospredju, deklaracija pa še manj v navadi«, absurda.¹⁵ Podobno misli tudi Janko Kos, ki trdi, da o modernem narodu ne moremo govoriti za čas, ko »še ni bilo nobenega prostora za vlogo ljudstva in naroda kot samostojnih subjektov politike, oblasti in navsezadnje države«. ¹⁶ Zato je iskanje modernega slovenskega naroda v časih, ko ga kot takega niti po Evropi nikjer še ni, ne mešati »nacijo« kot pripadnike države in naroda v našem smislu besede, in iz tega vleči zaključke, da je slovenski narod izmišljotina druge polovice 19. stoletja, dokaz nekih namenov in ciljev, ki z resno zgodovino nimajo zveze.

Pri opredelitvi naslova¹⁷ se najprej srečamo z vprašanjema, kaj pomeni politika in kaj slovenstvo. Če politiko razumemo kot »vsako družbeno dejavnost, ki ureja temeljni položaj človeka in posebnih družbenih skupin v družbi«, ¹⁸ smo le delno odškrnili vrata. Nepripravljenost utapljanja v drugačni okolici in biti, kar si, je osebna in kolektivna politika, čeprav se izrecno ne deklarira za tako in je tudi od zunaj tako ne ocenjujejo. Slovenstvo je del skupne slovanske predzgodovine, njihovih prednikov v prostor, ki so ga in ga še naseljujejo, zlasti pa čas po samopomenovanju, ko se na podlagi jezika razlikujejo od drugih Slovanov in identitetno povezujejo. Prav neverjetna je zgodovinska sočasnost Brižinskih spomenikov in poimenovanj teritorija, ki jih navaja Janez Höfler.¹⁹ S tem nikakor ni zanikano dejstvo, da je prvo poimenovanje »Slovenije« iz okrog leta 1000, Slovenca oziroma Slovenke v 14. stoletju, da je Slovenija v zgodovini in geografiji »uradno« šele po 1. svetovni vojni. Vsekakor je prva omemba Slovenj Gradca v letu 1174²⁰ izjemno povedna in precej v skladu z zgoraj navedenimi dejstvi. Mogoče je še bolj ilustrativen in prepričljivejši dokaz v poimenovanju slovenskih kmetij. Te so izpričane

¹⁵ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, str. 20.

¹⁶ Kos, Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik, str. 16.

¹⁷ Igor Grdina se je tega vprašanja lotil v razpravi »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, str. 225–244.

¹⁸ *Veliki splošni leksikon*, str. 3296.

¹⁹ Gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*.

²⁰ Kosi, *Začetki mesta Slovenj Gradec*, str. 133.

le okrog leta 970 do zadnje leta 1172, »vsega skupaj je v 22 listinah omenjenih 162 slovenskih kmetij, od teh jih odpada na ozemlje nekdanje Štajerske 36, nekdanje Koroške 92, nekdanje Kranjske 12, nekdanje vzhodne Tirolske 20, nekdanje Zgornje Avstrije 1 in nekdanje spodnje Avstrije 1 kmetija«²¹ je ugotavljal Milko Kos. Hočemo poudariti, da latinizirano in s časom zaznamovano zapisovanje slovenskih oznak v tem času ni nekaj eksotičnega. Vsekakor bo v prihodnosti poleg prvih omemb Slovencev v različnih jezikih treba slediti tudi prvim omembam skupnega slovenskega imena teritorija njenih prebivalcev. Historična topografija ponuja številne dokaze o zgodnem ločevanju slovenskih prebivalcev od njihovih neslovenskih sosedov. O Slovencih dejansko govorijo tudi poimenovanja o nemških in bavarskih vaseh in podobno, ker nam sporočajo, da so kot tuja ali bolje nevečinska v našem okolju.

Vprašanje virov za raziskovanje političnega slovenstva je treba iskati predvsem glede rabe in uveljavljanja slovenskega jezika, ne pa glede političnih idej, povezanih z nacionalno ideologijo, družbenim sistemom, teritorijem oziroma državo. Narava narodov brez zgodovinskega prava, ki izhaja iz naravnega v klasičnem smislu besede, je številnim zgodovinarjem težko dojemljiva, predvsem pa drugačna od onih, ki na njem gradijo vse. Zato država dolgo ni bila v horizontu slovenske politike. To je pogojevalo tudi dejstvo, da habsburške dežele niso bile nacionalna nemška tvorba, kar ji vsiljujejo tudi starejši slovenski zgodovinarji, ko govorijo o nemški okupaciji od okrog leta 828 in osvoboditvi Slovencev izpod nje leta 1918. Bile so dinastična država! Okupacijska glede Slovencev nikoli. To ne pomeni, da ni bila protislovenska, v smislu ponemčevanja, vendar predvsem zaradi njenih Nemcev, ki so pravzaprav zlomili tudi dinastijo in jo potem zavrgli. Ločevati je treba ponemčevanje kot naravni proces predvsem kot posledico srednjeveške poselitve, o čemer piše Urban Jarnik v prvi sociolingvistični raziskavi kakega Slovenca *Andeutungen über Kärntens Germanisierung*,²² od načrtnega delovanja, ki izhaja iz občutkov lastne večvrednosti do rasističnih izpadov, ki jih zasledimo že na začetku 19. stoletja. Ključna je bila zvestoba dinastiji, ne državi! Še manj nemškemu narodu! Mogoče je v teh okvirih iskati tudi vzrok za največjo napako slovenske narodne politike, to je iskanje uresničitve Združene Slovenije v jugoslovanskem okviru. Prva svetovna vojna in Wilsonove točke so velik prelom. Narodi

21 Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*, str. 217.

22 Jarnikova raziskava *Andeutungen über Kärntens Germanisierung*, je prvič izšla v reviji *Carinthia* leta 1826, poldrugo stoletje pozneje pa še samostojno (Jarnik, *Andeutungen über Kärntens Germanisierung*; gl. tudi slovenski prevod in komentar Boga Grafenauerja: prav tam, str. 83–113, 115–141).

so upoštevani, če izhajajo iz zgodovinskega oziroma državnega prava. Na narode v mnogonacionalnih državah, ki niso ne subjekt in ne objekt mednarodne politike, se nihče ne ozira, njihovega obstoja ne priznava. Narodna država je vse! Zato je o slovenski državi med prvimi razmišljal dr. Lambert Ehrlich na pariških mirovnih pogajanjih po koncu 1. svetovne vojne. Že po nekaj letih obstoja Jugoslavije pa je bil v tem pogledu najbolj jasen in glasen, ne pa edini, Božo Vodušek v *Križu na gori* sredi drugega desetletja 20. stoletja, ko je zapisal, da je lastna država za narod tak ideal kot za posameznika osebna svoboda.²³

Slovenci so živeli v zgodovini podobno kot drugi narodi brez »lastne« države. Na to tudi odločno kaže raba pojma narod, ki se loči od državljanstva. Čeprav so živeli v državnih okvirih, ki večinsko niso bili slovenski, se niso romanizirali ali germanizirali, ampak imeli svoj jezikovni in na njem sloneči kulturni razvoj. Prelomni trenutek je bil tisk slovenskih knjig v reformaciji v 16. stoletju. Na njihov narodni prepород je v 19. stoletju tako kot pri drugih narodih vplivala evropska romantika, posebno pa še nemška, italijanska, češka in poljska praksa. Vpliv pa ne pomeni ustvarjanje nečesa, česar ni, ampak priznanje obstoječega. Razumevanje njegovih prizadevanj in pospeševanje uresničitev njihovih želja. Treba je poudariti, da so narodnemu prepородu na čelu stali nadpovprečno izobraženi posamezniki, ljudje z znanjem jezikov in poznavanjem kulturnih razmer v Evropi, pa naj gre za Antona Žigo Valentina Popoviča ali Žigo Zoisa, Jerneja Kopitarja in Matijo Čopa, Antona Murka, vse do Frana Miklošiča.

Slovenski narodni prepород se z reduciranjem na Pohlina in njegov krog oziroma sodelavce ali sotrudnike preveč osredotoči zgolj na jezikoslovje in leposlovje, premalo na splošne družbene razmere, ki so vse skupaj poganjale. Potrebe državne uprave, potrebe prosvetljevanja ljudi so zahtevale upoštevanje jezikovne pripadnosti. Zato je primernejši izraz, kar je pogosto poudarjal na predavanjih prof. Fran Zwitter, »prosvetljenstvo« namesto po francoskem vzoru »razsvetljenstvo«. Ljudi je bilo treba izobraziti, prosvetliti (prosveta), ne pa osvetliti. Pri nas je bilo poudarjanje etnografskih, jezikovnih in zgodovinskih momentov predvsem predmet zanimanja »kulturnikov« v najširšem smislu besede, ne pa onih, ki so države vodili. Marija Terezija je pravzaprav iz fevdalne države naredila uradniško. Tako rekoč ni področja, kamor ne bi segla: gospodarstvo, državna uprava, vojska, finance, začetek sistematičnega ljudskega šolstva. Pomislimo samo na pretres v kmetijstvu in prehrani, ki sta ga povzročila koruza in kruh ubogih: krompir. Medtem ko je prejšnja dominikalna uprava izgubljala pomen in je sprva na okrožni ravni, po

23 Vodušek, *Etika in politična miselnost Slovencev*, str. 103–109.

Jožefu II. pa še na okrajni dobila državna birokracija odločilni pomen. Zanj je nasprotju z dominikalno ni bilo samoumevno, da razume jezik večine prebivalstva. Še toliko bolj, ker se, če niso bili domačini, v večini primerov v njihovem jeziku niti niso mogli izobraziti. Leta 1735 je bil za gramatikalne razrede gimnazij uveden nemški učni jezik in tako odpravljen njihov latinski značaj. Terezijanske osnovnošolske reforme so razkrile, da izobraževanje Slovence dolgoročno trga iz lastnega jezikovnega okolja. Ko je oblast leta 1780 prevzel Jožef II., ki je edini med Habsburžani hotel enotno državo in bil pri tem precej brezobziren. Leta 1784 je celo uvedel nemški kot edini uradni jezik in je vzbudil močan odpor. Ne samo pri Madžarih in Belgijcih, ampak tudi med Slovani. Slovenci so to vse skupaj dojeli kot toliko večjo krivico, ker njihov jezik v obstoječih razmerah ni imel nobenih oprijemljivih perspektiv. Nasploh konec 18. stoletja jezikovno in na njem sloneče nacionalno vprašanje ni bilo podcenjeno. Škof Herberstein leta 1781 loči »windisch Steuer und windisch Kärnten« od njunih nemških govorečih delov.²⁴ Jožef II. je prav na podlagi jezikovno-nacionalnega merila snoval na Štajerskem škofijo za Slovence. V jeziku so videli notranji povezovalni element.²⁵ Najvišja državna administracija je za razmejitev škofij v Notranji Avstriji izrecno predpisala upoštevaje jezikovnega merila. Prvič v zgodovini je pri določanju administrativnih meja merodajen postal jezik prebivalstva.²⁶

Situacija je bila pravzaprav nenavadna. Oblast je uradno uvajala nemško uradovanje, na podložnike pa se je za širjenje svojih pogledov in uvajanje novotarij morala naslanjati na slovenske prevode. Ti so postajali vse pomembnejši vir dohodkov narodnih buditeljev, »kulturnikov«, od Linhartarja prek Vodnika do Metelke. Da ne omenjamo Cigaletove skupine, ki je bila od države zaposlena za prevajanje državne zakonodaje. Take službe po letu 1848 so bile tudi po deželah. Z znanjem in uporabo slovenskega jezika je bilo tudi mogoče pridobiti državni denar.

Obdobje vladanja Jožefa II. je z odpravo večine samostanov povzročilo tudi neprecenljivo škodo slovenski kulturi, saj so z njihovimi knjižnicami in zlasti arhivi ravnali zelo malomarno in se je izjemno veliko kulturnega bogastva izgubilo. Pripovedi o nakupih mesa, ki so ga meščani dobili pri mesarjih, zavitega v stare dokumente, so več kot zgovorne. Nezmožnost plemstva, da bi odkupili komplekse ali vsaj dele nekdanjih samostanskih posestev, je razkrilo njegovo bedo. Med njih so se začeli močnejše vrvati meščanski povzpetniki. Znameniti Prešernov verz iz

24 Rajšp, Karte ob novi razmejitvi škofij, str. 341–362, zlasti str. 346.

25 Domej, Jezikovna meja na Koroškem ob koncu osemnajstega stoletja, str. 363–374.

26 Prav tam, str. 364.

Glose »Lani je slepar starino še prodajal, nosil škatle, meril platno, trak na vatlé, letos kupi si graščino« ima globoko družbeno realnost. Nakup zgodnjega srednjeveškega gospodarskega stiškega centra Bajnhof pri Novem mestu, ki ga je leta 1828 kupil novomeški lectar,²⁷ je samo eden takih primerov. Ne želimo podcenjevati vpliva in posledic prosvetljenstva in romantike, pripadnost nemškemu kulturnemu krogu je bila odločilna, vendar ne gre prezreti tudi vladarjevega zmanjševanja vloge in pomena plemstva. Ne gre samo za finančni, sodni in upravni položaj, ampak predvsem plemiško avtonomijo v okviru deželnih stanov. »Nacionalna ideja je ponujala nezadovoljnežem 'vseh vetrov' skupni imenovalc: oprijeli so se je lahko tako protirazsvetljenski duhovniki Pohlinovega kova kot pripadniki lokalne aristokratske smetane, ki so s centralizacijo izgubljali svoj poprejšnji vpliv na življenje v kronskih deželah,« ugotavlja Grdina.²⁸

Jožefinske reforme so pri delu plemstva povzročile obrambne reakcije, ki so se izražale v poudarjanju pripadnosti deželi in njeni kulturi. Vsi poznamo barona Žigo Zoisa, ki pa seveda ni osamljen primer. Znana so še imena Janeza Nepomuka grofa Edlinga, grofa Janeza Jakoba Gaisrucka, očeta Anastazija Grüna grofa Aleksandra Auersperga, ki se je razglašal za Slovence,²⁹ barona Jožefa Kalasanca Erberga, Linhartovega sodelavca Franca Antona pl. Breckerfelda ... Nezadostno poznamo družbeno ozadje goriškega slovenskega slovesa znamenitega Janeza Filipa Cobenzla, ki je Napoleona osebno informiral o Slovencih.³⁰ Primer znane prošnje odbora kranjskih stanov za obnovo filozofskega študija v Ljubljani Jožefu II. leta 1786 posredno podpira našo tezo.³¹ Vsekakor bi jo kazalo temeljito in sistematično raziskati. Ne glede na to pa lahko ugotovimo, da je bil to za velik del zlasti manj premožnega plemstva v deželah s slovenskim prebivalstvom zadnja prilika, da se z njim vsaj minimalno povežejo na kulturnem in političnem področju, kot so se Čehi ali Hrvati ali Madžari. Ker se to ni zgodilo, so v naslednjih desetletjih večinsko postali tujci v deželah, kjer so za stoletja lahko dokazovali svojo navzočnost in pripadnost.

27 Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 70.

28 Grdina, »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, str. 234, 239.

29 Ob odhodu Francozov s Kranjske leta 1813 je grof Aleksander Auersperg na okna svoje ljubljanske palače dal izobesiti transparente z napisom: »Ljubimo cesarja dobrega Slovence«. Preinfalk, *Auerspergi*, str. 170. Gl. tudi razpravo Mihe Preinfalka v tej monografiji.

30 Gl. Mesesnel, Cobenzl. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi159952/> (6. 4. 2021); Kacin, Cobenzl. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi159952/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021); Jevnikar, Lavrin, Andrej Jožef. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi921430/> (6. 4. 2021).

31 Grdina, »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst, str. 234–235.

Slovenski preporoditelji

O specifičnih, v podrobnostih še ne povsem jasnih razmerah govori tudi življenje in delo Antona Tomaža Linharta, enega naših prvih kulturnih posvetnjakov. Njihova življenjska pot je vsa drugačna od duhovniške, kjer eksistenca ni bila dvomljiva. Njihovo iskanje zaslužka v smislu udinjanja oblasti ni vedno odraz njihovih nazorov. Prav zato je pomembna vsaka podrobnost. Od 6. maja 1784 se je, čeprav je bil potomec češkega meščana, začel sistematično slovensko podpisovati kot Linhart.³² Nekateri priimke germanizirajo, na primer Vovk v Wolfa,³³ on ga slovenizira. Na to so očitno vplivale tudi razmere v Zoisovem krogu. V slovenski zgodovinski zavesti je Linhart kot član Zoisovega kroga zaznamovan po svoji sicer nedokončani zgodovini *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs*, kot »najpomembnejšem delu slovenskega preporoda« in »prva kritična in prosvetljena zgodovina Kranjske in Slovencev«, kot izjemna znanstvena osebnost. Poudarjata se tudi njegovo svobodomiselnost in navdušenje za panslavizem.

Njegov izstop iz samostana je mnoge navduševal in so o njem pisali tako, kot bi opisovali svoje verske travme. Ob njegovem znamenitem občudovanju Jožefa II. se niso spraševali, ali gre za filozofski ali oportunističen odnos. Zanimivo je, da mu nihče ne očita za izhodišče njegove zgodovine Kranjsko, neuporabe termina Slovenec, slovenski narod, Slovenija, čeprav jim je bila ta terminologija vsaj Valentinu Vodniku kot pripadniku Zoisovega kroga dobro znana in razumljena. Tudi Antonu Zupančiču, ki je seme slovenskega navdušenja zasejal v mladega gimnazijca Antona Martina Slomška. Čeprav je prvi razglasil avstroslavizem,³⁴ je vtis, da pri oceni prevladuje njegovo povezovanje zgodovine Kranjske z zgodovino južnih Slovanov, neko »protojugoslovanstvo«. V našem kontekstu ga vidimo bolj kot začetnika meščanske kulture pri Slovencih, pri čemer se opiramo zlasti na njegovi komediji *Ta veseli dan ali Matiček se ženi in Županova Micka*. To nam potrjuje tudi njegovo poudarjanje pripadanje meščanskemu stanu in jasno antifevdalno razpoloženje. Bolj kot njegovo navezovanje na južne Slované nas navdušuje kot začetnika kulturnega koncepta, ki ga po navadi označujemo kot Prešernovega, v

32 Kobar, Linhart, Anton Tomaž. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi330432/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

33 Mislimo na prednika skladatelja Huga Wolfa, gl. Cvetko, Wolf, Hugo. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi845459/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

34 Grafenauer in Gspan, Slomšek, Anton Martin. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi584693/#slovenski-biografski-leksikon> (1. 7. 2021).

katerem mesto, višja kultura, prekvasi podeželje. Del tega je tudi Vodnikova odločitev za izdajanje prvega slovenskega časopisa *Lublanske novice* v letih 1797–1800.

Glede na jezik in pomen knjige bi morali bolj pozitivno obravnavati kulturno-politični pomen Japljevega prevoda Svetega pisma. Ne ker je bil neki lingvistični, ampak kulturnopolitični presežek, saj je prvo slovansko katoliško Sveto pismo namenjeno vsem Slovencem ali v slovenskem govoru združenem narodu na njegovem ozemlju. Je dokaz obstoja slovenske narodne skupnosti in najboljši ugovor onim, ki trdijo, da take zavesti ni bilo, da je prevladovala deželna. Zgodovine današnjih avstrijskih dežel ne gre nekritično prenašati v slovenske okvire, kjer deželna zavest nikoli ni bila tako prisotna kot pri njih. Znamenita in na Kranjskem tako rekoč nepoznana Svetourbanska akademija je nastala kot pozitivna reakcija na Japljevo, ne Linhartovo zgodovinsko delo, ki so ga njeni člani tudi poznali in spoštovali. Na podlagi jezikovnih razmer, ki jih je knjiga vseh knjig odslikavala, so sklenili postati aktivni soudeleženci vseslovenskega kulturnega preporeda in sodelovati pri nevtraliziranju sredobežnih govornih praks.

Napoleonov kult, ki se pri nas izraža predvsem v odnosu do Ilirskih provinc,³⁵ napisani na spomeniku na Križevniškem trgu (zdaj Trg francoske revolucije) v Ljubljani so nadvse zgovorni, ni tako enoznačen. Avstrijsko-francoske vojne imajo več razsežnosti. Linhart očitno ni z zapisom avstroslovenskega čustvovanja opisal le svojega.

Janko Kos v svoji razpravi *Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik slovenskega razsvetljenstva*³⁶ posebej omenja eno od Vodnikovih priredb Collinovih brambovskih pesmi,³⁷ ki je nedvoumna aluzija na Združeno Slovenijo. Eden najzgodnejših sklicev nanjo:

*Drava čigáva je?
Soča čigáva je?
Ih bomo varvali
Kdó jih če pit.*³⁸

Naš prvi »prvi« slovenski pesnik ni bil premočrtni politični mislec. Razsežnosti njegove *Ilirije oživljene* so znane. Manj pa je znan njen antipod *Ilirija zveličana* iz let 1816–1817, kjer vrnitev pod Avstrijo povezuje s prebujo stare Slovenije. Nasploh

35 Šumrada, Državnopravni status Ilirskih provinc, str. 375–390.

36 Kos, Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik, str. 13–32.

37 Gl. tudi razpravo Nine Ditmajer v tej monografiji.

38 Gre za tretjo kitico iz Vodnikove pesmi *Brambovska dobra volja* iz leta 1809 (Vodnik, *Pésme Valentina Vodnika*, str. 85).

je delež Rusije v evropskih vojnah s Francozi marsikje zelo dvignil slovansko in slovensko zavest.³⁹ K temu so od srede tridesetih let nemalo prispevali tudi ruski jezikoslovci z Izmailom Sreznjevskim na čelu, »ki je prehodil skoraj vse slovenske dežele – od Štajerske do Beneške Slovenije«.⁴⁰

Dolgo časa so imeli Vodnikovo pesem *Ilirija zveličana* za prvo slovensko omembo Slovenije. Izšla je šele v *Vodnikovem albumu* leta 1859. V njej so različna ozadja, različna sporočila, tudi pesnikovo samoreševanje iz očitkov profrancoske kolaboracije. Nas zanima samo »stara mat Slovenja«, ki jo razumemo na eni strani kot staro ljudsko obliko poimenovanja dežel s slovenskim prebivalstvom in vsaj delno tudi kot novo smer kulturnopolitičnega delovanja, ko so Ilirske province postale del zgodovine. Bolj kot nova je pravzaprav vrnitev pred prelomno obdobje, ko so ga avstrijsko-francoske vojne ustavile. Dejstvo je, da je tudi samoopredelitev Aleksandra Auersperga (1770–1818) za Slovenca povezana s francoskim odhodom.⁴¹ V odi *Ilirija zveličana* vidimo prelom z *Ilirijo oživiljeno* in vrnitev na duhovno stanje pred Ilirskimi provincami. Ne nazadnje je bilo to pogoj tudi za nadaljnjo vseslovensko kulturnopolitično delovanje.

Glavno sporočilo Zoisovega kroga je, da mora slovenski jezik ostati »edini knjižni, šolski in polagoma pač tudi upravni jezik slovenskih dežel«⁴² oziroma, kot je pozneje rekel Prešeren, »do dneva žetve«,⁴³ to je sodnega dne. Valentinu Vodniku, ki ni bil daljnoviden politik, še manj pa preračunljiv taktik, je bila vloga pod francosko oblastjo nedvoumno všeč, saj jo je dobesedno prigaral in se zanjo tudi trudil. Ni pa izgubil razuma. To dokazujejo tako zvestoba Zoisovemu krogu, ki je imel do Francozov bolj zadržano stališče, glede prihodnosti vladavine pa treznejše, kot stiki z graškimi slovenističnim krogom, ki je v tem času prevzemal pobudo. Gradec je najmanj do prenosa sedeža Lavantinske škofije iz Šent Andraža v Labotski dolini na Koroškem v Maribor (1859) veljal za eno osrednjih slovenskih kulturnih središč. Bil je glavno mesto dežele, sedež univerze, v letih 1782–1827 je bila znižana na raven liceja, predvsem pa Sekovske škofije, ki je od jožefinske dobe pokrivala velik del slovenske Štajerske. Ta mu je dajala odlične duhovnike. Kljub temu tega ni bilo čutiti ne v izboru škofov ne v članstvu med stolnimi kanoniki. Glede na dogajanje v letu 1848, med njegovimi člani nemški nacionalizem ni

39 Prim. zaključno pesnitev v Krempljih *Dogodivščinah štajerske zemlje*. Krempl, *Dogodivščine štajerske zemlje*, str. 254–255.

40 Makarova Tominec, Izmail Sreznjevski in slovenščina, str. 53.

41 O tem gl. razpravo Mihe Preinfalka v tej monografiji.

42 Krempl, *Dogodivščine štajerske zemlje*, str. 26.

43 Prav tam, str. 25.

bil neznan, je čutiti napetosti med narodi. Že primer Andreja Kavčiča je dovolj zgovoren. Jožef II. je graško univerzo znižal na raven liceja, hkrati pa je Gradec okrepil z ustanovitvijo generalnega semenišča. Od leta 1811 je tu živel cesarjev brat nadvojvoda Janez (1782–1859), ki se je precej dobro vključil v štajerske razmere. Verjetno je ta Habsburžan najbolje od vseh poznal Slovence. Leta 1822 je kupil posestvo pri Pekrah, še zdaj znano kot Meranovo. Leta 1809 je dal pobudo za slovensko slovnico, ki jo je 1812 izdal Janez Šmigoc (1787–1829).

Leta 1807 je v Gradec prišel Janez Nepomuk Primic (1785–1823) študirat pravo. V Ljubljani je bil Vodnikov učenec. V glavnem deželnem mestu se je hitro uveljavil kot osrednji slavist in leta 1810 ustanovil *Societas Slovenica* ali *Slovensko tovarštvo*, na kratko imenovano kar *Slovenija*. To je razvidno iz njegovega pisma Valentinu Vodniku, kar je hkrati tudi doslej najstarejši znani zapis Slovenije v slovenskem jeziku.⁴⁴ Pri omenjanju Slovenije ne gre za nacionalno politično inovacijo, ampak za občutek rojstva stare Slovenije, ki je za časa absolutne prevlade latinskega in nemškega jezika bila zapisana samo v teh dveh jezikih, zdaj pa izrablja prosvetljenski duh, ki daje veljavo živim ljudskim jezikom. Tudi slovenski prihodnosti. Povezani so bili tudi s Kopitarjem. Njihov cilj je bil »ekscerpirati graška primerka Trubarjeve Nove zaveze in Dalmatinovo Biblijo za načrtovani slovensko-nemško-latinski slovar, se študijsko poglobljati v Kopitarjevo slovensko slovnico in sestavljati slovenske naloge, kasneje pa so program razširili še nekakšno aktualno topografijo slovenske Štajerske po neki temeljni zamisli nadvojvode Janeza.«⁴⁵

Za naše razglabljanje je bistveno dejstvo, da je bil slovar del vseslovenskega projekta. Leta 1811 je postal Primic skriptor graške licejske knjižnice. To ni bila samo posledica njegovega znanja, ampak tudi uveljavljanja. Bil je izrazito protifrancosko orientiran. Ni samo prevajal brambovskih pesmi, ampak je bil tudi aktiven, z avstrijsko oblastjo povezan prostovoljec. Takih je bilo med Slovenci kar nekaj, tudi avtor prve slovenske zgodovine Anton Krempl (1790–1844). Zanj so bili Francozi »zahodni Huni«, »kervipreljanci«.⁴⁶ »Važen element brambovstva je bila tudi večja javna afirmacija nenemških jezikov monarhije, še posebej z uvedbo domačih poveljevalnih jezikov v brambovske enote ter domoljubne in dinastij naklonjene propagande, katere trajni izraz so brambovske pesmi.«⁴⁷

44 Pismo Primica Vodniku 13. novembra 1810. Primic, *Korespondenca Janeza Nepomuka Primica*, št. 12, str. 42.

45 Šumrada, Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice, str. 54–55.

46 Krempl, *Dogodivščine štajerske zemlje*, str. 254–255.

47 Šumrada, Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice, str. 52–53. O tem gl. tudi razpravo Nine Ditmarjer v tej monografiji.

Nastanek Ilirskih provinc, razdelitev slovenskega ozemlja med dve sovražni državi, je Primica zelo prizadela. V nasprotju z Vodnikom, ki se je angažiral na francoski strani, se je on na avstrijski. Pravzaprav sta se učitelj in učenec, ki sta bila ves čas prijateljsko povezana, aktivno vključila v ambiciozno jezikovnokulturno politiko sovražnih držav. Prav neverjetno je, kako so Francozi upoštevali slovenski jezik v svojih tiskanih proglaših na Slovence.⁴⁸ Če ne bi bila oba tudi zasebno »patriotsko« različno usmerjena, bi lahko zapisali, da sta oba izkoriščala sovražno oblast za Slovincem koristne potrebe. Kvantitetno je njuno delo nepremisljivo, vendar je Primic dosegel tisto, česar Vodniku ni uspelo. Leta 1812 je postal v Gradcu prvi višješolski profesor slovenskega jezika.

Vzrok za ustanovitev katedre leta 1811 na oblastni strani ni bila neka posebna ljubezen do slovenskega jezika in kulture, ampak je šlo za strah pred pomanjkanjem slovenskega jezika večjih uradnikov, ki so dotlej prihajali s Kranjske, in pastoralne potrebe bogoslovcev kot prihodnjih duhovnikov. Čeprav se je Primičeva kariera hitro iztekla, njegov naslednik Koloman Kvas pa je bil nesrečna izbira, je bil vendar položen temelj univerzitetnemu pouku slovenskega jezika. Še več, Gradec je postal in ostal vse do leta 1850 eno osrednjih mest slovenske kulturno-politične dejavnosti. Primičevi Sloveniji so namreč sledila števila občasna podobna študentska združenja. Čeprav so bila nekatera pod močnim vplivom ilirizma, je vendar temeljna slovenska naravnost ostala. V revoluciji 1848 nastalo društvo Slovenija v Gradcu ima že vse značilnosti in lastnosti politične stranke.⁴⁹

Med Primičevimi sodelavci ali bolj prijatelji je bil tudi koroški pesnik Urban Jarnik,⁵⁰ ki ga je zaradi Ilirskih provinc in s tem razpolovljenih Slovencev mučila enaka mora. V plejadi slovenskih preporediteljev je imel verjetno najbolj izostren čut za slovensko (!) nacionalno vprašanje. V pesmih *Gromite, gromači* in *Od žolda*, napisanih leta 1809, ne obsoja samo vojne, ki uničuje mir, domove, jemlje materam in očetom sinove in nevestam zaželeno može, »ker silnik se pita s nedolžno krvjo!« in »njegovo življenje mrličé rodi«, ampak se v pesmi *Na mojo domovino boji časov*, ko bodo njegovi rojaki, ker »strgana je ta dežela« v nasprotnih vojskah, ko »sosed bo moril soseda, žlahta žlahto, brata brat«.⁵¹ Vojno je obsojal tudi Janez Nepomuk Primic v pesmi *Mars z belono*.⁵² Ljudski odnos do Napoleonovih ča-

48 Največ jih je reproduciranih v Zwitter, *Napoleonove ilirske province*. Znamenito *Drevu francoske svojbodshene* je bilo na Dunaju z uradnim dovoljenjem leta 1793 tiskano v »Slaveneskem jeziku«.

49 Granda, *Graška Slovenija* v letu 1848/1849, str. 45–84.

50 Prunč, *Urban Jarnik: pesmi in prevodi*.

51 Gspan (ur.), *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva*, 2. zvezek, str. 35–38.

52 Prav tam, str 48–49.

sov izražajo znamenite litanije Napoleonove.⁵³ Veselje nad koncem Napoleona izraža France Brenkuš v pesmi *Ilirija rešena spod Napoleona*.⁵⁴ Še zdaleč niso bili vsi Slovenci navdušeni nad njim in še manj je res, da smemo enačiti privrženca slovenskega narodnega preporoda z navdušenjem nad Napoleonom, Francozi ali Ilirskimi provincami.

Ilirsko obdobje slovenske zgodovine, ne pa Ilirske province in še manj Francozi, je iz nasprotja do njene ilirske tvorbe prinesla na dan slovenski zapis ozemlja, na katerem živijo Slovenci: Slovenijo. Je odmev prosvetljene dobe, večjega upoštevanja živih jezikov, naraščanju pomena narodov namesto ljudstev. Bolj kot sama Vodnikova pesem *Ilirija zveličana* nas o pravilnosti naših stališč prepričuje njen odmev, ki je bil zelo velik, čeprav je bila pesem objavljena šele leta 1859. Očitno je krožila v prepisih. O tem nas prepričuje tudi pesem Jurija Grabrijana *Kranjska Slovenija* iz leta 1823, ki pa jo je Bleiweis objavil šele leta 1862. Je precej obsežna, jezikovno ne najbolj izpiljena, zato pa toliko bolj povedna. V njej čutimo misli Vodnika, pa Slomškovo mašniško geslo (»Slovenja! tebi v čast živeti, spodobno hvalo tebi péti, častiti tebe vsaki čas.«⁵⁵), nekako duha te dobe. Kitice so devetvrstične in jih je skoraj 30. V njej najprej obsodi šolski sistem, ki ga celo divjakom ne bi privoščili. Vsega jih naučijo, samo ne ljubezni do Slovenije. Sramujejo se je, častijo pa tuje jezike in kulturo v njih. Slovenci želijo biti enaki drugim evropskim narodom. Zanimivo je samospraševanje, zakaj pojem Slovenija ni bolj razširjen med ljudmi. Odgovor: »Učeni jo preradi imajo, ljudem je, pravim, še ne dajo, bahajo ž njo, to dobro vem.« Očita ji, da je spala, medlela, ko so drugi slovanski narodi napredovali. Premalo je imela samozavesti: »Hudo tak mrzla in ledena, s teboj, da ni blo nič začet?« Premalo naj bi bilo vztrajnosti, treba je premišljeno in sistematično delo. »Al stanovitna ti le bodi! Srčnost – Slovenija! – naj te vodi.« Čeprav bi sposobnejši literarni interpret gotovo znal preseči okvire našega razmišljanja, se ni mogoče otresti vtisa, da se pesnik sprašuje, kako naprej v prihodnost, ko so se Slovenci spet zavedli sami sebe kot narod, ko so preživeli velika stresa: Ilirske province in razdeljenost med dve sovražni državi.

Čas po odhodu Francozov, vnovični vzpostavitvi avstrijske oblasti, vživljanje v nove upravne, ne prezirimo posledic jožefinskih sprememb škofijskih meja in

53 Žnidaršič, *Litanije Napoleonove*, str. 368–370.

54 Prav tam, str. 67–69.

55 Pesnitev *Kranjska Slovenija* Jurija Grabrijana je bila objavljena v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, 24. septembra 1862 (Grabrijan, *Kranjska Slovenija*, str. 332), Slomškovo mašniško geslo »Slovenja! tebi v čast živeti, spodobno hvalo tebi péti, častiti tebe vsaki čas« je bilo natisnjeno tudi na Slomškovih podobnicah.

cerkvene organizacije in nove politične okvire, nikakor ni bil preprost. Vojna je pustila globoke posledice. Ni bilo, zlasti na Kranjskem, precejšnjih menjav družbenih elit. Pod vplivom Trsta je velik družbeni vpliv dobil trgovsko-poslovni stan, ki je delno segal po praviloma zadolženih graščinah (Mihael Stare v Mengšu)⁵⁶ ali zanemarjenih samostanskih posestih (Franc Gale v Bistri),⁵⁷ prehajal v industrijo (Fidelis Trpinc na Fužinah)⁵⁸ ali pa se oblikoval čisti poslovni razred (družine Kalister-Gorup, Hočevar itd.).⁵⁹ Čeprav so bili advokati skromni po številu, so postajali politično in družbeno pomembni, na primer Crobathov »ljubljski salon«. Zanimariti ne gre tudi državnih uradnikov, med katerimi je na ozemlju nekdanjih Ilirskih provinc ostala birokratska uprava. Med njimi se pojavljajo tudi politično radikalnejši posamezniki (Anton von Laufenstein, Anton Laschan ...) takšnih primerov, kot je bil grof Anton Aleksander Auersperg – Anastazij Grün, je bilo v našem prostoru malo. Nekaj posebnega je bil radovljiški Gustav grof Thurn - Valsassina, ki je s pomočjo domačega učitelja Lovra Pintarja (1814–1875) vzdrževal stike s slovenskim narodnim gibanjem. Vsa ta dejstva, ki jih ne gre precenjevati, še manj pa zanemarjati, pa se ne izrazijo do popolnosti, ker manjka povezovalc in organizator, kot je bil baron Žiga Zois. Njegova smrt sodi v vrsto velikih izgub, ki se začne s smrtjo Linharta, mariborskega Narata – začetnika Svetourbanske akademije, duševnim zlomom Janeza Nepomuka Primica, smrtjo Valentina Vodnika ... Genialni Jernej Kopitar je odšel na Dunaj.

V Ljubljani se pojavita dva kulturna kroga: izrazito laični Čop-Prešernov in »cerkveni« Metelkov, kjer pa so pomembnejši njegovi učenci oziroma študenti, med katerimi so kasnejši škofje. Fran Serafin Metelko je leta 1816 postal prvi profesor slovenskega jezika na ljubljanskem liceju. Sam politično-organizacijsko ni izstopal, zato pa so toliko bolj zasloveli Vodnikovi in njegovi učenci v duhovniških vrstah. Po letu 1824 ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf (1782–1859) se kot pesnik ali pisatelj sicer osebno ni zapisal v slovensko kulturo kot njegovi sodobniki, ne gre pa ga prezreti. Financiral je Cigaletov in Pleteršnikov slovar, ki sta oba izšla po njegovi smrti. Za temeljenje slovenskega političnega slovenstva imajo velike zasluge predvsem prvi tržaško-koprski škof Matevž Ravnikar (1776–1845) s Simonom Rudmašem in Matijo Vernetom ter goriški Jožef Walland (1763–1834), ki je po Slomškovem zatrjevanju dunajskemu dvoru končno dopovedal, da se Slovencev ne da potujčiti,

56 Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 291–292.

57 Prav tam, str. 82–83.

58 Prav tam, str. 146–148.

59 Gl. tudi razpravo Mihe Preinfalka v tej monografiji.

da je njihov prosvetni napredek možen zgolj na osnovi slovenskega šolstva. Leta 1818 je postal goriški škof, 1830 pa celo nadškof in ilirski metropolit. To je glede na njegovo vlogo v slovenskem narodnem preporodu premalo upoštevano. Očitno takrat navdušenje za slovenstvo še ni bila taka ovira kot pozneje. Izjemnega sodelavca glede narodne prebuje je imel v Valentinu Staniču. Prezreti pa ne gre tudi delovanja Jurija Grabrijana v Vipavi in Matije Vertovca v Šembidu (zdaj Podnanos). Leta 1830 iz goriške nadškofije izločena dekanija Vipava ni imela v tem pogledu negativnega učinka. Mimogrede, Jurij Grabrijan je edini možni organizator uprizoritev Linhartovega *Matička* leta 1848 v Vipavi. »Cerkveni« narodnoprebudni krog ni bil tako odmeven na literarnem področju, ki na Slovenskem največ šteje, ampak na šolskem. Ravnikarjeva »tržaška zaloga slovenskih šolskih knjig« je bila pomembna za vse habsburške dežele s slovenskim prebivalstvom. Koroško je v predmarčni dobi obvladoval Urban Jarnik, ki je imel močno oporo v vse pomembnejšem Antonu Martinu Slomšku. Predmarčno dobo je na Štajerskem izjemno zaznamoval Anton Murko (1809–1871). Tako je s svojim jezikoslovnim delom že sredi prve polovice 19. stoletja upošteval tudi Prekmurce, ki je bilo vedno namenjeno vsem Slovencem, zlasti pa z obračunom lokalnih oziroma deželnih jezikovnokulturnih posebnosti oziroma sredobežnostmi. »V pravopisni in besedni zmedbi v prvi tretjini 19. stoletja (je) podprl poenotenje slovenskega knjižnega jezika.«⁶⁰

Osnovni slovenski problem je bil jezik. Ni bilo organa ali institucije, ki bi skrbel zanj. Vse je slonelo na osebni ali strokovni moči avtoritet in prijateljskih krogov. Tudi zato, ne samo visok položaj na družbeni lestvici, je v pomenu dejstva, kdo je škof. To je izjemno razvidno prav iz delovanja Matevža Ravnikarja, ki je bil tudi jezikoslovec, in Jožefa Walanda, ki je bil predvsem organizator nižjega (slovenskega) šolstva in izobraževanja duhovnikov. Pri Slomšku se je težko odločiti, ali je večji v pogledu literarnega ali organizacijsko-založniškega talenta. Prva vseslovenska organizacija je bila šele leta 1851 ustanovljena Mohorjeva družba.

Odnos med slovenščino in nemščino

V slovenskem zgodovinskem spominu obstaja prepričanje, da smo bili Slovenci s padcem pod Bavarce v 8. stoletju izpostavljeni stalnemu potujčevanju. Tega seveda ni mogoče zanikati, vendar je to predvsem posledica novih oblastnih in

60 Gl. Bruno Hartman v spremni besedi na zavihku Murkovega zbornika (*Jesenšek (ur.), Murkov zbornik*).

vladajočih struktur, ne pa neke nacionalistične politike. Tudi uvedbe fevdalizma, ki je prišel iz nemško govorečega prostora, ne gre precenjevati z germanizatoričnih stališč. Neverjetno je, da za naša gospodstva ob zahodni etnični meji ni italijanskih imen, so redka nemška ali slovenska. Drugod tega ni, imena so nemška ali slovenska.

Od okrog leta 828 smo imeli »tuje« vladarje. Komuniciranje z njimi in njegovimi je zahtevalo znanje njihovega jezika. Imamo pričevanje, da je plemstvo, ki je živelo med nami, znalo slovensko, saj drugače ni moglo biti. Znameniti pozdrav Bernarda Spanheimskega (1180–1256) Ulriku Liechtensteinskemu leta 1227: »Buge waz primi, gralva Venus!« je več kot zgovoren.⁶¹ Z nastankom dežel, kjer so bili Slovenci manjšina, se je problem zaostril. Slovenski jezik je bil »uradni« jezik podložnikov, bolj kot nacionalno oznako je dobil socialno. Tudi zato, prvenstveno pa zaradi šolskega izobraževanja in odsotnosti slovenske terminologije, so tako veliki Slovenci, kot je bil Prešeren, zasebno govorili, še bolj pa pisali, nemško. Bilo je hitreje, predvsem pa jasneje. Prevlada nemščine je posledica upravnega in šolskega in nič manj tudi socialnega sistema. Dokaz javne rabe slovenskega jezika ni privolitev v germanizacijo. Slovenska peticija iz leta 1848 ni slovensko-nemška iz nekih hlapčevskih stališč, ampak priznavanja dejstva, da so številni izobraženci zaradi preciznosti raje brali nemško kot slovensko besedilo.

»Vodilni koroški slovničar« Ožbalt Gutschmann (1725–1790) je redovnim predstojnikom leta 1761 pisal, da »slovensko govori le najnižja plast prebivalstva«. V uvodu v svojo slovnico pa je slovenščino označil kot »nesrečno vejo slovanskega jezikovnega debla«, ker jo v družbenem življenju uporablja skoraj samo preprosto prebivalstvo.⁶² Morali so jo uporabljati tudi v cerkvi, ker tu je bilo največ onih, ki so znali samo slovensko. O tem toži veliko pesnikov in pisateljev, tudi Grabrijanova pesem, najbolj odmevni in povedni pa so znameniti Prešernovi verzi:

*Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande
Die Herrinnen und Herren, die befehlen,
Slowenisch die, so von dem Dienerstande.*⁶³

61 Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 13, 28 (op. 14).

62 Domej, *Jezikovna meja na Koroškem*, str. 341–362, zlasti str. 346.

63 Verz iz Prešernovega nemškega soneta, imenovanega *Warum sie, wert, ... (Zakaj nje, vredne ...)* iz leta 1834, se v prevodu Otona Župančiča glasi: »Po nemško govori pri nas večina / gospá, gospodov, vajenih veleti, / in po slovensko služna njim družina.« (Prešeren, *Prešernove nemške poezije*, str. 7, 24, (prevod), 25).

Večji problem kot plemstvo je bilo dejansko meščanstvo. Zaradi načina njegovega oblikovanja, mislimo na »mednarodno« kroženje obrtnikov, iskanje poslovnih možnosti trgovcev in zaposlovanja uradništva ne glede na narodnost, je tako stanje logično. Vendar so bili taki ljudje v naših mestih v manjšini. Velik del meščanstva je hotel z rabo nemščine kar najhitreje prikriti, da čevlji še dišijo po hlevskem gnoju. Pri raziskovanju zgodovine dolenjskih mest in trgov se je pogosto mogoče srečati z dejstvom, da so se poslovno uspešni Kočevarji, ki so trumoma drli v naša mesta, takoj poslovenili. Najhujši nemškutarji so bili slovenski domačini in po navadi v svoji nemščini tudi najbolj nebojgli.

Iskanje slovenske rešitve v ilirskem narodu in jeziku kot nekem skupnem južnoslovanskem jeziku in poimenovanje avstrijskih in ogrskih južnih Slovanov kot Ilirov ne pomeni odpovedovanja pripadnosti lastnemu narodu – Stanko Vraz je ostal Slovenec – niti ne zgolj ustvarjanje večjega knjižnega trga, ampak tudi iskanje izboljšave socialnega položaja jezika. Raba hrvaščine kot osnove ilirščine je bila namreč v hrvaški družbi povsem drugačna. Madžarščina je tam postala uradni jezik šele leta 1843. Poprej je bila to latinščina. Za štajerske Slovence tolikšno privlačnost kajkavščine, ki so jo mnogi spoznavali kot dijaki varaždinske gimnazije in je imela na Slovence velik vpliv, je treba razumeti tudi v smislu prepričanja Jerneja Kopitarja, da je to slovenski dialekt. Vsekakor so v okviru pripadnosti ilirizmu kot ožje južnoslovanske oblike panslavizma precejšnje razlike tako med deželami kot posamezniki. So pravzaprav del pravopisne in slovnične, za nekatere tudi identitetne zmede prve polovice 19. stoletja, v katero so se posamezniki na različne načine zalezli, kot se iz nje tudi reševali oziroma jo hoteli po individualni poti nadgraditi. Nekateri kot čas poraza ilirizma ali bolje dokončne odklonitve postavljajo znamenito Prešernovo pismo Vrazu iz leta 1840, ko je ilirščini dokončno zaprl vrata in mu sporočil, da je za slovenske dežele slovenski jezik edina možnost kulturnega razvoja.⁶⁴ Enakega prepričanja sta bila Janez Bleiweis in Anton Martin Slomšek, Janez Strah pa je kar naravnost govoril: »Krobothen wollen wir nicht werden!«⁶⁵

64 Kos, Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik, str. 25.

65 Iz pisma Janeza Straha Jožefu Muršcu z dne, 20. junija 1848 (Granda, Graška Slovenija, str. 53, op. 57).

Slovenščina kot glavno vodilo politike

Ne glede na vse dosežke pa sta položaj in vloga slovenskega jezika ostala temelj slovenske nacionalne politike. Literarni almanahi, kot je *Kranjska čbelica* Mihe Kastelica (1796–1868),⁶⁶ zamisli o časopisih in podobno, ne nazadnje tudi Slomškovo prizadevanje za ustanovitev založbe za izdajo poceni knjig, govorijo o počasnem, vendar nezadržnem napredku širjenja in utrjevanja narodne zavesti. Njegov veliki dosežek pomeni začetek izdajanja *Novic* leta 1843, ki so bile glasilo Kranjske kmetijske družbe in ne Janeza Bleiweisa, kot morda večina misli.

Nedvomno je tudi kot sad energije teh prizadevanj in politično nacionalno videti ozadje verjetno ustnega dovoljenja, »zlorabe« obiska cesarja, da se oznaka Slovenija pojavi v tisku leta 1844. Omembe Jurija Ivanoviča Venelina (1802–1839) zaradi nejasnega datuma prve izdaje njegove knjige ni mogoče šteti za starejšo.⁶⁷ Izbruh veselja nad prvo slovensko omembo Slovenije je najbolje dokumentiran v Vertovčevi (1784–1851) *Vinoreji* (1844), kjer jo je v uvodu omenil več kot sedemnajstkrat. »O dragi sinovi Slovenje! Goreči za slavo svoje matere, ne pustite nikar, de bi tak zbujen duh zopet zadremal ali ugasnil, marveč spobadajte, oživljajte ga združeni v duhu in ljubezni, da postane veliki zubelj ali plamen k ogrejenju vsih njenih otrok, de bo ona od veselja nad njimi svojo glavo med sestrami in sosednjami ponosno dvignila«. ⁶⁸ Matija Vertovec je imel političnega somišljenika tudi v vipavskem dekanu Grabrijanu, ki ga moramo povezati z uprizoritvijo Linhartovega *Matička* neposredno za krstno izvedbo v Novem mestu 6. januarja 1848. Glede na njegovo protifevdalno ost so to vsekakor podatki, ki opozarjajo na bližino revolucije. V Ajdovščini je služboval Josip Kozler (1822–1917), Petrov brat, ki je bil tudi vnet za slovensko stvar. Tudi v Gorici je bilo nekaj narodnjakov, zlasti med bogoslovci združenega primorskega semenišča. Slovence ob zahodni etnični meji je v letih 1848–1849 zelo zaznamovalo avstrijsko-italijansko vojskovanje v italijanskem prostoru.

Najbolj pa je politično slovenstvo v predmarčni dobi cvetelo na Štajerskem in Koroškem. Tu je bil do smrti 1844 nekakšen patriarh Koroških in vseh drugih Slovencev Urban Jarnik. Na binškoštni ponedeljek leta 1838, ko je praznoval tudi osebni duhovniški jubilej, je imel v svoji župni cerkvi v »Blatogradu« oziroma

66 Gl. Grafenauer, Kastelic, Miha. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi267604/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

67 Venelin, *Drevnie i nynešnie Slovene*; isti, *Starodavni in današnji Slovenci*.

68 Prav tam, str. 3.

Moosburgu/Možberku Slomšek znamenit govor *Dolžnost svoj jezik spoštovati*,⁶⁹ katerega odlomki so bili do leta 1945 obvezno čtivo v slovenističnih učbenikih. V njem je povzel bistvo takratnega in kasnejšega odnosa do materinščine. V govoru je Slomšek teološko utemeljil človeško govorico kot »naj in največji dar božje milosti«. Tudi slovenski jezik je bil na binkošti posvečen. Zato so njegovi govorniki Bogu dolžni zahvalo in spoštovanje. Vse jezike je treba spoštovati, Slovincem pa mora »naš materni jezik najljubši biti«. V njem sta Ciril in Metod razširila tudi krščansko vero med Slovenci. Je znak širše razgledanosti Slovencev. »Kdor svoj materni jezik zavrže ter ga pozabi in zapusti, je zmedenemu pijancu podoben, ki zlato v prah potepta...« Slovenci, ki svojih otrok ne naučijo slovenskega jezika, so slabi gospodarji. »Materni jezik je najdražja dota, ki smo jo od svojih starih zadobili... talent, katerega je nam gospod nebes ino zemlje izročil [...]. Kdor [ga] pozabi, malopridno svoj talent zakoplje, Bog bo enbart terjal ino vsi zaničuvavci svojega poštenega jezika bojo v vunanjo temo potisnjeni.« Odpoved jeziku in s tem narodnosti je izenačil s smrtnim grehom in večnim pogubljenjem. Nadaljnja desetletja je veljalo kot neki aksiom prepričanje, da kdor vero izgubi, postane kmalu narodni odpadnik in obratno.

Slomšek je obvladoval celovško slovensko sredino tako kot bogoslovec v zgodnjih dvajsetih letih, ko je svoje stanovske tovariše prepričeval, da je slovenski ideal ena hiša in en govor, in tudi kot semeniščni spiritual v letih 1829–1838. Bil je vzgojitelj, Jarnik pa vzornik mlademu Matiji Majarju (1809–1892), ki je 1843 postal stolni kaplan v Celovcu. Tudi njega je vnelo Japljevo Sveto pismo. Iz slovenskega navdušenja je šel raziskovat celo položaj Beneških Slovencev. Načrtno in razmeroma sistematično se je pripravljaval na narodnoprebudno delo. Navdušil je še številne stanovske tovariše, med katerimi se je najbolj uveljavil Andrej Einspieler (1813–1888), ki je bil v nasprotju z Ziljani Jarnika in Majarja po rodu Rožan. Slovensko narodno gibanje na Koroškem ni zajelo nekaterih slovenskih pripadnikov laičnih poklicev, zlasti pravnikov in sodnikov tamkajšnjega naddeželnega kriminalnega sodišča, med katerimi je bilo kar nekaj Slovencev, tudi Čopov sorodnik.⁷⁰

Štajerska je s prvo katedro za slovenski jezik dobila določeno prednost pred drugimi deželami s slovenskim prebivalstvom, čeprav Koloman Kvas ni bil dorasel naslednik Janeza Nepomuka Primica. Politični dedič je postalo graško semenišče, ki so ga obiskovali občasno tudi nekateri koroški kandidati za duhovnike, na

69 Gl. Slomšek, Tri pridige o jeziku. eZISS. <http://nl.ijs.si/e-zrc/slomsek/html/slomsek-sl3.html> (6. 4. 2021).

70 Gl. tudi razpravi Marije Klobčar in Teodorja Domeja v tej monografiji.

primer Matija Majar. Vso predmarčno dobo so nastajala in propadala študentska društva, podobna *Societas Slovenica*. Poleg izobraževanja v slovenskem jeziku, zlasti njegovem javnem govorjenju, je bilo njihovo glavno delo širjenje slovenskih in slovanskih tiskov. V duhu političnega ilirstva⁷¹ so bila zelo povezana z Zagrebom, zlasti s pomočjo Stanka Vraza, ki pa ga v tem pogledu ni nihče presegel.

Delovanje graških študentov se je okrepilo po letu 1827, ko je bila znova vzpostavljena univerza, študentsko slovensko gibanje pa leta 1839, ko je prišel Jožef Muršec (1807–1895) za domačega učitelja k vitezcu Friedauu oziroma po letu 1845, ko je postal učitelj verouka na tamkajšnji realki. Mimogrede, imamo kar nekaj pričevanj, kako so slovenski učitelji verouka, ki je praviloma potekal za Slovence v slovenskem jeziku, tega izrabljali za narodno prebujanje. Tak primer je Jurij Matjašič v mariborski gimnaziji.⁷² Samostojnost v poklicu je namreč omogočila Muršču, ki je bil tudi jezikoslovec in slovničar, da je okrepil svoj položaj in postal »slovenski konzul« v Gradcu.⁷³ Njegovo stanovanje je bilo vsem dostopno. Ne samo, da je povezoval tamkajšnje študente, ampak je vzpostavil nekakšno slovenistično mrežo skoraj po vsem slovenskem štajerskem ozemlju.⁷⁴ S tem je na slovenskem Štajerskem nastala nekakšna neformalna politična struktura, ki je bila odločilna v revolucionarnem letu 1848–1849. V njej so po zastopanosti prevladovali semeniščniki in duhovniki, povezani pa je hotela tudi laične poklice, kot so učitelji in zdravniki, na primer dr. Štefana Kočvarja (1808–1883), neformalnega vodjo Slovencev v celjskem okrožju, in celo grajske oskrbnike, kot je bil Andrej Dominkuš (1797–1851), pripadnike v slovenskem zgodovinospisju prezrtega gospodarskega in političnega potenciala.

Slovenska Štajerska je bila tedaj razdeljena med Lavantinsko (Šent Andraž v Labotski dolini) in Sekovsko škofijo (Gradec). Zadnja je skoraj v vseh ozirih presegala prvo. Stanje v Lavantinski škofiji se je začelo popravljati, ko je v njej vse odločilnejšo besedo dobival Anton Martin Slomšek (1800–1862), ki je leta 1846 postal tudi njen škof in s tem avtomatično postal vodilni slovenski Štajerec. Poleg vsem znanih kulturnih prizadevanj se je zelo trudil za ustanovitev samostojne skupne škofije za štajerske Slovence, na kar so mislili že v visokem srednjem veku. Ta ideja je bila tudi sestavni del štajerskih slovenskih in tudi posebno Slomškovich

71 Petrè, *Poizkus ilirizma pri Slovencih*.

72 Glazer, Matjašič, Jurij. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi353396/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

73 Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 343.

74 Najboljši vir za to je korespondenca dr. Josipa Muršca, ki jo je uredil Fran Ilešič, gl. *Zbornik Slovenske matice* za 1904 in 1905.

prizadevanj. Cerkvena dvojnost štajerskih Slovencev je bila vidna skoraj na vsakem koraku. Predvsem se je v sekovskem delu veliko bolj uveljavilo terezijansko šolstvo, ki je dobilo leta 1805 novo pravno podlago.⁷⁵ Večja izobrazba tukajšnjega podeželja se je nedvoumno izrazila tudi v nacionalnem gibanju leta 1848, ki je odstopalo od slovenskega povprečja. Nekatere kmečke družine so izobraževanju namenjale veliko pozornost. Starši Antona Murka, gorniki v občini Črmljenšak, so dali v šole kar tri sinove.⁷⁶ Pismenost, še posebno ženska, je bila nad slovenskim povprečjem. Žalitve ali bolje zapostavljanje slovenskega jezika je bilo prav tu zelo pogosto. Proti temu je seveda rasel tudi slovenski odpor. Zanj se je izrabljala vsaka prilika. Med najbolj znanimi je nova maša Davorina Trstenjaka (1817–1890) leta 1844, ki se je spremenila v tako nacionalno politično manifestacijo, da so o njej poročali tako bavarski kot praški časopisi.⁷⁷

Anton Kreml (1790–1844), »farmeršter pri Mali Nedelji«, avtor prve slovenske zgodovine *Dogodivščine Štajerske zemlje*, ki je izšla leta 1845, nam daje dober vpogled v takratno razpoloženje ali bolje razmerja, ki imajo za današnje pojme rasistične prvine: »... so Nemci kam menje za vojšake, kak Slovenci, zakaj Nemci so vu večih krajih nedopadlive zrasti, krofasti ino hripasti, razplošeni ino debeli, počasni ino nerazumni [...]. Kaj je med nemškimi Štajerci lepšega života ludi, so zvekšinom potomci od ponemčenih Slovincov, [...]«⁷⁸ Če dogodkom in osebnim stikom zelo sledimo, pa smo precej šibki na področjih rasti in oblik politične zavesti. Tega nam niti objavljena korespondenca ne razkriva. Vprašanje je, ali bo kaj drugače, ko bo luč sveta zagledala Jarnikova. Tam naj bi po nekih namigih obstajal zapis, da je slovenska zastava obstajala že leta 1844. Zato si moramo pomagati z literarnimi deli, ni naključje, da so nekatera izšla šele po koncu Bachovega absolutizma, in seveda z dejavnostjo v letu 1848. V tem pogledu sodi med ključna besedila znameniti Murščev članek, »prvo pomembno slovensko žurnalistično delo« *Theilweise Beleuchtung der drückenden Sprach- und damit verknüpften Lebensverhältnisse der Slovenen in Steiermark, Krain, Kärnten, Istrien, im Triester und Görzgebiete*.⁷⁹ Članek ni preveden in je v slovenskem jeziku dosegljiv v obširnejšem povzetku.⁸⁰

75 Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 337.

76 Glazer, Murko, Anton. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi380348/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

77 Na to dejstvo je večkrat opozarjal pokojni dr. Bruno Hartman na različnih znanstvenih simpozijih. O tem pripravlja posebno razpravo ddr. Igor Grdina, ki se mu iskreno zahvaljujem za seznanitev z osnovnimi dejstvi.

78 Kreml, *Dogodivščine štajerske zemlje*, str. 233.

79 *Gratzer Zeitung*, 17., 18., 22. in 26. 4. 1848.

80 Granda, *Graška Slovenija v letu 1848/1849*, str. 54–56.

Med slovenskimi kulturnopolitičnimi centri, najbolj pomanjkljivo sta raziskana tržaški in istrski, zlasti ko je bil Pazin sedež okrožja in okraja, se moramo dotakniti še dunajskega. Zelo je pomemben za slovensko narodno-politično prebujo, čeprav ta vidik še ni raziskan na zadovoljivi ravni. Tam je bila oznaka naše materinščine kot slovenske namesto kranjske običajnejša.⁸¹ V njem so bili poleg slovenskih študentov⁸² in poslovnežev, katerih nižji sloj so bili kostajnarji. Tudi številni državni uradniki, umetniki, pa tudi advokati. Slovence je najti tudi v najvišjih plemiških krogih kot domače učitelje in vzgojitelje. Med njimi je bil tudi Jožef Skedel (1811–1868).⁸³ Za naše razglabljanje nam najbolj primanjkuje podrobna študija ali vsaj analitična biografija o Matiji Dolencu (1810–1876). Bil je osrednji oblikovalec temeljnih slovenskih političnih sporočil, tudi podpisne pole za Združeno Slovenijo.

»Ko sem prišel 1844 na Dunaj, bilo je še jako malo narodnega duha med ondotnimi Slovani,« je pisal neki Slovenec.⁸⁴ Druženje z drugimi Slovani, na Dunaju so opozarjali nase s Slovanskimi plesi (prvi je bil 1844 in je Slovence v odboru prireditve zastopal Peter Kozler) je vsrkalo in spodbudilo tudi naše rojake, ki so prišli tja študirat. Leta 1844 je na Dunaju umrl najvidnejši dunajski Slovenec Jernej Kopitar. Tega leta se je zaposlil v dvorni knjižnici Fran Miklošič (1813–1891), ki je bil zelo tesno povezan z graškimi Slovenci in dr. Jožefom Muršcem osebno, kar je bilo zelo pomembno za dogajanje v letu 1848 (in pozneje). Leta 1847 je postal profesor pedagogike in verouka univerzitetni pridigar na Dunaju Anton Füster (1808–1881),⁸⁵ ki je bil leta 1848 eden vodij dunajske revolucije. Čeprav se je zavedal, da je Slovenec, preskoka med slovenske »nacionaliste« ni zmoget. Ni bil edini. Podoben mu je bil na primer graški pravnik Sevnčan dr. Alojzij Smrekar. Hočemo poudariti, da ni obstajal avtomatizem biti rojen kot Slovenec, ostati Slovenec, še manj, biti izobražen Slovenec, se zavedati svojega porekla in postati politično zaveden Slovenec. To je najbolj občutil Matija Majar, ki so ga pri škofu tožili in izgnali iz Celovca pravniki Slovenci. Bil je prvi Slovenec, ki je bil politično preganjan in izgnan iz kraja bivanja zaradi slovenstva.⁸⁶ Prav na njegovem primeru najbolj kričeče vidimo, da so duhovniki, ki so narodnoprebudno delovali, bili v konfliktu tako z državno oblastjo kot svojimi ordinariji, kar je praviloma pri

81 Gl. razpravo Anje Dular v tej monografiji.

82 Cindrič, *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1804–1848*.

83 Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 46–47.

84 Citirano po: Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 40.

85 Gl. Dr. Anton Fister v revoluciji 1848: vloga in pogledi.

86 Domej, *Über die Schule zur nationalen Emanzipation*, str. 67–92.

zgodovinarjih prezrto. V sekovski škofiji slovenski duhovniki niso imeli večjih težav. Slovincem prijazen škof Johann Sebastian Zängerle je prve tedne revolucije umrl, nemško nacionalni stolni kapitelj pa takšne moči ni imel.

Slovinci na leto 1848 niso bili nepripravljeni, vsekakor pa premalo.⁸⁷ Pri presoji poteka nastanka in oblikovanja političnega slovenstva je treba upoštevati vso trpkost upravnopolitične razdelitve na dežele in dejstva, da ni bilo nekega enotnega vseslovenskega organa. Fevdalni družbeni sistem delitev zaradi oblikovanja dežel, za kar ima največ zaslug plemstvo, za Slovence ni bil samo socialni, ampak tudi nacionalni problem. Vse je slonelo na avtoriteti posameznikov in njihovih krogov. Delež slovenstva v posameznih deželah je bil za naše vprašanje zelo pomemben. Zato so nekatere stvari bile najbolj jasne Korošcem, potem Štajercem, Goričanom in nazadnje Kranjcem. Trst in Istro bo treba v tem pogledu še raziskati.

Precej prezrto in zgolj nakazano je tako imenovano uradniško vprašanje. Na ozemlju nekdanjih Ilirskih provinc v lokalni upravi niso ponovno vzpostavljali dominikalnih gospoств, ampak je vedno večji pomen dobivalo uradništvo, ki je bilo odvisno od nadrejene državne uprave neposredno, na delu Koroške in Štajerske pa prek zemljiških gospodov, pri katerih je bil sedež okrajnih komisariatov. Zato se ti uradniki niso toliko zblížali s podložniki. V teh predelih »Mihael Ambrož« ni mogel nastati. Tako kot nacionalno vprašanje problemsko ni bilo enovito, velja enako za socialno v smislu obstoja in trdote fevdalnega družbenega reda. Ta je bil različen med deželami in znotraj njih. Na Goriškem patrimonialno gospoство nikoli ni imelo take moči kot drugod. Mimogrede, tu je avstrijska armada verjetno že aprila 1848 suspendirala fevdalni družbeni red, ker si nemirnega zaledja zaradi vojskovanja v severni Italiji ni mogla privoščiti.⁸⁸ Kljub odmevnosti dogodkov na Igu ti niso primerljivi z onimi na Rihemberku (Braniku), kjer so grajskega oskrbnika ubili. Najtrši je bil fevdalizem na Dolenjskem. Vsekakor je bila uskladitev zahtev nacionalnega in socialnega vprašanja eno ključnih vprašanj vse predmarčne dobe. Leto 1848 je javno predstavilo temeljne nacionalne politične zahteve Slovencev. Prav dejstvo, da so sočasno in brez povezav nastale tako rekoč enake programske zahteve na Koroškem, Štajerskem, Goriškem, Kranjskem ... kaže na globino in starost oziroma nacionalno politično zorenje vseh Slovencev.

87 Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje, str. 342.

88 Kljub iskanju mi dokumenta ni uspelo najti. Verjetno je v kakšnem vojaškem arhivu.

Sklep

Slovensko nacionalno vprašanje nima klasične evropske vsebine, ker sloni na naravnem pravu. Oblikovalo se ni v nacionalni državi, ampak mnogonacionalni skupnosti, ki je bila zadnja dinastična tvorba v Evropi. Določata ga položaj in raba jezika ter skrb za ohranjanje ozemlja njegovih govorcev. Zato njegovo težišče ni v politični zgodovini, ampak v prizadevanjih za evropsko primerljiv kulturni razvoj na podlagi materinščine in v njeni polnopravni rabi v vsakokratni državni skupnosti. Problem oblikovanja lastne nacionalne države se pojavi šele po 1. svetovni vojni. Pogoj obstoja, uspeha in napredka je demokracija v času in prostoru. Zunaj enakopravnega obravnavanja obeh ga ni mogoče ne razlagati, ne razumeti, še manj vpeti v kakšne globalizacijske splošnoveljavne takšne ali drugačne sheme.

Problem slovenske zgodovine v smislu oblikovanja političnega naroda niti ni v drugi polovici 18. ali v 19. in 20. stoletju, ampak v srednjem in zgodnjem novem veku. Medtem ko so se številni narodi »potujčili«, kot na primer Slovencem sosednji Langobardi, ki so imeli državo in kralja, vendar so naposled sprejeli romansko kulturo, so Slovenci stali in obstali, čeprav niso nikoli oblikovali kraljevine, niso imeli enotne države, ne skupnega cerkvenega organa, ne takšnih višjih družbenih plasti, ki bi politično skrbele za »narod«. Verjetno je sreča v tem, da niso živeli v narodni državi, ampak dinastični tvorbi, državi, ki je slonela na pokornosti in služenju vladarju.

Obravnave zgodovine Slovencev v zadnjih desetletjih izhajajo iz nekaterih novih pristopov. Njihov poudarek ni na odkrivanju dejstev, ampak bolj na vključevanju prevladujočih »znanstvenih« teorij. Pri obračunih s starejšimi avtorji ne izhajajo iz odkrivanja novih dejstev in »spodmikanja« starih resnic, ampak iz terminoloških in teoretičnih solističnih bravur, katerih cilj je ustrezati ali bolje podrejanje tujim vzorom. Če se dejstva iz slovenske zgodovine s tem ne ujemajo, se jih zamolči, avtorje, ki pri njih vztrajajo, pa smeši in izloča iz znanstvene srenje. Močno prisotna je tudi ideološka ujetost in nestrpnost »modernistov«.

Slovenski narodni program so oblikovali nadpovprečno izobraženi in v znanosti še številni nepreseženi ljudje. Naj omenim samo velika jezikoslovca Jerneja Kopitarja in Frana Miklošiča. Velik je tudi delež literatov. Ne mislimo samo Prešerna, ampak tudi Urbana Jarnika, čigar prevedene pesmi je uglasbil celo Franz Schubert. Še zdaj so v pravnih znanostih upoštevani možje, kot so Jožef Krajnc in drugi. Pogoj za njihovo obravnavo zahteva veliko znanja, še bolj pa spoštovanja in ponižnosti, zlasti pa odsotnost takih ocen, da je Slovenija izmišljotina Bleiweisa in Koseskega, skrb za slovenski jezik pa »neuravnovešenega«, »sebičnega« in »egocentričnega« Kopitarja ter »alkoholnega odvisnika« Prešerna.

Slovensko narodno vprašanje zahteva vedno nove pretrese. Do »dneva žetve« bi rekel Prešeren. Vsak čas odpira novo problematiko, pri Slovencih gotovo poosamosvojitveni. Odpirajo se številne nove tehnološke možnosti in teoretični pristopi. Žal te pri nas zamenjujejo z ideološko-političnimi in celo nihilističnimi. Ne glede na vse pa je napredek odvisen od dela z viri.

Viri in literatura

Časopisi

Gratzer Zeitung, 1848.

Kmetijske in rokodelske novice: na svitlobo dane od c. k. Krajske kmetijske družbe, 1862, 1848 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-099RLLLo>).

Križ na gori, 1927 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-R5WYBLNH>).

Ljubljanski zvon, 1884 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-OD47VJ7T>).

Zbornik Slovenske matice, 1904, 1905.

Literatura in objavljeni viri

Ahačič, Kozma: Vsem Slovencem za vse čase: Slovenščina kot knjižni jezik v 16. in 17. stoletju. *Družina*, 68, 24. maj 2019, št. 21, str. 23.

Apih, Josip: *Slovenci in 1848. leto*. V Ljubljani: Matica slovenska, 1888 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-1R2UKD7I>).

Britovšek, Marjan (ur.): *Dr. Anton Fister v revoluciji 1848: vloga in pogledi*. Maribor: Obzorja, 1980.

Cindrič, Alojz: *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1804–1848*. Ljubljana: Univerza, 2009.

Domej, Teodor: Jezikovna meja na Koroškem ob koncu osemnajstega stoletja. *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 363–374.

Domej, Teodor: Über die Schule zur nationalen Emanzipation: »Wir Slowenen möchten ... nicht gerne nachstehen.« Matija Majar-Ziljski, 1843. *Matija Majar-Ziljski* (ur. Andreas Moritsch in Vincenc Rajšp). Klagenfurt [etc.]: Hermagoras, 1995, str. 67–92.

Grabrijan, Juri: *Krajska Slovenija. Kmetijske in rokodelske Novice*, 20, 24. september 1862, št. 39, str. 332.

Granda, Stane: Graška Slovenija v letu 1848/1849. *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, št. 1/2, str. 45–84.

Grdina, Igor: »Nacionalizacija« Slovencev in njen evropski kontekst. *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja, 1999, str. 223–244.

Grdina, Igor: Hrenov odnos do protestantov. *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja, 1999, str. 201–222.

Gspan, Alfonz (ur.): *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja*, 2. zvezek. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.

- Hartman; Bruno: Spremna beseda na zavihku Murkovega zbornika. *Murkov zbornik: referati s Simpozija Anton Murko in njegov čas* (ur. Marko Jesenšek), Zora 9. Maribor: Slavistično društvo, 1999.
- Hicinger, Peter: Slovenije zmaga. *Novice*, 6, 2. 7. 1848, št. 31.
- Höfler, Janez: *Trubarjevi »Lubi Slovenci« ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourg: o pojmu Slovenije v srednjem veku*. Ljubljana: avtor, 2009.
- Ivanc, Blaž: Naravnopravna razsežnost politične filozofije Lea Straussa (1899–1973). Leo Strauss: *Naravno pravo in zgodovina*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, Študentska založba, 1999, str. 329–367.
- Jarnik, Urban: *Andeutungen über Kärntens Germanisierung = Pripombe o germanizaciji Koroške*. Klagenfurt = Celovec: Drava: Slovenski znanstveni inštitut, cop. 1984.
- Jesenšek, Marko (ur.): *Murkov zbornik: referati s Simpozija Anton Murko in njegov čas*. Maribor: Slavistično društvo, 1999.
- Kos, Janko: Valentin Vodnik kot nacionalnopolitični pesnik slovenskega razsvetljenstva. *Slavistična revija*, 36, 1988, št. 1, str. 13–32.
- Kos, Milko: *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev: izbrane razprave* (ur. Bogo Grafenauer). Ljubljana: Slovenska matica, 1985, str. 217.
- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev: od naselitve do 15. stoletja*. V Ljubljani: Slovenska matica, 1955.
- Kosi, Miha: Začetki mesta Slovenj Gradec: prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku. *Kronika: Iz zgodovine Koroške* (ur. Miha Preinfalk), 56, 2008, 2, str. 131–164.
- Kovačič, Fran: *Slovenska Štajerska in Prekmurje: zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1926.
- Krempl, Anton: *Dogodivščine štajerske zemlje: s posebnim pogledom na Slovence*. München: R. Trofenik, 1974.
- Makarova, Irina: Izmail Sreznjevski in slovenščina. *Jezikoslovni zapiski*, 20, 2014, št. 2, str. 53–66.
- Petrè, Fran: *Poizkus ilirizma pri Slovencih: (1835–1849)*. V Ljubljani: Slovenska matica, 1939.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*, Thesaurus memoriae. Dissertationes 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Prešeren, France: *Prešernove nemške poezije: s prevodi Otona Župančiča* (ur. Janko Glazer), Dela / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede = Opera / Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Primic, Janez Nepomuk: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca: 1808–1813* (ur. Francè Kidrič). Ljubljana: Znanstveno društvo, 1934.
- Prunč, Erich: *Urban Jarnik: pesmi in prevodi*. Celovec: Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, 2002.
- Rajšp, Vinko: Karte ob novi razmejivni škofij na področju Notranje Avstrije v času cesarja Jožefa II. *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 341–361.

- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Šumrada, Janez: Državnopravni status Ilirskih provinc s kratkim pregledom upravne ureditve. *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 375–390.
- Šumrada, Janez: Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice za slovenski jezik na liceju v Gradcu 1811. *Slavistična revija*, 50, 2002, št. 1, str. 58–59.
- Trubar, Primož: *Catechismus: v slouenskim iesiku sano kratko sastopno islago. inu ene molytue tar nauuki boshy. vseti is zhstiga suetiga pisma*. [Tübingen: Ulrich Morhart], 1555 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-YWVRRXGL>).
- Trubar, Primož: *Pisma [Elektronski vir]*. Zbrana dela 10 (ur. Edvard Vrečko in Fanika Krajnc-Vrečko). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2015 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-SGRWMD4>).
- Veliki splošni leksikon: v osmih knjigah* (ur. Marija Javornik). Ljubljana: DZS, 1997–1998.
- Venelin, Jurij Ivanovič: *Drevnie i nyneshnie Slovene = Starodavni in današnji Slovenci*. Moskva: »Dr. France Prešern«, 2004.
- Vidmar, Luka: Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom. *Kronika*, 61, 2013, 2, str. 189–216.
- Vilfan, Sergij: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996 (splet: <https://sistory.si/11686/35191>).
- Vodnik, Valentin: *Pésme Valentina Vodnika*. V' Ljubljani: J. Blaznik, 1840 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-R4H7OL5J>).
- Vodušek, Božo: Etika in politična miselnost Slovencev. *Križ na gori*, 3, 1927, 6/7, str. 103–109.
- Zwitter, Fran: *Napoleonove ilirske province 1809–1814*. Ljubljana: Narodni muzej, 1964.
- Žnidaršič, Jakob: Litanije Napoleonove. *Ljubljanski zvon*, 4, 1884, št. 6., str. 368–370.

Spletni viri

- Cvetko, Dragotin: Wolf, Hugo (1860–1903). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi845459/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Glazer, Janko: Matjašič, Jurij (1808–1892). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi353396/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Glazer, Janko: Murko, Anton (1809–1871). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi380348/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Grafenauer, Ivan in Alfonz Gspan: Slomšek, Anton Martin (1800–1862). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi584693/#slovenski-biografski-leksikon> (1. 7. 2021).
- Grafenauer, Ivan: Kastelic, Miha (1796–1868). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi267604/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Grdina, Igor: Od kdaj smo Slovenci?: Dolgotrajna pravda med znanstveniki in politikanti, *Družina*. <https://tisk.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/od-kdaj-smo-slovensci?Open> (20. 1. 2021).
- Jevnikar, Martin: Lavrin, Andrej Jožef. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi921430/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

- Kacin, Anton: Cobenzl. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi159952/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Koblar, France: Linhart, Anton Tomaž (1756–1795). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi330432/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Mesesnel, France: Cobenzl. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi159952/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).
- Slomšek, Anton Martin: Tri pridige o jeziku. *eZISS – Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva*. <http://nl.ijs.si/e-zrc/slomsek/html/slomsek-sl3.html> (6. 4. 2021).
- Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon> (6. 4. 2021).

THE BIRTH OF POLITICAL SLOVENIANISM BASED ON LANGUAGE AND TERRITORY

Alongside the indigenous inhabitants predominantly comprised of Romanized Celts, remnants of the Roman population, and Romanized fragments of the Germanic tribes that invaded the Apennines through what is now Slovenia, the Slovenian people were also shaped by neighboring Friulians and Bavarians. After the Avars, they were later also joined by the Hungarians. The Hungarians not only severed the territorial connection between the Slovenians and the later Slavonians and Slovaks—whose names suggest a close ethnic relation—but also placed under the Crown of Saint Stephen a major portion of the Slovenian territory later known as the Slovenian March (or Prekmurje), whose residents permanently retained the self-designation *Slovinci* ‘Slovenians’. The creation of the Freising Manuscripts in the decades leading to AD 1000 is considered the *terminus ante quem* for the ultimate formation of an independent Slovenian people.

Its formation did not follow the traditional European trajectory because it was based on natural law. It did not form within a nation state, but within a multiethnic community that represented the last dynastic composite monarchy in nineteenth-century Europe. It was determined by the status and use of language and the care invested in preserving the territory of its speakers. Therefore, its center of gravity was not in political history, but in efforts toward comparable cultural development at the European level based on the native language and its fully-fledged use in each state community. The issue of shaping a Slovenian nation state only arose after the First World War. The precondition for its existence, success, and progress is democracy in time and place. Outside an equal treatment of both, it is impossible to explain and understand it, let alone contextualize it within any generally applicable globalization schemes of any sort.

BOŽIDAR JEZERNIK

Slovenski narod kot produkt modernizacije Habsburškega cesarstva

Narodne zavesti v smislu, kakršno so razvila evropska nacionalistična gibanja v 19. stoletju, preteklost ni poznala. Leta 1651, ko so upravitelji hospica svetega Hieronima v Rimu vprašali kranjske stanove, ali smejo Kranjce prištevati k Ilircem, so jim ti odgovorili, da je Kranjska del Svetega rimskega cesarstva, zato je njene prebivalce treba šteti za Nemce.¹ Da so Kranjci nemško ljudstvo (*Teutsche*), je dokazoval še učeni Valvasor.² Zdaj je takšno stališče videti močno nenavadno, kar čudaško. Vendar se moramo zavedati, da nam deluje tako zelo tuje zato, ker smo se navadili pojmovati »narod« povsem drugače, kot so ga razumeli nekoč. Namreč, če so v starem režimu narod (*natio*) predstavljali samo predstavniki plemstva, mu je meščanska revolucija dala veliko bolj inkluziven značaj. V starem režimu je »narod« predstavljal vsega odstotek ali dva prebivalstva; najbolj demokratična je bila poljska situacija, kjer je *szlachta* zajemala od 6 do 12 odstotkov celotnega prebivalstva.³ V habsburških dednih deželah je bil ta odstotek precej manjši. Po besedah Milka Kosa tam kmetje niso imeli politične besede, niso soodločali »o svoji politični usodi in usodi svoje zemlje«.⁴

Korenite spremembe na vseh področjih družbenega življenja sredi devetnajstega stoletja so sprožile tudi nastanek nacionalističnih gibanj in demokratizacijo pojma naroda. V tem procesu so prevladujočo vlogo odigrali elementi modernosti, kot so povečanje pismenosti, ustavna vladavina, izboljšave infrastrukture in množična politika.⁵ Vse to je v vedno bolj hitro spreminjajočem se svetu omogočilo, da je »ideja narodnosti« prevzela tisto mesto v družbenem življenju, ki jo je v

1 Apih, Plemstvo in národní razvoj, str. 405–406; Lončar, *The Slovenes*, str. 18.

2 Valvasor, *Die Ehre*, I, str. 20.

3 Frost, »Ut unusquisque qui vellet, ad illum venire possit«, str. 142.

4 Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 237.

5 Judson, *Guardians of the Nation*, str. 4.

šestnajstem in sedemnajstem stoletju zasedala »ideja Cerkve in religije«. ⁶ Pomlad narodov je v drugi polovici devetnajstega stoletja prinesla nacionalizacijo družbe, politike in države tudi v Habsburškem cesarstvu. ⁷

Sprememba je bila res korenita, saj sredi devetnajstega stoletja večina prebivalcev tega velikega večetničnega cesarstva ni imela razvite narodne zavesti, in to siloviti nacionalistični agitaciji navkljub. ⁸ Zgodovinar in politik František Palacký, znan kot oče češkega naroda, je leta 1865 v enem svojih člankov ugotavljal, da ideja narodnosti še ni prodrla v um in zavest vseh njegovih sodobnikov, da so jo nekateri doživljali celo kot »motečo«. Vendar je hkrati tudi napovedal tak razvoj v bližnji prihodnosti, da niti tisti, ki so bili takrat do te ideje še brezbrizni ali apatični, v teku naslednjih dvajset, trideset let to ne bodo več. ⁹

Narodno in nerodno

Sredi devetnajstega stoletja, se je spominjal staročeški politik František August Brauner, so kmetje iz okrožja Sącz v zahodni Šleziji na vprašanje, ali so Poljaki, odvrnili: »Mi smo mirno ljudstvo.« – »Torej ste Nemci?« – »Mi smo spodobno ljudstvo.« ¹⁰ Na podobne težave so naleteli tudi slovenski narodnjaki, ko so si sredi devetnajstega stoletja začeli prizadevati »napraviti iz naših ljudi /.../ Slovence«. ¹¹ Tudi v deželah s slovenskim prebivalstvom je bila narodna zavest »le sporadična in fragmentarna ter omejena na posamezna razmeroma marginalizirana in nevlivna središča«. ¹² Sicer urednik Fran Malavašič v novoletni številki *Pravega Slovenca* na začetku leta 1849 ne bi navduševal svojih bralcev: »Bodimo tedaj pridni, po dušnim in telesnim omikanji hrepeneči, pošteni Krajnci, Štajerci, Korošci, Goričani itd., vsi skup pa Slovenci!« ¹³ Enako je dan za njim povedal Dragotin Dežman,

6 Palacký, *Idea státu rakouského*, str. 77.

7 Vošnjak, *A Bulwark Against Germany*, str. 126.

8 Gl. npr. Namier, *1848: the Revolution of the Intellectuals*, str. 107; Fishman, *Language and Nationalism*, str. 6; Iggers (ur.), *Die Juden in Böhmen und Mähren*, str. 138; Kořalka, *Tschechen im Habsburgerreich*, str. 218; Deák, *Beyond Nationalism*, str. 14; King, *The Nationalization of East Central Europe*, str. 112.

9 Palacký, *Idea státu rakouského*.

10 Namier, *1848: the Revolution of the Intellectuals*, str. 107; Fishman, *Language and Nationalism*, str. 6; Iggers, *Die Juden in Böhmen und Mähren*, str. 138; Kořalka, *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914*, str. 218; Deák, *Beyond Nationalism*, str. 14; King, *The Nationalization of East Central Europe*, str. 112.

11 Mislj in besede brez ovinkov, str. 1.

12 Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, str. 260.

13 Malavašič, *Ali Krajnc ali Slovenec?*, str. 2–3.

le da z nekoliko drugačnimi besedami: »Do zdaj smo bili le Gorenci, Dolenci, Notrajnci, Pivčani, Krašovci, Berkinci, Istrianci, Čičje, beli Krajnci, Koroški in Štajerski Slovenci, – tode pravi Slovenci nismo bili.«¹⁴ Te »nenaravne meje, ki so v duhu ločile Korošca i Štirca od Kranjca i Primorca«, so po besedah državnega poslanca Ivana Nabergoja, izrečenih na slovesnosti, prirejeni v čast »očeta slovenskega naroda« Janeza Bleiweisa, padle šele v Bleiweisovi dobi, tako da so se poslej vsi čutili kot »Slovenci bratje, sinovi ene matere«. ¹⁵ Podobno je leta 1884 v svojih knjižnih poročilih zapisal Andrej Fekonja, češ da se pisatelji tedaj niso več delili na kranjske, štajerske, koroške ali goriške, »nego sedaj smo vender le slovenski!«¹⁶ Vendar je preseganje teh razlik med ljudmi kljub temu potekalo nekoliko manj hitro in učinkovito, kot so si želeli narodnjaki. Po besedah Bogomila Vošnjaka je provincializem in kampanilizem ostal »eden najhujših sovražnikov razvoju ednotnega naroda« še vsaj pol stoletja po taborski dobi.¹⁷

Pred tem je bila ideja narodnosti za slovanske prebivalce Kranjske, Koroške, Štajerske in Primorske novost, za večino neznana in nerazumljiva. Pa čeprav je bila v *Brižinskih spomenikih* beseda narod, kakor me je opozoril zgodovinar slovenskega jezika Kozma Ahačič, kar dvakrat omenjena. Bleiweisove *Novice* nam pričajo, da sredi devetnajstega stoletja vsi njihovi bralci niso razlikovali niti med besedama *narodno* in *nerodno*. »Nektéri Slovenci ne razločijo, kakor je potreba, teh dveh besedi: narodno in nerodno,« je leta 1844 navajal nepodpisani pisec. In nato takole pojasnil razliko med njima: »Narodno je nekaj lepiga, kar je jednimu ali drugimu narodu lastniga, zato se reče: národnost: *Nationalität*. Nerodno je pa nekaj malovredniga. *Ungeschicklichkeit*. Gerdo bi bilo, ako bi mi te dve clo različne besede razločiti ne znali. Zato v glavo si jo zarezimo!«¹⁸

Kljub pričakovanju, da si bodo njihovi bralci razliko med besedama narodno in nerodno »v glavo zarezali«, so *Novice* čutile dolžnost, da so to poglavje jezikovnega pouka v naslednjih letih še večkrat ponovile. Tako so v letu marčne revolucije glasno negodovala nad Ljubljancani, ki so se posmehovali slovenskemu imenu *národná straža* za *Nationalgarde*. *Novice* so jim oponesle, da so se posmehovali, ker so napak mislili, »de je neródnó ravno to kar je národnó, kér ne véjo de národ 'Nation' pomeni – tedaj národnó 'national'«. ¹⁹ Z namenom odpraviti take nejasnosti

14 D.[ežman], *Slava Slavjanam!*, str. 1.

15 Bezenšek, *Svečanost o priliki sedemdesetletnice Dr. Janeza Bleiweisa*, str. 20.

16 Fekonja, *Književna poročila*, str. 699.

17 Vošnjak, *Študije k problemu jugoslovanske narodne misli*, str. 556.

18 Nekaj od Slovincov, str. 155.

19 Smešnice, str. 51.

in nesporazume je leta 1849 avtor Jezikoslovnih drobtinic ponovno razložil, kaj pomeni termin *narodnost*:

*Beseda národnost ali naródnost je sedANJI čas potrebna beseda; še bolj potrebno pa je, de njéni pomèn dobro vémo. Kaj poméni narodnost? Poméni sploh vse, kar je naródoViga, – posebej pa, kar ima kak národ posebniga, razločnima od družih naródoV, postavim: šege, jezik i. t. d.; tedaj kar je naródoViga posebej.*²⁰

A očitno niti to ni zadoščalo za vse. Leta 1851 je namreč Benkov Tone poročal iz okolice Ljubljane, da so se mu njegovi sosedi še vedno smejali, češ kako »je to hvale vredno, če smo Slovenci štoklasti in nerodni!« Pomena pojmov *nerodnost* in *neroden* svojim poslušalcem (in bralcem) ni posebej razlagal, pač pa je pojasnil pojem *narodnost* ali *narodovnost*, in sicer ga je razložil kot »zapopadek ali obsežek vsih posebnost in lastnost, šeg in navad, ktere se per kakim narodu sploh najdejo in ga od družih narodov večidel ločijo«. Narodnost naj bi potemtakem obsegala tiste posebnosti in lastnosti, po katerih se pripadniki različnih narodov razlikujejo med seboj: »Tako ima slovenski národ, tako ima nemški národ, tako ima francoski národ svoje posebne šege, navade, lastnosti ali z eno besedo svojo národnost, ktera ga od družih narodov razločniga dela.«²¹

Da so ljudske množice sprejele narodnostno idejo in jo ponotranjile, so bili zaslužni narodni buditelji, ki so po zahodnoevropskem zgledu začeli mobilizirati ljudi za napredek. Eden izmed njih je bil politik in pisatelj Luka Svetec. On je v *Novicah* leta 1866 razpravljal, kako Slovani ne smejo zaostajati za dogajanjem »po celi Evropi«, kjer je že prevladalo načelo narodnosti. »Mi hočemo živeti, razvijati se in napredovati,« je navduševal svoje bralce, »to je naše historično pravo, naše pravo od veka. Hvalimo Boga, da je enkrat napočila doba narodnosti, nam Slovanom gotovo najmilejša. Ne bodimo proti njej nazadnjaki; ne glušimo se ji, da ne otide memo brez naše koristi.«²²

Kot vemo, doba narodnosti Slovencev ni obšla, temveč se je sčasoma med njimi trdno ukoreninila. Vprašanje je, zakaj se je Slovincem tako prikupila. Nanj je ponudil dovolj prepričljiv odgovor britanski filozof črnogorskega porekla John Petrov Plamenatz. Po njem so se v veliki družbeni revoluciji, ki je leta 1848 zajela tudi Habsburško cesarstvo, nekoč tesno povezane tradicionalne in avtarkične

20 –r–, Kaj bo z »narodnostjo«, str. 87–88.

21 Benkov, Národske starice, str. 3.

22 L. S., Glasi o državnopravnih rečeh, str. 323.

vaške skupnosti začele pospešeno spreminjati v urbanizirane skupnosti z ekstenzivno trgovino in močno povečano družbeno mobilnostjo. Ves ta proces pa je sprožil potrebo po bolj zapleteni in centralizirani administraciji. Revolucionarne spremembe so bile sicer manj široke in manj globoke kot na Zahodu, odvijale pa so se med številnimi ljudstvi s svojimi jeziki in kulturami. Nekatera med njimi so bila po razvitosti svojih jezikov in kultur razmeroma dobro pripravljena za nov družbeni red, niso pa to bila vsa. Tako je v Habsburškem cesarstvu nastal položaj, podoben imperializmu, kakršnega poznamo kot posledico evropskega prodora v Azijo in Afriko.²³

Moderno in tradicionalno

Spreminjanje tradicionalne družbe v moderno je posameznikom ponujalo vrsto novih možnosti. Predvsem so se zdaj smeli preseliti iz vasi v mesto in tam iskati svojo priložnost za uspeh v trgovini, industriji ali katerem drugem poklicu ali v službi države. Zaradi selitve v mesto pa so se morali odreči vaškim šegam, navadam in domačemu jeziku ter sprejeti mestna pravila vedénja in bontona, kakor tudi jezik družbeno uspešnejših slojev. Tisti, za katere to ni pomenilo večje žrtve, in oni, ki niso imeli druge možnosti za uresničitev svojih ambicij, so to tudi storili. Na drugi strani pa tisti, ki so to ceno videli kot nesprejemljivo visoko, kakor tudi oni, ki so gojili upanje, da bodo svoj položaj izboljšali s povezovanjem z drugimi člani mestne družbe, ki so bili prav tako v podrejenem položaju, te niso bili pripravljene plačati; zato so zahtevali zase drugo, manj neugodno ceno. Pospšešen družbeni napredek je v mestnih središčih stalno povečeval množice tistih, ki so tam iskali zase nove priložnosti; povečevanje števila tekmecev pa je sočasno povečevalo konkurenco. Tisti, ki so bili v slabšem položaju za doseganje uspeha, so si prizadevali izboljšati svoj položaj in se izenačiti s tekmeči, ki so imeli ugodnejši izhodiščni položaj. Tistim, katerih jezik in kultura njihovih prednikov nista bila dobra podlaga za uspeh v spremenjenih okoliščinah, ali so imeli slabše možnosti, da bi usvojili tujo, bolj primerno kulturo, ali pa so njihovi predniki še vedno računali nanje, je bilo v najboljšem interesu razviti lastno kulturo tako, da bo enako sposobna za učinkovitejše izkoriščanje novih priložnosti, kot je bila tuja kultura. Razumljivo je, da je bila v teh primerih nova kultura v mnogih ozirih in pogledih imitacija tuje.

²³ Plamenatz, *Two Types of Nationalism*, str. 32.

Tak nacionalizem je bil tedaj tako posnemovalne kot tekmovalne narave. Šlo je za produkt sveta hitro rastoče družbene mobilnosti in trgovine ter kozmopolitske kulture, kjer so se povsod ali vsaj na številnih področjih uveljavljali enaki standardi, gojile približno enake ambicije, vendar okoliščine niso bile enako ugodne za vsa ljudstva za uspešno delovanje v novem družbenem redu.²⁴

V slovenskih razmerah je to porodilo nekoliko nenavadno situacijo. Številni slovenski meščani so se sicer sami priselili v mesto, vendar so prav po romantično povzdigovali kmeta in kmečko življenje kot vzor narodne avtentičnosti, češ: »Kar je prišlo s kmetov, je bilo brez izjeme slovenskonarodno.«²⁵ Narodni buditelji so tedaj nacionalizirali kmečko kulturo tako, da so jo reinterpreterali in jo oglaševali kot sinonim za narodno. Ker so oglaševali in popularizirali narodno kot sinonim za vse dobro in lepo, je v tem kontekstu podeželje dobilo podobo stabilnosti in trajnosti v nasprotju z nenehno spreminjajočim se mestom. Podeželje so povzdigovali tako zaradi njegove narodne homogenosti kot zaradi njegove domnevne zavezanosti tradicionalnemu načinu življenja, v katerem denar ni bil »sveta vladar«, temveč so imele prvenstvo druge vrednote. Od povzdigovanja kmetstva kot simbola narodove avtentičnosti do tesne povezanosti naroda z zemljo pa ni bilo daleč. Fizična povezanost med zemljo in narodom je namreč bila bistvena sestavina kmečkega razumevanja vloge in pomena kmetstva v narodu. Kmeti so namreč radi mislili o sebi kot o poljedelcih, ki z ljubeznijo v potu svojega obraza pridelujejo hrano, s katero prehranjujejo meščane in sploh ves narod.²⁶

Nationalité in Nationalität

Moderni narod je bil način organiziranosti družbe, prilagojen potrebam novega kapitalističnega družbenega reda, zato tudi »brez precedensa v preteklosti.«²⁷ Slovenski narodni buditelji niso naglaševali, da je bil narod popolnoma nov pojav, raje so svoja prizadevanja legitimizirali s sklicevanjem, da so različni narodi božje delo, ali kot je zapisal Francè-Jaroslav Štrukelj: »Bog, ki nas je vstvaril kot Slovence, noče, da bi katerikoli narod poginil.«²⁸ Logika tega je bila v tem, da so narodnjaki z njeno pomočjo agitirali za nacionalizacijo neizobraženih podeželskih

²⁴ Prav tam, str. 32–33.

²⁵ Šuklje, *Iz mojih spominov*, 1. knjiga, str. 14.

²⁶ Stauter-Halsted, *Rural Myth and the Modern Nation*, str. 164–65.

²⁷ Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, str. 7.

²⁸ Fr. Jaroslav, *Politične pridige*, str. 62–63.

množic. Namreč, če so bili »neizbrisljivi razločki med raznimi plemeni ljudi – med narodi«, božje delo, niti ne morejo biti brez dobrega namena in jih niti ni mogoče odklanjati. S tem so sporočali dovolj razumljivo in prepričljivo, da morajo rojaki ljubiti svoj narod, njegov značaj, jezik, zgodovino in njegovo prihodnost; ker so pripadniki naroda »ene krvi«, pa se morajo čutiti z njim kot »en život, eno srcabitje«. ²⁹ Narodnost je bila tako povzdignjena v najvišji moralni imperativ, ki je pripadnikom naroda nalagala tudi vrsto »dolžnosti, ki se tudi povzamejo v kratko zapoved: 'bodi dober Slovenec!'« ³⁰

Ideološko gonilo slovenske narodne prebuje je bil potemtakem koncept primordializma. ³¹ Po tem konceptu je narod obstajal od vekomaj, narodni buditelji so ga le prebudili, nikakor pa ga niso sami »iznašli« ali »oblikovali«. ³² Narodni buditelji si naj ne bi prizadevali ustvariti nekaj novega, njihov namen naj bi bil zgolj prebuditi narod iz dolgega spanja, da bi nadaljeval svoje nekdanje, svobodno in pristno življenje. Misel o starodavnosti naroda je vsebovana že v sami sintagmi *pomlad narodov* oziroma *narodna prebuja*, ki je sugerirala, da je (slovenski) narod obstajal že davno pred 15. marcem 1848, ko ga je cesar Ferdinand I. *prebudil iz tisočletnega spanja*. ³³

V procesu razvoja narodnih gibanj v Habsburškem cesarstvu so se najprej oblikovala ideološka jedra, in sicer okrog Herderjevega koncepta jezika kot duha določenega naroda. Sledila je mobilizacija etničnih skupin z naraščajočim šolskim sistemom, mediji, društvenim življenjem in družbenimi spremembami; končno je ustava formalno potrdila načela narodne in jezikovne enakosti. ³⁴ Zgodovinarji so podajali interpretacije prave *narodne* zgodovine, narodopisci pa so posebno pozornost namenjali odkrivanju avtentičnih, to je, razločevalnih elementov *narodne* materialne kulture, *narodnih* šeg in navad, *narodnih* pesmi in umetnosti oziroma tistega, »kar slovenski narod loči od sosedov«. ³⁵ Tisk je dognanja znanstvenikov naredil dostopna množicam, razstave in muzejske postavitve so jih predstavljale kot očitne in trajne. Z gojenjem narodnih jezikov in zgodovine, narodnih slovstev in narodnega blaga se je vzbujala ljubezen do posebnosti lastnega naroda tudi

29 M., *Národne dolžnosti*, str. 203–204.

30 Prav tam.

31 Gl. Özkırımlı, *Theories of Nationalism*, str. 49–50.

32 Breuilly, *Nationalism and Historians*, str. 14; Hroch, *Národy nejsou dílem náhody*, str. 18.

33 Nagovor, str. 165.

34 Okey, *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918*, str. 285.

35 Murko, *Narodopisna razstava češko-slovenska*, str. 134.

med državljani večnarodnega cesarstva.³⁶ S čustvi nabita retorika in evokativna simbolika, s katerima so nacionalisti pospremili mahanje z narodnimi zastavami, so narodnosti dajali izjemno, izključujoče identifikacijsko mesto.

Močna čustva, vzbujena v emancipatornih prizadevanjih, so povzročila, da se je pri prevodu modernega političnega in pravnega pojma iz francoskega *nationalité* v nemški *Nationalität* izgubila njegova izvorna ideološka podlaga, *jus soli* (pravo ozemlja), ki jo je zamenjala nova, utemeljena na *jus sanguinis* (pravo krvi). Prevajanje *Nationalität* v jezike in dialekte večnarodnega (*vielvölkisch*) Habsburškega cesarstva je vsebinsko spremembo obogatilo še z različnimi poudarki. Posledica je bila, da sta demokratizacija in nacionalizem imela v tem cesarstvu povsem drugačen učinek kot na evropskem zahodu: namesto da bi avstrijsko prebivalstvo mobilizirala za skupno delovanje, so novonastali narodnostni boji vedno bolj razkrojevali večnarodno cesarstvo. Kot se je svareče izrazil grof Anton Alexander Auersperg, »razpala je butara; Avstrije starodavna moč je razpala in razpada še vedno«. ³⁷

Simbolična konstrukcija narodnih skupnosti in njenih meja ni bila naklonjena utrjevanju zavesti o pripadnosti eni skupnosti. Imela je opozicionalen značaj: Slovenci in Slovenija sta bili identiteti, definirani v odnosu do Drugih, predvsem Nemcev. Se pravi, da je bila slovenska identiteta določena predvsem po tem, kaj Slovenci niso bili. Josip Jurčič je v uvodniku *Slovenskega Naroda* to izrazil kratko in jedrnato, češ: »le Nemci nečemo biti, samo to ne, (to se ve da tudi Magjari ali ciganje nečemo postati). Zoper ponemčenje pa se hočemo boriti do smrti.«³⁸ Na temeljih te simbolne konstrukcije je hkrati s *prebujanjem* Slovencev iz *tisočletnega spanja* zrastle tudi zid, ki jih je ločil od neslovenskih sodeželanov.

Zid ekskluzivnosti so gradili na enostavnosti ideoloških delitev: kdor ni bil *domorodec*, je postal *ptujec*. Na ta način je bila iz slovenskega *narodnega telesa* izključena tudi rodbina Auerspergov, ki je stoletja živela na Kranjskem in je dala deželi izredno pomemben pečat na političnem, vojaškem in gospodarskem, nič manjšega pa na kulturnem področju. Grof Anton Alexander Auersperg, bolj znan pod pesniškim imenom Anastasius Grün, je 26. aprila 1848 v nemškem jeziku napisal pismo svojim »slovenskim bratom«. ³⁹ Slovenski prevod pisma so 3. maja 1848 objavile *Kmetijske in rokodelske Novice*; ob tej priložnosti so uglednega pesnika in politika predstavile kot »našega slavnega domorodca«. ⁴⁰ Za zgodovinarja

36 Lončar, *Slovenci*, str. 55–56.

37 Navedeno po: Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 100.

38 Jurčič, *Samo Nemci ne!*, str. 1.

39 Auersperg, *An meine slovenischen Brüder*.

40 Auersperg, *Mojim slovenskim bratom!*

Petra pl. Radicsa je bil grof Auersperg še konec devetnajstega stoletja »največji sin Kranjske«, ⁴¹ a je bilo v naslednjem stoletju njegovo ime tako rekoč popolnoma izbrisano iz slovenskega kolektivnega spomina.

Naraščanje slovenske narodne zavesti med slovanskim prebivalstvom vojvodine Kranjske je torej potekalo pod okriljem habsburškega dvoglavega orla, zato je tudi avstrijska zavest ostala živa sila vse do začetka prve svetovne vojne. To nemara najbolje ponazarja dejstvo, da je bil v Ljubljani leta 1860 prvi javni spomenik, postavljen v čast najslavnejšemu ljubljanskemu meščanu maršalu Radeckemu; njemu je bil posvečen tudi drugi javni spomenik, odkrit leta 1880. ⁴² Tretjega pa je dobil v Ljubljani leta 1886 »nemški pesnik«, grof Anton Alexander Auersperg. ⁴³

Ker so slovenski narodni buditelji delovali v okviru avstrijskega državnega okvira, so slovenski narod predstavljali kot cesarju neuklonljivo vdano in zvesto skupnost, ki je cesarju hvaležna kot svojemu očetu za ustavno priznanje narodne enakopravnosti. Njihovo ravnanje je napačno ocenjevati kot izraz nekakega značajskega lakajstva, kakor so počeli njihovi kritiki. Šlo je za realistično spoznanje, da se trgovina javnega izražanja vdanosti cesarju in lojalnosti dinastiji za najvišjo podporo njihovim prizadevanjem pač izplača.

V boju za svoje narodne pravice so slovenski nacionalistični voditelji – tako kot Čehi, Hrvati in Srbi – postali tudi branitelji »samostalne, neodvisne Avstrije, a ne stare Avstrije, jetnišnice politične in narodne svobode, nego ponovljene, presnovane v smislu narodne ravnopravnosti; ta pa je bila zagotovljena samo tedaj, ako se zavaruje s potrebnimi političnimi oblikami in se izvede načelo, da se naj dá državi, kar je državnega in narodu, kar je narodovega.« ⁴⁴ Še konec devetnajstega stoletja je v slovenskem literarnem mesečniku *Dom in Svet* njegov urednik priobčil sestavek *Slava Avstriji!* V njem razlaga, da je »sveta naloga« *Doma in Sveta* vzbujati »domovinsko ljubezen, in sicer nikakor ne manj ljubezen do Avstrije, nego do ožje slovenske domovine«. Po njegovih besedah bi se Slovenci morali zavedati svojega »avstrijskega značaja« ter si želeti in delati na tem, »da bode Avstrija mogočna in slavna«. »Narod slovenski je del avstrijske države,« je sodil Lampe, »naš vladar je presvetli cesar avstrijski, zato je Slovincem – drugače nego Nemcem – domovina slovenska tudi domovina avstrijska.« ⁴⁵ To stališče je prevladovalo še v prvem letu svetovne vojne, ko je *Slovenec*, denimo, na naslovni strani trdil: »V mejah

41 Radics, *Führer durch Krain*, str. 19.

42 Jezernik, *Mesto brez spomina*, str. 15.

43 Prav tam, str. 88.

44 Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 65–6.

45 Lampe, »Slava Avstriji!«, str. 16–17.

habsburške monarhije, v senci habsburškega prestola, v bratstvu vseh narodov in v svobodi vseh, v srečni Avstriji, je našemu narodu srečna bodočnost.«⁴⁶

Pogled na »veličastno zidovje Avstrije« kot najbolj zanesljivega varuha slovenske narodne samobitnosti se je začel spreminjati šele med prvo svetovno vojno, in to ne v domovini, temveč daleč stran. Takrat je Niko Zupanič, denimo, javno nagovarjal ameriške Slovence v Clevelandu za podporo narodni državi Jugoslaviji, češ »kdor danes piše za Avstrijo ali jo celo hvali, ta je izdajalec domovine, ker nadaljni obstanek Slovencev v okviru Avstrije pomeni narodno smrt slovenskega naroda, dočim znači pogin in razpad Avstrije osvobojenje Slovencev izpod nemškega jarma.«⁴⁷

Narod in jezik

Prebujanje slovenskega naroda v multinacionalni Habsburški monarhiji je bil zahteven projekt. Narodni buditelji so med preoblikovanjem slovanskega ljudstva v (slovenski) narod morali budno paziti, da njihovo delovanje ni dobilo videza neloyalnosti do vladajoče dinastije. Ko so, na primer, leta 1862 v Tolminu slovesno odprli peto slovensko čitalnico, je v otvoritvenem govoru njen predsednik Janez pl. Premerstein slavil »našega presvitlega Cesarja, ki je s patentoma od 10. oktobra 1860 in 26. februarja 1861 tudi slovenski narod k omiki in sreči, in slovenski jezik k enakopravnosti z drugimi jeziki poklical«; »Da! zares, Slovenci so slišali spet Vodnikove besede, pa zdaj iz ust svojega mogočnega, slavnega Cesarja, so slišali klic: Slovenija, vstan! – In vstala je.«⁴⁸

Prvi slovenski nacionalisti niso imeli ne moči ne sredstev, da bi svojo interpretacijo preteklosti uveljavili kot uradno zgodovino. Njihova interpretacija je bila zgolj ena izmed možnih, preden se je uveljavila, si je morala izboriti svoj prostor v boju proti hudi konkurenci interpretacije iz uradnega zgodovinopisja, podprtega z močno vojsko ter razvejanim birokratskim in policijskim aparatom.⁴⁹ Zlasti v letih Bachovega absolutizma so bili prisiljeni svojo politiko uveljavljati le potihoma, v majhnih korakih. Po drugi strani pa je treba dodati, da lojalnost do dinastije nikakor ni izključevala slovenstva. Do leta 1918 je bilo slovenstvo sploh sprejemljivo

⁴⁶ Pred cesarskim prestolom, str. 1.

⁴⁷ Zupanič, *Slovenija vstani!*, str. 31.

⁴⁸ Luznik, *Iz Tomina*, str. 77.

⁴⁹ Jezernik, *Mesto brez spomina*, str. 151.

le ob pogoju, da ni bilo izključevalno v tej smeri. Šele redefinicija slovenstva po ustanovitvi nacionalne države južnih Slovanov po koncu prve svetovne vojne je predstavljala slovenstvo kot antihabsburštvo in tako predstavo začela nanašati tudi na čas pred letom 1918.

S tem, da je slovenska politična elita ustvarila pri državni oblasti dober vtis o sebi, pa je bil opravljen šele manjši del dela. Še pomembneje in nemara v marsičem težje je bilo pridobiti zaupanje ljudstva, da ji je sledilo in jo podpiralo v njenih prizadevanjih. Če ne bi pridobila za svojo stvar duha in src ljudi, njene ideje ne bi nikoli postale materialna sila. Zato so morali »v prvi vrsti razumeti svojo dobo in tačasni razvoj in mišljenje svojega naroda«. ⁵⁰ Vednost o načinu razmišljanja ljudskih množic jim je pripovedovala, da je šeststoletna skupna preteklost ljudstvo navezala na cesarsko družino »tako, da mu je njegov 'cesar' ime očetovo, ime braniteljevo, ime veličastno, ime najvišje svetne oblasti na zemlji«. ⁵¹ Slovensko ljudstvo se je tega nazora naučilo že v domači hiši, dodatno ga je utrjeval šolski sistem, vztrajno ga je gojila tudi katoliška duhovščina, ki je predstavljala cesarja kot »branitelja sv. vere«. ⁵² Za uspeh nacionalistične propagande je bilo nujno slovensko narodnost predstaviti kot všečno cesarju in kot izraz lojalnosti do dinastije.

Slovenska narodna prebujala v Habsburškem cesarstvu je pred slovensko politično elito postavljala omejitve tako glede razpoložljivih instrumentov kot glede njihove rabe. Njeni pripadniki so morali biti pozorni, da ne bi vzbudili pomislekov osrednje oblasti, da gre pri njihovem delovanju za politično gibanje, kaj šele za politično opozicijo. Če bi se to zgodilo, bi cesarska oblast slovenski nacionalizem zlahka zatrla v njegovi zgodnji fazi kot protiaavstrijsko in protidinastično gibanje, njegove protagoniste pa kaznovala kot panslaviste ali celo izdajalce. V tem primeru bi preprosto odtegnila pridobljene jezikovne pravice v šolah in uradih, slovenski govorniki pa bi postali »brezpravni, razpršeni in ponemčeni«. ⁵³

Dodatne omejitve je pred njih postavljala še družbenopolitični in kulturno-zgodovinski položaj slovenskega ljudstva v tistem času. Evropski nacionalizmi devetnajstega stoletja so poudarjali predvsem tri elemente, s pomočjo katerih naj bi nove politične skupnosti – narodi – oblikovale svojo samozavest: ustvarjanje »velike politične celote«, poseganje v »boj za velike ideale« ali pa prispevanje »velikih mož, ki so predstavitelji njegove kulture« svetu. ⁵⁴ Ker so bili Slovenci brez

50 Sernec, *Spomini*, str. 107.

51 Lampe, Slovenija in svetla habsburška hiša, str. 513–14.

52 Prav tam.

53 Sernec, Navedeno delo, str. 107–108.

54 Dr. I. L., V. Vodnik – Jugoslovan, str. 1–2.

svoje države, jih je ideja naroda, ki jo je razvila nemška romantika in na kateri je zrasla nemška nacionalna država, zelo privlačila; dajala je namreč »narodu od države samostojno življenje«. ⁵⁵ Na podlagi takega razumevanja so nato gradili podobo slovenskega naroda, ki se razvija ločeno od države in za katerega obstoj je pomembna samo kultura, zlasti ohranitev njegovega jezika. Literarni zgodovinar Julij Kleinmayr je celo menil, da je zgodovina slovenskega jezika zgodovina slovenskega naroda, kajti prav jezik naj bi bil tista »vez, ki nas druži«, kot tak pa tudi »vseh naroda sinov jednostno, največje bogastvo«. ⁵⁶

V danih razmerah je slovenski jezik dobil vlogo temeljnega kamna narodnosti. »Narod brez narodnosti je telo brez kostí,« je zapisal Janez Bleiweis, »Duša narodnosti pa je jezik.« ⁵⁷ Narodnjaki v jeziku niso videli le najtrdnejše vezi med pripadniki naroda, temveč tudi narodovo največje bogastvo; skrb za negovanje maternega jezika in njegovo obrambo pa so predstavljali kot najpomembnejši znak »rodoljubja«. ⁵⁸ Poudarjanje pomena slovenskega jezika je imelo poleg »glasne« vsebine še svoj »tihi« pomen: z bojem za slovenski jezik se je slovenski nacionalizem, čeprav je šlo za politično gibanje, vztrajno odeal v plašč »nepolitičnosti«. ⁵⁹ Ta mimikrija je bila vodilno načelo pri *slavnem slavljenju slave slavnih Slovanov*. Vsak spomin je namreč družbeno konstruiran v specifičnih okvirih konkretne sedanjosti in oblikovan v službi interesov sedanjosti; je torej gibalo in plod političnega boja. Slavljenje slave slavnih Slovanov je bilo tedaj po eni strani namenjeno dokazovanju, da »Slovenci ne zaostajamo za drugimi narodi«. Ker pa slavilci niso smeli postavljati pod vprašaj vdanosti in zvestobe podložnikov do habsburške dinastije, so za to vlogo izbirali kandidate iz vrst ljudi peresa; ljudje meča so prišli v poštev edinole pod pogojem, da so svoj meč junaško sukali za slavo in čast cesarjev. ⁶⁰ Mladinski pisatelj in risar Franc Rojec je leta 1900 spodbujal rojake:

*Korak za korakom pogumno naprej,
moj narod, povzpenjaj se k zmagi!
Ne z mečem, ne z zlatom, a z umom vselój
Ti lahko se meriš s sovragi!* ⁶¹

⁵⁵ Vošnjak, Študije k problemu jugoslovanske narodne misli, str. 541.

⁵⁶ Kleinmayr, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 3.

⁵⁷ Iz Ipave, str. 322.

⁵⁸ Ilešič, *Trubarjev zbornik*, str. xviii.

⁵⁹ Gl. Jezernik, *Mesto brez spomina*, str. 107.

⁶⁰ Prav tam, str. 105–107.

⁶¹ Selski, *Korak za korakom naprej*, str. 2–3.

Narod in kri

Na političnem zemljevidu zahodne Evrope so se pojavile nove nacionalne države, med katerimi sta bili najpomembnejši Nemčija in Italija. Zedinjena Nemčija je nastala šele po avstrijskem vojaškem porazu leta 1866; rodila se je pa iz prekipevajočega narodnega navdušenja kot odpor proti imperializmu Napoleona. Sprva ni bilo soglasja, kako urediti nemško državo, več soglasja je bilo le glede njenega obsega. Nemčija naj bi povezala vse dežele od Baltskega do Jadranskega morja, ki so bile kdaj v nemškem »bundu«. ⁶² Narodno zavedni Slovenci so na to možnost gledali z velikim strahom, češ: »Ako veličansko zidovje slavovite Austrie razpade, more z njo tudi slovenska narodnost pasti. Zakaj, če si nar hujši primerlej mislimo, bi mogla k nemški zvezi pristopiti, in tu bi bla ne tlačena, ampak vničena ...« ⁶³ Prepričani so bili, da v veliki Nemčiji ne bi bilo prostora za narodno individualnost Slovencev, saj »v manjšini nasproti ogromnemu broju Nemcev bi zapali uprav tako neusmiljeni germanizaciji kakor pruski Poljaki«. ⁶⁴

V Habsburškem cesarstvu pomladi narodov ni pričakal avstrijski narod, temveč je ta prišla med ljudstva, povezana s habsburško oblastjo. Če bi nacionalizem v avstrijskem cesarstvu zgolj posnemal zahodni model, bi mogel postati močna povezovalna sila. Vendar so politični voditelji različnih ljudstev nacionalizem interpretirali na svoj način, drugače od tistega, ki se je uveljavil na zahodu Evrope. V habsburških deželah z etnično mešanim prebivalstvom je bilo težko definirati, čigava *patria* je bila katera dežela, bilo pa je manj dvomov glede tega, kdo od njihovih deželanov je sodil v kateri *natio*. ⁶⁵ Na podlagi latinskega *natio* so narodnost pojmovali kot tisto, kar je človeku *narajeno*: »Narodnost, koja je nam prirojena lastnost.« ⁶⁶ Pojem naroda namreč niso razumeli kot najprimernejšo obliko organiziranosti moderne družbe, to je kot enakopravnih državljanov, temveč kot skupino krvnih sorodnikov, nekako razširjeno družino vseh posameznikov »slovenske krvi«. »Vsak narod je družina, torej tudi slovenski narod,« je razlagal književnik Franc Malavašič. »Lepa, čvrsta družina je.« ⁶⁷

Za slovenske narodne buditelje potemtakem pripadnost narodu ni bila predmet

62 Apih, *Slovenci in 1848. leto*, str. 65.

63 Martinak, *Austria in Slovenci*, str. 50.

64 Apih, *Nav. delo*, str. 65.

65 Sugar, *Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe*, str. 104–105.

66 M., *Domorodne pisma*. 2. pismo, str. 350.

67 Malavašič, *Govori v poslednji »besedi«*, str. 50–51.

»vsakodnevnega plebiscita«, kakor je menil Ernest Renan,⁶⁸ temveč so jo predstavljali kot nekaj trajnega, danega z rojstvom, torej *narojenega*;⁶⁹ nekaj, kar človek vsesa z materinim mlekom in česar ne more zatajiti: »Z materinskim mlekom smo vsesali ljubezen do naroda in to je podoba tistega pečata, s katerim je Bog vsak narod zaznamoval; to je tisti notranji glas, ki je dar Stvarnikove volje.«⁷⁰ Novega načina politične organiziranosti, oblikovanega na zahodu Evrope, niso pojmovali kot najprimernejši način za uresničevanje socialnih potreb v moderni dobi in odpiranje novih možnosti kapitala, temveč so pojmu etničnega pripisovali pomen nečesa narojenega. V tej luči se je *narod* razodeval kot »socialno historično uresničevanje tega, kar človek sprejema od rojstva, v kar je človek že v naprej določen in za kar je rojen – *natus*«. S tem pa je bila odprta možnost, da je narod dobil pomen uresničevanja prav temeljnih in zares neodtujljivih razsežnosti človeka: »človek je že po svojem rojstvu določen za narod in zato sploh ne more biti, če ni prav 'član' naroda«.⁷¹ Ali kot je s plamtečimi očmi govoril junak zgodovinske povesti *Pod novim orlom*: »Jaz pa sem najprej Slovenec in potem šele človek.«⁷² In dodal, da iz zgodovine vemo, da je tako pri vseh zavednih narodih:

*Ko bi ne bilo tako, bi ne bilo toliko krvi teklo v različnih plemenskih bojih. Brez mož, ki se ne ustrašijo ne nevarnosti in ne odgovornosti, brez takih mož se ni še nikdar nič znamenitega izvršilo. Vsaka stran povestnice je polna pota in krvi onih mož, v katerih je bila poosebljena za historično rešitev dozorela misel.*⁷³

Vendar je bila pripadnost narodu dejansko plod vsakodnevnega plebiscita posameznikov, ki so se odločali med konkurenčnimi strankami; tedaj ne krvne sorodnosti, temveč zavestne odločitve. Smisel tolmačenja naroda kot nečesa narojenega je bilo v tem, da so potencialne odpadnike od naroda odvrčali od tega, češ kdor je rojen v enem narodu, je nujno njegov član vse življenje. Vendar so posamezniki, ki so bili »po rojstvu slovenske krvi«, kljub temu razvijali nemško zavest. Najbolj notoričen je bil odpad Dragotina Dežmana, ki je bil leta 1861 izvoljen v državni zbor »pod slovensko narodno zastavo«, že kmalu nato pa je

68 Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, str. 32.

69 Melik, *Slovenci o Germanih, Slovanih in Romanih*, str. 18.

70 I. V., *Kaj je narodnost?*, str. 1–2.

71 Pirjevec, *Vprašanje o poeziji. Vprašanje naroda*, str. 95.

72 Malovrh, *Pod novim orlom*, str. 241.

73 Prav tam.

»uskočil v nemški tabor« in se preimenoval v Karla Deschmanna. Za njegovo politično delovanje je Levstik napisal, da je vse, kar je Deschmann govoril, merilo »največ na to, kako bi se narodnemu prizadevanju skala na cesto zavalila.«⁷⁴ Ker zgledi vlečejo, so slovenski nacionalisti proti renegatu Dežmanu srdito žugali z 'Dežmanovimi grabljami'.⁷⁵ Ko pa je na volitvah v Ljubljani leta 1879 »narodni kandidat« Josip Schneid dobil 494 glasov, »črni renegat« Karl Dežman pa »samo 386«, je *Slovenski Narod* zmagoslavno razglasil na naslovnici: »Odsekali smo glavo nemškutarскеj kači.«⁷⁶

Goreč Slovenec je bil sprva tudi Teodor Drenik, ki je svoje dni govoril, da hoče lastnoročno umoriti izdajalca *Deschmanna*, če mu le kdo prevzame skrb za njegove otroke. Vendar je nekaj let pozneje, ko je deželni zbor prišel v nemške roke, tudi Drenik zamenjal stran in se »prelevil v baš tako fanatičnega nemškutarja, kakor je bil prej fanatičen narodnjak.«⁷⁷

Če je Dežman prestopil iz slovenskega političnega tabora v nemškega, se je na drugi strani Ethbin Heinrich Costa »iz nadutega nemškega učenjaka čez noč prelevil v Slovenca« Etbina Costo.⁷⁸ *Novice gospodarske, obrtniške in narodne* so ob njegovi smrti pisale, da je bil za življenje ljubljeneц naroda slovenskega, ki je umrl kot »mučenik za narodno stvar.«⁷⁹

Kakor Dežman ni bil edini »renegat«, so tudi v slovenski tabor prestopili številni drugi, ki niso bili »slovenske krvi«. Med njimi je bil najbolj znamenit Miroslav Hubmajer (Friedrich Hubmayer), rojen očetu Friedrichu Hubmayerju, po katerem je tudi dobil ime. Leta 1875 se je kot prostovoljec pridružil najprej hercegovskim in nato še bosanskim vstajnikom. Med vstajniki je opustil »švabsko« ime Fritz in si s svojo hrabrostjo pridobil visok ugled kot neustrašni »ustaš« Crni Miro in sredi druge polovice devetnajstega stoletja postal tako rekoč po vsem svetu, tudi nemškojezičnem, najbolj znani – Slovenec.⁸⁰

Prehodi iz ene narodne strani na drugo pa spet niso bili nekaj stalnega. Janez Trdina, denimo, je še sredi druge polovice devetnajstega stoletja opazoval med mladino veliko »brez značajnost glede narodnosti« – »zdaj so dijaki Slovenci, zdaj

74 V Ljubljani, str. 37.

75 Jezernik, *Nacionalizacija preteklosti*, str. 24–5.

76 Izid slovenskih volitev 30. junija, str. 1.

77 Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, str. 125.

78 Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, str. 187.

79 Dr. Costovo življenje, zadnji dnevi in pogreb njegov, str. 38.

80 Več gl. Jezernik, Miroslav Hubmajer (1851–1910).

Nemci, kakor je njihovo občenje in branje;»⁸¹ nekateri med njimi so bili menda »že po dvakrat Slovenci in Nemci.«⁸²

Povzdig narodnosti na pedestal največje in najpomembnejše vrednote pa je sčasoma povzročil tudi prevrednotenje vrednot. Namreč, kdor je napadal narod, je postal njegov (zunanji) sovražnik ali (notranji) izdajalec. Politika je tako postala moralni spopad med dobrim in zlim, podobe političnih akterjev pa popreproščeni liki. Svoje herojske podvige so delali za svojo stvar, pri čemer jih je vodila ljubezen do svojega naroda. Zgodovinske tragedije so se tako spremenile v nezgodovinske: vsa zgodovinska obdobja in dogodki so spominjali na aktualne boje sedanjosti.⁸³

Narod in politika

Narodni buditelji so pretirano poudarjali podobnosti in solidarnost med »brati po krvi in jeziku«⁸⁴ tudi prek starih deželnih meja, hkrati pa so potencirali razlike v jeziku, oblačilih in navadah med pripadniki določenega naroda in njegovimi *tujimi* neposrednimi sosedi, državljani iste države, tudi tam, kjer zaradi stoletij skupnega življenja, teh sploh ni bilo. Kot ugotavlja Andrei Markovits, je nacionalizem v srednji in vzhodni Evropi bil družbena sila, s katero so ljudje poudarjali podobnosti z *brati* onstran deželnih meja, medtem ko so istočasno izpostavljali dotedaj prezrte razlike med seboj in njihovimi *inorodci*. Šlo je za politično manifestacijo dotedaj malo poudarjanih kulturnih, jezikovnih in družbenih vezi. Skupne tradicije – oziroma *conscience collective* – so bile razširjene geografsko, politično in socialno, podobnosti in razlike v govoru, noši in navadah pa stopnjevale.⁸⁴ Paradokсна plat te zgodbe je v tem, da so narodi velikega medkulturnega Habsburškega cesarstva vzpostavljali svojo razliko od drugih narodov na skupnih vzorcih.⁸⁵

Narodna zavest pa se ni izčrpavala v golem občutenju pripadnosti narodu, temveč je mobilizirala posameznike za uresničevanje ciljev narodne skupnosti. Narodna zavest je namreč vzbujala voljo do življenja v tej skupnosti ter njene izgradnje kot politično svobodnega celovitega družbenega sistema.⁸⁶ Prav to je bil poglobitveni vzrok njene velike privlačnosti. Propad starega režima je bil namreč

81 Trdina, *Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine*, 2. knjiga, 1987, str. 421.

82 Nav. delo, str. 424.

83 Berend, *History Derailed*, str. 72.

84 Markovits, *Empire and Province*, str. 9.

85 Prim. Rigney in Leerssen, *Introduction*, str. 5.

86 Rihtman, *Etnologija i etnomit*, str. 111.

hkrati začetek intenzivne modernizacije, demokratizacije in – nacionalizma. Meščanska demokracija namreč uspešno funkcionira le takrat, kadar večina dojema politično skupnost kot skupen podvig; ta ni mogoč brez močne skupne identitete. Moderne identitete so bile nujno drugačne od tradicionalnih, pri njihovem oblikovanju pa tudi ni šlo za »naravno dozorevanje«. Njihovo oblikovanje je potekalo skozi boj med različnimi, pogosto tudi navzkrižnimi interesi. V tem boju se je oblikoval moderen poenoten načina videnja samega sebe, skupnosti in širšega sveta, ki je izrinil stara pojmovanja in drugačne načine življenja.⁸⁷

Revolucionarne ideje so si morale v obstoječem svetu idej izboriti svoj prostor in pridobiti zadostno število privržencev, prijateljev in vernikov. Za to pa je bil potreben čas, veliko vztrajnega dela, pa tudi karizmatičnosti in prepričljivosti tako imenovanih narodnih buditeljev. »Samo po sebi se nič ne bo zgodilo«, so ugotavljale Bleiweisove *Novice*, »kajti Bog je visoko nad nami in cesar je deleč od nas.«⁸⁸ Nacionalisti so s čustveno retoriko, sugestivno simboliko in dramatičnimi rituali navduševali ljudi nad izjemnim pomenom narodnosti. Tako je, na primer, Franc Malavašič v *Novicah* leta 1861 vzneseno pisal, da je narodnost postala geslo na zastavi vsakega naroda. Po njegovih besedah je narodnost »biser, ki ga varuje in čuva vsaki narod kod krono svojega bitja, ona je sidro, ki mora edino uzderžati v srečnem zavetju narodsko barko kadar ji žugajo razljuteni valovi brodolomstvo in potop«. Kar je narodna ideja prešinila »vse narode kot čudotvorna iskra«, nadaljuje Malavašič, se od te iskre »upaljuje ogenj, ki ogreva persa vsacega posameznega domoljuba«.⁸⁹

Nacionalistična retorika je narode prikazovala kot utelešenje razlik med ljudmi, zato naj bi se podobe pripadnikov različnih narodov jasno razlikovale druga od druge, zlasti v primeru sosednjih narodov.⁹⁰ Pretirano poudarjanje majhnih razlik med pripadniki različnih narodov je služilo prav temu, da so na ta način bolj ali manj učinkovito prikrivali podobnosti med njimi. Iz majhnih razlik pa so rasle velike posledice.

Za oblikovanje nove, slovenske narodne zavesti je bilo torej treba med drugim rekonstruirati preteklost, jo problematizirati in spreminjati; podobni procesi so, seveda, potekali tudi pri drugih narodih. Iz množice dogodkov in osebnosti v preteklosti je bilo treba izluščiti nabor tistih, ki so bili pomembni in značilni za

87 Billig, *Banal Nationalism*, str. 27.

88 Slovenci, str. 85.

89 M., V Bledu, str. 279.

90 Kuljić, *Kultura sećanja*, str. 191.

narod. Mi smo taki, kot so bili naši veliki predniki, naši heroji, mi nismo taki, kot so bili naši grešni predniki, zločinci. Četudi narodni voditelji tega niso govorili na glas, pa so s svojo izbiro propagirali določene politične in svetovnonazorske ideologije, določena družbena, politična in kulturna hotenja. Preteklost jim je služila kot nekaka zakladnica, iz katere so odbirali tiste dogodke in osebnosti, ki so jih povzdignili v narodove ikone.⁹¹

Narodnost je bila tedaj politični fenomen, še zlasti kadar je bila pripadnost določenemu narodu sredstvo v boju za oblast, ki se ga uporablja proti tistim, ki jih je mogoče prepoznati kot kulturno drugačne.⁹² Tako se je uveljavljala tudi slovenska narodna ideja. Za širše množice je bila najbolj privlačna v času volitev, ko se je »v narodnih krčmah« bralo in politiziralo po slovensko.⁹³ Taki narodni boji so dejansko bili zgolj preobleka za politične spopade z značilno črno-belo optiko: »Slovenec je bil tisti, ki je sprejemal program in politiko slovenske stranke. Vsi, ki politike slovenske stranke niso sprejeli, pa naj so bili po materinem jeziku Slovenci ali ne, so se uvrstili med njene nasprotnike.«⁹⁴

Zaključek

Pričujoči oris procesa oblikovanja slovenske narodne zavesti pokaže, da se je slovenski narod kot politična skupnost s skupno zavestjo začel oblikovati šele v času tako imenovane pomladi narodov. Tak razvoj je bil posledica procesa modernizacije, ki je tedaj zajel tudi Habsburško cesarstvo, del katerega so bile tudi tedanje dežele s prebivalstvom, ki je govorilo več jezikov in pred tem stoletja živelo v mirnem sožitju. Oblikovanje narodne zavesti je med njimi vzpostavilo občutje solidarnosti, ki je segalo tudi prek deželnih meja. To se ni zgodilo čez noč, ampak je šlo za proces, ki je trajal vse do konca prve svetovne vojne. Nepodpisani avtor v goriški *Soči* je leta 1912 ostro kritiziral ljudi, ki so bili mnenja, da bi moral vsakdo ostati v svoji rodni deželi, sploh pa ne bi smel politično delovati kje izven svoje dežele: »Goričan doma, Tržačan, domačin seveda, rojen v Trstu, doma, Kranjec doma, Korošec doma, Štajerc doma, vsi doma ravno tam, kjer se je kdo rodil – tako bi moralo biti po pameti nekaterih ljudi, zaostalih iz prejšnjega stoletja.« Pisec je

⁹¹ Jezernik, *Nacionalizacija preteklosti*, str. 128.

⁹² Mach, *Symbols, Conflict, and Identity*, str. 14.

⁹³ Prijatelj, *Janko Kersnik, njegovo delo in doba*, str. 95.

⁹⁴ Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 280.

sodil, da so tisti, ki so z uganjanjem takega lokalizma in separatizma, pravzaprav delali »naroden greh v borbi za naš obstoj« in bili dejansko »škodljivci slovenskega naroda«, češ: »Za nas Slovence v Sloveniji ni mej; po vsej Sloveniji je Slovenec doma in povsodi se lahko nastane in dela.«⁹⁵

Vzpostavitev solidarnosti med »sinovi ene matere« preko deželnih meja je predstavljala močan inkluziven element. Ideja narodnosti se je izkazala za tako močno mobilizacijsko silo kot je preteklost ni poznala, vsekakor neprimerno močnejšo od dinastične lojalnosti in verske pripadnosti. Narodna gibanja so prej ali slej vsa postala odločilni akterji javnega življenja. Njihovi buditelji so postali glas narodne skupnosti, interpretirali so njihovo preteklost in poslanstvo ter oblikovali njihov značaj in način ravnanja. Ker so politične cilje postavljali v imenu naroda, narodnega interesa, narodnega napredka, so ljudstva s prebujeno narodno zavestjo dejansko stopila na prizorišče v vlogi odločilnih akterjev zgodovinskega dogajanja.⁹⁶ Vse to v polni meri velja za slovensko narodno idejo, ki je prej stoletja v vseh ozirih prikrajšano ljudstvo, pomagala nesluteno povzdigniti v kulturnem, ekonomskem, družbenem in političnem oziru.

Toda iz istega elementa je hkrati zrastel tudi zid ekskluzivnosti, ki je nekdanje sodežele razdelil v »domorodce« in »ptujce«,⁹⁷ tedaj pripadnike različnih narodov, pač glede na to, kakšen jezik je kdo uporabljal. Na ta način je vzpostavil povezavo med slovenskim narodom in njegovim teritorijem, na katerem so postali vsi tisti, ki so bili govorci neslovenskega jezika razumljeni najprej kot Neslovenci, torej najprej Drugi. V tem procesu so odigrali pomembno vlogo številni politični, ekonomski in verski faktorji, praviloma skriti pod krinko kulture in kulturnih razlik.

Viri in literatura

Časopisi

Dom in Svet, 1891, 1894 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-SFBA7UIA>).

Gorenjec: političen in gospodarski list, 1900 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-NYYVIVMU>).

Jugoslavija, 1919 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-C54OY8YQ>).

Kmetijske in rokodelske novice: na svitlobo dane od c. k. Krajske kmetijske družbe, 1844, 1848 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-PHSRICDU>).

95 Naš rojstni list, str. 2.

96 Kohn, *Prophets and People*, str. 2; Hroch, *In the National Interest*, str. 105.

97 Jezernik, *Mesto brez spomina*, str. 128.

- Ljubljanski Zvon*, 1884, 1887 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-OD47VJ7T>).
- Naprej*, 1863 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-VG2OZ48G>).
- Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1861, 1862, 1863, 1864, 1866, 1872, 1875.
- Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 1849, 1851.
- Pravi Slovenec: listi za podučenje naroda*, 1849 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-4TQYFYMU>).
- Slovenec: političen list za slovenski narod*, 1910, 1915 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-PRARJ8D8>).
- Slovenija*, 1848, 1849 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-VBKUJXQT>).
- Slovenski gospodar: podučiven list za slovensko ljudstvo*, 1902 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-8UUUQBXC>).
- Slovenski Narod*, 1876, 1879 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-RERCKDSM>).
- Soča: organ slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic*, 1912 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-oKXWQ2PM>).
- Veda: dvomesečnik za znanost in kulturo*, 1913 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-FMUV5J7W>).

Literatura in objavljeni viri

- Apih, Josip: Plemstvo in národní razvoj. *Ljubljanski Zvon*, 7, 1887, št. 3, str. 170–176, 282–287, 351–357, 403–407.
- Apih, Josip: *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1888.
- Auersperg, A[nastasius] Gr[ün] v.: *An meine slovenischen Brüder: Ein Wort zur Verständigung gelegenheitlich des vom Vereine 'Slovenja' in Wien ergangenen Aufrufes*. Laibach: Druck bei Joseph Blasnik, 1848.
- Auersperg, Anton Alexander: Mojim slovenskim bratam! *Kmetijske in rokodelske Novice*, 6, 1848, št. 6, str. 73–74.
- Benkov, Tone: Národské starice. *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 3, 1851, št. 1, str. 3.
- Berend, Ivan T.: *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 2003.
- Bezenšek, Anton: *Svečanost o priliki sedemdesetletnice Dr. Janeza Bleiweisa dne 19. novembra 1878. Po svojih stenografskih bilježkah sestavil Anton Bezenšek. Z uvodom Dr. Fr. J. Celestin-a*. Zagreb: Izdalo uredništvo »Jugoslav. Stenografa«, 1879.
- Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London: Sage Publications, 1995.
- Breuilly, J.: Nationalism and Historians. Some Reflections. The Formation of National(ist) Historiographical Discourse. *Nationalism, historiography and the (re)construction of the past* (ur. Claire Norton). Washington, DC: New Academia Publishing, 2007, str. 1–25.
- D[ežman], [Dragotin]: Slava Slavjanam!. *Slovenija*, 2, 1849, št. 1, str. 1.
- Deák, Istvan: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1992.

- Dr. Costovo življenje, zadnji dnevi in pogreb njegov. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 20, 1875, št. 5, str. 38–39.
- Dr. I. L.: V. Vodnik – Jugoslovan. *Jugoslavija*, 2, 1919, št. 7, str. 1–2.
- Fekonja, Andrej: Književna poročila. *Ljubljanski zvon*, 4, 1884, št. 11, str. 694–700.
- Fishman, Joshua: *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*. Rowley: Newbury House Publishers, 1972.
- Frost, Robert Ian.: »Ut unusquisque qui vellet, ad illum venire possit«: Nobility, citizenship and corporate decision-making in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1454–1795. *What Makes the Nobility Noble? Comparative Perspectives from the Sixteenth to the Twentieth Century* (ur. Jörn Leonhard in Christian Wieland). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, str. 142–163.
- Hobsbawm, Eric in Terence Ranger (ur.): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Hroch, Miroslav: *In the National Interest. Demands and Goals of European National Movements of the Nineteenth Century: A Comparative Perspective*. Prague: Charles University, Faculty of Philosophy, 1996.
- Hroch, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2009.
- I. V.: Kaj je narodnost?. *Slovenski Gospodar*, 36, 1902, št. 7, str. 1–2.
- Iggers, Wilma (ur.): *Die Juden in Böhmen und Mähren. Ein historisches Lesebuch*. München: Verlag C. H. Bech, 1986.
- Ilešič, Fran, (ur.): *Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Matica slovenska, 1908.
- Iz Ipave. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 20, 1862, št. 38 (17. 9. 1862), str. 320–323.
- Izid slovenskih volitev 30. junija. *Slovenski Narod*, 12, 1879, št. 148, str. 1.
- Jaroslav, Fr.: Politične pridige. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 17, 1872, št. 8, str. 62–63.
- Jezernik, Božidar: *Mesto brez spomina. Javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Jezernik, Božidar: Miroslav Hubmajer (1851–1910): danes pozabljen, svoje čase najslavnejši slovenski junak. *Traditiones*, 48, 2019, št. 3, str. 43–71.
- Jezernik, Božidar: *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013.
- Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation. Activists of the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge in London: Harvard University Press, 2006.
- Jurčič, Josip: Samo Nemci ne!. *Slovenski Narod*, 9, 1876, št. 164 (20. 7. 1876), str. 1.
- King, Jeremy: The Nationalization of East Central Europe. *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (ur. Maria Bucur in Nancy M. Wingfield). West Lafayette: Purdue University Press, 2001, str. 112–152.
- Kleinmayr, Julij plem.: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Celovec: Julij plem. Kleinmayr, 1881.
- Kohn, Hans: *Prophets and People: Studies in the Nineteenth Century Nationalism*. New York: The Macmillan Company, 1946.
- Kořalka, Jiří: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815–1914: sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern 1815–1914*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1991.

- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Kuljić, Todor: *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- L. S.: Glasi o državnopravnih rečeh. Historično pravo in narodna ideja. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 24, 1866, št. 40, str. 323.
- Lampe, Frančišek: »Slava Avstriji!«. *Dom in Svet*, 4, 1891, št. 6 (1. 6. 1891), str. 16–17.
- Lampe, Frančišek: Slovenija in svetla habsburška hiša. *Dom in Svet*, 7, 1894, št. 17, str. 513–514.
- Lončar, Dragotin: Dr. Janez Bleiweis in njegova doba. *Bleiweisov zbornik* (ur. Josip Tomišek). Ljubljana: Matica Slovenska, 1909, str. 141–244.
- Lončar, Dragotin: *Slovinci. Načrt slovenske socialne zgodovine*. Ljubljana: Komisionalna založba »Delavske Tiskovne Družbe«, 1911.
- Lončar, Dragotin: *The Slovenes: A Social History. From the Earliest Times to 1910*. Cleveland: American Yugoslav Printing & Publishing, 1939.
- Luznik, Valentin: Iz Tomina. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 20, 1862, št. 10, str. 77.
- M.: Domorodne pisma. 2. Pismo. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 22, 1864, št. 43, str. 349–351.
- M.: Narodne dolžnosti. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 21, 1863, št. 26, str. 203–204.
- M.: V Bledu. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 19, 1861, št. 34, str. 279–281.
- Mach, Zdislaw: *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*. Albany: State University of New York Press, 1993.
- Malavašič, Fr[an]: Govori v poslednji »besedi« narodne čitavnice ljubljanske na čast Vodniku. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 20, 1862, št. 7, str. 50–51.
- Malavašič, Fran: Ali Krajnc ali Slovenec?. *Pravi Slovénec*, 1, 1849, št. 1, str. 2–3.
- Malovrh, Miroslav: *Pod novim orlom. Zgodovinska povest*. Ljubljana: Natisnila in založila »Narodna tiskarna«, 1904.
- Markovits, Andrei S.: Empire and Province. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism* (ur. Andrei S. Markovits in Frank E. Sysyn). Harvard: Ukrainian Research Institute, 1982, str. 1–22.
- Martinak: Austria in Slovenci. *Slovenija*, 1, 1848, št. 13 (15. 8. 1848), str. 49–50.
- Melik, Vasilij: *Slovinci 1848–1918. Razprave in članki*. Maribor: Založba Litera, 2002.
- Melik, Vasilij: Slovenci o Germanih, Slovanih in Romanih pred 120 leti. *Zgodovinski časopis*, 51, 1997, št. 1, str. 17–20.
- Misli in besede brez ovinkov. *Slovenec*, 38, 1910, št. 34 (12. 2. 1910), str. 1–2.
- Murko, Matija: Narodopisna razstava češko-slovenska v Pragi leta 1895. *Letopis Slovenske Matice za leto 1896* (ur. Anton Bartel). Ljubljana: Slovenska matica, 1896, str. 75–137.
- Nagovor. *Slovenija*, 1, 1848, št. 42 (24. 11. 1848), str. 165.
- Namier, Lewis B.: *1848: the Revolution of the Intellectuals*. London: Geoffrey Cumberlege, 1944.
- Naš rojstni list. *Soča*, 42, 1912, št. 105 (14. 9. 1912), str. 2.
- Nekaj od Slovincov. *Kmetijske in rokodelske novize*, 2, 1844, št. 39 (25. 9. 1844), str. 155.

- Okey, Robin: *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918. From Enlightenment to Eclipse*. Basingstoke: Macmillan, 2001.
- Özkırımlı, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Palacký, František: *Idea státu rakouského*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober, 1865.
- Pirjevec, Dušan: *Vprašanje o poeziji. Vprašanje naroda*. Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- Plamenatz, John: *Two Types of Nationalism. Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea* (ur. Eugene Kamenka). London: Edward Arnold, 1976, str. 23–36.
- Pred cesarskim prestolom. *Slovenec*, 43, 1915, št. 186 (17. 8. 1915), str. 1.
- Prijatelj, Ivan: *Janko Kersnik, njega delo in doba. Sešitek II. Novelist in politik*. Ljubljana: L. Schwentner, 1914.
- r–: Jezikoslovne drobtinice. *Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči*, 7, 1849, št. 21, str. 87–88.
- Radics, Peter von: *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schonsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische*. Laibach: Verlag von J. Giontini, 1885.
- Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence fait en Sorbonne, le 11 Mars 1882*. Paris: Calman Lévy, 1882.
- Rigney, Ann in Joep Leerssen: Introduction. Fanning out from Shakespeare. *Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building and Centenary Fever* (ur. Joep Leerssen in Ann Rigney). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, str. 1–23.
- Rihtman Auguštin, Dunja: *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95 d.o.o./Naklada Publica, 2001.
- Selški, Fr[an]: Korak za korakom naprej!. *Gorenjec*, 1, 1900, št. 38 (29. 9. 1900), str. 2–3.
- Serbec, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Komisijaska založba »Tiskovne zadruga«, 1927.
- Slovenci!. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 19, 1861, št. 11 (13. 3. 1861), str. 85.
- Smešnice. *Kmetijske in rokodelske Novice*, 6, 1848, št. 13 (29. 3. 1848), str. 51.
- Stauter-Halsted, Keely: *Rural Myth and the Modern Nation. Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (ur. Maria Bucur in Nancy M. Wingfield). West Lafayette: Purdue University Press, 2001, str. 153–177.
- Sugar, Peter F.: *Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe*. Aldershot: Variorum, 1997.
- Šuklje, Fran: *Sodobniki, mali in veliki*. Ljubljana: Založba »Satura«, 1933.
- Šuklje, Franjo: *Iz mojih spominov*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1929.
- Trdina, Janez. *Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879*. Ljubljana: Krt, 1987.
- V Ljubljani. *Naprej*, 1, 1863, št. 10 (3. 2.1863), str. 37–39.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, grundliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Romisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Laybach in Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vošnjak, Bogumil: Študije k problemu jugoslovanske narodne misli. *Veda*, 3, 1913, št. 3, str. 524–572.

Vošnjak, Bogumil: *A Bulwark Against Germany. The Fight of the Slovenes, the Western Branch of the Jugoslavs, for National Existence*. London: George Allen & Unwin, 1917.
 Zupanič, Niko: *Slovenija vstani! Ameriškim Slovencem. Govor, ki ga je imel pred Slovenci v Clevelandu 28. aprila 1916*. Cleveland: Tiskarna »Clevelandske Amerike«, 1916.

THE SLOVENIAN NATION AS A PRODUCT OF THE MODERNIZATION OF THE HABSBURG EMPIRE

National consciousness in the sense developed by the European national movements in the nineteenth century had not been known before. Under the old regime, the “nation” constituted only one or two percent of the population; the most democratic situation was in Poland, where the *szlachta* comprised six to twelve percent of the total population; in the Habsburg hereditary lands the proportion was much smaller yet. The Spring of Nations in the mid-nineteenth century also led to a nationalization of society, politics, and the state in the Habsburg Empire. Elements of modernity, such as increasing literacy, constitutional governance, improved infrastructure, and broad-based politics, played an important role in this process. In an increasingly rapidly changing world, all this allowed the idea of the nation to take the place in social life that had been occupied by the idea of religion in the sixteenth and seventeenth centuries.

By the mid-nineteenth century, despite strong nationalist aspirations, most people living in this great multiethnic empire did not have a strong national consciousness. The historian and politician František Palacký, known as the father of the Czech nation, noted in one of his articles in 1865 that the idea of nationality had not yet penetrated the minds and consciousness of all his contemporaries and was even considered disturbing by some. At the same time, however, he predicted such a development in the near future, so that even those that were indifferent or apathetic to the idea at the time would no longer be so in twenty to thirty years.

By the end of the nineteenth century, national consciousness in the provinces with Slovenian populations was sporadic and fragmentary—or, as Dragotin Dežman noted in 1849, “Until now we were only Slovenians from Upper Carniola, Lower Carniola, Inner Carniola, the Pivka region, the Karst Plateau, the Brkini Hills, Istria, Čičarija, White Carniola, Carinthia, and Styria—but we were not true Slovenians.” These “unnatural borders” fell only in the era of Bleiweis, so that from then on everyone felt like “Slovenian brothers, sons of one mother.” That the people accepted and internalized the national idea en masse is the merit of the national awakers, who, following the western European model, began to mobilize the people for progress.

The modern nation was a form of organization of society adapted to the requirements of the new capitalist social order, and therefore, according to Eric Hobsbawm, it was unprecedented in the past. The Slovenian national awakers did not emphasize

that the nation was a completely new phenomenon, but they legitimized their efforts by pointing out that different nations were an act of God. The logic behind this was that the nationalists used this to agitate for the nationalization of the uneducated rural masses. The ideological driving force of the Slovenian national awakening was thus the concept of primordialism. According to this concept, the nation existed from time immemorial: the national awakens only awakened it, but in no way “invented” or “shaped” it themselves. The national awakens were not to strive to create something new, but merely to awaken the nation from a long sleep in order to continue its former, free, and authentic life.

TEODOR DOMEJ

Razprava o učnem jeziku v Borovljah na Koroškem (1848–1851)

Avstrijsko razsvetljenstvo v pojavnih oblikah jožefinizma je pospešilo modernizacijo družbe in prineslo ljudem več osebnih svoboščin. Poenotenje države in mentalna homogenizacija njenega prebivalstva sta se pospešili. Zlasti cesar Jožef II. in nekaj najvišjih predstavnikov birokracije so zagovarjali jezikovno politiko, ki naj bi v monarhiji razširila nemščino. Nekaj uspeha je ta politika sicer imela, vendar so se kot spremni pojav družbene modernizacije na novih področjih rabe funkcionalizirali nekateri jeziki, ki so dotlej imeli le šibko razvito pisno kulturo in književnost, med njimi tudi slovenščina. Razvila so se gibanja za kulturno in jezikovno emancipacijo. Jezikovna politika države, ki je vztrajala pri starem vzorcu, ni mogla ustaviti emancipacijskih prizadevanj. Nasprotno, postala so gibalna, ko se je leta 1848 nevarno zamajal družbeni ustroj habsburške monarhije.

Kako so se jezikovna gibanja, ki so prerasla v politična, odražala v malem, ne v središču državne ali regionalne oblasti, temveč na obrobju? Kot primer za mikroanalizo naj služijo napetosti okrog učnega jezika v Borovljah/Ferlach¹ na Koroškem v prelomnem času sredi 19. stoletja. Avstrijski publicist in pisatelj Franz Sartori je leta 1811 takole označil Borovlje: »Velika vas Borovlje, v kateri bivajo sami puškarji, se ponaša, da govori najlepšo slovenščino.«² Kraj v Rožu je bil tedaj že dolgo znan prek koroških meja zaradi kakovostnega puškarstva.

Borovlje so bile ena izmed župnij cerkvenoupravne enote Spodnji Rož/Unterrosental. V repertoriju koroških krajev (1860) pri Borovljah v rubriki »značaj kraja« piše: »Tovarna železnih izdelkov, orožja in pušk, fužina, vas.«³ Tedaj je naselbina štela 89 hiš s skupaj 674 prebivalci. K župniji Borovlje (samostojna

1 Pri krajevnih imenih navajam na mestu, kjer se prvič omenjajo, ob slovenskem imenu tudi nemško, v nadaljnjih primerih pa samo še slovensko.

2 Sartori, *Neueste Reise durch Oesterreich*, str. 284.

3 *Alphabetisches Verzeichniß sämmtlicher Orte im Herzogthume Kärnten 1860*, str. 48.

župnija je bila šele od leta 1798) so šteje še vasi Kobov/Gabl (27 hiš, 240 prebivalcev), Dobrava/Dobrowa (17 hiš, 114 prebivalcev) in Doli/Dollich (13 hiš, 86 prebivalcev), skupaj torej 146 hiš s 1114 prebivalci (v šematizmu krške škofije za leto 1851 piše, da župnija šteje 1227 prebivalcev⁴). Borovlje so mejile na župniji Podljubelj/Unterloibl in Bajtiše/Waidisch, v obeh krajih kot tudi v nekoliko oddaljeni Bistrici v Rožu/Feistritz im Rosental so bile fužine. Ti kraji so se po strukturi prebivalstva in poklicni dejavnosti razlikovali od preostalih, kjer je močno prevladovalo kmečko prebivalstvo. Borovlje so glede tega še zlasti izstopale in njihov gospodarski ter civilizacijski vpliv, h kateremu sodi tudi narodnopolitični, je segal v okoliške kraje.

V dekaniji je bilo 16 župnij in kuratij, sedež dekana pa je bil v Kapli ob Dravi/Kappel an der Drau. Dekanija Spodnji Rož je sredi 19. stoletja štela približno 13.000 prebivalcev. Na njenem ozemlju je bilo nekaj manjših rudnikov, predvsem pa več železarskih obratov (v Bistrici v Rožu, Podljubelju, Borovljah, Bajtišah, Medborovnici/Unterferlach in Borovnici/Freibach). Glavno naselje so bile Borovlje (tedaj po svoji pravni obliki le vas, vendar že pred letom 1848 z občinskim predstojništvom), ki so bile zaradi puškarske industrije in obrti znane in cenjene prek koroških deželnih mej. Po jeziku prebivalstva je bila dekanija strnjeno slovenska, prav tako vse župnije, ki so jo obdajale. Le v nekaterih plemiških in fužinarskih družinah so govorili (tudi ali pa pretežno) nemško. Kljub temu je bila dekanija jezikovno stična regija, ker sta bili v njej slovenščina in nemščina v več njenih zvrsteh, v liturgični funkciji pa tudi latinščina. Če upoštevamo kvantitativno vso komunikacijo, je premočno prevladovala slovenščina v svoji ustni krajevni narečni obliki. V poslovnih in uradnih zadevah, vedno če je šlo za zapise, manj pa v ustnem občevarju, je bila v rabi nemščina. Zaradi te dejavnosti in bližine Celovca/Klagenfurt je del odraslega moškega prebivalstva znal bolj ali manj dobro tudi nemško. Kot tedaj domala povsod na Slovenskem je bila nemščina edini pisni uradni jezik.

Leta 1848 je bilo v dekaniji šest ljudskih šol, večina župnij in kuratij šole torej ni imela. Šole so delovale samo v Borovljah, Kapli ob Dravi, Kotmari vasi/Köttmannsdorf, Slovenjem Plajberku/Windisch Bleiberg, Šmarjeti v Rožu/St. Margareten im Rosental in na Žihpoljah/Maria Rain. Vse so bile enorazredne župnijske šole in večina njih je bila po letih še mlada. Vse so delovale v slabih razmerah. Po številu učencev je bila največja ljudska šola v Borovljah. Bila je tudi najstarejša, saj je bila ustanovljena leta 1777, zaradi česar šteje med prve, ki so v slovenskem delu dežele začele delovati tik po razglasitvi terezijanske šolske reforme.

4 *Personalstand des Bisthum Gurker Kirchen-Sprengels im Jahre 1851*, str. 43.

Na osnovi tedanje šolske zakonodaje (leta 1806 izdane *Politične ustave nemških šol v nemških dednih deželah/Politische Verfassung der deutschen Schulen in den kaiserl. königl. deutschen Erbstaaten*) je imela v šolstvu Katoliška cerkev glavno vlogo. Župnik je poučeval v šoli verouk, ki je veljal za najpomembnejši učni predmet. Ker je bila dekanija šolska upravna enota, je po navadi dekan opravljal naloge okrožnega šolskega nadzornika. Na škofijski ravni je bil v okviru škofijskega konzistorija za ljudske šole pristojen škofijski šolski nadzornik. Tako je bilo tudi še po letu 1848 vse do sprejetja nove šolske zakonodaje v letih 1868 (tedaj je bil sprejet zakon, ki je Cerkvi odvzel šolsko nadzorstvo v posvetnih predmetih) in 1869 (sprejet je bil državni šolski zakon o ljudskih šolah). Z organizacijo šolstva je imela opravka tudi posvetna oblast – do leta 1849 zemljiška gospodstva, okrožni uradi, gubernij in dvorna študijska komisija, odtlej pa občinska zastopstva, okrajna glavarstva in deželno namestništvo oziroma deželno glavarstvo s šolskim svetovalcem in nadzornikom za ljudske šole, na državni ravni pa ministrstvo za uk in bogočastje.

Kako je bilo pred letom 1848 z učnim jezikom v slovenskem delu Koroške? S tem povezanih vprašanj uradi in merodajne osebe niso obravnavale v javnosti. Glede na pedagoške in metodične izzive le razmeroma redko izvemo kaj o tem, kako so učitelji in šolska oblast gledali nanje. Samo v redkih primerih so ohranjena mnenja prizadetega prebivalstva o učnem jeziku, pa še ta grejo skozi filter krajevnih oblikovalcev javnega mnenja. Razmeroma redko se to vprašanje pojavlja v uradnem dopisovanju med dekanijami in škofijskim konzistorijem. Tako rekoč na vseh ravneh so imeli slovenščino za jezik, ki nima razvite pisne kulture. Nastaja vtis, da je z uveljavljanjem pisne kulture v družbenem in zasebnem življenju slovenščina celo izgubljala pomen. Na Koroškem je na splošno veljalo, da slovensko (v jezikovni zvrsti krajevnega narečja) zna, kdor se je tega jezika naučil doma. Prevladovalo je mnenje, da za ustno komunikacijo to povsem zadostuje, za pisno komunikacijo in za stike z nemškim prebivalstvom pa je neobhodno potrebno znanje nemščine. V deželi dveh etničnih skupin in dveh jezikov je bil majhen del prebivalstva dvojezičen, vendar je prevladovala enostranska dvojezičnost v tem smislu, da so se večinoma le rojeni govorniki slovenščine znali sporazumevati tudi v nemščini. V podeželskih šolah slovenskega dela dežele je bil (v glavnem nedoseženi) cilj ljudsko-šolskega pouka zasilno znanje nemščine. Le redkim osebam, ki so bile odgovorne za organizacijo in delovanje šolstva, se je zdelo, da bi večje upoštevanje slovenščine ugodno vplivalo na civilizacijski in kulturni razvoj prebivalstva slovenskega jezika. Skromen pomen slovenščine je bil posledica državne jezikovne politike, ki ji je sledila cerkvena šolska uprava. Široki sloji slovenskega prebivalstva se tej jezikovni politiki niso upirali, razen kdaj pa kdaj z mnenjem, da je šolski pouk izgubljanje časa in

otroške delovne sile. Učni uspehi iz nemščine so bili nezadovoljivi ali pa začasni. Kdor je želel, da se njegovi otroci vsaj nekoliko ali popolnoma naučijo nemščine, jih je poslal v mestne šole ali pa delat v nemški del dežele, odvisno pač od materialnih možnosti staršev in izobraževalnega cilja. Vsekakor je prineslo znanje nemščine višji družbeni ugled in dajalo osebam boljše življenjske razmere, v številnih poklicih in dejavnostih pa brez dobrega znanja nemščine na Koroškem ni šlo niti na ozemlju z avtohtonim slovenskim prebivalstvom. Zato je bilo v ospredju šolske jezikovne politike vprašanje posredovanja nemščine. Leta 1837 je dvorna študijska komisija za dežele s prebivalstvom slovenskega jezika predlagala rabo učbenika *Nemška pismenost za slovensko-nemške šole*.⁵ Predložil ga je bil ljubljanski konzistorij, da bi jo uvedli v ljudske šole krajev, kjer nemščine sploh ne govorijo ali pa le deloma. Študijska komisija je v tej zvezi naročila ljubljanskemu guberniju, da poizve, ne le ali je tak učbenik potreben, temveč tudi, kako je s poukom nemščine oziroma učnim jezikom v ljudskih šolah slovenskih krajev. Poudarila je, da »je najvišja namera Njegovega cesarskega veličanstva, s pomočjo ljudskih šol širiti znanje nemškega nacionalnega jezika v tistih nemških provincah, v katerih vlada drug jezik«. ⁶ Z rabo slovensko nemškega jezikovnega učbenika je povezovala tudi stranski učinek, da bodo učenci z njim izpopolnili znanje materinščine. V krški škofiji so v zvezi s to pobudo izvedli prvo sistematično poizvedbo, kako je z jezikovnim poukom v slovenskem delu dežele. Ugotovili so neenotno stanje s skupnim imenovalcem, da je slovenščina (v glavnem pač slovensko narečje) samo pomožen učni jezik ali pa še to ne, če učitelj ni znal slovensko.

Učnih predmetov se začetniki v čisto slovenskih šolah učijo samo v materinščini, v mešanih šolah pa z izjemo verouka, ki je v ljudskem pouku glavni predmet, v nemščini. Vedno je v ospredju prizadevanje, da se slovenski učenci postopno uvežbajo v nemškem jeziku, da pa se jim to, česar ne razumejo, razloži v njihovi materinščini, da se tako širi nacionalni jezik [Nationalsprache, kot imenujejo nemščino op. T. D.], kar je najvišji namen Njegovega veličanstva. Že ob uvedbi normalne šole je bil najvišji namen, napraviti nemški jezik bolj obče znanega, v podeželskih šolah slovenskih krajev pa so poučevali tamkajšnjo mladino z nemškimi učbeniki, kot se to dela tudi dandanašnji. Starši so bili s to metodo tembolj zadovoljni, ker so se njihovi otroci tako najlažje naučili nemščine.

5 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem II.*, str. 225.

6 Vse prevode virov, ki so napisani v nemškem jeziku, je opravil avtor prišpevka.

Tako ugotavlja in pozneje še večkrat ponavlja konzistorij krške škofije.

Borovlje so imele leta 1837 učitelja, ki ni znal slovensko. Župnik je poročal, da zato v tamkajšnji šoli učne predmete v obeh razredih poučujejo v nemščini, torej tudi začetnike. Upravičeno je menil, da slovensko-nemške slovnice vse dotlej ne bodo mogli uporabljati, dokler v župnijski šoli ne bodo namestili učitelja pomočnika, ki zna slovensko.⁷ Res je nemški učitelj kmalu dobil pomočnika, veččega materinščine učencev, in tudi njegovi nasledniki so znali slovensko,⁸ kar pa ni bilo dovolj za kakovost šolskega pouka. Boroveljska šola je v 40. letih doživela hudo krizo, iz katere se je povlekla šele, ko je dobila 1. aprila 1847 novega učitelja, Gregorja Somerja (tudi Sommer,⁹ 1814–1893), rojenega na Golšovem/Göltshach. Hkrati je bil, kot tedaj na podeželju skoraj povsod, tudi cerkovnik in organist. Dekan in okrožni šolski nadzornik Johann Rabitsch (Janez Rabič), ključna osebnost dogajanja v dekaniji Spodnji Rož, ga je stenografsko opisal takole: »Rojen je na Golšovem, zato popolnoma govori slovenski jezik v tukajšnjem narečju (*spricht die windische Sprache ganz nach hiesiger Mundart*), star je 32 let in samski. Poučeval je kot zasebni učitelj v uglednih hišah glavnega mesta.« Glede učnih sposobnosti je dekan Somerja ocenil kot daleč najboljšega med šestimi kandidati, ki so se potegovali za prosto učiteljsko mesto. »Ni obiskoval le trimesečnega učiteljskega tečaja, temveč z odličnim uspehom tudi šestmesečni tečaj za glavne in normalne šole, ima dober izpit iz naravoslovja in pedagogike. Telesno je močan in zdrav, je dobro izvežban in spreten, trezen in moralen je in gotovo se bo uveljavil pri otrocih.« Kot edino šibko točko je Rabič navedel, da glasbenik pa Somer ni. »Ima sicer navadno spričevalo Glasbenega društva za orgljanje in bo na orglah zaigral navadno cerkveno pesem, vendar, kot je sam priznal, v tem doslej nima dovolj vaje.«¹⁰ Borovlje so se odločile za Somerja med drugim zato, ker je obvladal tamkajšnje slovensko narečje. Njegovo znanje slovenske pisne zvrsti ni bilo merilo, samoumevnost pa je bilo obvladanje nemškega knjižnega jezika. Zato ta postavka niti ni neposredno omenjena. Rabič je imel učiteljsko službeno mesto v Borovljah za »delikatno«¹¹, kar se je v letih, ki so sledila, nekajkrat potrdilo, vendar tudi po njegovi zaslugi. Somer se je zaradi svojih sposobnosti kmalu

7 ADG, Karton Schule noch einzuordnen (dopisa z dne 9. 12. 1837 in 12. 12. 1837).

8 Singer, Kultur- und Kirchengeschichte des unteren Rosentales, str. 328.

9 Pri pisavi osebnih imen in priimekov oseb slovenskega jezika sem se ravnal po praksi v času dogajanja, ko so jih v slovenskih besedilih pisali s slovenskimi črkami, v nemških pa z nemškimi. Nemško različico sem dal v oklepaj, ko se ime in priimek v besedilu prvič pojavita.

10 ADG, AP Kappel/Drau, Karton 81, Schulsachen 1847.

11 ADG, AP Kappel/Drau, Karton 81, Schulsachen 1847.

izkazal. Že ob priložnosti prve vizitacije (24. junija 1847) je prejel od okrožnega šolskega nadzornika in občine odlične ocene.¹²

Potem pa je prišlo leto 1848 in spremenili so se družbenopolitični okviri. V identitetno in ideološko razslojeni družbi so se okrepili že prej opazni procesi, nasprotujoči si tudi glede ciljev. Po eni strani imamo opravka z narodno emancipacijskimi gibanji, ki so se mogla sklicevati na ustavo, po drugi strani pa so se okrepile nasprotno težnje, namreč prizadevanje po krepitvi dominantnega položaja močnejših narodnopolitičnih gibanj nad šibkimi. Kot dejavniki so v mnogoetnični habsburški monarhiji na prizorišče začeli stopati narodi kot nosilci kolektivnih pravic, vendar z neenakimi političnimi, kulturnimi in gospodarskimi potenciali. Asimetričnost in različne stopnje v razvoju so značilnosti, ki jih z ustavo ni bilo mogoče izničiti. Ustava je bila intervencija, v večnarodni monarhiji gotovo v korist šibkejših. Kar so imeli močni narodi kot samoumevnost že brez ustave, tega šibkejši tudi z ustavno zajamčenimi pravicami niso dobili, ker so bile objektivne (razvojna stopnja jezika) in subjektivne (»zavest«, identiteta, politična orientacija) ovire v nekaterih okoljih nepremagljive. Na Koroškem je bilo sobivanje dveh tedaj po svoji zmožnosti nedvomno različnih jezikov in skupinskih identitet usodno za uveljavljanje šibkejšega jezika v deželi, kjer je bil šibkejši jezik vrh vsega še manjšinski glede na število njegovih govorcev.

Francoski sociolog Pierre Bourdieu (1930–2002) je razvil teorijo o različnih oblikah kapitala, ki določajo položaj posameznika in skupin v družbenem dogajanju. Razlikuje ekonomski, kulturni in socialni kapital, torej mešanico materialnih in nematerialnih dobrin.¹³ Čim je govor o kapitalu, ni daleč misel o njegovi neenakomerni razdelitvi in prizadevanjih, povečati svoj delež oziroma preprečiti tekmeču, da ga pridobi. Sestavni del takega miselnega sveta je permanenten boj (z dovoljenimi, spornimi in prepovedanimi sredstvi) za čim večji kos razpoložljivih dobrin in čim večji delež pri na novo ustvarjenih. Bourdieu je ustvaril terminološko bolj zadržan teoretičen model za razlago stanja sveta, kot je (bil) marksizem, ker se ne ukvarja (ali pa premalo) z vprašanjem o upravičenosti razdelitve in pravičnosti. Kljub temu ponuja Bourdieujev model pripomoček za prikaz družbene neenakosti ne le za posameznike in skupine vse tja do velikih skupin, tudi takih, kot so kolektivi na poti iz prednacionalne v nacionalno družbo, zlasti še ko gre za učinke skozi stoletja akumuliranega ekonomskega, kulturnega in socialnega kapitala, ki vpliva na družbeno dinamiko.

12 ADG, AP Kappel/Drau, Karton 81.

13 Prim. Bourdieu, Ökonomisches, kulturelles und soziales Kapital, str. 49–75.

Z velikim preobratom marčne revolucije je postal jezik v habsburški monarhiji pomemben del kolektivnih človekovih pravic. Jezikovne pravice so že leta 1848 postale z ustavo zajamčene pravice, čeprav le kot obet lepše prihodnosti. Materinščini so pripisovali ključen pomen pri skupinski identiteti, kajti narodnost, eden ključnih pojmov v ustavnih določilih (ustavi 1848 in 1849 in temeljni državni zakon, ki je veljal v avstrijskem delu habsburške monarhije od 1867 naprej), so izpeljevali iz pokolenja in jezika (in vse bolj od subjektivnega priznanja, kjer je glavno vlogo dobila narodnopolitična identiteta). Vendar z ustavo samo se ni spremenilo niti gledanje širokih slojev prebivalstva na pomen in uporabno vrednost jezikov niti pripravljenost večine tistih, ki so bili pristojni in odgovorni za uresničevanja ustavnih določil, da bi dosledno uvedli model, ki bi uresničil bistvene prvine ustave. Maloštevilni koroški glasniki jezikovne in narodne enakopravnosti so bili pred velikim izzivom. Najmanj tako težko jim je bilo prepričati koroško prebivalstvo slovenskega jezika o pomenu materinščine kot s sklicevanjem na ustavne pravice izzvati pristojne, da jih upoštevajo. Ogromna večina je bila ujeta v tradicionalnih pogledih na hierarhičen odnos med nemščino in slovenščino, ki je od nekdanj slovenščini dajal podrejeno vlogo v družbenem življenju.

Matija Majar - Ziljski je že v svojem osnutku narodnopolitičnega programa iz marčnih dni 1848 zapisal, da morajo slovenski poslanci dosledno zagovarjati jezikovne pravice in kot »najimenoitnejšo« med njimi, »da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik, [in] da nas ne sme noben narod siliti, ptuj jezik nam nametovati.«¹⁴ Jezikovna enakopravnost je bila zanj merilo in znak narodne svobode (»zdej moremo stopiti kakor sloboden narod med druge slobodne narode – mi vsim slobodnim narodam enaki«).¹⁵ V letaku *Kaj Slovenci terjamo?*¹⁶ je po zahtevi po Zedinjeni Sloveniji, ki je bila na prvem mestu, zapisal: »2. Slovenski jezik mora imeti v slovenskih krajih popolnoma to pravico, katero ima nemški v nemških, italijanski v italijanskih [...] To je naravno; vsaki narod ljubi svoj jezik, zato tudi mi. Le po svojim jeziku se mora narod izobraziti in povzdigniti; ako se materinski zanemari, umira narod, ako jezik utihne, izumerje narod; zato 3. mora nam biti svobodno (frei) upeljati slavenščino v vse pisarnice in šole višje in nižje v Slovenii [...] ako hočemo, kadar hočemo in kakor hočemo.« Njegove zahteve so

14 *Kmetijske in rokodelske novice* (Novice), 29. 3. 1848, št. 13, str. 50.

15 *Novice*, 29. 3. 1848, št. 13.

16 Majar je besedilo letaka *Kaj Slovenci terjamo?* spisal med 25. marcem 1848 in 27. aprilom 1848, *Novicam* pa je bil priložen 10. maja 1848. Gl. Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 435, op. 73; Granda, *Koroški Slovenci v letu 1848/49*, str. 157–217.

postale ključni sestavni del slovenskega narodnopolitičnega programa in preizkusni kamen za »verle domorodce in vlastence, kateri naš jezik in nas vse Slovence ljubijo«. ¹⁷ V svojem bistvu je Majarjev narodnopolitični koncept kot vsi sočasni zagovarjal enojezično družbo, če ne že njeno takojšnjo vzpostavitev pa vsaj kot srednjeročni cilj. V soglasju s tem je bila tudi zahteva po novi, na narodnostni pripadnosti temelječi politično-administrativni ureditvi habsburške monarhije, v slovenskem primeru združitev slovenskega prebivalstva v Zedinjeno Slovenijo (»1. Da se vsi Slovenci, kakor naj bližnji brati, zjedini v jeden narod, in da bi imeli vsi vkup jeden slovenski zbor.«) in njeno izločitev iz Nemške zveze (»Pri nemškem zvezu (deutschen Bund) nočemo biti, naj je kakor hoče.«). ¹⁸ Takšen narodnopolitični koncept je načelno prelomil z dotedanjo ureditvijo, kar je pri zagovornikih *statusa quo* izzvalo odpor, čeprav se je ujemal z duhom časa, ker so se elite vseh sosednjih narodov načelno opredelile za podobne cilje in rešitve.

Kakšna dinamika je nastala v Borovljah na severnem vznožju Karavank? Glavna protagonist na krajevni ravni sta postala Janez Rabič in Gregor Somer, prvi v vlogi zagovornika nemščini podrejenega položaja slovenščine, drugi kot predstavnik skupine, ki je hotela emancipacijo slovenščine, kot jo je zahteval slovenski narodnopolitični program. Rabič je bil tedaj župnik v Kapli ob Dravi, dekan in okrožni šolski nadzornik dekanije Spodnji Rož. Bil je tako rekoč domačin, ker je bil rojen v puškarski družini na Trati pri Glinjah/Tratten bei Glainach blizu Borovelj. Od leta 1836 do 1839 je bil konzistorialni tajnik in konzistorialni svetnik krške škofije v Celovcu. Gotovo je tam ponotranjil glavne prvine jezikovne politike. Po letu 1839 je bil župnik v Kapli ob Dravi. Nedvomno je zaradi svojih sposobnosti in veliko mero prilagodljivosti napravil hitro kariero. K temu je prispevalo dejstvo, da mu je pero dobro teklo. Kar se je ohranilo za njim pisnega gradiva internega značaja, šteje ob prehodu iz prednacionalnega v nacionalno obdobje in v letu 1848 na slovenskem koroškem podeželju med najbolj izpovedno. Med drugim se v njegovih spisih kaže večplastnost njegove narodne in politične identitete ter orientacije kot tudi njegovih sodobnikov. Rabič je vztrajal pri tradicionalnem konceptu, kakršen se je uveljavil v jezikovni politiki jožefinizma in predmarčnega obdobja, Somerja pa najdemo med glasniki »pomladi« slovenskega naroda. V merodajnih vlogah nastopajo tudi krajevni veljaki, v višji pa konzistorij krške škofije, koroško deželno glavarstvo in šolsko ministrstvo na Dunaju.

¹⁷ *Novice*, 29. 3. 1848, št. 13.

¹⁸ *Kaj Slovenci terjamo*.

Boroveljski učitelj Somer je sledil Majerjevim načelom. Po marčnem prelomu je pouku dal novo smer. Rabič je v protokol o šolski vizitaciji (16. avgust 1848) zapisal: »Učitelj Gregor Somer je sposoben, dobro izobražen, zelo vnet šolnik, ki poleg tega ljubi otroke in se z njimi lahko sporazumeva. Šola po tem poldrugem letu ni več podobna prejšnji. Otroci so zelo dobro poučeni, posebej še v slovenščini (*im Slowenischen*), ki jo goji skoraj s preveliko ljubeznijo, kajti sicer bi otroci v nemškem pisanju in pravopisu še bolj napredovali. Je tudi zelo moralen in pošten.« Prevladuje torej pohvala, rahla kritika pa se nanaša na odnos do obeh jezikov.

Pri obravnavi vprašanja o učnem jeziku na Koroškem ne smemo zanemariti eno glavnih spornih točk, namreč vprašanja teritorialne upravne ureditve Koroške in njenega statusa v okviru Avstrijskega cesarstva. Brez dvoma je namreč močno vplivala na diskurz o učnem jeziku, in sicer ne samo v teh letih preloma, temveč vse obdobje, ki je bilo v znaku nacionalnega načela. Sedemnajstega julija 1848 se je prvič sestal provizorični koroški deželni zbor. V njem ni bilo nobenega zastopnika, privrženca ali sopotnika koroške skupine Slovencev, ki se je zavzemala za programske točke slovenskega narodnopolitičnega programa. Bila pa sta v njem dva izvoljena predstavnika slovenskega rodu, odvetnik Mathias Rulitz/Matija Rulic (1802–1880), rojen v Borovljah, in kmet Johann Millonig/Janez Milonik (1793–1864), doma v Straji vasi/Hohenthurn v Ziljski dolini. Oba sta se deklarirala kot Slovenca, vendar največkrat takrat, kadar sta se izjavljala proti narodnopolitičnim zahtevam ožjega kroga nosilcev in glasnikov slovenskega političnega programa. Tako je bilo, ko je šlo za vprašanje Zedinjene Slovenije. Dosledno sta nasprotovala upravni delitvi Koroške, ki bi upoštevala jezikovno pripadnost prebivalstva. Milonik je izrecno zagovarjal stališče, da morajo biti slovenski predeli dežele z nemškimi upravno povezani, da med Nemci in Slovenci ne bi bilo »nesloge in izolacije« (*Zwietracht und Absonderung*).¹⁹ Ne le jezikovno mejo, tudi Dravo je odklanjal kot merilo pri določanju notranjih upravnih mej, »ker bi ta mejna črta podpirala ločitev, ki jo hočejo Slovani«. Svaril je pred »osebami, ki hočejo vzpostaviti slovenstvo ter uvesti slovenske šole in slovensko uradovanje«, zahteval, da je »proti njim treba dosledno nastopati«. ²⁰ Glede uradovnega jezika je Rulic dejal, da ga »ne more biti, ker med Slovenci lažje najdemo deset oseb, ki znajo brati ali napisati dokument v nemščini kot pa eno, ki to zmore v

19 KLA, Ständisches Archiv, Handschrift 264, Sitzungsprotokolle des prov. kärntn. Landtags vom Jahre 1848 (=Protokol), 367 r.

20 Protokol, 334 v.

slovanskem jeziku«. ²¹ Sedemnajstega avgusta 1848 je provizorični koroški deželni zbor sprejel resolucijo proti delitvi dežele in za njeno samostojnost (ki jo je imela dotlej vojvodina Koroška samo na simbolični ravni, ker sta bili njeni dve okrožji upravno del ljubljanskega gubernija), torej ločitev od Ilirskega kraljestva, konkretno od ljubljanskega gubernija. Hkrati je poudaril nedeljivost vojvodine Koroške. Predlagatelj, vitez Jakomini, se je skliceval na koroško »deželno nacionalnost« (*Provinznationalität*) ²² in v tem smislu tolmačil cesarjevo obljubo o spoštovanju narodnosti. Tudi Rulic se je slovesno izrekel proti odcepitvi slovenskega dela dežele in pri tem poudaril, da to stori kot Slovenec. Dodal je, da so ga za to pooblastili prebivalci Borovelj, njegove domovine. ²³ Rulicu je »bila zaupana naloga, da skupaj s predlagateljem izdela končno različico besedila izjave. Ta je bila naperjena proti predlogom o novi ureditvi monarhije po narodnostnem merilu, posebej pa še proti konceptu Zedinjene Slovenije. V razpravi je eden od odbornikov (Johann Burger, ki je v naslednjih desetletjih igral pomembno vlogo v politiki proti emancipaciji Slovencev v deželi) predlagal pobiranje podpisov v smislu soglasno sprejete resolucije zlasti med prebivalci slovenskega jezika. ²⁴ Sklicevanje na »deželno nacionalnost« koroških elit leta 1848 niti malo ni oviralo pri njihovi opredelitvi za nemško narodnopolitično gibanje. ²⁵

Kako pa je bilo v konzistoriju krške škofije? Tam slovenščina kot učni jezik ni uživala posebne podpore, nesporno je bilo le, da naj se ljudskošolski učni predmet verouk (krščanski nauk) poučuje v materinščini učenk in učencev. Knezoškof Adalbert Lidmanský (1795–1858, krški škof od 1842 do smrti), po rodu Čeh, je po marcu 1848 poskušal med slovensko duhovščino brzdati narodnopolitično gibanje. Škofijska šolska nadzornika Alois Zwischenberger (v tej funkciji je bil od 1845 do 1850) in njegov naslednik Johann Witzeling (1850–1865), oba po rodu koroška Nemca, nista podpirala prizadevanj za uveljavljanje načela o pouku v materinščini učenk in učencev, če je to bila slovenščina in je šlo za pouk t. i. tehničnih predmetov (vseh predmetov razen krščanskega nauka). Krški konzistorij je torej zagovarjal jezikovno politiko, ki je imela v ospredju učenje nemščine.

Druga septembra 1848 je avstrijsko ministrstvo za pouk izdalo odredbo o materinščini kot učnem jeziku v osnovnih šolah, ki pa je dopuščala različne interpretacije. »V osnovnih šolah, h katerim spadajo nižje šole vključno s tremi razredi

²¹ Protokol, 335 r.

²² V sočasnih besedilih so pojem *Nationalität* dosledno prevajali z »narodnost«.

²³ Protokol, 327 r.

²⁴ Protokol, 329.

²⁵ Wutte, *Der gesamtdeutsche Gedanke in Kärnten*, str. 3–70.

glavnih šol, naj v prihodnje poučujejo učence v njihovi materinščini. Kjer ni ovire glede učiteljev ali učencev, je treba s tem takoj pričeti, v nasprotnem primeru pa je treba takoj podvzeti potrebne korake, da se [s poukom v materinščini, op. T. D.] prične ob začetku naslednjega šolskega leta 1849; kjer ni nepremostljivih težav, ga je treba začeti izvajati poleg trivialk tudi v prvem razredu glavnih šol.« V zvezi s to odredbo je sklical dekan Rabič za 3. november 1848 sestanek vseh katehetov in učiteljev svoje dekanije.²⁶ Ni težko uganiti, kakšno stališče je tam zastopal, čeprav ni ohranjen zapisnik sestanka. Časovno najbližje stališče je formuliral 22. januarja 1849 v okrožnici dekanijiški duhovščini. Potem ko jo je močno posvaril pred sodelovanjem v jeseni 1848 ustanovljenem celovškem Slovenskem društvu in jo spomnil na dušnopastirske dolžnosti, se je dotaknil še razprav o učnem jeziku. »Svojim ljubim rojakom [slovenskim, op. T. D.] se tudi ne bi smeli izkazati na ta način, da nasprotujemo njihovemu izobraževanju, če jim kot najbližjim sosedom Nemcev onemogočimo, da se naučijo nemško govoriti, brati in pisati; kdor pa to zagovarja, pač zasluži samo, da se ga imenuje fanatičnega Slovenca (*fanatischer Windischer*). *Sapienti pauca!* – Hočem samo vsem dobro!« Okrožnico je končal s pozivom »Ostanimo mirni in previdni Rožani«,²⁷ torej z nadaljnjim identitetnim elementom, ki je bil bolj zaželen kot narodnopolitični.

V boroveljskem primeru so bile razmere za uvedbo slovenščine kot učnega jezika precej ugodne. Borovlje so ležale v slovenskem delu dežele, materinščina otrok je bila slovenščina, učitelj je obvladal slovenščino tako v njeni narečni kot tudi knjižni obliki in navduševal se je za slovensko emancipacijsko gibanje. Naklonjen je bil celo jugoslovanstvu, če tako tolmačimo dejstvo, da je svoje učenke in učence seznanjal s cirilico.²⁸ Pohvalno so o njem pisali v slovenskih časopisih nekateri njegovi somišljeniki, vendar je Somer kmalu slišal ostre ugovore proti svoji učni praksi, kar se tiče upoštevanja slovenščine in domnevnega zanemarjanja nemščine. Rabič je bil ob šolski vizitaciji (8. avgusta 1849) precej neposreden v svojih kritičnih pripombah: »Učitelj Gregor Somer je sposoben, dobro izobražen in vrhu tega zelo aktiven šolnik. Vendar je prenapet Slovenec (*ein exaltierter Slowene*), ki ima glede tega nekatere napačne, enostranske poglede, s katerimi zadeva ob ovire in nadvse nerad se pusti poučiti. Do svojih učencev je zelo ljubeč, ravna z njimi očetovsko in pri njem zelo dobro napredujejo, posebej v slovenščini. Je tudi zelo moralen, ne pije in je pošten.« Dodal je še, da krajevni župnik kot »zelo vnet šolnik

26 ADG, PA Kappel/Drau, Karton 28, Dekanatsakten 1848.

27 ADG, PA Kappel/Drau, Karton 28, Dekanatsakten 1849.

28 *Slovenska bčela*, 1. 10. 1851, št. 19, str. 110–111.

[...] aktivno vpliva na svojo občino, ki jo je zelo težko zadovoljiti.« Na krajevno in dekanijsko raven je torej prispela večplastna politizacija jezikovnega vprašanja, ki je že prej zaposlovala tako glasnike narodnopolitičnih gibanj širom države in dežele kot tudi deželno in škofijsko šolsko upravo.

Velika pričakovanja slovensko usmerjenega kroga se niso izpolnjevala. »Šolsko leto je se začelo; upali smo, bode boljši, — pa goljufali smo se. Od vsih strani slišimo žalostne glase; nemčarstvo se hoče po sili v vse ljudske šole usiliti! [...] v Borovlah bi bla letas slovenščina morebiti iz šole pahnjena, če bi se ne bla g. fajmošter in učitel že večkrat pohvalen G. Somer krepko za njo potegnila, ...« je sporočal koroški dopisnik v *Sloveniji*.²⁹ Nad boroveljskim učiteljem so se očitno zbirali temni oblaki. Skupina staršev (podpisanih jih je 63, od tega 14 nepismenih) je predala 31. marca 1850 okrožnemu šolskemu nadzorniku Rabiču sledečo pritožbo:

Mi tukaj podpisani družinski očetje občine Borovlje smo prisiljeni se pritožiti pri šolskem nadzorstvu nad učno metodo našega učitelja Gregorja Somerja, ker on očitno narobe razume odredbo ministrstva, ki varuje narodnosti in določa materinščino kot učni jezik v osnovnih šolah; v tukajšnji šoli ni slovenske materinščine (Muttersprache Windisch); kot strasten slovenist [tj. privrženec slovenskega narodnopolitičnega gibanja, op. T. D.; leidenschaftlicher Slowenist] poučuje v slovenskem knjižnem jeziku (slovenische Schriftsprache), ki ga ne razumemo, zaradi česar bi še svojih lastnih otrok ne razumeli več, če bi ti pozabili svojo materinščino in se ne bi naučili nemščine, ki jo večinoma tudi govorimo in ki je bila učni jezik, odkar obstaja šola; [...] [ministrska odredba] ne more obsegati slovenskega knjižnega jezika, ker nam ga je mogoče le vsiliti in proti temu imamo vzrok protestirati, kajti tukaj smo večinoma obrtniki in trgujemo z zunanjiimi [strankami]. Zato pa moramo znati nemški jezik in želimo, da se ga posreduje tudi našim otrokom, iz preprostega razloga, ker ne najdejo možnosti preživljanja med tukajšnjim prebivalstvom in morajo moški s študijem ali pa potovanjem [preselitvijo, op. T. D.] najti nadaljnjo izobrazbo v nemških krajih in tudi če postanejo vojaki, je njihova usoda z znanjem nemškega jezika bistveno lažja. Cenjeno šolsko nadzorstvo prosimo, da našemu učitelju zapove naše otroke že takoj v prvem razredu učiti nemščine; pri tem naj se poslužuje materinščine, vendar samo kot sredstva za učenje nemščine, tako kot je bilo prej v navadi.

²⁹ *Slovenija*, 27. 11. 1849, št. 95, str. 378.

Rabič je stopil na stran pritožnikov in v pismu Somerju očital, da se ne ravna po njegovih dobronamernih nasvetih, »kako poučevati v tovarniškem kraju Borovlje, namreč v slovenščini in nemščini in pri tem upoštevati tako narodnost kot tudi želje občine, da tako bolje usposobi otroke za vstop v študije ali pa za tujino, da si s svojimi družinami ustvarijo boljši in prijetnejši obstoj v krogu tistih, ki jim dolguje zahvalo za svojo namestitvev in mora z njimi vsak dan občevati.« Dodal je še, da Somer očitno raje posluša »druge nepoklicane svetovalce«.

Rabič se je obrnil na dva ugledna občana, na občinskega sodnika in krajevnega šolskega nadzornika Ignacija Justa in na fužinskega inšpektorja Janeza pl. Cronthala. Zadnjega je Rabič predstavil kot »zelo izobraženega in uvidevnega«, oba pa kot boroveljska občana, »oba rojena v tej dolini in oba Slovana (*Slaven*)«. Glede na majhnost občine njuna odgovora odražata mnenje, kakršno je zastopala večina tedanjih mnenjskih voditeljev. Just je v svoji argumentaciji poskusil najti razumevanje tako za učitelja kot tudi za pritožnike. Jezikovno dilemo je Just ponazoril s primeri.

Največji del tukajšnjega prebivalstva, mlado in staro, v običajnem občevanju govori samo slovensko (windisch), in le tam, kjer je neobhodno treba, lomi po nemško. Med to prebivalstvo štejejo nepremožni puškarji in kmeti. Če kdo izmed teh dobi nemško odredbo, nemški dekret, nemško razsodbo kakega višjega urada, mora prositi šolanega človeka: znam sicer brati, vendar vsega ne razumem točno, kaj naj bi to bilo, prosim vas, povejte mi po slovensko (windisch); potem se mu to pove slovensko v našem narečju (windisch nach unserer Mundart), pri čemer mora biti vsaka peta, šesta beseda nemška, ker nove in čiste slovanske besede (das neue reine slawische Wort) tudi ne razume, čeprav bi jo prevajalec poznal in bi mu jo rekel. Tako bi morali pri nas pisati materinščino napol slovensko (windisch), napol nemško.

Dodaja, da je večkrat v položaju, da mora kot občinski sodnik pri razlagi občinskega zakona v slovenskem govoru namesto *srenska postava* reči samo po nemško *Gemeinde Gesetz*.

Če je poleg nemški poslušalec, ni daleč zasmehovanje. Priznam, da večji del prebivalcev svojih otrok v novem narečju v nekaterih ali številnih besedah ne razume. Ko pa bodo otroci dobro poučeni v tem narečju, v katerem se jih sedaj poučuje, jim ne bo več treba uporabljati, ko bodo

govorili slovensko, na primer pojmov kot je Gemeinde Gesetz, temveč bodo, z jezikom popolnoma seznanjeni, rekli srenska postava. Če pa otroci ne bodo dobili dobrega pouka v jeziku, ga nikoli ne bodo obvladali v njegovi čisti obliki in tudi ko bodo starejši, ne bodo razumeli njegovih čistih besed. Jezikovni pouk more biti samo v čistem knjižnem jeziku.

Just je bil notranje razklan. Kot krajevni šolski nadzornik je bil za ohranitev jezikovno mešanega pouka, kot občinski sodnik pa je proti svojemu prepričanju menil, da je treba ustreči željam občine, s katerimi so soglašali tudi možje občinskega odbora. Cronthal je bil v vseh pogledih proti slovenščini kot učnemu jeziku. Dosledno je razlikoval med slovenščino v njeni narečni in pisni obliki pred poenotenjem (*unsere windische Sprache*) na eni strani in novoslovenskim knjižnim jezikom (*neuslowenische Schriftsprache*) na drugi. Somerju je očital »slovensko manijo«, poudaril, da »ne more biti dvoma, da ima nemški jezik kot izdelan jezik tudi splošno večjo korist« in slednjič še, da je v kraju več nemških družin. Sklenil je takole: »Zato lahko samo izrečem željo, da se kot učni jezik v naši trivialki uvede nemščino, ki je bila prej običajni učni jezik, slovenščina (*die windische Sprache*) pa [naj bo] pomožni jezik oziroma sredstvo pri učenju nemščine in to tembolj, ker bi v nasprotnem primeru prišlo do skrajno neprijetnih trenj med občani in šola, ali pa je do njih že prišlo, ker imajo prosilci učenje slovenskega knjižnega jezika (*der slowenischen Schriftsprache*) za izgubljanje časa, ki jim povzroča nepotrebne stroške.«

Somer se je branil tako, da se je skliceval na ministrsko odredbo: »Res sem prestopil odlok ministrstva z dne 2. septembra 1848 št. 5692, vendar le v obratnem smislu, ker bi moral biti pouk v ljudski šoli skoz in skoz v materinščini, moja šola pa je bolj nemška kot slovenska.« Zagovarjal je pouk knjižne slovenščine in svojo odločitev videl v skladu z določilom o enakopravnosti narodnosti in pedagoških načel, mnenja svojih nasprotnikov pa videl v nasprotju z »zakonom, pametjo in najsvetejšimi naravnimi pravicami«.

Rabič je stališča predložil konzistoriju s pripombo, da se boroveljski župnik »zaradi ljubega miru ne bo vmešaval v to zadevo in prepušča izvedensko mnenje okrožnemu šolskemu nadzorstvu«. Svoje stališče je Rabič pospremil s samoizpovedjo.

Jaz spoštljivo podpisani sem rojen Slovan (ein geborner Slave), rojen v svoji dekaniji, torej sem zelo dobro seznanjen s pogledi, potrebami in pogoji te doline sploh in s tistimi občine Borovlje posebej. [...] Tukajšnji prebivalci doline nismo le Slovani sploh, temveč smo najprej Slovani na Koroškem (nicht bloß Slaven überhaupt sondern vorerst Slaven in

Kärnthen), na Koroškem pravim, ki šteje le eno tretjino Slovanov (ein Drittel Slaven) in dve tretjini Nemcev. Živimo v neposredni bližini glavnega mesta Celovec, ki je bolj nemško, in smo v močnih zvezah s svojimi nemškimi sodeželani. Jaz kot dekan naj bi deloval v tem smislu, da bo šolska mladina moje dekanije usposobljena, da se bo mogla kdaj sporazumevati vsaj z vsemi sodeželani, slovenskimi (windischen) in nemškimi Korošci. To potrebo čutijo tudi prebivalci te dekanije; kdorkoli, bodisi kmet bodisi kajžar ali gostač, ki se more odpovedati svojemu otroku, pošlje vsaj dečka na nemško stran v službo, da se tam nauči nemškega deželnega jezika.

Rabič je priznal, da ga je odredba ministrstva z dne 2. septembra 1848 spravila v »veliko zadrego«, in očrnil učitelja pri konzistoriju.

Kajti tamkajšnji učitelj Gregor Somer je skrajni slavist (Ultraslavist) in je v stiku z nekaterimi ekscentričnimi slovanskimi svetovalci v glavnem mestu Celovcu, katerim bolj zaupa kot svojemu dobronamernemu dekantu. V nasprotju z vsemi željami občine, ki ji dolguje zahvalo za svoje imenovanje in svoj kruh, v nasprotju s prijaznim nasvetom svojega dekana, s sklicevanjem na visoko odredbo ministrstva o nemščini noče nič več slišati in je hotel Borovlje naenkrat posloveniti (verwindischen) in je učil slovenske koroške otroke jezika, kot ga govori Srb (lehrte die windischen Kärntnerkinder eine Sprache, wie sie der Serve spricht).

Somer je vztrajal v svojih prizadevanjih in je šel tudi med avtorje. V sredini leta 1849 je v Celovcu izdal učbenik *Abecednica za slovenske učence na deželi. Za I. leto*, ki je doživel ugodno kritiko.³⁰ Ko je Anton Janežič leta 1850 začel izdajati in urejati prvo na Koroškem tiskano slovensko periodiko, *Slovensko bčelo*, so v njem izhajali tudi Somerjevi prispevki, prav tako v *Šolskem prijatlu*, ki ga je zasnoval leta 1851 Andrej Einspieler in je sprva izhajal kot *Priloga k slovenskej Bčeli*, od 27. januarja 1852 pa (kot tedaj tudi *Slovenska bčela*) kot samostojen tednik. Somerja najdemo tudi med podpisniki razglasa z dne 27. julija 1851 o ustanovitvi Društva sv. Mohorja.³¹

Škofijski konzistorij je (26. maja 1850) poudaril, da »imata oba jezika, tako slovenski (*slovenisch*) kot nemški, pravico, da se ju v šoli goji«, vendar dodal, da je

30 *Pravi Slovenec*, 2. 7. 1849, št. 27, str. 133.

31 *Slovenska bčela*, 1. 9. 1851, št. 17, str. 65.

»upoštevanja vredna želja občine, da se v šoli neguje predvsem nemščina, ker je njeno učenje, vaja in raba večinoma omejena na šolo, medtem ko najde slovenščina vajo in nadaljnje izobraževanje v domači rabi in zato ni opazno izpostavljena škodi (*während die slovenische in dem häuslichen Gebrauche Übung und Fortbildung findet, und sonach keinen merklichen Abbruch leidet*).« Glede verouka je predpisal, da »naj bo tudi v prihodnje kot doslej v slovanskem jeziku (*in der slavischen Sprache*), ki je jezik običajnega pouka v cerkvi«, »čisto nemške otroke« pa naj ločeno poučujejo v krščanskem nauku.

Osmega julija 1850 je bila spet šolska vizitacija in Rabič je protokoliral: »Učitelj Gregor Sommer je sposoben, dobro izobražen in zelo prizadeven šolnik. Vendar je eksaltiran Slovenec (*exaltirter Slovene*) z mnogimi nepravilnimi in enostranskimi pogledi, in težko se ga pouči, občina z njim ni zadovoljna in mu ni naklonjena, ker želi, da nemščine ne zanemarja. Do otrok je zelo ljubezniv, obravnava jih po očetovsko in pri njem zelo dobro napredujejo zlasti v slovenščini (*im Slovenischen*). Je zelo moralen, trezen in urejen.« O šolskem obisku in učnem uspehu je zapisal, da je v Borovljah 163 šoloobveznih otrok, od katerih jih 126 obiskuje šolo, da pa jih je bilo pri izpitu samo 89. Nedeljskih šolarjev je bilo brez vajencev 32. O učnem uspehu je sodil, da so učenci »v sveti veri otroci le povprečno poučeni, v tehniških predmetih izvrstno, v slovenščini pa zelo dobro poučeni.« Občino je opisal kot za šolo zelo zavzeto. »Vzrok, da svojih otrok ne pošiljajo zelo pridno v šolo, je v tem letu bilo zanemarjanje nemškega jezika, katerega hoče občina imeti predvsem negovanega. Če bo ukvarjanje s tem jezikom prizadevnejše, kar z dobrimi razlogi pričakujemo, bo občina svoje otroke gotovo bolj pridno pošiljala v šolo.«

Diskurz o učnem jeziku ni potihnil, kar pa ne velja samo za Borovlje in Koroško, temveč za številne dele Avstrijskega cesarstva z mnogo- in večjezičnim prebivalstvom.³² 24. oktobra 1850 ga je v deželnem merilu sprožilo oziroma spravilo na površje pismo državnega namestništva v Celovcu obema koroškima škofijskima konzistorijema (krškemu in lavantinskemu). »Vedno jasneje se kaže v slovenskih delih dežele potreba po požitvi ljudskošolskega pouka v smislu posodobljenja in ustavne enakopravnosti narodnosti. Da se to doseže, je treba nabaviti primerna učila, zlasti pa izbrati dobre učbenike, ker tisti slovenski, ki jih trenutno uporabljajo v deželi in še to le redko, po splošnem mnenju ne zadostujejo.« V prilogi so bili slovenski učbeniki, ki so izšli v Trstu. Deželno namestništvo je dodalo: »Te učbenike bi lahko uspešno uporabljali tudi v ljudskih šolah naše dežele in mi ne bi nasprotovali njihovi obvezni uvedbi. Pri tem naj bi veljalo načelo, da naj

32 Frommelt, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*.

v občinah, kjer je božja služba v slovenščini, praviloma poteka tudi šolski pouk v tem jeziku, ker more biti ljudskošolski pouk glede na svoj smoter uspešen le, v kolikor poteka v materinščini šoloobiskujočih otrok. Da bi pa v tej zvezi ravnali v potrebnem soglasju s prečastitim knezoškofijskim konzistorijem, prosimo za skorajšnje sporočilo, kaj mislite o tem.«³³

Krški škof in škofijski šolski nadzornik sta nemudoma (18. novembra 1850) odgovorila. Zaradi njegove visoke sporočilnosti naj bo objavljena vsebina odgovora:

Učitelji celovške normalke, večči slovenskega jezika, so pohvalno ocenili slovenske učbenike, ki so izšli v Trstu. Zato ni (niti didaktičnih niti jezikovnih niti vsebinskih) ovir ali pomislekov, da bi jih uporabljali v javnih šolah popolnoma slovenske province. Vendar v pogojih mešane province, kakršna je Koroška, vladajo povsem drugačne razmere, kajti prevladujoči nemški element je že pred dolgimi leti tako zelo prodrl v vse slovenske podeželske občine, da v vseh slovenskih predelih dežele večinoma zelo živo občutijo potrebo in željo, zlasti še pri moškem prebivalstvu, da bi se naučili nemščine.

Koroški Slovenec je častivreden, ker daleč od tega, da bi se odpovedoval svoji narodnosti ali pa jo zapostavljal, dobro vidi svojo prednost in – medtem ko ščiti in ohranja svojo narodnost – ne odriva nemškega jezika, temveč ga tudi v najbolj navadnih slojih goji in še posebej od ljudske in vaške šole zahteva, da v njej začnejo in vadijo v nemškem jeziku, zaradi česar daje prednost mešanemu pouku. To prizadevanje temelji čisto praktično na koroških deželnih življenjskih razmerah in pogojih na področju pridobitvenih dejavnosti ter je po ljudskem naziranju nadvse koristno; ker številni tukaj rojeni Slovenci vstopajo v nemške službe, številni v rokodelskih, trgovskih in drugih poslih dejavni potujejo v nemške kraje in province, mnogi vstopajo v vojsko, kjer je znanje nemškega jezika nadvse velika prednost.

Na Koroškem niti ni nobene slovenske normalne ali glavne šole, še manj pa gimnazije. Brez znanja nemščine bi torej moral biti slovenski učenec izključen iz teh domačih učnih zavodov ali pa bi moral pri prestopu vanje začeti znova z osnovami.

Glede na te razloge mislimo – ob vsem spoštovanju ustavne enakopravnosti narodnosti – ko upoštevamo posebne razmere koroških

33 ADG, Fasz. Schulbücher 1841–1867.

Slovencev, predlagati mešani pouk kot tej kronski deželi primernega in zaželenega, ko bo brez zapostavljanja slovenščine, v nižjih oddelkih pouk in vaja spoznavanja črk, mehničnega branja, pisanja v slovenščini, in bo dovoljeno tudi nekaj pouka nemščine in pouka v tem jeziku. V višjih oddelkih pa bo pouk z izjemo verouka, ki naj bo vedno v krajevnem jeziku, večinoma v nemščini, da bo ta jezik imel trajno vajo, medtem ko se bo slovenščina trajno vadila v družinskem krogu in v občevanju, kar je gotovo zelo pametno in preišljeno.

Iz teh razlogov se nam zdi, da so za ljudske šole v slovenskem delu Koroške bolj zaželeni in smotrni nemško-slovenski ali slovensko-nemški učbeniki kot čisto slovenski.

Da bi pa vseskozi upoštevali narodnost in želje prebivalstva, bomo pozvali vsa okrožna šolska nadzorstva, da nam bodo potem, ko bodo poizvedela, kakšne so želje občin, poročala, ali želijo šolski pouk samo v slovenskem jeziku ali pa kot doslej v mešanem, nakar bomo o izrečenih željah seznanili državno namestništvo in deželni šolski urad.³⁴

Krški škofijski konzistorij je (prav tako 18. novembra 1850) razposlal okrožnico na svoja šolska okrožja v slovenskem delu Koroške. V njej je ponudil podrejenim vse argumente za dvojezični pouk z bolj ali manj podrejeno vlogo slovenske materinščine učencev.³⁵ Zagrebški časopis *Südslawische Zeitung* je (medtem ko je na Koroškem že potekel rok za oddajo stališč) objavil zelo oster članek neimenovanega ogorčenega dopisnika, ki je dobil v roke uradni dopis krškega konzistorija.³⁶

V občinskih predstojništvih so razpravljali in se v spodnjerožanski dekaniji izjavili za dvojezičen pouk, le v Borovljah za nemškega. Dekan je stališča občinskih predstojništev posredoval konzistoriju, zaenkrat še brez boroveljskega, ker je tam še potekalo iskanje odločitve. Nekaj poudarkov iz Rabičevega obsežnega pisma konzistoriju, kjer je dekan izpostavil predvsem svoje osebno mnenje in orisal, kako je posredno vplival na odločitve s tem, da je nevtraliziral edino skupino izobražencev, ki je zagovarjala jezikovno enakopravnost:

Duhovnikom svoje dekanije nisem pustil, da bi sodelovali pri izdelavi izjav, da bi na ta način dobil presoje, kakršne pridejo čisto iz srca občin, in bi spoznal, kaj je njihova potreba. Občine, ki so se poslužile v tej zadevi

34 KLA, LSR, Paketreihe, 22 (b).

35 ADG, PA Kappel/Drau, Karton 82, Schulsachen 1850.

36 *Südslawische Zeitung*, 1. 2. 1851, št. 26, str. 1–2 (55–56).

samo svoje zdrave pameti, so se soglasno izrekle za mešani pouk, namreč v slovenskem in nemškem jeziku (*für den gemischten Unterricht, nämlich in slovenischer und deutscher Sprache*). Vendar spoznanje te potrebe ni rezultat najnovejšega časa, saj je v tej dekaniji nastalo že v času, preden so se začeli jezikovni prepiri in mu je podlaga večletna praksa, ker je premožni prebivalec doline svoje otroke pošiljal v Celovec v nemško šolo, nepremožni pa in celo gostači svoje otroke, če ne v Celovec v šole, pa domala vsak vsaj na nemško stran v službo, da bi se naučili nemško in se tako znali sporazumevati z večjim številom sosedov – rojakov – in bratov – nemškega jezika, kar naj bi Nemci na nas Slovencih (*an uns Wenden*) imeli za hvalevredno in posnemanja vredno.

In tej stari praksi in dobroti nemških Celovčanov se imajo mnogi revni slovenski fanti (*viele arme windische Buben*) iz te dekanije zahvaliti – tako tudi podpisani dekan – da so našli v cerkvenih in posvetnih službah boljši in gotov kruh. To potrebo so čutile in čutijo naše slovenske občine (*unsere windischen Gemeinden*). Kaj pa je potreba nove dobe, o tem pa ne bo sodil sam in brez posveta z najbolj izkušenimi in preudarnimi možmi dežele, ker se ima za preveč omejenega. – Predrzni dopisniki pa so že več kot preveč razglabljali.

Sam pri sebi pa mislim in mogoče čisto zgrešeno: če je namen naših visokih in najvišjih uradov, da se v naši Avstriji, ki je bila doslej tako prijetna, utemelji nemštvo in slovanstvo (*ein Deutschthum und ein Slaventhum*) kot dve različni in ljubosumni narodnosti, ki gledata na svoje prednosti, predpravice, višjo izobrazbo in si stojita sovražno nasproti: potem je zelo nujno, da se brez ozira na potrebe, ki jih izražajo koroške slovanske občine (*slavischen Gemeinden Kärnthens*), že v šoli postavi strog in nepremagljiv ločevalni zid med nami slovenskimi rojaki in našimi brati (*zwischen uns windischen Landsleuten und Brüdern*); da se otroci ne učijo nič drugega kot slovansko, naj ne slišijo o ničemer drugem kot o Slovanih in slovanstvu (*daß die Kinder nichts anderes als nur slavisch lernen, nur von Slaven und Slaventhum hören*). Potem pa je treba tudi slovenskih (*slowenische*) glavnih šol, gimnazij, univerz.

Pravi kristjan, posebej pa duhovnik bi moral smatrati, da je to celo v nasprotju z našimi verskimi načeli. Ponižno podpisani izpove mogoče ne povsem neosnovano skrb, da smo na Koroškem zaradi teh pogostih in resnih pobud glede narodnosti že zelo blizu pri turobni točki, ko si bosta stala slovenski (*windischer*) in nemški Korošec, da celo slovenski

(windischer) in nemški duhovnik sovražno nasproti, ko se bodo slovanski duhovniki (die slavischen Priester) med seboj razdelili po strankah, ko se bodo učitelji prerekali z občinami, občine z učitelji in duhovniki, da celo duhovniki s svojim prevzvišenim nadpastirjem in konzistorijem, in mogoče se je to že tudi zgodilo. Samo to nam duhovnikom še manjka, da pospešimo svoj lastni propad. Z ukinitvijo urbarialnih dajatev so že mnogi med nami na beraški palici. Novi čas je prinesel, da smo osovraženi in da smo v precej napetih odnosih s svojimi ovčicami. Treba nam je samo še medsebojnega sovraštva, opozicije in neizkazovanja spoštovanja svojim predpostavljenim, pa bo naše delovanje našlo svoj konec, ker ne bo imelo božjega blagoslova.

V Borovljah sta se občinsko predstojništvo in občinski odbor na plenarni seji odločila za korak brez primere. Vsi volivci so dobili v podpis okrožnico, na kateri so »s svojim podpisom v rubrike slovensko, mešano in nemško določili željeno učno metodo«. Rezultat povpraševanja oziroma odprtega glasovanja s podpisom je bil, da »se je videlo, da se je od 181 podpisanih volivcev izreklo 16 za slovensko, 63 za nemško in 102 za mešano učno metodo«. Vendar sta si predstojništvo in odbor pridržala pravico do zadnje besede, če pri poizvedovanju med volivci »ne bi prišlo do rezultata, ki je v prid prebivalstvu«. Na seji so sklenili z absolutno večino, »da je treba v šolskem pouku uporabiti nemščino, in sicer iz razlogov, ki presejajo določilo mešanega pouka«, in svoj sklep utemeljili: »Kot znano, sestojijo Borovlje večinoma iz rokodelcev in industrije, dobrobit kraja je odvisen večinoma od znanja nemščine, nemški element prodira več ali manj tudi v slovenske dele dežele, v rabi je pred sodiščem, v vojaščini, skratka prinaša prednosti skoraj v vseh življenjskih okoliščinah, v katere vstopajo tukajšnji prebivalci, da bi si s tem zagotovili svoj materialni položaj.« Razložili so sklep z okoliščino, da ni materialnih in personalnih pogojev za dvojezičen pouk.

Da bi mogli ugoditi želji občinskih prebivalcev po dvojezičnem pouku, bi morali za 160 otrok, ki obiskujejo šolo, nastaviti še drugega učitelja. Ker šolska učilnica more za silo sprejeti le 60 učencev, bi potrebovali še drugo učilnico, kar pa tudi ne bi povsem zadoščalo. [...] Ker učitelj pri 160 otrokih v prostoru za 60 glav ne more posredovati niti najnujnejšega v enem jeziku, bi z dvojezičnim poukom prišlo do bistvenega zaostanka. Večje jezikovno znanje je sicer zaželeno, vendar ga krajevne okoliščine ovirajo. Zato se je občinsko predstojništvo odločilo za nemški knjižni jezik kot edinega, v pomoč pa naj bo materinščina v ustnem predavanju.

Da bi pa upoštevali željo prebivalcev, prosijo odpraviti obstoječe ovire, ki ne dovoljujejo mešanega pouka in da jih odgovorne oblasti odstranijo tako, da povišajo število učnega osebja, vendar občina nima potrebnih sredstev; na državne stroške naj se poveča učne prostore.

Bilo je vmes torej tudi nekaj izsiljevanja, predvsem pa potrditev, da je znanje slovenskega (knjižnega) jezika manj nujno kot znanje nemščine. *Slovenska bčela* je komentirala dogajanje okoli boroveljske šole: »Slovenščina ima tamej veliko nasprotnikov, ki bi vse Slovence radi na enej žlici vode utopili; slovenščina pa vender le koj živi, raste in se razširuje, – nekteri gospodi to žlahtno rožico varjejo, in jej zvesto strežejo.«³⁷

Na podlagi strokovnih mnenj konzistorija krške škofije je izdelalo šolsko ministrstvo odredbo o učnem jeziku v delu Koroške, kjer je imelo prebivalstvo slovenskega jezika ogromno večino. Konzistorij jo je objavil konec leta 1851 v svojem uradnem listu.³⁸ V izvlečkih je v *Šolskem prijatelju* izšel slovenski prevod odloka:

Ministerstvo je že večbart svojo misel izreklo, da se ima v ljudskih šolah materski jezik kakor naučni jezik rabiti. Vendar je u nekterih kronovinah veliko šol, u kterih se potreba kaže, da bi se dva deželna jezika učila in vadila. To se taj na nobeno vižo ne sme pregledati,« in dodalo, da je treba [...] pa tudi na posebne okolšine gledati [in] sledeče pravila pred očmi imeti:

- a) *U tistih občinah, kjer se božja beseda u cerkvi po slovensko oznanuje, se ima tudi keršanski nauk u šoli po slovensko učiti.*
- b) *U jezično namešanih krajih se imajo otroci u slovenskem in nemškem jeziku učiti; kako se imajo otroci u slovenskem in nemškem jeziku učiti; kako je pa treba pri tem nauku se obnašati, se ima po posebnih okolšinah tih krajev odločiti.*
- c) *Na to, da slovenske občine želijo, da bi se njih otroci nemški jezik u šoli učili, se ima zvesto gledati. Za to taj se nauk u nemškem jeziku iz tih šol, u kterih se je doseđaj po navadi učil, ne sme odriniti, temuč se ima dalej učiti, ako ravno se slovenski jezik kakor naučni jezik vpelja. Nemški jezik se ima u teh šolah po tej viži učiti, kakor je bilo goraj izrečeno. Slednič se nauk u slovenskih šolah ne sme uravnati in vrediti, brez da bi dotično škofijsko svetovavstvo ne privolilo.³⁹*

37 *Slovenska bčela*, 15. 3. 1851, št. 3, str. 95.

38 *Verordnungsblatt der Diözese Gurk*, Dezember 1851, In Schulsachen No. 6.

39 *Šolski prijatelj*, 24. 2. 1852, št. 9, str. 70–72 (tukaj 70–71).

Odredba je bila neke vrste kompromis, ki se je ujemal z rešitvami v nekaterih drugih delih monarhije, konkretne izvedbe pa je prepustil prosti igri politične moči v občinah. Na Koroškem so se nadaljevale razprave o učnem jeziku. Decembra 1850 je minister za bogočastje in uk imenoval tedanjega ravnatelja glavne šole v Trstu za člana koroškega deželnega šolskega urada in provizoričnega nadzornika ljudskih šol na Koroškem.⁴⁰ Odgovorni položaj je s tem prvič dobil človek, ki se je udeleževal v slovenskem narodnopolitičnem gibanju. Simon Rudmaš (1795–1858) ni bil nepopisan list. Koroški Slovenec, duhovnik in šolnik je pripadal ozkemu krogu slovenskih izobražencev, ki si je prizadeval za kulturno in jezikovno emancipacijo. Bil je pedagoško odlično izobražen, izkušen in razgledan. V Trstu je bil leta 1848 močno navzoč v slovanskem narodnopolitičnem gibanju. Glede na razmerje politične moči na Koroškem preseneča, da mu je bila poverjena služba šolskega svetovalca v poglavarstvu in ljudskošolskega nadzornika. Z delom na Koroškem je začel ob novem letu 1851, tako rekoč na vrhuncu razprave o učnem jeziku v »slovenskih« ljudskih šolah. Na svojih inšpekcijskih potovanjih je ugotavljal stanje v šolah, ki je bilo glede slovenščine, jezikovnih in pedagoških sposobnosti učiteljskega kadra ter materialnih razmer marsikje nezadovoljivo. Zaradi svoje strogosti v ocenah stanja pri okrajnih šolskih nadzornikih in učiteljih očitno ni bil ravno priljubljen. Predstavniki slovenskega narodnopolitičnega gibanja so ga po svojih možnostih podpirali, vendar Rudmaševa prizadevanja niso imela trajnega uspeha. Zatečeno stanje je bilo pregloboko zasidrano v glavah slovenskega prebivalstva in lokalnih elit. Zato slovenščina kot učni jezik celo v obdobju njenega statistično najmočnejšega razmaha (v 50 letih 19. stoletja) ni omajala položaja nemščine. Široki sloji prebivalstva slovenskega jezika so slej ko prej imeli nemščino za družbeno bolj funkcionalen jezik kot slovenščino. Ko je Rudmaš leta 1858 umrl, se je s podporo njegovega naslednika ponovno krepil pritisk proti slovenščini v šolah.

Kako pa so se razvijale stvari v Borovljah? Personalno je prišlo v letih 1851 in 1852 do razpleta. Rabič je postal aprila 1851 član stolnega kapitlja v Celovcu in mestni župnik, Somerja pa so leta 1852 okrasili s častnim naslovom zglednega učitelja. *Šolski prijatelj* je pripomnil: »Ta vesela novica nam spet pokaže in priča, da pravičen Bog nad nami kraljuje, ki vse modro in pravično oberne, dokler neumni in udobni ljudje obračajo. Slava!«⁴¹ Somerja so premestili na celovško normalko in mu poverili dolžnost v okviru izobraževanja učiteljev s posebnim poudarkom na izobraževanje slovenskega učiteljskega naraščaja.

40 *Verordnungsblatt für die Diözese Gurk*, Neunter Jahrgang 1851, Nr. 29/2, In Schulsachen Nr. 1.

41 *Šolski prijatelj*, 6. 7. 1852, št. 28, str. 223.

Nekaj zaključkov

Ustavne spremembe so ustvarile nov družbeni okvir za sobivanje narodnih jezikov (v vsem bogastvu njihovih zvrsti) v mnogo- in večjezični družbi. Staro razmerje med nemščino in slovenščino je na Koroškem ohranilo svoj vpliv, čeprav je bilo omajano. Razmere, ki jih je ustvarjala in ohranjala razdelitev »kapitala«, je slej ko prej vplivala na dejansko mesto slovenščine v šolah in v družbi. Predstavniki starih regionalnih in lokalnih elit so uspešno uporabili in »demokratično« (z večinskim mnenjem elit) legitimirali ohranitev tradicionalnega razmerja med jezikoma, s tem pa otežili slovensko emancipacijsko gibanje. Boroveljski primer meče luč na zapleten položaj na področju identitete, posebej še na mesto, katerega so dajali rojeni govorniki slovenščine slovenskemu knjižnemu jeziku kot sredstvu pisnega sporazumevanja in medija v upravi in ne nazadnje kot nosilcu narodnega prestiža.

Vsi pisni dokumenti, ki izvirajo iz Borovelj, prikazujejo razhajanja znotraj prebivalstva slovenskega jezika, ki je na pragu novega obdobja v primežu realnega sveta in pod vročim soncem premočnega soseda, ki pred novim in šibkejšim konkurentom skrbno varuje svoje prednosti. Narodnopolitična diferenciacija se je začela med tedaj etnično homogenim prebivalstvom, ki pa je bilo v deželi in državi v podrejenem položaju, kar se tiče posesti materialnega in nematerialnega kapitala, pridobljenega v prednacionalnem obdobju. Asimetričnost glede na posest vseh vrst kapitala je glavna in trajna značilnost koroškega prizorišča v nacionalnem obdobju, pri čemer so bili tisti, ki so se opredelili za slovensko emancipacijsko gibanje, vedno v položaju šibkejšega.

Vse kaj drugega kot zanemarljiv dejavnik v emancipacijskem gibanju je bilo znanje, zlasti še jezikovno. Med zgodnjimi glasniki slovenskega narodnopolitičnega gibanja ni bilo oseb s pomanjkljivim jezikovnim znanjem (ne glede na to, katero zvrst slovenščine so pisali oziroma imeli za idealno). Vsi so obvladali najmanj dva knjižna jezika. V izobraževalnih ustanovah si tega znanja niso mogli pridobiti. Vsi, razen bogoslovci celovškega semenišča (po letu 1820, ko je vanj vstopil Martin Slomšek in začel jezikovne tečaje), so bili pri usvajanju slovenske knjižne zvrsti samouki. Zamudništvo na tem področju se je leta 1848 odražalo na številnih področjih družbenega življenja. Izobraženci slovenskega jezika, ki niso obvladali knjižnega jezika, so bili kvečjemu neavtentični in neprepričljivi zagovorniki jezikovne enakopravnosti. Če so živeli in delovali na ozemlju s slovenskim prebivalstvom ali imeli opravka z njim, so večinoma stopili v vrste asimilacionistov, ne nazadnje zato, ker se niso bili pripravljene jezikovno usposobiti za strokovno delo na področju kulture, šolstva, uprave, sodstva, z eno besedo civilizacije.

Ena izmed značilnosti koroškega prebivalstva slovenskega jezika je bila sočasnost različnih njegovih z jezikom in pokolenjem povezanih identitet in orientacij. Srečujemo slovansko, ilirsko (jugoslovansko), slovensko, koroškoslovensko, habsburško (avstrijsko), koroško in nemško. Pri nekaterih so se pojavljale v sestavljeni obliki. Slovanska in ilirska orientacija sta bili omejeni na redke izobrazence. Za slovensko identiteto (v pojavnih oblikah želje po Zedinjeni Sloveniji kot politični in administrativni enoti habsburškega cesarstva) se večina prebivalstva slovenskega jezika ni ogrevala. Premišljevat v dimenzijah, ki so močno presegle dimenzije osebno poznanega in doživetega sveta, ni bila stvar slehernega. Gotovo pa se mnogi niso niti obremenjevali z identitetnimi vprašanji niti niso imeli priložnosti (ker so tudi po prelomnem letu 1848 ostali brez politične pravice soodločanja), da bi storili oziroma so se opredeljevali, kot so narekovala okoliščine.

Ob boroveljskem primeru se razodene, kako dosledno so zagovorniki starega razmerja med slovenščino in nemščino domala dosledno razlikovali med »novoslovenskim knjižnim jezikom« in koroško narečno zvrstjo slovenščine. V nemškem jeziku, v katerem so sestavljali svoja mnenja, je to bila razlika med *slovenisch* na eni in *windisch* oziroma *slawisch* na drugi strani. Bistvo razlikovanja med tema dvema zvrstema je, da so za nemščino uporabljali drugačna merila kot za slovenščino. Zanje je bilo samoumevno in neosporavano, da se nemško narečje ali regionalna pogovorna zvrst razlikuje od nemškega standardnega jezika. Kar je veljalo za nemščino, pa ni vplivalo za njihov pogled na razmerje med lokalnim slovenskim narečjem in knjižno zvrstjo slovenščine. To razlikovanje je spremni pojav ideologizacije jezika in je imelo neposreden vpliv na položaj slovenščine v šolstvu, javni upravi in siceršnjem javnem življenju. Na zunajjezikovni ravni so dobila prizadevanja za emancipacijo slovenskega jezika pečat rušenja družbenega miru v kraju, deželi in državi.

V boroveljskem diskurzu o učnem jeziku imamo opravka s prvim dokumentiranim primerom politizacije jezikovnega vprašanja, ki je vključilo v mehanizem soodločanja široke sloje prebivalstva. Občinsko zastopstvo kot politično legitimirana raven in starši kot neformalna skupina so povedali svoje mnenje, vendar v določenem družbenem kontekstu, ki ga predstavljajo provizorični koroški deželni zbor, deželna vlada, škofijski konzistorij, mediji in vrsta neformalnih skupin nosilcev »kapitala«. Na začetku zgodovinskega obdobja, ki je bilo v znaku načel nacionalizma, so bili glasniki slovenskega narodnega gibanja v težkem položaju. Uveljavljanju jezika prebivalstva (ali kategorije etnične pripadnosti) so bile postavljene ozke meje, ki jih skupina brez zadostnega kapitala ni mogla prestopiti. Tekmec ali nasprotnik, ki je bil v močnejšem položaju, se je posluževal

metod pregovarjanja, prepričevanja, opozarjanja na domnevne koristi ali škodo, po potrebi pa uporabil tudi pritisk, grožnje in druge oblike discipliniranja, kar je bilo v nasprotju z ustavnim določilom o enakopravnosti narodnosti. Na Koroškem se je slovensko narodnopolitično gibanje od vsega začetka srečevalo s strukturalnim nasiljem, ki je obsegalo tudi načrtno identitetno delo.

Ali je boroveljski primer razhajanj in sporov glede učnega jezika in ciljev ljudskošolskega pouka reprezentativen za ves slovenski del Koroške? Kar se tiče pisnih virov, je vsekakor osamljen, ker iz nobenega drugega koroškega kraja ni ohranjenega toliko gradiva in ga v tem času niti ni nastalo. Avtentično odslikava okolje in okoliščine, v katerih je na Koroškem bila slovenščina, in kaže, kako težko se je uveljavljala v šolah. Ni bila sporna kot pomožni jezik pri začetnem pouku, ker brez nje ni šlo, zlasti ne v krajih, kjer otroci ob vstopu v šolo niso znali nemško. Tudi proti slovenščini pri pouku krščanskega nauka v tem času še ni bilo ugovorov. Na skoraj nepremostljive ovire je naletela slovenščina, ko naj bi postala nosilec izobraževalnih vsebin in je bila za to potrebna knjižna zvrst, ki se po slušnem vtisu, deloma pa tudi po globinski strukturi in slovarju razlikuje od neformalne ustne zvrsti, ki jo v vsakdanjem življenju govorijo nižji sloji prebivalstva na omejenem geografskem prostoru. Somer je hotel uveljaviti slovenščino kot medij izobraževanja in kot pisni ali knjižni jezik, s ciljem, da se učenke in učenci usposobijo za rabo slovenščine na področjih, kjer je dotlej vladala nemščina. Izgraditi in »izobraževati jezik« je bila zahteva časa.

Viri in literatura

Arhivski viri

ADG – Archiv der Diözese Gurk

ADG, Schule noch einzuordnen

ADG, Alte Pfarrakten (=AP) Kappel/Drau, Karton 81, Schulsachen 1847.

ADG, Pfarrarchiv (=PA) Kappel/Drau, Karton 28, Dekanatsakten 1848, 1849; Karton 82, Schulsachen 1850. 1850.

ADG, Fasz. Schulbücher 1841–1867.

KLA – Kärntner Landesarchiv

KLA, Ständisches Archiv, Handschrift 264, Sitzungsprotokolle des prov. kärntn. Landtags vom Jahre 1848.

KLA, Landesschulrat (LSR), Paketreihe, 22 (b).

Časopisi

- Kmetijske in rokodelske novice* (=Novice), 1848 (splet: dlib.si, URN:NBN:SI:spr-PHSRICDU).
Pravi Slovenec, 1849 (splet: dlib.si, URN:NBN:SI:spr-4TQYFYMU).
Slovenija, 1849 (splet: dlib.si, URN:NBN:SI:spr-VBKUJXQT).
Slovenska bčela, 1851 (splet: dlib.si, URN:NBN:SI:spr-I6FU7TWS).
Südslawische Zeitung, 1851 (splet: <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10487348-2>).
Šolski prijatelj, 1852 (splet: dlib.si, URN:NBN:SI:spr-BUNYJLGV).

Literatura in objavljeni viri

- Alphabetisches Verzeichniß sämmtlicher Orte im Herzogthume Kärnten mit Bezeichnung ihrer Eigenschaft, Angabe der Häuser- und Seelen-Zahl, dann mit der Darstellung ihrer Einreihung in Katastral- und Ortsgemeinden, Pfarr-Sprengel, Bezirks-Aemter und Untersuchungs-Gerichte*. Klagenfurt: Druck von Ferdinand v. Kleinmayr, 1860.
- Bourdieu, Pierre: *Ökonomisches, kulturelles und soziales Kapital. Die verborgenen Mechanismen der Macht* (ur. Margareta Steinrück). Hamburg: VSA-Verlag, 2015, str. 49–79.
- Frommelt, Klaus: *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, Band 1. Graz; Köln: H. Böhlau Nachf., 1963.
- Granda, Stane: *Koroški Slovenci v letu 1848/49. Pomlad narodov/Völkerfrühling* (ur. Andreas Moritsch), *Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja*, 6. Zvezek. Klagenfurt = Celovec; Ljubljana; Wien: Mohorjeva založba = Hermagoras, 1999, str. 157–217.
- Personalstand des Bisthum Gurker Kirchen-Sprengels im Jahre 1851*. Klagenfurt: gedruckt bei Johann Leon, [1851].
- Pleterski, Janko: *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Sartori, Franz: *Neueste Reise durch Oesterreich ob und unter der Ens, Salzburg, Berchtesgaden, Kärnthen und Steyermark: in statistischer, geographischer, naturhistorischer, ökonomischer, geschichtlicher und pittoresker Hinsicht unternommen*. Wien: im Verlage bei Anton Doll, 1811.
- Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, II (1805–1848). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964.
- Singer, Stephan: *Kultur- und Kirchengeschichte des unteren Rosentales. Dekanat Ferlach*. Kappel: der Verfasser, 1934.
- Verordnungsblatt für die Diözese Gurk*.
- Wutte, Martin: *Der gesamtdeutsche Gedanke in Kärnten. Carinthia*, I, 1940, št. 1-2, str. 3–70.

THE LANGUAGE OF SCHOOL INSTRUCTION IN FERLACH (BOROVlje), CARINTHIA (1848–1851)

In the three years after the political watershed of 1848 Ferlach, Austria (Sln. *Borovlje*), a municipality with a large share of the population occupied in artisan and industrial activity, was the scene of an ethno-political dispute over the language of instruction in primary schools. Ferlach differed from most of the surrounding municipalities in terms of its economic character and social structure because the business class was more strongly represented in the town and the surrounding area than in most other Carinthian areas with Slovene-speaking populations. The shifts that took place in 1848 changed perceptions of language because the advocats – at the same time pioneers – of sociopolitical change saw it as an identity marker for individuals and groups. Carinthia (like the entire ethnic Slovene area) was characterized by the coexistence of two (or more) languages – but with different roles, with a different status, and with different resources of accumulated economic, cultural, and social capital. As a result, divergent criteria were in place to assess the situation, especially from the perspective of future development. German not only enjoyed greater social prestige, but in fact played the role of the official, administrative, cultural, and educational language. Regarding written culture, Slovenian lagged behind German and was a comparatively less developed language. This had a strong impact on its role in education and hindered its application to new areas of communication. In a locale that had been strongly integrated into the wider area due to the population's economic activity, a range of interest groups formed around linguistic and political issues. Although Slovenian gained new areas of use during the period, when ethnic equality was proclaimed, its communicative role was in fact weaker than that of German in the eyes of broad strata of the population. The social elites, who rejected the emancipatory efforts of the actors of the Slovenian national and political movement, were able to rely on this discrepancy and present themselves as defenders of the primary, vital interests of the population. In Ferlach the protagonists of different linguistic and political orientations confronted each other. The professionally trained teacher was a strong advocate of Slovenian as a language of education. His main opponents were the district school superintendent and a representative of the local "better society." In between them were the mayor and the parish priest. What is remarkable for this period is the involvement of citizens in the decision-making process. The views and interventions of higher-ranking decision-makers also played a role. In no other locality in Carinthia during this period is the dispute over the language of instruction better documented with primary sources. At the same time, the sources provide insight into a broad range of contemporary group identities of Slovenian-speaking Carinthians. At the very beginning of the historical period, which was marked by the ideology of nationalism, the actors of the

Slovenian national movement were in a difficult position. The specific circumstances under which they were acting did not permit the implementation of their national political programme.

ROBERT DEVETAK

Vzpostavljanje slovenske narodne identitete na primeru trga Kanal v 60. in 70. letih 19. stoletja

Uvod

V 19. stoletju, predvsem v njegovi drugi polovici, je bil eden od elementov, ki so še posebno zaznamovali ta čas, nacionalizem.¹ Narodno prebujanje je sprožilo gibanje v velikem delu Evrope, med drugim tudi na slovenskem ozemlju. Ideje o narodnosti so zaznamovale predvsem mejna območja, kjer so pripadniki različnih narodov sobivali in se vsakodnevno srečevali. V ta kontekst je sodil velik del slovenskega prostora, tudi dežela Goriška in Gradiška. Ena izmed njenih značilnosti, ki je zaznamovala celotno drugo polovico 19. stoletja in čas do 1. svetovne vojne, je bila narodnostna sestava prebivalstva. Na sorazmerno malem prostoru so sobivale slovenska, furlanska, italijanska in nemška narodna skupnost kot največje.² Poleg njih so v deželi živeli še pripadniki in pripadnice številnih drugih narodov, med katerimi lahko posebej omenimo predvsem judovsko skupnost, katere največ članov je živelo v Gorici.³ Nekatera območja dežele so bila na skrajni narodnostni meji tako slovenske kot furlanske in italijanske skupnosti. Vsaka izmed narodnih skupnosti si je različno poskušala zagotoviti prevlado s pomočjo političnih strank v goriškem deželnem zboru in dunajskem državnem zboru, razvejene strukture

---

1 Več o nacionalizmu in z njim povezanih idejah ter dejavnikih v 19. stoletju gl. Hobsbawm, *Nacije in nacionalizmi*; Gellner, *Nations and Nationalism*; Anderson, *Zamišljene skupnosti*; Hroch, *Social Preconditions*.

2 Podrobneje o delovanju italijanske in furlanske skupnosti v Gorici v obdobju Avstro-Ogrske gl. Cressati (ur.), *L'identità plurale*; Cossar, *Cara vecchia Gorizia*; Tassin (ur.), *Cultura friulana*; Tavano, *Gorizia e il mondo*. Za nemško skupnost v deželi gl. Ferrari (ur.), *Cultura tedesca*.

3 O judovski skupnosti na Goriškem in Gradiškem v času Avstro-Ogrske gl. Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 90–204.

gospodarskih, kulturnih, narodnoobrambni in političnih društev ter šolskega sistema.⁴ Italijani, Furlani in deloma Nemci so imeli na Goriškem in Gradiškem prevladujoč položaj v politiki, upravi, šolstvu ter gospodarstvu in so s tem soustvarjali podobo dežele, ne glede na njeno narodnostno strukturo.⁵ Slovenska narodna elita pri tem ni stala križem rok in je predvsem od 60. let 19. stoletja med Slovenci različno utrjevala občutek narodne pripadnosti, pri čemer je prepoznala osrednjo povezovalno vlogo v jeziku, ki ji ga je z izobraževalnim sistemom, izdajo slovenskih knjig, narodnoobrambnimi društvi, čitalnicami in širjenjem časopisov uspelo poenotiti in oblikovati slovensko *zamišljeno skupnost*.⁶ Vprašanje narodne pripadnosti je vstopilo v vse pore javnega in zasebnega življenja. Treba je bilo mobilizirati vse predstavnike in predstavnice naroda ter z javnim in zasebnim delovanjem zagotoviti obstanek ali prevlado skupnosti v določenem okolju, pri čemer je vprašanje jezika v povezavi z identiteto igralo ključno vlogo.⁷ Številne od povezovalnih elementov, vzvodov in metod, ki jih je slovenska narodna elita uporabljala za vzpostavitev narodne identitete, najdemo tudi na primeru trga Kanal, kar bo podrobneje predstavljeno v prispevku.

Kanal

Kanal je bil v drugi polovici 19. stoletja manjši trg z okrog 500 prebivalci. Bil je tudi sedež sodnega okraja z istim imenom. Zadnji je sodil pod okrajno glavarstvo Gorica in bil eden izmed 13 okrajev, ki so sestavljali deželo Goriško in Gradiško. Šlo je za sorazmerno mali in iz političnega ter gospodarskega vidika nepomemben okraj, ki ga je sestavljalo 10 občin, obsegal pa je le dobrih 211 kvadratnih kilometrov. Skupno število prebivalstva pa je leta 1880 znašalo 12.743.⁸ Na vzhodu in jugu je mejil na okraj Gorica – okolica, na severu na okraj Tolmin, na zahodu na Kraljevino Italijo, na jugozahodu pa še na sodni okraj Krmin. Kanal je bil še leta 1900 po številu prebivalcev sicer šele četrto naselje v okraju, a si je v prejšnjih stoletjih uspel pridobiti pomen zaradi strateške lege, ki sta mu jo dajala kamnit most čez Sočo in grad. Na okrajni ravni so v njem delovali sodišče, davčni urad,

4 Gl. Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 139–344.

5 Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice*, str. 111–113.

6 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 21–25.

7 Za Goriško in Gradiško gl. Marušič, *Ljudsko štetje*, str. 77–86; Marušič, *Prispevek k poznavanju*, str. 107–128.

8 *Posebni krajevni imenik za Primorje*, str. 8.

notariat in cestni odbor. Poleg tega je bil še središče dekanije, ki je povezovala 14 duhovnij.⁹ Dopisnik *Domovine* je leta 1867 obiskal naselje in o njem med drugim zapisal: »Na vhodu trga na lepi višavi je zraven prijetnega gaja grad francoskega vojvode Blacasa z zbirko starin in lepih slikarij na platno. Farna cerkev je kaj lepa in čedna. Ljudje so prijazni.«¹⁰ Večina prebivalstva Kanala se je ukvarjala z obrtjo, številni so bili zaposleni tudi v javni upravi. Vse do 60. let 19. stoletja je dajala kruh številnim domačinom iz trga in okolice svilogojnica, ki so jo konec 18. stoletja zgradili v Kanalu.¹¹

Preostali predeli okraja so bili izrazito ruralni in velika večina prebivalstva se je ukvarjala s kmetijstvom. Treba pa je poudariti, da je šlo za gospodarsko nerazvito območje, kar se je odražalo v slabih življenjskih razmerah lokalnega prebivalstva, številnih krizah in izseljevanju v druge predele države in tujino.¹² V Kanalu je že od sredine 70. let 18. stoletja delovala osnovna šola, ki je bila ena najstarejših na Goriškem in Gradiškem. Njeno delovanje je bil temelj za bogato kulturno dejavnost, ki se je razvijala v kraju v naslednjih desetletjih.¹³ Kljub vsemu pa je treba poudariti, da je imela neposreden vpliv le na Kanal in bližnjo okolico, medtem ko se je večina okraja spopadala z visoko nepismenostjo in slabo izobrazbo vse do konca 19. stoletja.¹⁴ Kljub slabi gospodarski sliki in majhnosti okraja pa je ta izstopal zaradi bogate kulturne dejavnosti in narodnostnih ter jezikovnih posebnosti, ki so ga zaznamovale velik del 19. stoletja.

Slika 1: Kanal pred 1. svetovno vojno (Fototeka Goriškega muzeja).

9 Devetak, *Društveno življenje*, str. 13–14.

10 *Domovina*, 19. 7. 1867, št. 29.

11 Devetak, *Društveno življenje*, str. 29–31.

12 Prav tam, str. 45–51.

13 Verč, *Izvadek iz kronike*, str. 33–36.

14 Devetak, *Razvoj osnovnega šolstva*, str. 199–216.

Narodnostne razmere v kraju

Narodnostne razmere v deželi so se preslikale tudi v Kanalu, saj je bil kraj glede narodnostne sestave prebivalstva posebnost v okraju in na širšem območju, ki je bilo homogeno in poseljeno večinsko s slovensko govorečim prebivalstvom. Kljub svoji majhnosti, če gledamo širšo sliko goriškega oziroma slovenskega prostora, je imel kraj večji del 19. stoletja za okolje netipično narodnostno sestavo prebivalstva. V tem mikrookolju so se srečevali in sobivali pripadniki različnih skupin, ki so govorili različne jezike, bili pripadniki različnih družbenih skupin, poklicev, izhajali iz različnega kulturnega okolja. Od začetka 19. stoletja najdemo v kraju pripadnike slovenske, italijanske, furlanske, francoske in nemške skupnosti. Ne glede na večinsko slovensko okolje je imel vse do 70. let 19. stoletja prevlado italijanski oziroma furlanski jezik. Kanal je tako deloval kot multikulturni in večjezikovni »otok« znotraj skoncentriranega slovensko govorečega okolja. Prihod in naselitev furlanske, italijanske, nemške in francoske skupnosti so zaznamovali različni dejavniki.

Na prihod Furlanov iz Karnije v drugi polovici 18. stoletja sta vplivali obrt in industrija v povezavi s svilgojstvom. Med letoma 1786 in 1796 je v Kanalu delovala manufaktura, kjer so izdelovali platno. Postaviti jo je dal tržaški trgovec Franc Borghi.¹⁵ Na začetku 19. stoletja so jo ponovno zagnali za potrebe predelave svile. Vzporedno z vzpostavitvijo svilarske obrti se je naselilo večje število Furlanov iz Karnije, ki so se zaposlili kot tkalci v predilnici.¹⁶ Po pisanju Karla Czoerniga je leta 1873 v Kanalu, poleg večinsko slovenskega prebivalstva, živel še okrog 200 Furlanov.¹⁷ Če primerjamo ta podatek s prvim modernim avstro-ogrskim popisom prebivalstva iz leta 1869, lahko vidimo, da so ob tej postavki ti pomenili približno 40 odstotkov populacije Kanala.¹⁸ Njihova vloga v kraju je v 19. stoletju preseгла ukvarjanje s svilarsko obrtjo in hitro jim je uspelo zagotoviti močno ekonomsko zaledje ter pomemben položaj v javnem prostoru. Družini Garlatti in Segalla sta se na primer ukvarjali s trgovino in vodili vsaka svoj hotel v središču trga.¹⁹ Na navzočnost furlanske skupnosti v kraju je od 60. let 19. stoletja pogosto opozarjalo slovensko časopisje, ki je imelo odklonilen odnos do nje. Že omenjeni neznani

¹⁵ Šorn, *Začetki industrije*, str. 120.

¹⁶ Ipavec, *Murve in kavalirji*, str. 86.

¹⁷ Czoernig, *Görz Oesterreich's Nizza*, str. 57.

¹⁸ *Orts Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien auf Grundlage der Volkszählung vom 31. dezember 1869*, str. 2. Leta 1869 je popis v Kanalu naštel 510 oseb.

¹⁹ Devetak, *Društveno življenje*, str. 30.

dopisnik je leta 1867 v *Domovini* zapisal: »Smešnih laških in nemških napisov se tukaj ne manjka. Mladež se pači z nekim jezikom furlanščini podobnem.«²⁰

Poleg Furlanov so v kraju delovali tudi številni Italijani, ki jih je v Kanal pripeljala služba. Šlo je večinoma za javne uslužbence na upravnih institucijah – sodišču, davčnemu uradu in občini. Med odvetniki, ki so delovali na kanalskem sodišču, najdemo v 60. letih tudi Luigija Pajerja, ki je bil v naslednjih desetletjih glavni predstavnik italijanskega liberalnega tabora, deželni poslanec in deželni glavar.²¹ Goriški politik Andrej Gabršček je zanj pozneje zapisal, da je bil zaradi svojega političnega udejstvovanja in nasprotovanja slovenskim političnim, gospodarskim, izobraževalnim in kulturnim zahtevam »največji in najnevarnejši sovražnik Slovencev.«²² Poleg uradnikov je v kraju živelo več italijanskih delavcev, ki so jih najemali lastniki kanalskega gradu.²³ Italijanščina je prevladovala tudi na javnih napisih in v upravi. V *Soči* so leta 1877 zapisali: »Če pride tujec v Kanal in si ogleda table nad durmi, soditi bo moral, da je italijansko gnjezdo. Napisi so namreč mesto slovenskih vsi italijanski. Tukaj pri nas lahko čitate ‚Al Leon d'oro, Farmacia, Caffé, Vendita tabacco‘ in še več enakih italijanskih ptujk, kakor tam v Italiji. [...] Začnimo enkrat tudi z dejanjem kazati svojo narodnost zatorej proč z italijanskimi napisi in tudi proč z italijanskimi uličnimi imeni a la ‚Contrada Braidia‘ i z nemškim naslovljenjem ‚Gasse‘.«²⁴ Vse to je dajalo kraju podobo, kot da gre za italijansko oziroma furlansko naselje.

Majhna, a pomembna skupnost, ki je bila neposredno ali posredno navzoča v kraju med letoma 1822 in 1902, sta bili francoski plemiški družini Baciocchi in Blacas, ki sta bili v tem času lastnici kanalskega gradu in pripadajočih posestev.²⁴ Kljub le občasnemu bivanju sta v kraju pustili pečat. Vsi francoski lastniki posestva so bili hkrati tudi patroni kanalske cerkve in šole ter so bili do 50. let 19. stoletja vsaj občasno aktivni na Kanalskem.²⁵ Investirali so tudi v lokalno gospodarstvo. Elisa Bachiocchi je videla priložnost predvsem v razvoju svilogojstva, saj je dala v Kanalu postaviti drevnico in posaditi 60.000 sadik murv, s katerimi so razširili delovanje že omenjene predelovalnice.²⁶ Treba je poudariti tudi, da je med bivanjem

20 *Domovina*, 19. 7. 1867, št. 29.

21 Vetrih, *Pajer-Monriva Alojzij*, str. 571–572.

22 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 46.

23 *Novice*, 25. 4. 1866, št. 17, str. 138.

24 *Soča*, 28. 6. 1877, št. 26.

25 Več o lastnikih kanalskega gradu gl. Sapač, *Grajske stavbe*, str. 103–109. Več o francoskem plemstvu, ki je na Goriško prišlo v 30. letih 19. stoletja gl. Trpin in Podbersič (ur.), *Bourboni na Goriškem*; Bader, *I Borboni di Francia*.

26 Verč, *Izvadek iz kronike*, str. 33.

v Kanalu izrazila zanimanje za slovansko kulturo. Kanalski osnovnošolski učitelj Anton Valentin Toman naj bi jo poučeval ruski jezik, kar lahko navežemo tudi na slovenski jezik in kulturo.²⁷ Njeno zanimanje lahko še bolj povežemo z domačinom iz bližnje vasi Avče, Janezom Kovačičem, ki je bil od leta 1835 pa do njene smrti glavni služabnik in zaupnik. S slovenskim jezikom in kulturo se je neposredno srečal tudi Louis Charles Blacas, ki je na koncu šolskega leta organiziral obdarovanje kanalskih osnovnošolcev in se udeležil prireditve, ki so potekale v slovenskem in nemškem jeziku. Pokazal je tudi naklonjenost do slovenske kulture, ko je leta 1858 obdaroval kanalske učence s »slovenskimi bukvicami«.²⁸

Nemci so v kraju opravljali administrativna dela v uradih (občina, notariat, davčni urad) oziroma so se ukvarjali s trgovino. Večinoma je bilo njihovo bivanje v Kanalu kratkotrajno in so se hitro izmenjevali.²⁹ V kraju sta delovali tudi dve kulturni društvi z izrazitim nemškim predznakom. Prvo bralno društvo je bilo leta 1849 ustanovljeno na pobudo Nemcev in je tudi delovalo v nemškem jeziku, a je bilo njegovo delovanje po vsej verjetnosti kratkotrajno.³⁰ Namenjeno je bilo predvsem nemškim, italijanskim in slovenskim pripadnikom višjih družbenih slojev, ki so živeli v trškem okolju.³¹ Štiri leta pozneje je bilo ustanovljeno še eno nemško društvo – *Leseverein*, ki je nadaljevalo tradicijo prejšnjega ter se obdržalo vse do sredine 60. let 19. stoletja.³²

Te narodnostne skupine so v Kanalu bile višji sloj in so imele kljub sorazmerno majhnemu številu primat v kanalskem javnem življenju. Večina prebivalstva kraja in okraja je bila slovenska. Večinoma se je ukvarjalo s kmetijstvom in obrtjo, bilo je slabše izobraženo in je s tem hitro prišlo pod vpliv teh skupin, kar se je kazalo pri vsakodnevni rabi italijanščine, furlanščine in nemščine v javnem življenju. K takim razmeram je pripomoglo več dejavnikov. Občina in preostali uradi so za delovanje uporabljali italijanski ali nemški jezik. Občinski, sodni, notarski in cerkveni zapisi so bili vse do sredine 60. let 19. stoletja pisani v nemškem ali italijanskem jeziku. Svoje je dodalo še pomanjkanje slovenskih knjig in slaba pismenost ter izobrazba.³³ Časopisje je izpostavilo še pomanjkanje narodne zavesti in ekonomske razloge. »Priprost kmet svojega jezika ne čišla, ker sliši, da

27 Ipavec, *Murve in kavalirji*, str. 29.

28 *Umni gospodar*, 16. 9. 1865, št. 9.

29 *Novice*, 29. 9. 1858, št. 39, str. 311.

30 Devetak, *Društveno življenje*, str. 80.

31 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 116.

32 Marušič, *Al Gorica živi*, str. 335.

33 Devetak, *Društveno življenje*, str. 81–82.

ga gospoda zaničuje; on hrepeni po laškem in nemškem, deloma tudi zato, da bi se ne dal opehariti Lahu Goričanu, kadar po opravilih v mesto pride.«³⁴ Iz časopisnega poročanja je razvidno, da je slovensko prebivalstvo trga na slovenščino velikokrat gledalo negativno in se je upiralo njeni večji vlogi v javnem življenju, kar je najboljše vidno pri poskusu ustanovitve slovenskega društva, ki bo podrobneje predstavljen v nadaljevanju. Redki posamezniki, ki so v lokalnem okolju poskušali uvesti spremembe na narodnostnem področju so bili pri svojem delu neuspešni, zaradi česar je bila potrebna intervencija od »zunaj«.

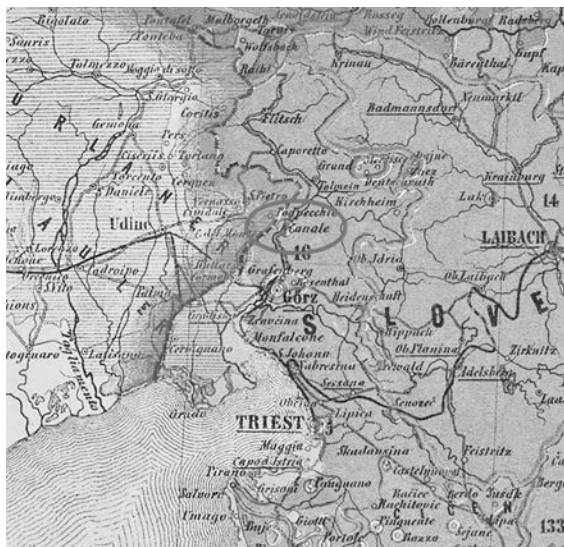
Boj za utrditev slovenskega jezika

Zaradi zapletenih jezikovnih in narodnostnih razmer v trgu je ta v 60. letih 19. stoletja prišel v fokus slovenske narodne elite na Goriškem. Ob vedno večjih antagonizmah med narodi, ki so se v deželi vršili predvsem med slovensko in italijansko (furlansko) skupnostjo, je postajalo vse pomembnejše, da ni bilo odklonov znotraj zaokroženih ozemelj, ker bi to lahko oslabilo delovanje slovenske narodne skupnosti pri zavračanju italijanskih poskusov asimilacije na narodnostnih mejah.³⁵ Czoernig je na *Etnografskem zemljevidu Habsburške monarhije* (*Ethnographische Karte der Österreichische Monarchie*)³⁶ (sl. 2) označil Kanal z rumeno barvo, ki je pomenila italijansko in furlansko prebivalstvo. V tem oziru je slovenska narodna elita usmerila svoje sile v Kanal, da bi obrnila gibanje asimilacije tamkajšnjega slovenskega prebivalstva ter sprožila njegovo narodno prebujo, saj zadnje ni kazalo znakov, da bi se samo organiziralo v tem oziru. Prve spremembe na narodnostnem področju v Kanalu so tako sprožili zunanji dejavniki, ki jih lahko razdelimo na več skupin. To so bili posamezniki, ki so v Kanal prišli iz drugih delov dežele in so poskušali z ustanovitvijo slovenskega društva, slovenski kulturni dogodki, ki so jih predvsem goriški Slovenci pripravljali v Kanalu, in slovensko časopisje iz Goriške, Kranjske in Koroške. Vsi trije elementi so se usmerili na Kanal v 60. letih 19. stoletja.

34 Šola, 8. 10. 1881, št. 2. O nizki pismenosti in pomanjkanju izobrazbe nam veliko povedo podatki o pismenosti vojaških nabornikov iz okraja Kanal leta 1880. Ta je znašala le 9 % pismenih in 11 % polpismenih. Delež je bil najnižji med vsemi okraji in je bil skoraj trikrat manjši od povprečja glavarstva, ki je znašal 25 % pismenih in še 32 % polpismenih vojaških nabornikov.

35 *Novice*, 18. 4. 1866, št. 16, str. 129.

36 Marušič, *Prispevek k poznavanju*, str. 107–128.

Slika 2: Izsek iz Czoernigovega Etnografskega zemljevida Habsburške monarhije, kjer je viden Kanal (Canale), označen z rumeno barvo, ki pomeni furlansko oziroma italijansko prebivalstvo. Z modro barvo je označen slovenski poselitveni prostor (Spletni vir).

Vpliv tiska na narodno prebujo

Tisk je bil eden od najpomembnejših elementov, s katerim so se narodne ideje in zavest širile med prebivalstvom. Knjige, tiskane v narodnih jezikih, so bile temelj narodne zavesti. Ustvarile so poenotena polja izmenjave in komunikacije, prek njih in preostalih zapisov so se zblížali govorniki različnih dialektov. Ti so se začeli zavedati širše množice ljudi svojega jezikovnega področja, hkrati pa tudi dejstva, da njihovi jezikovni skupini pripada samo ta množica ljudi. Bralci, povezani s tiskom, so oblikovali prve zametke nacionalno zamišljene skupnosti.³⁷ *Novice* so bile na primer že v predmarčnem obdobju medij, prek katerega se je v slovenskem prostoru širilo in oblikovalo slovensko nacionalno mišljenje.³⁸ Pomen tiska je rasel vzporedno z razvojem modernega šolskega sistema, ki ga je vzpostavila državna oblast z zakonodajo leta 1869.³⁹ Z večjim številom šol in izobraževalnega kadra se je povečeval tudi šolski obisk in s tem pismenost.⁴⁰ Z branjem časopisov so bralci

37 *Ethnographische Karte der österreichisch-ungarischen Monarchie Czoernig 1868*. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531028419/fi.item.zoom>, (9. 2. 2021).

38 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 66–67.

39 Kosi, *Kako je nastal*, str. 319.

40 Schmidt, *Osnovna šola*, str. 9–29; Pahor, *Pregled razvoja*, str. 235–292.

prišli v stik s političnimi in narodnostnimi idejami, gospodarskimi inovacijami, kulturo ter dogajanjem po širšem deželnem, državnem in svetovnem okolju.⁴¹

Temu gibanju je sledila tudi Goriška in Gradiška. Goriški dopisniki so svoje članke na začetku pošiljali v časopise, ki so izhajali v preostalih slovenskih deželah. Prvi slovenski časopis na Goriškem je bil *Umni gospodar*, ki je izhajal med letoma 1863 in 1865, a se je osredotočal predvsem na gospodarske teme. Za širjenje narodnih in političnih idej med slovensko prebivalstvo dežele je bil veliko pomembnejši naslednji slovenski časopis – *Domovina*.⁴² Časopis je objavljala dopise iz celotne Goriške in tudi drugih slovenskih dežel, že od začetka pa se je osredotočal tudi na Kanal in skoraj v vsaki številki so poročali o razmerah in dogajanju v kraju. Dodatno je treba upoštevati še pisanje *Novic*, ki so izhajale v Ljubljani, in *Slovenca*, ki je izhajal v Celovcu. Na začetku 70. let 19. stoletja se jim je pridružil še goriški časopis *Soča*.

V njih so leta 1866 začeli objavljati članke, ki so opisovali in opozarjali tako kanalsko kot širšo javnost na narodnostne razmere v Kanalu. V njih niso toliko krivili italijanskih ali nemških uradnikov, ampak so nastale razmere očitali slovenskim tržanom in kmetom. Za uradnike so zapisali, da

nekteri občinski možje pa iz okolice in ž njimi bojda tudi en Lah, ki se je z našim jezikom seznanil, so sklenili, da vsaj v občinski uradni bodo tirjali slovensko uradovanje. [...] V Kanalu so tudi tuji gospodje, pa so slovenskim tirjatvam bolj pravični [od domačinov, op. p.]. V uradni sta dva Nemca in trd Lah, ki sicer žalibog brez tolmača nič opraviti ne more, in vendar vsi trije priznavajo pravico slovenskemu jeziku v uradnijah. Sami pravijo, da niso še slišali, da bi v Milanu po nemško, v Frankobrodu [Frankfurt] po laško ali v Petroburgu [Sankt Peterburg] po španjsko se uredovalo.

Na drugi strani je za domačine zapisal: »Tako nam je Nemeč in Lah pravičen, je marsikter domačin svoj materni jezik zaničuje in še celo v cerkvi brke viha in godrnja, če kako slovensko pesem sliši; slovenske knjige se še ne dotakne ne kakor da bi bila strupena.«⁴³ Iz zapisa je razvidno pomanjkanje in odnos do slovenske literature v kraju.

Če pogledamo *Koledarček Družbe svetega Mohora: za navadno leto 1866*, kjer so navedeni naročniki na slovenske knjige celovške založbe Družbe svetega Mohorja,

41 Devetak, *Razvoj osnovnega šolstva*, str. 207–208.

42 Več o razvoju časopisja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno gl. Amon in Erjavec, *Slovensko časopisno izročilo*.

43 Marušič, *Domovina (1865–1867)*, str. 48–64, 127–139.

lahko vidimo, da je imel Kanal enako število naročnikov kot na primer Podmelec ter manjše kot Livek in Srpenica. Pri tem je treba poudariti, da so imeli ti navedeni kraji manjše število prebivalcev, bili so manj pomembni na upravnem področju, dlje oddaljeni od središča dežele in ležali so na višje ležečih predelih. Tudi če pogledamo število naročnikov po dekanijah, jih je bilo manj kot v Kanalu samo še v Cerknem in Gradišču.⁴⁴ Iz teh podatkov lahko sklepamo, da je bilo med prebivalci Kanala zanimanje za slovensko literaturo zelo majhno. Veliko pove tudi podatek, da je bilo 75 odstotkov naročnikov duhovnikov, s čimer se sklada tudi zapis v *Novicah*: »Vendar je začel zdaj kmet spoznavati, da njegov jezik ni več tako neotesan, kakor nekdanj; tega ga prepričujejo novejši molitvene bukvice in druge knjige, ktere rad bere ali pa brati poslušša; prepričuje ga tudi gladka slovenska beseda, ki mu s prižnice na ušesa doni.«⁴⁵

Slovenska duhovščina si je v 60. letih 19. stoletja zelo prizadevala za narodno prebujo in bila med izobraženci edina, ki je skoraj brez izjeme podpirala slovensko stran.⁴⁶ Še bolj je bilo to značilno za narodnostno obmejna območja, kjer je postavila program narodne prebuje v ospredje in postala pobudnik razvejene prosvetne dejavnosti. Narodnostno identiteto so krepili z izobraževanjem in združevanjem prebivalstva.⁴⁷ Avtor članka je v svojem zapisu dal vedeti, da se slovenščini v Kanalu obetajo boljši časi. *Novice* so konec leta 1866 objavile še več člankov, ki so sprožili tako odziv podpornikov kot nasprotnikov uporabe slovenskega jezika.⁴⁸ Naslednje leto se jima je z objavljanjem člankov pridružil še časopis *Domovina*. Med 17. majem in 9. avgustom 1867 je časopis objavil več zapisov o zgodovini Kanala, njihov avtor je bil kanalski kaplan Janez Wolf. Opis preteklih dogodkov v slovenskem jeziku bi lahko razumeli kot poskus vpliva na narodnostno zavedanje.⁴⁹ Časopis pa je poročal tudi o dnevno-političnih razmerah iz okraja. Tovrstni zapisi so gotovo popularizirali kupovanje, širjenje in branje časopisa med prebivalstvom, ki se je tako seznanjalo s slovenskim jezikom in dogajanjem na drugih območjih slovenskega ozemlja ter narodnimi idejami, ki so se vse bolj širile po deželi in v slovenskem prostoru. Vse pogostejše poročanje iz Kanala v časopisju, predvsem

44 *Novice*, 18. 4. 1866, št. 16, str. 129.

45 *Koledarček Družbe svetega Mohora: za navadno leto 1866*, str. 18–24. Kanal in Podmelec imata 7 naročnikov, Livek 8, Srpenica 14. Dekanija Kanal ima 20 naročnikov, Cerknno 14, Gradišče, ki pa leži na italijanskem delu dežele, 3. Od 20 naročnikov jih je bilo kar 15 duhovnikov (75 %), v Cerknem so bili samo 4 duhovniki (29 %), v Tolminu pa 16 (44 %) od 36.

46 *Novice*, 18. 4. 1866, št. 16, str. 129.

47 Melik, *Slovinci 1848–1918*, str. 204–205.

48 Verginella, *Ekonomija odrešenja*, str. 22.

49 *Novice*, 31. 1. 1866, št. 5, str. 40.

v Soči v 70. letih 19. stoletja, je skupaj z drugimi dejavniki pozitivno pripomoglo k spremembam na narodnostnem področju. Imelo je izrazito propagandno vlogo. Negativno je poročalo o kakršnikoli uporabi italijanskega in nemškega jezika tako v javni kot zasebni sferi in v dopisih redno poudarjalo, da je Kanal »slovensko gnezdo in bode tudi ostalo«. ⁵⁰ Časopisje je izvajalo pritisk na vsakogar, ki ni uporabljal slovenskega jezika in se zanj zavzemal. Opozarjali so na italijanske in nemške dopise in uporabo teh dveh jezikov v upravi ter hkrati spodbujali javne uslužbenke, naj v komunikaciji s slovenskim prebivalstvom uporabljajo slovenski jezik. Kritizirali so domačine, ki so v javnem prostoru peli italijanske pesmi, ⁵¹ in sprožili debato o italijanskih ter nemških napisih na javnih zgradbah. Zavzeli so se za njihovo zamenjavo s slovenskimi. ⁵² Časopisje se je pri jeziku usmerilo tudi na osebno raven. Celo pisma, poslana v nemškem jeziku, so doživela objavo v Soči in grožnjo, da bodo javno izpostavili pisca. ⁵³

Podoben proces je bil pri širjenju slovenskih knjig. Število članov Družbe svetega Mohorja se je v okraju do konca leta 1868 dvignilo na 78, kar je bilo skoraj štirikrat več kot dve leti prej. V naslednjih 12 letih se je v župniji Kanal povečalo za skoraj šestkrat, v celotni dekaniji pa kar za skoraj osemkrat (tabela).

Tabela: Število članov Družbe sv. Cirila in Metoda med letoma 1867 in 1879. ⁵⁴

Leto	1867	1869	1871	1873	1875	1877	1879
Kanal	12	28	49	54	61	70	68
Dekanija	27	78	146	149	183	228	206

Doprinos posameznikov

Drugi element, ki je vplival na razvoj in vpliv narodnih idej, so bili angažirani posamezniki in skupine, ki so prihajali v Kanal »od zunaj«. Večinoma je šlo za izobražence iz urbanih okolij ali pa predstavnike slovenske narodne elite. V Kanalu so se pridružili lokalnim promotorjem narodnih idej, ki so imeli vpogled na razmere na terenu. S skupnim delovanjem jim je uspelo pomembno vplivati na narodnostne

⁵⁰ Smith, *Nacionalizem*, str. 46.

⁵¹ *Soča*, 28. 9. 1876, št. 39.

⁵² *Soča*, 1. 2. 1877, št. 5.

⁵³ *Soča*, 28. 6. 1877, št. 26.

⁵⁴ *Koledarček Družbe svetega Mohora za navadno leto 1867, (1869, 1871); Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1873 (1875, 1877, 1879).*

razmere. Ena glavnih točk, kjer se je povezal prizadevanje nekaterih domačinov in prišlekov, je bila ideja o ustanovitvi narodne čitalnice. Kanalski rodoljubi so velike upe za spremembe razmer polagali v dr. Josipa Tonklia,⁵⁵ ki je bil 6. januarja 1866 imenovan za odvetnika v sodnem uradu za kanalski okraj. O navdušenju, ki ga je prihod povzročil, nam veliko povedo časopisni članki. Dopisnik *Novic* je že tri dni po Tonkljevem prihodu poslal članek, v katerem je izrazil dobre obete glede bodočih sprememb. »Čestitamo si, da med se dobimo tacega možaka, ki bode slabo iskrico slovenščine, ki tli v našem trgu, podpihnil v žareč plamen, kateri prešine vse naše rojake, da spoznajo, da so častitega rodu slovenskega in materni njih jezik slovenski. En sam mož v enem kraji včasih veliko na bolje obrne; nadjamo se, da bo vrli gosp. dr. Tonkli izbudil narodno življenje pri nas.«⁵⁶ Avtor se je podpisal kot *eden v imenu več drugih*, a se je za njegovo identiteto kmalu izvedelo, potem naj bi nekateri Italijani zahtevali od župana, naj ga odpusti z delovnega mesta na občini. Župan mu je izrekel le opomin, a je dejanje sprožilo nov dopis v *Novicah*, v katerem so jasno poudarili, da je Kanal postavljen na Kozlerjevem zemljevidu med slovenskimi okraji.⁵⁷ Zemljevid je od sredine 19. stoletja postajal vedno pomembnejši element pri dokazovanju starodavnosti posameznih in zamejenih teritorialnih enot narodnosti.⁵⁸ V Kanalu se je tako na terenu kot v časopisju odvil pravi narodni boj za prevlado med italijansko in slovensko stranjo. Zadnje so podpirali predvsem duhovniki, del javne uprave in posamezni domačini.⁵⁹ Vzporedno s članki v *Novicah* je več zapisov o Kanalu objavil tudi celovski časopis *Slovenec*, v katerem je bila 10. januarja 1866 tudi prvič predlagana ustanovitev čitalnice.⁶⁰ Šli so še dlje in ustanovitev predlagali Tonklju z utemeljitvijo, da so čitalnice potrebne »posebej na mejah, kjer je narodnost zarad dotike z drugimi narodi v največji nevarnosti. One nam bodo močne trdnjave proti napredovanemu poptujčevanju.«⁶¹ Tonkli je zapise verjetno poznal in si je zadal cilj ustanovite prvega slovenskega društva v okraju, s katerim bi vzpodbudil širjenje slovenstva in narodne ideje. Že tri mesece po prihodu v Kanal je neuspešno poizkusil preoblikovati *Leseverein* v slovensko društvo. Za svoj namen je uspel pridobiti 7 od 20 članov, ob čemer so bili po poročanju *Novic* spremembi naklonjeni Italijani in Nemci, medtem ko Slovenci niso podprli

55 Vetrlih, *Tonkli, Josip*, str. 26–27. Tonkli se je v naslednjih desetletjih uveljavil kot vodilni politik staroslovencev in katoliškega tabora. Bil je večkratni deželnozborski in državnozborski poslanec.

56 *Novice*, 17. 1. 1866, št. 3, str. 25.

57 *Novice*, 31. 1. 1866, št. 5, str. 40.

58 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 212.

59 *Novice*, 18. 4. 1866, št. 16, str. 129.

60 *Slovenec*, 10. 1. 1866, št. 3, str. 11.

61 *Slovenec*, 14. 3. 1866, št. 21, str. 83.

ideje, ki je zato padla v vodo. »Družega zdaj ne ostaja, kakor samostojno čitalnico napraviti; a malo upanja je, ker manjka trdne volje, toliko potrebne Edinosti in pa – materialnih pripomočkov.«⁶² Čas za spremembe še ni bil primeren, saj rodoljubom ni uspelo mobilizirati dovolj podpornikov in ideja o slovenskem društvu je bila začasno potisnjena v kot. Za naslednje mesece je veljalo, da je v Kanalu na področju *narodnih zadev* vladalo mrtvilo.⁶³ Tonkli je bil januarja 1867 izvoljen za deželnega poslanca in naslednji mesec premeščen za notarja v Gorico. Kljub kratkemu bivanju v Kanalu je njegovo delovanje skupaj z drugimi dejavniki sprožilo spremembe na narodnostnem področju. Tonklijev neuspeh zavednih Kanalcev ni odvrnil od namere ustanovitve društva in oktobra 1867 so pravila za slovensko čitalnico, pod katera so se podpisali Jože Križnič, Miroslav Segalla, Jože Terčič in Jožef Gorjup, poslali cesarskemu namestništvu v Trst. To je pravila potrdilo 7. novembra 1867, ki se šteje za ustanovni dan društva.

Velik pomen so imeli pred ustanovitvijo čitalnice tudi javni kulturni dogodki. V Kanalu so se med letoma 1866 in 1867 zvrstili številne recitacije, pevski nastopi in gledališke igre, ki so jih pripravili člani različnih društev iz drugih krajev Goriške. Prireditev, ki so jo maja 1866 pripravili goriški dijaki v Kanalu, je imela velik odmev. »Osmošolec J. Oblak je imel rodoljuben govor in vzpodbujal Kanalce, naj se oklenejo čitalnice in rodoljubnih kanalskih rojakov.«⁶⁴ Nastop je pripomogel, da je kanalski župan Franc Malnič sklical občinsko sejo, na kateri so določili slovenščino za jezik uprave.⁶⁵ Izvajanje tega ukrepa zagotovo ni bilo docela upoštevano, na kar so v naslednjih letih in desetletju opozarjali časopisni članki ter občinski dopisi in dokumenti, ki so bili še v 80. letih 19. stoletja pisani tudi v italijanščini in nemščini.⁶⁶ Dijaki so se s pevsкими nastopi in recitacijami po deželi vključevali v narodnostno gibanje in pomembno pripomogli k širitvi čitalnic.⁶⁷ Eden od pomembnejših članov goriškega dijaškega pevskega zbora je bil tudi Kanalec Josip Kocijančič, ki je s pridobljeno izobrazbo v Gorici in na Dunaju pomembno vplival na razvoj kulture in narodne zavesti v Kanalu. Po vrnitvi domov je prevzel mesto pevovodje v čitalniškem mešanemu pevskeму zboru, a je svoje delovanje usmeril še na druga področja. Komponiral je skladbe in zbiral slovenske narodne pesmi, ki jih je prirejal za štiriglasne moške zборе.⁶⁸

62 *Novice*, 18. 4. 1866, št. 16, str. 130.

63 *Slovenec*, 16. 5. 1866, št. 39, str. 156.

64 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 91.

65 Prav tam, str. 91.

66 *Soča*, 12. 5. 1882, št. 19.

67 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 175.

68 Budin, *Kocijančič Josip*, str. 84–85.

Ravno tovrstni dogodki so bili zavednim Kanalcem zgled za ustanovitev lastnega slovenskega društva, zanj je zorela ideja v sredini 60. let 19. stoletja. Duhovnik Andrej Makarovič,⁶⁹ ki je deloval v Kanalu med letoma 1865 in 1866, je bil po premestitvi v bližnje Volče aktivno vključen v kulturno in narodno življenje kraja ter bil eden od ustanoviteljev tamkajšnje čitalnice aprila 1867. Tudi po odhodu iz Kanala je bil v pogostih stikih s kanalsko duhovščino.⁷⁰ Poleg tega je lahko čitalnica v Volčah zaradi svoje bližine služila kot zgled za kanalsko čitalnico. Več Kanalcev je bilo v stiku z narodnim buditeljem dr. Karlom Lavričem, ki je od ustanovitve leta 1862 vodil tolminsko čitalnico. Na čitalniških prireditvah je zagovarjal učenje in uporabo slovenskega jezika v upravi ter vzpodbujal narodnostno zavest. Bil je med najzaslužnejšimi za širjenje čitalniškega gibanja na Goriškem.⁷¹ Naslednje desetletje je s svojim prihodom na učiteljsko mesto v Kanal zaznamoval še Mihael Zega, ki je prevzel vodenje pevskega zbora in predsedniško mesto čitalnice. Pod njegovim predsedstvom je društvo izvedlo številne pomembne narodno obarvane dogodke, ki so pomembno vplivali na narodno zavest kraja.⁷²

Narodna čitalnica

Najpomembnejši element, kjer so se v Kanalu združila prizadevanja lokalnih in deželnih aktivistov, je bila ustanovitev narodne čitalnice. Različne oblike tovrstnega združevanja so imela za narodno prebujo in množično mobilizacijo ključen pomen,⁷³ saj so društva in številne institucije nadzorovale, izobraževale in vodile množice.⁷⁴ Najpomembnejše oblike tovrstnih organizacij so bila športna, strelska, pevska in kulturna društva.⁷⁵ Čitalnice so bile eno izmed zgodnejših tovrstnih oblik združevanja na Slovenskem. Po obnovitvi ustavnega življenja v državi leta 1860 so pomenile najpomembnejši prostor kulturno-političnega in narodnostnega delovanja Slovencev.⁷⁶ Njihov glavni namen je bilo utrjevanje in širjenje narodne zavesti, odigrale pa so tudi pomembno vlogo pri razvoju slovenskega jezika in

69 Devetak, *Ročinj na prehodu*, str. 44.

70 *Soča*, 17. 2. 1872, št. 7.

71 Marušič, *Lavrič Karel*, str. 255–259.

72 Devetak, *Delo in življenje*; str. 116–120.

73 Mosse, *The Nationalization*, str. 4.

74 Prav tam, str. 4–6.

75 Prav tam, str. 127.

76 Matic, *Čitalnice*, str. 25.

izobraževanju. Pozneje se je delovanje usmerilo še na politično in gospodarsko področje. Ustanavljale so se tako v večjih slovenskih krajih kot tudi v nekaterih vaseh.⁷⁷ Ob ustanovitvi goriške čitalnice leta 1862 so v vabilu zapisali: »Končni in pglavitni namen našega društva je narodna omika. Čitalnica bo nekako narodno ognjišče, od kogar se bo po naravni in postavni poti širila dušna gorkota, blaga gorkota slovensko narodne vednosti in zavednosti, po hribih in dolinah slovenskih ob Soči in Vipavi.«⁷⁸ Najbolj se je čitalnicam uspelo uveljaviti ravno na Primorskem.⁷⁹ V 60. letih 19. stoletja so neposredno utrjevale slovensko politično misel in nacionalno zavednost ter s svojim delovanjem prodirale v lokalne skupnosti.⁸⁰

Ustanovitev narodne čitalnice v Kanalu leta 1867, katere pobudniki so tokrat bili domačini, je pomenila mejnik v prizadevanjih za izboljšanje položaja slovenskega jezika in kulture v Kanalu in okolici. Tudi v sosednjih občinah so namreč še v 70. letih 19. stoletja dopise pisali v nemškem jeziku.⁸¹ V pravilih so določili dva glavna cilja: *branje časopisov i knjig v slovenskem jeziku in razveseljevanje v govoreh, gledališnih igradah, v petju i družih poštenih zabavah.*⁸² Članstvo je izhajalo večinoma iz občine Kanal, a so v društvu imeli svoje predstavnike tudi prebivalci iz okoliških občin okraja, del pa jih je prihajal iz preostalih delov Goriške. Njen glavni namen je bila mobilizacija kanalskih prebivalcev, predvsem nižjih slojev, da so se vključili v proces oblikovanja narodnostne pripadnosti. Slovensko narodno gibanje je imelo podporo kmečkega prebivalstva, a jim ga je uspelo zajeti šele, ko so imeli zadostno izobrazbo, kar pa je ponekod zaradi pomanjkanja šol najbolj potekalo ravno v okviru čitalnic.⁸³ To je razvidno tudi iz zapisa ob prvi besedi:

*Tedaj postavljena si na nogo kanalska čitalnica! Le glej, da boš vredna tvojega imena, da boš pravi jez proti poitalijančevanju in hram domače vednosti in omike. In če zdaj v sebe le gospodo kanalsko, kakor se je pri besedi pokazalo, strinjaš, glej, da spraviš precej tudi ubogega kmeta pod tvojo varstvo in v tvoje naročje. Le ako imamo kmečko inteligencijo za sabo, le takrat je nam bodočnost i sicer slavna bodočnost zagotovljena. Živili Kanalci!*⁸⁴

77 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 158–178.

78 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 69.

79 Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 271.

80 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 158–178.

81 Soča, 12. 2. 1874, št. 7.

82 PANG 1042, Čitalnica v Kanalu, t. e. 1, a. e. 1, d. 14729.

83 Jezernik, *Od vzpona nacije*, str. 37.

84 *Domovina*, 15. 5. 1868, št. 20.

Slika 3: Kanalski čitalniški pevci
(Fototeka Goriškega muzeja).

Namen javnih dogodkov in prireditev čitalnic je bil, da bi pri množicah oblikovala narodno zavest.⁸⁵ Tovrstna javna kultura, ki je bila načelno odprta vsem članom skupnosti, je imela velik pomen za njeno oblikovanje. Ta proces se je pri kanalski čitalnici največkrat udeleževal z javnimi nastopi (bésedami), na katerih so propagirali slovensko in slovansko kulturo, jezik ter narodne simbole. Prebivalstvo je bilo v proces vključeno tako aktivno (pevski zbori, dramske skupine) kot pasivno (gledalci).⁸⁶

Tako na básedah kot v časopisju, ki jih je opisovalo, so se pojavljali narodni simboli. Že prva báseda, ki so jo pripravili 3. februarja 1868, je nakazala to smer. Posvetili so jo pesniku in razsvetljencu Valentinu Vodniku, pevski zbor pa je med drugim

zapel *Lepa naša domovina* in *Slovan*.⁸⁷ Pomenljiv je tudi naslov prve dramske predstave, ki so jo čitalniški igralci priredili občinstvu – *Pravi Slovenec*, kjer se pojavljalo številni slovenski narodni simboli in so predstavljeni odnosi Slovencev do nekaterih drugih narodov.⁸⁸ Básede in preostale prireditve so bile najmanj enkrat na leto; to je bil vsakoletni vrhunec, na katerih so člani javnosti prikazali sadove svojega dela. Predsednik je básedo odprl z govorom, sledile so različne točke (deklamacije, zborovsko petje in dramske predstave). Na repertoarju so se med drugimi znašle slovenske narodne (ljudske) in druge pesmi, na primer *Slovani*, *Slovenski mladini*, *Slava Slavjanom*, *Slovenska deklica* in podobne. Pevski zbori so imeli pomembno vlogo na tovrstnih prireditvah. Bili so sestavni del nacionalnega procesa in veliko pripomogli k njegovemu razvoju. Poseben element je bilo ponovno

85 Mosse, *The Nationalization*, str. 73.

86 Bruckmüller, *Habsburška*, str. 239.

87 *Domovina*, 7. 2. 1868, št. 5. Dopisnik je pod program zapisal še: »Kdo bi si mislil, da bomo kedaj v Kanali kaj tacega videli?! Živili Kanalci!«

88 Drekonja, *Diletanti kanalski*, str. 34.

odkritje ljudskih pesmi, ki so se redno pele tudi na proslavah v Kanalu. Skupno petje narodnih pesmi je združevalo ljudi in ustvarjalo občutek širše povezanosti.⁸⁹

Na prireditvah so uporabljali narodne simbole, zastave in narodno nošo. Zastava je bila ob prireditvah vedno postavljena na vidno mesto. Ti simboli in festivali so spodbujali ljudi k aktivnemu vključevanju v nacionalno mističnost, s katero so konkretizirali splošno voljo. Skupina ljudi je tako postala množica, ki je delila isto mišljenje in lastnosti.⁹⁰ Simboli so dali ljudem identiteto in jih povezali z množicami.⁹¹ Pomembni so bili tudi objekti, ki so jih v času proslav okrasili z zastavami, slavoloki in drugimi simboli. »Pomembno se nam videlo plapolanje ogromne zastave na takozvanem 'turionu', na starem poslopju, zidanem podobno trdnjavam. Kakor da je hotela klicati ta zastava: tu v Kanalu je naša trdnjava, nepremagljiva, ki hoče kljubovati vsem navalom sovragov. Pogled na veliki most čez 'Sočo' pa je bil naravnost impozanten. Na dveh vrstah mogočnih drogov preko vsega mostu so plapolale zastave.«⁹² Monumentalne zgradbe, v primeru Kanala *turion* (obrambni stolp), so služile kot zbirališča in prizorišča prireditev z narodnostno vsebino.⁹³

Slika 4: Eden od kanalskih obrambnih stolpov (Fototeka Goriške knjižnice Franceta Bevka).

Čitalnica je spodbujala k solidarnosti s preostalimi slovanskimi narodi, kar se je pokazalo predvsem med hercegovsko-bosanskim uporom proti Osmanom (1875–1877).⁹⁴ Vse od začetka vstaje so bili dogodki v Bosni in Hercegovini deležni

89 Mosse, *The Nationalization*, str. 136–138.

90 Prav tam, str. 2.

91 Prav tam, str. 7.

92 *Edinost*, 9. 9. 1902, št. 204.

93 Mosse, *The Nationalization*, str. 73.

94 Več o uporu gl. Lukovic, *Stališče Slovencev*.

velike pozornosti pri Slovencih. Zadnji so bili prepričani, da bo uspeh vstaje koristil tudi njim.⁹⁵ Kanalci so že na začetku spopadov začeli zbirati denarna sredstva za hercegovske begunce in k temu pozvali še preostale občine okraja.⁹⁶ Oktobra 1875 so šli še korak dlje in pripravili koncert za hercegovske begunce, ki so jih nastanili v Avstro-Ogrski.⁹⁷ »To nas srčno veseli, da se tudi na Kanalskem tako izbuja narodna zavest, da imajo Slovenci na kanalskem sočutje do naših bratov borečih se ob Balkanu s krutim Turkom. Naj poizve svet, da je tudi Kanal—slovenski; naj zvejo sosedi, da v Kanalu veje slovanski duh, da tudi tam 'čuva Majka Slava'. [...] Omeniti moram tudi, da je pesen 'U boj' preuzročila velikansko navdušenost mej ljudstvom, kajti morala se je ponoviti. Ta pesen ima tako nepopisljivo moč v sebi, da vsakemu navzočemu se je brale iz lica sočutje do naših bratov.«⁹⁸ S solidarnostjo, poudarjanjem povezav s preostalimi slovanskimi narodi, pesmimi s slovensko in slovansko vsebino ter govori je čitalnica hotela kanalskemu prebivalstvu približati slovanstvo in ga hkrati oddaljiti od italijanskega in furlanskega vpliva.

Kraj je potreboval približno deset let, da se je slovenska kultura izrazila in da so se prebivalci zavedli svoje narodnosti. Narodna čitalnica je »izvrševala prevažno svojo nalogo v tem lepem trgu ob Soči, po katerem so Italijani stegali svoje pohlepne prste«.⁹⁹ Iz časopisnih člankov je razvidno, da pri tem sicer ni šlo toliko za prepričevanje Italijanov in Furlanov, živečih v kraju, ampak se je delovanje čitalnice usmerilo predvsem na Slovence. Kot smo lahko videli, so Italijani in Furlani sodelovali v društvu že od vsega začetka ter že leta 1866 podprli prizadevanja Tonklija za preoblikovanje nemškega bralnega društva v slovensko. V društvu so se povezale vse najpomembnejše osebnosti kraja – duhovniki, učitelji, trgovci, obrtniki in že od začetka tudi nekateri Italijani ter Furlani, ki so imeli v čitalnici pomembno vlogo. Pod pravili je podpisan na primer Miroslav Segalla, pozneje pa so se številni aktivno vključili v društveno delovanje. Družini Segalla in Garlatti sta odstopili svoje prostore v hotelu in gostišču za pripravo bésed in prireditvev, bili so člani vodstvenih struktur in odsekov društva. »Rajniki (Jakob Garlatti) bil je Italijan, a vedel je našo deželo spoštovati; v svojih mladih letih se je v Kanalu v trgovstvo izuril ter si naposled sam lastno štacuno najel, ter se svojo poštenostjo se je Kanalcem in okoličanom posebno prikupil. [...] Bil tudi

95 Devetak, *Slovenska dobrodelna akcija*, str. 691–714.

96 *Soča*, 26. 8. 1875, št. 34.

97 ASGO, Capitanato distrettuale di Gorizia, b. 15, f. 116, d. 8445.

98 *Soča*, 7. 10. 1875, št. 40.

99 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 114.

podpiratelj in ud tukajšnje čitalnice, in spoštoval je narod, od katerega je živel.«¹⁰⁰ Podobno je bilo pri nemškemu prebivalstvu, ki se je ravno tako hitro vključilo v delovanje. Josef Wallenhof je bil leta 1876 tudi izvoljen v odbor čitalnice.¹⁰¹ Na drugi strani je bilo slovensko prebivalstvo okraja na začetku nezainteresirano in je celo nasprotovalo ustanovitvi ter delovanju čitalnice. Velik del trškega prebivalstva bi lahko uvrstili med t. i. »srednji razred«. Društva so bila pomembna za razvoj srednjega razreda, saj se je ravno ta skupina v največjem številu vključevala vanje in jih skupaj oblikovala ter usmerjala njihovo delovanje.¹⁰² Glavni gospodarski dejavnosti, s katerima so se ukvarjali, sta bili obrt in trgovina, poleg njiju pa je bil sorazmerno velik del prebivalstva zaposlen v javni upravi. Ravno srednji razred je bil tisti, ki se je prvi vključil v narodno gibanje prek društvene dejavnosti.¹⁰³ Ta sloj je bil nosilec jezika.¹⁰⁴ Vanj so sodili vsi pomembnejši člani kanalske čitalnice. Iz zapisanega je sicer razvidno, da se je delovanje usmerilo predvsem na kmečko prebivalstvo, ki mu narodnost v 60. letih 19. stoletja še ni veliko pomenila in je italijanščino uporabljalo zaradi praktičnih razlogov. Tudi časopisje je posebej izpostavljalo njihovo vključevanje: »Posebno veselilo nas je da je k besedi pršlo toliko priprostega naroda in še lepše je, da se v kanalski čitalnici ne dela razloček med gospodom in kmetom. Kako lepo je bilo videti, ko je zraven lepe gospice sedelo in pelo priprosto kmečko dekle in ko so se gg. uradnik s kmetskimi fanti skušali besedo na vso mož lepo narediti. Gospice i dekleta, fantje i gospodje le tako naprej! Živele! Živeli!«¹⁰⁵

Če povzamemo po Andersonu, je čitalnica, skupaj z drugimi predstavljenimi dejavniki, v tem pogledu pripomogla k oblikovanju in ustvarjenju *zamišljene skupnosti* in (pre)oblikovanju narodnostne podobe Kanala. V lokalnem okolju je ustvarila predstavo o povezanosti v skupnosti in pripadnosti slovenskemu narodu.¹⁰⁶ Ta proces je bil načrten. Pogoste prireditve s slovensko in slovansko vsebino, način podajanja te vsebine, prikaz simbolov, poudarjanje nekaterih narodnostnih elementov in izobraževanje članov je vplivalo na lokalno prebivalstvo, spremenilo njegovo mišljenje in odnos do jezika in slovenstva na splošno. Temelj nacionalizma je predstavljala pripravljenost ljudi, da se čustveno identificirajo s svojim

100 Soča, 16. 4. 1880, št. 16.

101 Soča, 26. 1. 1877, št. 4.

102 Hiebl, *The Instrumentalization*, str. 60.

103 Mosse, *The Nationalization*, str. 100.

104 Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*, str. 141.

105 Soča, 20. 1. 1872, št. 3.

106 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 22–23.

narodom.¹⁰⁷ Poezija, proza in glasba so bili kulturni proizvodi nacionalizma in najučinkovitejši povezovalci pri izgradnji tovrstne skupnosti.¹⁰⁸ Petje je prineslo izkušnjo simultanosti in povezanosti.¹⁰⁹

Izobraževanje je bilo gotovo ena pomembnejših dejavnosti, ki jo je izvajala čitalnica. Šolski sistem je bil v 60. in 70. letih 19. stoletja v okraju na zelo nizki stopnji in je s težavo ter zamikom sledil odredbam novega izobraževalnega zakona iz leta 1869. Čitalnica je šolski sistem deloma nadomestila in prispevala k izboljšanju položaja slovenščine tudi med mlajšo generacijo in pripomogla k njeni nacionalni zavednosti.¹¹⁰ Imela je svojo knjižnico in bila članica Slovenske matice¹¹¹ ter Družbe svetega Mohorja.¹¹² Pri tem je imela čitalnica veliko pomoč v časopisju, ki je imelo izrazito propagandno vlogo. Podpora med časopisjem in čitalnico je bila vzajemna. Prvo je poročalo o delovanju, čitalnica pa je svojim članom izposojala časopise iz slovenskega prostora. S tem se je število naročnikov v Kanalu hitro povečevalo, vedno več je bilo tudi dopisov iz kraja in okolice.

Rezultat delovanja čitalnice je najbolje viden iz popisa prebivalstva, opravljenega leta 1880, ki je kot prvi vključeval rubriko o občevalnem jeziku.¹¹³ Če so v 60. letih v časopisju pisali, da je v Kanalu prevladoval furlanski in deloma nemški vpliv in je leta 1872 tam živelo okoli 200 Furlanov,¹¹⁴ je popis prebivalstva iz leta 1880 pokazal drugačno sliko. Iz njega je razvidno, da je od skupno 507 prebivalcev Kanala italijanski jezik izbralo samo devet, nemškega pa štirje. Za slovensko govoreče prebivalce trga se je tako opredelilo več kot 97 odstotkov vseh popisanih. Glede na celoten okraj je bil ta odstotek še višji.¹¹⁵ Glavni cilj narodne čitalnice, ki so ga izvajali s prirejanjem bésed, preostalih prireditvev, širjenja in popularizacije slovenske literature in časopisov, je bil dosežen. Kanal je postal narodno zaveden kraj z bogatim kulturnim ustvarjanjem in potencialom, ki se je lahko primerjal z marsikatero večjo in bolj poznano čitalnico na slovenskem ozemlju.

107 Hobsbawm, *Čas imperija*, str. 174.

108 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 173.

109 Prav tam, str. 177–178.

110 Hobsbawm, *Čas kapitala*, str. 182–183. Hobsbawm piše: »Poleg sodstva in državne uprave je bilo šolstvo tretja sila, ki je imela jezik za prvi pogoj nacionalnosti.«

111 Melik, *Slovinci 1848–1918*, str. 271. Namen Slovenske matice je bil podpirati slovensko slovstvo in širiti slovenske knjige med ljudi.

112 *Novice*, 30. 6. 1869, št. 26, str. 212; *Koledarček družbe svetega Mohora za navadno leto 1871*, str. 40.

113 Gl. Studen, *Moderni avstrijski popisi*, str. 25–36.

114 Czoernig, *Görz Oesterreich's Nizza*, str. 57.

115 *Posebni krajevni imenik za Primorje*, str. 8.

Sklep

V prispevku je bil na primeru mikrookolja predstavljen primer, kako je slovenska narodna elita z različnimi vzvodi spreminjala jezikovno, narodnostno in kulturno podobo trga Kanal. V kraju, kjer je kljub slovenskemu okolju prevladoval italijanski in furlanski vpliv, predvsem v javnem prostoru, je slovenski narodni eliti uspelo z uspešnim procesom obrniti gibanje asimilacije slovensko govorečega prebivalstva in pod svoje okrilje celo zajeti številne furlanske in italijanske prišleke. Ta proces je trajal dobro desetletje, vključeval pa je tri temeljne elemente, ki so se med seboj povezovali in so močno vstopali v Kanal od zunaj. Časopisje je pogosto in načrtno objavljalo članke redkih lokalnih narodnih aktivistov iz Kanala. Tovrstni zapisi so imeli propagandno, obveščevalno in opozorilno vlogo, saj je z njimi slovenska goriška elita prišla v stik z lokalnim dogajanjem in si lažje trasirala pot do sprememb. Poleg časopisja je bil pomemben tudi prodor slovenske literature v prostor, kar je še dodatno vplivalo na spremembe odnosa do slovenske kulture med Kanalci. Kmalu so se lokalnim protagonistom pridružili še zunanji, ki so se aktivno vključili v boj za spremembe, s svojimi dejanji in delom pa uspeli navdušiti večje število lokalnega prebivalstva. To je potekalo tako z delom na terenu in širjenjem idej kot z narodnostno obarvanimi kulturnimi javnimi nastopi. Tretji element je bilo delovanje narodne čitalnice, ki je dokončno utrdila prizadevanja lokalnih in goriških aktivistov. Pod svoje okrilje je povezala številno članstvo, ki je narodne ideje in slovensko kulturo preneslo na lokalno okolje. Kot je bilo iz primerov razvidno, je bil proces narodnega prebujenja v Kanalu uspešen. Kraj je v dobrem desetletju, od prvih pozivov v časopisju, spremenil javno podobo, slovenščina pa se je utrdila tako med slovenskim kot tudi pri številnem tujerodnem prebivalstvu.

Viri in literatura

Arhivski viri

ASGO – Archivio di Stato di Gorizia

ASGO, Capitanato distrettuale di Gorizia

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici

PANG 1042, Čitalnica v Kanalu

Časopisi

Domovina 1867, 1868 (splet: <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=->

date&pageSize=25&frelation=Domovina+(Gorica)&query=%27rele%253dDomovina%2b(Gorica)%27).

Edinost 1902 (splet: [https://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&query=%27rele%253dEdinost%2b\(Trst\)%27](https://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&query=%27rele%253dEdinost%2b(Trst)%27)).

Novice 1858, 1866, 1869 (splet: <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&query=%27rele%253dKmetijske%2bin%2brokodelske%2bnovice%27>).

Slovenec 1866 (splet: [http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&frelation=Slovenec+\(Celovec\)&query=%27rele%253dSlovenec%2b\(Celovec\)%27](http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&frelation=Slovenec+(Celovec)&query=%27rele%253dSlovenec%2b(Celovec)%27)).

Soča 1872–1882 (splet: <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&query=%27rele%253dSo%25c4%258da%27>).

Šola 1881 (splet: <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&frelation=%c5%aola&query=%27rele%253d%25c5%25aola%27>).

Umni gospodar 1865 (splet: <http://www.dlib.si/results/?euapi=1&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25&frelation=Umni+gospodar&query=%27rele%253dUmni%2bgospodar%27>).

Literatura in objavljeni viri

Amon, Smilja in Karmen Erjavec: *Slovensko časopisno izročilo 1: od začetka do 1918*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2011.

Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.

Bader, Luigi: *I Borboni di Francia in esilio a Gorizia*. Pordenone: Sartor, 1993.

Bourboni na Goriškem: zbornik s posveta na Kostanjevici: ob 170. obletnici prihoda Bourbonov v Gorico in smrti kralja Karla X. (ur. Drago Trpin in Renato Podbersič). Nova Gorica: Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, 2007.

Bruckmüller, Ernst: Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji. *Kronika*, 57, 2009, izredna številka, str. 237–250.

Budin, Pavel: Kocijančič Josip. *Primorski slovenski biografski leksikon II.* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982–1985, str. 84–85.

Cossà, Ranieri Mario: *Cara vecchia Gorizia*. Gorizia: Libreria Adamo, 1981.

Cultura tedesca nel Goriziano (ur. Liliana Ferrari). Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa; Udine: Forum, editrice universitaria Udinese, 2009.

Czoering, Karl: *Görz Oesterreich's Nizza: nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca*. Wien: W. Braumüller, 1873–1874.

Devetak, Robert: Delo in življenje učitelja in politika Mihe Zege. *Goriški izobraženci skozi zgodovino* (ur. Željko Oset). Nova Gorica: Založba Univerze, 2018, str. 110–138.

Devetak, Robert: *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.

Devetak, Robert: Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske. *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, 41, 2017, str. 199–216.

- Devetak, Robert: *Ročinj na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ročinj; Doblar: Kulturno društvo Valentin Stanič, 2013.
- Devetak, Robert: Slovenska dobrodelna akcija za bosansko-hercegovaške begunce na Goriškem in Gradiškem leta 1875. *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 691–714.
- Drekonja, Severin: *Diletanti kanalski: 150 let gledališkega ustvarjanja v Kanalu*. Kanal: Gledališko društvo Kontrada, 2018.
- Ekmečić, Milorad: *Ustanak u Bosni: 1875–1878*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*, knjiga I. Ljubljana: Merkur, 1932.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, 1984.
- Hiebl, Ewald: The Instrumentalization of Bürgerlichkeit: Associations and the Middle Class in Hallein. *Civil Society, Associations, and Urban Places: Class, Nation, and Culture in Nineteenth-Century Europe* (ur. Graeme Morton, Boudien de Vries in Robert J. Morris). Farnham: Ashgate, 2006, str. 55–76.
- Hobsbawm, Eric: *Čas imperija: 1875–1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Hobsbawm, Eric: *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba / *cf., 2007.
- Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York: Columbia University Press, 2000.
- Ipavec, Vesna Mia: *Murve in kavalirji: svilogojstvo na Goriškem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Jezernik, Božidar: Od vzpona nacije do nacionalizacije. *Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*. Celovec: Mohorjeva, 2008, str. 17–66.
- Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1873 (1875, 1877, 1879). Celovec: Mohorjeva družba, 1872 (1874, 1876, 1878).
- Koledarček Družbe svetega Mohora za navadno leto 1866, (1867, 1869, 1871). Celovec: Družba sv. Mohora, 1865 (1866, 1868, 1870).
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- L'identità plurale: storia, cultura e società a Gorizia: convegno internazionale – Gorizia 28 aprile 2003* (ur. Claudio Cressati). Gorizia: comune, 2006.
- Marušič, Branko: »Al Gorica živi večidel od slovenskih pridelkov...«. *Slovenska kronika XIX. stoletja*, knjiga 1 1800–1860 (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 334–335.
- Marušič, Branko: Domovina (1865–1867). *Kronika*, 13, 1965, št. 2, str. 48–64, 127–139.
- Marušič, Branko: Lavrič, Karel. *Primorski slovenski biografski leksikon II.* (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982–1985, str. 255–259.
- Marušič, Branko: Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 77–86.

- Marušič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko: Prispevek k poznavanju narodnostnih razmer v Brdih: ob 140-letnici briškega tabora. *Brda in Brici: o ljudeh, zgodovini, jeziku, bésedni umetnosti, stavbarstvu in rastlinstvu Brd* (ur. Danila Zuljan Kumar in Tanja Gomiršek). Dobrovo: Občina Brda, 2013, str. 107–128.
- Matić, Dragan: Čitalnice, »valilnice« slovenskih kulturnih ustanov. *Slovenska kronika XIX. stoletja*, knjiga II 1861–1883 (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 25–27.
- Melik, Vasilij: *Slovinci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002.
- Mosse, George Lachman: *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. New York: New American Library, cop. 1977.
- Orts Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien auf Grundlage der Volkszählung vom 31. dezember 1869. Wien: Central-Commission, 1873.
- Pahor, Drago: Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 235–337.
- Podbersič, Renato: *Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo; Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2017.
- Posebni krajevni imenik za Primorje*. Wien: Alfred Hölder, 1885.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knjiga 4, Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Schmidt, Vlado: *Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–29.
- Smith, Antony D.: *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Studen, Andrej: Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc in Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 25–36.
- Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1984.
- Tavano, Sergio: *Gorizia e il mondo di ieri*. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1991.
- Verč, Alojzij: Izvadek iz kronike ljudske šole v Kanalu. *Kanal ob Soči*. Nova Gorica: Goriški muzej; Kanal: Občina, 2006, str. 33–36.
- Verginella, Marta: *Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, 1996.
- Vetrih, Jožko: Pajer-Monriva Alojzij. *Primorski slovenski biografski leksikon II*. (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982–1985, str. 571–572.
- Vetrih, Jožko: Tonkli, Josip. *Primorski slovenski biografski leksikon IV*. (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1991–1994, str. 26–27.

Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Spletni vir

Ethnographische Karte der österreichisch-ungarischen Monarchie Czoernig 1868. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531028419/f1.item.zoom> (9. 2. 2021).

ROBERT DEVETAK: ESTABLISHING SLOVENIAN NATIONAL IDENTITY: THE EXAMPLE OF THE TOWN OF KANAL IN THE 1860S AND 1870S

~~~~~

This article deals with the establishment of Slovenian national identity in the town of Kanal. It focuses on the 1860s and 1870s, when ethnic conflicts between the largest and most important ethnic groups—Slovenians, Friulians, Italians, and Germans—began to strengthen in the County of Gorizia and Gradisca. Members of all these ethnic groups, together with the French, lived in Kanal, a small market town surrounded by a majority Slovenian population. Their influence in public administration, economic power, and cultural activities also attracted many members of the Slovenian community, who largely adopted Friulian and did not have a Slovenian cultural or linguistic identity. The diverse linguistic and ethnic composition of Kanal aroused the interest of the ethnic Slovenian elite of Gorizia, which saw the assimilation of the Slovenian population—which was under the influence of other ethnic groups—as threatening to form a strong Italian (or Friulian) community within concentrated Slovenian ethnic territory that would influence other places in the area. To prevent further assimilation and reduce the influence of the Friulian, Italian, and German communities in the town, the ethnic Slovenian elite engaged newspapers and various cultural activists, and also helped establish a national reading room in Kanal. All three of these elements were found in Kanal in the second half of the 1860s. Newspapers reported intensively from the town and kept both the local and provincial population informed of events there. Activists presented the importance of Slovenian culture and language to the locals through their constant presence or by holding patriotic events. The main role in promoting the Slovenian culture and language was played by the Slovenian reading room, established in 1867, which brought together the local population and further enhanced previous efforts by holding many cultural and national celebrations, disseminating Slovenian literature, and educating its members. In a planned process that lasted more than a decade, the ethnic Slovenian elite, with the help of ethnically conscious residents of Kanal, managed to change the public and private image of the town, which became an important center of Slovenian culture, which many Friulian- and Italian-speaking residents adopted together with the Slovenian language.

**LJUDSKA KULTURA
IN UMETNOST**

MARIJA KLOBČAR

Simbolne reprezentacije ziljskega žegna, ziljske noše in vojvodskega prestola v spreminjanju kolektivnih identitet na avstrijskem Koroškem

Drugega oktobra 2018 je bilo v register nesnovne dediščine avstrijske komisije za UNESCO vpisano nemško-slovensko geslo *Untergailtaler Kirchtagsbräuche und Untergailtaler Tracht/Ziljski žegen in ziljska noša*.¹ Pobudo za dvojezični vpis je dala komisija. S tem je bil v seznam nesnovne dediščine vnešen pomemben element, ki sestavlja tradicionalno praznovanje žegna² na Zilji; zaznamujejo ga cerkveni obred, ki ga skleneta blagoslov vina in druženje ob njem s pesmijo in glasbo, štehanje, ki se zdaj začinja z nemško pesmijo o ziljskem štehvovcu, in ples pod lipo, imenovan prvi rej, združen s pesmijo *Buog nan daj tən dobər čas*. Mladi, vključeni v ritual, nastopajo v ziljski noši.

Za vpis dvojezičnega gesla v register je bila odločilna pobuda avstrijske komisije: zaradi asimilacijskih procesov v zadnjem stoletju, ki so spremenili tudi razumevanja tega izročila, Slovincem samim s to pobudo ne bi moglo uspeli. Kolektivne reprezentacije spomina namreč »ustvarjajo neke vrste selektivni filter in spomine rekonstruirajo na podlagi potreb sedanjosti«. ³ Različna razumevanja ziljskega žegna in konteksti njihovega dediščinjenja, izrisani v prispevku,⁴ pa kažejo na

1 Untergailtaler Kirchtagsbräuche und untergailtaler Tracht/Ziljski žegen in ziljska noša; zaradi vpisa termina *noša* v register ta termin uporabljam tudi v članku.

2 Termini, ki to praznovanje označujejo – žegen, visoki/prvi rej oziroma visoki/prvi raj, štehanje, štehvovec, štehvovska dečla, štajeriš, ziljska ohcet in še nekateri – v knjižnem jeziku nimajo ustreznice, zato so v besedilu uporabljeni brez posebnih grafičnih oznak. To ločevanje je ohranjeno le v dobesednih navedkih.

3 Pisk, *Vi čuvarji ste obmejni*, str. 11; prim. Kramberger, *Memorija in spomin*, str. 213–214.

4 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Folkloristične in etnološke raziskave slovenske duhovne kulture* (P6-0111), in projekta *Pesemski odsevi medkulturnega sobivanja* (J6-9369), ki ju je

poti konstruiranja identitet skozi odnos do Drugega⁵ in na potrebo po osvetlitvi njegovih historičnih pomenov. Pri tem komparativno prevprašujejo širše procese preteklih razumevanj nekaterih drugih vidnih simbolov Koroške, prepoznanih kot kulturna dediščina.

Opazovanje teh reprezentacij razkriva spreminjanje razmerij med slovensko in nemško govorečimi prebivalci Koroške. Pri tem se prispevek naslanja na etnografske zapise, ki so nastajali iz zanimanja za tuje kulture ali pa kot zapisi, namenjeni prezentaciji lastne kulture. Ti zapisi odsevajo sočasne identitetne procese, z različnih stališč pa premišljajo tudi preteklost. Z zavedanjem, da »je aktualnost stare zgodovine največkrat odvisna od njenega modernega konteksta«,⁶ prispevek ugotavlja, kdaj in v čem je te opise začelo usmerjati prizadevanje po »nacionalizaciji preteklosti«⁷ in kakšne so bile posledice teh interpretacij.

Statistični in potopisni zapisi v predstavitvah posebnosti koroškega izročila

Kontinuiranemu zanimanju za prezentacije pretekle kulture je tudi na Koroškem mogoče slediti od konca 18. stoletja. Zanimanje za kulturno drugačnost je v tem času v evropskem prostoru izhajalo iz zavedanja obširnosti sprememb, zaradi katerih so ljudje čutili vedno večjo potrebo po razumevanju preteklosti. Pomembne možnosti za srečevanje s kulturno drugačnostjo pa so ponudila tudi spoznavanja tujih krajev in njihove predstavitve v delu potopiscev. Prav izsledki tega zanimanja na Koroškem ponujajo pomembno izhodišče za vpogled v kulturne prezentacije in kolektivne identitete, ki so se identificirale z njimi.

Za Koroško je pri tem najvidnejša vloga nemških piscev, ki so večinoma izhajali iz protestantskega okolja. Njihova potovanja je spodbudilo razsvetljsko zanimanje za tuje dežele, na Koroškem pa so opazovali gospodarsko, politično ali zgodovinsko pomembne točke, oprte na materialna pričevanja. Za večino teh piscev Ziljska dolina ni bila privlačna, pač pa so se na poti skozi Breže, Šentvid in Celovec ustavljali na Gosposvetskem polju. Precej široko zanimanje za posebnosti tega prostora je pokazal geolog Franz Benedikt Hermann, ki je pot skozi Koroško

sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

5 Pisk, *Vi čuvarji ste obmejni*, str. 41; Hall in du Guy (ur.), *Questions of Cultural Identity*.

6 Štih, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 312.

7 Jezernik, *Nacionalizacija preteklosti*.

predstavil v pismih. V 10. pismu, ki ga je Hermann pisal v drugi polovici junija 1780, je predstavil pot iz Brež v Celovec in navedel nekaj zanimivih podrobnosti z »močvirne ravni med Šentvidom in Celovcem, imenovani *Saalermoos*«. Po Hermannovem poročilu je bilo na tem mestu še vedno mogoče videti kamen, »izklesan v obliki naslonjača«, kjer so »v starih časih kronali koroške vladarje«. Avtor je poudaril, da je bilo ob poklonih, ki so jih vladarji prejeli od ljudi, mogoče opazovati številne »smešne šege«.⁸

Interpretacija rituala, vezanega na vojvodski prestol, izraža pogled piščevega sogovornika in samega zapisovalca in se nanaša na nosilce pretekle ritualne prakse; s smešenjem se od njih oba distancirata. Smešenje pa je ustoličevanje spremljalo že stoletja pred tem: v poznem srednjem veku se je arhaični del obreda, »ki je povsem odstopal od predstav in mentalitete takratnih ljudi, [...] zdel [...] avstrijskim spremljevalcem leta 1335 ustoličenega Otona Veselega [...] 'smešen' in 'igra'«.⁹

Odmik od te drže je v zapisih pokazal nemški teolog, geograf in zgodovinar Anton Friedrich Büsching. Büsching, ki je precejšen del razprave namenil tudi vprašanju prebivalcev v Gornjih in Dolnjih Lužicah, je v osemdesetih letih 18. stoletja na poti skozi Avstrijo še opazil ostanke naselitve »Vendov« ob Aniči in nakazal pomen pridevnika »windisch« pri toponimih.¹⁰ Zanimivo je, da na Koroškem tega vprašanja ni odpiral, v opisu pa je predstavil pomembnejša naselja oziroma mesta in Gosposvetsko polje: omenil je najdbe številnih rimskih novcev in najdbo bakrenega kipa leta 1502, pa tudi »kamen v obliki naslonjača«, kjer je v preteklosti novoizvoljeni deželni vladar sprejemal poklone.¹¹ Büsching je torej dobil popolnejše informacije o ustoličevanju, poleg tega ritualne prakse, povezane z vojvodskim prestolom, z ničemer ni negativno označil.

Povsem drugače je v svojih potopisnih vtisih Koroško upodobil württenberški evangeličanski duhovnik Philipp Ludwig Hermann Röder. V delu *Reisen durch das südliche Teutschland und einen Theil von Italien*, ki je izšlo leta 1791, je v nasprotju z meščani podeželane označil skrajno negativno: »Korošci so neumno, med hribe skrito ljudstvo, ki ne zna drugega kot obračati zemljo, taliti železo, klečati pred Marijino sliko in moliti ter opehariti tujce.«¹² Svoj prezir je najjasneje izrazil s predstavitevjo podeželank: po njegovi oceni je šlo za ljudi »z najostudnejšim

8 Hermann, *Reisen durch Oesterreich*, str. 131.

9 Štih, *Ustoličevanje koroških vojvod* str. 325.

10 Büsching, *Erdbeschreibung*, str. 375.

11 Prav tam, str. 523.

12 Röder, *Reisen durch das südliche Teutschland*, str. 37.

jezikom, saj govorijo slovensko«. ¹³ S tem delom je prizadel tako slovensko kot nemško govoreče prebivalce Koroške: njegova oznaka, skrajno ponižujoča za Slovence, namreč posredno pomeni, da nemško govorečega prebivalstva na podeželju ni opazil; to je bil tudi razlog za odklonilni odnos Nemcev do tega dela.

Röderjeva stališča je odločno zavrnil protestantski zdravnik Julius Heinrich Gottlieb Schlegel, ki je skozi Koroško potoval leta 1795. V uvodu svojega potopisnega dela se je distanciral od piscev, ki so Koroško »površno opisovali«; pri tem je izpostavil predvsem Röderjevo delo, napisano s »pogledom iz poštnega voza«. ¹⁴ Da bi bil pri predstavljanju ljudi in njihove kulture nepristranski, je sam poiskal sogovornike med pripadniki različnih stanov, tako v mestih kot na podeželju. Kljub tej drži je bil prepričan, da katoliške dežele kulturno zaostajajo za protestantskimi, priznaval pa jim je ohranjanje duhovne kulture. ¹⁵

V Schleglovih izčrpnih opisih, katerih cilj je bilo boljše razumevanje prebivalstva za boljše funkcioniranje države, ¹⁶ sta za odnos do izročila Slovencev na Koroškem pomembna predvsem dva poudarka. Prvi zadeva podobo kulture Ziljanov, drugi pa zgodovinska pričevanja na Gosposvetskem polju.

Na naslovnici je Schlegel objavil bakrotisk z upodobitvijo prizora z ziljskega žegna in ga na začetku knjige tudi pojasnil. Upodobitev prizora reja pod lipo, torej enega ključnih elementov posebne ritualne prakse Ziljske doline, žegna, je bila umeščena na naslovnico zaradi nenavadne noše ziljskega para. Razlago bakrotiska je Schlegel umestil pred sam uvod. »Par v sredini je Slovenec z dekletom svojega naroda, ki se tu imenuje *Zilanka*. Od koga drugega, kot od tega Slovenca, bi si lahko Nemci sposodili obleko za Harlekina?« ¹⁷ Ob opisu slike je označil tudi druga dva para na sliki, nemški koroški par in davkarja z dekletom s Štajerskega. Na tem mestu je napovedal tudi poglobljenejše opise v nadaljevanju. ¹⁸

Spodnjo Ziljsko dolino je Schlegel označil kot pretežno slovensko, ¹⁹ na drugem mestu, ob opisu drznosti oziroma nemoralnosti noše mladih slovenskih Ziljank, ki je bila najizrazitejša v zgornji Ziljski dolini, pa je mimogrede nakazal, da so Slovenci živeli tudi na tem območju. ²⁰ Navzočnost Slovencev na Zgornji Zilji je

¹³ Prav tam, str. 37.

¹⁴ Schlegel, *Reise durch einige Theile*, str. X.

¹⁵ Prav tam, str. IV–X.

¹⁶ Prav tam, str. II–III.

¹⁷ Prav tam, [str. 2].

¹⁸ Prav tam, [str. 2].

¹⁹ Schlegel, *Reise durch einige Theile*, str. 73; ko govori o vaseh, pravi, da jih večinoma že naseljujejo Slovenci. To nakazuje interpretacijo naselitve.

²⁰ Schlegel, *Reise durch einige Theile*, str. 79.

Slika 1: Upodobitev prizora z ziljskega žegna na naslovnici Schleglove knjige *Reise durch einige Theile vom mittäglichen Deutschland* iz leta 1798; v sredini je slovenski par (© Universitätsbibliothek Humboldt-Universität zu Berlin, Historische Sammlungen: Gesch. 15694:F8).

isto leto izpričal še Anton Tomaž Linhart: zapisal je, da se Slovenci, ki živijo na Zilji vse do izvira Drave, imenujejo *Zelavci*.²¹

Temeljno pozornost je Schlegel namenil etnografskemu opisu prebivalcev: opisal je zunanji videz in nošo Slovencev na Zilji, predstavil njihovo glasbo in ples, vključno z veselimi skoki plesalcev in plesom štajeriš, v katerem sta se prepletala petje in ples, omenil pa je tudi posebnosti pri ziljski ohceti, predvsem spreved svatov na konjih.²² Zavedal se je prednosti, ki mu jo je dajalo neposredno opazovanje z udeležbo: »Na moje veliko veselje sem si izbral dan, ko so tu živeči *Wenden* (ki tu sami sebe imenujejo Slovenci, tudi Zelanci, nikoli pa *Winden* ali *Wenden*; to ime so jim dali Nemci. Stari Nemci so tudi svoje lovske pse imenovali *Winden*. Morda ime izvira iz sovražne nastrojenosti med obema narodoma) praznovali svoj tako imenovani žegen, se gostili, veselili in plesali na prostem.«²³

Schlegel je torej v predstavitev kulturnih značilnosti Slovencev mimogrede vključil pričevanje o odnosu Nemcev do Slovencev. S tem je predstavil nasprotje z dolgo tradicijo,²⁴ torej nasprotje, ki se je oblikovalo daleč pred nastankom zavesti o oblikovanju narodov. To nasprotje kaže na pomen zgodovine dolgega trajanja in na nujnost vključevanja etničnih znakov pri njenem preučevanju.²⁵

21 Linhart, *Versuch*, str. 198. »Noch westlicher bis an den Ursprung der Drave am Geilthale, gegen Tyrol zu, heissen diesen Winden Selauzi.«

22 Schlegel, *Reise durch einige Theile*, str. 73–80.

23 Prav tam, str. 74.

24 Nemški slovar Jacoba in Wilhelma Grimma pri leksemu »wendisch« razlaga tudi žaljivko »wendischer hund«: »V trinajstem stoletju je bil 'vendski pes' najhujša zmerljivka, ki jo je nemški kristjan lahko komu namenil.« *Deutsches Wörterbuch*, <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB#3> (19. 3. 2021).

25 Kočever, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 94–98.

Izraz »Wenden« je Schlegel očitno uporabljal v skladu z uveljavljeno prakso, ki jo je skoraj štiri desetletja za njim slovaško-češki filolog, pesnik, slavist, literarni zgodovinar, zgodovinar in etnograf Pavol Jozef Šafárik predstavil kot nekaj povsem samoumevnega oziroma splošno znanega: »Da nemško ljudstvo svoje slovansko pleme povsod, kjer meji nanj in ima z njim stike, in sicer v Lužicah, na Pomorjanskem, na Štajerskem, na Koroškem in na Kranjskem pa tudi na Ogrskem, še dandanašnji najraje imenuje Vendi, Vindi, ponekod pa Bendy, Bindy, njihov jezik pa wendische, windische, tudi bendische, bindische Sprache, je tako splošno znano, da tega niti dokazovati ni treba.«²⁶

Razlaga etnonima, ki so ga – po Schleglovi razlagi – Nemci uporabljali na Slovence, se je skladala z interpretacijo stare ziljske noše: Schlegel je to nošo pojasnil kot izvor za podobo Harlekina. Ziljsko nošo, poudarjeno z naslovnico, je sicer opisal kot preteklo kulturno prakso, saj se ob njegovem obisku praznja noša slovenskih Ziljanov ni več razlikovala od noše nemških kmetov na Koroškem, vendar je opis starejše noše v svoji predstavitvi močno poudaril: Ziljani so nosili koničast klobuk, okrog vratu velik ovratnik, naramnice, kratko suktnjo, kratke široke hlače in čevlje z jermeni.²⁷ Ob opisu dekliške noše je Schlegel navedel, da je povsem drugačna od lužiške.²⁸ Ta poudarek nakazuje, da je pričakoval sorodnosti.

Schlegel je pri sogovornikih čutil veliko nasprotovanje do Slovencev: Slovencem so pripisovali potuhnjenost, zvitost, sovraštvo do Nemcev, pri trgovanju pa spretno goljufanje in celo krajo. Po Schleglovem mnenju so Nemci v teh ocenah močno pretiravali ali pa naj bi tak odnos zakrivali celo sami.²⁹ Razmerja med Slovenci in Nemci pa pisec ni odpiral pri predstavljanju drugih znamenitosti, predvsem v povezavi z Gosposvetskim poljem. Ta del Koroške je predstavil s spominom na naselje, ki naj bi na tem mestu stalo pred osemsto leti, in s temeljno posebnostjo tega prostora, vojvodskim prestolom. Stol iz kamnitih kvadrov je označil kot »Lehnstuhl«, naslonjač. Zapisal je, da je na njem ljudstvo v starih časih kronalo vsakokratnega vladarja in se mu poklanjalo »s številnimi smešnimi ceremonijami.«³⁰

Pri opisu nekdanje vloge vojvodskega prestola je torej pisec kljub nepristranskosti, za katero se je zavzemal, obredje označil kot »smešne ceremonije«. Čeprav je v tej oznaki mogoče prepoznati tudi razsvetljensko držo, je iz konteksta in vsebine razvidno, da je takšno sporočilo dobil od svojih nemško govorečih sogovornikov,

²⁶ Šafárik, *Slovanské starožitnosti*, str. 103.

²⁷ Schlegel, *Reise durch einige Theile*, str. 74–75.

²⁸ Prav tam, str. 75.

²⁹ Prav tam, str. 75.

³⁰ Prav tam, str. 7.

torej od skupine, ki se s tem obredjem ni identificirala. Od tod izvirajo tudi netočnosti zapisa: vojvodskemu prestolu je pripisano umeščanje koroškega vojvode, ki je bilo sicer povezano s knežjim kamnom.

Netočnosti v zvezi z opisom rituala, povezanega z vojvodskim prestolom, in oznaka, da je šlo pri tem za »smešne ceremonije«, kažejo na to, da vojvodski prestol za Schleglove informatorje še ni imel nobenega reprezentativnega pomena. Pri tem je bilo zavedanje o pomenu materialne dediščine tedaj sicer med prebivalci že navzoče: Schlegel navaja številne izkopanine, najverjetneje s starega Virunuma, ki so bile večinoma odpeljane v Salzburg.³¹ Sam je na terenu poskušal dobiti vsaj rimske novce, vendar je ugotovil, da so bili prav tako prodani v Salzburg. Opozoril je tudi na vrednost nekaterih rimskih kamnov z napisi pri Gosposvetski cerkvi.³² Na drugem mestu pa je iz njegovega dela že mogoče prepoznati širšo identifikacijo z vojvodskim prestolom oziroma z dogajanjem, ki mu je bilo zaradi pomanjkljivega poznavanja pripisano: ob umeščanju koroškega vojvode govori o pogumnem Korošču, kar nakazuje pokrajinsko identifikacijo.³³

V isti čas kot Schleglovo potovanje po Koroški sodijo tudi zapisi Karla Wilhelma Mayerja, člana c. kr. notranjeavstrijskega višjega pritožbenega in kazenskega sodišča v Celovcu. Mayer je Koroško leta 1796 predstavil v obširnem statističnem in topografskem opisu. Njegova topografija naj bi v skladu z gospodarskimi in političnimi cilji prinesla čim bolj celostni pregled dežele, zato si je avtor, kot je pojasnil v predgovoru, prizadeval za pridobitev zanesljivih virov. Razsvetljsko zanimanje za značilnosti lastne dežele se je povezovalo s prizadevanji za gospodarski in družbeni napredek, kar je vključevalo tudi začetke etnološkega zanimanja.³⁴

Mayer je v svojem statistično izčrpnem in vsebinsko širokem pregledu med značilnostmi posameznih regionalnih enot spregovoril tudi o prebivalcih. Kot izjemno ohranjeno staro nošo je predstavil nošo Ziljanov:³⁵ pri moških so ga namreč presenetili koničasti klobuki, veliki ovratniki, naramnice, kratke suknje in čevlji z jermeni. Veliki ovratnik je opazil tudi pri ženskah, pri tem pa tudi posebno naglavno ruto z gubami na čelo in kratko krilo, ki je segalo le do kolen, s prav tako kratkim predpasnikom.³⁶

31 Prav tam, str. 8–9.

32 Prav tam, str. 10.

33 Prav tam, str. 90.

34 Mayer, *Statistik und Topographie*; predgovor, kjer avtor pojasnjuje svoja stališča, ni paginiran.

35 V starejših zapisih beseda Ziljani, rabljena brez pridevnika, označuje Slovence, saj je bilo podeželsko prebivalstvo v Spodnji Ziljski dolini slovensko.

36 Mayer, *Statistik und Topographie*, str. 17.

Prav poseben vidik pa je izpostavil pri predstavitvi vojvodskega prestola. Že v prvem delu knjige, torej pred izčrpnim pregledom gospodarstva, deželne uprave, sodstva, cerkvenoupravnim pregledom in topografskim opisom, je v posebnem poglavju strnil tista pričevanja materialne kulture, ki so imela religiozni značaj. Pri tem se je navezal na leto 789 in na izročilo pokristjanjevanja, povezanega z Ingom. Kot je zapisal, naj bi preprosti ljudje, ki so krščanstvo sprejeli pred plemstvom, imeli zato pravico do umeščanja vojvode; v večni spomin na to »tujcem še vedno kažejo vojvodski prestol na Gosposvetskem polju, ki leži ob poštni cesti med Celovcem in Šentvidom«, in »kamnito mizo« pri Krnskem gradu.³⁷

Mayer je torej nošo Ziljanov predstavil zaradi njenega posebnega videza, vojvodski prestol in knežji kamen pa je omenil v povezavi z izročilom pokristjanjevanja oziroma kot pričevanje posebnih pravic ljudstva, ki je krščanstvo sprejelo pred gospodo.³⁸

Ziljska noša je zaradi svoje nenavadnosti pritegnila tudi pozornost zdravnika Balthasarja Hacqueta, človeka s širokim naravoslovnim in etnološkim zanimanjem. Hacquet je o Ziljanih in njihovi noši, v kateri je videl povezave z videzom Harlekina in Kolumbine, spregovoril na začetku prvega dela *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*. Pri tem je ugotavljal, da so Ziljani precej bistri ljudje in da »omenjeni burkeži« ne prihajajo iz te dežele, temveč iz bližnje nemške gorske pokrajine.³⁹ Na Hacquetove zapise ziljske noše se je v zapisih o Koroški precej oprl tudi Francoz Franc Sartori.⁴⁰

Tako kot že pred njim Schlegel, je torej tudi Hacquet v ziljski noši videl izvor Harlekina. Z bližnjo nemško provinco, s katero je Hacquet povezoval izvor tega lika, je bil mišljen salzburški Lungau.⁴¹ Ziljska noša pa ni zbujala pozornosti le zaradi nenavadne podobe moške noše, temveč so zapisovalci z občudovanjem opisovali tudi estetsko dovršeno in moralno vpadljivo žensko nošo. V geografskem in statističnem opisu Franca Wernerja, ki so nastali leta 1807, nanašali pa so se na podatke iz sredine 18. stoletja, je bila v okviru ziljske noše zabeležena še pomembna podrobnost ženske noše, in sicer t. i. »slovenska igla«, ki so jo sestavljale steklene koralde in zlate bleščice.⁴²

37 Prav tam, str. 47.

38 Prav tam, str. 291.

39 Hacquet, *Abbildung und Beschreibung*, str. 18.

40 Sartori, *Die Geithaler oder Silauzi in Kärnten*, st. 19.

41 Schmidt, *Volkskunde als Geisteswissenschaft*, str. 40. Teoriji o izvoru te noše v Lungau je nasprotoval Gugitz (Gugitz, *Die Familie Hilverding*, str. 82); navedeno po: Kuret, Harlekin v Bohinju, str. 249–250.

42 Werner, *Geographische und statistische Bemerkungen*; navedeno po: Makarovič in Dolenc, *Zilja. Slovenska ljudska noša*, str. 19.

Wernerjevi zapisi so bili narejeni za statistični pregled in niso doživeli natisa, zato niti niso prišli v javnost, na Hacquetove in Sartorijeve objave pa se je s kritičnim zapisom odzval mladi duhovnik, etnograf, dialektolog, zgodovinar, pisatelj in pesnik Urban Jarnik. Jarnik je imel v času Ilirskih provinc velik vpliv: bil je glavni glasnik skupine, ki »si je na Koroškem zavzemala za emancipacijo slovenskega jezika, kulture in ljudstva«. Od aprila 1811 je služboval kot kaplan v celovski stolni župniji.⁴³ Istega leta je v prvi številki kulturno-političnega glasila *Carinthia* v opombi k pesmi *Na Slovence* uporabil nemški etnonim »Slowenen« za Slovence, ki je »začel stopati na mesto tradicionalnega (*Winden/Wenden*)«. ⁴⁴

V začetku leta 1813 je Jarnik v *Carinthii* objavil izčrpni dvodelni prispevek o ziljskem žegnu,⁴⁵ ki je bil kmalu za tem v nadaljevanjih skoraj v celoti objavljen v dunajskem *Vaterländische Blätter*.⁴⁶ S tem je širšo javnost seznanil z izjemnimi rituali Slovencev na Zilji, hkrati pa je poskušal razložiti posamične kulturne pojave in poiskati razlago za njihov izvor.

V uvodu je umestil Ziljo v širši prostor, pri čemer se je navezal tudi na pričevanja o poselitvi doline. Dan žegna je predstavil kot dan veselja in druženja starih in mladih od blizu in daleč. Po maši so se ljudje zbirali pod lipo, kjer so bile – tako kot navadno ob vaških praznovanjih – stojnice medičarjev, kramarjev in rokodelcev iz mest in vasi. Ljudje so za to priložnost povabili daljne sorodnike; potrebo po navzočnosti sorodnikov iz oddaljenih krajev je izražala rečenica »na vahti spravlati«, vabila pa se ni smelo odkloniti. Med prihajanjem gostov so domači fantje stopili pod senčno lipo, muzikantje so zasedli svoj prostor na šestero- ali osmerokotni klopi okrog nje, drugi ljudje pa so jih v veselem razpoloženju obkrožili. Po opoldanskem zvonjenju so fantje v en glas močno zavriskali, nato pa so lipi zapeli pesem, »znano od starejših mož«, *Kaj mi, lipca, precvetuješ*. Med petjem se je izmenično vključevala inštrumentalna glasba. Pesem, namenjena lipi, je narekovala strastno izvedbo, ki je zelo vabila h gibanju, vendar ples pred kosilom ni bil dovoljen. Fantje so lipi zapeli še nekaj pesmi, nato pa so se, z muzikanti na čelu, korakoma odpravili v izbrano gostilno. Vse stroške, tudi stroške popoldanske pogostitve, so si na koncu enakomerno razdelili. Po Jarnikovem mnenju so lipa, godci in fantje pod njo, pesem, namenjena lipi, in pesmi s petjem, ki je jemalo dih, spominjali na stare Slovane in na njihovo obredje pod milim nebom. Pri tem se je

43 Domej, Raznolikost Koroške, str. 23.

44 Prav tam, str. 23–24.

45 Gl. Jarnik, *Züge aus den Sitten*, št. 2., št. 3.

46 Jarnik, *Ueber die Gailthaler*, str. 257–258, 265–268, 271–273, 281–283, 407–410, 415–416.

skliceval na Herderja, hkrati pa poudaril, da Slovenci kljub stoletnim pritiskom z zahoda in severa, kljub zanikanju in skoraj nenehnim tujim prevladam ob žegnu še vedno ohranjajo sledi davnih prednikov.⁴⁷

V podrobnem opisu je Jarnik predstavil tudi popoldanski del žegna. Po obedu so se ljudje vrnili na trg pod lipo. Na sredi trga je bil zgoraj zožen lesen drog, nanj pa je bil nasajen sod iz trdega lesa, povezan z obroči. Njegova velikost je bila odvisna od števila štehvocev, za večjo trdnost pa so ga nekaj dni prej namakali. Ljudje so se razporedili v nasproti stoječi si vrsti, da so štehvovcem naredili prostor. V tej »turnirski igri« je sodelovalo od deset do dvajset fantov. Pred začetkom igre so fantje zapeli pesem konjem, godci pa so jih spremljali. Eden od »vitezov« je z zasukom na levo začel igro, v kateri so fantje vriskajoč v polnem galopu začeli razbijati sod. Jarnik je natančno popisal potek zbijanja sode in šege, povezane z natikanjem obroča in z vencem, ki ga je na koncu prineslo izbrano dekle.⁴⁸

Fantje so se smeli pomeriti za venec šele po dveh obhodih, torej v tretjem krogu. Zmagovalec je dobil venec in pravico, da je z dekletom začel »rej«. Sledilo je dogajanje pod lipo, ki jo je Jarnik, čeprav duhovnik, imenoval »svetišče narave«. Gledalci so se vnovič pomaknili pod lipo, dekleta pa so se postavila v obliki polmeseca. Fantje so jih povabili na ples s posebnim ritualom, tako da so jim v kositrnih vrčih prinesli vino, dekleta pa so jim vrče zaporedoma vračala in se pripravila na raj. Vsak fant je vriskajoč k sebi potegnil svoje dekle in se poskakovaje pomaknil v krog pod lipo, na kar je zaigrala glasba.

»Poskakujoči narodni ples v dvočetrtinskem taktu«, ki so ga na žegnu vedno najprej zaplesali in se je imenoval »visoki raj«,⁴⁹ je bil po Jarnikovem mnenju ostank »slovanskih starožitnosti«, v njem pa je videl povezavo z njihovim poganskim božanstvom. Po treh rajih so plesalci zaplesali počasnejše, »manj dolgočasne« štajeriše. Za tem so se jim smeli pridružiti tudi drugi udeleženci; tudi ti so se plesu priključili z ritualom pitja vina v kositrnih vrčih in tudi oni so najprej zaplesali visoki rej. Za upoštevanje pravil pri vključevanju drugih plesalcev je skrbel za to določen domači fant. Gostje so domačinom pravico do vključevanja v njihov ples vračali z ustreznim gostoljubjem ob praznovanju njihovega žegna. Vse je potekalo v najlepši harmoniji, če pa je prišlo do prepira, so človeka, ki ga je sprožil, vrgli iz kroga. Ob sporu fantov iz različnih občin, kar se je navadno zgodilo zaradi

⁴⁷ Prav tam, št. 2.

⁴⁸ Prav tam, št. 2.

⁴⁹ V prispevku je sicer večinoma uporabljen narečni izraz za visoki raj, torej visoki rej, razen v dobesednih navedkih.

ljubezenskih zadev, sta nastopila dva predstavnika s svojima sekundantoma in spor skupine se je rešil z njunim dvobojem. Tak spopad so imenovali »po samen«. Zaradi stroge policije so takšni dvoboji desetletje pred tem, ko je nastal omenjeni zapis, torej ob prelomu iz 18. v 19. stoletje, prenehali. Jarnik je omenil tudi meta-nje klobukov, ki so jih štehvovcem pobirala dekleta; klobuki naj bi spominjali na robce, ki so jih metali vitezi.

Ko se je sonce približalo zatonu, so morala dekleta oditi, saj se ni spodobilo, da bi bila ob sončnem zahodu pod lipo. Ostali so samo fantje in peli ljubezenske pesmi, dokler niso korakoma odšli v gostilno in si razdelili stroške. S tem se je dan splošnega veselja zaključil. Pomembno je bilo tudi določilo, da poročeni na nedeljo, torej na žegen, ne smejo plesati. Ti so se pod senčno lipo zbrali naslednji dan in se ob visokem reju in štajeriših spominjali mladosti. Ples prav tako ni bil dovoljen dekletom, ki so izgubila nedolžnost; ta dekleta niso več smela nositi črnega žametnega okrasnega traku na glavi in drugih znakov deklinstva.

Avtor se je ob tem spraševal o izvoru in pomenu štehvanja. Ugotavljal je, da te igre Slovenci niso prevzeli od drugih narodov, na kar je sklepal predvsem na podlagi primerjave z ziljsko svatbo. Poročnega spreveda so se namreč glavni udeleženci prav tako udeležili na konjih, ženin, starešina in zastavonoša pa so imeli poleg tega na levi strani sablje. Vsak samski fant je imel na konju za seboj dekle. Jarnik je opisal tudi druge podrobnosti svatbenega spreveda in se spraševal, od kod vojaški videz šege, zakaj pred sprevedom jaha zastavonoša, zakaj imajo udeleženci sablje, ki jih sicer ne potrebujejo, in zakaj jahajo le neporočeni. Zavedal se je, da bo za pravi odgovor na ta vprašanja potrebna temeljita preučitev gradiva.⁵⁰

Z védenjem, s katerim je Jarnik predstavil štehvanje – v pismu Janezu Nepomuku Primicu leto dni pred tem je navedel slovenski izraz, ki so ga uporabljali Slovenci na Zilji, »sod pobijati«⁵¹ se je torej lotil kritičnega pretresa Hacquetovih in Sartorijevih zapisov. Njegove dopolnitve so se nanašale na razlago etnonimov, na opredelitev območja, kjer so živeli Slovenci – med drugim je nakazal sledi naselitve Slovencev na Zgornji Zilji, razvidne iz toponimov –,⁵² na razlago posamičnih kulturnih elementov in na identifikacije in odnose v širšem okviru. Pri tem je opozoril na nekatere izrazite relikte, kot je bila na primer pesem *Kaj mi lipca precvetuješ*, vključena v žegen, predstavljal pa je tudi podobe vsakdanjega

50 Jarnik, *Züge aus den Sitten*, št. 3.

51 Kuret, *Ziljsko štehvanje*, str. 96.

52 Jarnik, *Ueber die Gailthaler*, str. 257–258.

življenja in kulture Ziljanov, vključno s pričevanji o petju, glasbi oziroma inštrumentih in plesu.⁵³

Temeljni namen Jarnikovega opisa je bil relativizirati tiste zapise, ki so Ziljane postavljali v slabo luč, hkrati pa popraviti ali dopolniti nekatere netočnosti ali pomanjkljivosti v Hacquetovih in Sartorijevih zapisih, ki so izhajale iz nepoznavanja razmer ali neznanja jezika.

Jarnik, tudi sam sin gostilničarja in tovornika s Potoka pri Štefanu na Zilji, je namenil veliko pozornosti gospodarski dejavnosti Ziljanov, ob tem pa je opazoval njihov odnos do jezika in do lastne kulture. V nasprotju s Hacquetom je dokazoval, da so Ziljani delavni ljudje: trgovanja naj bi se oprijeli zaradi nerodovitnega sveta.⁵⁴ Po vino in žganje so hodili v Italijo, od tam pa so ju vozili naprodaj ne le na Koroško, temveč tudi v sosednje dežele – na Štajersko, Kranjsko, Hrvaško, na Reko, v Trst, Gorico, na Beneško, Tirolsko, v Salzburg, na Avstrijsko, pogosto tudi na Češko in Ogrsko. Ker so pri trgovini pogosto prihajali v stik z Nemci, je bilo znanje nemščine zanje zelo pomembno. Dečke, stare osem ali devet let, so v začetku 19. stoletja še pošiljali v Dravsko dolino, da so se naučili nemščine, nekateri pa so s tem namenom tja pošiljali tudi deklice. Zaradi trgovine so se številni Ziljani naučili tudi italijanščine, nekateri celo furlanščine. Ob tem so ljubosumno ohranjali svoj jezik, šege in navade. Ostajali so zvesti svoji dolini in niso hodili služiti v deželna mesta.⁵⁵

Jarnik je opozoril na spremembe, ki so Ziljanom otežile svobodno gibanje, kar je vplivalo na upad trgovanja. Medtem ko so imeli v času Karla VI., ko so morali zaradi slabih cest vino še tovoriti, največji tovorniki tudi do dvajset konj, so v spremenjenih okoliščinah nekateri težko prehranili štiri, osem ali deset konj. V začetku 19. stoletja so se potomci tovornikov zavedali izgube prednosti, ki so jih imeli njihovi predniki: »Ti stari so tovorili«. Ohranjali so tudi »tovore«, ki so jih spominjali nanje. Spomin na dejavnost Ziljanov kot tovornikov se je ohranjala tudi v izrazih »Sammer«, »Saumer«, tovorniki, s katerimi so Ziljane označevali drugi Korošci.⁵⁶

Pomembnega poudarka je bila v Jarnikovem opisu deležna tudi noša, saj je prav v opisu oblačilne podobe Ziljanov videl najbolj problematičen očitok. V okviru opisov noše je opozoril na razhajanja med sodobno nošo Ziljanov – vozarjev – in

53 Prav tam, str. 266.

54 Prav tam, str. 271–273.

55 Prav tam, str. 273.

56 Prav tam, str. 273.

nošo iz časa, ko so bili še tovorniki. Hacquetove in Sartorijeve trditve je popravljajl z navajanjem nekaterih podrobnosti noše in njihovih poimenovanj, z največjo zavzetostjo pa je dokazoval, da harlekinska noša ne izhaja iz noše Ziljanov. Sodobno zgledovanje po salzburški noši naj bi po Jarnikovem prepričanju dokazovalo, da so se Ziljani tudi pri noši, najbolj prepoznavni po velikem nagubanem ovratniku, krežlju, in stožčastem klobuku, zgledovali po salzburškem in tirolskem vzoru: Jarnik je namigoval celo na nekatere podobnosti s prebivalci Windisch Matreya. Dokazoval je, da so Ziljani to nošo že opustili, v dveh prispevkih v reviji *Vaterländische Blätter*, kjer so zaporedoma izhajali njegovi prispevki o Ziljanih, pa je zapisal, da se ta noša še pojavlja na poroki, kjer sta tako oblečena ženin in drug,⁵⁷ in ob visokem reju; po Jarnikovem mnenju naj bi ob teh priložnostih z vpadljivostjo in komičnostjo te noše dvigali razpoloženje.⁵⁸ Pri ženski praznji noši, kjer Jarnik – v nasprotju z moško nošo – ni ugotavljal bistvenih sprememb, je med drugim natančno označil tudi trojni način označevanja dekliškega stanu. Do igle, s katero so si dekleta spenjala ruto pod vratom, pa ni bil tako pozoren kot zapisovalec Werner in je ni natančneje označil.⁵⁹

Jarnikovi zapisi življenja in kulture Ziljanov razkrivajo ohranjanje nekaterih predkrščanskih prvin in hkrati sledi družbene moči, ki je vsebovala aristokratske elemente. Ritualne prakse žegna so kljub pokristjanjenju ohranjale prikrito podobo predkrščanskega verovanja: dogajanje je bilo umeščeno pod lipo, saj je bila njena krošnja prostor domovanja bogov, »tempelj narave«. Pesem *Kaj mi, lipca, precvetuješ*, s katero se je to petje začelo, se je sicer že preoblikovala v ljubezensko pesem, vendar je bilo v tem primeru tudi izražanje ljubezenskih zvez kot izraz rodovitnosti del tega predstavnega sveta. Predkrščanski miselni okvir so odsevali tudi erotični elementi z evfemizmi v pesmi, povezani z visokim rejem, *Bog nam daj en dober čas*, ki je Jarnik v tem okviru ni omenjal: nakazovali so namreč rodovitnost.

Aristokratske poteze je imelo »zbijanje soda«, štehanje, ki ga je Jarnik imenoval »turnirska igra«. Njegovo veljavo, povezano tudi z vključenostjo konj oziroma kobil,⁶⁰ je Jarnik pojasnil z vlogo jahanja in zastavonoše pri ziljski svatbi. Aristokratski značaj je imel tudi celotni visoki rej: fantje so povabili dekleta na ples v posebnem ritualu, z vinom v kositrnih vrčih, morebitne spore so reševali z dvoboji, pri katerih so jih spremljali sekundanti, na viteško metanje robcev je

57 Prav tam, str. 281–283.

58 Prav tam, str. 408.

59 Prav tam, str. 408, 415–416.

60 Jahanje na noriških kobilah tudi zdaj sodi med najbolj prepoznavne značilnosti štehanja.

spominjalo metanje klobukov, ki so jih štehvovcem pobirala dekleta. Vzvišenost in visok družbeni pomen dogodka je dopolnjeval in hkrati odseval visoki rej. Ob visokem družbenem pomenu celotnega rituala, vključno s plesom, je tudi vztrajanje pri stari noši, ki so jo Ziljani v povezavi z žegnomo in svatbo ohranjali do začetka 19. stoletja, še bolj jasno kazalo na nekdanjo veljavo Ziljanov.

Da poimenovanje visoki rej najverjetneje ni nastalo zaradi poskakovanja ob plesu, temveč zaradi njegove družbene vloge, je mogoče sklepati iz zapisov iz sredine 19. stoletja. Med odgovori beljaške kresije na anketo, ki jo je ljubljanski gubernij leta 1839, ob načrtovanem obisku cesarja Ferdinanda v Ljubljani, razposlal svojim kresijam, je v vprašalnici za Šmohor visoki rej označen kot »Ehrentanz«, »častni ples«.⁶¹ Kot »častni ples« oziroma »važnoj tanec« je visoki rej leta 1841 označil tudi jezikoslovec, zgodovinar in folklorist Izmail Ivanovič Sreznevskij, ki je ob tem poudaril dvodelnost tega plesa: plesalci so pri hoji okrog lipe najprej peli, nato pa plesali.⁶²

Družbeno ozadje teh pripadnostnih simbolov je bilo v začetku 19. stoletja očitno že pozabljeno, čeprav so razlike med Slovenci in Nemci na Zilji še vedno kazale na njegove sledi: okrajni komisar je v poročilu okrajnega gospostva Šmohor leta 1838 zabeležil tudi razliko med Slovenci in Nemci: Slovenci so trgovali, Nemci so živeli od kmetovanja.⁶³ Slovenci pa se zaradi posmeha s staro pražnjo nošo niso več hoteli identificirati: ko je konec 18. ali v začetku 19. stoletja cesar Franc I. obiskal »Plajberk«, so se prireditve, ki jo je pripravila krajevna oblast, udeležili tudi fantje in dekleta iz Šentštefana s prikazom visokega reja in štehvanja. Basist je bil oblečen v »orig. Kostüm« njihovih dedov. Cesar namreč »zaradi posebnih oblek, navad in šeg teh in okoliških veselih prebivalcev ni mogel zadržati prešernega smeha«.⁶⁴

Pri tem se ne Ziljani kot nosilci izročila ne opazovalci, ki so pisali o njih, niso zavedali pomenskega ozadja tradicionalne oblačilne podobe Ziljanov: stara ziljska pražnja noša, ki je pri sodobnikih vzbujala posmeh, je imela namreč pomembne elemente nekdanjega prestiža. Najbolj izrazit element je bil prav veliki nagubani ovratnik, kreželj: šlo je namreč za zelo prepoznavni oblačilni kos, ki se je v Evropi pojavil sredi 16. stoletja in je zaznamoval visoko modo,⁶⁵ vključno z

61 Ramovš, *Visoki ali prvi rej*, str. 191–192.

62 Prav tam, str. 193, 207.

63 Makarovič in Dolenc, *Zilja. Slovenska ljudska noša*, str. 21.

64 Primic, *Korespondenca Janeza Nepomuka Primica*; navedeno po: Simetinger, *Vprašanje folklorizacije prvega reja*, str. 9.

65 The Fashion Historian, *Ruffs*. <http://www.thefashionhistorian.com/2011/11/ruffs.html> (20. 11. 2020); kreželj je danes navzoč v svečani uniformi Švicarske garde.

modo vladarjev. Nošo posameznih stanov so zaradi potrebe po zunanjem označevanju družbene pripadnosti natančno opredeljevali oblačilni redi. Leta 1587 jo je določil oblačilni red nadvojvode Karla II.⁶⁶ Nošenje velikega nagubanega ovratnika je bilo torej usklajeno z družbenim statusom, kar nakazuje družbeno raven Ziljanov v tem času.

Ziljska noša je imela tudi druge prepoznavne elemente in po tej noši so bili Ziljani kot trgovci nedvomno prepoznavni povsod, kjer so trgovali. Matija Majar, ki si je kot Ziljan pridal vzdevek Ziljski, pa je okrog leta 1841 v Bistrici na Zilji zapisal sicer že močno okrnjeno pesem, ki se nanaša na trgovsko pot bogatega Ziljana v Bergamo v Lombardiji.

*Kramar zjutra zgoda vstow,
gori je klicow žena sva,
žena sva, lepa mwada:
»Le vstrani, dečwa, pojdwawa,
5 je masa dwoga dobrava!«
Koj mi kramarca gavari,
ki v belej postelci leži:
»Koj bon jes ustajawa,
saj s tebo ne bon porajžawa!«
10 »Ne boš z menó porajžawa,
me boš le poglejtawa.«
»Ne hodi, kramar, v Pergama,
tan so masa hudi ludí,
so hujši žene ko moží,
15 tebe pa, kramar, vbijaja,
mene pa sabo popelaja.«⁶⁷*

Pesem, ki v prav tako okrnjeni drugi različici⁶⁸ z ohranjenim trodelnim osmercem kaže na srednjeveški izvor,⁶⁹ priča o trgovskih poteh Ziljanov v Bergamo in slabih izkušnjah, ki so jih imeli s prebivalci tega mesta. Nasprotja so pogosto prinašala tudi posmeh, pri čemer je bil tujec v podrejenem položaju. Iz posmeha je nastal

66 Franzisci, *Volkscharakter, Trachten*, str. 99.

67 *Kramar gre v Bergamo*, gl. Štrekelj (ur.), *Slovenske narodne pesmi*, 1, str. 292, št. 235.

68 Drugo varianto te pesmi je zapisal Stanko Vraz. Štrekelj (ur.), *Slovenske narodne pesmi*, I, str. 292, št. 236.

69 Kumer, *Žena noče z možem na pot*, str. 532.

tudi lik Harlekina, ki so ga pisci povezovali z Ziljani. Sam lik Harlekina sicer izvira iz demonskih predstav in je bil povezan s srednjeveškimi misteriji, po letu 1570 pa je bil vključen v *commedio dell'arte*. Njegova podoba se je izoblikovala okrog leta 1550 v severni Italiji, podlaga zanjo pa naj bi bila podoba kmečkega fanta v okolici Bergama.⁷⁰ Pesem, ki izpričuje trgovske poti Ziljanov v Begamo, tako nakazuje, da podoba Ziljana morda ni vplivala le na avstrijsko različico Harlekina, na lik Hanswursta, med drugim prepoznavnega po kratkem rdečem jopiču, nabranem ovratniku in zelenem koničastem klobuku,⁷¹ temveč je imela širši pomen, njeno smešenje pa kaže na odmevnost nekdanje družbene moči ziljskih trgovcev.

Nekdanjo veljavo Ziljanov, ki s tem oblačilnim elementom, tako kot tudi sama pesem, kaže na aristokratske poteze, izraža tudi ohranjanje celotnega oblačilnega videza Ziljanov iz časa tovarništva: kljub široki razgledanosti, ki jim jo je nudilo trgovanje med Beneškim zalivom in območjem med Tirolsko, Češko in Ogrsko, so Ziljani ohranjali svoje oblačilne posebnosti. Razlog za to ohranjanje tradicije torej ni bila nerazgledanost: njihova noša je bila simbolna identifikacija, s katero so izražali svojo nekdanjo moč. Manj vidni znak prestiža je bila t. i. »slovenska igla« pri Ziljankah. Pri tem pozornost vzbuja tudi samo poimenovanje: v besedni zvezi »slovenska igla«, ki so jo sestavljale steklene koralde in zlate bleščice, izraz »slovenska« nakazuje pripadnostno identiteto Ziljanov sredi 18. stoletja.⁷²

Prav ohranjanje te noše v času, ko kreželj ni bil več v modi, je kazalo na nekdanji družbeni pomen Ziljanov, hkrati pa je ustvarjalo nasprotje, ki je bilo razlog za smešenje. Da je šlo za izražanje nekdanjega prestiža oziroma simbolno ohranjanje nekdanje moči Ziljanov, je razvidno iz načina opuščanja te oblačilne prakse: ne le kreželj, vsa stara ziljska moška pražnja noša se je najdlje ohranjala pri obredju, ki je imelo za Ziljane najbolj reprezentančni pomen, pri visokem reju in pri svatbah. Ohranjanje stare ziljske noše v tem primeru torej ni bilo namenjeno zabavi, temveč je pomenilo zadnjo stopnjo izražanja nekdanje moči Ziljanov s podedovanimi pripadnostnimi simboli.

Ljudje, ki so se norčevali iz ziljske noše, se teh pomenov niso zavedali, prav tako se tega ni zavedal Jarnik, zato je njeno vlogo poskušal relativizirati. Izjemno družbeno vlogo pa sta imeli tudi obredji, pri katerih se je moška pražnja noša najdlje ohranila, in sicer žegen, znotraj katerega je potekal visoki rej, in svatba. Oboje je izražalo prestiž tradicionalne ziljske skupnosti.

70 Kuret, *Harlekin v Bohinju*, str. 238–240.

71 Prav tam, str. 238–240.

72 Werner, *Geographische und statistische Bemerkungen*, str. 19.

Ob prelomu iz 18. v 19. stoletje pa je bil odnos nemško govorečih prebivalcev Koroške ali tujih opazovalcev do ziljske noše enak dotedanjemu odnosu do obredja, povezanega z vojvodskim prestolom: kot kulturni element, ki naj bi s svojo nenavadnostjo izražal zaostalost, je bila ta noša deležna posmeha. Slovenci so se na ta prezir na Zilji odzvali s postopno opustitvijo noše, saj se niso več zavedali pomena njene drugačnosti, ob vojvodskem prestolu pa so začeli dokazovati njegov pomen za pretekle pravne in ritualne prakse Slovencev. Glavni nosilec teh prizadevanj je bil duhovnik Urban Jarnik.

Spremenjeno vrednotenje simbolnih reprezentacij: čas nove ziljske moške noše in prevrednotenja izročila vojvodskega prestola

Medtem ko sta v času razsvetljenskih potopisnih zapisov ziljska moška noša in spomin na obredje ustoličevanja karantanskih knezov oziroma koroških vojvod zbudala posmeh, so se na koncu napoleonskih vojn zgodile bistvene spremembe: Ziljani so se posmehu izognili s tem, da so moško nošo opustili, omembe ritualov, povezanih z ustoličevanjem, pa posmeha niso več vsebovale. Vojvodski prestol je kot spomenik kulturne dediščine v času narodnoidentitetnih prizadevanj vedno bolj utelešal »kolektivni jaz«⁷³ obeh etnij na Koroškem, tako slovenske kot nemške. Spomeniki so namreč »materializacija – celo utelešenje – lastnega (kolektivnega) jaza«, zato je za posamezne skupnosti izredno pomembno, »katera in čigava preteklost je [...] izbrana in oblikovana za potrebe prihodnosti.«⁷⁴

Na razumevanje vojvodskega prestola so začeli vplivati raziskovalci, ki so prihajali z nemškega območja zunaj Koroške. Osrednji predmet razprave sta postala napisa na vojvodskem prestolu, *Ma sveti veri* in *Veri*. Ambros Eichorn, nemški benediktinski pater in zgodovinar iz Schwarzwalda, pozneje prefekt celovške gimnazije, je leta 1817 napis interpretiral kot »Mansuetus Verus«.⁷⁵ Urban Jarnik se je na to interpretacijo v *Carinthii* odzval z obširno razlago: z neposrednim branjem vklesanih besed je sintagmo *Ma sveti veri* pojasnil kot potrditev pripadnosti kneza oziroma vojvode krščanstvu, besedo *Veri* pa kot posvetitev. V zapisu je utemeljil

73 Prim. Macdonald, *Memorylands*, str. 238; navedeno po: Pisk, Dediščinjenje Trianonske pogodbe, str. 25.

74 Pisk, Dediščinjenje Trianonske pogodbe, str. 25.

75 Hormayr, *Ueber die Monumenta Boica*, str. 55.

tudi povezave s knezom Ingom.⁷⁶ Jarnikov pogled je v Bavarski akademiji znanosti doživel ostro kritiko: njegova razlaga naj bi izražala »grafično vindomanijo«, ki povsod vidi Slovane, vse etimologizira »windisch« in dela zmedo pri spomenikih. Ta prizadevanja so bila z uporabo besedne igre pojmov veter in Slovenci posmehljivo označena z »Windorgel von Assonanzen«.⁷⁷

V času slikanja »etničnih markerjev«⁷⁸ posmeh tako ni več veljal ritualu, povezanemu z določenim kulturnim fenomenom, temveč njegovi slovenski interpretaciji. Ta odnos je bil viden tudi v jezikovni politiki vladajoče elite; nanjo je Jarnik leta 1826 v glasilu *Carinthia* odgovoril z zapisom o germanizaciji Koroške.⁷⁹

V svojih zapisih je Jarnik dokazoval pripadnost Ziljanov drugim Slovencem,⁸⁰ ta pripadnost pa se je izrazila na enem od dogodkov, ki so po zmagi nad Napoleonom krojili novo politično ureditev Evrope: zaradi izredne privlačnosti ziljskega žegna so leta 1821 na ljubljanski kongres pripeljali zelo veliko skupino Ziljanov. Na tej prireditvi so Ziljani s svojim nastopom »monarhe in državnike zabavali tako, kot so Škoti zabavali goste v Londonu«.⁸¹ Uprizoritev ziljskega žegna v Ljubljani je bila atrakcija za domačine in goste ter bila torej ob posebnih priložnostih izvedljiva tudi zunaj ritualnega konteksta. Predstavo s števhanjem so Ziljani vnovič priredili ob obisku nadvojvode Janeza. Ziljski žegen je tako izredno zgodaj zaznamoval folklorizem.⁸²

V opise, namenjene tujim turistom, pa žegen ni bil v ključen: veliko bolj zanimiva, predvsem pa kadarkoli dostopna je bila namreč snovna kulturna dediščina. Zapisi o vojvodskem prestolu pa tudi v tujih turističnih priročnikih, kot na primer pogosto izdajanem delu *Handbuch für Reisende in Italien*,⁸³ niso več vsebovali zapisov o »smešnih ceremonijah«. To delo o ustoličevanju piše na kratko, a povsem brez ironije. V odmevnem in prav tako velikokrat ponatisnjenem turističnem priročniku v angleškem jeziku se je pojavila celo Jarnikova interpretacija napisa na vojvodskem prestolu, torej navedek, da je v prestol vklesan slovenski napis.⁸⁴

Za oblikovanje odnosa samih prebivalcev Koroške do njihove dežele in za širjenje védenja o njej pa so bila zelo pomembna sintetična dela v nemškem jeziku, ki so monarhijo ali pa le Koroško postavljala v širši kontekst, hkrati pa se je v teh delih

76 Jarnik, Erklärung der slavischen Inschrift.

77 Hormayr, *Ueber die Monumenta Boica*, str. 55; pripombe k besedilu na straneh 23 in 24.

78 Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 367.

79 Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung, str. 66–107.

80 Domej, Raznolikost Koroške, str. 28.

81 Wagner, *Album für Kärnten*, str. 182.

82 Simetinger, Vprašanje folklorizacije prvega reja, str. 9.

83 Förster, *Handbuch für Reisende in Italien*, str. 607.

84 Murray, *A handbook for travellers*, str. 297.

zrcalil pogled intelektualnih elit na predstavljanje kulture in njenih simbolnih reprezentacij. Ziljski žegen in vojvodski prestol so tako sredi 19. stoletja predstavila nekatera reprezentativna topografska dela, ki so vsebovala tudi etnografske opise.

Avtor enega od takšnih del, Adolf Anton Schmidl, je v letih 1826/1827 dobil zaposlitev v okviru predhodnika današnjega Kulturnozgodovinskega muzeja na Dunaju,⁸⁵ s tem razgledom pa je presojal tudi odnos do spomenikov oziroma do materialne dediščine. Na Koroškem je predstavil nekatere starejše najdbe, sicer pa je z zgledi iz drugih mest, predvsem Ogleja in Ljubljane, opozoril na potrebo po boljši muzejski in konservatorski skrbi za materialno dediščino na Koroškem. Gosposvetsko polje je poudaril kot »zakladnico starin«, pri tem pa navedel, da je v Celovcu nekaj zasebnih zbirk.⁸⁶ Vojvodski prestol, ki ga je imenoval »Fürstenstuhl«, torej knežji stol, je označil za »najstarejši pisni spomenik karantanskih Slovanov«, in sicer na podlagi napisa »Veri (dem Glauben) und Ma sueti Veri (er hat den Glauben.)«. Pri interpretaciji napisa se je oprl na Kumpfovo objavo v *Carinthii* iz leta 1818,⁸⁷ kar kaže na odmevnost Jarnikove interpretacije. Kot je razvidno iz ilustracije v knjigi, so se ob vojvodskem prestolu takrat še pasle krave.⁸⁸

Med ilustracijami, objavljenimi v knjigi, je bila tudi stara ziljska noša.⁸⁹ Schmidl je vnovič navedel povezavo že opušenih »vpadljivo originalnih kostumov« z likoma italijanske pantomime, med opisi podrobnosti pa je omenil, da so fantje nosili škrlatno rdeč, poročeni pa modri suknjič. Ženska noša se je po njegovem pričevanju ohranjala, vključno z zunanjimi znamenji devištva.⁹⁰

Schmidl je torej upošteval slovenska pričevanja o ustoličevanju, v presoji Ziljanov pa se je naslanjal na nemške vire, vključno z razumevanjem štehvanja kot staronemške igre.⁹¹ Upošteval je prizadevanja Slovencev, da jih Nemci ne bi več imenovali »Wenden ali Winden«, in navedel, da živijo na območju med zgornjo Dravo in Blatnim jezerom.⁹² Razmere v monarhiji je torej presojal s širšim pogledom: v zadnjem obdobju je bil namreč profesor za zgodovino, geografijo in statistiko na Tehnični univerzi v Budimpešti.⁹³

85 Schmidl, Ps. Salmoser (1802–1863). <https://biographien.ac.at/ID-o.3055392-1> (26. 11. 2020).

86 Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich*, Band 1, str. 110–123.

87 Schmidl, *Das Kaiserthum Oesterreich*, Band 1, str. 122; v opombi navaja dr. Kumpf Karinthia 1818. Nro. 3.

88 Prav tam.

89 Prav tam.

90 Prav tam, str. 66.

91 Prav tam, str. 75

92 Prav tam, str. 61.

93 *Österreichisches Biographisches Lexikon*. <https://biographien.ac.at/ID-o.3055392-1> (26. 11. 2020).

Kulturna dediščina Koroške in ljudsko izročilo Slovencev sta bila še bolj reprezentativno predstavljena v bogato ilustriranem delu *Album für Kärnten* risarja in litografa Jozefa Wagnerja. Wagner je ob predstavitvi žegna na Zilji ponatisnil obširni Jarnikov opis iz *Carinthie* iz leta 1813, ki so mu bili dodani tudi podatki o uprizoritvi ziljskega štehvanja na Ljubljanskem kongresu leta 1821.⁹⁴ V zaključku je bila vnovič opisana opuščena ziljska noša. Opis je dopolnjeval podatek, da je bil ta kostum v 16. in 17. stoletju v Nemčiji splošno razširjen in da se je pojavil tudi pri koroških kosezih; pri tem se je avtor skliceval na upodobitev dednega poklona v Deželni hiši. Prispevek je poudaril sorodnosti ženske noše z nošo na Bavarskem, v okolici Tagernseeja, a z opozorilom, da je obleka Ziljank slovanska, saj se, predvsem s pokrivali, povezuje s kranjsko. Obširni opis je prinesel tudi pomemben podatek o spremembi materialnega položaja Ziljanov: v tem času je namreč Ziljane zelo prizadel prodor cenejših štajerskih vin, ki jim je uvajanje železnice olajševalo prevoz. Zaradi izgube zaslužka je bilo njihovo nekdanje bogastvo le še medel spomin.⁹⁵

V okviru predstavitve Koroške je bilo posebno poglavje namenjeno Gosposvetskemu polju, pri predstavitvi kulturnozgodovinskih znamenitosti pa je bil poleg vojvodskega prestola poudarjen tudi pomen knežjega kamna. Ob obširni razlagi zgodovinskega okvira vojvodskega prestola, ki je leta 1834 doživel temeljito obnovo in dobil železno ograjo,⁹⁶ se je prispevek navezal na izročilo pokristjanjevanja in ob predstavitvi napisal na severni in vzhodni strani vojvodskega prestola vnovič objavil Jarnikovo interpretacijo.⁹⁷

Kulturnozgodovinske predstavitve Koroške pa niso vključevale tistih simbolnih reperezencij, ki so s poglobljanjem narodnoidentitetnih prizadevanj dobivale vse pomembnejšo vlogo – ljudskih pesmi. Zbiranje pesmi v tem okolju je spodbudil eden prvih zbiralcev ljudskih pesmi, Stanko Vraz, ki je leta 1837 in 1841 prišel na Koroško.⁹⁸ Vraz je s svojim zbirateljskim delom navdušil Matijo Majarja, ki je z zapisi »visočih rajev« dopolnil podobo ziljskega žegna.⁹⁹

1. *Bog daj nè dober čas*
Te prvi rej začeti:
Tekaj da sme začeli
Še nah ga nebme meli.

94 Wagner, *Album für Kärnten*, str. 182.

95 Prav tam, str. 182.

96 Keil, *Das älteste Denkmal constitutionelle Volksrechte*, str. 534–536.

97 Wagner, *Album für Kärnten*, str. 193.

98 Scheinigg, *Národne pesni koroških Slovencev*, str. IV.

99 Štrekelj (ur.), *Slovenske narodne pesmi*, III, str. 225–226.

2. *Tur je z Bugan, Bug je ž njin,
San Ježuš je Marijin sin.*
3. *Per Zili ruže rastajo
po zime no po lete:
Ture hoče tergat je
nej gre k Zili ponje.*
4. *Rajej, rajej černi kus,
kak bon rajou ki sen bus:
starej babi črevle dau
bon pa dreve per njej spau.*
5. *Čeri moj dečuo vozi
mojo serce v pesti nosi:
le suči jo, le vozi jo
jes bon pa per njej ležou.*
6. *Lepa je Plesička ves,
k je pubčov notre glih zan ples.¹⁰⁰*

Pesem, s katero so ob žegnu začeli visoki rej, v začetku z vzvišeno obrednostjo izraža prošnjo za blagoslov in poziva k takojšnji izvedbi plesa, nadaljevanje pa ima ljubezenske značilnosti.

V Rožu pa je Vraz dobil tudi zapis pesmi o »vodnem možu«, ki pojasnjuje razloge za nastanek pesmi *Bog nam daj en dober čas*: pesem pripoveduje o tem, da so »rajejci« začeli plesati visoki rej brez križa. Pridružil se jim je v fanta preoblečen hudič, si izbral najlepšo plesalko, Katrico Kozlarjevo, in z njo odplesal v smrt. Pesem se zaključuje z navedbo zapisa, ki ga je na lipi pustil hudič:

*Na lipi je pustil dva puhstaba:
Katrice lepa rajkinja,
do vekoma pogubljena.¹⁰¹*

Petje pesmi *Bog nam daj en dober čas* je torej ljudi varovalo pred zlom, kar kaže na razloge ne le za petje te pesmi, temveč tudi za pokristjanjenje same šege.

¹⁰⁰ Visoči raji. NUK, Vraz, Ms XV.

¹⁰¹ Scheinigg, *Národne pesni koroških Slovencev*, str. 75–76.

Od spreminjanja interpretacij narodnoidentitetnih simbolov do spreminjanja identitet

Po marčni revoluciji je Matija Majar, tedaj stolni kaplan v Celovcu, svoje zbirateljsko delo usmeril v neposredno zavzemanje za združitev Slovencev in za njihove jezikovne in druge pravice, zaradi politične dejavnosti pa je bil premeščen na Svete Višarje.

Idejam, s katerimi je Majar nagovoril Slovence tudi v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*,¹⁰² je kmalu sledilo sklicevanje na simbolne identifikacije. Leta 1849 sta bila knežji kamen in vojvodski prestol kot simbolna markerja političnih pravic predstavljena v časopisu *Slovenija*, in sicer z dvema prispevkoma, ki sta se nanašala na ustoličevanje koroških vojvod. Prvi je opisal obred, predstavil besedilo prisega in dodal, da je bila »persega [...] od starodavnih časov do dvanajstiga stoletja v slovenskim jeziku, in še le po tem so se nemški vojvodi po nemško prisegovati začeli«. ¹⁰³ Naslednji prispevek v *Sloveniji*, objavljen z naslovom Ustanovljenje gorotanskih vojvodov, se je navezal na zapise Janeza Vetrinjskega, »Botrinskega«, in še izraziteje poudaril pomen slovenskega jezika pri ustoličevanju, to pa oprl še na pričevanje napisa na prestolu.¹⁰⁴

Iz narodnoreprezentativnih razlogov je novo vlogo zelo kmalu dobila tudi posodobljena ziljska noša: leta 1854, ko je Ziljane obiskal cesar Franc Jožef I. z ženo Elizabeto Bavarsko, so jima Ziljani uprizorili nekatere šege, vključno s štehanjem, oblečeni v »ziljsko nošo«. ¹⁰⁵ Ziljska noša, pri moških prilagojena novemu okusu, je bila torej sredi 19. stoletja že pripadnostni kostum. Matija Majar, ki se je leta 1867 kljub težavam z oblastjo¹⁰⁶ udeležil 2. slovanskega kongresa v Moskvi, je na etnografski razstavi med drugim prikazal ziljske noše.¹⁰⁷

Sredi šestdesetih let je Majar v *Novicah* predstavil tudi visoki rej in prizadevanja za njegovo popularizacijo v narodnoreprezentativne namene. Bralcem je razložil njegov pomen za izročilo in navedel, da ga plešejo »Gorjani, Bistrica, Čače, Šentjuri, Šent-Pavel, Šent-Stefan, Blatčani, Borljani, Meljviče i Berda«. Ob tem je opozoril na sorodnosti s praznovanjem žegna v nekaterih drugih slovenskih pokrajinah.

102 Majar, Slava Bogu v višavah, str. 50.

103 *Slovenija*, 15. 6. 1849, št. 48, str. 192.

104 *Slovenija*, 31. 8. 1849, št. 70, str. 280.

105 Simetinger, Vprašanje folklorizacije prvega reja, str. 9.

106 Fikfak, *Ljudstvo mora spoznati sebe*, str. 22.

107 Karničar, Expertise Zilja. https://www.unesco.at/fileadmin/Redaktion/Kultur/IKE/IKE-DB/files/Expertise_Karnicar_Untergaitaler_Kirchtagsbrauchtum_.PDF (1. 12. 2020).

Predstavil je prizadevanje, da bi »te zanimljive visoke raje dali zamuzicirati tudi v nekterih slovenskih čitavnicah, kakor su to storili v meste Ljubljani«. V nasprotju z Ljubljano predstavitev visokega reja v celovški čitalnici ni bilo: Majarja so opozorili, da »mnogo povabljenih ne razumi slovenščine i ne mara za slovenske stvari, to bi samo disgustiralo; prišli su le plesat«. Majar je zapis o tem sklenil: »Visoki raji se nisu mizicirali, govor se nije izgovoril.«¹⁰⁸ Celovška čitalnica torej ni bila primerna za predstavitev značilnosti, kot je bil visoki rej, oziroma ji slovenska ali slovanska predstavitev, za katero se je zavzemal Majar, ni ustrezala.

Opiranje na slovanstvo, pri Majarju zelo vidno tudi v prizadevanjih za jezikovno zblíževanje Slovanov, je bilo odziv na širše procese germanizacije. Ti procesi so bili vedno bolj prepoznavni tudi na simbolni ravni. Leta 1873 je tako zapis o vojvodskem prestolu objavila družinska revija *Die Gartenlaube*, ki je izhajala v Leipzigu. Zapis, ki je nastal po obisku nadvojvode Rudolfa na Gosposvetskem polju, je predstavil potek in pomen ustoličevanja v zgodovini. Pri tem je nakazal tudi vlogo »slovanskih knezov« pri ustoličevanju, umestil pa jih v čas med 7. oziroma 8. stoletjem in čas, »ko so bili Slovani spet pregnani«. Posebej je poudaril posebnosti obredja in pomen kmečke obleke pa tudi posebnih pravic, ki naj bi poskrbele za čim hitrejšo izvolitev vojvode.¹⁰⁹

Medtem ko je za knežji kamen pisec omenil, da je v muzeju¹¹⁰ v Celovcu, se je ob opisu vojvodskega prestola ustavil tudi zaradi razlage napisa *Masueti veri* in *Veri* na njem. Po njegovem mnenju je Jarnik hotel s svojo razlago, ki napis razume kot vprašanje in odgovor, nanašajoč se na vojvodo, »vindicirati celoten spomenik«. Pisec je tej interpretaciji oporekal; pri tem se je skliceval na mnenje direktorja Koroškega zgodovinskega društva Maxa Mora, ki je »iz položaja in oblike črk ter iz pomena in zvena besed« ugotavljal, da gre za rimski spomenik. Navedek je sklenil z omembo vandalizma: kljub ograji naj bi namreč »zločinska roka [...] poskusila bolje izklesati črke, od katerih so nekatere že postale težko berljive«. Nadaljnja

Slika 2: V 19. stoletju je nacionalizacija spremenila dojemanje materialnih sledi preteklosti. Vojvodski prestol pred vandalizmom, ki je izmaličil prikazana napisa (*Die Gartenlaube*, 33, 1873, str. 535).

108 Majar, *Narodne stvari*, str. 135–136.

109 Keil, *Das älteste Denkmal constitutioneller Volksrechte*, str. 534–536.

110 Leta 1862 je bil knežji kamen prenešen v muzej, pozneje pa v Dvorano grbov.

raziskava naj bi bila »iz teh razlogov onemogočena«. Prispevek je sklenil podatek, da je vojvodski prestol »verjetno najstarejši spomenik ljudskih ustavnih pravic«. ¹¹¹

Povsem poljudni zapis o ustoličevanju koroških vojvod in spomenikih, povezanih z njim, je bil v tem času le odsev izjemno zavzetih razprav s to problematiko, v katerih so bili močno zastopani nemški avtorji. ¹¹² Na te razprave so se odzivali tudi slovenski zgodovinarji ali pravni zgodovinarji s širšo argumentacijo Jarnikove razlage napisa na vojvodskem prestolu ¹¹³ ali njeno relativizacijo. ¹¹⁴

Slika 3: Žegen Slovencev na Zilji se je ob koncu 19. stoletja še ločeval od nemških praznovanj, zunanjo pripadnost slovenstvu pa je izražala tudi noša, vključno s kratkimi krili deklet. *Visoki rej, Štefan na Zilji (Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, 8, 1891, str. 115, upodobitev F. Myrbacha).*

Te raziskovalne pozornosti in odmevnosti ziljski žegen ni bil deležen, v devetdesetih letih 19. stoletja pa je bil z etnografskimi opisi vendarle vključen v še dve reprezentančni predstavitvi. Prva od njiju, obsežno delo *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, je v knjigi Koroške in Kranjske predstavila tudi Ziljane in njihovo tradicionalno kulturo. ¹¹⁵ Avtor tega dela je Slovence označil kot strpne in složne, odnose med Nemci in Slovenci pa kot dobre. Ob posebnostih pri ziljski noši je v zvezi s Slovenci posebej omenil le pečo ¹¹⁶ in njeno povezavo z nošo na Kranjskem, pri moških pa svileno čepico s cofom. ¹¹⁷

Avtor prispevka je v nadaljevanju razlike med Nemci in Slovenci prikazal ob žegnanju: to je namreč pri Nemcih potekalo v gostilni, in sicer po zvonjenju k večernicam, Slovenci pa so žegen praznovali podnevi na prostem, pod lipo.

111 Keil, *Das älteste Denkmal constitutioneller Volksrechte*, str. 534–536.

112 Puntschart, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten*; prim. Štih, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 308.

113 Kos, *Slovenci za Karola Velikega*, str. 599; Fekonja, *Razširjava kristjanstva med Slovenci*, str. 131.

114 Babnik, *Sledovi slovenskega prava*, str. 78.

115 Franzisci, *Volkscharakter, Trachten*, str. 97–131.

116 S pečo je verjetno mišljena peča kot posebno nagubano pokrivalo, pintelj.

117 Francisci, *Volkscharakter, Trachten*, str. 98–99.

V okviru opisa slovenskega žegna je bilo še vedno poudarjeno predvsem petje pod lipo, vidne pa so bile spremembe vloge visokega reja kot poskakujočega plesa. Ples je imenovan »pervo«, kar kaže na to, da se je izgubljalo tudi zavedanje o njegovem vzvišenem pomenu. Avtor je opisal tudi nekatere posebnosti pri štehanju, ki jih je povezal z bojnimi igrami Slovencev.¹¹⁸

Še podrobneje je bil ziljski žegen z nošo predstavljen v domoznanski knjižici, izdani leta 1894 ob zgraditvi Ziljske železnice. Etnografski in folkloristični del so predstavili trije prispevki različnih avtorjev. Iz prvega opisa so bila jasno razvidna nasprotja med slovensko in nemško govorečimi prebivalci Spodnje Ziljske doline in jezikovne spremembe Slovencev v leksiki in skladnji, v dvojezičnih pesmih pa se je izražal vpliv nemščine na slovenščino. Slovenci, ki so živeli v nižini, so se že opredeljevali z etnonimom »windisch«. Predstavljeni so bili kot marljivi, uslužni, zadovoljni in odkriti, delali pa so za majhno plačilo.¹¹⁹

Z etnografskega stališča je Slovence na Zilji predstavil tudi pisatelj in publicist, avtor turističnih vodnikov Rudolf Waizer. Medtem ko se je noša v Zgornji Ziljski dolini ravnala po modi, je v ženski noši v Spodnji Ziljski dolini, ki jo je opazoval za bistriški žegen, poudarjal posebnosti, med njimi tudi pečo in iglo. Posebnosti je poudaril tudi pri šegah, ki so imele po njegovem mnenju v Spodnji Ziljski dolini praslowski značaj. Štehanje je označil kot »preostanek nekdanjih vojnih priprav starih Vendov«. Nekatero elemente žegna je predstavil tudi v Štefanu na Zilji, vključno z jedmi, značilnimi za žegen, in večkotno leseno klopjo z verzi v nemškem in slovenskem jeziku.¹²⁰

Poglavje o pripovednem izročilu Zilje ni prikazalo jezikovnih ločnic, med povedkami pa se je avtorju zdela najbolj zanimiva povedka o hudiču, ki naj bi se nekoč v lovski obleki pojavljal na žegnih, vabil dekleta na ples in z vsako soplesalko plesal, dokler se ni mrtva zgrudila na tla.¹²¹ Povedka se je vsebinsko nanašala na pesem o »vodnem možu«, ki jo je Vraz pol stoletja pred tem dobil v Rožu,¹²² in tudi nemškim bralcem pokazala razloge za nastanek pesmi *Bog nam daj en dober čas*.

Zgodba o hudiču na žegnu in obrambi pred njim je ziljski žegen pomembno povezala z žegn drugod na Slovenskem,¹²³ na kar je opozoril že Majar.¹²⁴ Izročilo

118 Prav tam, str. 98–116.

119 Staunig, *Der Bewohner des Gailthales*, str. 46–47.

120 Waizer, *Tracht, Sitte und Brauch im Gail*, str. 58–62.

121 Franziszi, *Sagen und Märchen aus dem Gailthale*, str. 73–74.

122 Scheinigg, *Národne pesni koroških Slovencev*, str. 75–76.

123 Prim. Vilfan, *Žegnanja v slovenski pravni zgodovini*, str. 16–25.

124 Majar, *Narodne stvari*, str. 135–136.

o hudiču in plesalki, ki s hudičem odpleše v smrt, se je v pesemskem izročilu ohranilo ne le na Koroškem, temveč tudi na Gorenjskem,¹²⁵ po Valvasorjevem zapisu pa je v povezavi z Ljubljano našlo trajen spomin celo v Prešernovi baladi o Urški in povodnem možu. Izročilo o tem, da je pesem *Bog nam daj en dober čas* nastala kot obramba pred pogubnimi silami, ki so spremljale ples, se je med Slovenci na Zilji ohranilo še dlje. Po tem izročilu so pesem ob visokem reju začeli peti po nasvetu duhovnika.¹²⁶

Predstavitev Ziljske doline ob odprtju železnice leta 1894 je kljub nekaterim razhajanjem piscev v odnosu do Slovencev ziljski žegen in ziljsko nošo predstavila kot slovensko izročilo, hkrati pa je opozorila na posledice nemškega jezikovnega vpliva na Slovence in na spreminjanje šege: visoki rej kot ples ni imel več povsod enake vloge, nemško preimenovanje v *Tanz unter der Linde*, (»ples pod lipo«), pa kaže na to, da je bil zanje prostor pod lipo le še dogajalni, ne več sveti prostor.

Spremenile pa so se tudi možnosti raziskovanja slovenskega izročila: po Scheiniggovi, v Ljubljani izdani zbirki koroških ljudskih pesmi,¹²⁷ ki je prinesla tudi pesmi iz Zilje, je bilo namreč zapisovanje slovenskega izročila zaradi jezikovne politike na Koroškem zelo oteženo. V veliki vladni zbirateljski akciji, ki je leta 1904 organizirala zapisovanje pesemskega in glasbenega izročila v vseh dednih deželah Avstro-Ogrske, učitelji na Koroškem niso upali zapisovati slovenskih pesmi, zato je slovenski odbor tja poslal svojega predstavnika, skladatelja Oskarja Deva. Ta je pesem *Bog vam dej en dober čas* z naslovom *Visoki rej pod lipo* v svoji harmonizaciji predstavil vsem Slovincem.¹²⁸ Še v istem desetletju pa je bila avstrijska Koroška ločena od drugega slovenskega ozemlja, združenega v jugoslovanski državni okvir.

Spremembe državnega okvira so bile zelo vidne tudi na ravni vsakdanjega življenja in praznovanj. V Blačah, na primer, kjer se med letoma 1880 in 1910 število slovensko govorečih prebivalcev ni spremenilo, je leta 1910 slovensko govorilo 99,8 odstotka ljudi.¹²⁹ Dekleta, ki so se v tem času za žegen želela obleči kot Slovenke, so imela kratka krila: dolžina kril je namreč ločevala Slovenke od Nemk.¹³⁰ Leta 1923 se je za slovensko govoreče opredelilo 24 odstotkov Blačanov, leta 1934 pa se jih je za uporabo slovenskega jezika izreklo le še 5,5 odstotka.¹³¹

125 Merhar, Hudič odnese plesalko, str. 146–147.

126 Zgodbo o tem je po pripovedi iz leta 1977 zapisal Mirko Ramovš, gl. Ramovš, *Polka je ukazana*, str. 48–50.

127 Gl. Scheinigg, *Národne pesni koroških Slovencev*.

128 Dev, *Slovenske narodne pesmi s Koroškega*, III, str. 5.

129 Grafenauer Bratož, *Poskus rekonstrukcije praznikov*, str. 105.

130 Prav tam, str. 113.

131 Prav tam, str. 105.

Razmere, s katerimi so se Slovenci na Koroškem srečevali od plebiscita leta 1920, so zmanjševale ne le slovensko jezikovno skupnost, temveč tudi odnos do njihovih simbolnih identifikacij. V oblikovanje tega odnosa so posegla še mnenja raziskovalcev izročila. Zelo odmevna je bila interpretacija štehvanja, ki jo je v svoji študiji »Ljudskega življenja na Koroškem« leta 1934 objavil Georg Graber: Graber je žegen v Spodnji Ziljski dolini predstavil s kratko navedbo, da se udeleženci po kosilu zberejo pod vaško lipo in počastijo tradicionalni »lipov ples«,¹³² štehvanju pa je namenil poseben poudarek. Kot njegov izvor je navedel viteške turnirje in celo obrambo pred Turki, Nemce pa je predstavil kot njegove izvirne nosilce. Ob opisu štehvanja v Bistrici na Zilji, kjer so praznovali Slovenci, je poudaril, da so Nemci to igro zaradi naglega družbenega napredka opustili. Žensko nošo, ki je Slovenke zaradi kratkih kril dotlej jasno ločila od Nemk, je označil kot ziljsko:¹³³ ta noša je dobila regionalni pomen.

Leto dni po izidu Graberjevega dela je sodelavec novoustanovljenega Folklornega instituta, France Marolt, v Ljubljani izdal delo *Tri obredja iz Zilje*. Kot prvo nalogo si je namreč zadal raziskavo ljudskega pesemskega izročila Koroške in na podlagi svoje terenske raziskave ostro nastopil proti Graberjevi »znanstveno kritični metodi« in njegovi razlagi ziljskega žegna.¹³⁴

V podrobnem etnografskem opisu štehvanja, v katerega je vpletal tudi poglede sogovornikov, je Marolt z naslonitvijo na izročilo igro povezal s turškimi vpadi, povezanost dogajanja z vaško lipo pa je označil kot »znamenit primer epsko-mitične ostaline drevesnega kulta.« Opazil je tudi spremembo pesemskega izražanja tega kulta: opoldne so namreč člani fantovske skupnosti, kontarji, pod lipo zapeli pesem *Zakaj ba jes kristjan besieu na biu*,¹³⁵ torej nabožno pesem, ki je nadomestila staro pesem *Kaj mi, lipca, precvetuješ*. Sprememba pesmi, ki so jo peli pod lipo, izraža izrazito pokristjanjenje šege, to pa potrjuje tudi besedilo nove pesmi:

*Zakaj ba jes kristjan besieu na biu,
kə sən əncə pər suete maše biu,
tan sən bidu Iežəša
jno njegoua matər žauastna.*

Spremembo nakazuje tudi Maroltov zapis pesmi *Buəh nan dej tə duobər čes*: v uvodnem delu ni več opozorila, da je treba hitro začeti s prvim rejem, kar kaže na

132 Graber, *Volksleben in Kärnten*, str. 273–274.

133 Prav tam, str. 252–253.

134 Marolt, *Tri obredja iz Zilje*, str. 18.

135 Prav tam, str. 9.

usklajenost obredja s cerkvenimi pravili. Nekdanjo vlogo so nakazovali le evfemizmi v nadaljevanju.¹³⁶ *Visoki rej* – izraz je Marolt še navajal – je torej v stoletju, kar je bilo mogoče slediti zapisom pesmi ob žegnu, doživel popolno pokristjanjenje, ki pa je skrito ohranilo motive rodovitnosti.

Uprizoritev štehvanja, visokega reja in ziljske ohceti je Marolt leta 1935 organiziral tudi v Ljubljani; pri tem se je bolj kot na Ziljane oprl na tiste Koroške Slovence, ki so se po prvi svetovni vojni iz političnih razmer umaknili v Slovenijo. Ker je Marolt na prikaz štehvanja pripravljal tudi Posavce, se je to v Savljah ohranilo kot turistična prireditev.¹³⁷

Pri žegnu na Zilji pa se je vpliv spremenjenih političnih razmer pokazal po drugi svetovni vojni, v času, ko se je vprašanju ziljskega štehvanja na Koroškem posvečal etnolog Niko Kuret. Kuret je v raziskavi opozoril na pomen Slovencev pri tem obredju in na vpliv asimilacije na podobo šege. Izvor štehvanja je videl v viteški igri zbijanja Saracena, ki so jo Ziljani od 16. stoletja lahko srečevali na svojih poteh v Videm oziroma Furlanijo, ob tem pa je dodal, da bi se pri ziljski igri »dalo ugotoviti celo iste prvine, ki sestavljajo njen viteški vzor«: tako v viteški igri kot pri ziljskem štehvanju udeleženci dirjajo na konjih, sulici fevdalcev ustreza železni kol, Saracena oziroma obroč je nadomestil sod z obroči, venec, ki ga viteški zmagovalec dobi od najodličnejše dame, pa je zamenjal venček iz rok štehvovske dečle.¹³⁸ Pomen Slovencev v zvezi s štehvanjem je ovrednotil tudi štajerski kulturni zgodovinar Leopold Kretzenbacher: označil ga je kot splošni evropski fenomen, ki je svojo regionalno specifičnost na Koroškem dobil predvsem po zaslugi Slovencev.¹³⁹

Kuret je v študiji opozoril tudi na druge spremembe ob žegnu, in sicer na to, da se »neke lokalne organizacije in posamezniki [...] zmerom drznejše lotevajo tudi starega, pristno slovenskega žegna, mu skušajo vzeti slovensko lice in ga s tem notranje votlijo«.¹⁴⁰ To prizadevanje je umestil v širši proces: »'Mirno' in nasilno raznarodovanje traja na Koroškem že nad sto let. [...] Toda v dobi med obema vojnama se je agresivni nemški element lotil žegenskih obredij samih in nadaljuje po drugi vojni to početje s še večjo silo. Sistematično in načrtno vriva pri prvem reju nemške pesmi med stare slovenske. Glavni delež imajo pri tem del nemškega učiteljstva in nemški pevski zbori, ki jih vodijo učitelji.«¹⁴¹

136 Prav tam, str. 11.

137 Kuret, *Ziljsko štehvanje*, str. 146.

138 Prav tam, str. 127–128.

139 Kretzenbacher, *Ringreiten, Rolandspiel und Kufenstechen*.

140 Kuret, *Ziljsko štehvanje*, str. 129–130.

141 Prav tam, str. 130.

Ob žegnu so namreč že dlje časa poleg slovenskih peli tudi slovensko-nemške in nemške pesmi, pesem *Bueh nam dej tã dobãr çes* pa se je »[t]udi potujčenim domačinom zdela organsko zvezana s šego«, zato je ostajala slovenska. Pesem, ki je veljala za »pomnik slovenske starine«, pa je s prevodom šolskega ravnatelja Andreasa Fischerja v Čajni dobila »'pristno nemško' lice«. Njen začetek, »Segn uns Gott den hohen Tanz«,¹⁴² je ohranjal spomin na visoki rej, torej na poimenovanje, ki ga je med Slovenci v 20. stoletju nadomestil termin prvi rej.¹⁴³

S povečanimi asimilacijskimi procesi, v katerih je ziljski žegen izgubljal sledi slovenske šege in je dobival širši regionalni značaj, pa se je ob prvem reju kmalu uveljavila nova različica nemške pesmi *Segn uns Gott den Lindentanz*, ki je spomin na visoki rej zbrisala.¹⁴⁴ Prevedeno besedilo ni ohranilo ne visoke ritualnosti ne skritih pomenov, ki so v izvorniku ohranjali predkrščanske elemente, torej evfemizmov: motive, kot sta jazbec in jamica, je nadomestila šaljivost, ki ni imela ritualnega ozadja.

Spremenile so se tudi pevske prakse, ki so se nekdaj navezovala na pesem lipi: pesem *Zakoj bã jes kristjan besiv na biv*, ki je že pred prvo svetovno vojno nadomestila staro pesem lipi, se je preselila pred cerkev. Postala je del rituala, ki je sledil bogoslužju: poje se namreč ob pitju vina, ki ga ob koncu maše duhovnik blagoslovi. Pod lipo pa so s spremembami, ki so povzročile prenos šege v nemško okolje, štehvovci pred štehvanjem začeli peti novo pesem, zloženo v ta namen, pesem *Heit bin i a Gailtaler Reiter* (Danes sem ziljski štehvovec). Ta pesem najgloblje izraža novi, regionalni pomen ziljskega žegna, s tem pa tudi noše, ki ga spremlja.

Ustanovitev samostojne slovenske države leta 1991 je marsikje na Koroškem spremenila odnos do slovenskega jezika in slovenske kulture, transformacije, ki so ob intenzivni asimilaciji v zadnjem stoletju zaznamovale tudi žegen in ziljsko nošo, pa so ostale kot del podobe regionalne identitete. Dvojezični vpis ziljske noše in ziljskega žegna v register nesnovne dediščine avstrijske komisije za UNESCO tako sporoča, da je »Ziljska dolina regija z večplastno identiteto, h kateri seveda sodijo tudi politični in zgodovinski prelomi«,¹⁴⁵ v ritualnih praksah ziljskega žegna pa je slovenski delež zaradi zmanjšanja števila slovensko govorečih prebivalcev manj opazen. V nekaterih krajih je v spremenjenih razmerah vnovič dobilo pomembnejšo vlogo petje slovenskih pesmi ob žegnu, predvsem pesmi *Bog*

142 Prav tam, str. 130–131.

143 Ramovš, Visoki ali prvi rej, str. 187–208.

144 Brauchtum von A – Z verständlich erklärt. <http://www.brauchtumsseiten.de/a-z/k/kufenstechen/home.html> (25. 9. 2020).

145 Wiesflecker, To je del ziljske identitete. <https://www.kath-kirche-kaernten.at/dioezese/detail/C2646/to-je-del-ziljske-identitete> (5. 2. 2021).

nam daj en dober čas, ki je v stoletju asimilacijskih procesov ponekod dobila tudi slovensko-nemško različico.¹⁴⁶

Povsem drugačne odzive pa je po slovenski osamosvojitvi na Koroškem dobila simbolna identifikacija Slovencev s knežjim kamnom in vojvodskim prestolom. Simbolna umestitev knežjega kamna na slovensko, pozneje pa tudi na evropsko valuto je sprožila izredno odklonilen odnos koroške deželne politike in problematizirala povezanost Slovencev s tem spomenikom. Izrazita razhajanja v pogledih zaznamujejo tudi vojvodski prestol in so na razdalji »vojvodski prestol« – »Herzogstuhl« oziroma »vojvodski stol«¹⁴⁷ vidna ne le na terminološki, temveč tudi na vrednostni ravni. Prav ziljski žegen pa ponuja razmislek tudi o teh nasprotjih.

Sklep

Etnografski zapisi, ki se navezujejo na ritualne prakse ziljskega žegna, od konca 18. stoletja naprej prinašajo dragocen vpogled v družbeno strukturo in družbene norme Ziljanov ter vpetost njihove skupnosti v širšo družbo, hkrati pa razkrivajo razmerja kolektivnih identitet. Dokazujejo, da se je izrazito negativni odnos do Slovencev, v tem primeru Ziljanov, začel veliko prej, kot se je z narodnoidentitetnimi procesi začelo izražanje nacionalne identitete. Poleg tega zapisi s konca 18. stoletja kažejo, da so se Ziljani opredeljevali kot Ziljani in kot Slovenci: njihova kolektivna identiteta se je oblikovala pred časom oblikovanja narodne zavesti.

Ohranjanje nekaterih kulturnih prvin, kot so arhaični elementi ziljske noše in šege ob žegnu, je sprožilo razhajanje med Ziljani kot nosilci vrednot, utemeljenih na nekdanji družbeni moči njihovih prednikov, in drugimi. Odziv na to je bil posmeh, namenjen predvsem stari ziljski moški noši. Ziljani so zaradi tega odziva svojo staro moško nošo opustili, pozneje pa so se – v skladu s splošnimi tendencami po pripadnostnem kostumiranju – v narodnoreprezentativne namene oblačili v nošo, ki je bila v začetku 19. stoletja prilagojena sodobnejšemu okusu.

Poleg arhaičnosti, ki je bila – glede na primerjave s Harlekinom in Kolumbino, ki so jih zabeležili tuji pisci – že dlje časa predmet smešenja Ziljanov, ritualne prakse žegna z ohranjanjem nekaterih predkrščanskih prvin kažejo na trdoživost predkrščanskega predstavnega sveta. Ta se je izražal ne le z ohranjanjem

¹⁴⁶ Gašperšič (ur.), *Dr bə Zila kna biva*, str. 146.

¹⁴⁷ Prim. Štih, *O vojvodskem stolu in Liburniji*, str. 110–120; Štih, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 306–343.

dogajalnega prostora ob žegnu, prostora pod lipo, temveč tudi s pesmimi. V 19. stoletju so Ziljani žegen začeli s pesmijo *Kaj mi, lipca, precvetuješ* in z več drugimi pesmimi, namenjenimi lipi. Pesem ob visokem reju, *Bog nam daj en dober čas*, pa je izraz pokristjanjenja, ki dobi pravo razlago šele ob vključitvi mitološke razlage o hudiču in plesalki. Tudi v tej pesmi pa so se z evfemizmi ohranjale predkrščanske prvine, ki so ostale do danes, medtem ko je pesem, namenjeno lipi, v 20. stoletju zamenjala pesem *Zakaj bi jaz kristjan ne biv*.

Proces jezikovne asimilacije je ziljski žegen in ziljsko nošo prevrednotil v regionalna simbola Ziljske doline; podprla sta ju prevod pesmi ob visokem reju in nova nemška pesem o ziljskem štehovcu, ki je nadomestila slovensko pesem konjem. Ritualnosti, kot so jo poznali Slovenci, nemške pesmi niso ohranile. Kot regionalna simbola sta bila ziljski žegen in ziljska noša vpisana v register nesnovne dediščine, kar – ne glede na izročilo – krepi večplastno regionalno identiteto.

Spoznanja, ki jih ponuja analiza ziljskega žegna, ziljske noše in njunega spreminjanja skozi čas, ponujajo primerjavo s spomenikom, povezanima z ustoličevanjem karantanskih knezov oziroma koroških vojvod. Tako pri žegnu kot pri ustoličevanju je bila izredno poudarjena vloga obleke kot simbolne identifikacije, v prvem primeru Ziljana, v drugem slovenskega kmeta. Obe ritualni praksi sta ohranjali izrazite arhaične prvine, ki so pri tistih, ki se z njima niso identificirali, zbudile posmeh. V obeh primerih pa se je v času, ko so ti kulturni fenomeni dobili regionalni ali deželni značaj, negativni diskurz umaknil, saj se je z njimi prezentirala tudi nemško govoreča skupina.

Analiza etnografskih in folklorističnih zapisov iz obdobja od konca 18. stoletja pa omogoča oziroma narekuje primerjavo še na eni ravni, na ravni razumevanja duhovnega sveta, povezanega tako z žegnom kot z ustoličevanjem. Spreminjanje simbolno poudarjenih pesmi ob žegnu namreč kaže, da je bilo pokristjanjevanje Slovencev zelo dolgotrajen proces: pri žegnu so se skriti elementi predkrščanskega verovanja ohranili vse do 20. stoletja. Ritualno in pesemsko podobo tega duhovnega sveta je v začetku 19. stoletja doživel in – kot kažejo njegove objave – premišljal duhovnik Urban Jarnik. S tem izkustvom je presojal tudi druge kulturne reprezentacije, povezane s Slovenci: z doživetjem petja pesmi lipi je verjetno lažje razumel, zakaj so ob ustoličenju koroškega vojvoda s petjem slovenskih kirielejsonov trikrat obkrožili knežji kamen. Kirielejson namreč ni bil le slavilni spev, temveč je izražal pripadnost krščanski veroizpovedi. Poudarjanje krščanstva je bilo pri Slovencih potrebno zaradi moči predkrščanskih prvin.

To spoznanje je bilo najbrž težko odmisлити tudi ob pogledu na vojvodski prestol, ki je imel v Jarnikovem času še dobro viden napis, vklesan v kamen ob knezovi oziroma

vojvodovi desnici: sporočilo *Masveti veri* in *Veri*, kot ga je razbral Jarnik, je imelo ob opazovanju predkrščanskih sledi praznovanja žegna zelo utemeljeno razlago.

Viri in literatura

Časopis

Slovenija, 1849 (splet: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-VBKUJXQT>).

Literatura in objavljeni viri

- Babnik, Janko: Sledovi slovenskega prava. *Letopis Matice slovenske*, 1882/1883, str. 64–95.
- Büsching, Anton Friedrich: *Erdbeschreibung, Fünfter Theil, der die Einleitung in das deutsche Reich, Böhmeim, Mähren, die Lausiß und den österreichischen Kreis enthält*. Hamburg: Carl Ernst Bohn, 1789.
- Dev, Oskar: *Slovenske narodne pesmi s Koroškega*, III. Ljubljana: Schwentner, 1912.
- Domej, Teodor: Raznolikost Koroške v času Ilirskih provinc. *Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc* (ur. Barbara Šterbenc Svetina in Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 19–38.
- Fekonja, Andrej: Razširjava kristjanstva med Slovenci. *Letopis Matice Slovenske*, 1884, str. 115–195.
- Fikfak, Jurij: *Ljudstvo mora spoznati sebe. Podobe narodopisja v drugi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999.
- Förster, Ernst: *Handbuch für Reisende in Italien. Vierte verbesserte und vermehrte Auflage*. München: Literarisch-artistische Anstalt der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1848.
- Franzisci, Franz: *Volkscharakter, Trachten, Sitten und Bräuche. Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain*, Band 8. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1891, str. 97–131.
- Franzisci, Franz: *Sagen und Märchen aus dem Gailthale. Das Gailthal mit dem Gitsch- und Lessachthale in Kärnten* (ur. Hugo Moro). Hermagor: Comité der Gailthalbahn, 1894, str. 69–76.
- Gašperšič, Edi idr. (ur.): *Dr bə Zila kna biva. Ljudske pesmi iz zapuščine Lajka Milisavljeviča*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: KKZ, 2014.
- Graber, Georg: *Volksleben in Kärnten*. Graz: Leykam, 1934.
- Grafenauer Bratož, Boža: Poizkus rekonstrukcije praznikov v Blačah na primeru pi-semskega gradiva. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 82 (47), 2011, št. 1, str. 103–120.
- Gugitz, Gustav: Die Familie Hilverding und ihre theatralische Sendung. *Jahrbuch der Vereines für Geschichte der Stadt Wien*, 1954, 11, str. 71–103.
- Hacquet, Balthasar: *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven I/1*. Leipzig: Industrie-Comptoir, 1801.
- Hall, Stuart in Paul du Guy (ur.): *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 2002.
- Hermann, Benedikt Franz: *Reisen durch Oesterreich, Steyermark, Kärnten, Krain, Italien*,

- Tyrol, Salzburg, und Baiern, im Jahre 1780*, erstes Bändchen. Wien: Christian Friedrich Wappler, 1781.
- Hormayr, Joseph: *Ueber die Monumenta Boica. Gelesen am 71. Stiftungstage der Kgl. bayerischen Akademie der Wissenschaften*. München: Franckh, 1830.
- Jarnik, Urban: Züge aus den Sitten der Gailthaler. *Carinthia*, 1813, št. 2 (9. 1), št. 3. (16. 1.).
- Jarnik, Urban: Erklärung der slavischen Inschrift auf dem kärntnerischen Herzogsstuhle. *Carinthia*, 1818, št. 4 (24. 1.).
- Jarnik, Urban: Andeutungen über Kärntens Germanisierung (Ein philologisch statistischer Versuch). *Carinthia*, 16, 1826, št. 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, str. 66–107.
- Jarnik, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthten. Von einem Eingebornen. *Vaterländische blätter*, 2. 6. 1813, št. 44, str. 257–258; 5. 6., št. 45, str. 265–268; 9. 6., št. 46, str. 271–273; 16. 6., št. 48, str. 281–283; 28. 8., št. 69, str. 407–410; 1. 9., št. 70, str. 415–416.
- Jezernik, Božidar: *Nacionalizacija preteklosti*, Razprave FF. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013.
- Keil, Ernst: Das älteste Denkmal constitutioneller Volksrechte. *Die Gartenlaube*, 33. Leipzig: Verlag von Ernst Keil, 1873, str. 534–536.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 1–2, str. 88–116; (2. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 3–4, str. 366–411; (3. del). *Zgodovinski časopis*, 74, 2020, št. 1–2, str. 38–95.
- Kos, Franc: Slovenci za Karola Velikega. *Letopis Matice Slovenske*, 1882, str. 598–602.
- Kotnik, France: Potovanje po Koroškem leta 1795. *Slovenski etnograf*, 20–21, 1951, str. 361–366.
- Kramberger, Taja: *Memorija in spomin. Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije (doktorska disertacija), 2009.
- Kretzenbacher, Leopold: *Ringreiten, Rolandspiel und Kufenstechen: Sportliches Reiterbrauchtum von heute als Erbe aus abendländischer Kulturgeschichte*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1966.
- Kumer, Zmaga: Žena noče z možem na pot. *Slovenske ljudske pesmi V*. (ur. Marjetka Golež Kaučič idr.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007, str. 532.
- Kuret, Niko: Harlekin v Bohinju?. *Slovenski etnograf*, 9, 1956, str. 237–252.
- Kuret, Niko: *Ziljsko štehvanje in njegov evropski okvir*, Dela 16. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963.
- Linhart, Anton Tomaž: *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*, 2. knjiga. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1791.
- Macdonald, Sharon: *Memorylands. Heritage and identity in Europe today*. London, New York: Routledge, 2013.
- Majar, Matija: Narodne stvari. *Kmetijske in rokodelske novice*, 23, 26. 4. 1865, št. 17, str. 135–136.
- Majar, Matija: Slava Bogu v višavah. *Kmetijske in rokodelske novice*, 6, 29. 3. 1848, št. 13, str. 50.
- Makarovič, Marija in Jana Dolenc: *Zilja. Slovenska ljudska noša v besedi in podobi*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije, 1991.
- Marolt, France: *Tri obredja iz Zilje. Slovenske narodoslovne študije*. Ljubljana: Glasbena matica v Ljubljani, 1935.

- Mayer, Karl Wilhelm: *Statistik und Topographie des Herzogthums Kärnten*. Klagenfurt: Kleinmayer, 1796.
- Merhar, Boris: Hudič odnese plesalko. *Slovenske ljudske pesmi* I (ur. Zmaga Kumer idr.). Ljubljana: Slovenska matica, 1970, str. 146–147.
- Murray, John: A handbook for travellers in southern Germany; being a guide to Bavaria, Austria, Tyrol, Salzburg, Styria, etc. The Austrian and Bavarian Alps, and The Danube from Alm to the Black Sea [...]. London: John Murray and Son; Leipzig: Black and Armstrong; Paris: Galignani. 1837.
- Pisk, Marjeta: Dediščinjenje Trianonske pogodbe. *Heriskop. Razprave o dediščini na obrobjih*, 1, 2020, št. 1, str. 24–33.
- Pisk, Marjeta: Vi čuvarji ste obmejni. *Pesemska ustvarjalnost Goriških brd v procesih nacionalizacije kulture*, Folkloristika 8. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Primic, Janez Nepomuk: Korespondenca Janeza Nepomuka Primica: 1808–1813 (ur. Franc Kidrič). Ljubljana: Znanstveno društvo, 1934.
- Puntschart, Paul: *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Ein verfassungs- und kulturgeschichtliches Beitrag*. Leipzig. Verlag von Veit & Comp., 1899.
- Ramovš, Mirko: *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem. Koroška in zahodna Štajerska*. Ljubljana: Založba Kres, 2000.
- Ramovš, Mirko: Visoki ali prvi rej?. *Traditiones*, 17, 1988, str. 187–208.
- Röder, Philipp Ludwig Hermann: *Reisen durch das südliche Teutschland und einen Theil von Italien*, Zweiter Band. Leipzig und Klagenfurt: Kommission bey S.L. Crusius, 1791.
- Sartori, Franz: *Die Geilthaler oder Silauzi in Kärnten. Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten der österreichischen Kaiserthums* III. Wien: Anton Doll, 1809.
- Scheinigg, Janez: *Národne pesni koroških Slovencev*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1889.
- Schlegel, Julius Heinrich Gottlieb: *Reise durch einige Theile vom mittäglichen Deutschland und dem Venetianischen*. Erfurt: Hennings, 1798.
- Schmidl, Adolf Anton: *Das Kaiserthum Oesterreich*, Band 1, Die Alpenländer. Stuttgart: I. Scheible's, 1840.
- Schmidt, Leopold: *Volkskunde als Geisteswissenschaft*, 1. Wien: Bellaria, 1948.
- Simetinger, Tomaž: Vprašanje folklorizacije prvega reja in štehvanja v Ziljski dolini. *Folkloristik*, 11, 2015, str. 8–11.
- Stauinig, Hans: Der Bewohner des Gailthales. Eine ethnographische Skizze. *Das Gailthal mit dem Gitsch- und Lessachthale in Kärnten* (ur. Hugo Moro). Hermagor: Comité der Gailthalbahn, 1894, str. 45–57.
- Šafarik, Pavel Josef: *Slovanské starožitnosti*. Praha: Pomoci českého museum, 1837.
- Štih, Peter: O vojvodskem stolu in Liburniji ter o metodi in znanstveni korektnosti neke razprave. *Zgodovinski časopis*, 51, 1997, št. 1, str. 110–120.
- Štih, Peter: Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih. *Zgodovinski časopis*, 66, 2012, št. 3–4, str. 306–343.
- Štrekelj, Karl (ur.): *Slovenske narodne pesmi*, I. Ljubljana: Slovenska matica, 1895–1898.
- Štrekelj, Karl (ur.): *Slovenske narodne pesmi*, III. Ljubljana: Slovenska matica, 1904–1907.
- Vilfan, Sergij: Žegnanja v slovenski pravni zgodovini. *Etnolog*, 17, 1944, str. 16–25.

- Wagner, Joseph: *Album für Kärnten, oder Darstellung dieses Herzogthumes durch Wort und Bild*. Klagenfurt: gedruckt bei Ferdinand Edlem von Kleinmayr, 1845.
- Waizer, Rudolf: Tracht, Sitte und Brauch im Gail, Gitsch und Lessachhal. *Das Gailthal mit dem Gitsch- und Lessachthale in Kärnten* (ur. Hugo Moro). Hermagor: Comité der Gailthalbahn, 1894, str. 58–68.
- Werner, Franz: Geographische und statistische Bemerkungen von Oberkärnten. Villach: (rokopis) 1807 [rokopis hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu].

Spletni viri

- Brauchtum von A – Z verständlich erklärt. Alles über das Kufenstechen*. <http://www.brauchtumsseiten.de/a-z/k/kufenstechen/home.html> (25. 9. 2020).
- Deutsches Wörterbuch*. <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB#3> (19. 3. 2021).
- Karničar, Ludwig: Expertise Zilja. https://www.unesco.at/fileadmin/Redaktion/Kultur/IKE/IKE-DB/files/Expertise_Karnicar_Untergailtaler_Kirchtagsbrauchtum_.PDF (1. 12. 2020).
- Schmidl, Adolf (Anton); Ps. Salmoser (1802–1863), Topograph, Geograph, Höhlenforscher und Schriftsteller. *Austrian Centre for Digital Humanities and Cultural Heritage / Österreichisches Biographisches Lexikon*. <https://biographien.ac.at/ID-o.3055392-1, DOI:10.1553/oxo02852b6> (26. 11. 2020).
- The Fashion Historian. *Ruffs*. <http://www.thefashionhistorian.com/2011/11/ruffs.html> (20. 11. 2020).
- Untergailtaler Kirchtagsbräuche und untergailtaler Tracht / Ziljski žegen in ziljska noša. Gesellschaftliche Praktiken in Kärnten, aufgenommen 2018. <https://www.unesco.at/kultur/immaterielles-kulturerbe/oesterreichisches-verzeichnis/detail/article/untergailtaler-kirchtagsbraeuche-und-untergailtaler-tracht-ziljski-zegen-in-ziljska-nosa/> (11. 12. 2018).
- Wiesflecker, Peter: To je del ziljske identitete (intervju). *Nedelja*, 14. december 2018. <https://www.kath-kirche-kaernten.at/dioezese/detail/C2646/to-je-del-ziljske-identitete> (5. 2. 2021).

SYMBOLIC REPRESENTATIONS OF THE GAIL VALLEY PARISH FAIR, GAIL VALLEY TRADITIONAL CLOTHING, AND DUCAL THRONE IN CHANGING COLLECTIVE IDENTITIES IN AUSTRIAN CARINTHIA

From the end of the eighteenth century onward, the celebration of parish fairs by Slovenians in the Gail Valley (Germ. *Gailtal*, Sln. *Zilja*) aroused great interest among German writers. In their travelogues and ethnographically oriented topographical descriptions, these writers primarily emphasized the special features of traditional costume in the Gail Valley, which they interpreted as the origin of the commedia dell'arte figures of Harlequin and Columbine. Urban Jarnik critically examined

these interpretations, and his publications provided a comprehensive presentation of the Gail Valley Slovenians as haulers or carters, their special status connected with the wine trade, and their rituals. He emphasized the preservation of pre-Christian elements in the parish fair, expressed by events held under the linden tree and singing songs dedicated to this tree. Partly based on his observations, and in part on those of other writers, individual elements of the celebration show certain aristocratic features: the designation for, course of, and role of the “high dance” (*visoki rej*), jousting with a barrel, later known as quintain (*štehvanje*), duels, and some other special features. The affiliation of the Gail Valley Slovenians with high society was also expressed in their traditional costume, most notably by the girls with their “Slovenian” pins, and by the boys mainly by their large pleated collar, known as a *kreželj*, which provoked the most ridicule among foreigners. It is the aristocratic elements and a song proving that the Gail Valley Slovenians traded as far as Bergamo that indirectly explain the connection with the *commedia dell’arte*: they express the former prestige of the Gail Valley Slovenians, which evoked envy and, under altered circumstances, ridicule.

In evaluations of past cultural practices that seemed ridiculous in modern times, until the early nineteenth century accounts of the Gail Valley Slovenians were akin to the German accounts of the medieval ducal enthronement ceremony. The turning point in evaluation came at the beginning of the nineteenth century: the people of the Gail Valley avoided ridicule by abandoning the old men’s traditional costume, and the German descriptions of the ducal enthronement no longer mentioned “funny customs.” Representative presentations of Carinthia have since taken Jarnik’s judgments of the fair into account; until the mid-nineteenth century, this also applied to the inscription on the ducal throne, but later in the records by German authors there was a complete reversal. In contrast to the ducal enthronement, up until the end of the nineteenth century descriptions of the parish fair in the Gail Valley emphasized special features of the Slovenian celebration (the high dance and quintain), Slovenian ritual songs, and traditional costume. A fundamental change was brought about by the 1920 plebiscite decision by which this part of Carinthia was assigned to Austria: the traditional costume and parish fair, as celebrated by the Slovenians, were preserved, but with new interpretations and German songs the evidence that this was a Slovenian tradition faded over time. This trace has been preserved by the bilingual entry of the Gail Valley parish fair and Gail Valley traditional costume in the Austrian register of intangible heritage.

In the background of the changing Gail Valley parish fair, traces of the pre-Christian beliefs described by Jarnik can be identified up until the twentieth century. The tenacity of this belief also offers an important framework for understanding Jarnik’s interpretation of the inscription on the ducal throne.

NINA DITMAJER

Domovinska tematika v slovenskih pesmih na Štajerskem do sredine 19. stoletja

Uvod

V sodobnem zgodovinopisju se pojavljajo najmanj trije koncepti nacionalnosti v Habsburški monarhiji. V zgodnejših stoletjih se je s pojmom »nacije« označevala elita s posebnimi političnimi pravicami (npr. na Ogrskem). V poznem 18. stoletju so z izrazoma »nacija« in »domovina« označevali skupnost ljudi, ki jo določajo skupne meje in podrejenost skupnim zakonom, vladi, dinastiji, začneta se krepi patriotska privrženost in zahteva po enakosti pred zakonom.¹ Ta koncept se povezuje z državljanskim nacionalizmom in se razlikuje od ideje kulturnega naroda, ki se povezuje z etničnim nacionalizmom. Zadnji termin se Andražu Ježu zdi najprimernejši za raziskovanje slovanskih nacionalizmov.² Ta pravzaprav sega že v čas pred 19. stoletjem, le da se v zgodnjem novem veku identifikacija neke etnične skupnosti ni določala le na podlagi skupnega jezika, temveč predvsem po občutku pripadnosti določeni socialni skupini, pokrajini, dinastiji in religiji. To je razvidno tudi iz slovstva na Kranjskem do 19. stoletja,³ ki se mu na kratko posvečam v nadaljevanju uvoda in bo omogočilo boljše razumevanje okoliščin na sosednjem Štajerskem.

Etonim *Slovenec* in iz njega izpeljan lingvonim *slovenski* sta bila v rabi že pred 19. stoletjem, kar nam pričujejo predvsem zapisi na naslovnica in v predgovorih

1 Judson, *Habsburški imperij*, str. 51–52.

2 Jež, *Stanko Vraz in nacionalizem*, str. 61.

3 Za Štajersko glej delo Winklerna, *Biographische und literarische Nachrichten*.

slovenskih knjig od 16. stoletja.⁴ Vendar nam to pove le malo o dejanskem pomenskem obsegu obeh pojmov. Trubar je svoja dela namenjal vsem slovenskim izobražencem, poleg tega je računal tudi na mlade in tiste, ki so knjige predvsem poslušali in niso znali nobenega drugega jezika. Tisti, ki naj bi razumeli jezik njegovih knjig, so živeli na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Krasu, v Istri, Slovenski marki in na Goriškem.⁵ Slovenske katoliške knjige 17. in 18. stoletja so med naslovniki omenjale različne družbene stanove, jezikovna oznaka *kranjski jezik* pa je glede na kontekst že bila vezana na »ves slovenski prostor«. ⁶ Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor je v dodatku k šesti knjigi svojega dela *Die Ehre des Herzogthums Crain* (1689) pisce ločeval zgolj po pokrajinski pripadnosti (npr. *von Geburt ein Crainer*);⁷ v besedilu *Von der Crainerischen und Sclavonischen Sprache* (*O kranjskem in slovenskem/slovanskem jeziku*) pa je meja med pojmom slovenski in slovanski še zabrisana. Ta jezik (*Windische oder Sclavonische Sprache*) naj bi na Kranjskem govorili podeželski govorci in drugi navadni ljudje (*die Dorff-Zunge, andere gemeine Lippe*), kjer so zajeti tudi meščani.⁸ Po Schönlebnu naj bi bil ta jezik (*Slavonicus, Slavicus*) istega izvora kot hrvaški in dalmatinski, vendar so, zlasti v besedju, glasoslovju in oblikoslovju, pisci že opažali pomembno narečno členjenost slovanskega prostora,⁹ kar je razvidno tudi iz del baročnega pridigarja Janeza Svetokriškega. Rokopisni latinsko-slovenski slovar Gregorja Vorenca (1703–1710) je Schönlebnov predgovor spremenil tako, da je namesto hrvaškega lingvonima uporabil izraz *Sclavonicus*.¹⁰

Habsburške dedne dežele so imele veliko stopnjo avtonomije, kar je pripomoglo k identifikaciji prebivalcev kot Štajercev, Kranjcev, Korošcev itd. še posebno v 17. in 18. stoletju. V prvih desetletjih 18. stoletja je Dolničarjev¹¹ latinski rokopis *Bibliotheca Labacensis publica* pisce razvrstil glede na kraj rojstva in pokrajinsko

4 Npr. Trubarjev *Ta celi Psalter Davidov*: »Vsem bogaboječim vernim Krajncom inu Slovenom«; *Hišna postila*: »Vsem brunnim uni Bogaboječim Karšenikom Krajncom inu Slovencom«; *Ta prvi deil tiga noviga testamenta*: »Vom vsem dobrim inu bogaboječim keršenikom, kir vtih slovenskih deželah prebivate«; »za volo tih mujih dobrih preprostih Lančmanov, kir druge besede na znajo, samuč to Slovensko.« Za pojavitve v 17. in 18. stoletju gl. Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*.

5 Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 31–38.

6 Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 26. O tem gl. tudi razpravi Borisa Golca in Anje Dular v tej monografiji.

7 Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar, *O slovstvu na Kranjskem*, str. 51.

8 Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 182–185.

9 Prav tam, str. 169, 170.

10 Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 201.

11 Janez Gregor Dolničar plemeniti Thalberg (1655–1719), kranjski pravnik, kronist in zgodovinar (gl. SBL).

pripadnost (*natione Germanus, natione Carniolus; gente Carniolus; patria Labacensis, patria Vipacensis*).¹² V drugi polovici 18. stoletja je bila domovina razumljena kot dežela, v kateri si nekdo ustvari stalno bivališče. Razsvetljenec druge polovice 18. stoletja Marko Pohlin je v svojem delu *Bibliotheca Carnioliae* med Kranjce prišteval pisce ne glede na njihovo jezikovno ali etnično pripadnost, medtem ko je slovensko govoreče avtorje iz Koroške in Štajerske še dodatno označil z etnonimom *Vindus*,¹³ nemško govoreče pridigarje, ki so v Ljubljano prišli na primer iz Zgornje Avstrije, pa kot *Austriac*.¹⁴ Linhart je kot Slovence označil prebivalce vseh treh pokrajin.¹⁵

Takrat najbolj znani štajerski polihistor Žiga Popovič je po mnenju Franceta Kidriča¹⁶ predstavil ponesrečeno etnografsko klasifikacijo Slovanov in Slovencev, saj je razlikoval med izrazi *Slaven, Wenden* in *Winden* (Slovenci v Notranji Avstriji). Nejasnost pomenskega polja teh izrazov se je zrcalila tudi v Gutsmanovem slovarju *Deutsch-windisches Wörterbuch* (1789), npr. *Slav = slovenz, slovienz; Slavin = slovenska, slovienka; Slovenland = slovenska deshela; Slavisch = slovenski, slavenski; Windisch = slovenski, slovenji, slavenski; ein Windischer = slavenz*. V štajerskem slovaropisju se je v 18. stoletju uporabljal izraz *slovinsko* za nemški *windisch*, v latinščini pa je bil uveljavljen izraz *slavonicum*.¹⁷

Kopitarjeva slovnica je (po Augustu Schlözerju) v prvem desetletju 19. stoletja podala natančnejšo klasifikacijo slovanskih plemen (*Stämme*): donavski oziroma ogrski Slovani, Vindi (*Winden*) (Kranjska, Koroška, Štajerska, Furlanija, južna Nemčija), *Wenden* (Obodriti, Pomorjanci ali Vilci, Ukerci, Hevelci in Retarci, Sorbi, Lužičani), Bohemi oziroma Čehi, Moravci, Poljaki, Rusi, Iliri (Hrvati, Dalmatinci, Slavonci, Bosanci, Srbi) in Bolgari. Pri izrazu *Winden* je vendarle opozoril na nje-govo nepravilno rabo, saj naj bi bilo to zgolj nemško poimenovanje za slovanske prebivalce Koroške in Štajerske, medtem ko naj bi ti sami sebe imenovali *Sloveni*.¹⁸ Prav tako se Kopitar v slovnici ni strinjal s klasifikacijo slovanskih »narečij« Josefa Dobrovskega, saj je ta hrvaščino enačil s slovenščino. Leta 1811 je v članku *Slawische Sprachkunde* pisal o dveh jezikovnih skupinah: »slavenskosrbska ali ilirska« in slovenska (*slovenische oder windische*). V prvo skupino je vključil prebivalce južne Ogrske, Bolgarije, Slavonije, Srbije, Bosne, Dalmacije, Vojne krajine, Istre. V drugi

12 Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar, *O slovstvu na Kranjskem*, str. 199, 209, 223.

13 Pohlin, *Kranjska grammatika, Bibliotheca Carnioliae*, str. 243, 360, 412.

14 Prav tam, str. 358.

15 Linhart, *Poskus zgodovine*, str. 241.

16 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 143.

17 Gl. Čebul, *Ein kleines Wörterbüchlein; Apostel, Dictionarium Germanico-Slavonicum*.

18 Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. V–X.

skupini so se poleg Kranjcev, Korošcev in Štajercev zdaj znašli še provincialni Hrvati in prebivalci zahodne Ogrske.¹⁹

Njegovo slovnico so podrobno študirali in se nasploh po njem zgledovali štajerski študenti, ki so takrat študirali v Gradcu in bili člani Primičevega slovenskega društva. Ti so gojili tudi posvetno pesniško dejavnost v slovenskem jeziku.

Izražanje pripadnosti slovenskemu narodu

Na podlagi povedanega lažje razumemo etnično opredelitev štajerskega jezuita Jožefa Hasla, ki se je med službovanjem v Ljubljani naučil kranjskega jezika in v njem tudi pisal knjige. S Kranjci se kljub temu ni poistovetil (»ja de nisim en rojeni Krajnc«) in se v predgovoru svojega dela *Sveti post* iz leta 1770 opredelil kot »en Slovec iz Celanskiga mejsta na Štajerskimu«.^{20, 21, 22} Kot slovenski je svoj »kranjski« jezik v skladu s preteklo slovensko literarno tradicijo²³ tri leta pozneje opredelil župnik v Vojniku Gašper Rupnik v delu *Ta Christusovimu terpleinu posvezheni post*: »[D]e sem v' temu lejtju 1761 začev lete Bukvice z' latinskiga na slovensku prestavlati.«²⁴

Poleg cerkvene in upravne razdeljenosti²⁵ je Štajerce v 18. stoletju ločila še narečna meja med štajerskimi in panonskimi govori. Vzhodni Štajerci so bili močnejše navezani na panonsko jezikovno tradicijo, iz katere se je razvil vzhodnoslovenski knjižni jezik s prekmursko in vzhodnoštajersko pokrajinsko različico, preostali pa so se tesneje navezali na alpsko jezikovno tradicijo, iz katere se je razvil osrednjeslovenski knjižni jezik s kranjsko in koroško pokrajinsko različico.²⁶ Vse to je vplivalo

19 Kosi, *Kako je nastal*, str. 152–155, 164–165.

20 Vsi citati so prečrkovani iz bohoričice, kajkavske pisave in dajničice v današnjo pisavo gajico oz. slovnico.

21 Hasl, *Sveti post*, Predgovor.

22 Izraz *Slovenec* je prav tako že zapisan v kranjskih knjigah, npr. prevod Kempenčarja Mihaela Paglovca iz leta 1745: »Skuzi dva Mašnika Petrinarja, inu Fajmaštra iz gorenske Krajnske strani k' duhovnimu nucu tim Slovecam v' druk dane.« (Paglovec, *Thomasa Kempensaria bukve*)

23 Gl. npr. Schönlebnov lekcionar iz leta 1672: »[I]z Latinskiga na Slovenski jezik zvestu preloženi.« Za več virov gl. Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 25.

24 Rupnik, *Ta Christusovimu terpleinu posvezheni post*, Predgovor.

25 Leta 1748 so Spodnjo Štajersko razdelili na dve okrožji, mariborsko in celjsko; leta 1787 je bilo lavantinski (Št. Andraž) škofiji podeljeno velikovško in celjsko okrožje, sekovski (Gradec) pa graško in mariborsko okrožje.

26 Več o tem gl. Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*; isti, *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*; Orožen, *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika*, str. 121–133.

na manjšo povezanost in odvisnost vzhodne Štajerske od osrednjeslovenskega območja, kar kliče po posebni obravnavi. Za vzhodnoštajerske Slovence (župniji arhidiakonata med Dravo in Muro) je leta 1758 izšel katekizem v kajkavskem črkopisu in jeziku; v predgovoru, ki spominja na prej omenjene kranjske knjige, piše, da je prva izdaja še na pol hrvaška (tj. kajkavska), saj verniki ne razumejo kranjskega jezika, skupni jezik pa je domnevni prevajalec, ptujski kaplan Plohel, prav tako imenoval *slovenski*:

*Slovenski jezik je telko fele, dabi, ako bi se vsakomi htelo zadosta včiniti, vu vsaki fari drugo knjižico potrebno bilo pritiskati. Da pak to nemore biti, preštimali so duhovni poglavari, da se edna občinska knjižica, kera je, na pol horvacko napravljena, končema v-takše fare vpala, kere več od horvackoga, kak od krajnskoga jezika imajo.*²⁷

Šele tretja izdaja iz leta 1777, ki je bila natisnjena v bohoričici in vzhodnoštajerskem jeziku brez kajkavskih jezikovnih primesi, je pokazala na jasno začrtano in samosvojo jezikovno usmeritev, ki so se je Vzhodnoštajerci držali vse do sredine 19. stoletja.²⁸ Da se je termin *slovenski jezik* v tem času že jasno pomensko ločil od jezika, ki se je rabil v zagrebški škofiji, nakazujejo tudi kajkavske slovnice druge polovice 18. stoletja, ki obravnavani jezik že označujejo kot *hrvaški*²⁹ (v nasprotju s kajkavskimi knjigami 17. stoletja), medtem ko je prekmurski protestant Števan Küzmič svoj jezik v prevodu *Nove zaveze (Nouvi zakon, 1771)* imenoval *stari slovenski*, da bi ga ločil od tistih jezikov, ki so ga v predhodnih tiskih imenovali s tem terminom.³⁰ Slovensko poimenovanje za jezik in etnično skupino so v svojih knjigah ohranjali tudi katoliški prekmurski duhovniki.³¹

Za prvi slovenski narodnostni pobudi na Štajerskem veljata t. i. svetourbanska akademija in ustanovitev stolice slovenskega jezika v Gradcu. Po zgledu Kumerdejeve jezikoslovne akademije v Ljubljani se je 30. septembra 1803 v župniji

27 Ilešič, Početki štajersko-slovenske književnosti, str. 4.

28 Po vizitacijskih zapisnikih pa šele po letu 1788 hrvaščina kot jezik bogoslužja v tem prostoru ni več izpričana. Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 130.

29 Vitković, *Gründe der croatischen Sprache*; Szentmartony, *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*; Kornig, *Kroatische Sprachlehre*.

30 V mislih imamo kranjska, kajkavska in tudi slovaška dela, npr. Sinapius – Horčička, *Nový trh latinsko-slovenský*; Habdelič: *Dictionar, ili Reči Slovenske [...] v Dijačkom navuku Školne Mladenčev Horvatskoga, i Slovenskoga Naroda*.

31 Npr. Küzmič, *Szlovenszki silabikár*; isti, *Kniga Molitvena v-steroj sze nahájajo razločne ponizne molitvi, z-dvojim pridavekom na haszek Szlovenszkoga naroda*.

Sv. Urbana v Destrniku sestalo devet duhovnikov. Pobudnik Ivan Narat je gimnazijo v Mariboru obiskoval ravno v času, ko so se tam na pobudo Andreja Kavčiča podeljevale slovenske štipendije (1793–1804), pogoj za pridobitev te pa je bil prav uspešno opravljen pisni izpit iz slovenščine.³² Med njegovim študijem v Gradcu (1796–1801) so bili tam tudi Ivan Gottweis, Blaž Kosi, Gašpar Harman, Štefan Modrinjak, Ignac Franc Zimmermann, Alojz Perger, Janez Naveršnik in Andrej Poljanec, nekateri od njih pa so se zbirali v Wastlovem filozofsko-literarnem krožku, ki se je navduševal nad idejami francoske revolucije.³³ Znano je, da sta se Narat in Harman zavzemala za jezikovno enotnost, medtem ko je Središčan Štefan Modrinjak, učenec varaždinske gimnazije, zagovarjal kajkavski pravopis.³⁴ Ko ga je Cvetko konec leta 1810 povabil v graško slovensko društvo, mu je Modrinjak posredoval svoje jezikovne nazore, ki jih niti Cvetko niti Primic, ki sta prav tako zagovarjala bohoričico in enoten knjižni jezik, nista sprejela. Janez Nepomuk Primic je bil tudi prvi predavatelj na graški stolici slovenskega jezika, ustanovljeni leta 1812, kot prvi med kranjskimi izobraženci pa se je zavedal, da osrednjeslovenski knjižni jezik ne more biti sprejemljiv za Slovence v drugih pokrajinah. Jožef Alojzij Jüstel, gubernijski svetnik in štajerski deželni referent za verske in študijske zadeve, ki se je osebno zavzel za ustanovitev stolice, je v pismu štajerskim deželnim stanovom potrebnost znanja slovenskega jezika utemeljil z besedami, ki nakazujejo, da je bilo dobro znanje slovenščine pri učiteljih zaželeno za bolj učinkovito posredovanje nemškega jezika in kulture.³⁵

Štajerski Slovenci so se zavedali jezikovnih razlik, ki so jih ločevale od Slovencev v drugih notranjeavstrijskih deželah. Tako so štajerski slovničarji v naslovih uporabljali izraze s širšim pomenskim poljem (*Windische, Slowenische*), kot je to nato razvidno iz natančnejšega pregleda predgovorov k slovnici in njihove vsebine. Na Štajerskem je do Murščeve (vse)slovenske slovnice iz leta 1847 nastalo kar pet (pokrajinskih) slovnici: dvojezično *Slovensko gramatiko oder Wendische Sprachlehre* (1791) je Mihael Zagajšek posvetil spodnještajerskim prebivalcem,³⁶ vendar med izobraženci ni bila najbolje sprejeta. Šmigoc je v svoji slovnici (1812) upošteval

32 Šedivy, *Posledice in pomen mariborskih slovenskih štipendij*; Leskovec, *Politični in kulturni razvoj Maribora*; Kidrič, *Narat, Ivan* (gl. SBL).

33 Kidrič, *Narat, Ivan* (gl. SBL).

34 Glazer, *Modrinjak, Štefan* (gl. SBL).

35 Macun, *Stolica slovenskega jezika*, str. 298–301.

36 »Meinen lieben Landsleuten den Bewohnern Untersteyermarks gewidmet.« (Zagajšek, *Slovenska grammatika*).

Kopitarjevo klasifikacijo in jezik imenoval s terminoma *windisch* in *slowenisch*.³⁷ Radgonski kaplan Peter Dajnko je jezik svojega prvega prevoda nedeljskih evanĝelijev (1817) še imenoval *slavenski*, namenil pa ga je »svojim deželnikom, Slavencom Štajarskim«, kar pomeni, da jih je v nasprotju z Zagajškom že etnično določil.³⁸ V njegovi drugi izdaji lekcionarja (1826) pa že najdemo izraza *slovenski jezik* in *Slovenec*.³⁹ Leta 1824 je izdal slovnico *Lehrbuch der Windischen Sprache*,⁴⁰ s katero je poskušal normirati vzhodnoštajersko pokrajinsko različico slovenskega knjižnega jezika.⁴¹ Raziskovalci slovenskega slovstva in jezika so njegovo delo večkrat nepravilno označili kot separatistično, saj v nasprotju s Šmigocem in Murkom ni dopuščal dvojnic; navsezadnje pa je njegovo delo bilo uspešen odgovor na pospešeno germanizacijo mariborskega okrožja in je pomenilo most za kasnejšo jezikovno poenotenje osrednje- in vzhodnoslovenskega knjižnega jezika. Četrti štajerski slovničar Anton Murko je v nasprotju z Dajnikom zavrnil tiste vzhodnoštajerske narečne oblike, ki niso bile sprejemljive za preostali slovenski prostor, oznako *slowenisch*, ki jo je v naslovu slovnice uporabil namesto Dajnkove *windisch*, pa je razumel kot slovansko narečje, ki ga govorijo na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in zahodnem Ogrskem.^{42, 43}

Poznavanje del nemških filozofov in literatov se je odražalo tudi v mislih štajerskih preporditeljev. Na Primica in njegov graški krog so tedaj močno vplivale nacionalistične ideje Herderja, Humboldta in F. Schlegla. Leta 1812 je zadnji imel na Dunaju predavanje, na katerem je govoril o ljubezni do domovine in narodnega izročila, še posebej pa o jeziku, brez katerega narod izgubi svojo duhovno samostojnost in celo obstoj.⁴⁴ Herderjevo delo *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791) pa je Slovane predstavilo kot skupnost visokega moralnega profila in slavne usode (4. del, 16. knjiga: *Slawische Völker*).⁴⁵ Ljudstvu, ki je bilo zatirano od Nemcev, je napovedal, da se bodo zbudili iz dolgega lenega spanja,

37 Šmigoc, *Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre*.

38 Dajnko, *Evangeliomi na vse nedele ino svetke skos leto*.

39 Dajnko, *Listi ino evangelji*, str. III.

40 S podnaslovom *Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniß für Slowenen*.

41 »Um denjenigen Slawenfreunde, die sich seit mehreren Jahren her eine möglichst, dabey doch vollkommene, deutliche, der Steyrischen Mundart treue Sprachlehre zur Hand wünschen.«

42 Murko, *Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre* iz leta 1832.

43 Pri tem je termin narečje mišljen kot splošna oznaka za jezik, in ne narečje v današnjem smislu. Kollár je v delu *Jmenoslov čili slovník osobních jmen rozličých kmenu a narečí narodu slavenskeho* (1830) ločil štiri slovanska plemena: rusko, poljsko, češko in srbsko.

44 Legiša, *Romantika*, str. 15.

45 Jež, *Stanko Vraz*, str. 105.

se otresli suženjskih verig in srečno zaživali v svoji domovini,⁴⁶ kar je verjetno vplivalo na Modrinjakovo pesem *Molitva na božico Slovenko*, ki opozarja na nepravilčen zgodovinski položaj Slovencev (Slovanov) in zahteva družbeno in politično priznanje. Prikaz zatiranja različnih slovanskih narodov je še v razsvetljenskih okvirih, kjer se siromak podreja gospodi, na nekaterih mestih pa je že prisoten etnični ekskluzivizem:

*Razsegaj pri nas znanosti
iz tvega blagoroga,
fanti se zbog obšanosti,
ne straši se nikoga,
ti imaš ščit no kopijo,
naš Radgost tebe branil bo
pred Nemci no Madžari /.../*

*Horvat, Slovenec no Morlak,
Slavonci no Bezjaki,
Čeh, Kopaničar, Mazurak,
Vlahi no Rusnijaki –
prosimo tebe, pridi k nam,
z neznanosti pomagaj nam,
sveta Slovenka. Amen.*⁴⁷

Ta krog štajerskih preporoditeljev je zaničeval tiste posameznike, ki so se rodili kot Slovenci ter se ob pridobitvi višje izobrazbe in stanu odpovedali svojemu maternemu jeziku in zemlji: »Med Slovence naj ne hodi/Kir je prav Slovenec ne!« (Amico Cvetko pro 813)⁴⁸ Treba pa je ponovno opozoriti, da ima v tem času etnonim *Slovenec* še nejasen pomen. Valentin Vodnik je namreč rodovno ime *Slovinci* in izpeljanko *slovenski* še enačil s širšim pojmom *Slovani*, slovanski: »[S]lovensko pisanih [slovníc] pa za domačo potrebo nič več ne poznam, ko sami dve, Smotriskovo in Lomonosovo za Rose in Serbliane«;⁴⁹ »Krajnci so odraslik velikiga slovenskiga naroda.«⁵⁰ Iz dopisovanja med Vodnikom in Primicem je razvidna tudi raba pojma *Slovenija*, ki ga je zadnji uporabljal kot ime graškega društva *Societas Slovenica*, ko

46 Legiša, *Romantika*, str. 14.

47 Modrinjak, str. 75, 76.

48 UKM Ms 45/1.

49 Vodnik, *Pismenost ali gramatika sa perve shole*, 1811, str. III.

50 Vodnik, *Povedanje od slovenskiga jezika*, str. 177.

je opisoval njegove naloge in dejavnosti nabiranja gradiva za topografijo Štajerske: »Moji Štajarski Slovenci so na vakancah za Slovenijo malo naberali.«⁵¹

V dvajsetih letih 19. stoletja so se zgodili najmanj trije pomembni dogodki za štajerske Slovence: ponovna ustanovitev stolice slovenskega jezika v Gradcu leta 1823, izid štajerske slovnice Petra Dajnka in tečaji slovenščine v Celovcu, ki jih je izvajal Anton Martin Slomšek. Štajerec celjskega okrožja Slomšek se je v nasprotju z Dajnkem zavzemal za enotno slovensko knjižno normo, saj je menil, da Slovence pokrajinske knjižne različice samo oddaljujejo od skupne narodne zavesti in identitete v avstrijski državi; zato je tudi zavrnil nova črkopisa dajničico in metelčico. Čeprav je priznaval dominantno vlogo osrednjeslovenskemu knjižnemu jeziku, je želel, da se upoštevajo tudi posebnosti štajerskega in koroškega prostora, kot je pred njim že razmišljal Primic. V celovškem bogoslovju je že leta 1821 sovrstnike začel poučevati slovenščino, naslednje leto pa je po graškem in ljubljanskem zgledu zaprosil za ustanovitev stolice, kar se ni uresničilo. Vendarle je Celovec postal kulturno in narodnostno središče štajerskih bogoslovcev celjskega okrožja, katerih ideje so se stapljale s koroškimi preroditelji. Oda *Slovenstvo* je nastala prav ob njegovem prihodu v bogoslovje, v njej pa je kot sopomenko nemškima izrazoma *Volk* in *Nation* (v opombi) navedel izraz *krdelo*. V pesmi je poudarjal številčnost slovenskega ljudstva in ga primerjal z zvezdami na nebu, zgodovinskost slovenskega jezika je dokazoval z delovanjem Cirila in Metoda v 9. stoletju, saj je takrat bila po Kopitarju uveljavljena teorija o slovenskem izvoru stare cerkvene slovanščine, ter prepoznaval rodovno povezanost Kranjcev, Korošcev in Štajercev.

Slovensko kardelo!
jaz kličem vstan,
perstopi veselo
saj enkrat na dan.
Nikar ne prespavaj
po noč 'no po dneji!
teb' hočem zapejti
poslušaj me zdeji.⁵²

51 Pismo Vodniku 13. novembra 1810 (Primic, *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca*, št. 12, str. 42). Še nekaj primerov iz pisem: »hözhem Vam tedaj en malu v' slavenskim jesiku pisati« iz pisma Primica Vodniku 3. septembra 1808 (Primic, *Korespondenca*, št. 1, str. 15); »De se bodo v Illyriji sanaprej mladenzhi v sholah slovensko vuzhili, me prav možhno veseli.« iz pisma Primica Vodniku 4. septembra 1810 (Primic, *Korespondenca*, št. 10, str. 39).

52 *Slovenstvo*, UKM Ms 123.

Leta 1829 je Slomšek kot spiritual v Celovcu oživel slovenske jezikovne tečaje za duhovnike, pravnike in višje uradnike. V uvodnem predavanju je učence posebej nagovarjal k negovanju materinščine, kar je utemeljeval z njeno povezanostjo z drugimi slovanskimi jeziki in hkrati z njenim dolgoletnim zgodovinskim obstojem. V tridesetih letih so pod njegovim mentorstvom nastale rokopisne *Pesme za pokušino*, med katerimi imajo nekatere tudi domoljubno noto, kot lahko vidimo v spodnjem primeru:

*Blagor vam Slovenci, blagor,
mojga roda ste sinovi,
srečni bod'te ljubci moji,
srečni serca mojga dragi,
radost moja in veselje.*⁵³

Narodne ideje so se pojavljale še posebej v Gradcu – študijskem in kulturnem središču Štajerske, kjer so se šolali slovensko govoreči Štajerci mariborskega okrožja. Leta 1832 je bila tam ustanovljena Slovenska družba »za skupno nakupovanje in izposojanje knjig«. Člani so se navdušili za panslavizem in se zavestno distancirali od idej druge generacije prepородiteljev in Dajnkovega utilitarističnega knjižnojezikovnega programa. To gibanje je temeljilo na moči naklonjenosti jeziku, ki ga je kot določujočega dejavnika človekove zvestobe ter njegovega intelektualnega in duhovnega življenja razglasil že nemški filozof Herder. Slovaško-češki prepородitelj Jan Kollár je tako kot on promoviral nepolitični in nedržavotvorno osredinjeni koncept nacije,⁵⁴ vendar je bil v nasprotju z njim že tudi izrazito ekskluzivističen. V novejših slovenskih literarnozgodovinskih raziskavah je kot najbolj značilen predstavnik štajerskega malomeščanskega panslavizma prepoznal Stanko Vraz (Jakob Fras).⁵⁵ Že v njegovih zgodnjih slovenskih pesmih iz leta 1830 je izraženo elegično čustvo vanje ob odhodu na študij v nemški Gradec, kot ga je poimenoval v eni od pesmi.

*Srečno ostani mi ti, domovina,
mojega naroda ti kraj,
sadnega drevjiča ograd, dolina,
ino vi hribi, kje je dobrega vina
izhod, dokič prišel jaz nem nazaj.*

53 Slovenska modriza (muza) zvestim Slovenzam, UKM Ms 124.

54 Kohn, Pan-Slavism, str. IX; Kopeček, The Daughter of Slava, str. 207.

55 Jež, Stanko Vraz, str. 147.

*Srečno ostan'te, vinogradi dragi,
ljubi trs, ostani ti zdrav,
pikec 'no toča' no dež naj nesnagi
škodi, le ne pa slovenskemu blagi!
vse te obrani, trsek naj prav!⁵⁶*

Vendar se je njegovo sprejetje etničnonacionalistične ideologije zgodilo šele štiri leta pozneje, ko je dobil v roke pesnitev očeta panslavizma Kollárja – *Slávy dcera* in spremenil svoje ime. Takrat je napisal *Venec domoljubnih sonetov*, v katerih je podobno kot omenjeni slovanski prerok obsojal tuje narode, ki so si v zgodovini podjarmili slovensko ozemlje in ljudstvo, še bolj pa se je zgražal nad sonarodnjaki (imenoval jih je »Herostrati in renegati«), ki se sramujejo slovenskega jezika in kulture. Trpljenje naroda je povezal s starogrškim motivom Niobe, ki je izgubila vseh 14 otrok, kaznen za izdajstvo pa dopolnil s svetopisemskim motivom padca v globoko brezno.

*To, brat moj, glej slovenska je dolica,
kjer trs s pšenico rokovaje rase
in bister potok spleta se med klase
ko kača srebrna, ki v cvetji smica.*

*In v doli kje kje dvorov bela lica
ko čeda ovc, ki se po loki pase;
in 'z dola v dol raznaša mile glase
Slovenska – ko ljubezni krotka ptica.*

*In pesmi take bedestača poje?
Ti hrami – to slovenska pre nesnaga,
ta sad – to len' Sloven'c, je 'z roke tvoje – –?*

*Da! Si bedak, da ver' ješ vragu starem',
gnus, da ne zmeteš smeti tujca s praga,
lenuh – da še trpiš na plečih jarem. –⁵⁷*

V tem času se je v nasprotju z idejami francoske revolucije, kjer je šlo predvsem za odpor proti fevdalnim oblastnikom, začelo postavljanje slovanskega

⁵⁶ Vraz, str. 81.

⁵⁷ Vraz, str. 142.

prebivalstva proti nemškemu in madžarskemu kateregakoli razreda, kar prikazuje spodnja pesem.

*Slovenec ni hlapec,
za gospodo ne mara,
naj je te madžarska
al pa nemška para:
če ga Madžar bije
ino Nemec dere,
natoči si vina,
si rane opere.⁵⁸*

Stanko Vraz ni bil ravnodušen niti do dogajanja v prekmurskem prostoru, ki je bilo takrat del Ogrske, vendar od Kopitarjevega odkritja Küzmičevih knjig že razumljeno kot skupno slovensko. Tamkajšnja splošna raba izraza *Vandalus* in nejasna poročila zgodovinarjev sta prekmurskega pisca Jožefa Košiča usmerila k napačnemu razmišljanju, da so Slovenci med Muro in Rabo »Vandali«. Knjiga *O Vendskih Totih na Madžarskem (A Magyar Országí Vendus-Tótokról)* je bila v madžarščini objavljena leta 1824, pet let pozneje pa še v nemškem prevodu. Leta 1833 je prevedel madžarsko slovnico *Kratki navuk vogrskoga jezika za začetnike*, da bi se lahko Prekmurci naučili madžarskega jezika in prevzemali madžarske službe. Stanko Vraz je kot odziv na to izdajo ironično zapisal, da se bo prej kot Slovenec madžarščine ptič slavec naučil kričati kot vrana.

*Hej, Košič, Košič, zvráženi Vandala!
Na kečkemečkih pašah te kobila –
Slovenska ne v Slovenskem te rodila,
al te noseč se v magarca v gledala.*

*Pa kaka nora misel ti nastala
v možganih gnilih, ki se kdaj splodila,
kaj gnusno madjarino bi učila
Slovenka sina, strup mu zizat' dala?*

*Zastonj ti trud ves. Se smeje ti čedni;
bičujejo pa te satirni biči,
z rešetkom vodo grabiš in boš grabil.*

⁵⁸ Vraz, str. 251.

*Na priklad ti posluhni in pogledni;
Prej vranin krik do včili se slaviči,
Sloven'c kak z madjarino bo se davil!*⁵⁹

Po selitvi v Zagreb leta 1839 se je Vraz dokončno odločil za prevzetje ilirskega jezika in vse bolj tudi ilirske identitete, ki se je prepletala s slovensko. S tem si je nakopal kritiko nekaterih znanih Slovencev, kot sta Miklošič in Prešeren. Zadnji mu je namenil zbadljiv epigram.⁶⁰ V hrvaškem nacionalnem gibanju so se po letu 1835 pojavile težnje k poenotenju in slogi ne samo Hrvatov v okviru ogrskih meja, temveč tudi Slovencev in Srbov, namesto kajkavščine pa je časopis *Ilirske narodne Novine* prevzel štokavščino. Vrazovega podpisa iz sredine tridesetih let: »J. St. Frasu Slovcu zdaj pa Stanku Vrazu Iliru iz Štajera«⁶¹ ne smemo razumeti kot preobrat v njegovem dojemanju lastne identitete, saj je še v istem času agitiral za Plohlovo štipendijo, ki naj bi se podelila nadarjenemu slovenskemu študentu Magdiču, in se skliceval na domoljubna čustva: »Jaz Slovenec se Vam Slovcu s Slovcem vtečem ter Vas Slovenca prosim, kaj bi se Vi Slovenec za Slovenca per Slovenci vtekli.«⁶² Kot Slovenec pa se je ne nazadnje opredelil tudi na praškem kongresu leta 1848.⁶³ Ime Ilir se ga je prijelo, ko je v *Danici* leta 1835 objavil balado *Stana i Marko* in pod katero ga je Gaj sam podpisal z zgornjim ilirskim imenom. Vraz se sicer ni strinjal s političnimi nazori vodje ilirskega gibanja Ljudevita Gaja, naj se Slovenci pridružijo hrvaškemu narodu. Na razmere na Hrvaškem pa se je tedaj hitro odzvala oblast in januarja 1843 prepovedala rabo besed *ilirizem*, *ilirski* in *Ilirija*.⁶⁴ V štiridesetih letih se je precej štajerskih izobražencev pridružilo ilirskemu gibanju in začelo pisati v tem jeziku, Kočeverjevi sodelavci so sestavljali tudi svoj ilirski slovar. Kljub temu ne moremo za vse simpatizerje trditi, da so se identificirali s tem pojmom, sploh pa ne za katoliške duhovnike. Eden najtesnejših Vrazovih sodelavcev Jožef Muršec se je na primer leta 1841 začel podpisovati kot Jožef Živkov in Jozip Živkov, vendar se s tem lingvo- in etnonimom ni nikoli poistovetil, kar je razvidno iz pisem Vrazu (»vašo narečje«; »Vam Ilircem«). Zagovarjal je sicer

59 Vraz, str. 149.

60 »Od drugih mánjši in časten manj ród je slovénski, lákota sláve, blagá, vléče pisárja drugám. Victrix causa Diis placuit, sed victa Catoni; Stánko, Slovénco vskók, Vráz si naróbe Katón.« (Prešeren, *Poezije*, str. 13)

61 Pismo Muršču 3. decembra 1835; v Vraz, str. 141.

62 Pismo Muršču 4. marca 1837; v Vraz, str. 152.

63 Jež, *Stanko Vraz*, str. 341.

64 Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih.

stališče o pisanju v domačem jeziku in jezikovnem približevanju južnoslovanskih jezikov, kar je Majar opisal v uvodu svoje knjižice *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje*: »Piši u svojem ilirskom podnarečju, pa tako, da bude, kolikor moguće, podobno vsim ilirskim podnarečjem, i da se ne oddaljuje od drugih slavenskih narečjah.«^{65,66} Ko so ilirščino želeli uvesti tudi v šole, se je Muršec v nasprotju z Macunom⁶⁷ zavzel za postopno vpeljevanje in upoštevanje domačega slovenskega jezika v začetnih razredih: »Glede ilirščine je naša misel, da bi se še zdaj nebi poprej vpelala. ko v' I. ali II. latinsko šolo – ali že v' IV. red. Naj poprej dobro domači jezik razcvete ino narodnost vterdi, – kar leži ino hitrej gre.«⁶⁸

Učitelj verouka in slovenščine na mariborski gimnaziji Jurij Matjašič je svojo panslovansko in ilirsko navdušenje, ki ga je bil deležen že med študijem v Gradcu, prenašal na svoje učence. Tako so mariborski dijaki leta 1846 začeli izdajati rokopisni literarni list *Sprotuletna vijolica*, kjer bi lahko ohranjali in gojili lepo slovensko besedo:

*Tudi nas je, kako one iskrene može domorodska ljubav, ljubav k občinskoj materi našoj podžgala, jezik naš materinski poštovati, se v njem vaditi, ino tak skoz naš trud materi Slavi aldov mali dopernesti ino se ne tak obnašati, kak žalibože mnogi slovenski dijaki, ker svoje matere občinske poznati nečejo ali se sramujejo.*⁶⁹

Podobno kot pri Stanku Vrazu so tudi oni v svojih pesmih izražali elegična čustva ob odhodu na študij v Gradec, ki so ga razumeli kot narodno izdajstvo (»Hrepenje po domovini«):

*Tebe sem zapustil domovina
Bolšo sem bedak si jaz izbral
Se serdiš še mati zdaj na sina
Ker nemarno tebe je izdal.*⁷⁰

65 Majar, *Pravila*, str. 18; Čurkina, *Matija Majar Ziljski*, str. 113.

66 Za Majarja je bil ilirski jezik prvi korak, ki pelje k vseslovanskemu jeziku. Čurkina, *Matija Majar Ziljski*, str. 113.

67 Macunovo pismo, ki ga je napisal Muršču 17. februarja 1848, je bilo zadnje v slovenskem jeziku, saj je ta nato začel pisati v ilirščini: »Kao što vidite, Vam pišem ilirski, i bogme lepo, dva tri puta lepši mi se ovako daje.« Citirano po: Glaser, Ivan Macun, str. 650.

68 Glaser, Ivan Macun.

69 UKM Ms 139.

70 UKM Ms 139.

Pozivali so k narodnoprubudnim dejanjem, ki bodo spet zbudili slovanstvo:

*Jel' niste vi prestare Slave sini?
Ki v davnih časih trdno je zaspala
I dozdam sebe ne še gorzravnala
Nemilo plakajoč vu bolečini.⁷¹*

Poudarjali so trdno zasidranost in odločnost slovenskega ljudstva, ki ga ne more izruvat niti nemška vzvišenost:

*Či ludstvo si brusi
Jezike nad me
Tak mene ne zruši
Iz tote zemle [...]
Naj Nemec mi pravi:
Slovenski bedak,
Me jeza ne zgrabi
Sem tih, kak nemak.⁷²*

Svojo rodno deželo in domovino Štajersko pa so že etnično določali:

*Gde Drave bister tek na južnoj strani
Kre bregov dere, hiti skoz ravnine
Gde Mura čerstva v' silnem begi plani
Skoz polja rodne, voske tud' doline
Gde je slovenski Štajer oblejani
Od Save, kera pride iz Kranjine
I Kranjevo pozdravljenje nam donaša
No ta k' Ilirom slavnim supet 'znaša.⁷³*

V štiridesetih leta 19. stoletja je pomembna izdaja Murščeve slovensko pisane slovnice slovenskega jezika, ki so jo v *Novicah* že priznali za vseslovensko. Pot, ki naj ji sledijo vzhodnoštajerski pisci, je še močneje nakazal Oroslav Caf s prevodom *Robinzona mlajšega* (1851) in *Svetodenskega reda* (1850), saj se je odločil za vseslovenski knjižni jezik, ki presega pokrajinskost in vodi k oblikovanju slovenskega

71 Golob, Rojakom, UKM Ms 139.

72 Slovenca odpovedanje, UKM Ms 139.

73 Sprotuletna vijolica, Pogled na Štajersko, UKM Ms 139.

naroda tokrat kot politične entitete: »[J]az hočem, da bi se v pisanji razloček med Krajskim, Štajerskim itd. prevergel: kajti da ne imamo Krajski, niti Koroški niti Štajerski itd., ampak Slovenski.«⁷⁴

Izražanje pripadnosti Habsburški monarhiji

Med vojnam se je prebivalstvo različnih narodnosti zatekalo in zanašalo na pomoč svojega vladarja. Ob morebitni zmagi so bile zelo pogoste ode, ki so slavile vojaška dejanja ne samo cesarjev, temveč tudi poveljnikov. Maribor je bil med šlezijskimi vojnami preveč oddaljen od mest bojev, da bi te med prebivalci doživele večji odmev. Ne smemo pa pozabiti, da je nabor za Štajersko leta 1760 zahteval 2307 mož.⁷⁵ Zvestobo habsburški vladarski hiši lahko odkrivamo že v baročnih nabožnih pesmih, ki so jih štajerski romarji prepevali med sedemletno vojno (1756–1763) in jih je leta 1760 zapisal učitelj v župniji Kamnica pri Mariboru Jožef Glaser (Glazer). V njih so verniki prosili Marijo Celjsko, naj pomaga njihovi cesarici Mariji Tereziji premagati prusko vojsko:

*Kir si tak usmilena,
per Bogu mogočna,
poglej na našo svetlo kralico,
gdir ona se tebi,
ponižno sporoči,
usliši nje prošne Mati Celarca
njenu orožje,
gnadljivo pogle,
prajsavo [prusko op. N. D.] moč potreti pomaj nam
tebi pa častiti ja vsaki dan.*⁷⁶

Proti koncu vladanja cesarja Jožefa II. in med vladanjem njegovega naslednika Leopolda II. najdemo tudi v slovenskem jeziku pesmi, ki so kritizirale jožefinske državne reforme. *Pesem od rasvetleniga svejta*⁷⁷ prinaša kritiko zemljiških in cerkvenih reform, janzenistične miselnosti, nastavljanja sodnikov, odpravljanja samostanov,

⁷⁴ Pismo 2. 3. 1848; v Muršec, Korespondenca, str. 89.

⁷⁵ Puff, Maribor, str. 251.

⁷⁶ Druga pejssem od Marija Celarce, *Editio princeps*. <https://sidih.github.io/foglar/> (6. 5. 2021).

⁷⁷ UKM Ms 228.

bratovščin in nekaterih pobožnosti (npr. križev pot). Do reform, kot je uvedba nemškega jezika v šolah, pa so bile kritične šele pesmi iz prve polovice 19. stoletja:

*Samo eno nas Slovence
 Noter v srce žalosti:
 Vučenosti luč le Nemce
 Vu vseh šolah razsvetli,
 Nam Slovencom si le malo
 Dopustila, da bi se
 Znanjih sunce nam vužgalo
 Ki nas več kak Nemcov je.⁷⁸*

Nasledniki Marije Terezije so bili postavljeni pred izziv, kako spodbuditi osebno identifikacijo ljudi z državo. Že med vladanjem Jožefa II. se je bolj kot pripadnost dinastiji začela krepiti lojalnost državi, birokratske službe so lahko dobili tisti državljani, ki so dejavno sodelovali pri vzpostavljanju »nacionalne« države.⁷⁹ Med napoleonskimi vojnami sta se začela načrtno krepiti avstrijsko domoljubje in protifrancoska propaganda. Propagandno usmerjena poezija se je v narodnih jezikih pojavljala kot prevodna poezija Fellingierja in Collina. Slovenska literarna zgodovina (Branko Reisp) meni, da so brambovske pesmi epizodni pojav v slovenski literaturi, ki imajo večji narodnoprerdni kot pa literarni pomen; slovenski jezik se namreč ni več uporabljal zgolj kot sredstvo verske in šolske vzgoje, temveč tudi politične. Ker so tovrstne pesmi bile praviloma prevodne, je v njih poudarjena predvsem pripadnost Slovencev Avstrijskemu cesarstvu in tako po mojem mnenju niso mogle delovati narodnoprerdno. Misel, da posameznik sodi pod imperij kot celoto, ne pa več pod nek kraj ali ozemlje, je poleg propagandnih in domoljubnih pesmi⁸⁰ okrepil tudi *Obči državljanski zakonik*, ki je pod Francem I. izšel leta 1811.

Takratni graški študent Franc Cvetko je svoje sonarodnjake podobno kot Vodnik nagovarjal in spodbujal k obrambi cesarstva v predgovoru zbirke *Nasledovanje nemških pesmi za obvarnike slavenske* (1809):⁸¹

78 Krempl, *Dogodivščine*, str. 214.

79 Judson, *Habsburški imperij*, str. 66.

80 Gl. še pesem Leopolda Haschka Gott, *erhalte den Kaiser!* iz leta 1797.

81 Kljub temu pa je treba omeniti, da je bil Cvetko učenec zgodovinarja Juliusa Franza Borgisa Schnellerja, ki je bil znan bonapartist in jožefinec. Med njegovimi učenci v Gradcu je bil tudi brat Napoleona I., Ludvik Napoleon Bonaparte, ki se je na Štajerskem zadrževal med letoma 1810 in 1813. Schneller je moral leta 1823 zapustiti Avstrijsko cesarstvo, njegove zgodovinske knjige pa so bile podvržene cenzuri.

*Slovinci! [...] od vsih Krajev smo obdani z' nadležnim sovražnikom, kateri z' napadam na vašo deželo se grozi; [...] Vi lubite materno zemlo; odvernite vso nevarnost. Lubezen pruti vam samim; pruti bližnemu, vaša vest vam dolžnost naloži, naše Cesarstvo obranit pomagati.*⁸²

Tudi vojaški kurat celjskega bataljona Jožef Lipold je v zbirki *Land-Wehrs Lieder des zusammen gesetzten zillier Bataillons* (1810) poudarjal zvestobo cesarju kot »državljsko« dolžnost:

*Mi smo vsi našmo cesarjo
Zvestobo ublubili
Par žegnanimo Altarjo
Zato se vsim dobro zdi
De bode v arest pelan
Kir nebo zvest vsakidan.*⁸³

Tudi v brambovskih pesmih takratnega kaplana v Dvorjanah Leopolda Volkmerja je cesar Franc prikazan kot nebogljen vladar, ki so mu Slovenci dolžni pomagati:

*O' s tesnih perš on zdihava,
naš vbogi Cesar Franc.
Oko mu v' grenkeh solzah plava
nevidi svojeh šanc.
Francoz mu je v' dežeze vdaril
Tam kole, ropa, žge.
Slovenec! Kaj boš dolgo baral
Gde luknjo najšal je?*⁸⁴

Ker so brambovske pesmi Janeza Nepomuka Primica prevodi Collinovih, npr. *Veseli Branbavic (Wehrmannslust)*, je v njih poudarjena avstrijska nacionalna pripadnost: »Esterrajh ti si moj! / Esterrajh jest sim tvoj! / Sama smert mene loč' / Od tebe proč!«, medtem ko je v izvirnih pesmih podobno kot Volkmer pozival Slovence, naj branijo cesarja in svojo rodno deželo Štajersko: *Slovenec v' brambi*

82 Cvetko, *Nasledovanje nemških pesmi*.

83 Lipold, *Land-Wehrs Lieder*.

84 UKM Ms 44/1.

za *Cesarja inu Rojstno Deželo*, podobno kot je to pozneje vidno pri Vodniku, pa je prvotno ime *štajerc* v rokopisu prečrtano.

Dinastično domoljubje in pripadnost cesarstvu sta se med slovensko govorečimi Štajerci gojila tudi v obliki dinastičnih prigodnic in od. Nadvojvoda Janez Habsburški – Lotarinški (1782–1859), brat Franca I., je bil zaradi svojih dejanj med Štajerci zelo priljubljen. Stanko Vraz mu je ob rojstnem dnevu leta 1839 napisal odo *Hvala nadvojvodi Joanu*, v kateri je poudarjena njegova dovtetnost za šibkejše člene družbe, njegovo poveljevanje vojski ter zasluge za kmetijsko, gospodarsko in znanstveno izboljšanje dežele Štajerske. Nadvojvoda je namreč sodeloval pri ustanovitvi zavarovalnice Grazer Wechselseitige in dal pobudo za Kmetijsko družbo v Gradcu s podružnicami v Mariboru in Celju, ustanovljenimi leta 1819. Imel je tudi vinogradniške posesti na danes znanem Meranovem, kjer so leta 1832 ustanovili vinogradniško šolo. Pripomogel je še k ustanovitvi Joanneuma in Štajerskega deželnega arhiva.

*Pojdi ti zdaj skoz deželo,
pitaj pridnega ratarja;
on bo rekel ti veselo:
»To naš svetli Joan stvarja.«⁸⁵*

Ko je nadvojvoda Janez 5. marca 1837 obiskal Ptuj, mu je pesem namenil tudi štajerski duhovnik Anton Krempel. Ta je v svojem edinem zgodovinskem delu *Dogodivščine štajerske zemle* (1845) objavil več pesmi habsburškim vladarjem, kjer je opeval njihove znamenite vojaške boje in poudarjal soudeležnost slovenskega prebivalstva.

*Tudi cesar Franc posvoji
Si dežele zgublene,
Ino v miri no pokoji
Viža si podložnike.

Tak pred smrtjo še 'z globine
Telkih žlakov no težav
Se podigne do višine
Vseh cesarskih prejdnjih slav;*

⁸⁵ Vraz, *Slovenska djela*, str. 284.

*Spozna on, da tud' Slovenci
Tote njemi spravli so,
No da ne so samo Nemci
B'li podprtje njegovo.⁸⁶*

V Lipoldovih rokopisnih pesmih iz revolucionarnega leta 1848 je že poudarjena ideja o enakopravnosti Slovencev in nemško govorečih državljanov Avstrijskega cesarstva, kar se sklada z idejami Zedinjene Slovenije. V pesmi *Zdihlej hvaležnosti Slovincou Avstrijanskiga Cesarstva* je nagovarjal cesarja Ferdinanda I. Habsburško-Lotarinskega (1835–1848):

*Nemci visok te častijo,
Bolših za vošit ti ni,
Ali Slovenci želijo,
De bi enaki njim bli,
Nemci odperli so tebi oči,
Tudi slovinci so verli,
Del' pa od tebe so bli.⁸⁷*

Dinastične prigodnice ob rojstnih dnevih Habsburžanov so značilne predvsem za Matevža Vehovarja in Janeza Zupančiča, ki sta objavljala zgolj v nemščini. Vehovarjeve pesmi je za štajerski *Der Aufmerksame* v slovenščino prevajal Trstenjak. Zvestobo so Ferdinandu izkazali tudi narodno zavedni mariborski dijaki v dijaškem listu *Sprotuletna vijolica* (1846):

*našemi cesari
modrem poglavari
lubav zkažmo i zvestost
kažmo, da slovinci
serčni so mladenci
ki majo za vse vmetnost⁸⁸*

86 Krempl, *Dogodivščine*, str. 255.

87 UKM Ms 32.

88 Golob, Bratom. Pesem v' družbi; UKM Ms 139.

Zaključek

Pisci slovenskih pesmi na Štajerskem so bili predvsem duhovniki, ki so izviralni iz kmečkega stanu in so ta jezik usvojili že v otroštvu ter se v njem tudi najbolje in najlažje izražali, kljub temu da so se že med šolanjem morali naučiti nemškega jezika, ki je med razsvetljenim absolutizmom postal tudi učni in uradni jezik. Posvetno domovinsko tematiko in motive so ti začeli vnašati v svoje pesmi v prvi polovici 19. stoletja, medtem ko je patriotizem na primer pri graških plemiških pesnikih (almanah *Früchte Vaterländischen Musen*) opazen že na koncu 18. stoletja. V nasprotju z njimi slovensko pišoči pesniki, razen redkih od (hvalnic), tudi niso razvijali štajerskega pokrajinskega domoljuba v verzni obliki. Bodoči duhovniški kandidati pa so seveda lahko že v dijaških letih sprejemali takšne pobude pri svojih narodno zavednih učiteljih in jih nato prenašali na vernike ali učence. Goreče navdušenje nad meščanskimi gibanji, kot sta bila ilirizem in panslavizem, se je najbolj jasno zasedrilo in ohranjalo pri Štajercih, ki so se odločili za bolj posvetne poklice oziroma študij (Vraz, Kočever). Značilno za to dobo je tudi zasramovanje in izključevanje tistih, ki so opustili materni jezik. Po pomladi narodov sta se slovenska literatura in njena kulturna identiteta začeli udeleževati po njenem nacionalnem jeziku, kar je vplivalo tudi na vrednotenje tujejezičnih del pri slovenskih literarnih zgodovinarjih druge polovice 19. in celotnega 20. stoletja.

Viri in literatura

Arhivski viri

UKM – Univerzitetna knjižnica Maribor

Ms 21, Jožef Lipold: Pejsem od visoko jimenitniga cesarsko kraleviga štajersko deželnega vrastniga Tovarštva.

Ms 32, Jožef Lipold: Pesmi.

Ms 44/1, Leopold Volkmer: Štiri pesmi Leopolda Volkmerja.

Ms 45/1: Štefan Modrinjak: Pesmi.

Ms 123: Anton Martin Slomšek: Slovenstvo.

Ms 124, Pesme za pokušno.

Ms 139, Sprotuletna Vijolica.

Ms 195, Ivan Anton Apostel: Dictionarium Germanico-Slavonicum, vocabula tam antiqua quam nova ussu recepta iuxta etymon purioris Slavonismis authorum methodice demonstrans, 1760.

Ms 228, Pesem od rasuetleniga svejta.

Časopis

Kmetijske in rokodelske novice, 1848 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-PHSRICDU>).

Literatura in objavljeni viri

- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Cvetko, Franc: *Nasledovanje nemških pesmi za obvarnike slavenske*. V' Grazu: [s. n.], 1809.
- Čebul, Andrej: *Ein kleines Wörterbüchlein nämlich windisch und deutscher Sprache. Enu mala Besedishe Nemrizh Slovinskiga inu Nemshkiga Jesika*. Mahrburg: zu finden bei Joseph Merzinger, 1789.
- Čurkina, Iskra Vasil'evna: *Matija Majar Ziljski*. V Ljubljani: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1974.
- Dajnko, Peter: *Evangeliumi na vse nedele ino svetke skos leto*. V' Radgoni: v' knjižishi Alois Waizinger'ovemi, 1817.
- Dajnko, Peter: *Listi ino evanjelji na vse nedele, svetke ino imenitneše dneve celega keršanjško-katoliškega cirkvenega leta*. V' Radgoni: v' Alojz Wajcinger'ovemi knjižiši, 1826.
- Glazer, Janko: *Modrinjak, Štefan (1774–1827)*. *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 5 (ur. Franc Ksaver Lukman et al.). Ljubljana, Zadružna gospodarska banka, 1933.
- Glaser, Karel: *Ivan Macun. Njegovo življenje in delovanje*. *Dom in svet*, 14, 1901, št. 11, 12, str. 645–655, 709–720.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem*, Thesaurus memoriae, Opuscula 3. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Habdelić, Juraj: *Dictionar, ili Réchi Szlovenszke zvevexa ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene trudom Jurja Habdelifa*. Stampano u Nemskom Gradczu: pri Odvetku Widmanstadiussa, 1670.
- Hasl, Jožef: *Sveti post, Christusovimu terplenju posvezhen, u' vsakdanu spremishlvanje resdejlen*. Labaci: prostat apud Aloysium Raab, 1770.
- Ilešič, Fran: *Početki štajersko-slovenske književnosti v 18. stoletju*. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 3, 1906, št. 1, str. 1–32 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:SPR-BDNTQKMK>).
- Muršec, Jožef: *Korespondenca dr. Jos. Muršca: ponatis iz »Zbornika Matice Slovenske« za l. 1904 in 1905* (ur. Fran Ilešič). [Ljubljana: Matica Slovenska], 1905.
- Jesenšek, Marko: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2013.
- Jesenšek, Marko: *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2015.
- Jež, Andraž: *Stanko Vraz in nacionalizem. Od narobe Katona do narobe Prešerna*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Judson, Pieter M.: *Habsburški imperij. Nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018.

- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do Zoisove smrti*. V Ljubljani: Slovenska matica, 1931.
- Kidrič, France; Narat, Ivan (1777–1806). *Slovenski biografski leksikon*, Zvezek 6 (ur. Izidor Cankar et al.). Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1935.
- Primic, Janez Nepomuk: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca: 1808–1813* (ur. Francè Kidrič). Ljubljana: Znanstveno društvo, 1934.
- Kohn, Hans: *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. New York: Vintage Books, 1960.
- Kopeček, Michal: *The Daughter of Slava. National Romanticism: The Formation of National Movements*, zvezek 2 (ur. Balázs Trencsényi in Michal Kopeček). Budimpešta: Central European University Press, str. 205–208.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: bey Wilhelm Heinrich Korn, 1808 (splet: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar>).
- Kornig, Franz: *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen, nebst beigefügten Gesprächen und verschiedenen Übungen*. Zagreb, 1795.
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2016.
- Küzmič, Mikloš: *Szlovenszki silabikár; z-steroga sze decza more navcsiti, z-nikimi rejcsniczami navkupe prespan stampanya dani*. Sopron, 1780.
- Küzmič, Mikloš: *Kniga Molitvena v-steroj sze nahájajo raznocsne ponizne molitvi, z-dvojim pridavekom na haszek Szlovenszkoga naroda sz-pobošnim sztroskom niki plemenitih dobrosinitelov na szvetloszt dana*. Sopron, 1783.
- Legiša, Lino: *Romantika. Zgodovina slovenskega slovstva* (ur. Lino Legiša). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963, str. 160–237.
- Leskovec, Antoša: *Politični in kulturni razvoj Maribora 1752–1850. Maribor skozi stoletja* (ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec). Maribor: Obzorja, 1991, str. 195–227.
- Linhart, Anton Tomaž: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.
- Lipold, Jožef: *Land-Wehrs Lieder des zusammen gesetzten zillier Bataillons*. [Celje: s. n.], 1810.
- Macun, Ivan: *Stolica slovenskega jezika na graškem liceji*. *Kres*, 1, 1881, št. 5, 6, str. 297–301, 341–344.
- Majar, Matija: *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik*. U Ljubljani: natisnil Jožef Blaznik, 1848.
- Modrinjak, Štefan: *Štefan Modrinjak* (ur. Stanko Kotnik in Jože Pogačnik). Maribor: Obzorja, 1974.
- Murko, Anton: *Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre*. Gradec: Franz Ferstlschen Buchhandlung, 1832.
- Orožen, Martina: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1996.
- Paglovec, Mihael: *Thomasa Kempensaria bukve*. Labaci: Adami Frid. Reichhardt, 1745 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-BT9ONJOK>).

- Petre, Fran: *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835–1849)*. Ljubljana: Slovenska matica, 1939.
- Pohlin, Marko: *Kranjska grammatika, Bibliotheca Carnioliae*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Prešeren, France: *Poezije doktorja Franceta Prešerna*. V Ljubljani: natisnil Jožef Blaznik, 1847.
- Puff, Rudolf Gustav: *Maribor. Njegova okolica, prebivalstvo in zgodovina*. Maribor: Založba Obzorja, 1999.
- Rupnik, Gašper: *Ta Christosovinu terpleinu posvezheni post*. Labaci: impensis Michaelis Promberger, 1773 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LFH1ECH4>).
- Schönleben, Janez Ludvik: *Evangelia inu lystuvi: na vse nedele inu jmenitne prasnike, ceiliga léita, po catholiciski vishi, inu po teh ponoulenih mashnih bukvah resdeléni: vsem catholiciskim slouenskimi cerkuam, stupráu v'Krajski deshéli, k' dobrimu, is Latinskiga na Slovenski jesik suestu prelosheni, inu snouizh poprauleni*. Stiskanu v' Nemskim Gradzu: skusi Widmanstetterške erbe, 1672 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-F1MRGD0K>).
- Sinapius-Horčička, Daniel: *Neo-forum Latino-Slavonicum. Nový trh Latinsko-slovenský, na kterémž se nekeré do hospodárství slovenského potřebné tovary prodajné nacházejí, vystavený a ustanovený od Daniele Sinapiuse, nekdy správce cirkve radvanské*, 1678.
- Szentmartony, Ignac: *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*. Varaždin, 1783.
- Šedivy, Jan: *Posledice in pomen mariborskih slovenskih štipendij*. *Jezik in slovstvo*, 9, 1963, št. 7-8, str. 266–267.
- Šmigoc, Leopold: *Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre*. Grätz: bey Aloys Tusch, 1812.
- Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar: *O slovstvu na Kranjskem. Znanstvenokritična izdaja* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: SAZU, 2009 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-3GBJKVG6>).
- Trubar, Primož: *Ta Celi Pfallter Dauidou, VTIM SO VSI SHLAHT VISSOKI BOSHY Nauuki, Troshti, Pryteshi, Prerokouane, Te Jefufeye inu nega Suete Cerque, Molytue, Proshme, Huale inu Sahuale, &c. Sdai peruizh vta Slouenski Iefik Iftolmazhen, inu kratku jaftopnu Ifloshen, skufi PRIMOSHA PRVERIA. Crainza*. Tübingen, 1566 (splet: https://fran.si/korpus16/Knjiga/19/ta_celi_psalter_dauidou?stran=1).
- Trubar, Primož: *Hishna Postilla. Tübingen, 1595* (splet: https://fran.si/korpus16/Knjiga/51/hishna_postilla?stran=1).
- Trubar, Primož: *Ta prvi deil tiga noviga testamenta*. Tübingen, 1557 (splet: https://fran.si/korpus16/Knjiga/10/novi_testament?stran=1).
- Vitković, Ivan: *Gründe der Croatischen Sprache zum Nutzen der deutschen Jugend*, 1779.
- Vodnik, Valentin: *Pismenost ali gramatika sa perve shole*, V' Lublani: natisnil Leopold Eger, 1811 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-DU5DNOB1>).
- Vodnik, Valentin: *Povedanje od slovenskiga jezika. Kmetijske in rokodelske novice*, 6, 1848, št. 42, 18. 10. 1848.
- Vraz, Stanko: *Pěšme pabirci, proza i pisma Stanka Vraza*. U Zagrebu: Matica Hrvatska, 1877 (splet: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-99L6A7AF>).
- Vraz, Stanko: *Slovenska djela*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- Winklern, Johann Baptist von: *Biographische und literarische Nachrichten von den Schriftstellern und Künstlern, welche in dem Herzogthume Steiermark geboren sind und in oder ausser demselben gelebt haben und noch leben*. Graz: Bei Franz ferstl, Buchhändler, 1810.

dynasty, especially Archduke John of Austria. In the 1840s, poems addressing Emperor Ferdinand I of Austria already emphasized the idea of the equality of Slovenian- and German-speaking citizens of the Austrian Empire.

DAMJAN PRELOVŠEK

Iskanje slovenske identitete v arhitekturi

Jaz sem opazoval po svetu: saj ni res, da imajo Francozi, Nemci in drugi vsak svojo arhitekturo. Odtonek, odjek je tisto, kar je narodnega. (Jože Plečnik)¹

Za stavbarstvo 19. stoletja na Kranjskem je dolgo veljalo, da gre za izrazito tehnično stroko in ne za umetnost. O slogovnih opredelitvah so odločale strokovne publikacije, pri nas predvsem z nemškega govornega območja. Literati in drugi likovni umetniki so imeli v primerjavi z gradbeniki že dolgo pred tem izoblikovane poglede na to, kaj naj bi bilo v njihovi stroki slovenskega.² Glavni vzrok takšnega nerazumevanja je bil, ker vse do nastopa Maksa Fabianija, Cirila Metoda Kocha in Jožeta Plečnika nismo imeli domačih akademsko šolanih arhitektov. Tudi po potresu leta 1895 so pri nas gradili večinoma tujci. Na začetku sedemdesetih let 19. stoletja ustanovljena Kranjska stavbinska družba je zaposlovala Avstrijce, Furlane, pa tudi nekaj Čehov. Temu primerna je bila tudi slogovna pisanost arhitekture. Celo najbolj zavedni Slovenci se niso dosti ozirali na to, kdo jim bo postavil hišo.

Ivan Hribar – Ljubljana druga Praga

Pod Hribarjevim županovanjem je končno prevladal nazor, naj nam bodo veliki vzor slovanski bratje Čehi, Ljubljana pa naj postane druga Praga.³ Slovenski trg pred sodno palačo s stolpiči vogalnih stavb je nastal na županovo željo po posne-manju praške panorame s stotimi stolpi.⁴ Hribar je k nam začel vabiti predvsem češke strokovnjake, ki so zgradili nekaj pomembnih javnih stavb, kot so deželno

1 Grabrijan, *Plečnik in njegova šola*, str. 76.

2 Prelovšek, *Identität und Nachholbedarf*, str. 117–128; isti, *Narodni slog v slovenski umetnosti*, str. 115–126; isti, *Stavbarstvo 19. stoletja in iskanje narodne identitete*, str. 245–261.

3 Prelovšek, *Ljubljanska arhitektura Hribarjevega časa*, str. 597–606.

4 Šumi, *Arhitektura secesijske dobe*, str. 25 (op. 76).

Slika 1: František Eduard Škabrouť, Narodni dom v Ljubljani, 1893–1896 (foto: Damjan Prelovšek).

sko Štajersko, čeprav je pri nas še naprej gradil. To dokazuje, da stilna opredelitev dolgo ni igrala pomembnejše vloge pri nacionalnem opredeljevanju. Hraskýja je v ljubljanskem stavbnem uradu spet nasledil Čeh Jan Duffé (1855–1928).

Eden naših najbolj značilnih primerov češke slogovne smeri je bila prezidava stanovanjske hiše Marije Čemažar v ljubljanski Gosposki ulici (sl. 2), ki je med letoma 1896 in 1897 po načrtu praškega arhitekta Otakarja Dvořaka dobila tudi pročelje v slogu češke novorenesanse, kakršno je tam gojil zlasti Antonín Wiehl.

Slika 2: Otakar Dvořak, hiša Marije Čemažar v Ljubljani, 1896–1897 (foto: Damjan Prelovšek).

gledališče, deželni dvorec, narodni dom (sl. 1), mestni dom, in še marsikaj drugega. Tudi razpise stavbnih natečajev je poleg v dunajskih dosledno objavljajl v čeških strokovnih glasilih. Češki inženir Jan Vladimír Hraský (1857–1937) je v mestnem stavbnem uradu zamenjal Gradčana Antona Wagnerja, ki se je pred pritiskom slovenskega nacionalnega navdušenja umaknil na avstrijsko

Mariboru so kot protiutež nemškemu delu prebivalstva, v pomanjkanju uveljavljenih domačih ustvarjalcev, za arhitekta slovenskega narodnega doma izbrali Čeha Jana Bedřicha Vejrycha, ki se je doma proslavil z več monumentalnimi stavbami ob novem praškem bulvarju (Pařížská třída) in nekaterimi mestnimi hišami. Njegov mariborski dom, zgrajen med letoma 1897 in 1898, označujejo med drugim zato bogato členjena čela rizalitov, povzeta po češki renesančni grajski arhitekturi. Podobno so v Celju gradnjo narodnega doma zapali Čehu Janu Vladimírju Hraskýju.

Tako se je na pragu dvajsetega stoletja za časa historizma postopoma zgodilo slogovno razslojevanje med nemško čutečim delom prebivalstva in Slovenci, kar je sprva veljalo bolj za javne kot zasebne gradnje. Prvim je bila vzor nemška renesansa,

medtem ko so se Slovenci, kot rečeno, navduševali za češko renesanso. Šlo je torej bolj za to, kakšne narodnosti je avtor načrtov, čeprav niti pri tem ni bilo neke velike doslednosti. Izjema je bila slovenska duhovščina, ki je bila dolgo tradicionalno vezana na dunajske in graške vzore ter se ni menila za te slogovne obrate. Med posnemanjem obeh renesans ni bilo velikih razlik. Ljubljanski Narodni dom je dobil podobno strešno silhueto, kot jo ima narodno gledališče v Pragi, to pa zopet posnema Palladijevo baziliko v Vicenzi. Čehi so se zgledovali predvsem po bogati sgrafitni dekoraciji svojih palač in gradov, ki so jo k njim v 16. stoletju prinesli italijanski mojstri. Pri obujanju svoje slavne preteklosti so stavbe krasili z motivi iz narodnih povesti, česar na njihovih delih v Sloveniji ne najdemo. Za nemško novorenesanso pa je bila značilna raba predalčne konstrukcije, tako imenovanega *Fachwerka*, ki v Ljubljani na primer krasi vilo slikarja Heinricha Wettacha (zdaj veleposlanništvo ZDA). (sl. 3) Primer opulentne münchenske arhitekture ali bolje rečeno trdnjava nemštva na naših tleh pa je t. i. Nemška hiša v Celju Dunajčana Petra Paula Branga iz let 1900–1906.⁵ Na koncu 19. stoletja so povsod v srednji Evropi intenzivno iskali narodni izraz z oziranjem v preteklost ali čaščenjem idiličnih razmer neoskrunjenega vaškega življenja. Za Poljake je bila to lesena arhitektura Zakopanov, Madžari pa so slavili svoje azijske prednike, ki so s seboj prinesli več vzhodnih motivov, med katere je sodil predvsem cvet tulipana.

Slika 3: Alfred Bayer, Wettachova vila v Ljubljani, 1896–1897 (foto: Damjan Prelovšek).

Ivan Jager – domačijski slog

Tudi pri nas so se okrog leta 1900 zaostрила kulturna nasprotja med nemškim in slovenskim delom prebivalstva, kar pa v slogovnem pogledu še ni igralo večje vloge. Kranjska in štajerska mesta so bila bolj podobna Gradcu ali predmestju Dunaja, Primorska in Goriška pa sta bili pod vplivom italijanske stavbne umetnosti. Po smrti bratov Šubic je v slikarstvu in predvsem v ilustraciji nastal izrazit narodni preporod. V arhitekturi je temu sledil le Ivan Jager (1871–1959), ki je študiral na

⁵ Prim. Lazarini, Arhitektura v službi propagande, str. 2–10.

dunajski tehniki in med počitnicami z velikim navdušenjem po deželi nabiral vezenine, pisanice in drugo narodno blago.⁶ (sl. 5, 6, 7) Veliko je prijateljeval tudi s Fabianijem in Plečnikom. Bil je zavzet panslavist, prepričan, da Slovenci ne smemo zaostajati za drugimi slovanskimi narodi, ki iščejo svoj narodni slog. Napisal je tudi prvo strokovno razpravo o arhitekturi z naslovom *Kje je naša individualnost v arhitekturi*, s podnaslovom *Naprednim slovenskim krogom v premislek*, ki je leta 1898 v nadaljevanjih izhajala v *Slovenskem narodu*. V njej je navedel precej tedaj na Dunaju aktualnih teoretičnih izhodišč. Številna med njimi so prevzeta iz Semperjeve teorije o oblačenju, ki temelji na umetni obrti kot začetku monumentalne arhitekture. Kritiziral je brezbržnost naroda, ki se zgleduje po cenениh nemških publikacijah in svojo misel sklenil z vzklikom: »Slovenec naj biva zares svoj v svojem!«⁷ V nadaljevanju je za Semperjem poudarjal pomen arhitekture kot vodilne veje umetnosti: »In ravno stavbna umetnost, ki je višek vsemu stremljenju na vsem umetnostnem tem polji in najobjektivnejša umetnost poleg vseh drugih v obče, zahteva truda in prizadevanj vsega naroda, ako hoče, da se bo oplojevala, iskala si konstruktivnih principov s tehniško podlago ter znanstvenega varstva v arheologiji.«⁸ Sledila je ugotovitev, da Slovenci nismo bogat narod, kar pa ne pomeni, da naj bi bili siromaki tudi na duhu: »Ni treba milijonov, vendar bodo naši stani udobni in lepi, harmonizirali bodo z narodno dušo našo. Skušali bodemo izražati svoj okus v docela jednotni opravi vsega, kar nas neposredno obkroža. Vse to bo slovenska umetnost šele doživela, ko se zbude tisti krogi, ki doslej kupujejo draga tuja šablonska dela, altarje, engliš, rokoko itd.«⁹ Kako si je predstavljal lasten slovenski okus, pa izvemo iz opisa vzorčne hiše. Da bi bila prijetna in domača, naj bi imela omare iz orehovine z »obitki, karnisi, okončenji, napustki, obrezki in zajedami«¹⁰ kot pri naših kmečkih hribovskih hišah. Kovaški dodatki naj bi se zgledovali po slikarijah na velikonočnih pirhah. Na mizi naj bo domač prrt in na njem majolika in sklede (iz domačega kaolina) s kozarci z brušenimi slovenskimi ornamentami. To naštevanje preide v skrajnost, ko je Jager v kot sobe pridal še kip Martina Krpana s kobilico iz belega pohorskega marmorja.¹¹ V njegovem poudarjanju pomena »narodne duše« ni samo napoved nastopa Vesnanov, pač pa tudi cankarjevske »štimumge«, rojene ob ogledu razstave slovenskih impresionistov leta 1904 v Miethkejevem salonu

6 Prim. Prelovšek, Janez Jager in slovenska arhitektura, str. 65–72.

7 *Slovenski narod*, 13. 6. 1898, št. 131.

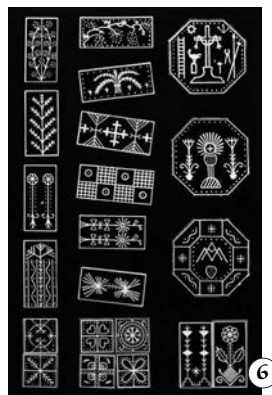
8 *Slovenski narod*, 14. 6. 1898, št. 132.

9 Prav tam.

10 Prav tam.

11 Prav tam.

na Dunaju. V enem od nadaljevanj je Jager skoraj dobesedno ponovil Plečnikove besede kar zadeva predpotresno podobo Ljubljane in njeno neokusno popotresno obnovo.¹² Ko pa govori o potrebi muzeja, ki bi zbiral narodno blago in s publikacijami širil vedenje o narodnem blagu,¹³ spet slišimo v ozadju Semperja, o katerem mu je verjetno pripovedoval Plečnik. V zaključku svoje razprave je izrazil upanje, da je to prihodnost slovenske arhitekture in v dokaz navedel svojo ureditev Narodne kavarne na Dvornem trgu v Ljubljani. (sl. 4) Nato je še enkrat ponovil: »Razpisujemo natečaje izključno za slovenske, oziroma obče slovanske umetnike; izdajajmo domača dela v načrtih in opisih, spoznavajmo vsa slična gibanja pri bratskih nam plemenih; osobito pa skušajmo domačo strukturo, drveno in kamenito, prilagoditi v vsako zahtevo, oplojevati jo z našimi in obče slovanskimi dekorativnimi principi.«¹⁴

Slika 4: Ivan Jager, kredenca v Narodni kavarni v Ljubljani, 1898 (Biblioteka SAZU).

Slika 5: Belokranjska pisanica iz zbirke Ivana Jagra (Biblioteka SAZU).

Slika 6: Okraski pisanic iz Jagrove zbirke (Biblioteka SAZU).

Slika 7: Ivan Jager, platnice pesniške zbirke Otona Župančiča *Pisanice*, 1900 (foto: Damjan Prelovšek).

¹² *Slovenski narod*, 27. 6. 1898, št. 143.

¹³ Prav tam.

¹⁴ *Slovenski narod*, 28. 6. 1898 št. 144.

Slika 8: Ivan Jager, osnutek Rahnetove vile v Lukovici, 1899 (Prelovšek (ur.), *Slavne vile na Slovenskem*).

Z omenjeno Narodno kavarno je Jager v praksi predstavil svoj ideal slovenskega narodnega sloga. Za izhodišče naslikanega in drugega okrasja mu je rabila bogata zbirka vezenin in pirhov, nekaj je posnel tudi po okraskih na kmečkih kožuhih, medtem ko se je pri lesenih delih zgledoval pri arhitekturi kozolcev. Vse skupaj ni bilo daleč od tedaj aktualnega staronemškega sloga, čeprav je Jager verjel, da je s tem »osnoval šolo« in da hoče sam ostati »še vedno na glavni straži.«¹⁵ Predno je zapustil Evropo in se preselil v Združene države Amerike je zasnoval še neizvedeno Rahnetovo vilo (1899) v Lukovici (sl. 8), ki pa bolj spominja na poljske vzore, kakršna je na primer znana vila Stanisława Wyspiańskiego Pod jedlami v Zakopanih. Tako je bila njegova Narodna kavarna pred nastopom

Ivana Vurnika z njegovo gospodarsko združeno banko edini uresničen poskus etnografske arhitekture. Kljub velikemu optimizmu njenega avtorja pomeni osamljeno epizodo v slovenski arhitekturi. Plečnik je Jagru dejal le: »Bog te živi!«¹⁶ in mu tako dal vedeti, da gre za slepo ulico, iz katere ni napredka.

V novi domovini se Jager ni več ukvarjal s slovenskim narodnim slogom. Nebotičniki, ki so rasti v vseh velikih mestih, so ga spreobrnilo v zagovornika moderne arhitekture, od njega pa so Američani želeli predvsem, da bi jim kot v Evropi šolani arhitekt gradil cerkve v novogotskem slogu. Po tem, ko je leta 1906 postal znan s svojim načrtom za urbanistično ureditev Minneapolisa, je njegova velika ljubezen veljala skoraj izključno filološkemu iskanju etruščanskih korenin slovenskega naroda.

Ciril Metod Koch – gorenjski slog

V prvem desetletju dvajsetega stoletja so češki vplivi nekako zamrli in je Ljubljana še naprej rasla po dunajskih vzorih. O iskanju narodne identitete v arhitekturi lahko pogojno govorimo pri Hrvatu Josipu pl. Vancašu (1859–1932) in njegovi v letih

¹⁵ Slovenski narod, 17. 8. 1898, št. 185.

¹⁶ Rokopisni oddelek knjižnice SAZU, Plečnikova dopisnica Jagru z dne 5. 8. 1898.

Slika 9: Josip Vancaš, Ljudska posojilnica v Ljubljani, 1907–1908 (foto: Damjan Prelovšek).

Slika 10: Ciril Metod Koch, Hotel Tivoli (Švicarija), 1907–1908 (foto: Damjan Prelovšek).

1907–1908 zgrajeni Ljudski posojilnici na Miklošičevi cesti. (sl. 9) Gre za poigravanje z modnimi motivi Ottona Wagnerja, tisto, kar pa stavbo nekako uvršča v slovenski prostor, pa je njena barvna podoba, kjer je pritličje obloženo z rdečkastim kamnom, nad njim je pas modre keramike, ostanek pročelja pa je izveden v belem ometu, torej gre za barve slovenske tribarvnice. Za podoben poskus iskanja narodnega izraza v arhitekturi velja tudi sočasno zgrajen hotel Tivoli arhitekta Cirila Metoda Koča (1867–1925). (sl. 10) Nastal je po vzoru tedaj modnih alpskih hiš in je zaradi podobnosti s stavbo, ki je dotlej stala na njegovem mestu podedoval njeno ime Švicarija, čeprav se je njegov avtor zgledoval pri anonimni gorenjski arhitekturi. Je uvod v to, kar sta v dvajsetih in tridesetih letih minulega stoletja opisovala Albert Sič in Jože Karlovšek s svojimi publikacijami o slovenski anonimni arhitekturi in njenem okrasju. Omeniti je treba vsaj Sičev album z naslovom *Kmečke hiše in njih oprava na Gorenjskem* iz leta 1924. (sl. 11) Kaj si je o tem mislil na primer Plečnik, pa izvemo iz pisma frančiškanku Josipu Markušiču, ko je izvedel, da bo neki beograjski arhitekt v narodnem gorenjskem slogu gradil kralju vilo na Bledu. »Gorenjsko se pravi bivše dežele Kranjske severnem delu. Gorenjski slog je v principu bavorski, Bayern, po domače povedano nemški alpski. Ker se ne je več iz lesenih skled, z lesenimi žlicami etc. si nikdo ne ve več z njim pomagati. Ker kmet ni več kmet, inteligent pa špekulant, ki tolaži svojo prazno dušo in vest s fem(inizirano) lažisentimentalnostjo je rezultat vsega

Slika 11: Albert Sič, *Kmečke hiše in njih oprava na Gorenjskem*, Ljubljana 1924 (foto: Damjan Prelovšek).

napihovanja ena smešnost.«¹⁷ V zvezi s tem je ob priliki svojim študentom dejal: »Jaz ne dajem dosti na naš typ kmečke hiše. Naša hiša datira od baroka sem. Nekaj je zastrtega v njej. Naš človek je bil vedno tih, preko njega so drugi šli.«¹⁸

Maks Fabiani – mediteranski citati in brezkompromisna moderna

Vsekakor pomembnejši je bil prispevek Maksa Fabianija (1865–1962). Po rodu Kraševce je po lastni izjavi imel v sebi tretjino slovenske krvi. Bil je izredno bister in izobražen, zato ga je v svoj atelje vzel tudi reformator avstrijske arhitekture Otto Wagner. Nekaj časa je v njem delal skupaj z Jožetom Plečnikom. Po naravi je bil zelo ambiciozen, zato je kmalu prešel na dunajsko tehniko k Wagnerjevemu nasprotniku Karlu Königu, kjer se mu je obetala ugledna profesura. Zbližal se je tudi s prestolonaslednikom Francom Ferdinandom, ki ga je v svoji vladi v senci imenoval za kulturnega ministra. Hkrati je na Dunaju vodil še svoj atelje.

To, kar nas v kontekstu narodne arhitekture posebej zanima, so Fabianijeve študije o narodnih značilnostih v arhitekturnih kompozicijah. Dobro je poznal evropsko arhitekturo, pa tudi nekaj maloazijske, kar mu je po diplomi omogočila Ghegova potovalna štipendija. Že leta 1898 je v *Wiener Bauindustrie Zeitung* objavil svoji risbi, ki kažeta razliko med grškimi in etruščanskimi mesti.¹⁹ Kot profesor je nadaljeval iskanje pomena narodnega izraza, kar ga je zaposlovalo vse do smrti. Leta 1911 je na primer razmišljal, kako bi cerkveni zvonik projektiral Italijan, Nemeč, Francoz, Angloameričan, Slovan ali Žid.²⁰ To je pozneje še natančno obrazložil v knjigi *Acma*, ki je izšla takoj po 2. svetovni vojni.²¹ Fabiani je bil tudi med prvimi, ki so v Avstriji uvedli novosti zahodnoevropskega sloga Art Nouveau. Njegov paviljon treh komisij na jubilejni razstavi v Pratru leta 1898 je zbudil veliko pozornosti, dve leti pozneje pa je sodeloval še na svetovni razstavi v Parizu, kjer je za secesijsko sprejemno dvorano v avstrijskem paviljonu prejel zlato medaljo. S stavbama kartografskega podjetja Artaria in pohištvene centrale Portois & Fix je ustvaril dve temeljni deli moderne dunajske arhitekture.

17 Frančiškanski samostan Jajce, Plečnikovo pismo Josipu Markušiču z dne 24. 3. 1940.

18 Rokopisni oddelek knjižnice SAZU, VII – 4, R 99, Izidor Cankar, *Plečnikovi aforizmi*.

19 Pozzetto, *Maks Fabiani*, str. 98.

20 Prav tam, str. 224.

21 Fabiani, *Acma duša sveta*, str. 100–109.

Kot umetnik italijanskega zaledja se je s severnjaško secesijo zelo hitro razšel in začel uveljavljati svoje mediteranske korenine.

V Ljubljano je prišel po potresu na povabilo župana Ivana Hribarja. V mestno arhitekturo je uvedel novega mediteranskega duha, z edino izjemo Krisperjeve hiše na nekdanjem Slovenskem trgu, katere lastnik si je izrecno želel moderno dunajsko pročelje. Fabiani ni bil privrženec kakršnegakoli narodnega sloga, je pa z delom opozoril na bogato tradicijo ljubljanskega baroka, ki ga je imel za najbolj pristen izraz italijanske umetnosti pri nas. Zato je opustil vso dunajsko gracilnost in svojim delom zagotovil plastično monumentalnost, obogateno z domačimi baročnimi citati. Stavbi založnika in tiskarja Othmarja Bamberga (1906–1907) (sl. 12) je tako nadel čelo, kakršno ima pročelje Uršulinske cerkve v Ljubljani,

Slika 12: Maks Fabiani, Palača Kleinmayer & Bamberg v Ljubljani, 1906–1907 (foto: Damjan Prelovšek).

katere arhitekt se je na začetku 18. stoletja zgledoval pri Borrominijevem Oratorio dei Filippini. Zadnje ni brez pomena, saj so ljubljanski operozi tako hoteli načrtno povezati ljubljansko arhitekturo z Rimom in tako ustvariti nekaj, kar bi bilo označevalo njen specifični videz. V tem pogledu so bili začetniki neke deželno usmerjene stavbne umetnosti na Slovenskem. Dekliškemu liceju (1905–1906) (sl. 13), pobudnik gradnje je bil mestni občinski svet, je Fabiani nad vhodom postavil podoben stolpič z uro, kot ga ima baročna mestna hiša. Celo pri Jakopičevem paviljonu (1908) v Tivoliju je pred vhod postavil manjši paviljon z vzvalovano streho križevniške cerkve v Ljubljani. Kot je zapisal Marko Pozzetto, najdemo italijansko motiviko tudi na Hribarjevi hiši (1902–1903) na Ajdovščini (sl. 14),

Slika 13: Maks Fabiani, Dekliški licej v Ljubljani, 1906–1907 (foto: Damjan Prelovšek).

Slika 14: Maks Fabiani, Hribarjeva hiša v Ljubljani, 1902–1903 (foto: Damjan Prelovšek).

in sicer nad okni salonov, kjer se je zgledoval po eni svojih starejših italijanskih skic friza z levjimi glavami.²² Vse to ni bilo naključje, pač pa zavestno prilagajanje *geniusu loci*, kar je sicer daleč od domačijskega sloga, kljub vsemu pa označuje posebnost arhitekture zamišljene za čisto določen prostor.

Fabianijev odnos do iskanja slovenskega izraza v arhitekturi najbolje zastopa njegov narodni dom v Trstu (1902–1904),²³ tedaj največjem slovenskemu mestu, ki po intelektualnem naboju ni veliko zaostajalo za cesarskim Dunajem in se ni moglo primerjati s provincialno Ljubljano. Na enem najbolj izpostavljenih mestnih predelov je postavil moderno večnamensko stavbo, ki po funkcionalni zasnovi v celotnem evropskem prostoru ni imela veliko tekmecev. Pri tem se je zavestno ognil vsakršnemu spogledovanju z narodno motiviko. Za sodelavca pri načrtovanju barvnih oken ob vhodu si je izbral Kolomana Moserja, enega vodilnih dunajskih umetnikov svojega časa. Edino, kar stavbo veže z mediteransko tradicijo, je njena monumentalna zunanost renesančne palače z dekoracijo, ki spominja na doževo palačo v Benetkah. S tem je Fabiani jasno pokazal že omenjeni nazor, da mora biti arhitektura zasidrana v historičnem okolju, narodna umetnost pa mora temeljiti le na kakovosti in za to ne rabi nobenih domačijskih pomagal. To so očitno dobro razumeli tudi naročniki narodnega doma.

Ivan Vurnik in Tone Kralj – narodni slog

Prva svetovna vojna je uničila staro Evropo. Na njenem pogorišču so nastale nove narodne države, ki so iskale svoj arhitekturni izraz. Čeprav je šlo za kratkotrajno epizodo, ki jo je kmalu izpodrinil mednarodni funkcionalizem, je to gibanje kljub vsemu zapustilo nekaj sledi tudi pri nas. Vurnikovo (1884–1971) iskanje slovenskega narodnega sloga se začne tam, kjer se je že leta 1900 končala Jagrova dejavnost. Razpad monarhije nas je Slovence dočakal politično in kulturno nepripravljene. Mladi umetnostni zgodovinar France Stelè je na teoretičnem področju s svojim *Orisom zgodovine umetnosti pri Slovencih*²⁴ strnil terenska raziskovanja v prvi obračun, katerega namen je bilo ugotavljanje samobitnosti slovenske likovne kulture. Vurnikova dejavnost na začetku dvajsetih let je potekala vzporedno s

22 Pozzetto, *Maks Fabiani*, str. 99.

23 Prim. Kravos, Pozzetto, Pahor, Volk, Kravos, in Merkù, *Narodni dom v Trstu*.

24 Stelè, *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih*.

temi ugotovitvami.²⁵ Izhajal je iz utečene podobarske tradicije in užival solidno akademsko izobrazbo, kakršne na primer Plečnik ni imel. Po študiju na Dunajski tehniki pri konservativnemu profesorju Karlu Königu, se je nekaj mesecev mudil tudi v šoli njegovega nasprotnika Ottona Wagnerja, kar pa ni pomembneje vplivalo na njegov nadaljnji razvoj. Ob ustanovitvi ljubljanske univerze so mu poverili nalogo organiziranja posebne katedre za arhitekturo. Njegova prva samostojna dela, kot je Karlinova škofijska kapela (1912–1913) v Trstu ali prenova prezbitarija cerkve sv. Katarine nad Medvodami (1919–1920), so nastala pod vplivom dunajskega postsecesijskega dekorativizma. Precej bolj odprta novim evropskim tokovom – zlasti nemškemu ekspresionizmu – pa je bila gradnja sanatorija na Golniku (1920–1922).

Slika 15: Ivan Vurnik, Zadrúžna gospodarska banka v Ljubljani, 1921–1922 (foto: Damjan Prelovšek).

Slika 16: Helena Kottler Vurnik, poslikava notranjosti Zadrúžne gospodarske banke (foto: Damjan Prelovšek).

Slika 17: Ivan Vurnik, Sokolski dom na Taboru v Ljubljani, 1923–1926 (foto: Damjan Prelovšek).

Značilna primera njegovega iskanja slovenskega narodnega sloga sta Zadrúžna gospodarska banka (1921–1922) (sl. 15, 16) in Sokolski dom (1923–1927) (sl. 17) v Ljubljani. Pri okraševanju bančne stavbe je sodelovala tudi njegova žena Helena, ki je kot slikarka izhajala iz dunajskega umetnostnega okolja. V arhitekturnem pogledu gre za mešanje različnih vzorov, stranski okenski pomoli so povzeti po razširjeni dunajski kompozicijski shemi, enako tudi pas angleških izstopajočih oken v vrhnjem

25 Gl. Ivan Vurnik (1884–1971) slovenski arhitekt, zlasti prispevek Prelovšek, O dekorativnosti zgodnje Vurnikove arhitekture, str. 64–73.

nadstropju, medtem ko je mehek prehod v strešni napušč izrazito nedunajski. Z njim in svojo barvitostjo se stavba približuje češki narodni arhitekturi, kakršno je tedaj gojil zlasti Pavel Janák s svojim krematorijem v Pardubicah. Med njim in Vurnikovo banko pa so tudi razlike, saj je Janák rabil strogo geometrijsko okrasje, sestavljeno iz krogov in pravokotnikov, medtem ko je Vurnikov način krašenja bližji nemškemu ekspresionizmu. Notranjost je oblikovana s pomočjo mavrskih lokov, kar kaže, da si je ob pomanjkanju priročnih vzorcev iz slovenske ali obče slovanske umetnosti moral pomagati tudi z eksotiko. Enaka zadrega je vidna na zadnji severni strani Sokolskega doma s prilepljeno indijsko pagodo. Pročelje banke je poslikano z živimi barvami slovenske zastave, dodana pa je še okrasta, ki nadomešča zlato. Okoli oken in na obeh stranskih pomolih je upodobljen stiliziran cvet naglja, značilen okras gorenjskih kmečkih hiš, pa čeprav gre za k nam s Turki prineseno cvetlico. V notranjosti se s poslikavami arhitektove soproge nadaljuje nenavadni sinkretizem slovensko zamišljene arhitekture.

Pri Sokolskem domu na Taboru je Vurnik opustil barvitost svoje banke. Slovenske okrasne motive je zamenjal z vzhodnjaškimi ali, kakor je sam dejal, je stavbi vtisnil »polnost čustvovanja, v katerem se dekorativno tipično izživlja slovanski orient«. ²⁶ Kaj si je pod tem predstavljal, ni čisto jasno. Vsekakor naj bi bila stavba bolj prjugoslovansko ubrana od »slovenske« Zadružne gospodarske banke. Nekatere okrasne sestavine z motivom vrvi ali vitih stebrov so prevzete iz srednjeveških srbskih cerkva tako imenovane moravske šole. Posebnost so tudi kartuše s soncem, za katere ne vemo, od kod so in kaj v resnici pomenijo. Mogoče gre za povezavo med slovanskim zahodom in vzhodom? Pri vsem tem pa je treba opozoriti, da je stavba funkcionalno dobro premišljena in na njej je tudi nekaj tega, kar sodi v sočasni slogovni slovar evropskega ekspresionizma, kot so na primer šilasti loki.

S tem se je predčasno končala Vurnikova faza iskanja slovenskega narodnega sloga. Še preden je bil Sokolski dom v celoti gotov je svoj spremenjeni odnos do arhitekture opisal z besedami: »Mi vemo, da se ne pride do 'našega sloga' tako, da zbiramo razne nacionalne motive in jih potem sestavljamo v nove priložnostne oblike – to delo moremo prepustiti modistkam.« ²⁷ Vurnikovo odpuved lastnim idealom si moramo razlagati s Plečnikom v Ljubljani, katerega je najprej sam vabil, pozneje pa je to bridko obžaloval, ker ga je ta zamenjal pri cerkvenih naročilih. Zapustil ga je tudi umetnostni zgodovinar France Stelè, ki se je obrnil k Plečniku, čeprav ga je prej vneto podpiral. Zato mu je prišel zelo prav spor z arhitektovim

²⁶ Vurnik, Vurnikova šola za arhitekturo, *Dom in svet*, 1. 1. 1927, št. 1, str. 30.

²⁷ Prav tam.

bratom Janezom med gradnjo anatomskega inštituta. Opustil je ves prejšnji dekorativizem, ki mu je bil tako rekoč pisan na kožo, in se obrnil k modernemu funkcionalizmu. Na stara leta se je spet vrnil k svojim začetkom, vendar to ni bila več arhitektura, ki bi kakovostno dosegala njegova mladostna dela.

Drugačen primer uveljavljanja narodnega sloga pomeni dejavnost slikarja in kiparja Toneta Kralja (1900–1975) na delu slovenskega ozemlja, ki je po 1. svetovni vojni z rapalsko pogodbo pripadlo Italiji. V primorskih in vipavskih cerkvah je začel uveljavljati »slovensko horizontalo« in z njo poskušal izpodriniti »italijansko vertikalo«. Pri tem je preoblikoval vrsto starih oltarjev, postavljenih v tradiciji beneške provincialne umetnosti. To s stališča varovanja kulturnih spomenikov nesprejemljivo dejanje je bilo v svojem času in tudi pozneje splošno razumljeno kot dokaz ohranjanja slovenskega etničnega ozemlja. K temu so prispevale tudi njegove poslikave cerkva, na katerih je italijanske okupatorje predstavljal kot Kristusove rablje.

Jože Plečnik – državotvorna umetnost

Jože Plečnik (1872–1957) je izšel iz skromne obrtniške družine in dolgo ni prav vedel, kaj naj počne sam s seboj. V šoli mu ni šlo in bolj po srečnem naključju je iz graške obrtne šole, kjer je končal uk stavbnega mizarstva, prišel za nekoliko boljšega tovarniškega delavca na Dunaj. Pri tem bi tudi ostalo, če se mu ne bi čez dve leti pridružil mlajši brat Janez, ki se je vpisal na medicino. To ga je spodbudilo, da si je tudi sam želel pridobiti akademsko izobrazbo. Spet je imel srečo, da ga je vzel k sebi arhitekturni reformator Otto Wagner, ki mu je postal tako rekoč drugi oče. Plečnik se je na vso moč trudil nadoknaditi zamujeno izobrazbo in je zvesto sledil vsem učiteljevim naukom. Mednje je sodila teorija o oblačenju nemškega arhitekta in teoretika Gottfrieda Semperja, ki ji je ostal zvest do konca svojih dni.²⁸ Kljub nezadostnem poznavanju klasične arheologije mu je s svobodno predelavo antičnih oblik omogočila ustvarjalno razvijati domišljijo. Verjel je, da umetnost starih ljudstev razume precej globlje od učenjakov. S tem pa je pritrnil tudi Semperjevi trditvi, da je ljudska umetnost zaradi kontaminiranosti s poznejšimi primesmi nezanesljiva za ugotavljanje izvirne narodove substance. Zato ni nikoli iskal narodnega sloga na Jagrov način, pač pa je svojo pripadnost slovenstvu izražal drugače, pri čemer je bil veliko bližji Fabianiju kot Vurniku. Narodnih posebnosti ni iskal v oblikah, temveč v ritmu, proporcijah, sintaksi arhitekturnih

28 Prim. Prelovšek, *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti*, str. 23–34.

členov in občutju, torej po tej strani ni bil zelo daleč od Cankarjeve »štimumge«, kar je dokazoval z analizo umetnine in ne kar tako z muhavim osebnim razpoloženjem kritika, ki v njej vidi enkrat to in drugič spet drugo. Podobno kot Jager in Vurnik si je tudi sam prizadeval za neko splošno slovansko in ne le ozko slovensko umetnost. Zavzeto se je ukvarjal tudi z zbiranjem in študijem narodnih vezenin. Zlasti je cenil kombinacijo črne in srebrne barve pri Čehih. Tako je razglasil

Slika 18: Jože Plečnik, Vodnjak Karla Boromejskega na Dunaju, 1908–1909 (foto: Damjan Prelovšek).

trpko liriko za substrat slovanske ustvarjalnosti,²⁹ česar se seveda ni dalo preprosto prenesti v vsakdanjo prakso. Veliko bolj očitni so bili arhitekturni citati, ki jih je iz domačega okolja uvajal v svoja dunajska dela. Tako je na primer vodnjak Karla Boromejskega (sl. 18) v tretjem dunajskem okraju oblikoval po vzoru Robbovega vodnjaka pred ljubljansko mestno hišo ali svojo cerkev sv. Duha v Ottakringu (sl. 19) okronal s kraško zvončnico. Starejšemu bratu je tožil, da njegov kraševski okus ni po godu Dunajčanom.³⁰ Drugače od sodobnikov je imel veliko več mediteranskega smisla za plastičnost oblike, s katerim se je upiral severnjaški secesijski gracilnosti. O svoji mladostni umetnini, Zacherlovi stavbi na Dunaju (sl. 20), ki sodi med arhitekturne inkunabule vsega dvajsetega stoletja,

Slika 19: Jože Plečnik, Cerkev sv. Duha na Dunaju, 1910–1913 (foto: Damjan Prelovšek).

Slika 20: Jože Plečnik, Zacherlova hiša na Dunaju, 1903–1905 (foto: Damjan Prelovšek).

²⁹ Kotěra, *Josip Plečnik*, str. 98.

³⁰ MGML, Plečnikova zbirka, pismo bratu Andreju z dne 26. 12. 1911.

je bratu pisal, da je v njej ohranil spomin na dom in starše.³¹ Ni jasno, kaj si je pri tem res predstavljal, saj je njegova ikonografija zelo osebna, pri projektiranju pa so igrali pomembno vlogo različni spominski utrinki na družino, mladostno okolje in podobno, čemur zdaj ne moremo več slediti. V svojo dunajsko arhitekturo je vgradil toliko nedunajskega občutja, da s svojo posebnostjo izstopa kot primer nacionalne različnosti. To je opazila sočasna dunajska kritika, ki je stavbo med drugim posmehljivo označila za »kranjsko kostanjarsko peč«.³² Tudi če je v vrhno etažo vgradil atlante češkega Nemca Franca Metznerja, je Zacherlova stavba še vedno simbol slovenstva sredi Dunaja. To ni arhitektura, ki bi se bahavo kitila z etnografskimi posebnostmi, pač pa celostna umetnina, ki prevzame z ustvarjalno močjo genialnega ustvarjalca. Z njo je na sebi lasten način odgovoril na teoretične zahteve svojega učitelja Wagnerja.

Po 1. svetovni vojni je češkoslovaški predsednik Tomáš Garrigue Masaryk Plečnika imenoval za arhitekta praškega gradu. V politični oporoki leta 1925 je Masaryk ponovil, kar je dejal že ob svojem nastopu, in sicer da je treba grad spremeniti v sedež demokratičnega predsednika, pri čemer »mora biti celotna prenova zunaj in znotraj preprosta, vendar umetniško plemenita in mora simbolizirati misel državne neodvisnosti in demokracije«.³³ Vsekakor zelo kompleksna želja, ki je Plečnika postavila pred težavno nalogo. Na izbiro je imel bogato češko zgodovino in kulturo, češke povesti in legende, svetnike, ki so jih častili Čehi, predsednikova hči Alice pa je opozarjala na neoskrunjeno lepoto slovaškega podeželja in slovanstvo. Masaryk in njegova hči sta od Plečnika pričakovala, da bo iz vsega tega sestavil celovito arhitekturo, ki bo odražala naprednega duha nove države.³⁴ Plečnik je poskušal gradu čim bolj vrniti predhabsburški videz. Odpiral je stare prehode, predrl novejšo obzidje in grad optično povezal z mestom ter s pomočjo naslona na antiko ustvaril nov grajski inventar. Vanj je vpletal tudi vso omenjeno specifikko obeh narodov, pri čemer obiskovalcem ni bilo vedno jasno, ali gre za helenistično antiko ali konkretne citate čeških povesti. Tak sinkretizem nazorno predstavljajo minojski biki na nadstrešku pred stopniščem s tretjega dvorišča na južne grajske vrtove, ki so si jih Čehi imeli za vole Přemisa Oráča, bajeslovnega ženina prerokinje Libuše. Zamislil si je tudi monumentalno kolonado s petimi

31 MGML, Plečnikova zbirka, pismo bratu Andreju z dne 13. 12. 1904.

32 O kritiki Zacherlove stavbe gl. Prelovšek, *Der Architekt und sein Bauherr*, str. 123–127; Vybíral, »Ein Turm, ein Berg, ein Fels der Ewigkeit«, str. 171.

33 Prepis Masarykove oporoke z dne 20. aprila 1925 je ohranjen v MGML med pismi Alice Masarykove.

34 Prim. Valena, Plečnik, Masaryk in antika, str. 67–78.

stebri, ki bi simbolizirali pet historičnih delov nove države. Okrog srednjeveškega vodnjaka sv. Jurija je postavil ograjo v podobi povečanega lebdečega svetniškega sija. Podobnih rešitev je na gradu polno, vse pa so cepljene na antični oblikovni slovar. Mogočen granitni obelisk bi kot klicaj spominjal na vznik nove demokratične države, zrastle na junaštvu čeških in slovaških legij, ki so ji v prvi svetovni vojni priborile svobodo. S tem je Plečnik v celoti ustregel svojemu mecenu Masaryku in si pridobil spoštovanje stanovskih kolegov, ki so ne glede na svojo morebitno drugačno slogovno usmerjenost vsi po vrsti cenili njegov prispevek. To ni bil novi češko-slovaški narodni slog, pač pa nadčasovna monumentalna arhitektura, ki je slavila novo državo s častitljivo zgodovinsko tradicijo.

Plečnikova dejavnost v rojstni Ljubljani se je le delno ujemala z njegovim delom v Pragi. Ljubljana je bila manjše provincialno avstroogrsko mesto brez vrste javnih ustanov, ki bi ji zagotavljale videz slovenske prestolnice. Zato se je Plečnik lotil najprej urejanja mesta in ob manjših korekturah postavil tudi monumentalne stavbe, kakršne je dotlej pogrešala. Ljubljani je spet poskušal vrniti mediteranski videz, ki se ga je spominjal še iz otroštva, a ga je mesto izgubilo po potresu. Njegov ideal je bil klasični steber. V enem od pisem starejšemu bratu je potožil, da v Ljubljani ni stebrov, in vzdihnil: »Kdo more tu živeti?«³⁵ V velikem ovinku se je ognil vsakršnemu spogledovanju z ljudsko motiviko in namesto tega odprl veliko temeljnih arhitekturnih tem, ki jih je enako kot v Pragi reševal z antičnimi vzori. Ljubljana naj bi postala narodna prestolnica s klasičnim stavbnim inventarjem, v katerem bi se odražale njene specifične lastnosti, deducirane iz domače tradicije. V nasprotju s Prago je vanjo sistematično vgrajeval tudi komponento etruščanske umetnosti. Leta 1913 je namreč po upokojitvi profesorja Aloisa Dryáka na praški umetnoobrtni šoli prevzel njegov predmet oblikovanje kovin. Zato se je moral poglobiti v antične predloge. Med študijem etruščanskih izdelkov je začutil ne navadno duhovno sorodnost z lastnim oblikovanjem, kar ga je prepričalo o neki globlji povezavi Slovencev s tem izumrlim ljudstvom Apeninskega polotoka. V 19. stoletju v Vačah najdena situla, ki so jo sprva pripisovali Etruščanom, ga je o tem prepričanju še dodatno potrjevala. Toskanski stebri in kamnite vaze na Univerzitetni knjižnici in zapornici na Ljubljani (sl. 21) so najbolj viden odraz tega. Celo svojo pritlično sobo v Trnovem si je z nakazanim tramom, ki povezuje dvoje vratnih okvirov, opremil kot notranjost etruščanskih grobnic v Toskani. Še bolj nazorno pa takšen etruščanski tumulus posnema Ahacijeva vežica na ljubljanskem pokopališču.

35 MGML, Plečnikova zbirka, nedatirano pismo bratu Andreju v Idrijo.

Slika 21: Jože Plečnik, Zapornica na Ljubljani, 1939–1944 (foto: Damjan Prelovšek).

Seveda pa Plečnikove Ljubljane ni mogoče razumeti brez arhitektovih dunajskih in praških stvaritev. Njegova Zacherlova hiša je bila trajen vir idej, ki jih je razvijal naprej drugače in z drugimi gradivi, kot to kažeta stavbi nekdanje Vzajemne zavarovalnice v Ljubljani in Ljudske posojilnice v Celju. Cerkev sv. Frančiška v Šiški je nastala s predelavo enega prvih osnutkov za praško cerkev Najsvetejšega srca Gospodovega. Dvoje ali več vzporednih ali rahlo zamaknjenih mostov, uresničenih s Tromostovjem, si je zamislil že v Pragi, ko so pred njegovim šolskim oknom gradili nov Mánesov most in ob njem postavili začasno brv za pešce, s katere se je odpiral zanimiv pogled na gradbišče. Plečnikovi mostovi so pravi trgi ali mesta srečevanj nad reko. Kako se je še na stara leta ukvarjal z mladostnimi idejami, kaže stopnišče rožnovenske cerkve v Kranju, kjer je združil obelisk z vodnjakom v celoto in jo postavil sredi stopnic, kot si je nekoč v Pragi zamišljal spomenik češkoslovaškim legionarjem na stopnišču Rajskega vrta z veliko monolitno skodelo pod njim. Takih in podobnih ustvarjalnih idejnih prepletanj je v Plečnikovem delu še zelo veliko.

Pri eni svojih ključnih stavb, pri univerzitetni knjižnici³⁶ (sl. 22) je Plečnik spet segel daleč nazaj v svoj dunajski čas. Semperjeva teorija ga je spodbudila, da je celotno stavbo oblekel v pisano »preprogo« iz svetlega kamna in rdeče vrhniške opeke. Portali in izbočena angleška okna so gube v tem pisanem barvnem pregričaju tempeljske stebrne notranjosti. V spomin na njeno zgodnjebaročno prednico je tudi veliko starih kamnov, najdenih v temeljih Auerspergove palače, vzdal v knjižnično pročelje. Ne nazadnje je izrazilo domača, da ne rečem slovenska tudi raba sivkastega podpeškega apnenca in rdečkastega hotaveljčana, ki jima je Plečnik znal vdihniti novo življenje, kot je nekdanj Michelangelo iz zavrženega marmornega bloka ob florentinski katedrali ustvaril svojega Davida. Notranjost nekdanje Zbornice

Slika 22: Jože Plečnik, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, 1936–1940 (foto: Damjan Prelovšek).

³⁶ Prim. Prelovšek, NUK: *Narodna in univerzitetna knjižnica*.

za trgovino, obrt in industrijo³⁷ je prava zakladnica bogastva slovenskih kamno-lomov. Vse to je Plečnik prvič v dovršeni obliki predstavil someščanom in jim odkrival njihove dotlej prezrte odlike. Znal pa je vplesti tudi izrazito profane sestavine v najbolj posvečene prostore, kot je to storil z betonskimi kanalizacijskimi cevmi, uporabljenimi namesto stebrov v barjanski cerkvi, ali z asfaltnim tlakom pri frančiškanih v Šiški.

V določenem pogledu se od Plečnikovih cerkva nekoliko loči bogojanska,³⁸ pri kateri je pod strop obesil lokalno keramiko in z njo opremil tudi glavni oltar. Tako je počastil prekmursko obrtno tradicijo in jo približal vaškemu prebivalstvu, nikakor pa ljudske umetnosti ni izrabil pri zasnovi celote, ki je racionalno izpeljana iz razmerij stare, v narteks spremenjene cerkve. Z notranjimi loki je statično razbremenil obodno zidovje. V tem pogledu prestavlja njegov načrt novega slovenskega parlamenta (sl. 23) eno najbolj domiselnih arhitekturnih rešitev v vsej zgodovini slovenskega stavbarstva. Zahtevna gradnja velikih kupol je bila vedno preskusni kamen vsakemu arhitektu. Plečnik se je domislil, da bi večji centralni prostor lahko prekril z manjšo kupolo na poševnih stebrih in se tako ognil sicer statično nujnim zunanjim opornikom. Stebre bi nato podaljšal v daleč viden stožec. Svoj predlog je simbolično poimenoval Katedrala naše svobode.

Za vsako še tako antično Plečnikovo stavbo se vedno skriva vrsta izrazito sodobnih nekonvencionalnih misli, ki njegovi arhitekturi zagotavljajo trajno vrednost, medtem ko številne druge stavbe s časom izgubljajo svojo prvotno modno draž in postajajo nezanimive. Plečnikova arhitektura bo zato tudi v prihodnosti eden temeljnih kamnov slovenske identitete, pa čeprav ne gre za posnemanje podeželske romantike niti ne za razvoj, kakršnega si ga je na koncu 19. stoletja predstavljal Ivan Jager. Že v svojem času mu je znani francoski arhitekt Auguste Perret, kateremu je Plečnik poslal publikacije svoje šole in knjigo o praškem gradu, napisal, da si je vse pozorno ogledal, saj gre za »univerzalno kreacijo, ki temelji na posebnostih njegove dežele«.³⁹ Maks Fabiani pa je leta 1953

Slika 23: Jože Plečnik, Maketa slovenskega parlamenta, 1949 (foto: Damjan Prelovšek).

37 Prim. Prelovšek, *Plečnikova palača*.

38 Krečič, *Bogojina. Plečnikova cerkev*; Valena, *Kontinuiteta stavbarstva in inovacija iz lokusa*, str. 241–246; Prelovšek, *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti*, str. 247–254.

39 MGML, *Plečnikova zbirka*.

v pismu inž. Matku Prelovšku med drugim daljnovidno zapisal, da Plečnikova dela pomenijo »velik doprinos k nekemu specifično nacionalnemu (slovenskemu) umetniškemu razvoju. Spoznanje istega in njegov doprinos pa ostane pridržan bodočnosti.«⁴⁰ Tako kot pred tem v Pragi je Plečnik tudi doma poskrbel za arhitekturo, ki dviga narodno samozavest in je zato v najboljšem pomenu besede izraz ustvarjalnega genija slovenskega naroda.

Viri in literatura

Arhivski viri

Frančiškanski samostan Jajce

Plečnikovo pismo Josipu Markušiču z dne 24. 3. 1940.

MGML – Muzej in galerije mesta Ljubljane

Plečnikova zbirka

Rokopisni oddelek knjižnice SAZU

Plečnikova dopisnica Jagru z dne 5. VIII. 1898.

Biblioteka SAZU, VII – 4, R 99, Izidor Cankar, *Plečnikovi aforizmi*.

Zapuščina Ivana Jagra.

Časopisa

Dom in svet, 1927 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-SFBA7UIA>).

Slovenski narod, 1898 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-RERCKDSM>).

Literatura

Fabiani, Maks: *Akma, duša sveta*. Štanjel: Ustanova Maks Fabiani, 1999.

Golob, Nataša (ur.): *Umetnost na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

Grabrijan, Dušan: *Plečnik in njegova šola*. Maribor: Obzorja, 1968.

Helena Vurnik: *slikarka in oblikovalka, 1882–1962: Narodna galerija, 20. september – 3. december 2017*. Ljubljana: Narodna galerija, 2017.

Hrausky, Andrej: *Plečnikova arhitektura v Ljubljani*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2017.

Ivan Vurnik: *1884–1971: slovenski arhitekt = Slovenian architect: zbornik = compendium* (ur. Janez Koželj), AB: *arhitektov bilten*, 24, 1994, št. 119/124.

Jindřich, Vybíral: »Ein Turm, ein Berg, ein Fels der Ewigkeit«. »A Tower, a Mountain, a Rock of Eternity«. *Josef Plečnik Zacherlhaus. The Zacherl House by Jože Plečnik* (ur. Nikolaus Peter in Ulrich Zacherl). Basel: Birkhäuser, cop. 2016, str. 171.

Kotěra, Jan: Josip Plečnik. *Volné Směry*, VI, 1901–1902, str. 98.

⁴⁰ Fabianijevo pismo hrani avtor.

- Kravos, Marko, Marko Pozzetto, Milan Pahor, Sandi Volk, Bogomila Kravos in Pavle Merku: *Narodni dom v Trstu: 1904–1920* (ur. Marko Pozzetto). Trst: Devin, 1995.
- Krečič, Peter: *Bogojina: Plečnikova cerkev Gospodovega vnebohoda*, Zbirka Monumenta Pannonica. Murska Sobota: Pomurska založba, 1997.
- Lazarini, Franci: *Arhitektura v službi propagande – primer Nemške hiše v Celju. Umetnostna kronika*, 2020, št. 66, str. 2–10.
- Leskovec, Boris: *Na brzicah življenja. Življenjska pot arhitekta Ivana Vurnika in slikarke Helene Kottler Vurnik*. Ljubljana: Arhitektura in svetovanje, 2017.
- Pozzetto, Marko: *Maks Fabiani – Vizije prostora*. Kranj: L.I.B.R.A., 1997.
- Prelovšek, Damjan (ur.): *Slavne vile na Slovenskem*. Praha: Foibos, cop. 2013.
- Prelovšek, Damjan: *Arhitektura v času slovenskih impresionistov. Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920, razstavní katalog*. Ljubljana: Narodna galerija, 2008, str. 250–264.
- Prelovšek, Damjan: *Češki odmevi v Plečnikovi umetnosti. Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca* (ur. Alenka Klemenc). Ljubljana: ZRC SAZU, 2000, str. 571–577.
- Prelovšek, Damjan: *Der Architekt und sein Bauherr. The Architect and his Client. Josef Plečnik Zacherlhaus. The Zacherl House by Jože Plečnik* (ur. Nikolaus Peter in Ulrich Zacherl). Basel: Birkhäuser, cop. 2016, str. 123–127.
- Prelovšek, Damjan: *Fabianijeva Ljubljana in njena aktualnost v poznejšem času. Maks Fabiani. Nove meje v arhitekturi* (ur. Marko Pozzetto). Trst: Cataloghi Marsilio, 1988, str. 33–50.
- Prelovšek, Damjan: *Identität und Nachholbedarf. Zur Ausbildung einer bürgerlichen Architektur in Slowenien. Bürgerliche Selbstdarstellung. Städtebau, Architektur, Denkmäler* (ur. Hanns Haas in Hannes Stekl). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995, str. 117–128.
- Prelovšek, Damjan: *Ideový základ Plečnikovy tvorby. Katalog razstave Josip Plečnik – Architekt Pražského hradu*. Praha: Správa Pražského hradu, 1996, str. 89–104.
- Prelovšek, Damjan: *Janez Jager in slovenska arhitektura. Sinteza*, 26–27, 1973, str. 65–72.
- Prelovšek, Damjan: *Jože Plečnik. Arhitektura večnosti. Teme, metamorfoze, ideje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
- Prelovšek, Damjan: *Ljubljanska arhitektura Hribarjevga časa. Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996, str. 597–606.
- Prelovšek, Damjan: *Narodni slog v slovenski umetnosti. Acta historiae artis Slovenica*, 3, 1998, str. 115–126.
- Prelovšek, Damjan: *NUK: Narodna in univerzitetna knjižnica, Umetnine v žepu 1*. Ljubljana: Založba ZRC, 2010 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-MMUKVADT>).
- Prelovšek, Damjan: *O dekorativnosti zgodnje Vurnikove arhitekture. Ivan Vurnik: 1884–1971: slovenski arhitekt = Slovenian architect: zbornik = compendium* (ur. Janez Koželj), AB: *arhitektov bilten*, 24, 1994, št. 119/124, str. 64–73.
- Prelovšek, Damjan: *Plečnikova palača. Dom ustavnega sodišča RS*. Ljubljana: Ustavno sodišče RS, 1998.

- Prelovšek, Damjan: Sempers' »Bekleidungstheorie« in Plečnik's University Library of Ljubljana. *Form, Modernism and History. Essays in Honor of Eduard F. Sekler* (ur. Alexander von Hoffman). Cambridge (Massachusetts): Harvard University Graduate School of Design, 1996, str. 29–32.
- Prelovšek, Damjan: Stavbarstvo 19. stoletja in iskanje narodne identitete. *Umetnost na Slovenskem: od prazgodovine do danes* (ur. Irena Trenc-Frelj). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 245–261.
- Stelè, France: *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih. Kulturnozgodovinski poskus*. V Ljubljani: Nova založba, 1924.
- Šumi, Nace: *Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani*. Ljubljana: Mestni muzej, 1954.
- Valena, Tomáš: Kontinuiteta stavbarstva in inovacija iz lokusa. Teme in prostorski koncepti pri Plečnikovih povečavah obstoječih cerkva. O *Plečniku: prispevki k preučevanju, interpretaciji in popularizaciji njegovega dela*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2013, str. 241–246.
- Valena, Tomáš: Plečnik, Masaryk in antika. O *Plečniku: prispevki k preučevanju, interpretaciji in popularizaciji njegovega dela*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2013, str. 67–78.
- Vurnik, Ivan: Vurnikova šola za arhitekturo, *Dom in svet*, 1. 1. 1927, št. 1, str. 30.

SEEKING SLOVENIAN IDENTITY IN ARCHITECTURE

Until the first generation of academy-trained architects (Max Fabiani, Ciril Metod Koch, and Jože Plečnik), architecture was not considered an equal branch of art in Slovenia. The search for special ethnographic features and the search for Slovenian art was therefore long the domain of painters. In Carniola, mostly foreign architects were active, which was reflected in the stylistic diversity of their buildings, whereas the Gorizia area (Goriška) and the Slovenian Littoral were influenced by Italian art. The increase in tensions between the Slovenian- and German-leaning factions of the population was also reflected in stylistic orientation. With the help of the Czechs, the Slovenians adopted the neo-Renaissance style, whereas for the Germans imitation of the timber-framed construction developed in the Middle Ages known as *Fachwerk* was characteristic. After the Ljubljana earthquake of 1895, Mayor Ivan Hribar began inviting Czech architects in particular, who designed several public buildings (the Provincial Government Building, Town Hall, Provincial Theater, and Slovenian Cultural Center).

The first architect to start searching for a Slovenian national style was John Jager (1871–1959), who was trained at the Vienna College of Technology. He believed that patterns on folk embroidery, peasant fur coats, and Easter eggs could also be usefully applied in architecture. In 1898, he decorated the National Café in Ljubljana in this way, which remained an isolated example of ethnographic architecture and did not engender a trend. More important was the contribution of Max Fabiani (1865–1962), who focused on how different ethnic groups perceive architectural forms and how

they compose them into a whole. Although he was one of the first to cultivate the Secession style in Austria, he soon turned away from it. In Ljubljana, he relied on the domestic tradition of Italian Baroque architecture and complemented his buildings with references to it. He crowned the Bamberg building with a Borromini pediment like that of the Ursuline Church, placed a clock tower above the entrance to the lyceum taken from the Baroque town hall, and used an undulating roof like that of the church at the Teutonic Knights Monastery for the entrance to the Jakopič Pavilion.

After the First World War, Ivan Vurnik (1884–1971) again tried to search for a national style with the help of some characteristic motifs, which he also found in other Slavic nations or even far to the east. On the facade of his Cooperative Business Bank, he painted carnations as a typical flower that adorns Upper Carniolan farmhouses, whereas inside he apparently ran out of suitable models and therefore used Moorish arches. The Sokol Hall building in Ljubljana's Tabor neighborhood is much more attuned to South Slavic sentiment without obvious Slovenian iconography. With Plečnik's arrival in Ljubljana, he abandoned further searching and turned to functionalism. In the churches of the Slovenian Littoral and the Gorizia area, which were part of Italy after the First World War, Tone Kralj (1900–1975) sought to establish a "Slovenian horizontal" by reworking the old altars and displacing the "Italian vertical" with it.

Jože Plečnik (1872–1957) was a supporter of the cladding theory of the German architect Gottfried Semper, with which he became acquainted in Otto Wagner's school. Because Semper warned against imitating folk architecture, Plečnik limited himself to rhythm, proportions, and syntax, with the help of which he wanted to come up with an architecture that would open the door to the Czechs for him. He considered bitterness and lyricism to be the essential features of Slavic architecture—two very abstract components that were difficult to apply in practice. His iconography was distinctly personal, and so it is not quite clear what he meant by a note about his youthful masterpiece of the Zacherl building in Vienna, when he wrote to his brother, saying that he had also included his parents in it. After the First World War, Czechoslovak President Tomáš Masaryk appointed him the architect of Prague Castle, instructing him to rebuild it as the seat of democracy. In Ljubljana, a different task awaited him because the former Austro-Hungarian provincial city had to be elevated to the capital of the Slovenian nation. Plečnik set about building a series of monumental buildings that Ljubljana had lacked until then. In doing so, he applied his experiences from Vienna and Prague. Because he was convinced that the Slovenians were distant descendants of the Etruscans, he embellished his buildings clad in the Classical or Renaissance style with Tuscan columns and Etruscan ceramics. In this way, he monumentalized his hometown to raise national self-confidence. Within the context of twentieth-century European architecture, "Plečnik's Ljubljana" is so special that it can be considered an expression of Slovenian national art, albeit in a different manner than his predecessors imagined.

**POLPRETEKLOST IN
SODOBNOST**

OSKAR MULEJ

Jugoslavizem slovenskih »naprednjakov« v luči sočasnih združevalnih nacionalnih ideologij: Primerjava s čehoslovakizmom

V počastitev petnajste obletnice svojega obstoja je leta 1937 *Jugoslovensko napredno akademsko društvo Jadran*, ljubljanski študentski klub liberalne provenience, katerega korenine so segale vse do dunajske Slovenije, izdalo brošuro. V njej so *jadranaši* razgrnili tudi svoja narodnopolitična stališča in med drugim zapisali:

J. n. a. d. 'Jadran' je nosilec nacionalne misli. [...] Narodnostna misel je najprirodnejša in zato najmočnejša človeška skupnostna misel. Ona je duhovna osnova za najvažnejšo organizirano človeško tvorbo: državo. V državi, ki ji daje narodna misel vsebino in racijo, ima narod najmočnejše fizično zagotovilo za napredek svojih sil in izpolnjevanje namena. V jugoslovenstvu vidimo našo narodno misel, v kraljevini Jugoslaviji pa njeno državno uresničenje. Jugoslovenstvo je višja stopnja slovenstva, srbstva in hrvatstva. Ono je sinteza teh treh elementov, ki združeni dajejo vsebino jugoslovenske misli. Včeraj je bila program, danes se gradi, jutri bo dejstvo. [...] Proporedujoč idejo narodnega edinstva stoji Jadran na braniku unitaristične države, ki je edina sposobna, da brez škode in opasnosti za celoto zadosti posebnim upravičenim potrebam katerekoli pokrajine ali plemena.¹

Kaj nam govori zapis »naprednih« akademikov? Najprej seveda jasno izraža zavezanost jugoslovenski nacionalni ideji – »jugoslovenstvu«, katerega poglobitveni nosilci in najodločnejši zagovorniki na Slovenskem so pripadali »naprednemu«

¹ Petnajst let J.N.A.D. »Jadrana«, str. 14–15.

političnemu taboru.² Zvestoba temu političnemu in vsaj na deklarativni ravni pa tudi kulturnemu projektu v jedrnem delu tega tabora ni pojenjala niti po menjavi državnega kurza po nastopu režima JRZ (*Jugoslovenska radikalna zajednica*) leta 1935 in je v javnem diskurzu »naprednjakom« pogosto prinašala slabšalno oznako »jugoslovenarji«.

Hkrati pa iz besedila lahko razberemo še nekaj. Skozenj se razodeva neko temeljno razumevanje odnosa država : (nacija) : narod oziroma razmerja med državnostjo in narodnostjo, pri katerem se med njima vzpostavlja esencialna vez. Tako kot vsak narod za svoj obstanek, razvoj in polno udejanjenje nujno potrebuje lastno državo, mora tudi ta »najvažnejša organizirana človeška tvorba« biti utemeljena na narodnosti, saj zgolj ta pomeni živo državotvorno silo. Le narodi kot »najmočnejši kulturni, socialni in politični činitelji«³ lahko državam priskrbijo trden temelj in trajno podlago. Iz takšne podlage pa logično izhaja potreba po unitarni nacionalni državi.

Takšno enačenje naroda (nacije) in države ni nič nenavadnega. Najdemo ga pri »zahodnih« »državnouokvirjenih«⁴ nacijah, tako »latinskega« (Francija, Španija, Portugalska, Italija) kot tudi anglo-ameriškega tipa. V kontekstu srednje in vzhodne Evrope pa zaradi drugačne geneze in utemeljenosti tamkajšnjih narodov po drugi strani tovrstna tesna vez z državnostjo zgodovinsko ni nastopala kot nekaj samoumevnega. Srednjeevropska narodnopolitična stvarnost je namreč bila (in je še dandanes) zaznamovana z narodi, dojetimi kot jezikovno-kulturnimi skupnostmi. Ti narodi oziroma identifikacije z njimi so se povečini razvijali ob odsotnosti lastnih nacionalnih držav.

Nacionalne države se kot prevladujoči dejavnik v regiji uveljavijo šele po letu 1918 z razpadom dveh, do tedaj v njej dominantnih celinskih imperijev – Habsburškega in Ruskega. S prevratom se zgodijo »narodne revolucije« in vzpostavitev novega, na mirovnih pogodbah utemeljenega »versajskega« reda. Njegovi osnovni gradniki so bile države, ki so se utemeljevale na načelu samoodločbe narodov in same sebe dojemale ter se navzven predstavljale kot »nacionalne«.

2 Izraz »napredni tabor« uporabljam v strogo nominalističnem smislu, brez normativnih vsebinskih ali celo vrednostnih opredelitev. Izhajajoč iz razdelitve slovenske politične in duhovne krajine na tri miselne kroge z njim merim na tisti del slovenske javnosti, ki ni pripadal niti katoliškemu niti marksističnemu idejnemu krogu. V zgodovinopisju se je zanj sicer uveljavila oznaka »liberalni tabor«, ki pa je po mnenju pisca za medvojno obdobje le pogojno ustrežna, medtem ko se kot najpogostejša in najstalnejša samooznaka skozi vso njegovo zgodovino pojavlja pridevnik »napreden«. – Prim. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 27.

3 Petnajst let J.N.A.D. »Jadrana«, str. 14.

4 Brubaker, *Ethnicity without Groups*, str. 144–145.

Vlogo ključnega dejavnika je pri tem igrala zasnova poveljnega reda od sil zmago-vite antante, ki so novoustanovljene države obravnavale kot »narode«, natančneje »nacije«. O tem med drugim jasno priča zasnova *Društva narodov*, v katerem so sedeli zastopniki *držav*, ne pa narodnih skupnosti.⁵ Zahodne sile so tako prizna-vale resnično narodotvorno silo edino državni organizaciji ter niso sprejemale modela kulturne nacije.

Ko se »zahodni« model nacionalne države ter z njim povezano pojmovanje nacije na koncu velike vojne cepita na srednjeevropsko narodnopolitično stvarnost, v praksi tako nastanejo »nacionalne države«, ki dejansko izkazujejo izrazito večna-rodnen značaj, a ima v njih eden izmed narodov položaj »državnega naroda«. Ta naj bi hkrati bil tudi nosilec državnega jezika. Posledica so tako »narodne države« in »državni narodi« – denimo Čkoslovaška kot narodna država »češkoslovaškega naroda« in »češkoslovaški narod« kot državni narod češkoslovaške republike. Podobno je tudi v Jugoslaviji. V takšni luči se temeljne premise »naprednih« aka-demikov pokažejo kot razumljivejše. Močno lahko v njih prepoznamo vpetost v prevladujočega duha dobe in izraz soglasja z »idejo« versajske Evrope kot redom mononacionalnih držav v skladu z načelom »ena država – en narod«.

Unitarni jugoslavizem slovenskih »naprednjakov« je tako smiselno obravna-vati v širši luči sorodnih nacionalnih konceptov, kakršne v medvojnem obdobju najdemo tudi v nekaterih drugih srednjeevropskih državah. Ker je hkrati šlo za uradno utemeljitveno podlago jugoslovanske države, lahko govorimo o primeru *združevalne nacionalne ideologije*, na katerih so se poskušale utemeljevati nove oziroma ozemeljsko povečane države v srednji in jugovzhodni Evropi, nastale na pogorišču predvojnih imperijev. V tem smislu jo lahko vzporedimo zlasti s čehoslovakizmom in idejo Velike Romunije. Gre za ideologije, katerih nosilci so sami sebe razumeli kot »državotvorne«, hkrati so neizogibno nastopale tudi kot *integralistične*: da bi se lahko konsolidirale kot »nacionalne,« so *nacionalizirajoče*⁶ države, ki so dejansko predstavljale konglomerate raznovrstnih regionalnih, verskih in kulturnih oziroma narodnih identitet kot tudi različnih zgodovinskih izkušenj in pravnih tradicij, potrebovale nacionalno idejo, ki bi nastopala kot integrativni dejavnik. Takšnim notranjim razlikam, ki so v tedanji mednarodno-pravni terminologiji pretežno reducirane na formulo *Langue, race et religion*,⁷ pa

5 Več o tem v: Mazower, Minorities and the League of Nations.

6 Brubaker, Nationalizing states.

7 Protection des minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations in Fouques Duparc, La Protection des minorite de race, de langue, et de religion. Za sodobno kritiko tega pristopa gl. Lemberg, Volksbegriff und nationalbildende Kräfte.

se v novem evropskem redu prisoja le sekundaren, minoren pomen. Podobno so tudi poprejšnje narodne subjektivitete reducirane na »plemena« enega naroda – v jugoslovanskem primeru – oziroma »dve veji« v češkoslovaškem.

Med jugoslavizmom in čehoslovakizmom je mogoče povleči množico paralel, tako funkcionalnih kot tudi idejnih. Namen pričujoče razprave je opozoriti nanje in tako ponuditi pristop, ki se ne omejuje na ožji slovenski nacionalni vidik, temveč z vključitvijo primerjalne perspektive omogoča širšo kontekstualizacijo. Posebno pozornost bomo pri tem posvetili sorodnim, iz narodnoliberalnih tradicij izhajajočim političnim silam na Češkoslovaškem, v zaključnem delu pa se na kratko dotaknili tudi velikonemškega nacionalizma v Avstriji. Namen je osvetliti analognost narodnopolitičnih pristopov ter pokazati, da se je skozi njega zrcalila vpetost v prevladujoči tok državnopravne misli oziroma prilagoditev tedaj dominantni narodnopolitični paradigmi. Tako želim prispevati dodatno možno razumevanje unitarne jugoslovanske usmeritve slovenskih naprednjakov, relevantno zlasti za dvajseta leta 20. stoletja, ko je državna enotnost pretežno (zakonodaja, davki, šolstvo) bila prej program kot pa realnost.⁸ Pri tem se mestoma opiram na dognanja Jurija Perovška,⁹ ki jih v posameznih vidikih dopolnjujem z lastnimi interpretacijami.

Jugoslavizem in Čehoslovakizem kot združevalni in »ustanovitveni« ideologiji

V obeh nacionalnih kontekstih je nacionalna združevalna ideologija igrala ključno legitimacijsko vlogo pri ustanovitvi nove države in njeni mednarodnopravni uveljavitvi. Pri snovanju češkoslovaške države je čehoslovakizem imel izrazito instrumentalno vlogo, pri čemer je v marsičem tisto, kar je prej bilo »češko«, zdaj postalo »češkoslovaško«.¹⁰ Češka politika, ki se je pred vojno osredotočala na »zgodovinske dežele« Krone sv. Venčeslava in češko državno pravo, se je v letih 1917–1918 preusmerila k čehoslovakizmu v prvi vrsti iz praktičnih geopolitičnih razlogov. Eden redkih deklariranih predvojnih čehoslovakistov je bil Masaryk,

8 Države naslednice Avstro-Ogrske so v dvajsetih letih kljub formalno centralistični upravi v marsičem dejansko funkcionirale kot pomanjšani imperiji. – Prim. Judson, *The Habsburg Empire*, str. 451.

9 Perovšek je sicer že opozoril na določene paralele z državnopravnimi koncepti nemškega liberalizma. Gl. Perovšek, *Nemški liberalizem*.

10 Novotný, Stehlík in Tóth (ur.), *Národnostní menšiny v Československu*, str. 22–24.

medtem ko večina češke politične elite ob siceršnjih tesnih kulturnih stikih s Slovaki tedaj ni razmišljala o političnem povezovanju.¹¹ Kot vodja »zunanjega odpora« proti Avstriji je Masaryk med vojno jasneje artikuliral svoje čehoslovakistično stališče, s čimer si je v prvi vrsti prizadeval utrjevati položaj Čehov v očeh antante.¹²

Ključni trenutek, ki je narekoval vključitev Slovaške v novi nacionalni okvir, je pri tem bila obkroženost češkega ozemlja s »sovražnimi« narodi. Ko so bile meje nove države zarisane in zajele obsežna ozemlja, strnjeno poseljena s številčno močnimi manjšinami, je formalno konstituiranje enotnega »čehoslovaškega naroda« obenem postalo nujno za zagotovitev dvotretjinske večine »državnega naroda« v državi. Raba izrazov »čehoslovaški narod«, »čehoslovaški jezik« Masaryka, Kramáča, Beneša in Štefánika je bila tako primarno strateškega značaja in pogojena s prizadevanji za zagotovitev mednarodnega priznanja Češkoslovaške.¹³ V notranji rabi je – v nasprotju z Jugoslavijo po 1929 – prevladovala uradna dikcija »Čehi in Slovaki«. V Kraljevini SHS v dvajsetih letih v praksi podobno prevlada »kompromisni jugoslavizem«¹⁴, kakršnega je uveljavljala Pašičeva Narodna radikalna stranka in je omogočal vzpostavitev centralističnega sistema in zagotovitev nacionalne večine, hkrati pa v praksi ni narekoval opuščanja »plemenskih« specifik, zlasti srbske, kateri je bil zagotovljen dominanten položaj. Sočasno ne gre tudi prezreti dejstva, da je bila za časa ustanavljanja nove države načelna privrženost unitarističnemu modelu državne nacije splošno razširjena med srbskimi politiki in izobraženci različnih strankarskih usmeritev, zlasti tistimi, ki so se bili šolali v Franciji.¹⁶

Podobno kot v primeru jugoslovanstva, kjer so od vsega začetka bile opazne razlike v pogledih na način, obliko in dinamiko združitve in je zajemalo široko paleto možnih koncepcij (bodoče) jugoslovanske nacije,¹⁷ je bilo tudi pri čehoslovakizmu. Razpon je segal od docela unitarističnega razumevanja, ki je vključevalo zahtevo po kulturnem in jezikovnem poenotenju, do stališča, ki je »češkoslovaški narod z dvema knjižnima jezikoma« razumelo »ne kot realnost,

11 Prim. Galandauer, *Čechoslovakismus v proměnách času*, str. 36–39, 41.

12 Prav tam, str. 43.

13 Tomčík, *Masarykov podiel*, str. 51–52.

14 Haslinger, *Nation und Territorium*, str. 329.

15 Troch, *Yugoslavisim between the world wars*, str. 230.

16 Prim. Vodopivec, *Politične in zgodovinske tradicije*, str. 479–480; Trgovčević, *Naučnici Srbije*, str. 227–228, 255.

17 Za več o tem gl. Zlatar, *The building of Yugoslavia*; Djokić, *Yugoslavisim*; Banac, *The National Question in Yugoslavia*; Wachtel, *Making a nation*; Troch, *Yugoslavisim between the world wars*; Robinson, *Yugoslavisim in the Early Twentieth Century*; Bulatović, *Struggling with Yugoslavia*.

temveč kot programski cilj«. ¹⁸ Vsem čehoslovakizmom je bila skupna ideja enega »čehoslovaškega naroda«, pri čemer so mnenja o tem, ali je njegova uradna različica bila v svojem bistvu politična ali etnična, deljena. ¹⁹ Tovrstne nianse so bile izraziteje poudarjene v primeru slovaških čehoslovakistov, medtem ko so med češkimi ostale v bolj grobih obrisih. ²⁰

Medtem ko so v dobi prevrata tako rekoč vse slovenske politične sile deklarativno zastopale določeno vrsto jugoslavistične usmeritve, ²¹ se zlasti po združitvi s Kraljevino Srbijo to kmalu spremeni. Kot najbolj vneti, predvsem pa zvesti zastopniki jugoslavizma se uveljavijo »naprednjaki«, natančneje tisti njihov del, ki je v 20. letih deloval v sklopu Jugoslovanske demokratske stranke in Samostojne demokratske stranke. Demokratska stranka kot sprva edina vsedržavna stranka postavi v ospredje svojega programa integralistično koncepcijo enega, nedeljivega naroda in se hkrati trudi afirmirati kot edina resnično »državotvorna« sila v državi, zmožna držati »v ravnotežju i reakcionarce na skrajni desnici i demagoge na skrajni levici i plemenske separatiste i plemenske hegemoniste«. ²² Takšno usmeritev, ki je kmalu postala osrednja identifikacijska točka slovenskega »liberalizma« v medvojni dobi, je jasno nakazala že izjava naprednih duševnih delavcev 23. novembra 1918. ²³ Potrebo po hitri in brezpogojni združitvi s Kraljevino Srbijo je izrecno utemeljila s prepričljivo razkosanja slovenskega ozemlja, hkrati pa kot »suprema lex, kateri se morajo brezpogojno ukloniti vsi pomisleki« postavljala močno, na zunaj in navznoter enovito državo vsega jugoslovanskega naroda. ²⁴

Tudi v čehoslovaškem primeru so čehoslovakisti postali člani vsedržavnih, v tem primeru izvorno čeških strank. Politična sila »naprednjakom« sorodnega tipa, izhajajoča iz tradicij češkega narodnega liberalizma, je bila naslednica Mladočeške

18 Galandauer, *Čehoslovakismus v proměnách času*, str. 34. Za različne tipe in nianse čehoslovakizma gl. Hudek, Kopeček in Mervart (ur.), *Čehoslovakismus*; Rychlík, *Teorie a praxe jednotného československého národa*; Rychlík, *Češi a Slováci*; Perzi, *Die Metamorphosen des Tschechoslowakismus*; Bakke, *The making of Czechoslovakism*; Bakke, *Czechoslovakism in Slovak history*; Krajčovičová, *Politické strany a ich postoj k otázke jednoty českého a slovenského*; Harna, *Idea národa československého na stránkách týdeníku Přítomnost*; Tomčík, *Antinómie čehoslovakizmu ako kultúrneho fenoménu*; Magdolenová, *Čehoslovakismus a autonomizmus*; Kučera, *Koncepcie národního státu Čechů a Slováků*.

19 Za slednje stališče gl. Kučera, *Politický či přirozený národ? Za nasprotní pogled gl. Broklová, Politický nebo etnický národ*.

20 Prim. Rychlík, *Češi a Slováci*, str. 132.

21 Prim. Perovšek, *Slovenski prevrat*, str. 18–19.

22 *Jutro*, 17. 1. 1923, št. 13.

23 Izjava duševnih delavcev, *Slovenski narod*, 23. 11. 1918, št. 278.

24 Prav tam.

stranke, Češkoslovaška narodna demokracija (*Československá národní demokracie*). Za njeno vodstvo je bila značilna »kompromisna«, »čehocentrična« oblika čehoslovakizma, ki je poudarjala ključen pomen »češkoslovaške enotnosti« za vzdrževanje »narodnega karakterja Češkoslovaške republike«. ²⁵ Za primerjavo se je zato ustrezneje ozreti na Slovaško in pod drobnogled vzeti tamkajšnjega narodnodemokratskega prvaka Milana Ivanko, ki je v nasprotju s češkimi kolegi in podobno kot preostali slovaški čehoslovakisti Slovake in Čeha štel za dva različna, a enakopravna dela istega naroda, hkrati pa ostro zavračal slovaški avtonomizem. ²⁶ Glavna predstavnica slednjega je bila tako kot v slovenskem primeru stranka političnega katolicizma s skorajda identičnim imenom – (Hlinkova) Slovaška ljudska stranka (*Hlinkova slovenská ľudová strana*; H'SLS).

Preplet praktičnih motivov in idejnih razlogov

Kadar govorimo o razlogih in motivih za prevzem jugoslovanske oziroma čehoslovaške nacionalne usmeritve, je mogoče najti kar nekaj paralel, a tudi pomembne razlike. V obeh primerih lahko govorimo o množici medsebojno prepletenih motivov, pri čemer so se, kot je to v politiki običajno, politična računica in praktični motivi prepletali z idejnimi načeli in globljimi narodnopolitičnimi premisleki.

V primeru slovenskih »naprednjakov« je njihovo vztrajno podporo unitarizmu in centralizmu brez dvoma močno pogojevala tudi njihova relativna politična šibkost. Vključitev v vsedržavne stranke na vsejugoslovanski podlagi je zlasti »meščansko-liberalnemu« jedru naprednega tabora nedvomno pomagala ohraniti položaj vplivnega političnega dejavnika na Slovenskem. Tako jim je bila zagotovljena trajna navzočnost v vladnih kabinetih, pri čemer jim je centralistična ureditev omogočala tudi precejšen vpliv na »regionalne«, slovenske zadeve, ki je občutno presegal stopnjo volilne podpore med Slovenci. Ključno vlogo je nedvomno igral »antiklerikalizem« oziroma praktičen motiv zlomiti premoč Slovenske ljudske stranke, ki se je najneposredneje izrazil v času njihovega sodelovanja v šestojanuarskem režimu, a bil vztrajno navzoč že skozi celotna dvajseta leta. Federalizem in slovenska avtonomija sta naprednjakom pomenili predvsem grožnjo popolne hegemonije političnega katolicizma in pretvorbe Slovenije v »papeško provinco«. ²⁷

²⁵ Prim. Holeček, Bratislava nár. demokratická, *Národní listy*, 27. 5. 1933, št. 145.

²⁶ Prim. Rychlík, *Češi a Slováci*, str. 133.

²⁷ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 254

Tovrstnim premislekom so bili slednjič pridruženi še gospodarski motivi, vezani na priložnosti enotnega trga.

A navzoči so bili tudi jasni idejni razlogi. Kot je pokazal že Jurij Perovšek, so slovenski liberalni prvaki namreč verjeli, da je z ustanovitvijo nove države nastopil čas »velike jugoslovanske nacionalne sinteze« kot zaključka poprej ločenega razvoja treh plemen.²⁸ Integracija v jugoslovansko nacionalno celoto je v takšnem konceptu nastopala kot nova, višja, a tudi nujna stopnja v razvoju slovenskega naroda. Vsaj v primeru kroga t. i. »mladinov«, zbranih okoli Gregorja Žerjava in Alberta Kramerja, nespornih voditeljev slovenske JDS/SDS (Jugoslovanska demokratska stranka/Samostojna demokratska stranka) po letu 1922, so korenine te usmeritve segale že v čas po prelomu stoletja. Tedaj so mnogi izmed njih v okviru »narodno-radikalnega dijaštva« gojili ideje kulturnega sodelovanja in povezovanja med južnimi Slovani v monarhiji in zunaj nje. Pri tem so uveljavljali koncept jugoslovanske pripadnosti, ki je narekoval, »da stoji med Slovincem in Slovanom še Jugoslovan«.²⁹ Žerjav in Kramer sta bila izpričana privrženca ideje enotnega jugoslovanskega naroda že ob svojem vstopu v Narodno napredno stranko leta 1909. Med 1. svetovno vojno so vzdrževali tajne stike z Jugoslovanskim odborom, katerega član je med drugim bil tudi pomemben pripadnik njihovega kroga, Bogumil Vošnjak. Krfska deklaracija, ki jo je Jugoslovanski odbor leta 1917 podpisal s predstavniki srbske vlade in je utrla pot poveljni jugoslovanski državnosti, je, podobno kot v češkoslovaškem primeru Kijevska deklaracija,³⁰ že vsebovala koncept ene jugoslovanske nacije, sestojee iz treh plemen. Pri takšnem konceptu je skupina nekdanjih »narodnih radikalov« vztrajala skozi vse medvojno obdobje. Za njihov jugoslavizem tako lahko rečemo, da je bil iskren in konsekventen. V tej viziji je jugoslovanstvo nastopalo, ne kot zanikanje, temveč kot polno zgodovinsko udejanjenje slovenstva,³¹ o čemer med drugim priča tudi dejstvo, da se naprednjaki v svojem političnem diskurzu, retoriki in propagandi niso ogibali ne slovenskega imena ne slovenskih narodnih simbolov.

Tako morda lahko tudi bolje razumemo intervencijo Bogumila Vošnjaka, ko je leta 1921 na seji ustavnega odbora namesto predlaganega srbohrvaškega uradnega jezika – ob dodatni določbi, da v slovenskem delu države velja slovenski dialekt – zahteval in dosegel zapis uradnega *srbsko-hrvaško-slovenskega* jezika v

28 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 122.

29 Gantar Godina, *Narodno radikalno dijaštvo*, str. 221.

30 Bakke, *Doomed to Failure?*, str. 298.

31 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 122.

jugoslovansko ustavo.³² Kolikor takšna formulacija z današnjega zornega kota morda zveni absurdno, jo je v tedanjem kontekstu mogoče razumeti tudi kot simbolni izraz enakopravnosti vseh treh »plemenskih« jezikov, s tem pa tudi njihovih nosilcev.³³ V tem smislu jo lahko vzporedimo s češkoslovaško ustavo, ki je za »državni uradni jezik« določala »češkoslovaški« – člen, ki je bil sicer, tako kot v jugoslovanskem primeru, predmet daljših razprav. V praksi je bil s tem vzpostavljen češko-slovaški jezikovni dualizem, kar je pomenilo, da je bil v čeških deželah uradno v rabi češki in na Slovaškem slovaški jezik.³⁴ Podobna je bila tudi jezikovna praksa v Jugoslaviji, saj je v nasprotju z drugimi deli države na Slovenskem kot uradni jezik nastopala slovenščina, pri čemer hkrati ne gre prezreti popolne prevlade srbohrvaščine v osrednjih državnih organih in institucijah. A tudi v tem pogledu je Vošnjakova formulacija imela pomembne pravne posledice. Te so se najjasneje udeležile leta 1928, ko je Ivan Pucelj v beograjski skupščini govoril izključno v slovenščini, zahteval njeno enakopravno rabo ter tudi dosegel, da so v njej bili brani stenografski zapisniki.³⁵

Slovenstvu so »naprednjaki« v procesu jugoslovanske nacionalne sinteze prisojali mesto enakovrednega dejavnika, kar je vsaj v 20. letih bilo vezano tudi na določen »okcidentalistični« pristop.³⁶ Ta se je najjasneje izrazil v letih 1927–1928, ko je SDS kot članica Kmečko-demokratske koalicije – ob siceršnjem trdnem vztrajanju njenega slovenskega dela na unitarističnem stališču – ostro kritizirala »srbijanski hegemonizem« Narodne radikalne stranke. Naprednjaško časopisje je v tistem času rado poudarjalo zaostalost jugovzhodnih delov države in »višjo stopnjo civilizacije« nekdanjih habsburških dežel ter zahtevalo naj Jugoslavija postane »evropska država z evropskimi navadami.«³⁷ Žerjav je hkrati poudarjal vodilnost

32 Perovšek, Bogumil Vošnjak in ‚srbsko-hrvaško-slovenski‘ jezik; Perovšek, Slovenska politika in vprašanje državne ureditve, str. 437–438; Steinbacher in Rahten, »V boj za staro pravdo!«, str. 99.

33 Glede pomena in funkcije tega ustavnega člena z ozirom na status slovenščine obstajajo različne ocene. Medtem ko Perovšek ocenjuje, da je s takšno formulacijo »iz ustave izpadlo edino določilo, v katerem se je v določeni meri še priznavala slovenska jezikovna posebnost«, se vsekakor lahko strinjamo tudi z oceno Marka Stabeja, da je šlo »za pomensko in najbrž tudi pravno nejasno formulacijo, ki je bila interpretativno odprta« in jo je zato »mogoče brati tudi kot določbo enakopravnosti vseh treh jezikov v funkciji uradnega jezika po vsej državi«. Četudi je v praksi to pomenilo določeno podrejenost večinskemu, dejansko dominantnemu jeziku, je slovenščina tako ohranila status uradnega jezika in ni bila reducirana na narečje. Prim. Stabej, Slovenska jezikovna skupnost, str. 26.

34 Rychlík, Ústava ČSR z roku 1920, str. 55–56.

35 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 221–229.

36 V zgodnjih tridesetih letih je pod vplivom političnih razmer retorika postala bolj osredinjena na Balkan.

37 *Domovina*, 6. 12. 1928, št. 49. Citirano po Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 263.

»idej in kulture zapada, kajti ni še v historiji primera, da bi v upravi in gospodarstvu orient bil komu vzornik«. ³⁸ Četudi je bila Srbiji priznana vloga Piemonta, je v kulturnem oziru vodilna vloga bila prisojena Sloveniji, o čemer zgovorno pričajo besede Alberta Kramerja o Ljubljani in njeni univerzi kot »jugoslovenskem Heidelbergu«, najbolj primernem mestu za izobraževanje mladine vse Jugoslavije. ³⁹

Podobna »okcidentalistična« stališča lahko zasledimo tudi v diskurzu čehoslovakizma. Že omenjeni Ivanka je zadnjega dojemal kot civilizacijski projekt, ki naj bi Slovaško (ter Podkarpatsko Rutenijo) postopoma dvignil na gospodarsko in kulturno raven Češke in Moravske. ⁴⁰ Zaostalost ter »politična in nacionalna nezrelost« ⁴¹ sta v njegovih izvajanjih nastopali kot ključna razloga za zavračanje slovaške avtonomije. To je imelo jasno politično razsežnost, saj sta kulturni in ekonomski dvig nastopala kot nujna pogoja za priključitev Slovaške »demokracijama Češki in Moravski« in njeno izdvojitve »za veke vekov iz aristokratske Madžarske (*aristokratického Mad'arska*)«. ⁴² Tovrstni argumenti o nerazvitosti vzhodnih, nekdanj ogrskih, delov države so nasploh zaznamovali retoriko čehoslovakistov – tako slovaških kot tudi čeških. ⁴³ Medtem ko je pri zadnjih pogosto bil tudi določen »pokroviteljski« ton, je pri slovaških bila v ospredju retorika »enakopravnosti obeh vej«. Ne glede na omenjeno razliko je v obeh primerih, enako kot tudi v jugoslovanskem, bil jasno izrazit modernizacijski trenutek nacionalne združevalne ideologije.

Zadnji se je v slovaškem primeru, podobno kot tudi v slovenskem, močno prepletal tudi z »antiklerikalno« retoriko. »Če naj Slovak ostane zaostal,« je menil Ivanka, »ne bo nikdar razmišljal napredno, kot razmišlja napredni Čeh in večno bo na Slovaškem živel komunizem s klerikalizmom«. ⁴⁴ V svojem članku *Autonómia Slovenska* je tako trdil, da je Hlinkova stranka, ki je v prvi vrsti zastopala »cerkvene, pravilneje rečeno klerikalne interese« zavzela avtonomistično pozicijo predvsem zaradi »strahu pred liberalnim duhom, prihajajočim iz zgodovinskih dežel na Slovaško«. ⁴⁵

38 *Jutro*, 7. 4. 1928, št. 84. Citirano po Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 263.

39 *Jutro*, 10. 9. 1927, št. 213. Citirano po Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 272.

40 Ivanka, Za jednotu československú, *Národní listy*, 26. 5. 1933, št. 144.

41 Dr. Milan Ivanka o autonomii Slovenska a Pittsburské dohodě, *Národní listy*, 15. 9. 1925, št. 253.

42 Ivanka, *Autonómia Slovenska*, str. 5. Izpostaviti velja, da je Ivanka na tem mestu namerno uporabil izraz Madžarska (*Mad'arsko*) in ne Ogrska (*Uhorsko*).

43 Prim. Haslinger, *Nation und Territorium*, str. 336.

44 Pozdravnyj projev dra Milana Ivanky, *Národní listy*, 16. 4. 1929 – dodatek k št. 105: Čtvrtý sjezd čsl. národní demokracie.

45 Ivanka, *Autonómia Slovenska*, str. 4.

»Državotvorno« samorazumevanje in »problem malega naroda«

Poleg daljše navzočnosti jugoslovanske usmeritve med jedrnim delom slovenskih »naprednjakov« – ta je sicer na pretežno zgolj deklarativni ravni vsebovala tudi idejo o kulturnem stapljanju – pa je pri opredeljevanju motivov, ki so naprednjake vodili k vztrajanju na jugoslovansko-nacionalnem stališču po naši oceni potrebno upoštevati zlasti že omenjene geopolitične in mednarodnopravne pogoje in okoliščine. Med poglavitnimi razlogi za vztrajno zavezanost idealu jugoslovanske nacionalne enotnosti je nedvomno nastopalo stremljenje k vzpostavitvi močne in trdne države, ki bi Slovincem garantirala narodni obstanek in razvoj.

Ta je v skladu s tedaj prevladujočim pogledom bila lahko utemeljena le na nacionalni podlagi, in jo je po njihovem prepričanju bilo mogoče graditi zgolj na podlagi nacionalne integracije in centralistične uprave – stališče, ki je hkrati predstavljalo osrednjo povezovalno točko s čehoslovakisti vseh različic, vključno z Narodnimi demokrati.⁴⁶ Vlogo pomembnega, morda bistvenega trenutka je tako igral prevzem in vsaj do neke mere tudi ponotranjenje tedaj aktualnega modela nacionalne države.⁴⁷ Gre za prepričanje, v skladu s katerim so večnarodne tvorbe, kakršna je bila predvojna avstrijska *Vielvölkerstaat* z vsemi svojimi partikularizmi, bile dojete kot nekaj reakcionarnega in preživelega. Kot »napredni« in »demokratični« vzor na drugi strani nastopajo unitarne mononacionalne države – enotne, nedeljive in urejene po načelu »en človek, en glas« ter brez posebnih pravic za katerikoli del državne celote. Program JDS iz leta 1921 je tako izrecno poudarjal, da so kakršnikoli »izjemni pokrajinski privilegiji« v nasprotju z demokratično ureditvijo.⁴⁸

Vlogo referenčnega primera je pri tem precej očitno igrala »zavezniška« Francija. Karel Triller je tako že oktobra 1918, kažoč na njen primer, poudarjal, kako prebivalci Bretanje in Gaskonje žive pod isto upravno ureditvijo, pa četudi naj bi bili v vseh pogledih medsebojno mnogo različnejši od Jugoslovanov.⁴⁹ Presenetljivo podobno je slovaški narodni demokrat Ivanka ugotavljal, kako v Nemčiji in Italiji »celotna območja pripadajo istemu narodu, a imajo tako raznolike dialekte, da eno pleme sploh ne razume drugega«, medtem ko pri Čehoslovakih

46 Prim. Rogušová, *The Czechoslovak National Democratic Party*, str. 68.

47 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 147.

48 Iz programa vsedržavne JDS, str. 46.

49 *Slovenski narod*, 17. 10. 1918, št. 241. Citirano po Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 60.

takšnih razlik ni bilo.⁵⁰ Avtonomistična retorika H'SLS in Slovaške narodne stranke po drugi strani ni upoštevala »političnih in državnopravnih posledic« slovaške avtonomije, ki bi pomenile »pričetek atomizacije ter razpada države.«⁵¹

Podobno, kot je »naprednjaška« retorika svarila pred tem, da bi avtonomna Slovenija postala »laško-nemška provinca«⁵² so slovaški čehoslovakisti avtonomijo odklanjali kot potencialno orodje madžarskega iredentizma. Po Ivankinem mnenju bi ogrozila »svobodo« in so nanjo čakali »predvsem naši madžarski sovražniki.«⁵³ V obeh oziroma vseh treh primerih je bil tako, kot smo že nakazali, prisoten tudi strateški moment reševanja problema malega ter geografsko izpostavljenega naroda, katerega tretjina je v slovenskem primeru za vrh vsega ostala izven matične države. Žerjavove besede na zboru zaupnikov JDS, februarja 1924 v Ljubljani, ko je govoril, da bi pretvorba Slovencev v »jugoslovenstvo« in ustvarjenje »neločljive jugoslovan-ske celote« zanje na ugoden način rešilo »problem malega naroda«,⁵⁴ je vsekakor mogoče razumeti tudi v tej luči. »Problem malega naroda« je bil podobno pereč tudi v češkem kontekstu in je Eduardu Benešu priskrbel temelj za njegovo odločno čehoslovakistično stališče.⁵⁵ Paralele so tu očitne, tako če pomislimo na obkroženost češkega narodnostnega ozemlja z nemštvom kot tudi hipotetični položaj Slovaške brez podpore v vseh pogledih močnejšega češkega partnerja. Geopolitična konstelacija regije ter njena demografska podoba sta novim oziroma povečanim državam narekovali konsolidacijo na nacionalno-unitaristični podlagi, pri čemer bi titularni »državni narod« tvoril kolikor toliko varno večino prebivalstva.

Zanimivo je, da osredinjenost na »problem malega naroda«, natančneje na potencialno nevarnost njegovega nastanka, najdemo tudi v diskurzu nemško-nacionalnih političnih sil v medvojni Avstriji. Če vzamemo v ozir Velikonemško ljudsko stranko (*Grossdeutsche Volkspartei*) kot organizacijsko dedinjo predvojnega nemškega narodnega liberalizma in najglasnejšo propagatoriko *Anschlussa* v 20.

50 Pozdravni govor dra Milana Ivanky, *Národní listy*, 16. 4. 1929 – dodatek k št. 105: Čtvrtý sjezd čsl. národní demokracie.

51 Ivanka, *Autonómia Slovenska*, str. 5.

52 *Jutro*, 31. 8. 1924, št. 206, uvodnik z dne 30. avgusta. Citirano po: Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 131.

53 Dr. Milan Ivanka o autonomii Slovenska a Pittsburské dohodě, *Národní listy*, 15. 9. 1925, št. 253.

54 »Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, (...) da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.« (Jugoslovenska demokracija na pohodu; Veličastni zbor zaupnikov JDS v Ljubljani, *Jutro*, 5. 2. 1924, št. 31. Citirano po Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 270).

55 Prim. Kučera, *Koncepcie národního státu Čechů a Slováků*, str. 606.

letih, opazimo, da je njen nacionalizem nasprotno od »državotvornih« ideologij jugoslavizma in čehoslovakizma, nastopal kot državo-negirajoča ideologija. Namesto v konsolidacijo državne nacije je bil usmerjen v preprečitev možnosti njenega nastanka. Podrobnejša analiza argumentacijskih vzorcev hkrati pokaže, da so, omenjeni razliki navkljub, vse tri ideologije bile podobno usidrane v načelu samoodločbe narodov ter na njem utemeljeni »versajski« srednjeevropski stvarnosti. Avstrijska republika je v tem mednarodnem redu predstavljala iregularnost. Nemški nacionalisti so, sklicujoč se na isto pravico do samoodločbe, ki je državnost dala Čehoslovakom in Jugoslovonom, njim pa naj bi bila odtegnjena, v njej videli provizorično, »vsiljeno« državnost.⁵⁶

Če je pri jugoslavizmu in čehoslovakizmu šlo za integracijo že obstoječega »malega naroda« v večji nacionalni okvir, je pri velikonemškem nacionalizmu torej nasprotno šlo za preprečitev možnosti, da bi se takšen »mali narod« sploh lahko razvil. V jedru njihove narodno-politične usmeritve je tičal isti princip, le da formuliran v obratno smer – namesto »ena država – en narod« torej »en narod – ena država.« Pri njenem utemeljevanju so izpostavljali podobne argumente glede ekonomskega, kulturnega in siceršnjega obstanka,⁵⁷ hkrati pa se posluževali tudi analognega izraza – denimo kategorije »plemena« (*Deutschösterreichischer Stamm*)⁵⁸ kot tudi zmerjavke »Auch-Deutschen«,⁵⁹ ki so jo namenjali avstrijskim »partikularistom« in je močno spominjala na oznako »Samoslovenci«. Zlasti če upoštevamo, da so v obeh primerih najpogostejši naslovniki bili pripadniki katoliških krogov, lahko govorimo o podobni diskurzivni funkciji. Pri tem so tako slovenski »naprednjaki«, Češkoslovaški narodni demokrati in avstrijski Velikonemci katoliške nasprotnike radi obtoževali habsburških simpatij ali vsaj obremenjenosti s habsburško dediščino ter jim očitali mlačnost v nacionalnih zadevah.

Sklep

V jugoslovanski viziji naprednjakov slovenstvo torej ni zanikano, je pa dano v nesporno podrejen položaj. Predvsem mu je odvzeta politična suverenost, saj so sodili, da je pravica do samoodločbe bila 1. decembra 1918 »konzumirana«.

56 Prim. *Die Verhandlungen des zweiten Reichsparteitages der Grossdeutschen Volkspartei*, str. 5.

57 Gl. Dinghofer, *Aufwärts!*, *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 24. 12. 1922.

58 Gl. Wotawa, *Ein neues Oesterreichertum? Eine ernste Weihnachtsbetrachtung*, *Wiener Neueste Nachrichten*, posebna izdaja, 25. 12. 1929, št. 1497.

59 Gl. *Die Verhandlungen des zweiten Reichsparteitages der Grossdeutschen Volkspartei*, str. 33.

Njihovo srdito nasprotovanje »samoslovenstvu« pa pri tem smemo razumeti tudi skozi prizmo skrbi za državno stabilnost – argument, ki je bil vztrajno prisoten v njihovi retoriki.⁶⁰ Bili so zavezani obstoju in stabilnosti Jugoslavije, države torej, ki je Slovincem tedaj zagotavljala obstanek, pri čemer pa so vsled svojega narodno-političnega koncepta verjeli, da je jugoslovanska suverenost resnično mogoča le na podlagi enovite državne nacije. Problematičnost in kontroverznost njihovega stališča je bila povezana zlasti z implicitno relativizacijo tistega pojmovanja narodnosti, ki se je uveljavilo v staroavstrijski pravni teoriji in upravni praksi in po katerem je ta bistveno opredeljena z jezikom.⁶¹ To je namreč pomenilo tisto podlago, na kateri se je utemeljil moderni slovenski narod. Čeprav se naprednjaki v stvarnosti niso odpovedali slovenstvu in kljub določenim izjavam v tej smeri⁶² niso aktivno delovali v smeri jezikovnega zlitja, je že sam premik poudarka pri utemeljevanju nacije skupaj s prevzemom širšega okvira gotovo odpiral potencialno nevarnost za prihodnost posebnega slovenskega jezika in na njem utemeljene narodne skupnosti.

Kot vemo, je ideologija jugoslavizma doživela zgodovinski polom, kar pa je že predmet neke druge razprave. V okviru pričujoče velja izpostaviti zgolj, da je za njeno polno razumevanje, potrebno upoštevati načelne in konceptualne okvire, v katerih so njeni zastopniki razmišljali ter politični kontekst, v katerem so delovali. Združevalna nacionalna ideologija »naprednjakov« se slovenstvu sicer ni docela odpovedala, ga pa je omejevala in podrejela širšemu nacionalnemu okviru in identifikaciji. Njen primer nam kaže predvsem, kakšne implikacije za narodni obstoj ima lahko razmišljanje v strogem okviru nacionalnih držav, oziroma njihovega enačenja s samimi narodi. Upoštevajoč širšo zgodovinsko izkušnjo slovenskega naroda, pa nam razodeva še nekaj drugega: *da se odnos med njegovo jezikovno-kulturno podlago ter državnim okvirom zgodovinsko kaže kot izredno kompleksen*. Slovenska narodna zavest se je bila razvila in tudi obstala brez lastne nacionalne države, nedvomno upoštevanja vrednega kulturnega in siceršnjega razvoja pa so Slovenci bili deležni tudi v času unitaristične jugoslovanske monarhije.

60 Gl. Zveza županov dravske banovine, *Jutro*, 4. 1. 1932, št. 2a.

61 Prim. Herrnritt, *Die Ausgestaltung des österreichischen Nationalitätenrechtes*, str. 587.

62 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 132–133.

Viri in literatura

Časopisi

Deutschösterreichische Tageszeitung, 1922.

Jutro, 1923 (splet: www.dlib.si/).

Národní listy, 1925, 1929, 1933 (splet: kramerius.nkp.cz/kramerius/).

Slovenski narod, 1918 (splet: www.dlib.si/).

Wiener Neueste Nachrichten, 1929.

Literatura in objavljeni viri

Bakke, Elisabeth: Czechoslovakism in Slovak history. *Slovakia in history* (ur. M. Teich, D. Kováč in M. D. Brown). Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Bakke, Elisabeth: The making of Czechoslovakism in the First Republic. *Loyalitäten im polyethnischen, multikonfessionellen Staat: Die Erste Tschechoslowakische Republik 1918–1938* (ur. M. S. Wessel). München: Bohemia, 2004, str. 23–44.

Banac, Ivo: *National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca (NY): Cornell University Press, 1988.

Broklová, Eva: Politický nebo etnický národ. *Český časopis historický*, 100, 2002, št. 2, str. 379–394.

Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.

Brubaker, Rogers: Nationalizing states in the old 'New Europe' – and the new. *Ethnic and Racial Studies*, 19, 1996, št. 2, str. 411–437.

Bulatović, Marko: Struggling with Yugoslavism: Dilemmas of Interwar Serb Political Thought. *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe* (ur. J. R. Lampe in M. Mazower). Budimpešta: CEU Press, 2004.

Die Verhandlungen des zweiten Reichsparteitages der Grossdeutschen Volkspartei. Wien, Saal der Bäckergerossenschaft, 27. und 28. Juni 1921. Dunaj: Verlag der Grossdeutschen Volkspartei, 1921.

Dinghofer, Franz: Aufwärts!. *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 24. 12. 1922.

Djokić, Dejan (ur.): *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London: C. Hurst & Co, 2003.

Fouques Duparc, Jacques: *La Protection des minorite de race, de langue, et de religion: etude de droit des gens*. Pariz: Dalloz, 1922.

Galandauer, Jan: Čechoslovakismus v proměnách času. Od národotvorné tendence k integrační ideologii. *Historie a vojenství*, 47, 1998, št. 2, str. 33–52.

Gantar Godina, Irena: Narodno radikalno dijaštvo. *Zgodovinski časopis*, 36, 1982, št. 3, str. 219–230.

Harna, Josef: Idea národa československého na stránkách týdeníku Přítomnost. *Moderní dějiny*, 17, 2009, št. 1, str. 169–193.

Haslinger, Peter: *Nation und Territorium im tschechischen Diskurs 1880–1938*. München: Oldenbourg, 2010.

Herrnritt, Rudolf von: Die Ausgestaltung des österreichischen Nationalitätenrechtes

- durch den Ausgleich in Mähren und in der Bukowina. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 1, 1914, št. 5-6, str. 583–615.
- Hudek, Adam, Michal Kopeček in Jan Mervart, (ur.): *Čechoslovakismus*. Praga: Nakladatelství Lidové noviny, 2019.
- Ivanka, Milan: *Autonómia Slovenska. Modrá Revue*, 2, 1933, št. 1, str. 4-5.
- Iz programa vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke sprejetega na strankinem kongresu 30. in 31. oktobra 1921 v Beogradu. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)* (ur. Jurij Perovšek). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998, str. 44–46.
- Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire, A New History*. Cambridge (Mass.): Belknap Press, 2016.
- Krajčovičová, Natália: Politické strany a ich postoj k otázke jednoty českého a slovenského národa v prvom decéniu po vzniku ČSR s dôrazom na postoj JUDr. Ivana Déreera. *Dr. Ivan Dérer, politik, právnik a publicista* (ur. Miroslav Pekník). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2010, str. 315–330.
- Kučera, Jaroslav: Koncepcie národného štátu Čechů a Slováků a jeho realita v životě první republiky. *Československo 1918-1938, Osudy demokracie 2* (ur. J. Valenta, J. Voráček in E. Harna). Praga: Historický ústav, 1999, str. 602–610.
- Kučera, Jaroslav: Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období. *Český časopis historický*, 99, 2001, str. 548–568.
- Lemberg, Eugen: Volksbegriff und nationalbildende Kräfte im Westen und im Osten Europas. *Nation und Staat*, 9, 1935, št. 2, str. 92–101.
- Magdolenová, Anna: Čechoslovakizmus a autonomizmus v prvej Č-SR. *Historický zborník*, 10, 2000, št. 1, str. 55–68.
- Mazower, Mark: Minorities and the League of Nations in Interwar Europe. *Daedalus*, 126, 1997, št. 2, str. 47–63.
- Novotný, Lukáš, Michal Stehlík in Andrej Tóth (ur.): *Národnostní menšiny v Československu 1918-1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?*. Praga: Univerzita Karlova, 2012.
- Perovšek, Jurij: Bogumil Vošnjak in 'srbsko-hrvaško-slovenski' jezik. *Kronika XX. stoletja 1* (ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt). Ljubljana: Nova Revija, 1997, str. 257.
- Perovšek, Jurij: *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij: Nemški liberalizem in vprašanje naroda ter državne ureditve. Primerjava z Jugoslavijo v dvajsetih letih. *Prispevki za novejšo zgodovino, XXX*, 1990, št. 1-2, str. 39–47.
- Perovšek, Jurij: *O demokraciji in jugoslovanstvu, Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: INZ, 2013.
- Perovšek, Jurij: Slovenska politika in vprašanje državne ureditve med zasedanjem Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS (1920–1921). *Studia Historica Slovenica*, 2, 2002, št. 2, str. 431–445.
- Perovšek, Jurij: *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: INZ, 2018.
- Perzi, Niklas: Die Metamorphosen des Tschechoslowakismus und Edvard Beneš. *Edvard*

- Beneš und die tschechoslowakische Aussenpolitik 1918-1948* (ur. A. Suppan in E. Vyslonzil). Frankfurt na Majni: Peter Lang, 2002, str. 147–153.
- Petnajst let J.N.A.D. »Jadrana«*. Ljubljana: J.n.a.d. Jadran, 1937.
- Protection des minorités de langue, de race et de religion par la Société des Nations. Recueil des stipulations contenues dans les différents instruments internationaux actuellement en vigueur*. Ženeva: Société des Nations, 1927.
- Robinson, Connie: *Yugoslavism in the Early Twentieth Century. New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies* (ur. D. Djokić in J. Ker-Lindsay). London: Routledge, 2011, str. 10–26.
- Rogulová, Jaroslava: *The Czechoslovak National Democratic Party in the Politics of the Slovak National Party 1919-1932. Historicky časopis*, 57, 2009, št. 1, str. 87–110.
- Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914-1992*. Praga: Vyšehrad, 2012.
- Rychlík, Jan: *Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v I. Republice. Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin: sborník příspěvků* (ur. J. Opat in J. Tichý). Praga: Ústav T. G. Masaryka, 1993, str. 70–72.
- Rychlík, Jan: *Ústava ČSR z roku 1920 – historické souvislosti. Československá ústava 1920 Devadesát let poté* (ur. M. Loužek). Praga: CEP, 2010, str. 47–57.
- Stabej, Marko: *Slovenska jezikovna skupnost 1918: Obredi ob prehodu. 1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (ur. Mojca Smolej). Ljubljana: FF UL, 2018, str. 20–28.
- Steinbacher, Nina in Andrej Rahten: *»V boj za staro pravdo!« – ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituante. Studia historica Slovenica*, 19, 2019, št. 1, str. 71–106.
- Tomčík, Miloš: *Antinómie čechoslovakizmu ako kultúrneho fenoménu po roku 1918. Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin: sborník příspěvků* (ur. J. Opat in J. Tichý). Praga: Ústav T. G. Masaryka, 1993, str. 78–85.
- Tomčík, Miloš: *Masarykov podiel na aktivizácii slovenskej literatúry 19. a 20. storočia. T.G. Masaryk a Slovensko* (ur. Jaroslav Opat, Miloš Tomčík in Zdeněk Urban). Praga: Masarykova Společnost, 1991.
- Trgovčević, Ljubinka: *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*. Beograd: Narodna knjiga, 1986.
- Troch, Pieter: *Yugoslavism between the world wars: indecisive nation building. Nationalities Papers*, 38, 2010, št. 2, str. 227–244.
- Vodopivec, Peter: *Politične in zgodovinske tradicije v Srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije). Zgodovinski časopis*, 59, 2005, št. 3-4, str. 461–484.
- Wachtel, Andrew Baruch: *Making a nation, breaking a nation: literature and cultural politics in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.
- Wotawa, August: *Ein neues Oesterreichertum? Eine ernste Weihnachtsbetrachtung. Wiener Neueste Nachrichten – posebna izdaja* 25. 12. 1929, št. 1497.
- Zečević, Momčilo: *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovenske države 1918-1929*, knj. 1. Maribor: Obzorja, 1986.
- Zlatar, Zdenko: *The building of Yugoslavia: The Yugoslav idea and the first common state of the South Slavs. Nationalities Papers*, 25, 1997, št. 3, str. 387–406.

THE YUGOSLAVISM OF THE SLOVENIAN “PROGRESSIVES” IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY UNIFYING NATIONAL IDEOLOGIES

This article discusses the Yugoslav nationalism of the Slovenian “progressives” (i.e., the liberals) during the interwar period. It approaches its subject from a broader central European perspective and via comparison with political groups of similar origins in Czechoslovakia and Austria. The Yugoslav national idea (i.e., Yugoslavism), whose most ardent and persistent advocates among all the Slovenian political forces were precisely the “progressives,” was only one among several unifying and integrating ideologies from which states founded on the ashes of the prewar empires attempted to draw their legitimacy, invoking the principle of national self-determination. Common to all of them, was the assumption that the unitary nation-state model in line with the principle “one state, one nation” represented the only meaningful and sustainable basis for the state and international order.

Many parallels, both functional and conceptual, can be drawn between Yugoslavism and Czechoslovakism. In both contexts, the national unifying ideology played a key legitimating role in the establishment of the new state and its assertion under international law. In both the Yugoslav and Czechoslovak cases, its advocates became members of all-state parties. The political force of a type similar to the “progressives” derived from the traditions of Czech national liberalism, was the successor to the Young Czech Party (*Mladočeši*): Czechoslovak National Democracy (*Československá národní demokracie*). A comparison with the ideology of Czechoslovakism as represented by this party and the motives that led to the adoption of such a national-political concept reveals quite a few analogies. In both cases, one can speak of a multitude of interconnected motives, in which political calculus and practical motives intertwined with ideological principles and deeper national-political considerations.

Unifying national ideologies were the antithesis of all particularisms: regional, historical, religious, and also ethnic. With the Slovenian progressives, this was expressed through fierce opposition to an exclusively Slovenian national identification. However, similarly as in the case of the Slovak adherents of Czechoslovakism, this opposition did not necessarily include a complete and unconditional renunciation of Slovenian identity. As the main conceptual factor common to both, the article highlights the “state-building” self-perception and the effort to solve the problem of a “small” geographically exposed nation. According to both movements, this could only be solved through integration into the wider state framework and the consolidation of a homogenous nation. The focus on the “problem of a small nation” can also be found in the case of Greater German nationalism in Austria, which is touched upon in the conclusion. In contrast to Yugoslavism and Czechoslovakism, both involving integration of an already existing “small nation” into a broader national framework, the aim here was to prevent the possibility for such a “small nation” to develop.

TOMAŽ IVEŠIĆ

Etnično (in) nacionalno jugoslovanstvo pod socializmom*

Uvod

Komunistična partija Jugoslavije – KPJ (po letu 1952 se preimenuje v Zvezo komunistov Jugoslavije – ZKJ) je med obema svetovnimi vojnama preživela kar nekaj dramatičnih sprememb v odnosu do nacionalnega. Vse od ustanovnega »kongresa ujedinjenja« leta 1919 je bila KPJ podpornica integralnega jugoslovanstva, kar je vidno tudi v imenu. Kljub temu je KPJ sledila dikciji Kominterne, da je Kraljevina SHS »versajska« tvorba, torej produkt imperializma, in jo je v skladu s tem treba uničiti.¹ Obznana in zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi sta potisnila KPJ v ilegalno delovanje. Debate med levo in desno frakcijo, ki so sledile od leta 1923, so do konca dvajsetih let utrdile primat levemu polu, ki je zagovarjal tezo, da so Srbi, Hrvati in Slovenci posamezni narodi, ki imajo pravico do samoodločbe, ter povezovanja med južnimi brati po federativnem načelu.²

Ponovna sprememba v odnosu do nacionalnega in države je sledila v tridesetih letih. Leta 1929 je kralj Aleksander Karađorđević uvedel diktaturo in moto integralnega jugoslovanstva z enim kraljem, enim narodom in eno državo. S tem se je začelo obdobje ekskluzivnega jugoslovanstva, ki v primerjavi z jugoslovanstvom dvajsetih let ni več dopuščal sobivanja jugoslovanske identitete s »plemenskimi«

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Zgodovinsko-pravni vidiki kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju do sprejetja ustave 1990* (P6-0380 (A)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

- 1 Pešić, 'Jugoslovanstvo' u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ, str. 99; Djilas, *The Contested Country*, str. 51–56; Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia*, str. 17–19.
- 2 Perović, *Od centralizma do federalizma*, str. 332–335; Pešić, 'Jugoslovanstvo' u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ, str. 100.

identitetami (srbska, hrvaška in slovenska).³ Z vzponom Hitlerja in taktiko ljudske fronte v sredini tridesetih let je tudi Kominterneta ter s tem KJP spremenila odnos do države – Jugoslavijo je bilo treba ohraniti, saj bi njeno razbitje pomagalo le »fašistom« v Evropi.⁴

Uvedba ekskluzivnega integralnega jugoslovanstva pa je naletela na odpor pri slovenskih intelektualcih in raziskovalcih. Podobno, kot bom dokazal v nadaljevanju za šestdeseta leta, se je odpor do jugoslovanstva v tridesetih letih preselil v sfero znanosti, po tem ko skozi »uradne« politične kanale to ni bilo mogoče. Hkrati lahko govorimo o aktivnem osebnem odklanjanju jugoslovanstva posameznikov.⁵ Če so Slovenci bili »izbrisani« iz imena nove države Kraljevine Jugoslavije, so bili še vedno vidni v naslovih znanstvenih knjig, ki so bile natisnjene v tridesetih letih na področjih, ki veljajo za objektivno merilo nekega naroda (zgodovina, kultura, jezik itd.). Začelo se je z leta 1929 izdano *Zgodovino slovenskega slovstva* Franceta Kidriča.⁶ Nadaljevalo s *Kosovo Zgodovino Slovencev* in *Melikovo Slovenijo* v dveh delih.⁷ V jezikoslovju sta leta 1935 Fran Ramovš in Anton Breznik izdala *Slovenski pravopis*, Ramovš pa leto zatem še *Kratko zgodovino slovenskega jezika*.⁸

Po sporazumu Cvetković-Maček in ustanovitvijo Banovine Hrvatske leta 1939 se je odprlo srbsko in slovensko narodnostno vprašanje, saj je bilo konec obdobja integralnega jugoslovanstva.⁹ Slovensko nasprotovanje se je tako preusmerilo tudi na ekonomijo, kjer je dr. Andrej Gosar trdil, da je bilanca med Ljubljano in Beogradom negativna na škodo prve za 210 milijonov dinarjev na leto.¹⁰ Vrhunec znanstvenega nasprotovanja jugoslovanstvu je nato bil dosežen po politični odločitvi izdaje slovenskega spominskega zbornika ob 20-letnici kraljevine. S spremno besedo voditelja Slovenske ljudske stranke, dr. Antona Korošca, in bana Dravske banovine, dr. Marka Natlačna, je zbornik predstavil politično, ekonomsko, kulturno, zgodovinsko itd. vlogo Slovenije v jugoslovanski državi.¹¹ Zaradi svoje nenavadne velikosti, obsežnosti in težkih platnic je zbornik – še vedno – impresivni dosežek svojega časa.

3 Troch, *The prospects of composite nationhood*.

4 Vlajčić, *KPJ i problemi revolucije*, str. 157; Mevius, *Reappraising Communism and Nationalism*, str. 384–386.

5 Posebna zahvala dr. Stanetu Grandi, da me je na to opozoril, in dr. Juriju Perovšku, da me je za ta argument vzbudil.

6 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*.

7 Kos, *Zgodovina Slovencev*; Melik, *Slovenija*.

8 Breznik in Ramovš, *Slovenski pravopis*; Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*.

9 Đokić, *Nedostižni kompromis*, str. 275–80.

10 Gosar, *Banovina Slovenija*, str. 15.

11 Lavrič, *Mal in Stele, Spominski zbornik Slovenije*.

Druga svetovna vojna

Za 2. svetovno vojno obstaja več indicev, da so tudi nekateri vodilni slovenski in hrvaški komunisti (npr. Boris Kidrič, Andrija Hebrang) imeli najmanj do prvega zasedanja AVNOJ v Bihaću 1942 pred očmi najprej uresničiti samoodločbo naroda ter nato debatirati o (južnoslovanskem) povezovanju.¹² Ali je šlo pri teh posameznikih za taktiko »govoriti jezik naroda« in pridobiti množice v partizansko gibanje ali pa za njihovo intimno željo, je še vedno neodgovorjeno vprašanje. Vsekakor je dejstvo, da je II. AVNOJ novembra 1943 v Jajcu priznal pet narodov (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci in Črnogorci) ter odločil, da bo nova državna ureditev federativna, vendar je obliko (republika ali kraljevina) odločil prepustiti povojni volji ljudstva. Kot je to zapisal Branko Petranović, je bila kraljevina začasno suspendirana.¹³ Ko je bilo komunistom, po Godeši vsaj od novembra 1942,¹⁴ jasno, da bodo lahko prišli na oblast zgolj z Jugoslavijo, saj jih je v to silila mednarodna stvarnost, so začeli promovirati Jugoslavijo in jugoslovanstvo.¹⁵ Naenkrat je radio *Svobodna Jugoslavija* začel hvaljenje Strossmajerja in njegovega jugoslovanstva iz druge polovice 19. stoletja,¹⁶ medtem ko je npr. *Slovenski poročevalec* utrjeval južnoslovansko zavest celo s pozivom, da se 5. julija, na praznik bratov sv. Cirila in Metoda, prižgejo kresovi.¹⁷

Mehak način nacionalne gradnje

V prvem desetletju in pol po 2. svetovni vojni je v Jugoslaviji potekal mehak projekt nacionalne gradnje. Politologinja Francine Friedman je to opisala z naslednjimi besedami:

Odmik od stalinizma ter iskanje specifične jugoslovanske oblike socializma je dobil odsev tudi v jugoslovanskih pogledih na nacionalno. Čeprav so še vedno želeli, da etnične partikularnosti zbledijo, se je

12 Tuđman, *Velike ideje i mali narodi*, str. 209; Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, str. 20, 45, 111.

13 Petranović in Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, str. 595–611.

14 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, str. 113.

15 Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*.

16 Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation*, str. 150.

17 »Pripravljamo se na 5. julij, praznik slovanstva«, *Slovenski poročevalec*, 24. 6. 1944, št. 16, str. 2.

jugoslovansko vodstvo zavedalo občutljivosti različnih nacionalnih skupin ter jih poskušalo spodbuditi k manjši obrambi [nacionalnih pravic]. Voditelji so predstavili koncept jugoslovanstva (en jugoslovanski narod). Upoštevaajoč srbski šovinizem, ki so se ga spominjali iz časa jugoslovanskega kraljestva, ko se je želelo vsiliti jugoslovanstvo, so bili jugoslovanski komunisti [dovolj] skrbni da so predstavili nekoliko podobno politiko, [toda] raje kot izbor in ne zahtevo.¹⁸

V tem duhu želim v nadaljevanju predstaviti nekaj primerov od druge polovice štiridesetih ter do konca šestdesetih, v katerih je mogoče zaznati latentni poizkus jugoslovanske nacionalne gradnje kakor tudi odpor takšnim idejam.

Eden izmed prvih povojnih primerov poizkusa definiranja etničnosti Jugoslovanov po »kulturi in krvi«¹⁹ še bolj pa njenih geografskih meja so arheološka izkopavanja na Ptuju. Kmalu po vojni je državna oblast začela materialno podporo arheološkim izkopavanjem, ki so bila močan argument pri določanju zunanjih meja držav povojne Evrope. Eno bolj znanih izkopavanj je bilo na Ptuju pod vodstvom arheologa Josipa Korošca. Vidnejši arheologi, antropologi, muzealci in zgodovinarji so tako septembra 1946 poslali v Pariz telegram Edvardu Kardelju kot vodji jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci. V njem so zapisali, da se je dalo ob ogledu izkopavanj na Ptuju in okolici ugotoviti »na podlagi izkopanin in znanstvenih rezultatov edinstvo v kulturnih predmetih naših slovanskih pradedov v arealih etničnih mej današnjih Jugoslovenov. Ta konstatacija je izvršena na osnovi izredno bogatega gradiva s Ptuja, ki gotovo dokazuje v vseh poedinostih identičnost in analogijo z najdbami na območju vse Jugoslavije, ravno tako pa tudi z najdbami v Istri, Slovenskem Primorju, okolici Čedadu, na Koroškem in Štajerskem.«¹⁹

Na koncu so dopisali še: »Tovariš minister, danes, ko branite naše pravice, ki smo si jih priborili v osvobodilni vojni s krvjo naših borcev, Vas prosimo, da blagovolite upoštevati naša stremljenja in rezultate, ki jasno govore za naše pravice, da dobimo dediščino naših pradedov po kulturi in krvi.«²⁰ Med podpisniki telegrama so bili Anton Smodič, Franjo Stiplovšek, Vladimir Tkalčič, Ljubo Karaman, Stjepan Gunjača, Franjo Ivaniček, Mihovil Abramić, Josip Korošec, Zdenko Vinski, Ksenija Vinski, Jože Kastelic, Josip Klemenc, Milko Kos itd.

¹⁸ Friedman, *The Bosnian Muslims*, str. 153–154.

¹⁹ ZAP, SI ZAP 6, Zbirka Muzejskega društva, 7, dok. št. 008095-96. Za dokument se iskreno zahvaljujem kolegu Izidorju Janžekoviču.

²⁰ Prav tam.

Marca 1953 je jugoslovanska oblast izvedla popis prebivalstva, čeprav je od zadnjega minilo zgolj pet let (bil je leta 1948). Popis prebivalstva *per se* pomaga državi narediti družbo čitljivo. Hkrati je lahko pri popisih partija spremljala svoj napredek v nacionalni in/ali jezikovni ter verski politiki.²¹ Prav tako je lahko popis vzrok za nastanek popolnoma novega naroda/nacije, kot je to v svoji knjigi ob primeru evropskih kolonij v Aziji prikazal Benedict Anderson.²²

Ob prvem povojnem popisu, torej leta 1948, je oblast naletela na veliko pritožb muslimanske skupnosti, sploh njenih pripadnikov iz Ljudske republike Bosne in Hercegovine (LR BiH), saj Muslimani²³ niso bili priznani kot narod, leta 1948 pa so jim na voljo ponudili tri možnosti: Hrvat – musliman, Srb – musliman ali Musliman – neopredeljen. Ker se Muslimani niso želeli opredeliti ne za Srbe ne za Hrvate, je bilo treba najti novo rešitev. Zato je bila leta 1953 ponujena nova možnost: Jugoslovani – neopredeljeni. Pri tem je očitno, da je takšna kategorija nesmiselna. Če si se namreč opredelil za Jugoslovana, potem ne moreš biti neopredeljen. Ob tem omenimo, da je obstajala še posebna kategorija za »popolnoma« narodnostno neopredeljene.²⁴ Eden vodilnih jugoslovanskih komunistov Moša Pijade je takšno novo kategorijo že januarja 1953 pojasnil takole:

Očitno je, brez kakršnekoli razprave, da izraz 'musliman' označuje pripadnost določeni, muslimanski veroizpovedi in da nima nikakršne povezave z vprašanjem narodnosti. Če se kak 'musliman' narodnostno čuti kot Srb ali Hrvat, bo to tudi povedal in nima potrebe po tej ali oni verski oznaki. Ob popisu leta 1948 so se mnogi pritoževali zaradi dodatka, ker je narodnost eno in vera drugo. Seveda so se pritoževali tudi tisti, ki niso več verni. [...] V pripravljenih popisnih formularjih za popis 31. marca imamo pod rubriko narodnosti slednje: 'Narodnost (Vsak vpiše narodno pripadnost), npr. Srb, Hrvat, Slovenec, Makedonec, Črnogorec, Madžar, Šiptar, Nmec, Italijan, Čeh, Slovak, Turek, Cigan itd. Osebe z jugoslovanskim poreklom, ki niso strogo narodnostno opredeljene, vpisujejo Jugoslovan – neopredeljen, medtem ko se ostale neopredeljene osebe vpisujejo kot narodnostno neopredeljeni. Za otroke do 10. leta starosti velja izjava staršev.'²⁵

21 Lučić, Making the 'Nation' Visible, str. 424.

22 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 200–207.

23 »Muslimani« sem tokrat zapisal z veliko začetnico, saj so mišljeni kot Muslimani v etničnem oz. nacionalnem smislu in ne kakor prej v verski oznaki z malo začetnico.

24 Dugandžija, *Jugoslavenstvo*, str. 66.

25 Pijade, O popisu stanovništva, str. 2.

Pijade je povedal še nekaj zanimivega, in sicer da nihče ne dvomi, da imajo muslimani v Bosni, Hercegovini in Sandžaku izvorno južnoslovanske korenine, saj so del jugoslovanske etnične skupnosti. S tem je Pijade povedal vsaj dvoje. Prvič, teritorialno je opredelil, kje živijo Muslimani, ki etnično pripadajo jugoslovanski skupnosti. S tem je Muslimanom hkrati priznal etnične značilnosti in seveda tudi Jugoslovanom. In drugič, povezal je dve kategoriji, Jugoslovane in Muslimane, ter ustvaril jedro »bodoče« jugoslovanske (socialistične) nacije, ki je zaživela s popisom.

Sredi petdesetih in na začetku šestdesetih je jugoslovansko etnično skupnost definiral hrvaški akademik in pravnik Ferdo Čulinović. V dveh svojih knjigah je namreč trdil, da obstaja nesporen skupni teritorij, širša enotna jezikovna skupnost (južni Slovani, ki se med seboj na mejnih območjih razumejo brez težav), bližnje etnične vezi in skupna kultura. Takšno skupnost je Čulinović poimenoval kot »Jugoslovanska etnična skupnost« (*jugoslavenska etnička cjelina*) in ne narod. Čulinović je to izbiro skupnosti zagovarjal na principu, da je narod antagonistična kategorija, za obstoj katere morajo biti razlike med kategorijami oziroma med narodi vidne. Med narodi v Jugoslaviji so seveda obstajale razlike, toda ob primerjavi jugoslovanskega etničnega prostora z drugimi (Italijani, Nemci, Madžari, Albanci itd.) je ta skupnost bila videti kot ena. Za Čulinovića sta etnična skupnost in narod podobni kategoriji. Razlika je ležala v tem, da morajo za narod obstajati vsa objektivna merila (jezik, teritorij, kultura), medtem ko je za etnično skupnost dovolj, da so si ta merila med seboj podobna. Obe skupini ljudi sta dinamični in se konstantno spreminjata. Narod je bil razumljen kot modernejši način povezovanja ljudi, medtem ko je bila etnična skupnost starejši način. Toda, pravi Čulinović, pod določenimi pogoji bi tudi etnična skupnost lahko postala močnejša skozi proces intenzivne integracije, ki bi se homogenizirala v eno celoto.²⁶

Odpor do jugoslovanstva

Začetki upora slovenskih intelektualcev segajo sicer že v konec petdesetih let, toda številni zgodovinarji smatrajo prelomnico v znameniti debati Čosić-Pirjevec v letih 1961 in 1962. Izjavam srbskega pisatelja Dobrice Čosića, da so republike le nujno zlo in hvaljenjem jugoslovanstva, se je javno zoperstavil literarni kritik Dušan Pirjevec v *Naši sodobnosti*. Pirjevec je zavračal nacionalno jugoslovanstvo

²⁶ Čulinović, *Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama*; Čulinović, *Tri etape nacionalnog pitanja*.

in poudarjal, da »ni potrebno vzpostaviti še ene plasti med jugoslovanskimi narodi in temu, kar je občečloveškega in kamor sili socialistična svetovna integracija«. ²⁷ Polemika se je po Pirjevčevem odgovoru nadaljevala še v leto 1962, k razglabljanju o tematiki in na splošno o sami temi »kaj narod je« pa je polemika vzbudila vrsto slovenskih intelektualcev, tako v matici kakor v zamejstvu in emigraciji. ²⁸

Odpor do jugoslovanstva se je zgodil tudi v strokovnih združenjih še posebej v povezavi z Čulinovičevimi idejami, ki jih je nadgradil srbski odvetnik in zgodovinar Milan Bulajić, ko je kot predsednik sekcije za narodnostna vprašanja pod okriljem Jugoslovenskog udruženja za međunarodno pravo (JUMP) na prvi seji sekcije 20. novembra 1964 predstavil svoj dolgi referat *Kaj je nacija? (Šta je nacija?)*. Na primeru Jugoslavije je Bulajić želel dokazati obstoj jugoslovanske socialistične nacije. Tezo, ki je že dolgo plula na površju beograjskih znanstvenih krogov, predvsem pri Institutu društvenih nauka (IDN). Z nekaterimi izjavami jugoslovanskih partijcev Tita in Veljka Vlahovića, Kardeljeve definicije naroda ter z že predstavljenim Čulinovičevim pisanjem je Bulajić kritiziral zadnjega, ker si ni upal zapisati to, kar že vsi vedo: »Profesor Čulinović si ne drzne reči to, kar čuti, kar veliko Jugoslovanov meni, – živimo v procesu nastajanja Jugoslovanske/ socialistične/nacije.« ²⁹

Na sestanku sta bila tudi dva raziskovalca Inštituta za narodnostna vprašanja (INV). Janko Jeri in Ernest Petrič, ki se seveda s takšnimi tezami nista mogla strinjati. Ker se jima je mudilo na vlak, sta samo izjavila, da bodo slovenski pravniki poslali svoje komentarje. ³⁰ Kljub temu so se drugi, razen Madžara Laszla Rehaka, strinjali z Bulajevićevo oceno. Kritizirali so celo nekatere partijce, češ da zavirajo asimilacijo, namesto da bi jo spodbujali. Koča Jončić, srbski pravnik in zunanji sodelavec Instituta društvenih nauka v Beogradu, čigar knjigo o novi ustavi in nacionalnih manjšinah je v recenziji med vrsticami zaradi tez o jugoslovanski naciji že leto poprej napadel Ernest Petrič, ³¹ pa je celo dejal, da bi morali asimilacijo narodov potisniti naprej zelo previdno do točke preloma, da se ne bi rodil odpor. ³²

27 Ivešić, *Misliti šestdeseta leta*, str. 11.

28 Prav tam, str. 9–46.

29 Bulajić, *Šta je nacija?*, str. 88.

30 ARS, SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja, Tajniški arhiv (1945–1990), šk. 16, mapa 17/206-1965, Zapis o 2. sestanku in občnem zboru Sekcije za nacionalna vprašanja JUMP, 7. januar 1965.

31 Petrič, *Ocena: Dragoceni podatki ob nezanesljivi presoji*, str. 389.

32 ARS, SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja, Tajniški arhiv (1945–1990), šk. 16, mapa 17/206-1965, Zapis o 2. sestanku in občnem zboru Sekcije za nacionalna vprašanja JUMP, 7. januar 1965.

Slovenski pravniki komentarjev niso poslali, saj so se odločili, da jih bodo predstavili na naslednjem sestanku sekcije. Toda, še predno bi se to zgodilo, je na začetku decembra 1964 Tito na 8. kongresu ZKJ zavrgel tezo o jugoslovanski naciji.³³ Le nekaj dni po kongresu se je sestal kolegij Inštituta za narodnostna vprašanja, ki je bil kolektivni član sekcije za narodnostna vprašanja pri JUMP. INV-jev direktor Drago Drušković je bil mnenja, da bi morala predstavnik INV najti miren način pri predstavitvi negativnih stališč. Petrič se je s tem strinjal in dodal, da je nujno treba diskutirati z zornega kota strokovnjakov in ne politikov. Petrič je še dejal, da je ta smernica o jugoslovanski naciji precej vidna med temi, ki so stari med 40 in 50 let ter imajo poleg strokovnih ambicij tudi politične. Ena izmed opcij je bila tudi možnost sklicevati se na 8. kongres ZKJ,³⁴ toda to še ni bila preverjena možnost, saj nikomur ni bilo jasno, ali se je politika do nacionalnega pri ZKJ zares spremenila, saj je Tito v tem kratkem obdobju 1963–1964 podal kar nekaj kontradiktornih si izjav na temo jugoslovanstva.³⁵

Na koncu se na beograjskem sestanku sekcije ni zgodilo nič, saj se sestanka ni udeležil nihče od apologetov jugoslovanske nacije, in se tako o tej temi ni več diskutiralo. Poročila o teh dogodkih so z INV romala v roke Bojana Lubeja.³⁶ Zveza komunistov Slovenije (ZKS) je bila torej zelo dobro obveščena o »znanstvenih« tezah o jugoslovanski socialistični naciji, ki so krožila po beograjskih krogih. Zelo pogosta korespondenca med Druškovićem in več vodilnimi slovenskimi partiji, predvsem Vido Tomšič, pa daje slutiti, da je slovenska partija, to česar ni mogla jasno in glasno povedati proti jugoslovanski naciji, povedala skozi INV. Tako kot v tridesetih letih se je nasprotovanje jugoslovanstvu preselilo iz polja politike v znanost oziroma je znanost postala polje političnega. Pri vsem tem pa je zelo pomembno vlogo odigral Lojze Ude st., sicer nekdanji zaposleni raziskovalec na INV, ki je bil v drugi polovici petdesetih, v veliki kadrovski čistki, premeščen v Narodno in univerzitetno knjižnico. Kljub temu je redno zahajal v knjižnico na INV, kjer je imel na raziskovalce še vedno precejšen vpliv.³⁷

33 Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, str. 167.

34 ARS, SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja, Tajniški arhiv (1945–1990), šk. 25, mapa 25-295/164, Zapisnik sestanka kolegija inštituta, 14. december 1964, str. 2.

35 V podporo jugoslovanske nacionalne ideje gl. Titov govor: *Sedmi kongres Saveza omladine Jugoslavije*, str. 10–11.

36 ARS, SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja, Tajniški arhiv (1945–1990), šk. 16, mapa 17/206-1965, Zapis o 2. sestanku in občnem zboru Sekcije za nacionalna vprašanja JUMP, 7. januar 1965.

37 Komac, *Problematika narodnih manjšin in medetničnih odnosov*, str. 458.

Redefinicija jugoslovanstva in borba za priznanje nacionalnih pravic

Po opustitvi jugoslovanske nacionalne ideje v letih 1963–1964 je nato zvezna komisija za mednacionalne in medrepubliške odnose (re)definirala socialistično jugoslovanstvo brez etničnih ali nacionalnih konotacij. Za to je poskrbela zvezna Komisija za mednacionalne in medrepubliške odnose, ki je jugoslovanstvo opredelila na temelju revolucije kot socialno in državno identiteto, odprto tudi za neslovanske narode:

Jugoslovanstva danes ne moremo razumeti kot etnično kategorijo. Etnična sorodnost jugoslovanskih narodov je nedvomno igrala pozitivno vlogo pri ustvarjanju naše skupnosti, ki pa je vendarle nastala na podlagi skupne borbe za nacionalno svobodo, enakopravnost in socializem in še posebej uspešen razvoj socialističnih odnosov, ne pa etnična sorodnost. Prav zato je ona [Jugoslavija], v enakem smislu te besede, domovina za slovanske narode, ki so vstopili v njen sestav, kakor tudi za ne-slovanske nacionalne skupine, za Šiptarje [Albance], Madžare, Turke, Italijane, Romune itd. Takšne koncepcije jugoslovanstva, ki bi pripadnike teh narodnosti tretirale kot državljane drugega reda, kot tujce, so nedostojne komunista.³⁸

Tej točki preloma v jugoslovanskem nacionalnem vprašanju je sledil odpor ljudi, ki so sebe smatrali kot Jugoslovane v nacionalnem smislu in so temu primerno zahtevali nacionalne pravice z objavljanjem pisem v časopisih in apeliranjem na partijske organe. Pisma bralcev so še posebno spodbudila zelo živahne debate na to temo. Npr.: marca 1967 je neki Milan Polić v zagrebškem *Telegramu* objavil pismo *Želim biti Jugoslovan*. V njem je apeliral na vse Jugoslovane, da povzdignejo glas: »Ne smemo čakati, da kot miloščino dobimo to, kar nam pravično pripada. Pišite! Zoperstavite se! Naj se vidi, koliko nas je. Naj se vidi, da nas je preveč, da ne bi imeli imena, priznanega imena, ki že obstaja.«³⁹ Na drugi strani so nasprotniki jugoslovanske nacije pošiljali protestna pisma v časopise, v katerih so nacionalne Jugoslovane označevali za ljudi, ki imajo močne blodnje.⁴⁰

38 AJ, fond 507 CK SKJ, Ideološka komisija A-CK SKJ; VIII, II/2-b-(205-218), šk. K-17, mapa 214, SKJ i problemi nacionalnih odnosa, str. 14–15.

39 Prosti prevod iz pisma Milana Polića, *Želim biti Jugoslovan*, *Telegram*, 31. 3. 1967.

40 Racković, Za i protiv: U povodu jednog apela, *Telegram*, 14. 4. 1967.

Leta 1969 je srbski *NIN* pozval bralce, naj v pismih izrazijo mnenje o tem, kdo je Jugoslovan. *NIN* je nato brez posegov objavil mnenja približno 80 bralcev, tudi takšne, ki so bili proti liniji ZKJ in so zagovarjali »integralno jugoslovanstvo«. Zato je srbska partija *NIN* »disciplinirala«. ⁴¹ Velika anketa srbskega *NIN*, ki je potekala kar nekaj mesecev, je pokazala, da Jugoslovani sebe razumejo predvsem kot fluidno zamišljeno skupino ljudi. Takšen je bil sklep strokovne analize, ki jo je za zvezno komisijo za mednacionalne in medrepubliške odnose pripravil Vukašin Stambolić. Zanje objektivno merilo, ki določajo narod (jezik, skupen teritorij, kultura, skupno spominjanje itd.), niso bili pomemben dejavnik. Zanje je bilo dovolj, da se nekdo opredeli za Jugoslovana v nacionalnem smislu, in ker ta oseba ve, da obstajajo tudi drugi, ki se tako opredeljujejo, potem je to dovolj, da takšna nacija obstaja. ⁴²

Zaključek

Toda ena izmed najpomembnejših reform jugoslovanskega pravnega in socialističnega sistema v šestdesetih letih je bila uveljavitev nacionalnega ključa, ki je veljal tako v zvezni administraciji, zvezni skupščini – še posebno Svet narodov, kulturnih komisijah in celo v športu. ⁴³ Zato je jugoslovanski sistem dajal prednost stabilnim nacionalnim kategorijam in Jugoslovanov kot nacionalnosti ni nikoli priznal, saj bi to pomenilo, da bi se nacionalne kvote morale upoštevati tudi zanje. Sistem nacionalnega ključa bi se tako izrabljal: danes Jugoslovan, jutri Srb in pojutrišnjem nekaj tretjega, odvisno od situacije in od koristi. ⁴⁴ Zato Zveza komunistov Jugoslavije ni nikoli priznala Jugoslovanov kot nacije, medtem ko so zadnji pravzaprav ves čas obstoja Jugoslavije protestirali proti svojemu neobstoju. ⁴⁵

⁴¹ Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation*, str. 189–92.

⁴² Arhivsko gradivo je trenutno še v fazi popisa. Hvaležen sem Nadi Vilhar, ki mi je priskrbela dokument. V prihodnje ga bo mogoče najti v: ARS, SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja, Podserija 5, oddelek 4., Informacija o anketi *NIN*; Jugosloven – ko je to?, str. 2–7.

⁴³ Pearson, The 'National Key' in Bosnia and Herzegovina.

⁴⁴ Npr. neki črnogorski general, ki se je razglasil za Srba, da je dobil po nacionalnem ključu čin generala. Gl. HDA, HR-HDA-1220, CK SKH, D-dok (opDA), Katalog II, mapa 5264, Izvodi iz razgovora sa komunistima beogradske organizacije, str. 2–9, 23–45.

⁴⁵ Za primer protesta v pismih bralcev gl. »Jugosloven – nacija ili razno«, *NIN*, 7. 6. 1970.; Za primer direktne pritožbe gl. pisma poslana v kabinet predsednika republike: AJ, fond 837, Kabinet predsednika republike, KMJ II – društveno politička pitanja, II-8-a, Pisma građana o društveno političkim problemima, šk. leto 1970.

Edina pravica, ki so jo imeli, je bila ta, da so se na popisih prebivalstva lahko opredelili za Jugoslavana, pa še tedaj so jih v statistiki uvrstili v kategorijo Jugoslovan – narodnostno neopredeljen (npr. leta 1961) ali v ločeno kategorijo, ki je bila ena izmed treh kategorij v rubriki Ostali oziroma se niso narodnostno opredelili (npr. leta 1971). Kot posledica opustitve jugoslovanske nacionalne ideje ter preferiranje stabilnih nacionalnih kategorij pa se je v drugi polovici šestdesetih letih po vsej Jugoslaviji, če izvzamemo Makedonijo, odvilo več paralelnih narodnih preporodov, ki so pomembno vplivali tako na intelektualne debate naslednjih dveh desetletij kakor tudi na sam obstoj Jugoslavije.

Viri in literatura

Arhivski viri

AJ – Arhiv Jugoslavije

fond 507 CK SKJ, Ideološka komisija A-CK SKJ; VIII, II/2-b-(205-218)

fond 837, Kabinet predsednika republike, KMJ II – društveno politička pitanja, II-8-a, Pisma građana o društveno političkim problemima.

ARS – Arhiv Republike Slovenija

SI AS 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, Tajniški arhiv.

HDA – Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-1220, CK SKH, D-dok (opći), Katalog II.

ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj

SI ZAP 6, Zbirka Muzejskega društva.

Časopisi

Borba, Beograd/Zagreb, 1953.

Nin, Beograd, 1970.

Slovenski poročevalec, Ljubljana, 1944 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-NO915FN3>).

Vprašanja naših dni, Ljubljana, 1963.

Literatura in objavljeni viri

Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.

Breznik, Anton in Fran Ramovš: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1935.

Bulajić, Milan: *Šta je nacija?*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za mednarodno pravo, 1964.

Čulinović, Ferdo: *Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama: Historijat njegovog razvitka*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, 1955.

- Čulinović, Ferdo: *Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslovenskim zemljama*. Zagreb: JAZU, 1962.
- Djilas, Aleksa: *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.
- Dugandžija, Nikola: *Jugoslavenstvo*. Beograd: Mladost, 1985.
- Đokić, Dejan: *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Edicija Reč 59. Beograd: Fabrika Knjiga, 2010.
- Friedman, Francine: *The Bosnian Muslims: denial of a nation*. Boulder, Colo: Westview Press, 1996.
- Godeša, Bojan: *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gosar, Andrej: *Banovina Slovenija: politična, finančna in gospodarska vprašanja*. Ljubljana: Dejanje, 1940.
- Haug, Hilde Katrine: *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. London: I.B. Tauris, 2012.
- Ivešič, Tomaž: Misliti šestdeseta leta: intelektualci in slovenski narod. *Misliti narod v dolgih šestdesetih: slovenski intelektualci o slovenskem narodu ter njegovi preteklosti in prihodnosti* (ur. Tomaž Ivešič). Ljubljana: Inštitut Nove revije, 2020, str. 9–46.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Marčne Revolucije: razvoj, obseg in cena pismenstva književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929.
- Komac, Miran: Problematika narodnih manjšin in medetničnih odnosov v delu prof. dr. Ernesta Petriča. *Slovenske misli o mednarodnih odnosih in pravu* (ur. Andraž Zidar in Sanja Štiglic). Ljubljana: FDV, 2016, str. 457–478.
- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev; od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.
- Lučić, Iva: Making the 'Nation' Visible: Socialist Census Policy in Bosnia in the early 1970s. *The ambiguous nation: case studies from Southeastern Europe in the 20th century* (ur. Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits). München: Oldenbourg Verlag, 2013, str. 423–448.
- Melik, Anton: *Slovenija: geografski opis*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1936.
- Mevius, Martin: Reappraising Communism and Nationalism. *Nationalities Papers*, 37, 2009, št. 4, str. 377–400.
- Nikolić, Kosta: *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Pearson, Sevan: The 'National Key' in Bosnia and Herzegovina: A Historical Perspective. *Nationalities Papers*, 43, 2015, št. 2, str. 213–232.
- Perović, Latinka: *Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju*. Zagreb: Globus, 1984.
- Pešić, Desanka: 'Jugoslovenstvo' u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ. *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXII, 1987, št. 3, str. 99–111.
- Petranović, Branko in Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918-1984: zbirka dokumenata*. Beograd: Izdavačka radna organizacija 'Rad', 1985.
- Petrič, Ernest: Ocena: Dragoceni podatki ob nezanesljivi presoji. *Vprašanja naših dni*, 4, 1963, št. 16, str. 389.

- Pijade, Moša: O popisu stanovništva. *Borba*, 21. 1. 1953, str. 2.
- Racković, Nikola: Za i protiv: U povodu jednog apela. *Telegram*, 14. 4. 1967.
- Ramovš, Fran: *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. V Ljubljani: Akademska založba, 1936.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley: University of California Press, 1977.
- Sedmi kongres Saveza omladine Jugoslavije*. Beograd: Komunist, 1963.
- Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije* (ur. Jože Lavrič, Franc Stele in Josip Mal). Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Troch, Pieter: The Prospects of Composite Nationhood: Yugoslavism in Associational Life across Interwar Yugoslavia's Imperial Phantom Border. *Nationalism in times of uncertainty*, University of Graz, 4.–6. julij 2018 [znanstveni prispevek na konferenci].
- Tuđman, Franjo: *Velike ideje i mali narodi: rasprave i ogledi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.
- Vlajčić, Gordana: *KPJ i problemi revolucije: Rasprave o idejnom i organizacijskom razvitku KPJ između dva svjetska rata*. Zagreb: Centar za kulturno djelatnost, 1979.
- Wachtel, Andrew: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.

ETHNIC (AND) NATIONAL YUGOSLAVISM UNDER COMMUNISM

From its founding in 1919 until the end of its existence, the Communist Party of Yugoslavia (CPY) went through various stages in relation to nationalism. In its early years, the CPY clearly promoted an integral Yugoslavism, although not the state itself. The communists were convinced that the Kingdom of Yugoslavia, as a “product of Versailles,” needed to be destroyed. The debates in the mid-1920s strengthened the convictions that the Serbs, Croats, and Slovenians were separate peoples with the right to self-determination and integration on a federal principle. With the rise of Nazism and the introduction of the people’s front as a new tactic, the attitude toward the state also changed—namely, favoring its preservation because disintegration would only benefit the “fascists”. The introduction of the royal dictatorship in 1929 led to the active personal rejection of Yugoslavism among Slovenian intellectuals and researchers, which is evident from the titles of their books. In the middle of the Second World War, when it was clear to the communists that the path to power led through the preservation of Yugoslavia as a state, the communists began actively promoting Yugoslavism, which after 1945 and especially after 1948 turned into a soft form of nation-building. In selected cases, this is shown, for example, in asserting the idea of a Yugoslav ethnic community, which was defended by some intellectuals during archeological excavations in Ptuj in the first years after the war and by leading party members with the introduction of “Yugoslav” as a category in the 1953 census.

Thus, the “Yugoslavs” became visible for the first time. The idea of a Yugoslav ethnic community was propagated in the late 1950s by the Croatian academic Ferdo Čulinović. From an ethnic community to a Yugoslav nation, however, all that was needed was the step taken by the Serbian lawyer and historian Milan Bulajić, who advocated this idea within the Yugoslav Branch of the International Law Association. Within the association, he encountered resistance from Slovenian lawyers from the Institute for Ethnic Studies. Similar to the 1930s, science once again became the domain of politics. However, even before a serious confrontation could take place, Tito rejected the idea of a Yugoslav nation in 1964 at the Eighth Congress of the League of Communists of Yugoslavia (LCY). This was followed by a redefinition of Yugoslavism by the federal Committee for Interethnic and Inter-Republic Relations. The new Yugoslavism had no ethnic or national connotations, and it was also open to non-Slavic peoples living in Yugoslavia. This turning point in the Yugoslav ethnic issue was followed by the resistance of those that considered themselves Yugoslavs in the ethnic sense and accordingly demanded ethnic rights by publishing letters in newspapers and appealing to party bodies. Because these “Yugoslavs” perceived themselves as a fluid ethnic category for which objective criteria (language, territory, culture, etc.) were not important, they became undesirable in a system based on ethnic criteria. As a result, the LCY never granted Yugoslav ethnic rights.

RENATO PODBERSIČ

Judje v Julijski krajini – med lojalnostjo in odrinjenostjo

Uvod

Na začetku junija 2017 je Deborah Serracchiani, tedanja predsednica avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine, obiskala tržaško sinagogo in tamkajšnjo judovsko skupnost. Pomenljiva je njena izjava ob robu obiska, da so tamkajšnji Judje »sestavni del naše identitete«. Glavni tržaški rabin Alexander Eliahu Meloni je pri tem izjavil: »Pomembno je vključiti [judovsko] skupnost v družbeno strukturo, da jo obogatimo z vseh vidikov, hkrati pa še naprej ohranjamo lastno posebnost.«¹

Judovsko t. i. nacionalno zgodovinopisje se je v preteklosti ukvarjalo s skupnostmi v diaspori v smislu ločevanja med nejudovskimi narodi; torej z zgodovino francoskih, italijanskih, nemških in drugih Judov. Hkrati so judovski zgodovinarji in drugi proučevalci jemali v obzir tudi določene nejudovske države in dežele, kjer so v preteklosti obstajale diaspore, na primer bizantinski Judje. Raziskovanje in proučevanje zgodovine Judov na območju današnje Slovenije, še posebno v pokrajinah z njihovo tradicionalno navzočnostjo (Prekmurje, Primorska), je bilo doslej v slovenski historiografiji precej pomanjkljivo in premalo celovito. Med dosedanjimi obravnavami oziroma objavljenimi raziskavami o Judih je treba ločiti med historiografijo in pristopi k njej. Historiografija se ukvarja z raziskovanjem Judov na splošno v svetu oziroma v Evropi in raziskavami o Judih na Slovenskem. Teh je bilo do sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja bolj malo, po tem pa lahko zasledimo nekakšen preporod objav s to problematiko, predstavljenih z vidika tako zgodovinskih kot tudi sociološko-antropoloških raziskav. Stanje se je torej precej izboljšalo v zadnjih tridesetih letih, ko

1 Comunità ebraica Trieste. *Trieste Prima*. <https://www.triesteprema.it/politica/comunita-ebraica-di-trieste-serracchiani-parte-integrante-della-nostra-identita.html> (11. 12. 2020).

so nastale nekatere temeljne študije o judovski navzočnosti na tleh Prekmurja, Goriške, Tržaške, Furlanije in Štajerske. Vendarle gre za območja, v preteklosti zelo povezana z osrednjim slovenskim prostorom. Za razumevanje problematike preganjanja Judov v širšem evropskem kontekstu je treba razumeti več različnih sklopov. Mitologija in zato tudi sovražstvo do Judov sta »od začetkov« v evropski zavesti, pogosto že samo zato, ker so Judje ohranjali močno etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupin, verskim predsodkom in nepoznavanju njihovega »nenavadnega« jezika pa so se pridružili še stereotipi o drugačnosti in nepoštenosti Judov, skopuštvi in oderuštvi. Pravzaprav je antisemitizem že stalnica v evropski družbi. Ključne razloge zanj gre iskati predvsem v krščanskem pojmovanju, kjer so Judje pogosto predstavljeni kot morilci Boga/Kristusa, tujci in razdiralci v krščanskem okolju, nespoštljivi do Božjih nauk, hkrati pa tudi izkoriščevalci in oderuhi.² Kompleksnost judovske krajevne identitete kaže primer Nore Pincherle, ki je v avtobiografiji zapisala: »Rojena sem bila na Reki, študirala sem v Rimu, korenine imam v Gorici, toda živel sem v Parizu.«³

Odločil sem se za rabo imena Julijska krajina, ki je v italijanski historiografiji sicer splošno sprejeto in v geografskem ter upravnem jeziku najbolje opredeljuje ozemlje, ki je v širšem smislu predmet tega prispevka. Toponim Julijska krajina (it. *Venezia Giulia*) je bil med nastankom neologizem, ki se je počasi uveljavljal od druge polovice 19. stoletja. Avtor imena je Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), goriški jezikoslovec judovskega rodu, rojen v nekdanjem goriškem getu. Prav Ascoli je 8. avgusta 1863 v milanski publikaciji *Alleanza* objavil članek *Le Venezie* in predlagal novo geografsko delitev ozemlja na italijanski vzhodni meji. Ascolijev prispevek je bil pravzaprav predlog, ki naj bi upošteval zgodovinske, zemljepisne, jezikovne in etnološke značilnosti tega ozemlja. Toda Ascolijeva opredelitev je bila lahko zgolj okvirna, zato predlagano ime *Venezia Giulia* (Julijska krajina) še ni označevalo ozemlja z jasno začrtanimi mejami. Ne nazadnje je treba poudariti, da je geografsko območje, ki ga opisuje Ascoli, menda brez iredentističnih namenov za časa objave prispevka pripadalo habsburški monarhiji. Pred Ascolijevo skovanko so se za poimenovanje prostora pod habsburško oblastjo med Julijskimi Alpami in Jadranskim morjem uporabljali drugi izrazi, v 18. stoletju se je uveljavil izraz Primorje (*Litorale, Küstenland*). Po združitvi Kraljevine Italije (1861) se je pojavilo vprašanje njenih »naravnih« geografskih meja, kar je prispevalo k razmahu

2 Bauer, *Trends in Holocaust Research*, str. 21; Chanes, *Dark Side of History*, str. 48–62; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 2, 19–20.

3 Pincherle, *Come amare*, str. 43.

iredentističnega gibanja. Na podlagi tega se je Ascolijeva iznajdba precej hitro uveljavila, saj je izražala tiste zgodovinske vidike, ki so jih italijanski nacionalisti stalno poudarjali in navezovali na rimski oziroma latinski značaj dežele. V upravnem smislu tedanje Avstrije oziroma pozneje Avstro-Ogrske pa se je od sredine prvega desetletja 19. stoletja in vse do njenega propada uveljavilo ime Avstrijsko primorje. Med Slovenci se je sprva uveljavil dobeseden prevod imena (Julijska Benečija, občasno tudi Beneška Julija), šele po 1. svetovni vojni pa se je na pobudo pravnika in politika Josipa Vilfana uveljavil izraz Julijska krajina. Po 2. svetovni vojni je bilo to ozemlje na podlagi pariške mirovne pogodbe leta 1947 razdeljeno med Italijo in Jugoslavijo, za del vzhodno od državne meje se je uveljavilo ime Primorska. Zdaj je Furlanija - Julijska krajina (it. Friuli-Venezia Giulia) ena od dvajsetih italijanskih dežel in ena od petih s posebnim statutom.⁴

Judovsko naseljevanje

Ozemlje današnje Italije so po letu 70 po Kr. in po rimskem požigu Jeruzalema preplavili judovski ujetniki in izgnanci. Na podlagi arheološkega izkopavanja smemo domnevati, da so Judje živeli v Ogleju (Aquileia) že v prvih stoletjih našega štetja. Celo tamkajšnji starokrščanski muzej naj bi stal na mestu nekdanje sinagoge in tudi znamenita oglejska bazilika naj bi bila zgrajena na temeljih nekdanje sinagoge, iz katere je preživel del mozaika. Judovska navzočnost v Ogleju je začela izgubljati pomen na začetku 5. stoletja. Arheološka izkopavanja so razkrila tudi več judovskih nagrobnikov z latinskimi in hebrejskimi napisi. V 6. stoletju so v Gradežu (Grado) sezidali cerkev svete Evfemije s čudovitim mozaikom. Na enem izmed njih lahko preberemo, da je tam pokopan tudi neki Peter, sin Juda Olimpija, ki se je dal krstiti. Sodeč po zapisu, je bilo njegovo življenje tako zgledno krščansko, da si je prislužil čast biti pokopan v omenjeni baziliki. S propadom antike v 5. stoletju je zamrla tudi judovska navzočnost na današnjem slovenskem ozemlju.⁵

Sicer so Judje naselili današnje mejno območje med Slovenijo in Italijo že v starem Rimu. Na tem območju so si Judje zgradili sinagoge v Čedadu (ok. 1340), Trstu (ok. 1350), Vidmu (ok. 1400), Gorici (1756), Gradišču ob Soči (1769) in kraju

4 Salimbeni, G. I. *Ascoli e la Venezia Giulia*, str. 58; Žitko, *Avstrijsko primorje*, str. 6–7; Batič, *Italijanizacija kulturne krajine*, str. 172–174.

5 Stafuzza, *Gli Ebrei nel Goriziano*, str. 120–122; Zovatto, *Le antiche sinagoghe di Aquileia*, str. 55–57; Marolt, *History of Slovene Jewry*, str. 316; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 170–173.

San Daniele del Friuli (pred 1731). Povsod drugod, kjer so na tem območju živeli, so si uredili manjše molilnice, navadno urejene v najboljši hiši v skupnosti. Tam so se družili in zbirali k molitvi. Tako so obšli ovire, ki jim jih je postavljala oblast, ki ni priznavala svobodne odločitve za gradnjo novih sinagog in je zahtevala dovoljenje krajevne cerkvene oblasti.⁶ Izgon judovskih skupnosti z območja Notranje Avstrije (Koroške, Štajerske, Kranjske) na koncu 15. oziroma na začetku 16. stoletja je hkrati pomenil tudi številčni porast Judov v Trstu, Gorici in Gradišču ob Soči ter na ozemlju Beneške republike. Judovski begunci so namreč okrepili omenjene skupnosti na zahodnem robu slovenskega etničnega prostora.⁷

Med Judi v Trstu, Gorici in Furlaniji so prevladovali aškenaški Judje, vendar je hkrati obstajala prava mešanica s sicer najvplivnejšim delom Aškenazov⁸ predvsem z območja srednje in vzhodne Evrope, vendar ob tradicionalni navzočnosti italijanske judovske komponente (Ascoli, Reggio, Senigaglia) in vplivnih sefardskih družin (Bolaffio, Richetti) iz zahodnega Sredozemlja. Elia Morpurgo⁹ je to območje na koncu 18. stoletja opisal kot »na meji med Nemčijo in Italijo« (hebr. *al gvul Ashkenaz ve-Italyah*), Jude v Avstrijskem primorju pa so pogosto označevali kot »politično habsburške in kulturno italijanske«.¹⁰

Jezik in identiteta

Zgodovina Judov v obmejnem slovensko-italijanskem prostoru kaže velike razlike, ki pa jih je mogoče poenotiti v kontekstu razumevanja zapletenega procesa, ki je v končnem pogledu pripeljal do genocida nad Judi širom Evrope med drugo svetovno vojno. Judje v tedanjem Avstrijskem primorju (Trst, Gorica, Istra) so v

6 Corbanese, *Il Friuli*, str. 416; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 170–173.

7 Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 24–25; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 463–467.

8 Aškenazi – v dobesednem prevodu iz hebrejščine pomeni »nemški Judje«, torej predvsem Judje iz srednje in vzhodne Evrope. Njihov tradicionalni jezik je jidiš. Judje Aškenazi so od poznega srednjega veka živeli tudi na severnem območju Apeninskega polotoka, tedaj sicer na vplivnem območju Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti in na območju Beneške republike. V Benetkah so prav Judje Aškenazi bili najstarejša judovska skupnost.

9 Elia Morpurgo (1740–1830), doma iz Gradišča ob Soči, uspešen trgovec, učen Jud, biblicist, prevajalec, publicist in najpomembnejši pripadnik nemškega judovskega razsvetljenstva (*haskala*) v italijanskih deželah. Rabinske študije je obiskoval na ješivi (hebr. *yeshivah*) v Ferrari, dopisoval pa si je z judovskimi učenjaki po Evropi. Zaradi njegovega slovesa in podpore vladarjevi politiki glede Judov ga je avstrijski cesar Jožef II. najmanj štirikrat sprejel v zasebno avdienco. Več o tem: Del Bianco Cotrozzi, *Gli ebrei nella fortezza*, str. 54–55.

10 Dubin, *Diversity on the Frontiers*, str. 195.

medsebojni komunikaciji večinoma uporabljali italijanski in nemški jezik. Prisoten je bil tudi jidiš,¹¹ vendar so Judje kot drugod po monarhiji v procesu akulturacije začeli jidiš opuščati po priselitvi na jugozahod monarhije. Hkrati so kot znamenje kulturne asimilacije vedno bolj prevzemali prevladujoč jezik okolja, v katerem so živeli. Jezik v večnacionalni Avstro-Ogrski sicer ni pomenil samo kulturne identitete, ampak je prevzemal tudi odločujoče znamenje nacionalne identitete. To je značilni proces v vsej takratni Evropi. Judje se postavljajo na stran večinskih liberalnih nacionalnih gibanj, ker tam vidijo priložnost za emancipacijo. Prav tako se iz istih vzrokov postavljajo na čelo emancipacijskih gibanj (liberalizma, socializma). V tem primeru se Judje v Avstrijskem primorju niso razlikovali od sorojakov v drugih delih monarhije (npr. na Ogrskem), kajti s prevzemanjem italijanskega jezika so se vedno bolj identificirali z italijansko nacionalno identiteto. Pripadnost judovski skupnosti se je na prelomu iz 19. v 20. stoletje prepletala tudi z nacionalnim bojem. Antisemitizem je marsikdaj postal orožje, ki so ga uporabljali nasprotniki večinskega italijanskega liberalizma, v katerem so bili v Avstrijskem primorju aktivni številni Judje ali pa osebnosti judovskega izvora.¹²

Avstrijsko primorje oziroma pozneje Julijska krajina je bila dolga stoletja območje ob etnični meji, kjer so bila srečovanja in konfrontacije med italijansko-furlanskim – in v velikokrat do konca 1. svetovne vojne tudi nemškim življenjem – ter slovensko komponento, ki je prevladovala predvsem na podeželju. Slovenska narodna skupnost pa je hkrati do 1. svetovne vojne pomenila skoraj dvetretjinsko večino v deželi Goriško-Gradiščanski. Judje so se opredeljevali za italijansko stran, poleg tega so morali računati na antisemitske poglede dela katoliške duhovščine, ki je tudi tukaj pomembno prispevala k slovenskemu narodnemu vzponu.

11 Jidiš, jezik Judov Aškenazov. Njegov izvor ni povsem jasen. Po eni teoriji za njegove začetnike veljajo Judje iz severne Francije, kjer so govorili nekakšno obliko hebrejskega jezika, pomešano z latinskimi besedami. S tega območja so se Judje pozneje selili na območja ob Renu, kjer so sprejeli nemški jezik, ki je vseboval veliko hebrejskih in aramejskih besed. Po drugi teoriji naj bi bili prvi govorniki jidiša aramejski Judje, ki so se na nemško govorno območje pred približno tisoč leti preselili z Bližnjega vzhoda. Začeli so uporabljati nemške dialekte, v svojem govoru pa zadržali veliko hebrejskih in aramejskih besed, zapisovali so ga s hebrejskimi črkami. Na začetku 13. stoletja so se uporabniki jidiša začeli naseljevati proti vzhodu, kjer so prišli v stik z negermanskimi jeziki, posebej s slovanskimi. Jidiš je postal poleg verskih vidikov najpomembnejša lastnost Judov Aškenazov. V tem jeziku je nastajala tudi bogata književnost. Med 2. svetovno vojno so bile velike judovske skupnosti v srednji in vzhodni Evropi, ki so govorile jidiš, uničene med holokavstom. Jezik se je ohranil ponekod med judovskimi skupnostmi v Severni Ameriki in Izraelu. Več o tem: Katz, *Hebrew, Aramaic, and the rise of Yiddish*, str. 85–103; Unterman, *Judovstvo*, str. 126, 127.

12 Bihl, *Die Juden*, str. 902–907; Grusovin, *La comunità ebraica*, str. 32; Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*, str. 55–57; Čok, *Tržaške mestne elite*, str. 192.

Binom vera-narodnost je torej vplival na odnos do Judov. Njihova navzočnost v deželi je držala neprekinjeno povezavo s srednjeveškimi časi in se je ohranjala tudi zaradi priliva iz krajev v srednji Evropi, od koder so bili izganjani. Dobro so bili integrirani v mestno življenje, delovali so v tržaškem in goriškem občinskem svetu ter v številnih društvih, predvsem italijanske liberalne usmeritve (*Lega Nazionale, Società di Ginnastica, Società del Teatro*). Poleg tega sta mesti Trst in Gorica izrazito kazali svojo pestro versko raznolikost s katoliško, protestantsko, pravoslavno in judovsko navzočnostjo. Podeželsko prebivalstvo je do judovstva ohranjalo predvsem nepoznavanje in nezanimanje ter pogosto tudi versko in narodno pogojen negativen odnos.¹³

Sredi 19. stoletja je prestop v krščanstvo začela nadomeščati kulturna asimilacija, hkrati pa sta potekali duhovna in kulturna identifikacija ter asimilacija z državo, kjer so Judje prebivali. Ti Judje so začeli opuščati jidiš in hebrejščino, ki je tako postala samo še jezik judovskega obredja tako v sinagogah kot v domačih družinah. Hkrati se je v zahodni in srednji Evropi povečalo število mešanih zakonskih zvez, v katerih je bil samo eden od zakoncev judovskega porekla. Sicer so Judje na vzhodu Evrope ostajali zvesti verski tradiciji, medtem ko so se Judje v zahodni Evropi precej sekularizirali. Obstajale so tudi v razlike v socialnem življenju. Medtem ko so Judje v zahodni Evropi pripadali predvsem srednjemu in visokemu meščanskemu sloju, so številni Judje v vzhodni Evropi živeli v revščini. Po drugi strani pa je treba poudariti, da so prav številni Judje na vzhodu Evrope ohranjali versko ortodoksno, ki se je kazala tudi v tradicionalnih oblačilih in zunanjem videzu. Pod vplivom razsvetljskega gibanja *haskala*¹⁴ se je med delom Judov pojavila zamisel o reformiranju ter prilagoditvi vere in tradicije okolici, v kateri so živeli. Začelo se je v Nemčiji na začetku 19. stoletja, prva reformistična sinagoga je bila odprta v Hamburgu leta 1818. Zmanjšalo se je število molitev v hebrejščini, prevzemali so nemščino in hkrati opuščali molitve, ki so omenjale prihod mesije. Postopoma je večji del nemškega judovstva stopil na pot reformizma, privrženca pa so hkrati pozvali, naj se ločijo od obstoječih judovskih občin. Za

13 Bon, *Gli Ebrei a Trieste*, str. 27–33; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 427–428.

14 Na razvoj judovstva je močno vplivalo tudi judovsko razsvetljenstvo ali *haskala* (hebr. *Haskalah*), ki je judovstvo soočalo z modernizacijo. Okrog leta 1770 se je začelo širiti med Judi v srednji in vzhodni Evropi ter je vplivalo tudi na Jude v zahodni Evropi ter v muslimanskih deželah Severne Afrike in Bližnjega vzhoda. Gibanje *haskala* je vplivalo tudi na judovsko mišljenje in organiziranost, poleg tega se je na veliki preizkušnji znašla tudi vloga rabinskega judovstva. Trst je bil okrog leta 1800 označen kot eno najpomembnejših tovrstnih središč v Evropi. Več o tem: Ben-Sasson, *A History of the Jewish People*, str. 785–787.

to smer judovstva je značilno, da v sicer ortodoksno pojmovanje judovstva vnaša nekatere sodobne pridobitve in upošteva razvoj tehnologije. Nastalo je sodobno ortodoksno gibanje, ki ima še zdaj največ pripadnikov v zahodni Evropi, ZDA in Izraelu. Omenjenemu judovskemu gibanju so pred 2. svetovno vojno pripadale tudi judovske občine v Trstu in Gorici.¹⁵ Sicer je šlo za heterogene skupnosti, ki so jih sestavljali tako verni Judje kot tudi asimilirani in sionistično usmerjeni. Nedvomno je na Jude v Avstrijskem primorju vplival tudi sionistični krožek v Trstu (*Circolo Sionistico Triestino*), ustanovljen aprila 1904, ki se je pridružil Sionski ligi avstrijskih društev.¹⁶

Hkrati so Judje kot znamenje kulturne asimilacije vedno bolj prevzemali prevladujoče jezike okolja, v katerem so živeli. Jezik v večnacionalni Avstro-Ogrski sicer ni pomenil samo kulturne identitete, ampak je prevzemal tudi odločujoče znamenje nacionalne identitete. To je značilen proces v vsej takratni Evropi. Judje se postavljajo na stran večinskih liberalnih nacionalnih gibanj, ker tam vidijo priložnost za emancipacijo. Prav tako se iz istih vzrokov postavljajo na čelo emancipacijskih gibanj (liberalizma, socializma). V tem primeru se Judje v Avstrijskem primorju niso razlikovali od sorojakov v drugih delih monarhije (npr. na Ogrskem), kajti s prevzemanjem italijanskega jezika so se vedno bolj identificirali tudi z italijansko nacionalno identiteto.¹⁷

V Trstu in Gorici se je sicer v drugi polovici 19. stoletja večal slovenski zunanji videz, predvsem zaradi priseljevanja v mesto iz pretežno slovenskih okolij Goriško-Gradiščanske in Kranjske. Vendar sta ostajali italijanščina in nemščina prevladujoča jezika meščanske družbe. Čeprav je raba slovenščine pridobivala pomen, ji nikakor ni uspelo ogroziti primata prej omenjenih jezikov. Zato so Judje v Trstu in Gorici rabili italijanščino in nemščino, kajti to jim je prinašalo tudi vzpon na družbeni lestvici.¹⁸

V popisu prebivalstva tedanje habsburške monarhije iz leta 1900, ko so resda spraševali po občevalnem jeziku, in ne po nacionalnosti, so le trije Judje v Gorici slovenščino navedli kot svoj občevalni jezik. Kar 177 jih je za občevalni jezik navedlo italijanščino in 32 nemščino. Pri naslednjem popisu, leta 1910, je slovenščino kot občevalni jezik navedel samo en Jud v Gorici, toda hkrati se je zmanjšalo število tistih z italijanščino (128) in povečalo število nemško govorečih

15 Laqueur, *A History of Zionism*, str. 41–58; Foa, *Ebrei in Europa*, str. 155–202.

16 Marco Bencich, *Il Sionismo a Trieste*, str. 221–224.

17 Bihl, *Die Juden*, str. 902–907; Grusovin, *La comunità ebraica*, str. 32; Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*, str. 55–57.

18 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 151–156; Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*, str. 57.

Judov (56) v Gorici. Pri tem je treba poudariti, da so občevalni jezik popisovali samo državljanom avstrijske polovice monarhije. Tujcem, med katerimi jih je bilo veliko iz Ogrske, tega niso popisali. Tako se je med tujimi Judi v Gorici brez navedbe občevalnega jezika leta 1900 znašlo 83 in leta 1910 kar 146 oseb. Če gole številke glede rabe občevalnih jezikov primerjamo s položajem v Trstu, dobimo podobno sliko vsaj v odstotkih glede na to, da je v Trstu v omenjenem času živelo precej več Judov. Leta 1900 je devetnajst Judov v Trstu kot občevalni jezik prijavilo slovenščino, leta 1910 pa so to storili samo še štirje. Hkrati so v Gorici leta 1900 trije slovensko govoreči meščani izpovedali, da so judovske vere.¹⁹ Odnosi med Italijani in Slovenci, zlasti v Trstu, so se prepletali z vprašanjem odnosov med mestom in podeželjem, proti koncu 19. stoletja se je to vprašanje dodatno zapletlo zaradi judovskega izvora številnih voditeljev tržaških liberalnih nacionalcev. Na splošno so bili Judje v Trstu in Gorici večinoma proitalijansko usmerjeni in velikokrat nosilci italijanskega liberalizma. Hkrati so zavračali slovenske težnje po narodni enakopravnosti.²⁰

Primer Carolina Coen Luzzatto

Carolina Sabbadini se je rodila v pobožni judovski sefardski družini leta 1837 v Trstu. V Gorico se je preselila leta 1856 po poroki z Girolamom Luzzattom Coenom. Imela sta tri otroke. Veliko je pisala, tudi komedije, najbolj je poznana kot časnikarka in urednica. Bila je dopisnica časopisov *Il Piccolo*, *La giovane Trieste*, *La Patria del Friuli* in *Pagine Friulane*. Do leta 1883 je ustanovila še nekaj časopisov, ki pa so izhajali malo časa.²¹

V mladih letih je občudovala Slovence in njihovo zavzemanje za narodne pravice, izdajanje časopisov v slovenščini ter njihovo slogaško politiko, ki na Goriškem ni poznala boja med libaralci in katoličani. Kot zgled je navajala politično društvo Sloga. Dopisovala si je z bogoslovnim profesorjem Štefanom Kociančičem ter ga spoštovala kot odličnega poznavalca hebrejščine in judovstva. V njenih zrelih letih je začetno navdušenje nad Slovenci preraslo v strah, da s svojo razvejeno dejavnostjo lahko ogrozijo italijanski vodilni položaj v Avstrijskem primorju.

19 Haas, *Die sprachlichen Verhältnisse der Juden in Österreich*, str. 3–11; Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 74.

20 Čok, *Tržaške mestne elite*, str. 40.

21 Bozzini La Stella, *Carolina Coen Luzzatto*, str. 155–158.

Verjetno je treba tudi v tem iskati njen dokončni obrat, postala je namreč goreča iredentistka. Andrej Gabršček, goriški založnik in liberalec, je o njej menil, da je »jako sposobna ženska, a strupena sovražnica vsega, kar je bilo slovansko, in pa huda iredentistka.«²² Pogosto pa jo je imenoval kar »židovka v Corrieru«.²³

Carolina Coen Luzzatto je bila med ustanovitelji dveh goriških italijanskih časopisov (*L'Imparziale* in *Il Raccoglitore*), ki sta izhajala le krajši čas v letu 1880. Bolj poznana je postala kot urednica časopisa *Il Corriere di Gorizia* (1883–1899), ki pa ga je avstrijska oblast naposled prepovedala zaradi izražanja očitnih iredentističnih in protiavtstrijskih stališč. Zato je Carolina kmalu ustanovila in vodila *Corriere friulano* (1901–1914), pisan v istem duhu. Zavzemala se je za pravice Italijanov, njihov skupni nastop ter ostro nastopala proti Slovencem, ki naj bi bili samo avstrijsko orodje za boj proti Italijanom. Njen ideal je bila italijanska Gorica, vedno znova je poudarjala italijanskost mesta. V svojih časopisih je Carolina Coen Luzzatto pogosto objavljala prispevke svojega nečaka, znanega goriškega filozofa Carla Michelstaedterja. Med 1. svetovno vojno je bila zaradi svoje iredentistične dejavnosti odpeljana v internacijo v taborišče Göllendorf v Avstriji. V Gorico se je vrnila po koncu 1. svetovne vojne. Umrla je na domu 24. januarja 1919. Pokopana je na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Gorici.²⁴

Obmejno judovstvo, fašizem in nacistično preganjanje

Prva svetovna vojna je globoko zarezala v delovanje judovskih skupnosti v nekdanjem Avstrijskem primorju. Avstro-Ogrska je razpadla, na začetku novembra 1918 pa so na to območje vkorakale italijanske enote. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost tega območja od srednje Evrope, iz katere so tukajšnje judovske skupnosti črpale moč in prirastek, so povzročili upadanje števila Judov.²⁵

Italijanski Judje so bili močno vpeti v italijansko družbo, morda najbolj med vsemi evropskimi državami, in posledica tega je bilo njihovo oddaljevanje od judovskih skupnosti. Vedno več je bilo mešanih zakonskih zvez in spreobrnitve v večinsko katoliško vero. Po idejni usmeritvi so italijanski Judje pokrivali celoten

22 Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 317, 318.

23 Prav tam, str. 22.

24 Bozzini La Stella, *Carolina Coen Luzzatto*, str. 167–169; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 149.

25 Cedarmas, *Fra Vienna e Roma*, str. 115–116; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 227.

spekter politike, do fašizma pa so zavzeli podobno stališče kot njihovi »arijski« sodržavljeni. Med njimi so bili torej Judje, ki so do fašističnega režima zavzeli popolno soglasje, na drugi strani jih zasledimo med njegovimi popolnimi nasprotniki. Ni jih bilo malo med Judi, ki so fašistični režim podpirali vse od njegovega nastanka. Številni judovski trgovci in industrialci so financirali fašistično stranko. Med antisemiti je sicer pogosto krožila krilatica, da Judje nadzorujejo številna področja v državi – politiko, kulturo in seveda gospodarstvo.²⁶ Občasno so bila tudi mnenjska razhajanja v judovskih skupnostih na tem območju, ki ga lahko razdelimo po ločnici med starejšo in mlajšo generacijo. Šlo je predvsem za odnos do sionističnega gibanja, ki je uživalo naklonjenost predvsem med mlajšimi, medtem kot so ga starejši bolj ali manj odklanjali.²⁷

Za Jude v Julijski krajini je bila uvedba rasne zakonodaje leta 1938 dvojna travma. Prvič, ker so bili številni tukajšnji Judje pred 1. svetovno vojno vključeni v iredentistično gibanje in celo njegovi protagonisti, zato so menili, da so končno »enaki« drugim državljanom. Drugič, ker so menili, da v Italiji ni antisemitizma, vsaj ne tistega kot v srednji Evropi, od koder so prihajali številni njihovi predniki. V Julijski krajini sta vladali čustvi nacionalizma in etnocentrizma oziroma »obmejnega fašizma«, ki je od vsega začetka izkazoval številne rasistične poteze. V Italiji se je ohranjal star, srednjeveški, versko pogojeni »antijudaizem«, ki je bil precej daleč od antisemitizma. Malokdo je verjel temu, kar so rasni ideologi govorili in pisali o Judih, da bi upravičili in opravičili rasno zakonodajo. Obstajala je, seveda, bojazen pred različnostjo in drugačnostjo. Od vse rasne teorije t. i. znanstvenikov so nekateri Italijani sprejemali predvsem del, ki je govoril o njihovi večvrednosti, ker je upravičeval njihovo zagledanost vase. V glavnem niso razumeli, zakaj naj bi Judje pomenili nevarnost za italijansko družbo in državo. Pravzaprav veliko Italijanov ni v svojem življenju spoznalo niti enega samega Juda.²⁸

Tik pred začetkom sprejemanja protijudovske zakonodaje leta 1938 so organizirane judovske skupnosti v Julijski krajini obstajale v Gorici, Opatiji, Trstu in na Reki. Fašistična definicija Judov v Kraljevini Italiji je sicer podobno kot nacistična temeljila na rasni podlagi. Torej je v tem pogledu treba predvsem izpostaviti sprejetje biološkega rasizma po nemškem zgledu, ki je iz okvira italijanske fašistične nacije kategorično izključil Jude. Za podlago ugotavljanja judovstva posamezne

26 De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 64–76; Sarfatti, *La Shoah in Italia*, str. 73–79; Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista*, str. 145–147; Podbersič, *Obmejni fašizem*, str. 231–232.

27 Bencich, *Il Sionismo a Trieste*, str. 222–224.

28 Miccoli, *Antisemitismo e cattolicesimo*, str. 12–19; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 253–254.

osebe pa so fašisti vzeli judovstvo staršev, medtem ko so nacisti to preverjali pri starih starših. V italijanskem fašističnem režimu je tako za Juda veljal, kdor je imel judovskega očeta in judovsko mater ne glede na to, ali je tudi sam bil judovske vere ali ne. Prav tako je bil za Juda označen tisti, ki je imel judovskega očeta in tujo mater ter kdor je imel judovsko mater in nepoznanega očeta. Pri tem so za Juda opredeljevali tudi tistega, ki je izviral iz mešane zakonske zveze, v kateri je bil eden od staršev italijanski Jud, pri tem pa je tudi sam bil judovske vere ali pa je kako drugače kazal privrženost judovstvu. Tisti posameznik, ki je imel od italijanskih staršev enega judovskega in je pred 1. oktobrom 1938 izpovedoval drugo vero kot judovsko, ni veljal za Juda. V nasprotju z nacistično rasno zakonodajo torej v Italiji niso poznali različnih kategorij »mešancev«, temveč je določena oseba lahko bila samo »judovske« ali »arijske« rase.²⁹

Večina italijanskih državljanov, zlasti na podeželju, ni razumela, zakaj naj bi Judje bili družbena nevarnost, saj v svojem življenju niso imeli priložnosti spoznati njihove kulturno-socialno-verske organiziranosti, ki je bila omejena predvsem na večja italijanska mesta. Seveda to ne pomeni, da se je pri vsem tem italijansko prebivalstvo do Judov vedlo absolutno korektno, prav tako so le redki nastopali kot antisemitski fanatiki. Pomembno sta na to vplivala tradicionalno močna italijanska Katoliška cerkev in Sveti sedež. Malokdo je verjel temu, kar so rasisti širili o Judih, da bi upravičili in opravičili rasno zakonodajo.³⁰

Toda hkrati so se Judje kljub vsemu trudili dokazovati svojo popolno lojalnost do fašistične oblasti. Pomenljivo je pismo oblasti z zasedanja vodstva goriške judovske skupnosti z dne 24. oktobra 1938, ki ga je napisal Attilio Morpurgo, sicer član fašistične stranke in tedanji predsednik goriške skupnosti:

Pravi razlagalci občutkov vseh goriških Judov protestirajo proti vsem tistim tujim Judom in posebej proti zvezi, nastali v Ameriki, ki posegajo in delujejo proti interesom fašistične države; potrjujejo še enkrat brezpogojno predanost režimu in Duceju, ustanovitelju imperija, in tradicionalno navezanost na italijansko državo, ki jo je pokazala ta skupnost od svojega začetka, tudi pod avstrijskim jarmom.³¹

29 De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 358–367; Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista*, str. 168–177; Sarfatti, *Mussolini contro gli ebrei*, str. 94; Moos, *Ausgrenzung, Internierung, Deportation*, str. 48–52; Podbersič, *Obmejni fašizem*, str. 234–235.

30 Bocchini Camaiani, *Chiesa cattolica italiana*, str. 54–61; Podbersič, *Obmejni fašizem*, str. 263, 273.

31 ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, busta G/181, Culto israelitico 1938–1941.

Razmere za Jude v Julijski krajini so se korenito spremenile septembra 1943, saj je kapitulacija Kraljevine Italije pripeljala do nemške zasedbe dela italijanskega državnega ozemlja, tudi Julijske krajine; pokrajine Trst, Gorica, Videm, Ljubljana, Reka in Pulj pa so bile vključene v Operativno cono Jadransko primorje (nem. *Operationszone Adriatisches Küstenland*). Nemški namen je bil postopno izločati ozemlje obeh operativnih con iz italijanske uprave in ju počasi pripravljati za priključitev k Tretjemu rajhu. Na zasedenem ozemlju je nemški okupator prevzel vojaški in civilni nadzor nad prebivalstvom in takoj uvedel neposredne ukrepe proti Judom. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je septembra 1943 zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinoepisju poznan tudi kot *La caccia all' ebreo*. Oblast kolaborantske Salojske republike (*Repubblica Sociale Italiana*, RSI) je 30. novembra 1943 sprejela ukrep, šlo je za policijski odlok št. 5, ki ga je izdal notranji minister RSI Guido Buffarini Guidi. Z njim je ukazal aretacijo in internacijo vseh italijanskih in tujih Judov v taborišča ter hkrati določal takojšnjo zaplembo njihovega celotnega premoženja. Jude na ozemlju Salojske republike je omenjeni odlok označeval za tujce in sovražnike.³²

Med letoma 1943 in 1945 so Nemci iz Kraljevine Italije deportirali 7495 Judov, od katerih se jih je domov vrnilo samo 610. Upoštevano je samo ozemlje Kraljevine Italije. Tem judovskim žrtvam moramo prišteti še pobite v različnih represalijah, med katerimi je največ žrtev zahteval pokol v Ardeatinskih jamah pri Rimu marca 1944. Če upoštevamo, da je bilo med nemško okupacijo v Italiji okrog 45.200 Judov, lahko ugotovimo, da jih je okrog 85 odstotkov dočakalo osvoboditev na koncu vojne. Aretirane Jude iz Julijske krajine so najprej zapirali v tržaški zapor Coroneo, ki je med septembrom 1943 in januarjem 1944 prevzel vlogo zbirnega in tranzitnega taborišča do odprtja zloglasne tržaške Rižarne. Sicer so nacisti z območja Italije v Auschwitz odposlali 43 vlakovnih kompozicij, od tega jih je 22 odpotovalo iz Trsta. Na vlakih je bilo skupaj 1422 Judov, od tega 708 pripadnikov tržaške judovske skupnosti in večina od štiridesetih Judov, aretiranih v Gorici. Od skupnega števila odpeljanih jih je preživelo le 83, od tega 19 iz Trsta in zgolj dva iz Gorice.³³

32 De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 460–463; Walzl, *Gli ebrei sotto la dominazione*, str. 249–252; Coslovich, *I percorsi*, str. 49–54.

33 Carnier, *Lo sterminio mancato*, str. 66–68; Picciotto Fargion, *Le deportazioni*, str. 126–129.

Primer Giacomo/Jacob Jacoboni

Nejasno identiteto in zmedenost kaže tudi žalostna judovska zgodba s srečnim koncem, ki se je poleti 1945 odvijala daleč proč, sredi srednje Evrope. Giacomo/Jacob Jacoboni, rojen v judovski družini leta 1928 v Gorici, je preživel grozote taborišč Auschwitz, Dora in Bergen-Belsen. Med goriškimi Judi, ki so jih Nemci 23. novembra 1943 aretirali in odpeljali iz Gorice prek Trsta v uničevalno taborišče Auschwitz, so bili tudi štirje člani družine Jacoboni, mati Frida in trije otroci. Starejši sin Adolfo se je po naključju rešil deportacije tistega dne, saj so ga okrog enajste ure zvečer prijatelji obvestili, naj se ne vrača domov, ker pred vrati hiše stoji kamion. Vsi odpeljani so umrli, najverjetneje v taborišču Auschwitz, osvoboditev je dočakal zgolj Giacomo Jacoboni.³⁴ Nemci so ga sicer na začetku decembra 1943 najprej, skupaj z drugimi družinskimi člani, poslali v Auschwitz, tam je prejel taboriščno številko 167999, toda leta 1944 je bil premeščen v delovno taborišče Dora. Po pripovedovanju brata Adolfa Jacobonija naj bi bil Giacomo v Auschwitzu sprva dodeljen za delo v krematoriju, pri sežiganju trupel, v t. i. oddelkih *Sonderkommando*.³⁵ Njegov predpostavljeni v taborišču (nem. *Lagerführer*), neki nemški kriminallec, naj bi ga vzel pod okrilje, ker naj bi se mu mladenič smilil. Hkrati naj bi mu povedal, da taboriščniki, ki so delali ob pečeh v krematoriju, ne preživijo, ker jih Nemci zamenjujejo in pobijajo. Giacomu naj bi tako uredil premestitev v drugo taborišče.³⁶ Na koncu je bil v taborišču Bergen-Belsen in tam je aprila 1945 dočakal zavezniško osvoboditev. Komite za iskanje Judov (it. *Comitato Ricerche Ebrei*) je tega šestnajstletnika označil z besedno zvezo »Italienische Heimkehrer deportiert aus Italien«. Zbolel je za tifusom. V bolnišnici, kamor so ga verjetno prepeljali zavezniški vojaki, ga je jugoslovanski komite popisal pod imenom Jakob Jakoboni. Takrat se je tudi izjasnil, da je Jugoslovian iz Gorice, judovske vere. Domnevati smemo, da je bila to v tistem času osebna odločitev in izbira prestrašenega in osamljenega mladeniča, ki je pač iskal možnosti dostojnega preživetja po dolгих mesecih v taborišču. Takrat je bila verjetno boljša odločitev za Jugoslovana kot za Italijana v nekdanjih nemških koncentracijskih taboriščih.

34 Bon, *Dalla persecuzione delle vite*, str. 309–312; Bon, *Testimoni della Shoah*, str. 101.

35 Sonderkommando – t. i. delovne skupine, sestavljene iz taboriščnikov, ki so po ukazu nacistov delovale v uničevalnih taboriščih. Sestavljali so jih skoraj izključno Judje. Njihove naloge so bile praznjenje plinskih celic, ropanje žrtev, prevoz v krematorije in delo v njih. To so počeli v zameno za manjše priboljške. Po določenem času so jih Nemci pobili in pripeljali novo skupino.

36 Gallarotti in Loricchio, *Le-Zikkaron*, str. 24; Bon, *Testimoni della Shoah*, str. 102.

Septembra 1945, ko so ponovno popisovali osvobojene nekdanje jetnike, pa se je Giacomo Jacoboni ponovno izjasnil, da je italijanske narodnosti.³⁷

Po pričevanju brata Adolfa se je Giacomo Jacoboni po strašni izkušnji v nacističnih taboriščih jeseni 1945 vrnil v Gorico. Njegovo telo je bilo v celoti oteklo, verjetno zaradi zdravil, ki jih je prejemal med zdravljenjem v ameriški vojaški bolnišnici po rešitvi iz koncentracijskega taborišča Bergen-Belsen. Še vedno je bil v šoku, svojo taboriščno travmo je reševal tako, da se je vrgel na delo v Gorici, hkrati pa je čutil velik strah pred izhodom iz stanovanja. Umiril se je po nekaj mesecih, potem se je odločil za odselitev v Južno Ameriko, leta 1948 je z ladjo Lugano Vapor odplul v Venezuelo in si ustvaril družino.³⁸

Trenutno stanje

Pomenljive so besede, ki jih je ob uvodoma že omenjenem obisku tržaške sinagoge izrekel Alessandro Salonichio, predsednik tamkajšnje judovske skupnosti: »Tržaška judovska skupnost je institucionalna referenčna točka za Jude iz celotne regije.«³⁹ Tržaška judovska skupnost zdaj šteje približno 500 članov in pokriva celotno območje italijanske avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine. Njeni krajevni sekciji sta v Gorici in Vidmu. Iz Trsta je bilo med holokavstom odpeljanih okrog 700 Judov, kar je bilo približno desetino vseh odpeljanih Judov iz Italije. Vrnilo se jih je samo 19, predvsem Judinj. To primerjalno pomeni podobno strašno uničenje kot med goriškimi Judi. Zdaj ne poznamo natančnega števila Judov na severovzhodu Italije. Oblast je sicer morala od leta 1930 voditi natančno evidenco Judov,⁴⁰ vendar je to zakonsko določilo odpravila italijanska vlada leta 1985, ki jo je vodil socialist Bettino Craxi. Vpis v judovsko skupnost zdaj ni bil

37 Yad Vashem, International tracing service, Central name index, št. 13503522 in 13503524, 1945.

38 Bon, *Testimoni della Shoah*, str. 102; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 391–392.

39 Comunità ebraica Trieste. *Trieste Prima*. <https://www.triesteprema.it/politica/comunita-ebraica-di-trieste-serracchiani-parte-integrante-della-nostra-identita.html> (11. 12. 2020).

40 Glede pravne ureditve položaja Judov (in tudi drugih nekatoličanov) v Kraljevini Italiji se je zakonodaja sprejemala ob zakonu z dne 24. junija 1929 in z izvedbenim odlokom, izdanim 28. februarja 1930. Šlo je za t. i. zakon Falco (it. La legge Falco), ki je odpravil manjše judovske skupnosti po Italiji (Pesaro, Senigallia, Urbino, Cento, Lugo) in jih zakonsko priključil večjim skupnostim z nalogo skrbi za judovsko zgodovinsko in kulturno dediščino. Tako je v skladu z novo fašistično zakonodajo v Kraljevini Italiji država posej priznavala obstoj zgolj 25 judovskih skupnosti. Hkrati je kraljevi dekret št. 1731, sprejet 30. oktobra 1930, vzpostavil enotno predstavniško združenje posameznih italijanskih judovskih skupnosti. Ustvaril je Zvezo italijanskih judovskih skupnosti (it. Unione delle Comunità Ebraiche Italiane), v katero so se morale vključiti vse krajevne judovske

več obvezen. Prav zaradi svoje predvojne številčnosti se je judovska skupnost v Trstu obnovila po letu 1945 in je zdaj pomembno judovsko središče v italijansko-slovenskem mejnem prostoru. Odlična tržaška judovska organiziranost je z vso svojo razvejeno infrastrukturo – z veličastno sinagogo, šolo, vrtcem, muzejem, podpornim društvom in domom za upokojence – lahko pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake drugod po deželi. Kar je bilo mogoče v Trstu, ni bilo mogoče v Gorici. Razloge je treba iskati tako v številčni primerjavi med obema judovskima skupnostma kot tudi v njihovi ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Tržaška judovska organiziranost je lahko pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani sta si bili obe skupnosti ozemeljsko najbližji in zelo rodbinsko ter gospodarsko povezani. Hkrati se morajo tudi Judje v Trstu za nekakšno povojno renesanso zahvaliti prav navzočnosti judovske brigade, ki se je v sklopu zavezniških enot borila za zlom nacifašizma. Prav vojaški rabin Lipschitz iz 2. polka omenjene brigade je poskrbel za ponovno odprtje tržaške sinagoge leta 1945, kot se je nekaj mesecev pozneje zgodilo na Goriškem s sodelovanjem ameriškega vojaškega rabina Nathana A. Baracka. Ameriška pomoč takoj po končani 2. svetovni vojni je sicer poživila stanje v judovskih skupnostih v Trstu in Gorici, ni pa zagotavljala nadaljnjega obstoja Judov v mestu ob Soči. Po odhodu ameriških vojakov sredi septembra 1947 jim je v skupnosti nekaj časa še uspevalo zagotavljati *minian*⁴¹ za izvajanje obredov v goriški sinagogi. Preostali Judje so se zbirali predvsem ob večjih praznikih, lastnega rabina pa niso več imeli. Versko izobrazbo redkim preostalim judovskim otrokom so ponudili kar starejši člani skupnosti. Judovsko izseljevanje iz celotne Julijske krajine se je nadaljevalo, predvsem v novonastalo državo Izrael, večja italijanska mesta in ZDA. Judovska skupnost v Gorici je sicer še nekaj let poskušala z delovanjem, leta 1969 se je zaradi pomanjkanja članov združila z judovsko skupnostjo v Trstu.⁴² Tržaški Judje zdaj ohranjajo močne povezave z Izraelom (gospodarski stiki, ekskurzije mladih, štipendije za šolanje in učenje jezika) in negujejo judovsko kulturo (predavanja, skupna praznovanja judovskih praznikov, jezikovni tečaji). Po uradnih podatkih se je od leta 2004 v Izrael preselilo (*aliyah*) devetnajst tržaških Judov. Pred tem sicer niso sistematično

skupnosti. Na čelo omenjene zveze je bil postavljen glavni rabin v Rimu. Več o tem: Sarfatti, *Gli ebrei nell'Italia fascista*, str. 53–68.

41 *Minian* – skupnost najmanj desetih odraslih Judov, starejših od 13 let, ki mora biti zagotovljena za izvajanje določenih judovskih skupinskih molitev in nekaterih drugih verskih obredov.

42 Morpurgo, *Valdirose*, str. 206–208; Cedarmas, *La comunità israelitica*, str. 237; Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 385–386.

zbirali podatkov, toda med letoma 1990 in 2004 se je v biblično domovino odselila dobra desetina oseb, torej lahko rečemo, da se je v zadnjih tridesetih letih iz Trsta v Izrael preselilo okrog trideset oseb.⁴³

Tržaški rabin zdaj skrbi tudi za pripadnike judovske skupnosti v Sloveniji,⁴⁴ ki šteje približno 130 članov, pokriva celotno območje Republike Slovenije, sedež pa je v Ljubljani. Judovski obredi so na obmejnem območju Slovenije in Italije redno zgolj v Trstu, medtem ko so redki v goriški sinagogi, po navadi le enkrat na leto, za judovski praznik luči (hebr. *hanukkah*). Po Talmudu namreč velja določilo, da se sinagoga ohranja odprta, če se obred izvaja najmanj enkrat na leto. Za take priložnosti pride v Gorico rabin iz Trsta, podobno velja za judovske vernike iz Trsta, ki so potrebni za *minian*.

Tržaška skupnost je članica Zveze italijanskih judovskih skupnosti (it. *Unione delle Comunità Ebraiche Italiane*), ki združuje 21 članic na Apeninskem polotoku (v mestih Trst, Benetke, Merano, Padova, Ferrara, Bologna, Verona, Mantova, Milano, Modena, Parma, Casale Monferrato, Torino, Vercelli, Genova, Livorno, Pisa, Firenze, Ancona, Rim in Neapelj). Kar 70 odstotkov italijanskih Judov zdaj živi v dveh največjih skupnostih, v Rimu in Milanu. Ocenjujejo, da je vseh pripadnikov skupnosti približno 35.000, vendar italijanski Judje hkrati zatrjujejo, da dodatnih 10.000 Judov ni članov judovskih skupnosti.⁴⁵

Viri in literatura

Arhivski viri

ASG – Archivio di Stato di Gorizia

Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto.

Yad Vashem, International tracing service,

Central name index.

Ustni vir

Davide Belleli, član vodstva Judovske skupnosti iz Trsta, zapis pogovora hrani avtor.

43 Pisno informacijo po elektronski pošti je podal Davide Belleli, član vodstva Judovske skupnosti iz Trsta, 22. januar 2021. Zapis hrani avtor.

44 Treba je poudariti, da Slovenija kot edina država EU zdaj nima svojega rabina. Tako za približno 130 slovenskih Judov skrbi rabin Ariel Haddad iz Trsta, ki pogosto, predvsem ob večjih judovskih praznikih, prihaja v Ljubljano, kjer so si slovenski Judje uredili (začasno) sinagogo.

45 Unione delle Comunità Ebraiche Italiane. [Http://ucei.it/](http://ucei.it/) (15. 12. 2020).

Literatura

- Ascoli, Graziadio Isaia: *Il Friuli e la Venezia Giulia*. Udine: Istitut Ladin–Furlan, 2014.
- Batič, Matic: *Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije (doktorska disertacija), 2020.
- Bauer, Yehuda: *Trends in Holocaust Research*. Jeruzalem: Yad Vashem, 1977.
- Bencich, Marco: Il Sionismo a Trieste. *Gli Ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Casa Editrice Giuntina, 2016, str. 221–235.
- Ben-Sasson, Hayim Hillel: *A History of the Jewish People*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.
- Bihl, Wolfdieter: Die Juden. *Geschichte der Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch), knjiga III, zvezek II. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Bon, Silva: Dalla persecuzione delle vite alla persecuzione delle cose: una lista di ebrei goriziani. *Studi Goriziani*, 93/94, 2001, str. 303–314.
- Bon, Silva: *Gli Ebrei a Trieste 1930–1945: Identità, persecuzione, risposte*. Ronchi dei Legionari: Libreria Editrice Goriziana, 2000.
- Bon, Silva: *Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale, 2005.
- Bozzini La Stella, Maura: *Carolina Coen Luzzatto*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 1995.
- Carnier, Pier Arrigo: *Lo sterminio mancato – La dominazione nazista del Veneto-orientale 1943–45*. Milano: Mursia, 1982.
- Cedarmas, Adonella. *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*. Pasian di Prato: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1999.
- Cedarmas, Adonella: Fra Vienna e Roma: La comunità Israelitica di Gorizia tra la fine dell'Ottocento e la Grande guerra. *La Rassegna Mensile di Israel*, 66, 2000, št. 2, str. 109–117.
- Chanes, Jerome A.: *Dark Side of History: Antisemitism Through the Ages. A History of anti-Semitism*. New York: Anti-Defamation League, 2000.
- Corbanese, Guerrino Guglielmo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo Veneziano*. Udine: Grande Atlante. Del Bianco Editore, 1987.
- Coslovich, Marco: *I percorsi della sopravvivenza – Storia e memoria della deportazione dall'Adriatisches Küstenland*. Milano: Mursia, 1994.
- Čok, Štefan: *Tržaške mestne elite na prehodu iz 19. v 20. stoletje: ustroj oblasti, povezave z Italijo, nacionalno vprašanje*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije (doktorsko delo), 2015.
- De Felice, Renzo: *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*. Torino: Einaudi, 1993.
- Del Bianco Cotrozzi, Maddalena: Gli ebrei nella fortezza e nella contea di Gradisca. Aspetti di storia e di cultura. *Cultura ebraica nel Goriziano* (ur. Marco Grusovin). Gorica: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, Gorica 2007, str. 49–62.
- Dubin, Lois C.: Diversity on the Frontiers in the 18th Century: Why Trieste? Then and

- now. *Gli ebrei nella storia del Friuli Venezia Giulia* (ur. Miriam Davide in Pietro Ioly Zorattini). Firenze: Giuntina, 2016, str. 193–204.
- Foa, Anna: *Ebrei in Europa: Dalla peste nera all'emancipazione*. Bari: Editori Laterza, 2004.
- Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*, 1. knjiga. Ljubljana: Samozaložba, 1932.
- Gallarotti, Antonella in Elisabetta M. Loricchio (ur.): *Le-Zikkaron – In memoria: per non dimenticare i deportati della comunità ebraica di Gorizia nel cinquantesimo anniversario, 23 novembre 1943*. Monflacone: Edizioni della Laguna, 1994.
- Grusovin, Marco: La comunità ebraica di Gorizia, profilo storico e bibliografico. *Cultura ebraica nel Goriziano* (ur. Marco Grusovin). Gorica: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 2007, str. 15–47.
- Haas, Theodor: Die sprachlichen Verhältnisse der Juden in Österreich. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden*, 2, 1915, št. 1, str. 1–12.
- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Celovec: Slovenska matica, 2009.
- Katz, David: Hebrew, Aramaic, and the Rise of Yiddish. *Readings in the Sociology of Jewish Languages* (ur. Joshua A. Fishman). Leiden: Brill, 1985, str. 85–103.
- Laqueur, Walter: *A History of Zionism: From the French Revolution to the Establishment of the State of Israel*. New York: Schocken Books, 2003.
- Marolt, Janez: History of Slovene Jewry. *Studia Historica Slovenica*, 2, 2002, št. 2, str. 315–325.
- Marusič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Micoli, Giovanni: *Antisemitismo e cattolicesimo*. Brescia: Morcelliana, 2013.
- Moos, Carlo: *Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945)*. Zürich: Chronos Verlag, 2004.
- Morpurgo, Marcello: *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco, 1986.
- Pančur, Andrej: *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2011.
- Piccioletto Fargion, Liliana: Le deportazioni di Ebrei partite da Trieste. *Qualestoria*, 17, 1989, št. 1, str. 121–128.
- Pincherle, Nora: *Come amare le viole del pensiero? Dio non c'era a Ravensbrück*. Empoli: Ibisko Editrice Risolo, 2007.
- Podbersič, Renato: *Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo; Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2017.
- Podbersič, Renato: Obmejni fašizem in odnos do Judov. *Acta Histriae*, 24, št. 4, 2016, str. 837–854.
- Salimbeni, Fulvio: G. I. Ascoli e la Venezia Giulia. *Quaderni Giuliani di Storia*, I, 1980, št. 1, str. 51–68.
- Sarfatti, Michele: *Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione*. Torino: Einaudi, 2007.

- Sarfatti, Michele: *La Shoah in Italia – La persecuzione degli ebrei sotto il fascismo*. Torino: Einaudi, 2005.
- Sarfatti, Michele: *Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938*. Torino: Zamorani, 1994.
- Stafuzza, Bruno: Gli ebrei nel Goriziano: spigolature dagli atti dei notai dal sec. XVI al sec. XIX. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra »Ancien Régime« ed emancipazione. Atti del convegno* (ur. Pier Cesare in Ioly Zorattini). Videm: Del Bianco Editore, 1984, str. 119–132.
- Unterman, Alan: *Judovstvo: mali leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- Valenčič, Vlado: *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Založba Park, 1992.
- Walzl, August: *Gli ebrei sotto la dominazione nazista. Carinzia Slovenia Friuli Venezia Giulia*. Videm: Istituto Friulano per la storia del Movimento di Liberazione, 1991.
- Zovatto, Paolo Lino: *Le antiche sinagoghe di Aquileia e di Ostia. Memorie Storiche Forogiuliesi*, 44, 1960, str. 53–63.
- Žitko, Salvator: *Avstrijsko primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)*. Koper: Knjižnica Annales Majora, 2016.

Spletna vira

- Comunità ebraica Trieste, Serracchiani: «parte integrante della nostra identità». *Trieste Prima*. <https://www.triesteprema.it/politica/comunita-ebraica-di-trieste-serracchiani-parte-integrante-della-nostra-identita.html> (11. 12. 2020).
- Unione delle Comunità Ebraiche Italiane. [Http://ucei.it/](http://ucei.it/) (15. 12. 2020).

JEWES IN THE JULIAN MARCH: BETWEEN LOYALTY AND MARGINALIZATION

Jews in the Italian–Slovenian border area were long a marginal topic in Italian historiography, but some fundamental studies on the Jewish presence in the Gorizia region, Trieste area, and Friuli have been carried out in the last thirty years. In the past, this area was well connected with central Slovenia, and, ultimately, it was on the western edge of Slovenian ethnic territory that many Jews took refuge after their expulsion from Styria and Carinthia (in 1496) and Carniola (in 1515).

For the Jews in the Julian March, the introduction of racial legislation in 1938 was a double trauma. First, because many had been involved in the irredentist movement and had even been its protagonists before the First World War, they felt that they were finally “equal” to other citizens. Second, they felt that there was no anti-Semitism in Italy compared to other countries where their ancestors had come from. The public more or less accepted all the anti-Jewish measures because up to that point it had gotten used to accepting many things that were not entirely logical. In the fall of 1938 these measures were followed by others, which were much more

severe. Among other restrictions, they banned the marriage of Aryans to non-Aryans, introduced a government permit for marriage to a foreigner, and banned marriage between a government official and a foreigner. The new racist policy began to govern demographic affairs. A special department was set up at the Italian Ministry of the Interior to deal with these matters; the municipal offices operated on a racial basis, and the label "Jew" had to be noted in all official documents. Fascist laws stipulated that a Jew was anyone born to Jewish parents, regardless of his or her religion. This was therefore a racial approach to determining Judaism.

The situation for the Jews in the territory worsened after the capitulation of Italy and the arrival of the German military in September 1943 because severe persecution continued here as well, like that which the Nazis had previously carried out across occupied Europe. The steady decline in the number of Jews that remained in the border area of the former Julian March after 1945 or 1948 is one of the main reasons that they were pushed to the edge of historical memory and later slowly pushed out of it almost completely.

Today, the Jewish community of Trieste has around five hundred members and covers the entire area of the Italian autonomous region of Friuli Venezia Giulia. It has branch sections in Gorizia and Udine. In addition, Trieste Rabbi Ariel Haddad also serves members of the Jewish community in Slovenia.

SEZNAM AVTORJEV

Robert Devetak, dr., asistent
Inštitut za narodnostna vprašanja,
Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana
robert.devetak@inv.si

Nina Ditmajer, ddr., asistentka z doktoratom
Znanstvenoraziskovalni center SAZU,
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
nina.ditmajer@zrc-sazu.si

Teodor Domej, dr., šolski nadzornik v pokoju
theodor@domej.at

Anja Dular, dr., bibliotekarska in muzejska svetnica v pokoju
franja.dular@gmail.com

Boris Golec, dr., znanstveni svetnik, redni profesor
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
boris.golec@zrc-sazu.si

Stane Granda, dr., znanstveni svetnik, redni profesor v pokoju
granda.stanko@gmail.com

Tomaž Ivešič, dr., znanstveni sodelavec (direktor)
Študijski center za narodno spravo,
Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
tomaz.ivesic@scnr.si

Izidor Janžekovič, mag., doktorski študent
Srednjeevropska univerza na Dunaju, Oddelek za zgodovino
(Central European University, Department of History),
Quellenstraße 51, AUT-1100 Wien
izidor.janzekovic@gmail.com

Alenka Jelovšek, dr., znanstvena sodelavka
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

Božidar Jezernik, dr. redni profesor
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete
Univerze v Ljubljani, Zavetiška ulica 5, SI-1000 Ljubljana
bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

Marija Klobčar, dr., višja znanstvena sodelavka,
docentka za folkloristiko in primerjalno mitologijo
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
marija.klobcar@zrc-sazu.si

Vanja Kočevar, dr., znanstveni sodelavec
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
vanja.kocevar@zrc-sazu.si

Jernej Kotar, dr. kustos,
Narodni muzej Slovenije, Oddelek za zgodovino in uporabno umetnost,
Prešernova cesta 20, SI-1000 Ljubljana
Jernej.Kotar@nms.si

Ana Lavrič, dr., znanstvena svetnica v pokoju
Lavric@zrc-sazu.si

Tomaž Lazar, dr., muzejski svetovalec
Narodni muzej Slovenije,
Prešernova 20, SI-1001 Ljubljana
tomaz.lazar@nms.si

Simon Malmenvall, dr., docent (za religiologijo in religijsko antropologijo)
Katoliški inštitut
Krekov trg 1, SI-1000 Ljubljana
Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta
Poljanska cesta 4, SI-1000 Ljubljana
simon.malmenvall@kat-inst.si

Aleš Maver, dr., izredni profesor
Univerza v Mariboru, Filozofska,
Koroška 160, SI-2000 Maribor
ales.maver@um.si

Oskar Mulej, dr., znanstveni sodelavec
Univerza na Dunaju, Inštitut za vzhodnoevropsko zgodovino
(Universität Wien, Institut für osteuropäische Geschichte),
Spittelgasse 2, Hof 3 (Campus), A-1090 Wien
oskar.mulej@univie.ac.at

Gregor Pobežin, dr., izredni profesor
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana,
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije,
Oddelek za arheologijo in dediščino,
Titov trg 5, SI-6000 Koper,
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo,
Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
gregor.pobezin@zrc-sazu.si

Renato Podbersič, dr., znanstveni sodelavec
Študijski center za narodno spravo,
Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
renato.podbersic@guest.arnes.si

Miha Preinfalk, dr., višji znanstveni sodelavec, docent
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
miha.preinfalk@zrc-sazu.si

Damjan Prelovšek, dr., znanstveni svetnik v pokojju,
damjan.prelovsek@zrc-sazu.si

Marko Snoj, dr., redni član SAZU, znanstveni svetnik, redni profesor
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
marko.snoj@zrc-sazu.si

39 €

9 789610 506478

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

»Delo Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: Slovenski pogledi je spretna sinteza že znanih idej in novih zamisli. Dejstvo, da avtorji prihajajo iz različnih družboslovno-humanističnih disciplin, daje delu izrazito metodološko in konceptualno širino ter za obravnavanje obravnavane problematike nujno interdisciplinarnost. Delo je pomembna znanstvena monografija, ki bo – tako hočemo upati – poglobila razpravljanje tako o nekaterih samoumevnostih kot o smiselnosti včasih kar preveč samo sebi namenjenega modnega razdiranja ustaljene vednosti.«

dr. Marko Štuhec

»Čas izdaje knjige ne bi mogel biti bolj primeren. Narod, ki ima svojo državo, si zasluži delo, ki na nov, svež način prikaže oblikovanje naroda in njegove identitete skozi zgodovino. Pot, ki jo je prehodil slovenski narod do oblikovanja samostojne države, je bila naporna in vse prej kot lahka. Na tej poti so se Slovenci srečali s številnimi ovirami in težavami, vzponi in padci. Kljub vsemu pa je bila prehojena pot konec koncev srečna in uspešna. Marsikateri večji narod ni imel take sreče. Slovenci smo zato lahko upravičeno ponosni in samozavestni, ko se ozremo nazaj.«

dr. Jure Volčjak

Založba ZRC

